Universiteit
Leiden
The Netherlands

Met recht en rekenschap : de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)

Braake, S. ter

Citation
Braake, S. ter. (2007, November 21). *Met recht en rekenschap : de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/12449

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/12449

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Met Recht en Rekenschap

Hollandse Studiën 42

Uitgave van de Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum
en Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Redactie: C.J. Zuijderduijn
Lay-out en productie: Rombus, Hilversum

Dit boek is mede tot stand gekomen dankzij steun van: de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de J.E. Jurriaanse stichting, de Stichting Professor van Winter Fonds, de Jacobs-Schumacher Stichting en het H.P.H. Jansen Fonds.

Illustratie omslag: Rekenmeester Vincent Cornelisz. (1469-1550).
(foto collectie Haags Historisch Museum)

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelseditie is 978-90-8704-010-9.

© 2007 Serge ter Braake & Uitgeverij Verloren,
Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort
Bindwerk Van Strien, Dordrecht
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Met Recht en Rekenschap

De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 21 november 2007
klokke 15.00 uur

door

Serge ter Braake
geboren te Harderwijk
in 1980

Promotiecommissie

Promotor:	prof.dr. Wim Blockmans
Co-promotor:	dr. Mario Damen
Referent:	prof.dr. Koen Goudriaan (Vrije Universiteit Amsterdam)
Overige leden:	prof.dr. Simon Groenveld
	prof.dr. Judith Pollmann
	dr. Louis Sicking

Woord vooraf

Het schrijven van een proefschrift is meer dan alleen een proeve van bekwaamheid. Het is ook een test van het karakter, het doorzettingsvermogen en de discipline van de promovendus. Een goede omgeving, zowel op het werk als in de privésfeer, is daarom van groot belang voor het slagen van een promotietraject. Bij het voltooien van het proefschrift is het daarom goed te beseffen dat ik me zeer gelukkig mag prijzen met de mensen die ik gedurende de laatste vier jaar in mijn naaste omgeving heb gehad. Naast de mensen die ik hier niet mag bedanken, blijven er daarom genoeg mensen over aan wie ik een woord van dank wil wijden, zonder dat ik de pretentie wil hebben volledig te kunnen zijn.

Op intellectueel gebied gaat mijn dank in de eerste plaats uit naar mijn docenten aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. De inspirerende colleges van 'meester verteller' Jaap van Moolenbroek deden mij definitief besluiten 'Middeleeuwen' als specialisatie te doen. Aan Hilde De Ridder-Symoens en Arjan van Dixhoorn dank ik mijn liefde voor de prosopografie. Hoewel ik de laatste 'lustige geest' tijdens een gesprek bij de tramhalte in 2001 stilzwijgend voor gek verklaarde toen hij zei archiefonderzoek 'geweldig' te vinden, moet ik hem daarin nu groot gelijk geven. Ad Tervoort was de tweede lezer voor mijn doctoraalscriptie en was later zo vriendelijk mij de gegevens toe te sturen van zijn prosopografische onderzoek naar Nederlandse studenten in Italië. Aan de VU ontmoette ik ook mijn collega student Paul van Trigt. Hem dank ik voor de morele steun en vooral voor zijn onwankelbaar vertrouwen in mijn kunnen tijdens de studie.

In Leiden vond ik in vele opzichten een warm welkom bij de sectie Middeleeuwse Geschiedenis. Antheun Janse en Robert Stein dank ik voor hun oprechte interesse in mijn onderzoek en hun raadgevingen op het gebied van onderzoek en onderwijs. Hanno Wijsman zorgde er letterlijk voor dat ik mij thuis voelde in Leiden door zijn appartement een jaar aan mij onder te verhuren. Job Weststrate stond als 'senior-AIO' altijd klaar zijn ervaringen als docent met mij te delen. Hans Mol dank ik voor de zeiluitjes in Friesland. De sectie was ook een flink aantal junior onderzoekers rijk. Allen dank ik voor de gezelligheid bij de vele koffiepauzes, lunches en Medieval PhDinners. Met Aart Noordzij kon ik herinneringen aan de VU ophalen. Liesbeth Zuidema was altijd een icoon van gezelligheid. Arie van Steensel en voor

korte tijd Justine Smithuis hadden al het geduld met mijn vreemde grillen als kamergenoot. De eerste was bovendien een collega prosopograaf en met de tweede deelde ik een fascinatie voor het fenomeen partijstrijd. Véronique Flammang was zo vriendelijk een vreemdeling wegwijs te maken in het archief in Lille. Sjoerd Bijker dank ik ook nadrukkelijk voor zijn vriendschap buiten de kantooruren. Zijn attente vriendelijkheid maakte het stukken eenvoudiger om als VU-man in Leiden te integreren. Ik had ook het geluk om tegelijk met een andere AIO aangesteld te worden bij de sectie. Met Annemieke Verboon deelde ik in de loop der jaren veel AIO lief en leed, zowel op professioneel als persoonlijk vlak. Met haar deelde ik ook het gevoel voor humor dat vaak nodig is om het promotietraject en het leven te kunnen relativeren.

Ook buiten de sectie Middeleeuwse Geschiedenis vond ik vriendschappen. In de eerste plaats denk ik daarbij aan mijn 'Vaderlandse vrienden'. Michael Serruys was twee jaar lang een gewaardeerde kamergenoot. Samen met Mirella Marini bood hij mij onderdak toen ik archiefonderzoek moest verrichten in Brussel. Als Belg wist hij de 'koude Nederlanders' als geen ander samen te brengen. Ook met Johan den Hertog deelde ik voor korte tijd mijn kamer. Ik dank hem voor de vele gesprekken over prosopografie en biografie en het enthousiasme waarmee hij mijn plannen voor activiteiten buiten kantooruren altijd begroette. Arjan Nobel dank ik voor het toespelen van enige informatie en het delen van ervaringen met de kuikens. Lars van Wezel is een mediëvist die ook in 2003 als AIO in Leiden begon. Samen met hem en Annemieke Verboon liep ik alle cursussen en symposia van de landelijke onderzoeksschool af, die de zo nodige band scheppen tussen jonge onderzoekers. Hans Wilbrink junior dank ik in het bijzonder voor zijn vriendschap en de vele gesprekken die we voerden, soms tot vroeg in de ochtend, over het AIO-bestaan en het leven in het algemeen. Als modernist wist hij nog vele inspirerende opmerkingen te maken als het gesprek, gelukkig niet al te vaak, over mijn proefschrift ging.

Van de wetenschappers buiten de universiteit Leiden dank ik nog Hans Smit voor het vroegtijdig ter beschikking stellen van de resultaten van het dagvaartenproject van het ING en het toespelen van andere gegevens. Harald Deceulaer was zo vriendelijk mij nadere toegangen te verschaffen op de correspondentie in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Rienk Vermij liet mij weten waar ik zijn doctoraalscriptie kon inzien. Prof. Dr. Heinz Noflatscher stuurde mij informatie over Nicasius Hackenay. Hans Jacobs verstrekte op de valreep nuttige genealogische informatie. De Stavo-leesgroep bood mij de gelegenheid om niet alleen te discussiëren over alle aspecten van staatsvorming, maar ook om ervaringen uit te wisselen over het promoveren in het algemeen.

Tenslotte zijn er ook nog een aantal niet-wetenschappers die hier een woord van dank verdienen. De Lelystadse 'wizards' Kasper en Ronnie dank ik voor hun vriendschap gedurende inmiddels meer dan een decennium. Mijn ouders dank ik voor hun steun, de grote vrijheid die ze me gaven in het volgen van mijn interesses en voor hun eigen onophoudelijke interesse in waar ik mee bezig ben. Mijn broer

Krijn was de enige 'leek' die het proefschrift in eerste versie van begin tot einde las en becommentarieerde. Vele komma's staan dankzij hem op de goede plaats. Omi leefde bijna als geen ander mee tijdens mijn sollicitatieronde in Leiden. Haar onophoudelijke energie en enthousiasme, zelfs toen ze de tachtig passeerde, waren een bron van inspiratie.

Finally, a special thanks goes to my dear international friends. In particular my thanks goes to: Shane Speck for correcting my English, most notably in the summary, and being my most trusted source of personal advice on many occasions; Niklas Grip for sharing his experiences in the academic world and the far more complicated world of relationships, and for being a good Swedish host in Bremen; Angela Ruggero for her Italian cooking and for designing and creating my database; Birgit Schindlbeck for helping me with some odd words of German and sharing the historical Gennßhenkherfest experience with me; Jason Teagle for helping me with some English and taking me to places where he otherwise would never go; Natalia Milchakova for keeping me together when it was needed most and 'keeping me company' during countless working hours. All of them I thank for the unconditional friendship and trust they have given me over the years.

Inhoudsopgave

Woord vooraf 5

Inleiding 13
1 Kader en probleemstelling 15
2 Afbakening van het onderzoek: ambtenaren in de Habsburgse Nederlanden (1483-1558) 21
3 Methode en bronnen 26
4 Opbouw van het boek 35

1 De instellingen 37
Inleiding 37
1 De stadhouder 40
2 De raad 45
2.1 Institutionele veranderingen (1483-1558) 45
2.2 Taken 49
2.3 De president 54
2.4 De raadsheren 57
2.4.1 Taken 57
2.4.2 Samenstelling en aantallen 60
3 De rentmeester-generaal 64
4 De rentmeester van de exploten 66
5 De procureur-generaal, advocaat-fiscaal en substituut-procureur-generaal 68
5.1 De procureur-generaal, advocaat-fiscaal en substituut-procureur-generaal tot 1520 68
5.2 De procureur-generaal, advocaat-fiscaal en substituut-procureur-generaal na 1520 70
6 De bewaarder van de charters en registers 72
7 De griffier 75
8 De secretarissen 80
8.1 Taken 80

8.2 Bezoldigde en onbezoldigde secretarissen 82
9 De Rekenkamer 84
9.1 Taken 84
9.2 Samenstelling 87
Besluit 91

2 Een ambt in dienst van de vorst 93
Inleiding 93
1 De aanstelling 95
1.1 De aanstelling bij het Hof van Holland 95
1.2 De aanstelling in de Rekenkamer 103
2 De voordelen van een functie in dienst van de vorst 104
2.1 Symbolische voordelen: prestige en eer 104
2.2 Materiële voordelen: salarissen en emolumenten 109
2.3 Begunstigingen van de vorst 117
2.4 Economisch kapitaal naar de vorst 122
Besluit 125

3 De ambtenaren 127
Inleiding 127
1 Herkomst 127
1.1 Herkomst per gewest 128
1.2 Herkomst per stad 133
2 Scholing 136
3 Sociale afkomst 143
4 Leeftijd 148
5 Carrières 151
5.1 Kwantitatieve analyses 151
5.2 Carrières in andere gewestelijke Hoven in de Nederlanden 159
5.3 In dienst van meerdere belangen 165
5.3.1 De landsadvocaten 165
5.3.2 De pensionarissen 169
5.3.3 Vertegenwoordigers voor het Hof van Holland 172
5.3.4 Vorstelijke ambtenaren in dienst van de Staten 174
5.3.5 Conclusie 178
Besluit**:** het groepsportret van de gewestelijke ambtenaren 1483-1558 178

4 Relaties met de onderdanen 180
Inleiding 180
1 De inzet van de dagvaarten: beden en vrije handel 183
2 De rol van de ambtenaren op de dagvaarten 189

2.1 De stadhouders 189
2.2 Andere invloedrijke mannen 192
3 Geschenken van de Staten van Holland 195
4 Het verzetten van de wet 201
5 Persoonlijke banden met de steden 205
6 Giften van de steden 210
6.1 Geschenken bij een bezoek 212
6.2 Jaarlijkse geschenken 214
6.3 'Gratuiteyten' of giften met een specifieke reden 216
Besluit 220

5 Ketterbestrijding 222
Inleiding 222
1 Het begin: de vervolging van Cornelis Hendriksz. Hoen (1522-1523) 225
2 De inquisitie en Hollandse ambtenaren in literaire werken: Jan de Backer (1525) en Angelus Merula (1554) 227
3 De rol van het Hof bij de kettervervolging tot 1534 234
4 De anabaptisten of wederdopers: de roerige jaren 1534-1535 237
5 De vervolging na 1535 244
6 Ambtenaren en ketterij 248
Besluit 256

6 Netwerken 258
Inleiding 258
1 Kabeljauwse groepssolidariteit 260
1.1 Het netwerk van Jan van Egmond 260
1.2 De Hoekse en Kabeljauwse twisten (1477-1483): identificatie van de Kabeljauwen 261
1.3 Kabeljauwse netwerken: de mannen rond Jan van Egmond 264
1.4 Kabeljauwen in de Raad 267
2 Patronage 271
2.1 De stadhouders als patroon: de Van Egmonds en Van Nassaus 272
2.2 Makelaars in de Raad 281
2.3 De aanstelling van de procureurs 285
3 Van patronage tot vriendschap. De financiële ambtenaren Thomas Beukelaar en Vincent Cornelisz. 290
4 Familienetwerken 296
4.1 Inleiding 296
4.2 Verwantschapsbanden in cijfers 300
4.3 De grote ambtenarengeslachten 302

5 Gerrit van Assendelft 309
5.1 Het netwerk van Gerrit van Assendelft onder vuur 309
5.2 De groep rond Gerrit van Assendelft 311
5.3 De groep tegen Gerrit van Assendelft 316
5.4 Het voorspel: de opgave van de twee tienden 319
5.5 Het grote conflict 322
5.6 Conclusie: formele procedures en informele praktijken 327
Besluit 329

Slot 331
Conclusie 331
Epiloog: verbonden voor de Opstand? 342

Summary 346

Bijlage 1 Chronologie 358
Bijlage 2 Biografisch repertorium van de ambtenaren van het Hof van Holland en de Rekenkamer 1483-1558 360
Bijlage 3 De ambtenaren van het Hof van Holland en de Rekenkamer per ambt gerangschikt 1483-1558 418
Bijlage 4 Aanwezigheidsfrequentie van de stadhouder, president, raadsheren en procureur-generaal (vanaf 1520) bij het vellen van de vonnissen 1483-1558 422

Gebruikte afkortingen 426
Geraadpleegde archieffondsen 429
Geraadpleegde literatuur en bronnenuitgaven 432
Geraadpleegde databanken 452
Verantwoording van de illustraties 453
Lijst met tabellen en figuren 453
Register 455
Curriculum vitae 464

Inleiding

> Waeromme ic gedocht hadde [...] uwer edele te vermanen van den deken van den Hage, zoon van mijn heere die tresorier meester Vincent, die als ic verstae een goet, jonck, verstandich ende geleert man is die nae mijnen duncken niet qualijck en soude dienen [...] te wesen raet extraordinaris.[1]

Eind 1533 werd Cornelis van Mierop met deze lovende woorden door Gerrit van Assendelft, president van het Hof van Holland, aanbevolen voor de functie van raadsheer. Of Cornelis van Mierop inderdaad een goede, verstandige en geleerde man was, is een oordeel waar de historicus zich op basis van het overgeleverde bronnenmateriaal niet aan mag wagen. Met zijn ongeveer 25 jaar was hij in ieder geval nog erg jong. Op afbeelding 1 zien we Cornelis op oudere leeftijd, toen hij zich liet vereeuwigen op een glasraam in de Sint-Janskerk in Gouda.[2] Cornelis dankte de voorspraak die hij kreeg voor de functie van raadsheer vooral aan zijn vader, de zeer invloedrijke rekenmeester Vincent Cornelisz.. President Gerrit van Assendelft was degene die uiteindelijk het advies aan de stadhouder overbracht. In het tweede kwart van de zestiende eeuw was Gerrit van Assendelft één van de sleutelfiguren in Holland. Aan de hand van een korte biografische schets van Gerrit zal ik de centrale thema's van dit boek aan de orde stellen.

Gerrit van Assendelft werd in 1487 geboren als de oudste zoon in een Hollandse adellijke familie. Een jaar voor zijn geboorte was zijn gelijknamige grootvader overleden, na decennia als raadsheer in het Hof van Holland gediend te hebben. Tijdens Gerrits eerste levensjaren zorgden de Hoekse en Kabeljauwse twisten voor het laatst tot een situatie van burgeroorlog. Aan het begin van de zestiende eeuw ging Gerrit rechten studeren in Orléans, net als zijn vader voor hem. Na het behalen van een licentiaat in de rechten ging Gerrit in 1507 terug naar Holland. In 1513 ontving hij de ridderslag en bij de meerderjarigverklaring van de latere Karel V in

1 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 38r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 5 december 1533).

2 Het is een detail uit een raam waarin bovenaan de doop van Johannes de Doper in de Jordaan staat afgebeeld met Jezus die toekijkt. Cornelis knielt tegenover Maria met Jezus op haar schoot. Achter Cornelis staat de heilige Benedictus. Het glasraam werd voltooid in 1556, toen Cornelis zich al enige tijd had toegelegd op zijn geestelijke waardigheden in Utrecht en zijn post van raadsheer al bijna twee decennia vaarwel had gezegd. *Uitlegginge van de wydberoemde en vermaarde glazen*, xvi. glas.

Afb. 1 Cornelis van Mierop (ca. 1509-1572) was de zoon van de invloedrijke rekenmeester Vincent Cornelisz. In 1533 werd hij door de president Gerrit van Assendelft met succes voorgedragen voor het ambt van onbezoldigd raadsheer in het Hof van Holland. Hier is Cornelis afgebeeld op een glasraam in de Sint-Janskerk te Gouda.

1515 werd hij op 28-jarige leeftijd, net als zijn grootvader voor hem, benoemd tot raadsheer in het Hof van Holland. Als raadsheer wist Gerrit een belangrijke positie op te bouwen, wat leidde tot zijn benoeming tot eerste raadsheer van het Hof, feitelijk de president, in 1528. Het Hof van Holland was in naam van de vorst verantwoordelijk voor de rechtspraak en het bestuur in Holland, Zeeland en Westfriesland. Op gewestelijk niveau was Gerrit nu onder de stadhouder de belangrijkste ambtenaar in Holland geworden.

Als raadsheer en later president was Gerrit betrokken bij de rechtspraak, het vernieuwen van de schepenbanken in de steden en onderhandelingen van allerlei aard met de Staten van Holland. In zijn rol van rechterhand van de verschillende stadhouders wist hij mensen voor te dragen voor functies binnen Holland, zoals de hierboven genoemde Cornelis van Mierop. Als vorstelijk vertegenwoordiger had Gerrit het vaak moeilijk om de financiële eisen van Karel V, zeker in hun samenhang met oorlog en exportbelemmeringen, bij de onderdanen te verdedigen. Vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw kreeg Gerrit ook te maken met het vervolgen van ketters, mensen die er in navolging van Luther en andere hervormers een onorthodoxe geloofsbeleving op nahielden. Met name de bestrijding van de radicale wederdopers in de jaren 1534-1535 zorgde voor de nodige problemen.

Als één van de sleutelfiguren binnen Holland wist Gerrit een omvangrijk netwerk op te bouwen en verbond hij zich met de grootste ambtenarengeslachten. Hij maakte echter ook de nodige vijanden. In de jaren dertig moest Gerrit zich bij de landvoogdes verantwoorden voor de vele getuigenissen tegen hem over het onder-

houden van ketterse sympathieën. In 1555 werd Gerrit door collega raadsheer Willem Snouckaart beschuldigd van onder andere corruptie, fraude, ongeoorloofde samenwerking met de Staten van Holland, sabotage van de rechtspraak, het aannemen van ongeoorloofde geschenken en smaad. Gerrit bleef desalniettemin in functie tot hij overleed in 1558. In 1559 werd hij door de Grote Raad postuum vrijgesproken van de beschuldigingen.

De onderwerpen die bij de beschrijving van het leven Gerrit van Assendelft aan de orde zijn gekomen zullen in dit boek ook een prominente rol spelen. Sociale en geografische afkomst, carrièreverloop, leeftijd en scholing van de gewestelijke ambtenaren, netwerken, rekruteringsmechanismen, patronage, belangenverstrengeling, partijstrijd, ketterbestrijding, onderhandelingen met de onderdanen, corruptie en het aannemen van geschenken zullen veelvuldig aan bod komen. De onderzoeksperiode (1483-1558) beslaat bijna het hele leven van Gerrit en hij zal één van de centrale figuren van dit boek zijn. Met nadruk is hij echter slechts één van de hoofdpersonen. Gerrit deelt de eer met 163 andere vorstelijke ambtenaren, werkzaam bij de gewestelijke instellingen in Den Haag, die de ruggengraat vormen van een boek dat zich niet alleen richt op abstracte begrippen als staat, instellingen en representatie, maar zich vooral ook bezighoudt met de mannen die alles draaiende hielden in Holland aan het eind van de Middeleeuwen, op weg naar de nieuwe tijden van de Republiek.

1 Kader en probleemstelling

De positie van Maximiliaan van Habsburg was niet te benijden toen zijn echtgenote Maria van Bourgondië in 1482 kwam te overlijden. Maximiliaan was als zoon van de Duitse keizer weinig geliefd in de rol van regent voor zijn minderjarige zoon Filips over de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, waar ook de graafschappen Holland en Zeeland toe behoorden.[3] Bovendien kreeg Maximiliaan al gauw zijn handen vol aan oorlogen met Frankrijk en onlusten in Vlaanderen. De positie van Maximiliaans zoon Filips de Schone was bij zijn meerderjarigverklaring in 1494 een stuk sterker. Als zoon van Maria van Bourgondië werd hij niet als buitenstaander gezien en de interne onlusten en de oorlog met Frankrijk waren voorlopig tot een einde gekomen.[4] Door Filips' huwelijk met Johanna van Castilië en het plotselinge sterven van twee troonopvolgers, gingen de erfrechten van Castilië en Aragon in 1500 over in zijn handen. Hetzelfde jaar werd Filips vader van de toekomstige kei-

3 Een Venetiaanse ambassadeur schreef in 1506 dat de Nederlanders alleen door het gevaar van de Fransen bereid waren om iedereen als regent te accepteren, maar dat ze anders erg hechtten aan de natuurlijke vorst. Op het moment dat het gevaar bezworen was, hadden ze het liefste dat Maximiliaan weer vertrok want ze wensten geen regering van Duitsers ('perchè quei populi non vorriano governo di Tedeschi'). Albèri ed., *Relazioni* I, 13.

4 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs,* 223; Van Gent, *'Pertijelike saken',* 393; Kokken, *Steden*, 232; Smit, *Vorst en onderdaan*, 239-241. Voor Filips de Schone: Cauchies, *Philippe le Beau.*

zer Karel V, die over een rijk zou gaan regeren dat zich uitstrekte van het huidige Duitsland tot Amerika en van Spanje tot de Nederlanden.[5]

Na de plotselinge dood van Filips in 1506 nam zijn zus Margareta van Oostenrijk het regentschap waar, totdat haar neef Karel in 1515 op zijn beurt meerderjarig werd verklaard. De heerschappij van Karel V (1515-1555) bracht de latere Republiek voor het eerst onder één vorst. Hij verwierf Friesland in 1523, Utrecht in 1528, Drenthe en Groningen in 1536 en Gelre in 1543.[6] De prioriteiten van Karel V lagen niet in Holland en Zeeland, of zelfs maar in de Nederlanden. De titel van graaf van Holland en Zeeland was van weinig belang in vergelijking met die van Rooms keizer of koning van Castilië en Aragon.[7] De band tussen de vorst en zijn onderdanen, inclusief zijn vertegenwoordigers, werd hierdoor onpersoonlijker. De ambtenaren in Holland kregen in naam hun aanstelling van de vorst, maar in de praktijk hadden ze vooral te maken met de landvoogdes en de centrale ambtenaren in Mechelen en Brussel. Het was de taak van de ambtenaren in het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer om de wensen van de vorst in Holland, Zeeland en Westfriesland ten uitvoer te brengen. De omvang van het rijk waar Holland en Zeeland nu deel van uitmaakten zorgde er echter voor dat de belangen van de vorst dikwijls niet overeen kwamen met die van de onderdanen.

De eerste helft van de zestiende eeuw was een periode van bevolkingstoename en economische groei. De prijzen voor graan en landpacht verdubbelden. In 1514 leefde circa 52% van de bevolking in Holland in de steden. Omdat er te weinig land was om de eigen bevolking te voeden, waren de graanhandel in het Oostzeegebied en visvangst in de Noordzee zeer belangrijk. Vrije handel stond daarom altijd bovenaan de wensenlijst van de vertegenwoordigers van de onderdanen in de Staten van Holland. Het was niet eenvoudig om de Staten op dat gebied tegemoet te komen, door de vele oorlogen die Karel V in de zestiende eeuw voerde. Het eerste kwart van de zestiende eeuw waren de Nederlanden vrijwel continu in oorlog met Gelre, Frankrijk of de Hanzesteden. Vooral de oorlogen met Frankrijk zorgden voor een grote fiscale druk.[8] De oorlogspolitiek van Karel was aan het einde van zijn regering rampzalig geworden voor de economische toestand in zijn landen. De

5 Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 234.

6 Blockmans, *Keizer Karel V*, 83; Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen*, 18-30; Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 148; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 74-75. Officieel was Friesland reeds in 1515 aan Karel overgedragen. Vries e.a., *De heeren van den Raede,* 11. Voor de verhouding tussen Holland, Zeeland en Westfriesland zie: Taal, 'Het graafschap Zeeland'.

7 In 1517 werd Karel in Spanje gehuldigd. In 1519 was Karel reeds gekozen tot Rooms koning, maar pas in 1530 werd hij tot keizer gekroond. Blockmans, *Keizer Karel V*, 21. Hoewel Karels hart volgens eigen zeggen in de Nederlanden lag en hij daar graag zou resideren, had hij door zijn titels verantwoordelijkheden die het hem onmogelijk maakten om 'zijn appetijt ofte sinnelycheyt dair inne te volgen'. SAL, inv. nr. 1218, f. 8r (1531).

8 Baelde, 'De Nederlanden', 69; Blockmans, *Keizer Karel V*, 219; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 213; Mellink, *De wederdopers*, 3; Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 175. De laatste Habsburg-Valois oorlog eindigde met het verdrag van Cateau-Cambrésis in 1559. Zie voor de oorlogsjaren tussen de huizen Habsburg en Valois: Blockmans, *Keizer Karel V*, 112; Tracy, *A financial revolution*, 34. Zie voor de oorlogen tussen Gelre en Habsburg: Struick, *Gelre en Habsburg*.

geldproblemen waar Maximiliaan mee te kampen had gehad, waren nog maar een fractie van de financiële moeilijkheden waaronder zijn kleinzoon Karel gebukt ging.[9] De vorstelijke ambtenaren bevonden zich hierdoor vaak in de lastige situatie dat op het moment dat ze in naam van de vorst een bede moesten vragen om een oorlog te bekostigen, de onderdanen het financieel al zwaar hadden of zouden krijgen door de gevolgen van die zelfde oorlog.

De zestiende eeuw bracht ook een nieuw intellectueel klimaat door de wijd verspreide ideeën van hervormers als Luther en humanisten als Erasmus. Dankzij de boekdrukkunst, open grenzen en een relatief grote geletterdheid raakten hervormingsgezinde geschriften en opvattingen snel verspreid in de Nederlanden. Er was veel kritiek op de kerkelijke instituties en een verinnerlijking van de geloofsbeleving. Karel V deed zijn uiterste best om de opkomende ketterse bewegingen vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw uit te roeien, maar stuitte hierbij op protesten van de onderdanen die meenden dat door de vervolgingen hun privileges werden geschonden.[10]

Het meeste overleg over Holland vond plaats op gewestelijk niveau in Den Haag, waar de gewestelijke ambtenaren en de Staten van Holland elkaar troffen. De ambtenaren speelden daarbij in meerdere opzichten een bemiddelende rol. Ze moesten in de eerste plaats de uitvaardigingen van de vorst en zijn centrale instellingen bij de onderdanen bekend maken en verdedigen. Andersom hielden ze ook rekening met de wensen en initiatieven van de onderdanen en vertolkten die soms richting centraal niveau.[11] De mannen werkzaam bij het Hof van Holland hadden de verantwoordelijkheid voor rechtspraak en bestuur, terwijl de heren van de Haagse Rekenkamer de domeinzaken en financiële aangelegenheden voor hun rekening namen.[12] Door middel van een prosopografie, of collectieve biografie, worden de ambtenaren die tussen 1483 en 1558 in deze instellingen werkten in kaart gebracht. Aan de hand van het groepsportret dat op die manier ontstaat, wordt gezocht naar verklaringen voor hun benoeming in dienst van de vorst en de rol die zij speelden in de ingewikkelde samenspraak tussen vorst, landvoogdes, centrale ambtenaren, lokale ambtenaren en onderdanen.[13]

Inmiddels zijn er talrijke werken beschikbaar over vorstelijke instellingen in de late Middeleeuwen. Dumolyn en Van Peteghem schreven over de Raad van Vlaan-

9 Blockmans, *Keizer Karel V*, 163-164, 216-220; Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 134; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 51, 119. Naast de oorlogen met Frankrijk, waren ook de geldsommen die nodig waren voor de Gelderse oorlog zeer snel gestegen aan het begin van de zestiende eeuw. Ward, *Cities and States*, 375-376.

10 Blockmans, *Keizer Karel V*, 141; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 185. Zie verder hoofdstuk 5.

11 Zie voor Den Haag als meest frequente vergaderplek bijvoorbeeld de reisbestemmingen van de pensionarissen van Haarlem en Leiden in: Van Steensel, 'De middeleeuwse stadspensionarissen', 82-83 (tabel 1). Zie verder: Koopmans, *De Staten van Holland*, 89. Zie voor de tweeledige rol van de ambtenaren ook: Braddick, *State formation*, 27, 47. Uiteraard speelden ook centrale en lokale functionarissen in zekere mate een bemiddelende rol en waren verantwoordelijk voor de manier waarop de regels van boven uitgevoerd werden.

12 Damen, *De staat van dienst*, 18; Idem, 'Taxation for prince and officers', 28. Tracy merkte reeds in 1985 op dat er nog veel onderzoek gedaan moest worden naar het profiel van de gewestelijke ambtenaren uit de zestiende eeuw. Tracy, *A financial revolution*, 192. Zie ook: Idem, *Holland under Habsburg rule*, 133.

13 Zie voor de indeling in centraal, gewestelijk en lokaal niveau *ut infra*.

deren, De Ridder-Symoens onderzocht de Brabantse raadsheren, Jean behandelde de ambtenaren in de Rekenkamer van Rijsel, Noflatscher beschreef de hoge functionarissen aan het Habsburgse Hof in Duitsland, Baelde werkte over de Collaterale Raden in Brussel en Vries en anderen verrichtten een prosopografische studie naar de raadsheren bij het Hof van Friesland. Om de werking van de instellingen te onderzoeken keken deze auteurs vooral naar de mensen die daar werkten en hoe zij invulling gaven aan de ambten die ze bekleedden. Op prosopografisch gebied past ook het onderzoek van Cools naar de rol van de aristocraten in de Habsburgse Nederlanden in dit rijtje.[14] Er zijn niet minder dan drie proefschriften verschenen over de Staten van Holland tijdens de hier onderzochte periode. Kokken behandelde de periode 1477-1494, Ward 1506-1515 en Koopmans 1544-1588.[15] Vooral de Amerikaan Tracy verrichtte belangrijk pionierswerk voor de geschiedschrijving over Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw; een periode die relatief onderbelicht is gebleven.[16]

Met dit onderzoek wordt een chronologisch vervolg gegeven aan de studie die Mario Damen wijdde aan de gewestelijke ambtenaren in Holland in de jaren 1425-1482. Damen probeerde te achterhalen welke rol de ambtenaren in de Bourgondische periode (1425-1482) speelden bij de integratie van de graafschappen Holland en Zeeland in de Bourgondische personele unie. Hij verdedigt de stelling dat de vorst door het strategisch aanstellen van bepaalde ambtenaren de integratie heeft proberen te bevorderen.[17] In dit onderzoek wordt het Hollandse politieke krachtenveld meer bekeken vanuit het perspectief van de gewestelijke ambtenaren zelf. Er wordt niet uitgegaan van een strategie van de vorst of van de onderdanen, maar van een dialoog waarin de ambtenaren bemiddelden tussen de verschillende belangen op centraal niveau met de vorst, landvoogdes en centrale instellingen, en lokaal niveau met de onderdanen in Holland en Zeeland.

In hun bemiddelende rol worden de ambtenaren ook wel makelaars genoemd in een patronagesysteem. Er is sprake van patronage als een hoger geplaatst persoon, de patroon, een lager geplaatst persoon, de cliënt, van begerenswaardige middelen

14 Baelde, *De Collaterale Raden*; Cools, *Mannen met macht*; Dumolyn, *Het hogere personeel*; Idem, *De Raad van Vlaanderen*; Idem, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*; De Ridder-Symoens, 'Milieu social'; Jean, *La chambre des comptes*; Noflatscher, *Räte und Herrscher*; Vries e.a., *De heeren van den Raede*.

15 Kokken, *Steden en Staten*; Koopmans, *De Staten van Holland*; Ward, *Cities and states*.

16 Tracy, *Holland under Habsburg rule*; Idem, *A financial revolution*. Er is een lange traditie van auteurs die deze onderbelichting opmerkten. Een zo lange traditie zelfs dat het de vraag opwerpt of de eerste helft van de zestiende eeuw nog steeds wel zo slecht bedeeld is met studies. In 1845 schreef Van Den Bergh hier al over: 'Aucune époque de notre histoire n'a été traiteé avec plus de négligence que le siècle qui précède notre guerre célèbre avec l'Espagne.' Van den Bergh, *Correspondance*, iii. In 1907 schreef Theissen: 'Wie bij een terugblik op de geschiedenis van ons vaderland het oog slaat op de gebeurtenissen en toestanden der 16e eeuw, wordt licht door het grootsche schouwspel, dat de tweede helft hem biedt, zóó zeer geboeid dat het voorafgaande aan zijn aandacht zoo goed als ontsnapt.' Theissen, *Centraal gezag*, xxiv. Zie verder onder anderen de volgende meer recente auteurs: Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 13; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 20; Tracy, *The politics of Erasmus*, 7; Ward, *Cities and States*, 15, 27.

17 Damen, *De staat van dienst,* o. a. 160, 419.

als een baan, geld of bescherming voorziet in ruil voor loyaliteit en steun. Makelaars spelen een fundamentele rol tussen een patroon, die over de begerenswaardige middelen beschikt, en de cliënt die op zoek is naar die middelen maar geen directe toegang heeft tot de patroon.[18] De makelaar geeft de cliënt toegang tot de (middelen van de) patroon. Vaak is de makelaar weer cliënt van de patroon en patroon van de cliënt. Makelaardij komt vaak voor in samenlevingen waar het bestuursapparaat nog niet voldoende is ontwikkeld om geheel volgens formele regels te functioneren, zoals in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden van de vijftiende en zestiende eeuw. Het staatsapparaat werd uitgebreid, maar de vorst kon niet om de lokale machthebbers heen, die zich via informele kanalen konden inzetten voor de integratie van de lagere bevolkingslagen in de staat in wording. De informele praktijken waar een makelaar zich van bediende konden echter ook een ondermijning van het centrale gezag impliceren. Doordat formele procedures werden ontweken had de vorst minder grip op de gang van zaken in een gebied. De makelaars konden een clientèle en machtspositie opbouwen waarop de vorst geen rechtstreekse invloed had. Op deze manier was de vorst afhankelijk van de loyaliteit van zijn ambtenaren op centraal, gewestelijk en soms ook lokaal niveau. Omdat de makelaar bemiddelde voor zijn eigen vertrouwelingen, besteed ik hier veel aandacht aan de netwerken die de ambtenaren er op nahielden.[19]

In het laatmiddeleeuwse Holland was er sprake van een continue botsing tussen de informele praktijken waar sommige ambtenaren zich van bedienden en een proces van formalisering en professionalisering van procedures en instellingen dat hier tegen gericht was. Dit proces werd niet noodzakelijkerwijs van boven gestuurd. Initiatieven om te komen tot een strakkere organisatie kwamen afwisselend van de vorst, de Staten of de gewestelijke instellingen. Binnen de Staten of de vorstelijke instellingen waren bovendien weer verschillende subgroepen, vaak met instelling overschrijdende connecties, die niet altijd gebaat waren bij een inperking van de informele macht van de makelaars. Het is daarom vaak lastig te achterhalen wie de initiatiefnemers, of saboteurs, van nieuwe regels en ordonnanties waren. Kwam het initiatief van de vorst en zijn naaste raadgevers of voldeed de vorst aan een verzoek van de Staten van Holland? Als het advies van de Staten kwam, in hoeverre was dit weer beïnvloed door de ambtenaren in de gewestelijke instellingen die allerlei bindingen hadden met de vertegenwoordigers in de Staten? En in hoeverre hadden de

18 Zie voor de begrippen patronage en makelaardij: Blockmans, 'Corruptie', 231-236, 242-244; Blok, 'Variations in patronage'; Cools, *Mannen met macht*, 17, 26; Damen, *De staat van dienst*, 19; Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal', 421, 423, 436-437; Janssen, *Creaturen van de macht*, 12-13; Koenigsberger, 'Patronage and bribery', 166-168; Idem, *The Habsburgs and Europe*, 18-19; Koopmans, *De Staten van Holland*, 48, 54; Van Nierop, 'Willem van Oranje', 654-655. Zie ook: Braddick, *State formation*, 87.

19 Reinhard benadrukte het belang van netwerken van de zogenaamde *power elites*, de mannen die door hun positie van dienaar van de staat de politieke macht in handen kregen. Zo zorgden ambtenaren in het Duitse Rijk en Frankrijk er voor dat hun familieleden en cliënten de voorkeur kregen als hoge posities vacant waren. Hierdoor waren technische kwalificaties en kunde minder belangrijk voor benoeming en promotie dan patronage en familieconnecties. Reinhard, 'Power elites, state servants', 6-8, 13-15.

Figuur 1.1 Instellingen in de Nederlanden en Holland 1483-1558

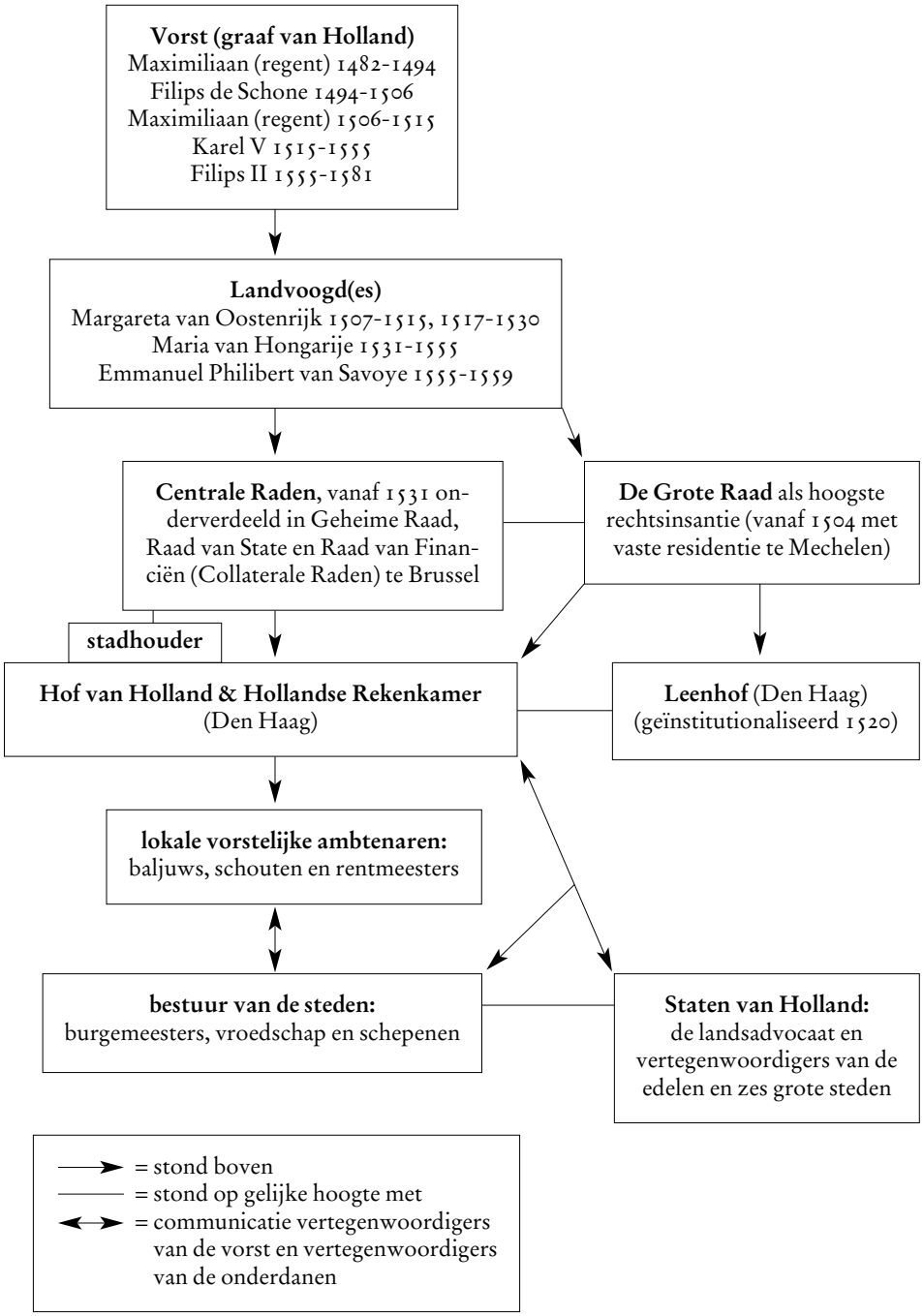

gewestelijke ambtenaren dan weer het verzoek gekregen van hun patroons op een hoger niveau (bijvoorbeeld centrale ambtenaren) om er voor te zorgen dat de Staten van Holland een bepaald voorstel deden? De begrippen vorst, landvoogdes, centrale ambtenaren (in Mechelen en Brussel), Hof van Holland en Rekenkamer (in Den Haag), lokale ambtenaren (rentmeesters, baljuws en schouten) en Staten van Holland (onderdanen) zullen hier veelvuldig de revue passeren, maar daarmee zal de complexiteit van de onderlinge relaties tussen deze eenheden niet uit het oog worden verloren (zie figuur 1.1).

De centrale vraag van dit boek is hoe de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Rekenkamer hun functies uitoefenden en wat voor gevolgen dit had voor de relatie tussen de vorst en zijn onderdanen. Voor een studie naar de rol van een groep ambtenaren is het van groot belang te achterhalen wat hun profiel was en welke rekruteringsmechanismen een rol speelden bij hun aanstelling. Een onderling van elkaar afwijkende manier van handelen van twee ambtenaren kan vaak (deels) verklaard worden uit verschillende achtergronden.[20] Een Vlaamse ambtenaar was als buitenstaander bijvoorbeeld minder snel onder de indruk van lokale privileges dan een Hollander die zijn carrière was begonnen als vertegenwoordiger van één van de steden.[21] Ambtenaren die in staat zijn mensen uit de eigen kringen te rekruteren konden zelfstandiger optreden, en de zaken via informele kanalen regelen, dan ambtenaren die weinig in te brengen hadden wat betreft de aanstelling van een nieuwe collega. Heren die een hoge edele als patroon hadden waren misschien eerder geneigd zijn belangen te verdedigen dan die van de vorst. Ik zal daarom kijken naar welke rekruteringsmechanismen (patronage, makelaardij, familienetwerken, omkoping etc ...) en persoonlijke eisen (scholing, werkervaring, orthodoxie etc ...) een grote rol speelden bij de aanstelling van de ambtenaren. Het beeld dat zo ontstaat van de ambtenaren en de manier waarop ze werden aangesteld, zal voor een deel verklaren hoe ze manoevreerden tussen vorst en onderdanen, in hoeverre ze zich bedienden van formele of informele werkwijzen en wat dit betekende voor de relatie tussen de vorst en de onderdanen tot een decennium voor de Opstand die begon in 1568.

2 Afbakening van het onderzoek: ambtenaren in de Habsburgse Nederlanden (1483-1558)

De vorst was in al zijn territoria verantwoordelijk voor de hogere rechtspraak, wetgeving en bestuur. Vanouds werd hij voor deze taken bijgestaan door een aantal be-

20 Blockmans formuleerde het als volgt: 'De gedragsnormen, opvattingen, ambities die een bepaald individu vertolkt in het kader van een instelling, zijn in hoge mate bepaald door zijn lidmaatschap van een familie, een funktionele groep, een sociale laag, een territoriaal geheel.' Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 47.

21 Noflatscher stelde voor zijn onderzoekspopulatie de vraag: 'Inwieweit dienten ihre Entscheidungen mehr den Gemeinen Nutzen, dem Bonum commune oder inwieweit lag die Begründung ihres politischen Handelns mehr im Nutzen des Hauses und des Monarchen?.' Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 9.

langrijke edellieden die in de Hofraad zaten en met hem meereisden. Geleidelijk kwamen hier ook juristen in en vanaf het midden van de vijftiende eeuw kristalliseerden de bevoegdheden zich steeds verder uit in afzonderlijke deelraden.[22] Holland, Zeeland en Westfriesland hadden een graaf als vorst. In de onderzochte periode waren dat achtereenvolgens Filips de Schone (1494-1506), Karel V (1515-1555) en Filips II (1555-1581). Maximiliaan van Oostenrijk trad eerst voor zijn zoon Filips (1482-1494) en later voor zijn kleinzoon Karel (1506-1515) op als regent. Door de bezittingen van de Habsburgers in het Duitse rijk en Spanje konden deze vorsten zelden aanwezig zijn in de Nederlanden, en nog minder vaak in Holland en Zeeland, en stelden een landvoogd(es) of stadhouder-generaal aan om de zaken waar te nemen.[23]

Na het overlijden van Filips de Schone in 1506 nam Margareta van Oostenrijk samen met de Raad van de latere Karel V het bestuur van de Nederlanden op zich. Karel werd in 1515 meerderjarig verklaard, maar toen hij in 1517 naar Spanje vertrok bleef Margareta weer als landvoogdes achter.[24] Karels vertrek betekende het definitieve einde van een vorst die de Nederlanden als zijn thuisbasis zag. Het mag ook toen niet als een verrassing hebben gegolden dat de afwezigheid van de vorst niet in goede aarde viel bij de onderdanen. Een Venetiaanse ambassadeur schreef in 1506 reeds dat de 'Nederlanders' snel in opstand kwamen als de vorst er niet was en dat ze zich liever aan stukken zouden laten snijden dan de jonge Karel uit het land te laten vertrekken.[25] Terwijl in de vijftiende eeuw de gewestelijke hoven direct te maken hadden met de vorst, moesten in de zestiende eeuw vooral de instructies van de landvoogdes, bijgestaan door de centrale raden, opgevolgd worden. Uiteraard was een deel van die instructies nog wel afkomstig van de vorst zelf.[26]

Karel V legde na het overlijden van Margareta van Oostenrijk in 1530 een aantal nieuwe regelingen voor het regentschap en de regeringsraden vast. Karel wees in 1531 zijn jongere zuster Maria van Hongarije aan als de nieuwe landvoogdes. Zij zou op bestuurlijk en wetgevend gebied bijgestaan worden door de Raad van State en de Geheime Raad, die voortkwamen uit de Raad die in 1517 in de Nederlanden was achtergebleven. Samen met de Raad van Financiën vormden deze instellingen de Collaterale Raden, gevestigd te Brussel. De Geheime Raad was gevuld met juristen en stond de landvoogdes bij in zaken van binnenlands bestuur, wetgeving en bestuurlijke rechtspraak. De Raad van State was gevuld met de hoogste adel en had vooral raadgevende bevoegdheden in politieke zaken.[27] De Raad van Financiën was

22 Cools, *Mannen met macht*, 36; Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 23. Voor de vorming van de centrale raden onder Filips de Schone: Cauchies, *Philippe le Beau*, 69-75, 86.

23 Cauchies, *Philippe le Beau*, 16, 59-60; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 130.

24 Baelde, 'De Nederlanden', 39-42; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 138.

25 Albèri ed., *Relazioni* I, 7 (citaat), 12. 'La stanza del duca Carlo è in Brabanta a Malines, ed è così ben guardato dalli populi, che piuttosto si lascieranno tutti tagliar a pezzi, che lasciarlo partire del paese' (Het verblijf van hertog Karel is in Brabant in Mechelen, en hij wordt zo hoog geacht door de bevolking, dat ze zich liever allen in stukken laten snijden, dan hem het land te laten verlaten).

26 Baelde, *De Collaterale Raden*, 21; Cools, *Mannen met macht*, 16; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 44-45.

27 Baelde, *De Collaterale Raden*, 11-12, 24-25, 57, 158; Idem, 'De Nederlanden', 48-49; Blockmans, *Keizer Karel V*, 183; Cools, *Mannen met macht*, 36; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 144.

de hoogste instelling voor de financiële zaken van de vorst in het algemeen. De heren van de financiën beheerden het kroondomein, hadden een rol bij de onderhandelingen over de beden en moesten er voor zorgen dat er voldoende inkomsten waren voor de verwachte uitgaven.[28]

Ondanks de verschillende pogingen tot bestuurlijke centralisatie in de tweede helft van de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw, bleven op gewestelijk niveau de inheemse bestuurders achter die naast het uitvoeren van de bevelen van de vorst ook rekening hielden met de wetten en gewoonten van het land.[29] Alleen het hertogdom Brabant en de heerlijkheid Mechelen stonden onder rechtstreekse controle van de vorst of landvoogdes. Verder waren er in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden in de zestiende eeuw nog min of meer tien vaste stadhouderschappen en een admiraalschap, met de bijhorende representatieve instellingen.[30] In het graafschap Holland, Zeeland en Westfriesland werd de vorst vertegenwoordigd door zijn stadhouder, het Hof van Holland en de Rekenkamer. Deze instellingen waren gevestigd in Den Haag, waar ook de Staten van Holland doorgaans bijeen kwamen.[31] In de zestiende eeuw ontplooiden de verschillende Statenvergaderingen in de Nederlanden zich steeds meer als zelfbewuste lichamen die onafhankelijk optraden. De Staten van Holland probeerden een deel van de bestuurlijke taken van het Hof van Holland over te nemen, met name wat betreft de belastinginning.[32] In naam en grotendeels in de praktijk bleven deze taken tot aan de tweede helft van de zestiende eeuw echter in handen van het Hof van Holland.

In navolging van onder anderen Damen, Dumolyn en Van Peteghem zal ik de functionarissen van het Hof van Holland en de Rekenkamer aanduiden als ambtenaren, hoewel ze in de bronnen zelf vooral worden aangeduid als officieren, en de posten die ze bekleedden 'officie' of 'staet'.[33] Ze voldeden in beperkte zin aan de definitie van Weber van het ideaaltype ambtenaar. In het beste geval waren ze aangesteld door de vorst met een commissiebrief, ontvingen een vast salaris, oefenden doorgaans geen of nauwelijks andere functies uit en functioneerden binnen een ambtelijke hiërarchie.[34] Hoewel ook de ambtenaren in de hier voorliggende periode ver verwijderd bleven van Webers ideaaltype van de ambtenaar, kwamen ze er

28 Coppens, 'Raad van financiën', 502, 511-512. Voor een eigentijdse (1566) beschrijving van de bevoegdheden van de staatsinstellingen in de Nederlanden zie: Guicciardini, *Descrittione*, 32-39.

29 Blockmans, *Keizer Karel V*, 184.

30 Cools, *Mannen met macht*, 44. Deze stadhouderschappen werden weer uitgebreid door de aanhechting van Drenthe, Groningen en Overijssel in 1536 en de onderwerping van Gelre en Zutphen in 1543.

31 Van alle dorpen in Europa was volgens Guicciardini het 'famoso & grandissimo Haia' (Den Haag) het mooiste, rijkste en wellicht grootste niet ommuurde dorp van Europa ('il piu bello, il piu ricco, & forse il maggior villaggio aperto di tutta l'Europa'). Guicciardini, *Descrittione*, 189.

32 Koopmans, *De Staten van Holland*, 15, 57, 65; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 196; Vermij, 'De Staten van Holland', 215.

33 Zie ook de betekenis in het WNT van officier als ambtenaar en officie als ambt.

34 Damen, *De staat van dienst,* 21; De Ridder-Symoens, 'Jan van Rompaey', met name 326-327. Zie ook: Knevel, *Het Haagse bureau*, 18-19. Damen constateerde reeds dat 'staet' in de laatste decennia van de vijftiende eeuw steeds meer synoniem werd voor ambt. Damen, *De staat van dienst*, 216.

dichter bij dan hun voorgangers in de Bourgondische periode. Hun dienstverband werd minder persoonlijk, maar de ambtenaren waren zeker niet allemaal inwisselbaar. De competenties werden beter omschreven, maar ze konden nog steeds uit hoofde van hun beroep optreden in nevenzaken. Zoals in het vervolg zal blijken werden de eisen die werden gesteld aan vakbekwaamheid hoger, maar bleef lidmaatschap van de goede netwerken zeer belangrijk voor het verwerven van een functie.

Het uitoefenen van een functie, of het bekleden van een 'staet', bij het Hof van Holland of de Rekenkamer is één van de noodzakelijke voorwaarden voor opname in de populatie. Verder lag het voor de hand om alleen die ambtenaren te behandelen die werkelijk een rol van belang speelden tussen de vorst en de onderdanen en van wie de gegevens een relevante bijdrage zouden leveren aan het beantwoorden van de vraagstelling. Mario Damen heeft in zijn proefschrift de stadhouders, presidenten, raadsheren, procureurs-generaal, advocaten-fiscaal, bezoldigde secretarissen, bewaarders van de charters en registers, griffiers, rentmeesters-generaal, rentmeesters van de exploten, controleurs, rekenmeesters en auditeurs tot de hoogste ambtenaren gerekend.[35] Ik ben weinig afgeweken van deze afbakening. Het grootste verschil in de hier onderzochte populatie is dat ook de onbezoldigde secretarissen zijn opgenomen. Deze heren kwamen veelal uit dezelfde kringen als de andere ambtenaren en speelden een rol in de verschillende netwerken, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het lagere personeel als deurwaarders en boden. De controleurs zijn buiten beschouwing gebleven. Hun taak en positie rechtvaardigden opname in de populatie niet voldoende en bovendien verdween het ambt kort na 1500.

De onbezoldigde functionarissen moesten aantoonbaar actief zijn in hun ambt om opgenomen te worden in de onderzoekspopulatie. Zowel voor de onbezoldigde raadsheren als secretarissen is uitgegaan van een minimum van tien vermeldingen in de bronnen. Hoewel deze grens grotendeels willekeurig is, bleek uit verder onderzoek dat op deze manier de heren die werkelijk enige invloed hadden en actief waren in de ambtelijke netwerken effectief zijn gescheiden van degenen die zowel in hun functie als in hun positie binnen het ambtelijke apparaat grotendeels anoniem bleven. Verder zijn de twee substituut-stadhouders meegenomen in het onderzoek. Zij waren geselecteerd door de stadhouders zelf, maar ontvingen beiden uiteindelijk een officiële benoeming van de vorst of landvoogdes. De substituut-procureurs-generaal zijn opgenomen vanaf het moment dat ze zich ontwikkelden van een persoonlijk dienaar van de procureur-generaal tot een 'ambtenaar', die uiteindelijk ook gesalarieerd werd door de vorst.

Aangezien sommige ambtenaren werden aangesteld tijdens de periode die door Damen is behandeld en nog in functie waren in de hier onderzochte tijdsspanne, is er een kleine overlap tussen de twee onderzoekspopulaties. Gegevens over deze heren zijn waar mogelijk aangevuld en in een enkel geval gecorrigeerd. De 'mannen

35 Damen, *De staat van dienst,* deel 1.

van Damen' tellen als volwaardige leden van de onderzoekspopulatie mee, behalve bij de analyses die op de rekruteringsmechanismen licht moeten werpen. Het zou methodisch niet te rijmen zijn om in een onderzoek naar de rekrutering van ambtenaren in de periode 1483-1558 een raadsheer mee te nemen die in de onderzochte periode nog wel actief was, maar al in 1453 was aangesteld.[36] Deze ambtenaren zijn daarom wel meegerekend om te bepalen wat de gemiddelde leeftijd was van de raadsheren in een jaar, maar niet om de gemiddelde leeftijd van de raadsheren te becijferen bij hun eerste aanstelling.

Ik noem de heren uit de populatie gewestelijke ambtenaren, ter onderscheid van centrale en lokale ambtenaren. De gewestelijke ambtenaren waren de hoogste vorstelijke vertegenwoordigers binnen een gewest, in dit geval in de graafschappen Holland en Zeeland. Het gebied komt grotendeels overeen met de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. Centrale ambtenaren werkten in de instellingen in Mechelen en Brussel en waren verantwoordelijk voor alle Bourgondisch-Habsburgse territoria in de Nederlanden. De lokale ambtenaren waren mannen in dienst van de vorst die werkzaam waren in steden of kleinere gebieden, zoals de baljuws, schouten en lokale rentmeesters.[37] Parallel met de benaming voor de ambtenaren heb ik het over centraal (Mechelen en Brussel), gewestelijk (Den Haag) en lokaal (de steden) niveau. Het begrip onderdanen wordt hier gehanteerd voor alle inwoners van Holland en Zeeland die niet vorstelijk ambtenaar waren. In de praktijk zal het vooral om de vertegenwoordigers van de onderdanen in de Staten van Holland gaan: de afgevaardigden van de edelen en de zes grote steden. Deze 'Hollandocentrische' aanpak rechtvaardigt zich niet alleen door de overgeleverde bronnen, maar ook door de relatief kleine bemoeienissen van de gewestelijke instellingen met Zeeland. Uiteraard zullen Zeeland en de Zeeuwen waar relevant ook aan bod komen.

Damen bestudeerde de gewestelijke ambtenaren in de jaren 1425-1482. De hier onderzochte periode sluit daarbij aan en loopt van 1483 tot 1558, beginnend met het stadhouderschap van Jan van Egmond (7 oktober 1483) en eindigend met het overlijden van stadhouder Maximiliaan van Bourgondië (4 juni 1558). Met Jan van Egmond begon een periode van Kabeljauwse overheersing van het Hof van Holland, terwijl de dood van Maximiliaan van Bourgondië en later dat jaar van president Gerrit van Assendelft het definitieve einde markeerden van een groep ambtenaren die in de eerste helft van de zestiende eeuw domineerden in Holland. In 1559 vertrok Filips II uit de Nederlanden en werd Willem van Oranje de nieuwe stadhouder, die een nieuw tijdperk zou inluiden. Bovendien waren er in 1559 belangrijke institutionele veranderingen, zoals een uitbreiding van de Raad en een striktere taakverdeling tussen de raadsheren, die er ook voor pleiten 1558 als eindpunt te nemen. Hoewel Karel V in 1555 aftrad ten gunste van zijn zoon Filips II, bleef hij zich

36 Namelijk Gerrit van Assendelft, de grootvader van de hier prominent voorkomende naamgenoot.
37 Indeling ontleend aan: Damen, 'Taxation for prince and officers', 34; Idem, *De staat van dienst*, 21.

samen met zijn zuster Maria van Hongarije bemoeien met het bestuur van de Nederlanden.[38] Het overlijden van zowel Karel als Maria in 1558 is daarom een extra reden om het onderzoek in dit jaar te laten eindigen.

3 Methode en bronnen

Bij onderzoek naar instellingen is het inmiddels gebruikelijk om de mensen die daar werkten door middel van de prosopografische methode in kaart te brengen. Dankzij de methode is aangetoond dat het functioneren en de ontwikkeling van instellingen voor een groot deel afhankelijk was van de mensen die daar werkten. Bij een prosopografisch onderzoek wordt aan de hand van een vragenlijst informatie verzameld over een afgebakende groep mensen, de populatie, die in dit geval bestaat uit 164 ambtenaren bij het Hof van Holland en de Rekenkamer in de jaren 1483-1558. De gegevens vormen bij elkaar een collectieve biografie, waarin de externe karaktertrekken van de ambtenaren in kaart worden gebracht. Doordat relevante informatie over een grote groep mensen verwerkt wordt, is het mogelijk de anekdotiek te ontstijgen en uitspraken te baseren op kwantificeringen.[39]

De afbakening van de populatie heeft, zoals iedere afbakening, iets willekeurigs. Een probleem dat hiermee samenhangt is dat de mannen die niet in één van de behandelde ambten aangesteld waren maar toch een grote invloed uitoefenden, buiten het zichtsveld blijven.[40] Door het behandelen van de belangrijkste netwerken van de ambtenaren hoop ik deze problemen te ondervangen. In een onderzoek waarbij alleen gebruik gemaakt wordt van de prosopografische methode schuilt ook het gevaar dat unieke individuen verdrinken in de kwantitatieve analyses. Hoewel door middel van de methode kan worden becijferd hoeveel procent van de populatie gestudeerd had, uit een bepaalde regio kwam, of tot een bepaald netwerk behoorde, kan soms het atypische individu meer inzicht geven in een bepaalde probleemstelling dan deze kwantitatieve gegevens. Zo is het wel mogelijk om door kwantitatieve analyses te zien dat studie, netwerken en afkomst een gunstige invloed hadden op de carrièreperspectieven in een bepaalde instelling, maar blijven zaken als persoonlijke motivatie om überhaupt in deze instelling te werken buiten beschouwing. Hier kan uitgebreide, kwalitatieve, aandacht voor een aantal mensen uit de onder-

38 Koenigsberger, *Monarchies*, 169; Rosenfeld, *The provincial governors*, 209. Filips liet zich echter niet zomaar de wet dicteren door zijn vader. Rodríguez-Salgado, *The changing face*, 132.

39 Zie o.a. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 555, 581-582; Cools, *Mannen met macht*, 18; Damen, *De staat van dienst*, 22-23; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 230; De Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis', 96 en passim; Rosenfeld, *The provincial governors*, 3-4.

40 Zie voor dit laatste probleem Damen, *De staat van dienst*, 23. Het probleem gaat overigens niet op voor iedere (gedeeltelijk) prosopografische studie. Te denken valt aan studies waarbij een groep mensen wordt onderzocht die niet werkzaam was in een instelling, zoals studenten aan een (middeleeuwse) universiteit of de ridderschap in een bepaalde periode. Zie hiervoor bijvoorbeeld Tervoort, *The* Iter Italicum, en Janse, *Ridderschap in Holland*.

zoekspopulatie uitkomst bieden. Juist door hen te plaatsen in de grotere prosopografische groep wordt duidelijk in hoeverre zij afweken van hun tijdgenoten en eigen trekken vertoonden.[41] Verder maak ik gebruik van deelconclusies om het unieke van ieder ambt en iedere periode binnen de gehele afbakening geen geweld aan te doen. Op deze manier kan een verklaring gezocht worden voor de ontwikkelingen binnen een periode en de verschillen per ambt.[42]

Om te achterhalen welke personen een ambt bekleedden heb ik de lijsten met ambtenaren van het Hof van Holland, opgenomen in het eerste deel van de editie van de zogenaamde *memorialen Rosa* van De Blécourt en Meijers, als eerste hulpmiddel gebruikt. Voor de Rekenkamer heeft de bijlage met personeel in een artikel van Bos-Rops in eerste instantie informatie geleverd.[43] Om de definitieve populatie vast te stellen, heb ik gebruik gemaakt van de rekeningen van de rentmeester-generaal (tot 1501) en rentmeester van Noordholland, waarin weddebetalingen aan het personeel van het Hof van Holland en de Rekenkamer opgetekend staan.[44] Deze rekeningen zijn in vrijwel aaneengesloten series overgeleverd en vermelden soms extracten uit de commissiebrieven. Ze geven daardoor een betrouwbaar beeld van de bezoldigde ambtenaren die in de instellingen werkten. De aanstellingsbrieven in de commissieboeken van de Rekenkamer en in de memorialen van het Hof van Holland gaven aanvullende informatie.[45]

De onbezoldigde raadsheren heb ik via de sententieregisters, minuten van sententies en dingtalen van het Hof van Holland getraceerd.[46] Onder ieder vonnis dat werd uitgesproken door het Hof en bij elk geding dat werd gehouden, staat vermeld welke raadsheren aanwezig waren. Hierdoor kon, ondanks enkele lacunes, vastgesteld worden welke onbezoldigde raadsheren actief waren. Aanvullende informatie kwam nog uit de registers van 'dictums' van de (getaxeerde) kosten, de re-

41 Zie onder anderen: Bijsterveld, *Laverend*, 23-24; Ter Braake, 'Korte biografie'; Burke, 'Prosopografie van de Renaissance', 18; Lewis, 'The problems of prosopography', 285; Millet, 'Relaties tussen biografie en prosopografie', 36; Luscombe, 'Prosopografie versus biografie', 26, 29; Boone, 'Biografie en prosopografie', 8; De Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis', 96, 105.

42 Het gebruik van dergelijke deelconclusies is wellicht nog het meest succesvol toegepast door: Noflatscher, *Räte und Herrscher*, passim en bijvoorbeeld 275.

43 *MR;* Bos-Rops, 'The power of money'.

44 Rentmeester-generaal: RekRek, inv. nr. 180-196. De rekening van 1485 ontbreekt. Rentmeester van Noordholland: RekRek, inv. nr. 180-196, 335-393 (m.u.v. inv. nr. 352).

45 De commissieboeken: RekReg, inv. nr. 490-495. Inventarisnummer 493 is helaas al enige tijd niet raadpleegbaar. De memorialen: HvH, inv. nr. 26-38 (1513) 1515-1558. Studenten van de universiteit Leiden hebben voor het werkcollege 'Tussen vorst en onderdaan', gegeven door Louis Sicking in 2004, nadere toegangen gemaakt op een deel van de memorialen. Ik dank hen hartelijk voor het beschikbaar stellen van deze toegangen. Er bestaat ook een afschrift waarin een aantal belangrijke ordonnanties voor en van het Hof, voor een groot deel gehaald uit de memorialen, op een rijtje zijn gezet. HvH, inv. nr. 5963.

46 De civiele sententieregisters: HvH, inv. nr. 477-530 (1482-1559). De criminele sententieregisters: HvH, inv. nr. 5648 (1505-1529) en 5652-5654 (1484-1504, 1529-1572). De minuten van sententies: HvH, inv. nr. 1025-1053 (1481-1557). De dingtalen: HvH, inv. nr. 1785-1958, 2929-2933. Zie voor een overzicht van de archiefvorming van het Hof van Holland tot 1500: Le Bailly, *Recht voor de Raad,* hoofdstuk 3, met name 93. Hoewel de lijsten van De Blécourt en Meijers voor het bezoldigde personeel van het Hof van Holland zeer betrouwbaar bleken, zijn ze voor de onbezoldigde raadsheren en secretarissen niet compleet en staan er kleine fouten in.

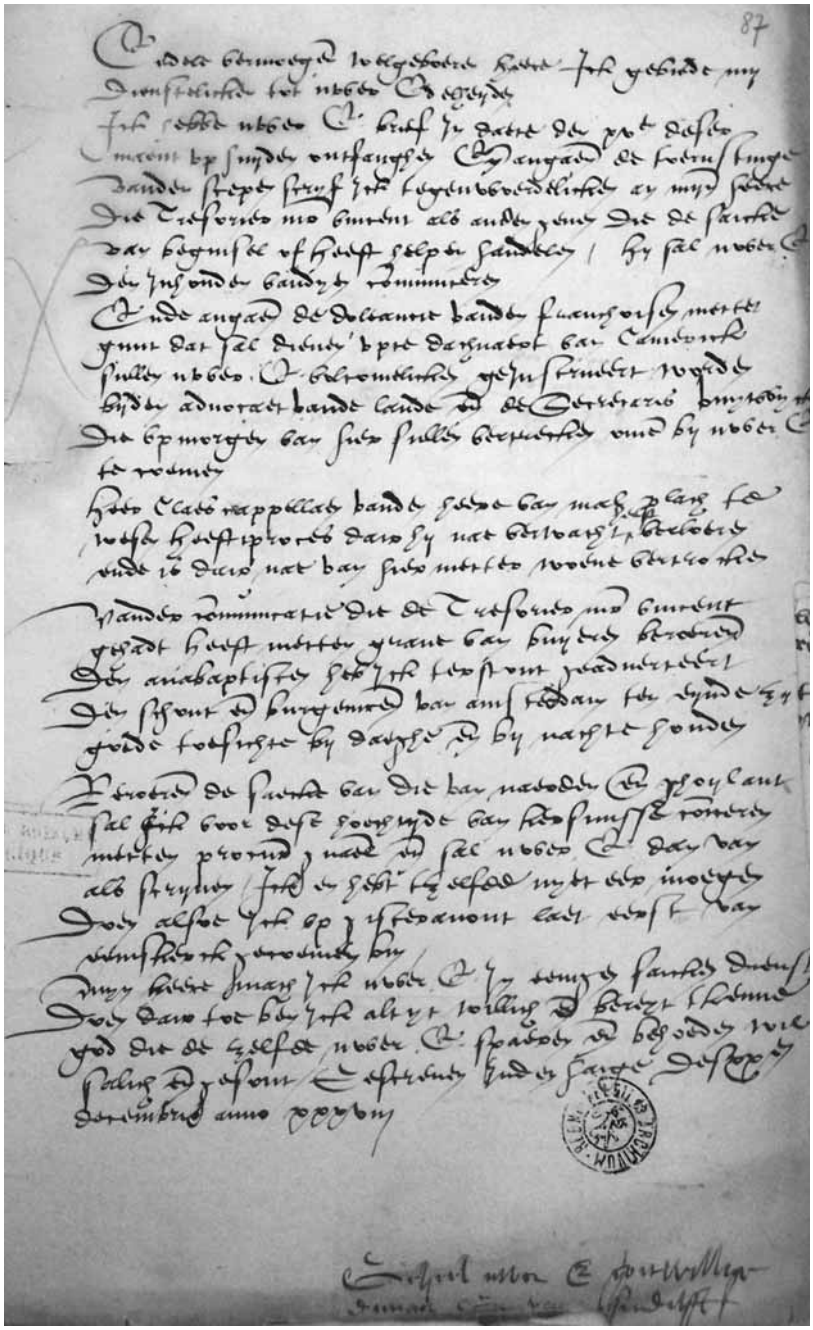

Afb. 2 Een van de honderden brieven van president Gerrit van Assendelft aan stadhouder Anton van Lalaing.

gisters van decreten en de 'quatclappen' waarin summiere informatie staat over het proces voorafgaand aan het vellen van de vonnissen.[47] Voor de samenstelling en activiteiten van de Rekenkamer zijn verder de rekeningen over het huishouden van deze instelling gebruikt.[48] De groep van onbezoldigde secretarissen was minder eenvoudig vast te stellen. Deze heren verdienden hun brood met schrijfwerk en het maken van dienstreizen. De secretarissen verrichtten het schrijfwerk grotendeels voor particulieren, dat niet in de archieven overgeleverd is. Voor deze groep was ik daarom afhankelijk van de opgetekende dienstreizen in de verschillende rentmeesterrekeningen.[49]

De verzamelde gegevens over de ambtenaren handelen over herkomst, familieleden, netwerken, studie en carrièreverloop. Aangezien het om een groep mannen uit voornamelijk de hoogste regionen van de samenleving gaat, komen ze in een grote hoeveelheid bronnen voor. Er is daarom een selectie gemaakt, gebaseerd op de relevantie en rendement van het overgeleverde bronnenmateriaal. De keuze is voor een deel gevallen op serieel archiefmateriaal waarin gegevens voor de hele onderzoekspopulatie teruggevonden konden worden, zoals de eerder genoemde rekeningen. Op centraal niveau zijn er verder nog de rekeningen van de ontvanger-generaal, die informatie gaven over leningen en giften.[50] Op lokaal niveau zijn er stadsrekeningen van Haarlem, Leiden en Gouda (met enkele lacunes). Voor Amsterdam zijn vanaf 1531 de stadsrekeningen vrijwel onafgebroken overgeleverd en voor Dordrecht zijn de rekeningen van circa vijftien jaar bewaard gebleven.[51] Van Delft zijn slechts enkele burgemeesterrekeningen beschikbaar.[52] Ook in deze rekeningen kunnen giften

47 Voor de registers van dictums: HvH, inv. nr. 1736-1744 (1506-1560). In de registers staan uitspraken genoteerd over kosten die gemaakt werden door partijen tijdens processen voor het Hof van Holland. Voor de registers van decreten: HvH, inv. nr. 3259-3272 (1523-1560). Voor de 'quatclappen': HvH, inv. nr. 5681-5687 (1492-1504, 1517-1519, 1521-1524, 1528-1530, 1542-1543, 1552-1554, 1557-1559). Zie ook Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 104.

48 'Bouck van den behoeften ende necessiteiten van der Rekencamer in den Hage.' RekRek, inv. nr. 5244-5279 (1477-1552). In de boeken staat onder andere genoteerd wat men betaalde aan materiaal en dienstreizen.

49 Reizen die in dienst van de Raad werden gedaan staan aanvankelijk opgetekend in de rekeningen van de rentmeester-generaal en rentmeester van Noordholland, maar in de loop van de zestiende eeuw worden deze enkele jaren (bijvoorbeeld 1543, 1547-1558) grotendeels uitbetaald door de rentmeester van de bede. RekRek, inv. nr. 3442 en 3446-3456. Een aantal reizen staat, soms om onduidelijke redenen, weer in de rekeningen van de onkosten van de Rekenkamer verantwoord. Zie bijvoorbeeld een reis van procureur-generaal Jacob Stalpaert naar stadhouder Anton van Lalaing in Brugge in 1522, om hem op de hoogte te stellen van enige 'secrete saicken'. RekRek, inv. nr. 5257, f. 14v. Reizen die speciaal werden verricht voor de rentmeesters van Zuidholland, Kennemerland of Westfriesland werden in de rekeningen van deze ambtenaren verantwoord. Zie respectievelijk: RekRek, inv. nr. 580-653; inv. nr. 911-985; inv. nr. 1112-1187. De dienstreizen voor onderzoek naar een misdaad, of het verrichten van arrestaties staan opgetekend in de rekeningen van de rentmeester van de exploten. RekRek, inv. nr. 4423-4477 (1480-1558). De rekeningen van 1500-1508 ontbreken.

50 De rekeningen van de ontvanger-generaal (ADN, inv. nr. 2128 e.v.) zijn beschikbaar als filmkopieën op het Nationaal Archief. Zie voor deze rekeningen ook Damen, *De staat van dienst*, 24-25; Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 75.

51 Amsterdam: GAA, inv. nr. 5014-1 tot 5014-27 (1531-1558); Dordrecht: GAD, inv. nr. 437-453 (1485, 1490, 1496, 1501, 1503, 1506, 1512, 1521, 1522, 1535, 1550, 1552-1554, 1556-1558): Gouda: OAG, inv. nr. 1145 e.v.; Leiden: SAL, inv. nr. 557 e.v.; Haarlem: SAH, inv. nr. 368 e.v..

52 Voor de rekeningen van 1550-1551 en 1551-1552 zie Adrichem, inv. nr. 2-3.

aan de ambtenaren verantwoord staan. Verder bleek uit de stadsrekeningen in hoeverre de heren uit de populatie diensten leverden aan de steden, voor, tijdens of na hun aanstelling als vorstelijk ambtenaar. Ook zijn er rekeningen van de Staten van Holland vanaf 1484, waarin giften vermeld staan en reizen of onderzoeken die de ambtenaren op verzoek van de Staten deden.[53] De optekening van de koop en verkoop van los- en lijfrenten in diverse archivalia leverden genealogische gegevens op.[54]

Naast rekeningen zijn de vonnisboeken van het Hof van Holland de belangrijkste seriële bronnen omdat de ambtenaren zelf ook regelmatig in processen verwikkeld waren. In de sententies staat gedetailleerde informatie over de functies die ze bekleedden, hun familieleden en vertrouwelingen.[55] Om dezelfde reden zijn de processen die gevoerd werden voor de Grote Raad van Mechelen interessant. De procesbundels en vonnissen zijn in verschillende inventarissen toegankelijk gemaakt.[56] Verder zijn er de residentieboeken van de griffier, waarin hij optekende welke mensen voor een proces of voor een borgstelling de griffie betraden (comparities, borgstellingen, aantekenen hoger beroep).[57] Ook de algemene registers van de Rekenkamer gaven extra informatie over aanstellingen, schenkingen en andere vorstelijke bepalingen.[58]

De belangrijkste bronnen naast het seriële materiaal wordt gevormd door de correspondentie van de vorsten, landvoogdessen (gedeeltelijk gepubliceerd), stadhouders en enkele gewestelijke ambtenaren. De correspondentie werpt licht op de gang van zaken in de instellingen, onderlinge verhoudingen tussen de ambtenaren en de praktijk van het voordragen van een vertrouweling voor een bepaalde functie. Bronnenuitgaven van de brieven zijn in geen geval uitputtend en soms bepaald door de persoonlijke voorkeur van de historicus.[59] Van de correspondentie van landvoogdes Maria van Hongarije was tot voor kort zelfs geen enkele bronnenuit-

53 SvH, inv. nr. 1703 e.v..

54 Bijvoorbeeld voor Delft: Adrichem, inv. nr. 6 (lijfrenteboek van 1557). Voor de Staten van Holland: SvH, inv. nr. 99. Zie voor de verkoop van renten, ook als manier om de beden op te brengen: Van der Heijden, *Geldschieters*; Tracy, 'The taxation system', 74.

55 De civiele sententieregisters: HvH, inv. nr. 477-530 (1482-1559). De criminele sententieboeken wierpen licht op de veroordeling van ketters, hoewel deze bronnen ook door eerdere auteurs al dankbaar gebruikt zijn. HvH, inv. nr. 5648 (1505-1529) en 5652-5654 (1484-1504, 1529-1572).

56 *Beroepen* I-X; *Chronologische lijsten* I-VI. De dossiers zijn op film raadpleegbaar in het gemeentearchief van Amsterdam.

57 HvH, inv. nr. 1661-1674 (1517-1559) (inv. nr. 1661 + 1662 niet raadpleegbaar).

58 RekReg, inv. nr. 4-10 (1484-1563).

59 Zie bijvoorbeeld: Lanz, *Correspondenz*, XI. Karel V en zijn broer en zussen correspondeerden in het Frans, maar kenden ook Spaans en Nederlands. Blockmans, *Keizer Karel V*, 27. De brieven van Maria van Hongarije aan de Raad van Holland en president Gerrit van Assendelft zijn, ogenschijnlijk willekeurig, soms in het Frans en soms in het Nederlands opgesteld. De brieven van de Raad van Holland en Gerrit van Assendelft aan de landvoogdes en stadhouders zijn vrijwel altijd in het Nederlands. Als Gerrit van Assendelft samen met rekenmeester Vincent Cornelisz. een brief opstelde, gebeurde dit daarentegen in het Frans. Voor correspondentie van Maximiliaan: Gachard, 'Lettres inédites de Maximilien'; LeGlay, *Correspondance de l'Empereur Maximilien*. Voor correspondentie van Margareta van Oostenrijk (aanwezig in Rijsel, ADN, inv. nr. 18822 e.v., 'lettres missives'): Van den Bergh, *Correspondance.* Voor correspondentie van Karel V: Lanz, *Correspondenz des Kaiser Karls V*.

gave.[60] Een groot deel daarvan ligt in Wenen en is moeilijk leesbaar. Uit praktische overwegingen heb ik er daarom van af gezien om deze correspondentie te bestuderen. De onuitgegeven correspondentie van de landvoogdessen is hoe dan ook zo omvangrijk dat het ondoenlijk zou zijn geweest deze volledig door te nemen.[61] Voor de Hollandse aangelegenheden alleen is reeds een uitgebreide correspondentie van de landvoogdessen raadpleegbaar op het Algemeen Rijksarchief in Brussel.[62]

De meest interessante correspondentie is die van de gewestelijke ambtenaren zelf. Voor de periode vóór 1525 is de frequentie of overlevering van de correspondentie slecht en zijn we aangewezen op een handvol brieven die in Rijsel en her en der buiten de overheidsarchieven bewaard zijn gebleven.[63] Met name de correspondentie van president, of eerste raadsheer, Gerrit van Assendelft vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw met stadhouder Anton van Lalaing heeft veel informatie geleverd over het functioneren van het Hof van Holland en de verschillende ambtenaren, de aanstellingsprocedures en problemen met de onderdanen.[64] Verder is er correspondentie van de Raad van Holland, het college van raadsheren, met de stadhouders en de landvoogdessen bewaard gebleven dat dezelfde, hoewel minder persoonlijke, gegevens verschafte.[65] Op het Nationaal Archief is ook wat vroegere correspondentie van de ambtenaren van allerlei aard, zoals in het archief van de Ambtenaren Centraal Bestuur en de Nassause Domeinraad.[66] Met name in het laatste archief zit ook correspondentie die niet via de officiële kanalen verliep en waarin sommige ambtenaren zich van een meer discutabele kant toonden. In Dordrecht tenslotte, bevinden zich brieven van de Raad van Holland en individuele ambtenaren aan de stad uit de vijftiende en zestiende eeuw, waar de nodige interessante informatie in staat.[67]

De dagvaartverslagen van de Staten van Holland zijn andere belangrijke bronnen. Hierin komt naar voren wat de rol was van de gewestelijke ambtenaren bij de dagvaarten. Bovendien waren er ambtenaren bij het Hof van Holland die voor, tijdens of na hun aanstelling in vorstelijke dienst de adel of een stad vertegenwoordigden op een dagvaart van de Staten van Holland. Met name de Amsterdamse pensionaris Andries Jacobsz. (1523-1538) geeft een kleurrijke beschrijving van de onderhande-

60 Een publicatie van haar correspondentie voor het jaar 1532, van Gorter-van Royen en Hoyois (*Die Korrespondenz Marias van Ungarn, Regentin der Niederländen*) stond gepland voor eind 2006.

61 Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 11, 15. Zelfs Gorter-van Royen nam voor haar proefschrift, geheel handelend over Maria van Hongarije, slechts de correspondentie van een beperkt aantal jaren geheel door.

62 Audiëntie, inv. nr. 1524-1533, passim; inv. nr. 1646:1-3, passim.

63 Het was bijvoorbeeld vrij teleurstellend om van een vooraanstaand persoon als president Nicolaas Everaerts in Rijsel slechts één brief terug te vinden, die bovendien was opgesteld met drie anderen. ADN, inv. nr. 18858.30639 (J. le Sauvage, Nicolaas Everaerts, G. Carondelet en C. le Clerc aan Margareta van Oostenrijk, 12 mei 1513).

64 Audiëntie, inv. nr. 1524-1533, passim.

65 Zie vorige noot, HvH, inv. nr. 381(vanaf 1557) en vooral Audiëntie, inv. nr. 1646:1-3. Deze inventarisnummers staan op microfilm. Kopieën hiervan zijn in het bezit van de auteur.

66 ACB; NDR.

67 GAD, inv. nr. 2.

lingen die tussen de ambtenaren en de onderdanen plaatsvonden.[68] Vanaf 1525 zijn er de meer zakelijke (gepubliceerde) dagvaartbeschrijvingen van de landsadvocaten Aart en Adriaan van der Goes.[69] Verder zijn er vanaf 1548 nog verslagen van de Amsterdamse pensionaris Adriaan Sandelijn, die echter grotendeels, soms letterlijk, overeenkomen met de beschrijvingen van Adriaan van der Goes.[70] De verslagen van twee Leidse pensionarissen (1530-1535, 1538-1545, 1555) zijn weer persoonlijker en geven af en toe interessante detailinformatie over de bemoeienis van bepaalde stadhouders met de stad.[71]

Op een nog lokaler niveau zijn er de vroedschapsresoluties van Haarlem, Leiden, Amsterdam en Gouda.[72] In deze bronnen staat onder andere vermeld wat de vroedschap besloot over onderwerpen die tijdens dagvaarten besproken werden. Ook kunnen hierin besluiten tot omkoping, schenkingen of informatie over de relatie van de stad met specifieke ambtenaren opgetekend staan. In beperkte mate heb ik gebruik gemaakt van verhalende bronnen, die weinig persoonlijke gegevens vermelden. Literaire werken over de ketterverfolging geven echter wel aanvulling op de informatie uit de ambtelijke stukken.[73] Verder zijn er de *Divisiekroniek* van Aurelius en de beschrijving van de Nederlanden van Guicciardini die enige informatie hebben geleverd.[74] Hoewel veel van dit onderzoek steunt op onuitgegeven bronnen, heb ik voor hoofdstuk 5 over de ketterbestrijding dankbaar gebruik gemaakt van de bronnenuitgaven van Frédéricq en Mellink.[75]

Voor de institutionele ontwikkelingen heb ik onder andere geput uit de omvangrijke memorialen van het Hof. Ook de uitvaardigingen in de *Groot placcaet* boeken van Cau en in de recente bundel *Holland Bestuurd* van het ING gaven informatie

68 GAA, inv. nr. 5029- 28 en 29. Reisverslagen van dagvaarten van Andries Jacobsz. vol. 1 en 2. Het archiefstuk zelf is niet gefolieerd of genummerd. De paginering die is aangehouden is die van film 6656, zoals ook gedaan is door Koenigsberger, *Monarchies.* Er zijn enkele lacunes in de reisverslagen, waarvan de grootste van september 1532 tot augustus 1533 en vandaar tot juli 1534.

69 *Van der Goes.*

70 Vier volumes van Sandelijn: 1548-1564. GAA, inv. nr. 5029- 32-34. Ook in Dordrecht zijn er nog dagvaartverslagen overgeleverd voor de periode 1544-1560, maar deze lijken geheel met die van Adriaan van der Goes overeen te komen. GAD, inv. nr. 601.

71 SAL, inv. nr. 1218.

72 Voor Gouda en Amsterdam zijn deze gepubliceerd: Rollin-Couquerque en Meerkamp van Embden, 'Goudse Vroedschapsresolutiën'; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties*. Zie voor Leiden: SAL, inv. nr. 382-385 (1465-1504, 1508-1564). Voor Haarlem: SAH, inv. nr. 2-4 (1501-1516, 1518-1530, 1538-1563).

73 Zie hoofdstuk 5.2.

74 *Die Cronycke van Hollant, Zeelant, ende Vrieslant*; Guicciardini, *Descrittione.* Tilmans heeft Cornelius Aurelius met redelijke zekerheid weten te identificeren als de schrijver van de *Divisiekroniek*. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek*. Guicciardini voltooide zijn werk in 1566, maar noemt nog Quinteyn Weytsen als een van de raadsheren in Holland (190). Deze was echter al in 1564 overleden. De informatie van de schrijver was dus iets gedateerd. Zie voor de schrijver, zijn betrouwbaarheid en de verschillende uitgaven van het werk: Guicciardini, *Descrittione. Edizione critica*, 11-115.

75 Frédéricq, *Corpus Documentorum Inquisitionis*, 5 vols. Met name vol. 4 is interessant voor dit onderzoek. Mellink, *DAN*. Enige aanvullende informatie kwam uit het archief der doopsgezinde gemeente te Amsterdam. J. G. de Hoop Scheffer maakte vele afschriften van stukken die van belang waren voor de geschiedenis van de wederdopers, die zich nu bevinden in de handschriftenverzameling van de Universiteit van Amsterdam (Hs. XXVII A). Er is vrij veel overlap met de *DAN*, maar toch bevinden zich daar ook andere interessante stukken.

over institutionele ontwikkelingen.[76] Nieuwe instructies voor het Hof van Holland werden uitgevaardigd in 1480, 1510, 1515, 1522 en 1531.[77] De instructie van 17 juli 1510 is slechts een aanvulling en verbetering op (waarschijnlijk) die van 1480.[78] De instructies van 1515, 1522 en 1531 werden juist in die jaren uitgevaardigd omdat Karel V zich toen in de Nederlanden bevond. De bekendste en veelvuldig gedrukte instructie van 1531 komt in grote mate overeen met die van 1522[79] en zelfs met die van 1515.[80] De instructie van 1522 gaat ook gedeeltelijk terug op een aanvullende instructie die het Hof van Holland uitvaardigde in 1518.[81] De 'nieuwe bepalingen' in de instructie van 1531 ten opzichte van die van 1522, gaan weer grotendeels terug op een uitvaardiging van 16 mei 1530.[82] Hoewel in de vijftiende eeuw de verschil-

76 HvH, inv. nr. 26-38; *GPB,* II-IV; Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*. De genoemde bundel kwam net op tijd uit om hier nog naar te vewijzen. De in de bundel opgenomen stukken, met name de instructies voor het Hof en de commissiebrieven van de stadhouders, heb ik echter in een andere versie geraadpleegd.

77 De instructies van 1510 en 1531 zijn terug te vinden in *GPB* II en III en in Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*. De instructie van 1531 is tevens opgenomen in Blécourt en Japikse, *Klein Plakkaatboek*. De instructie van 1510 is ook te vinden in HvH, inv. nr. 27, f. 231v-235v. De door mij geraadpleegde instructie van 1522 is te vinden in HvH, inv. nr. 5963. Ook deze instructie is in print verschenen: *Dinstructie vanden hove van Hollant, Zeelant ende Vrieslant*, te vinden in de bibliotheken van de universiteiten van Utrecht en Amsterdam. Ik dank Robert Stein voor een afschrift van de instructie van 1480, die overgeleverd is in: Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Handschriften II nr. 803. Inmiddels verscheen ook de instructie van 1480 in Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*. De instructie van 1515 is in print verschenen en te vinden in onder andere de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de universiteitsbibliotheek van Leiden. *Dinstruxie vander camere vanden hove van Hollant Zeelant ende Vrislant.* De vervaardigers van de bundel *Holland bestuurd* hebben deze instructie ogenschijnlijk over het hoofd gezien.

78 Instructie 1510, artikel 20. In Vlaanderen kwam een maand eerder ook een aanvullende ordonnantie. *ROP* I, 136-139; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 47.

79 In 1522 werden nieuwe instructies uitgevaardigd in de drie landen van herwaarts over (Vlaanderen, Brabant en Holland) en voor de Grote Raad van Mechelen. HvH, inv. nr. 5963, 1 april 1522; Van Rhee, *Litigation*, 20. Le Bailly meende de instructie van 1522 als eerste opgemerkt te hebben, maar Smit had deze al drie kwart eeuw eerder vermeld. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 20; Smit, 'De omzetting', 222. Beiden losten de paasstijl niet op waardoor ze de instructie ten onrechte op 1 april 1521 dateerden. De instructie werd uitgevaardigd op 1 april 1522 en in Holland gepubliceerd op 9 mei van hetzelfde jaar. Aangezien de instructie van 1531 vooral een uitbreiding is van die van 1522 en omdat de instructie eenvoudiger raadpleegbaar is, zal hier naar deze instructie worden verwezen. Tenzij anders aangegeven zijn de verwijzingen naar de instructie van 1531 ook in die van 1522 terug te vinden. De volgende artikels uit de instructie van 1531 heb ik niet in die van 1522 terug kunnen vinden: 24, 81-83, 101, 136-144, 169, 200-202, 210, 226, 228, 229. De volgende artikels uit de instructie van 1522 lijken te zijn geschrapt: 37, 197. Verder zijn kleine passages in de artikels gewijzigd. Vgl. Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd* , 398. Zie ook Oosterbosch, 'Aanteekeningen betreffende de rol-procedure', 251-253. Oosterbosch merkte op dat de instructie van 1531 erg veel ontleende aan de instructie voor Brabant van 1474, wat dus ook geldt voor de instructies van 1522 en 1515. Oosterbosch, 'Vroege procedureregelingen', 126-131.

80 Bosch, 'Aanteekeningen betreffende de rol-procedure', 245-250. De instructie van (24 oktober) 1515 had maar liefst 248 artikelen, waardoor deze op het eerste gezicht uitgebreider lijkt dan die van 1522 en 1531. Veel artikelen die in de instructie van 1515 apart genummerd zijn, werden echter samengevoegd in de twee latere instructies. Zo komt artikel 75 van de instructie van 1531 overeen met artikels 70-75 van 1515, artikel 130 met artikels 133-135, artikel 158 met artikels 162-165, artikel 169 met artikels 188-190. In feite had de instructie van 1515 daarom minder bepalingen. Een aantal bepalingen uit 1515 verdween in de latere instructies en een aantal artikelen komt in gewijzigde vorm op een andere plek terug. Vergelijk bijvoorbeeld artikel 50 (1515) met 57 (1531).

81 Deze aanvullende instructie is opgenomen in de druk van de instructie van 1515. Artikel 52 van de instructie van 1531 gaat bijvoorbeeld terug op artikel 17 van de instructie van 1518. Artikel 54 van 1531 komt overeen met artikel 18 van 1518. Artikel 106 van 1531 komt overeen met artikel 21 van 1518.

82 HvH, inv. nr. 5963, 16 mei 1530. De bepalingen van deze uitvaardiging zijn gelijk aan een groot aantal nieuwe artikels in 1531. Het gaat hier om artikels 81-83, 136-138 en 143-144, met betrekking tot de procureurs, advocaten, secretarissen en deurwaarders.

lende instructies voor de gewestelijke hoven niet op dezelfde tijdstippen werden uitgevaardigd,[83] kwamen de instructies van 1522 en 1531 parallel met die voor de Raden van Vlaanderen en Brabant.

De ontwikkeling van de Rekenkamer was moeilijker te achterhalen, hoewel ook hier de dienstreizen van het personeel informatie verschaften. Aantekeningen in de marges van afgehoorde rekeningen leverden informatie over het controlerende en corrigerende werk dat de heren van de Rekenkamer deden, maar zeggen verder niets over de onderlinge taakverdeling.[84] Er is voor zover bekend geen instructie voor de Hollandse Rekenkamer overgeleverd voor de onderzochte periode. Er zijn wel aanwijzingen dat er een ordonnantie in 1541 moet zijn uitgevaardigd. In dat jaar kregen de Rekenkamers van Brussel en Rijsel nieuwe instructies die bijna letterlijk met elkaar overeenkomen. Er waren in ieder geval gevorderde plannen om ook een instructie voor de Rekenkamer van Den Haag uit te vaardigen.[85] In de instructie voor de Rekenkamer van Brabant staat dat Karel V en zijn voorouders lange tijd geen instructie voor de rekenkamers hadden uitgevaardigd, waardoor deze nog altijd gebruik maakten van oude en vage ordonnanties, die dus uit de vijftiende eeuw moeten dateren. Wellicht waren de taken van de kamers algemeen bekend en waren tot die tijd geen nadere richtlijnen nodig.[86]

Ik heb er naar gestreefd de gehele onderzoeksperiode zo evenwichtig mogelijk in beeld te brengen, maar een nadruk op het tweede kwart van de zestiende eeuw is onvermijdelijk. In het algemeen zijn de jaren 1530-1560 archivalisch namelijk het beste vertegenwoordigd.[87] Een uitputtende bespreking van alle uitgegeven en archivalische bronnen die zijn geraadpleegd, zou hier zijn doel voorbij schieten. De prosopograaf maakt zich nog meer dan andere historici schuldig aan het 'vlooien' van niet alleen de bestaande literatuur, maar ook de primaire bronnen. Hierbij wordt een grote hoeveelheid materiaal 'gescand' op bruikbare informatie en worden weinig boeken en archiefstukken van begin tot eind bestudeerd. Veel werken en archieven die zijn geraadpleegd leverden uiteindelijk weinig of geen informatie op. Het zou ondoenlijk zijn en de overzichtelijkheid van het materiaal niet ten goede komen om ook deze bronnen en literatuur te bespreken of te vermelden bij de geraadpleegde informatiebronnen.

83 Stein, 'De Staten', 23.

84 Zie ook: Stein, 'Burgundian bureaucracy?'.

85 Karel V schreef in 1540 aan de rekenkamers van Brussel, Rijsel en Den Haag dat hij ze nieuwe instructies zal sturen waarnaar ze zich moesten reguleren. Audiëntie, inv. nr. 73, f. 89r-v (Karel V aan de Rekenkamers van Rijsel, Brabant en Den Haag, 3 september 1540). Jean vermeldt in haar boek over de Rekenkamer van Rijsel alleen de instructies voor Rijsel en Brussel. Jean, *La chambre des comptes*, 24. De oudste instructie van de Rekenkamer in Den Haag die ik heb kunnen terugvinden is die van 1593. RekReg, inv. nr. 621.

86 'Come il soit venu à notre connoissance que nous ne nos predecesseurs, dont Dieu ait les ames, n'ont de longtems faict ne renouvellé les ordonnances et instructions de nos trois chambres des comptes, asscavoir: de Rijsel, Bruxelles et la Haye.' *ROP* IV, 310-319, inleiding. Verder geeft een afschrift van een handschrift van vermoedelijk een anonieme raadsheer tussen 1550 en 1570 summiere informatie over de oude bevoegdheden van de Rekenkamer. Gepubliceerd door Van Apeldoorn, *Uit de practijk*, aldaar met name 245-246.

87 Zie ook Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 16.

4 Opbouw van het boek

Het boek behandelt schematisch gezien de volgende zaken: instellingen (hoofdstuk 1), aanstellingen (hoofdstuk 2), ambtenaren (hoofdstuk 3), contacten met de onderdanen (hoofdstuk 4), ketterbestrijding (hoofdstuk 5) en netwerken (hoofdstuk 6). Om de rol van de ambtenaren te beschrijven is het noodzakelijk om eerst de taken te behandelen die verbonden waren aan hun ambten en de ontwikkelingen gedurende de onderzoeksperiode. Het eerste hoofdstuk behandelt daarom de institutionele ontwikkelingen van het Hof van Holland en de Rekenkamer in de periode 1483-1558. Ik heb de nadruk gelegd op de veranderingen die zich in die periode voordeden. Voor de periode vóór 1483 wordt de lezer nadrukkelijk naar het proefschrift van Damen verwezen. Vervolgens zullen in hoofdstuk 2 de aanstellingsprocedures, salarissen en de relatie met de vorst aan bod komen. De centrale vraag in het hoofdstuk is hoe iemand een ambt in dienst van de vorst kon verwerven en welke voordelen hem ten deel vielen als hij daar eenmaal in geslaagd was.

Het derde, prosopografische, hoofdstuk handelt over de externe karaktertrekken van de ambtenaren. Geografische herkomst, opleiding, sociale status, leeftijd en carrièreverloop komen aan bod. Waar mogelijk maak ik gebruik van kwantitatieve analyses. Per element wordt ook een onderscheid per ambt gemaakt. Op deze manier moet duidelijk worden aan welk profiel de verschillende ambtenaren voldeden en welke persoonlijke vereisten belangrijk waren voor het verwerven van een functie. Verder krijgen de ambtenaren op die manier een 'gezicht' wat helpt bij de analyses in de volgende twee hoofdstukken over de manier waarop ze zich gedroegen in hun ambt.

Na de beschrijving van de functies en de beklederes gaan hoofdstukken 4 en 5 over de manier waarop de ambtenaren zich bewogen tussen de vorst en de onderdanen. Ik concentreer me op de thema's die het meeste stof deden opwaaien. Hoofdstuk 4 gaat over onderhandelingen over de beden, handelsbelemmeringen en het verzetten van de wet. Heel hoofdstuk 5 is gewijd aan de ketterbestrijding. Bij geen enkel thema wordt duidelijker hoeveel moeite de ambtenaren hadden om de bevelen van het centrale niveau op te volgen. Ook de belangrijkste ambtenaren zullen in deze twee hoofdstukken duidelijk naar voren komen.

In hoofdstuk 6 tenslotte, zullen de meest uitgebreide netwerken blootgelegd worden. Ik heb me geconcentreerd op de netwerken van de personen die in hoofdstukken 4 en 5 de meest prominente rol speelden. Verder heb ik er voor gekozen om verschillende soorten netwerken de revue te laten passeren en zoveel mogelijk de hele onderzoeksperiode tegen het licht te houden. Ik begin met de behandeling van een netwerk voornamelijk gebaseerd op (Kabeljauwse) groepssolidariteit onder leiding van stadhouder Jan van Egmond (1483-1515) aan het eind van de vijftiende eeuw. Vervolgens zal ik een beeld schetsen van hoe de stadhouders en raadsheren zich ontpopten als patroon en mannen die lager stonden op de sociale ladder aan banen in vorstelijke dienst hielpen. Ook de netwerken die voor een aanzienlijk

deel gebaseerd waren op vriendschap, die van financiële topambtenaren Vincent Cornelisz. en Thomas Beukelaar, passeren de revue. Daarna komen de familienetwerken aan bod. Naast de meest treffende voorbeelden zullen hier ook kwantitatieve analyses volgen. Ten slotte behandel ik het netwerk van president Gerrit van Assendelft. Bij dit netwerk gaat het er niet alleen om hoe het in elkaar zat, maar vooral ook waarom het uiteindelijk onder vuur kwam te liggen.

Als hulpmiddel bij het lezen van het boek heb ik vier bijlagen opgenomen. In bijlage één geef ik een chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen voor de gewestelijke instellingen. Bijlage twee is een biografisch repertorium van de 164 heren uit de onderzoekspopulatie. Hopelijk lever ik hiermee een dienst aan zowel de geïnteresseerde leek als aan de onderzoeker die zich bezighoudt met Holland in de late Middeleeuwen. Bijlage drie geeft een overzicht van de bekleders van de verschillende functies in de gewestelijke instellingen. Waar mogelijk is aangegeven hoe de opvolging in de verschillende ambten verliep. De bijlage kan als hulpmiddel dienen bij het lezen van hoofdstuk 1. De laatste bijlage tenslotte gaat over de aanwezigheidsfrequentie van de stadhouder, president en raadsheren bij het uitspreken van de vonnissen.

1 De instellingen

Inleiding

Dit hoofdstuk behandelt de institutionele veranderingen bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de periode 1483-1558. Bij deze twee instellingen werkten de hoogste vertegenwoordigers van de vorst in Holland, Zeeland en Westfriesland. Het doel van het hoofdstuk is tweeledig. Aan de ene kant is het noodzakelijk om vast te stellen welke taken de ambtenaren hadden om te zien welke rol ze konden spelen tussen de vorst en de onderdanen. Aan de andere kant zal ook een algemeen proces van toenemende schaalvergroting, verambtelijking, regelgeving, formalisering, professionalisering en institutionalisering aan de orde komen. Al deze aspecten hadden hun weerslag op de mannen die in de instellingen werkten, of er voor gerekruteerd werden, en op de rol die zij speelden in de samenleving.

In de vijftiende eeuw ontstonden in meerdere etappes de instellingen die we nu als het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer kennen. De eerste stap was de overdracht van Jacoba van Beieren in 1433 van de graafschappen Holland en Zeeland aan Filips de Goede van Bourgondië. Aanvankelijk had de machtswisseling niet veel gevolgen voor de grafelijke Raad zoals die onder het Beierse huis had bestaan en de verantwoordelijkheid had voor de rechtspraak, bestuur en het afhoren van de rekeningen. Door belangrijke hervormingen in 1445 en 1462 werd de Raad echter een meer gesloten instelling met een vast aantal bezoldigde en onbezoldigde raadsheren. De Rekenkamer werd feitelijk opgericht in 1446 en hield zich vanaf die tijd bezig met het afhoren van de rekeningen.[1]

In de bronnen, en als gevolg daarvan ook in de secundaire literatuur, worden de termen Raad van Holland en Hof van Holland door elkaar gebruikt. Met 'Raedt' werd meestal het college van raadsheren bedoeld, terwijl 'Hof', 'Hove van Holland', 'Camere van den Raid' of 'Raedt van Holland' eerder verwees naar de instelling met al zijn ambtenaren.[2] In navolging van dit eigentijdse gebruik van de ter-

1 Damen, *De staat van dienst*, 33-46.

2 In bijvoorbeeld artikels 3, 4, 12 en 40 van de instructie van 1531 wordt gesproken over de 'president ende rade', ofwel president en raadsheren. In artikel 34 staat dat de griffier de beslissingen van de 'Raede' op moest schrijven en de namen van de raadsheren die daarbij aanwezig waren. In artikel 50 staat dat als de partijen niet te-

men, zal ik 'Raad' gebruiken voor het college van raadsheren en hun voorzitters en 'Hof van Holland' voor de instelling als geheel.[3] Tot de instelling reken ik ook het administratieve personeel dat door Damen nog apart in een hoofdstuk over de Kanselarij werd behandeld.[4] Vooral de secretarissen hadden taken die veel meer omvatten dan alleen administratieve bezigheden, waardoor de scheiding tussen Hof en Kanselarij niet duidelijk te maken is. De 'administratieve ambtenaren' werden door de tijdgenoten gewoon als functionarissen van het Hof van Holland gezien en de term Kanselarij komt al vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw niet meer voor in de bronnen.[5]

Dit hoofdstuk behandelt niet het in 1520 opgerichte Leenhof en zijn ambtenaren. Het Leenhof specialiseerde zich in leenzaken, die voorheen vooral aan de Raad toevielen.[6] De mannen die zitting hadden in het Leenhof waren voornamelijk raadsheren en een beperkt aantal niet juridisch geschoolde edelen, die bij voorkeur ook al in Den Haag woonden.[7] De omvang van de taken van deze mannen was erg beperkt in vergelijking met die van de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Rekenkamer.[8] Hoewel het Leenhof hier slechts af en toe een figurantenrol vervult, is een aparte studie naar de samenstelling van het personeel en vooral naar de zaken die daar voorkwamen wenselijk.

vreden waren met het appointement van twee van de raadsheren, dat de zaak dan alsnog voor de 'vollen Raedt' (dus voor alle raadsheren) bepleit zou worden. De instructie betreft echter de gehele 'Rade van Hollandt', de instelling inclusief alle andere ambtenaren. Verder kon men spreken over de deurwaarders 'van den Hove' (artikel 13) of 'raedtsluyden [...], procureur generael, advocaet fiscael, griffier, oft andere suppoost van den Hove'. Soms werd ''t Hoff' gebruikt als synoniem voor (stadhouder), president en raadsheren (bijvoorbeeld artikels 36, 60, 66). Een enkele keer kwam ik 'camere van iusticie' voor de Raad tegen en 'raiden van iusticien' en 'iusticiers' voor de raadsheren. *Jacobsz. II*, 9, 282; *Sandelijn*, 8; HvH, inv. nr. 5963, 25 oktober 1555. Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 41.

3 Om verwarring met andere gewestelijke Raden te voorkomen gebruik ik waar nodig, zoals bij de correspondentie, de term 'Raad van Holland'. Daarmee bedoel ik nog steeds het college van raadsheren en hun voorzitters.

4 Damen, *De staat van dienst*, hoofdstuk 2.

5 Damen, *De staat van dienst*, 108-109. Walther waarschuwde al voor het te scherp scheiden van de Raad en de Kanselarij op centraal niveau. Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 102-103.

6 In 1469 droeg Karel de Stoute de berechting van leenzaken reeds op aan de stadhouder en een aantal door hem gekozen leenmannen, maar er werden nog geen vaste procedures vastgelegd. Pas in 1520 kwam het Leenhof er als instelling, bestaande uit zes juristen en zes edelen. Er werd vastgelegd dat twee leenmannen elke zaterdag bijeenkwamen op dezelfde plaats waar het Hof van Holland zitting had. *GPB* II, 681-691; LH, inv. nr. 1, f. 14r-22r. Zie ook: Smit, 'Bijdrage', 35. Ook na de instelling van het Leenhof hield het Hof van Holland zich overigens nog bezig met leenzaken.

7 Zie voor de samenstelling van het Leenhof naast het archief van de instelling zelf (LH) bijvoorbeeld Audiëntie, inv. nr. 1526, f. 10r (1535); ACB, inv. nr. 66, f. 7r (1539). In 1529 gaven Vincent Cornelisz., Gerrit van Assendelft en Joost Sasbout advies over de vacatures die ontstaan waren in het Leenhof door het vertrek van Everaert Nicolai en de dood van Gerrit van der Mije. Ze nomineerden Jasper Lievenz. van Hogelande (een Hollandse raadsheer) en Jacob Coppier (een leenman gevestigd in Den Haag) omdat de raden van het Leenhof geen wedde 'et peu de prouffit' hadden en deze heren toch al in Den Haag zaten. Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 201r (Gerrit van Assendelft, Joost Sasbout en Vincent Cornelisz. aan Anton van Lalaing, 29 januari 1529).

8 Er waren de nodige startproblemen voor het Leenhof. Met name president Gerrit van Assendelft heeft zijn best gedaan om oplossingen te vinden voor de klachten die geuit werden over het gebrekkig functioneren van deze nieuwe instelling. Zie bijvoorbeeld: Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 160v-161r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 december 1535); inv. nr. 1526, f. 37r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 9 september 1536); Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, nr. 95, p. 484.

Hier zullen achtereenvolgens de ambten bij het Hof van Holland en de Rekenkamer de revue passeren. De eerste acht paragrafen behandelen de ambtenaren bij het Hof van Holland. Pas de laatste paragraaf gaat in op de Rekenkamer. Bij de Rekenkamer werkte een minder grote diversiteit aan ambtenaren, waardoor deze 'scheve verhouding' onvermijdelijk is. De nadruk ligt te allen tijde op de veranderingen in de onderzochte periode. Dat betekent dat de ambten die sterk evolueerden uitgebreider worden behandeld dan functies die grotendeels hetzelfde bleven. In tabel 1.1

Tabel 1.1 de instellingen en de ambtenaren

Instelling/Ambtenaren	*Taken*
Het Hof van Holland	vertegenwoordigen van de vorst op gewestelijk niveau op het gebied van rechtspraak en bestuur
stadhouder	optreden als plaatsvervanger van de vorst; hoofd van het Hof van Holland
president	voorzitten van het college van raadsheren (de Raad)
raadsheren	samen met de stadhouder en president verantwoordelijk voor de rechtspraak en bestuur
rentmeester-generaal	centraliseren van de grafelijke inkomsten en het betalen van de salarissen
rentmeester van de exploten	innen boetes, confisqueren van goederen en betalen van de gerechtskosten
procureur-generaal[9]	vertegenwoordigen van de vorst in de rechtszaal; onderzoekstaak
advocaat-fiscaal[10]	voeren van pleidooien voor de vorst in de rechtszaal
bewaarder van de charters	bewaren van de leenregisters en andere officiële documenten
griffier	registreren van alles wat in de Raad gebeurt; verzorgen van processtukken voor partijen
secretarissen	ondersteunen van de griffier in het schrijfwerk; vervaardigen documenten voor particulieren; (schriftelijk) bijstaan van de raadsheren tijdens gerechtelijke onderzoeken
niet opgenomen in populatie	
controleur[11]	controleren van de vorstelijke ambtenaren
deurwaarders/exploiteurs	bewaken toegang tot de raadkamer en toezicht houden op orde tijdens raadszittingen; dagvaarden partijen en uitvoeren van vonnissen
boden	overbrengen van informatie
De Rekenkamer	optimaliseren opbrengsten uit vorstelijke domeinen en controleren van de rekeningen
rekenmeesters	zorgen voor taakverdeling in de Rekenkamer; beslissen bij meerderheid van stemmen
auditeurs	ondersteunen van de rekenmeesters
niet opgenomen in populatie	
klerken	schrijfwerk
commissaris	verpachten van domeinen; maken van dienstreizen voor de Rekenkamer

9 Vanaf 1520 tevens advocaat-fiscaal.
10 Tot 1520.
11 Komt kort na 1500 niet meer voor.

staan de instellingen en de ambten schematisch weergegeven. Het dient slechts als een summiere handreiking voor de lezer. De exacte taken en bevoegdheden komen in de volgende paragrafen per ambt aan bod.

1 De stadhouder

> Ick en kan evenwel niet verstaen wairomme mij qualick ofgenomen soude mogen worden dat ick altijt an uwer edele gescreven hebbe, ende noch scrijve, als an den geenen die de keyser die bewairnisse van 't lant van Hollandt gecommitteert heeft ende sal uwer edele dair of breeder in tijdt ende wijlen seggen.[12]

President Gerrit van Assendelft begreep in 1535 niet waarom de landvoogdes het hem kwalijk nam dat hij stadhouder Anton van Lalaing beter op de hoogte hield van wat zich in Holland afspeelde dan haar. Zijn ongenoegen over de klachten maakte hij kenbaar in de boven aangehaalde brief. Het citaat is een mooie illustratie van een aantal aspecten van het stadhouderschap in de Habsburgse periode. In de eerste plaats was er een uitvoerige correspondentie tussen president Gerrit van Assendelft in Den Haag en stadhouder Anton van Lalaing in Brussel. De stadhouder was vaak afwezig in Holland en opereerde eerder naast het Hof van Holland dan als hoofd van de instelling.[13] Verder komt de status van de stadhouder als directe plaatsvervanger van de vorst duidelijk naar voren. Hij had immers ''t lant van Hollandt' onder zijn hoede gekregen. De hoge status van het stadhouderschap bracht echter ook het gevaar met zich mee dat de stadhouder te zelfstandig ging optreden, waar de landvoogdes in dit geval wellicht mede tegen ageerde.

De stadhouder, of gouverneur, kwam zonder uitzondering uit de hoogste adellijke geslachten. Hij was verantwoordelijk voor het goede verloop van de rechtspraak, het bestuur en de landsverdediging in het gewest dat hem was toevertrouwd.[14] De stadhouder was in naam voorzitter van de Raad en verantwoordelijk voor het vernieuwen van de wet in de steden en het bijeenroepen van de Staten.[15] Hij nam de eed af van alle ambtenaren bij het Hof van Holland, hoewel in de zestiende eeuw deze taak grotendeels aan de presidenten werd overgelaten.[16] De stadhouder kon dankzij het aanzien van zijn persoon vaak meer bewerkstelligen bij de

12 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 70r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 24 januari 1535).

13 In naam bleef de stadhouder echter voorzitter van de Raad als hij aanwezig was. Dat was zelfs nog het geval in de tweede helft van de zestiende eeuw. Vermij, *Gewestelijke regering*, 20.

14 Instructie 1531, artikels 1-2; Rosenfeld, *The provincial governors*, 155.

15 Deze taken staan voor het eerst expliciet vermeld in de commissiebrief van René van Chalon (1540-1544): HvH, inv. nr. 31, f. 89r. Het gaat hier echter geenszins om een uitbreiding van het takenpakket (zoals recent beweerd bij Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, 399), maar om een duidelijker afkadering en formalisering van de taken die de stadhouder ook al eerder op zich nam. De commissiebrieven van de stadhouders zijn recentelijk gepubliceerd in Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*. Zie voor de commissiebrief van Hendrik van Nassau (1515-1522) ook: HvH, inv. nr. 26, f. 41v. Voor Anton van Lalaing (1522-1540): HvH, inv. nr. 27, f. 248v. Voor Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558): HvH, inv. nr. 36, f. 142v. Zie voor het verzetten van de wet hfdst. 4.4.

16 Zie bijvoorbeeld voor het afnemen van de eed door de president: HvH, inv. nr. 29, f. 135v.

onderdanen dan geleerde juristen of vorstelijke plakkaten. Zijn belangrijkste taak was daarom het bemiddelen tussen vorst en onderdanen.[17]

De bedeonderhandelingen waren de voornaamste taak van de stadhouder. Met name Anton van Lalaing (1522-1540) en Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558) onderhandelden dikwijls zelf met de afgevaardigden van Holland om de noodzaak van de bede te benadrukken.[18] Hoe zulke onderhandelingen er aan toe gingen behandel ik in hoofdstuk 4. De intermediaire rol van de stadhouders komt ook naar voren bij het voordragen van mensen voor bepaalde ambten. De lagere ambten, zoals die van deurwaarder en bode, had de stadhouder vaak rechtstreeks tot zijn beschikking.[19]

In de zestiende eeuw waren de stadhouders veelvuldig afwezig door hun bezigheden op centraal niveau. Hun rol in Holland boette daardoor voor een deel aan betekenis in.[20] Met name op het gebied van de rechtspraak lieten de stadhouders het afweten. Oorspronkelijk waren de stadhouders nog bij meer dan de helft van de raadszittingen aanwezig, maar dit percentage daalde aanzienlijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw.[21] Jan van Egmond was in 1506 nog slechts aanwezig bij zeven procent van de uitspraken van het Hof in civiele zaken. Waarschijnlijk door de aanstelling van de president als voorzitter van de Raad was de stadhouder zelfs helemaal afwezig in de tellingen van 1516 en later. De stadhouder kwam er alleen nog een enkele keer aan te pas in criminele zaken, een gebied waarop hij voorheen ook actiever was.[22]

Stadhouder Jan van Egmond was aan het eind van zijn ambtsperiode, door zijn hoge leeftijd, ook op andere vlakken dan alleen de rechtspraak weinig actief. Hij stelde vanaf ongeveer 1508 zijn neef Floris aan als zijn substituut. Floris van Egmond was zeer actief in de Gelderse oorlog, waarover hij een uitgebreide correspondentie onderhield met Margareta van Oostenrijk. In 1511 ontving hij officieel zijn aanstelling als 'lieutenant et coadjutor du gouverneur de nostre pays de Hol-

17 Koopmans, *De Staten van Holland,* 48, 54; Vermij, *Gewestelijke regering*, 41; Ward, *Cities and States*, 49-50.

18 Voor Anton van Lalaing: *Jacobsz.*, o.a. 44, 47, 50, 129; *Jacobsz. II*, 207, 378, 423; SAL, inv. nr. 1218, f. 57v; *Van der Goes*, 12-13 oktober 1538 ('Op te voirsz Petitie van tachtig duysent guldens, daer de Heere van Hoichstrate Stadthouder zeer omme gearbeyt heeft apart an den Steden d'een voir d'ander na doende beloften van gracien, mit dreygementen ende anders'). Voor Maximiliaan van Bourgondië: *GVR*, 29 november 1549; *Sandelijn II*, 48, 223, 299. Voor René van Chalon: SAL, inv. nr. 1218, f. 98v, f. 104v. Voor de rol van Hendrik van Nassau en Jan van Egmond bij het afdwingen van beden: Ward, *Cities and States*, 65, 68. Zie verder hoofdstuk 4.2.

19 Anton van Lalaing had 'dispositie ende ghifte van 't officie van 't voirs. bode ambocht'. HvH, inv. nr. 29, f. 16r. Zie ook: HvH, inv. nr. 35, f. 14v-15r. Zie verder voor de beschikking van het bodeambt door Anton van Lalaing: Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 231v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 25 oktober 1536). Bij de aanstelling van René van Chalon in 1540 werd vermeld dat hij alleen de beschikking had over de ambten van deurwaarder en bode. Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, 483. Bij het aantreden van Filips II kregen de boden voor het eerst officieel commissiebrieven waarin ze werden aangesteld uit naam van de vorst. HvH, inv. nr. 36, f. 116v; inv. nr. 37, f. 81v.

20 De relatieve verwaarlozing van het stadhouderschap was niet alleen een Hollands fenomeen. Hoewel alle hoge edelen die een carrière in dienst van de vorst ambieerden op een stadhouderschap hoopten, namen ze het niet zo nauw met hun residentieplicht en verbleven vooral in Brussel. Baelde, 'Edellieden en juristen', 41.

21 Damen, *De staat van dienst*, 57-58.

22 Zie bijlage 4. Stadhouder Anton van Lalaing (1522-1540) was wel vrij actief bij het rechtspreken over ketters rond 1534. HvH, inv. nr. 5649, passim.

lande'.[23] De Staten van Holland onderscheidden de beide Van Egmonds door Jan aan te duiden met gouverneur en Floris met stadhouder. Omstreeks 1513 hadden ze Floris 1000 pond toegezegd voor ieder half jaar dat Jan nog zou leven, ofwel voor zo lang als hij zijn oom nog moest vervangen.[24]

De Van Egmonds waren weinig actief op het gebied van de rechtspraak, maar verder alleszins aanwezig in Holland en Den Haag. De stadhouders na de Van Egmonds lieten met veel minder grote frequentie hun gezicht zien in Holland. Stadhouder Anton van Lalaing (1522-1540) bekleedde zijn ambt voor de tijd van maar liefst achttien jaar. Hij was daarmee niet de langst zittende stadhouder, maar gezien zijn functies in Brussel was het desalniettemin een prestatie om het ambt zo lang te bedienen. Bovendien was hij niet bij alle onderdanen even populair en moest hij zijn imago regelmatig oppoetsen om de Hollanders voor zijn zaak te winnen. Anton benadrukte tijdens de moeilijke jaren van de Gelderse oorlog dat het wel en wee van Holland hem zeer ter harte ging. Hij liet in 1524 aan de Staten zeggen 'hoe mijn heere de stadthouder nacht noch dach slapen en konste om die van Hollants wille want hij considereerde ende leyde over de groote lasten die die van Hollant daertoe gedragen hebben'.[25] Bij meerdere gelegenheden spraken Antons zegsmannen over zijn grote liefde voor Holland en dat hij 'lijff nog goed' zou sparen voor het welzijn van het land. Hij had de daad zelfs bij het woord gevoegd door enkele van zijn juwelen te verpanden om het leger tegen de Geldersen te financieren.[26]

Voor de onderdanen, de vertegenwoordigers van de adel en de steden in de Staten van Holland, was de stadhouder de ultieme belangenbehartiger op centraal niveau. De Hollandse afgevaardigden verweten Anton van Lalaing daarom dat hij hun weinig behulpzaam was, omdat hij als hoofd van de financiën in Brussel eigenlijk een dubbele agenda had.[27] Anton zelf meende daarentegen dat hij de steden 'boven ten Hove (in Brussel) bet dienen mach dan alhier (in Holland) wesende'.[28] Het verschil in perceptie over Antons rol leidde regelmatig tot spanningen. Toen de stadhouder in 1530 kwaad uitviel tegen de Amsterdamse gedeputeerden, zouden ze gezegd hebben: 'ghij sijt onse stadthouder [...] tot u moeten wij onse toevlucht ende troost hebben'.[29] Desalniettemin had Anton het gevoel dat de onderdanen juist heel

23 Reeds in 1496 voerde Floris een keer het woord voor zijn oom voor de Staten van Holland. SAL, inv. nr. 382, f. 443v. Zie voor de actieve rol van Floris in Holland bijvoorbeeld bij Van den Bergh, *Correspondance*, het jaar 1511 en de vele brieven van en aan Floris van Egmond. Floris verklaarde in 1511 ook nog eens persoonlijk de oorlog aan Utrecht, toen de Stichtenaren met behulp van Karel van Gelre gepoogd hadden IJsselstein in te nemen. Kalveen, *Het bestuur,* 181-182, 218, 415-416. Voor de aanstelling van Floris: Le Glay, *Correspondance de l'empereur Maximilien*, nr. 326; Rosenfeld, *The provincial governors*, 302. Bij Ward komt Floris van Egmond reeds in 1508 voor als stadhouder van Holland. Ward, *Cities and States*, 41.

24 SvH, inv. nr. 1758, f. 10v.

25 *Jacobsz.*, 136, 138. Deze woorden werden gesproken door rekenmeester Vincent Cornelisz. en onbezoldigd raadsheer Frederik van Renesse, twee van Antons steunpilaren. Zie hoofdstuk 4.2.

26 *Jacobsz.*, 44, 64, 122-123, 333. Periode 1523-1527.

27 *Jacobsz. II*, 167.

28 SAL, inv. nr. 384, f. 62v.

29 *Jacobsz. II*, 149.

goed ook andere heren wisten te benaderen voor hulp en dat men hem 'luttel betroude' om voor de belangen van Holland op te komen.[30]

De onderdanen hadden ook het liefste dat Anton van Lalaing zich persoonlijk bezighield met de verdediging van het land, in plaats van die toe te vertrouwen aan een plaatsvervanger.[31] Ze lieten dit openlijk weten toen Anton zich van 1524 tot 1528 liet vervangen door Jacob van Thiennes, heer van Caestre.[32] De heer van Caestre boekte nauwelijks succes in de oorlog met Gelre en maakte zich weinig geliefd bij de Staten.[33] Hij legde de schuld van zijn militaire falen bij de Hollanders, omdat ze volgens hem weigerden genoeg geld voor de oorlog uit te trekken en als soldaten niets voorstelden.[34] Na de plundering van Den Haag in 1528 was de heer van Caestre definitief *persona non grata* geworden. De Amsterdammers weigerden hem nog langer te accepteren als bevelhebber vanwege 'zijnen impotentie ende outheyt van jaeren ende dat de luyden van Hollant geen affectie tot hem hebben overmits d'innemen van de Hage'.[35] Onder druk van de Staten stelde Anton van Lalaing toen een nieuwe bevelhebber van het leger aan.[36]

De continue oorlogsdreiging zorgde er voor dat de lichamelijke afwezigheid van de stadhouder ook na 1528 sterk gevoeld werd. In 1532 klaagden de Staten tijdens een dagvaart over de betaling van krijgslieden dat 'zij hier zijn sonder hooft'.[37] De twee stadhouders na Anton van Lalaing waren nog minder actief in Holland. René van Chalon (1541-1544) had teveel militaire plichten, terwijl Lodewijk van Praat (1544-1547) nauwelijks een voet in Holland zette.[38] Stadhouder Maximiliaan van

30 *Van der Goes*, 6 mei 1533.

31 *Jacobsz. II*, 15-16. De onderdanen zagen in het algemeen de stadhouder als de meest aangewezen persoon voor de landsverdediging en accepteerden niet snel iemand anders als opperbevelhebber. Haarlem weigerde in 1513 de hertog van Brunswijk als kapitein te accepteren, want 'wij hebben mijn heer de stadthouder tot een capiteyn ende geen ander nemen en mogen'. SAH, inv. nr. 2, f. 114v. In 1522 werd Floris van Egmond benoemd tot kapitein-generaal, welke functie hij ook onder zijn oom Jan van Egmond al bekleed had. SAH, inv. nr. 3, f. 62r; Van de Wall, *Handvesten*, 889-890. Hetzelfde jaar lieten de edelen in de Staten van Holland weten dat ze vanwege de oorlog met Friesland liever hadden dat de stadhouder in Holland kwam resideren, 'om als hooft de saicken van den lande te beleyden ende 't landt voor te staene ende te deffenderen'. SAH, inv. nr. 3, f. 75v. René van Chalon was bij zijn aanstelling de eerste stadhouder sinds tijden die zich in de correspondentie identificeerde als 'stadthouder ende capiteyn generael van Holland'. GAD, inv. nr. 2.209, René van Chalon aan Dordrecht (8 december 1542).

32 De heer van Caestre presenteerde zich als 'stadthouder ende cappiteyn generael der landen van Hollant, Zeelant ende Vrieslant in absentie van mijnen heere den grave van Hoechstraeten (=Anton van Lalaing)'. SvU, inv. nr. 66, Jacob van Thiennes (heer van Caestre) aan de Staten van Utrecht (24 oktober 1527).

33 *Jacobsz.*, 64; 133; Baelde, *De Collaterale Raden*, 271; Idem, 'Edellieden en juristen', 46; Cools, *Mannen met macht*, 292-293; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 83.

34 *Jacobsz.*, 103, 188.

35 *Jacobsz. II*, 16, 19-20.

36 *Jacobsz. II*, 29-31; *Van der Goes*, 8 en 13 maart 1528; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 84-85.

37 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 65r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 18 maart 1532).

38 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 171, 187. De stadhouders werden na 1531 ook nog eens beschouwd als extra-ordinaris leden van de Raad van State. Rosenfeld, *The provincial governors*, 164. Voor de afwezigheid van René van Chalon omdat hij op het slagveld verbleef: Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (15 september 1542). Voor zijn afwezigheid wegens bezigheden te Breda: Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije (19 februari 1544). De stadhouder kon uiteindelijk ook niet naar Den Haag komen vanwege het winterweer. Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije (23 februari 1544).

Afb. 3 René van Chalon (1519-1544) was de jongste stadhouder uit de populatie. Hij was zeer geliefd bij Karel V, die er erg om treurde toen René in 1544 sneuvelde.

Bourgondië was weer nadrukkelijker aanwezig. Als admiraal van de Nederlanden verbleef hij veel in Zeeland en hield hij zich actief bezig met de bedeonderhandelingen. De Staten van Holland zagen hem desalniettemin minder dan hen lief was. Toen er in 1550 onderhandeld werd over een gift aan Maximiliaan van Bourgondië stemden de Staten toe op voorwaarde dat de stadhouder zoveel mogelijk in Den Haag zou residereren.[39]

De invloed van de stadhouders was ondanks hun veelvuldige absentie een zeer bepalende factor in Holland. Met name de stadhouders die het ambt lang bekleedden, Jan van Egmond (1483-1515), Anton van Lalaing (1522-1540) en Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558), wisten hun stempel te drukken op het politieke krachtenveld in Holland. Zij waren de mannen met 'auctoriteyt' voor wie zowel de vorst als de onderdanen respect hadden. Hun optreden op de Statenvergaderingen tussen vorst en onderdanen zal in hoofdstuk 4 nadrukkelijk aan bod komen. Ook hun netwerken waren van belang voor de invulling van de ambten in Holland, zoals in hoofdstuk 6 zal worden aangetoond.

2 De Raad

2.1 Institutionele veranderingen (1483-1558)

De Raad bestond uit de president (vanaf 1510) en een variërend aantal raadsheren. De vorst bepaalde de aantallen raadsheren en hun specifieke taken, maar hij liet zich daarbij beïnvloeden door de wensen van de onderdanen. In de verschillende instructies voor het Hof van Holland kwam de vorst vaak tegemoet aan de klachten die de Staten van Holland, bestaande uit de vertegenwoordigers van de edelen en de zes grote Hollandse steden, geuit hadden over het functioneren van het Hof. De Staten lieten in de vijftiende eeuw hun wensen voornamelijk horen bij het toekennen van een bede of bij de inhuldiging van een nieuwe vorst. De onderdanen waren op deze manier dikwijls de motor achter de institutionele ontwikkelingen. Veranderingen werden dus niet alleen van bovenaf opgelegd.[40] Ook in de zestiende eeuw werden veel van de veranderingen doorgevoerd op aandringen van de Staten. Ze deden hun suggesties als de vorst in de Nederlanden was of bij andere bijzondere gelegenheden. De Raad kon ook invloed uitoefenen op de instructies of zelfs een tegenwicht vormen tegen de eisen van de Staten.

De lange duur van de processen in de Nederlanden was een chronisch probleem.[41] Veel van de maatregelen die de Staten van Holland voorstonden hadden daarom te

39 *Van der Goes*, 16 april 1550; *Sandelijn*, 158.

40 Damen, *De staat van dienst,* 44; Stein, 'De Staten', 24-25, 27. Zie ook: Braddick, *State formation*, 92, 337. Zie voor de rol van de Raad bij de onderhandelingen met de Staten hoofdstuk 4.

41 In 1506 merkte een Venetiaanse ambassadeur al op dat de gewestelijke hoven in de Nederlanden er erg lang over deden om recht te spreken ('e sono lunghissimi in giudicare'). Albèri ed., *Relazioni* I, 15-16. Zie voor het algemene streven in de Nederlanden de procesduur te verkorten: Van Rhee, *Litigation*, hoofdstuk 12.

maken met een streven naar een efficiëntere rechtspraak.[42] Bij de inhuldiging van Margareta van Oostenrijk in 1507 uitten de Staten de wens dat niemand twee ambten tegelijk mocht bekleden. Doordat de raadsheren zich teveel met nevenfuncties bezighielden liep de rechtspraak namelijk vertraging op. Het verzoek werd gehonoreerd en opgenomen in de instructie van 1510.[43] De hervorming van 1510 leidde ook tot het aanstellen van een president en het ontslag van twee van de bezoldigde raadsheren. Eén van de twee ontslagen raadsheren verklaarde later dat hij door de 'importuyne (=onfatsoenlijke, volhardende) sollicitatie ende vervolge van eenige steeden' uit zijn ambt was gezet.[44] Naast het aantreden van een president en het verbod op het uitoefenen van nevenfuncties, moest een betere taakverdeling tussen bezoldigde en onbezoldigde raadsheren de rechtsgang bevorderen. Zes onbezoldigde raadsheren of 'commissarissen' moesten worden aangesteld, die zich specifiek zouden bezighouden met de 'enquesten' of 'informacies', de gerechtelijke onderzoeken. Op die manier konden de bezoldigde raadsheren zich geheel toeleggen op de rechtspraak.[45]

De instructie van 1515, uitgevaardigd bij het aantreden van de latere Karel V, was vermoedelijk ook mede op aandringen van de Staten van Holland tot stand gekomen. Weer wordt bij de motivatie van de instructie gewezen op een gebrekkige rechtspraak, ditmaal met name door de oorlog met Gelre. Hoewel president Nicolaas Everaerts betrokken was bij het opstellen van de instructie, blijkt nergens dat de rest van de Raad was geraadpleegd.[46] De Raad was wel verantwoordelijk voor een aanvullende instructie uit 1518, vooral met betrekking tot de procureurs en advocaten voor het Hof, hoewel het mogelijk is dat weer voornamelijk president Everaerts het initiatief had genomen voor deze veranderingen.[47] In de instructie van 1522 werden weer gedeeltes uit de aanvulling van 1518 overgenomen. De Staten van Holland lijken deze keer geen invloed te hebben gehad op de totstandkoming van de instructie. In de Staten werd zelfs gesproken over enkele artikelen in de instructie die tegen de privileges van de steden ingingen.[48]

42 Zie naast de voorbeelden die volgen ook: *Jacobsz. II*, 213; *Van der Goes*, 12 oktober 1545. Een punt in een memorie van de agenda voor Gerrit van Assendelft in 1539: 'Parler avec ceulx du conseil pour veoir s'il ne seroit possible par quelque expedient ung peu mieulx accelerer le tram de iustice afin d'eviter les plainctes et de non envelopper les subgetz de si longues.' ACB, inv. nr. 67, f. 2v-3r.

43 *GPB* IV, 11; Instructie 1510, inleiding, artikel 18. Zie ook: RekReg, inv. nr. 6, f. 123v-124v. In 1495 hadden de Staten van Holland al hetzelfde verzoek gedaan en met licht voorbehoud toegekend gekregen. Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd* , nr. 88, artikel 2. De bepaling gold met name voor de bezoldigde functies. De Raad schreef aan Lodewijk van Schore (president van de Raad van State en Geheime Raad) om te weten of Gerrit van Renesse, die kastelein van Woerden voor de heer van Egmond was geworden, nog het ambt van onbezoldigd raadsheer mocht uitoefenen. Gerrit bleef actief als raadsheer, dus het antwoord van de president zal instemmend geweest zijn. Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Lodewijk van Schore (12 april 1543).

44 Het ging om Floris Oom van Wijngaarden Jansz.. Zie voor hem uitgebreid: Ter Braake, 'Korte biografie'. Voor de overgebleven raadsheren: RekRek, inv. nr. 344, f. 160r-v.

45 Instructie 1510, inleiding en artikels 1 en 7. Vergelijk met het fenomeen raadsheer-commissaris in Vlaanderen en Brabant: Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 67-74; Gaillard, *Le conseil de Brabant* I, 45, 47, 93, 100.

46 Instructie 1515, inleiding. Van 26 december 1514 tot 28 januari 1515 was Nicolaas Everaerts naar het centrale niveau gegaan, onder andere voor het 'mectre fin' van de nieuwe ordonnanties. ADN, inv. nr. 2251, f. 297r-v.

47 Instructie 1515, inleiding aanvullende instructie 1518.

48 SAH, inv. nr. 3, f. 80v.

De Staten van Holland hadden wel duidelijk invloed op de instructie van 1531. Wederom werden pogingen ondernomen de procesgang te verkorten. In mei 1530 kwam er een uitvaardiging die enkele misstanden over onder andere de reiskostendeclaraties van ambtenaren van het Hof moest aanpakken.[49] Deze uitvaardiging is vrijwel letterlijk overgenomen in de instructie van 1531.[50] De enige bepaling uit 1530 die niet in de instructie van 1531 is opgenomen, hadden de Staten in principe al in 1510 verworven. Het gaat om het punt dat de onbezoldigde raadsheren de onderzoeken, 'enquesten', zouden doen, zodat de bezoldigde raadsheren zich geheel konden toeleggen op de rechtspraak.[51] Na 1510 was er weinig terechtgekomen van die regeling en deze was daarom ook niet opgenomen in de latere instructies. Waarschijnlijk hebben de bezoldigde raadsheren opname van dit artikel hebben weten te voorkomen, zodat zij nog steeds inkomsten uit de 'enquesten' zouden genereren.[52] Pas in 1559 is deze taakverdeling, weer op aandringen van de Staten, definitief doorgevoerd.[53]

Hoewel de raadsheren minder gecharmeerd waren van het idee inkomsten uit de gerechtelijke onderzoeken mis te lopen, zagen zij in de loop van de zestiende eeuw ook graag verbetering in de trage rechtsgang. Zij klaagden voortdurend over onderbezetting van de Raad, waardoor de rechtspraak vertraging opliep. President Gerrit van Assendelft schreef in 1530 aan de stadhouder dat hij nog geen onderzoek had laten doen naar de 'abuysen ende corruptelen van Hollant', omdat hij niemand uit de Raad kon missen.[54] In 1533 adviseerde Gerrit om Cornelis van Mierop aan te stellen als onbezoldigd raadsheer, omdat de Raad te lijden had onder de absentie van hemzelf en Joost Sasbout en het feit dat twee andere raadsheren niet vervangen waren sinds hun vertrek.[55] Toen raadsheer Herman van Zuyderhuizen in 1536 ernstig ziek werd en het laatste sacrament ontving, waarschuwde Gerrit de stadhouder

49 Voor de bepalingen van 1530: HvH, inv. nr. 29, f. 11v-14r.

50 Instructie 1531, artikels 136-137, 139-143.

51 'Dat alle commissien buijten tijden van den vacantien vallende sullen gedaen worden bij den extraordinarissen ende die ordinarisse raiden sullen die processen expedieren ten waere dat in eenige saicken om redene anders geordonneert worden. Ende die commissien vallende in der vacantien ende die daer jegens up gehouden sullen worden soe verre doenlick is off ten minsten die treffelicxste van dien zullen onder den raiden ordinaris gedistribueert worden als dat behoert.' HvH, inv. nr. 29, f. 13r-v.

52 Toen de raadsheren van de Raad van Vlaanderen in 1504 klaagden over hun lage inkomsten, kwamen ze onder andere met het argument dat ze geen inkomsten meer genereerden uit de 'enquesten', zoals in vroeger tijden (namelijk voor 1451) het geval was geweest, nu daar speciale commissarissen voor aangesteld waren. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 70, 74.

53 HvH, inv. nr. 5963, 27 oktober en 7 december 1559. De Staten pleegden hier reeds in juli 1557 overleg over. *Sandelijn II*, 544: 'Eodem is geresolveert dat bij den advocaet op den naaste vergaderinge vermaen gedaen sal worden omme te hebben augmentatie van den Raede ende datter met twee cameren mochte gebesoingueert worden ende voerts drie commissarissen geordonneert die alleen vuyten die vacancie omme enqueste te doen vuyt souden reysen.' *Van der Goes*, 4-5 en 23 juli 1557. De nieuwe bepalingen van 1559 maakten deel uit van een groter project om in de Nederlanden de rechtsgang te verkorten. Zo werd ook in Mechelen een nieuwe ordonnantie uitgevaardigd. Van Rhee, *Litigation*, 3.

54 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 9v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 1 oktober 1530).

55 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 37v-38r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 5 december 1533). De twee andere raadsheren waren Jasper Lievenz. van Hogelande, die president was geworden van het Hof van Utrecht in 1530, en François Coebel die in 1532 was overleden.

op tijd, om er zeker van te zijn dat het college snel de broodnodige vervanging zou krijgen.[56] Tegen het einde van zijn leven verklaarde Gerrit tegenover de landsadvocaat van de Staten van Holland dat hij niets liever zag dan een verkorting van de duur van de processen voor het Hof en dat hij zich daar geheel voor zou willen inzetten.[57] De maatregelen die de Staten voorstonden om de rechtsgang te bespoedigen, konden daarom (gedeeltelijk) in overleg met leden van de Raad tot stand zijn gekomen.

Naast een vlotte rechtspraak hechtten de Staten er aan dat het Hof een sterke positie innam tegenover de Grote Raad van Mechelen.[58] Zo wensten de Staten dat de criminele sententies van de Raad tot een bepaald bedrag (400 tot 600 pond) uitgevoerd werden, ook als beroep werd aangetekend bij de Grote Raad. Daarnaast zou de Grote Raad voortaan eerst de Raad van Holland moeten raadplegen voordat provisie van justitie (toestemming om een procedure te starten) werd verleend tegen stedelijke instellingen, heemraadschappen of soortgelijke instanties. Bovendien wilden de Staten dat de heren van de Grote Raad navraag zouden doen over de beweegredenen van een vonnis van hun Hollandse collega's als ze van plan waren een andere uitspraak te doen 'op dat zoe lichtelycken de sentencien van den Raedt van Hollant nyet getracteert souden werdden'.[59] Het is aannemelijk dat de leden van de Raad dergelijke initiatieven van de Staten steunden, of misschien zelfs initieerden.

Net als in de vijftiende eeuw konden de Staten invloed uitoefenen op de institutionele ontwikkelingen van het Hof van Holland. Bij de instructies van 1480, 1510, 1515 en 1531 is hun invloed aantoonbaar. De raadsleden konden zich soms vinden in de wensen van de Staten en steunden, of initieerden wellicht, de hervormingen die zij voorstonden. In andere gevallen daarentegen, hielden ze veranderingen tegen. Het streven van de Staten om de Raad om te vormen naar Vlaams voorbeeld met een aantal raadsheren die zich specifiek bezighielden met de dienstreizen is bijvoorbeeld nog een halve eeuw met succes tegengewerkt. Er is al terecht op gewezen dat institutionele veranderingen niet alleen door de vorst, maar ook door de onderdanen geïnitieerd werden. De werkelijke gang van zaken is echter nog genuanceerder als we gaan bedenken wie de initiatiefnemers van de voorstellen tot hervorming waren zoals die uiteindelijk door de Staten naar voren werden gebracht. Vaak is de invloed van raadsleden met goede connecties in de Staten te vermoeden, die op hun

56 Audiëntie, inv. nr. 1526, f. 39r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 10 september 1536). 'Dair of ick uwer edele soe wel hebbe willen adverteren ten eynde die selve in tijts versien mogen, dat in gevalle van zijn (Herman van Zuyderhuizen) overlijden, een ander nut ende bequaem in zijn plaetse mach comen, die wij grootelicken oick behouven als uwer edele kenlicken is.'

57 *Van der Goes*, 24 maart 1553 ('verklarende, dat hy geen liever dingh voor syn overlyden gedaen en sage, en dat hy bereydt was hem daer gantschelijck toe te employeren') en 16 oktober 1556.

58 Zie ook: Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 61.

59 *Jacobsz. II*, 359-360 (citaat); *Van der Goes*, 18 december 1536. Zie bijvoorbeeld ook: SvH, inv. nr. 2374, f. 1v-2r. President Gerrit van Assendelft merkte eind 1535 op dat 'ende en wijst niet altijt best die laest wijst', met betrekking tot een vonnis van een appèl voor de Grote Raad dat anders uitviel dan het vonnis voor het Hof van Holland. Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 162r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 december 1535).

beurt weer beïnvloed konden zijn door de landvoogdes of centrale ambtenaren. De institutionele ontwikkelingen van het Hof van Holland, en voornamelijk van de Raad, waren daardoor het resultaat van een samenspel tussen de vorst, landvoogdes, centrale ambtenaren en de leden van de Raad en de Staten van Holland. Een behandeling van de netwerken van de ambtenaren in hoofdstuk 6 zal op deze dynamiek meer licht werpen.

2.2 Taken

In naam van de vorst hadden de stadhouder en Raad de rechterlijke, uitvoerende en, in beperkte mate, wetgevende macht in Holland, Zeeland en Westfriesland. De grote verantwoordelijkheden van de Raad vereisten een vast werkschema. De Raad vergaderde van zeven tot tien in de ochtend en van drie tot vijf in de middag. In de winter, van 1 oktober tot Pasen, begon de bijeenkomst 's ochtends een uur later.[60] Buiten die tijden waren de raadsheren nog niet noodzakelijkerwijs vrij, omdat ze dan bijeen konden worden geroepen voor niet-juridische taken. Zo kon het voorkomen dat een brief uitgaande van de Raad nog tussen acht en negen uur 's avonds werd geschreven.[61] Op een kalender stonden alle heiligendagen aangegeven waarop niet gewerkt werd. Bovendien hadden de raadsheren vakantie van 1 augustus tot 1 september en een aantal weken rond Kerst, Pasen en Pinksteren.[62] De zomervakantie was de enige periode waarin de raadsheren werkelijk tijd hadden voor hun eigen besognes en waarin ze ook massaal uit Den Haag trokken.[63] Op 1 augustus 1534 schreef president Gerrit van Assendelft aan stadhouder Anton van Lalaing dat de meeste raadsheren (en secretarissen) al vertrokken waren en dat hij graag hun voorbeeld zou volgen om zich bezig te houden met zijn privézaken in Heemskerk 'dair inne ick niet vaceren en mach in 't geheele jair dan geduerende die vacancie'.[64]

Op juridisch gebied behandelde de Raad alle processen de vorstelijke 'hoogheyt roerende en aengaende'. Meer specifiek vielen zaken met betrekking tot de vorste-

60 Instructie 1480, artikel 48; Instructie 1531, artikel 14. De instructie van 1480 zegt niets over de werktijden 's middags, maar vermoedelijk waren die toen ook al van drie tot vijf.

61 Audiëntie, inv. nr. 1526, f. 16r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 25 augustus 1535).

62 Instructie 1480, artikel 134-136; Instructie 1531, artikel 233.

63 Voor de Raad van Vlaanderen werd in 1510 bepaald dat ook tijdens vakantieperiodes minstens drie raadsheren, of de president en twee raadsheren moesten achterblijven. *ROP* I, 136-139, artikel 10. Een dergelijke regel is voor Holland niet teruggevonden.

64 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 25v-26r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 1 augustus 1534). In 1539 was er sprake van verlenging van de zomervakantie. 'Ick hebbe mijn medebroeders gesproicken van der continuatie van de vacancie tot september overmits de coemste van de coninginne 't welck hemluyden gelijckelicken wel smaect dan begeren dair of brieven van ordonnantie van uwer edele die de zelfde uwer edele sal believen terstont te zeynden.' Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 17r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 29 juli 1539). In 1547 waren de meeste raadsheren al vroeg in augustus vertrokken. Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije (5 augustus 1547). Het proces tegen Angelus Merula zou in 1554 ook vertraging hebben opgelopen in de maand augustus omdat de meeste raadsheren afwezig waren. Merula, *Kort ende getrou verhael*, 106. Zie voor dit proces hoofdstuk 5.2.

lijke ambtenaren, domeinzaken, dijkzaken, bezitskwesties, geschillen tussen verschillende bestuurlijke instanties en alle verjaarde criminele zaken hier onder. Als hoogste gewestelijke rechtbank kwamen ook hoger beroepen voor het Hof van Holland. Tegen een vonnis van de Raad kon weer beroep worden aangetekend bij de Grote Raad van Mechelen.[65] Hoewel veel zaken met betrekking tot de rechtsgang geregeld waren in de instructies, had de Raad in zekere mate de vrijheid om de dagelijkse gang van zaken zelf te reguleren en te verbeteren. In 1518 maakte de Raad een aanvulling op de instructie van 1515, omdat die in de praktijk in sommige gevallen gebrekkig bleek te zijn. De extra bepalingen waren vooral instructies voor de procureurs en advocaten voor het Hof.[66] Ook in latere jaren vaardigde de Raad een aantal bepalingen uit met betrekking tot de procureurs en advocaten. Zo beval de Raad in 1541 dat de procureurs van partijen op de pleitdagen zelf moesten verschijnen, omdat hun plaatsvervangers er meestal niet veel van bakten.[67] Vermoedelijk was het ook op het initiatief van de Raad dat in de instructie van 1531 zoveel bepalingen om misdragingen van de procureurs te voorkomen zijn opgenomen.[68] De Raad was dus ook op deze manier verantwoordelijk voor een goed verlopende rechtsgang.

Bepaalde geprivilegieerde personen mochten in eerste aanleg voor de Raad procederen. Naast edelen, werknemers van het Hof van Holland en geestelijke instellingen, vielen ook allerlei 'miserabele personen' zoals weduwen en wezen onder deze categorie.[69] In de opeenvolgende instructies worden de juridische taken uitvoeriger beschreven, maar blijven ze grotendeels hetzelfde. Om geldige uitspraken te doen over de ontwikkelingen in de rechtspraak bij het Hof van Holland, zou een aparte studie gedaan moeten worden naar de processen die daar gevoerd werden. Dergelijk onderzoek zou ongetwijfeld zeer de moeite waard zijn, maar valt buiten de grenzen van dit boek.[70] Omdat individuele invloed bij de rechtspraak zelden is aan te wijzen in de bronnen, zal hier vooral de rol van de Raad op bestuurlijk gebied aan de orde komen.

65 Zie vooral Instructie 1480, artikels 40 en 125; Instructie 1531, artikel 8. Zie ook: Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 65-66, 72; Damen, *De staat van dienst,* 41-42. In de commissiebrieven van de raadsheren staat doorgaans weinig meer vermeld dan dat ze belast waren met het onderhouden van de rechten van de vorst en het rechtspreken. Zie bijvoorbeeld uit de commissiebrief voor Herman van Zuyderhuizen (18 mei 1532): 'Onse rechten hoecheyt ende heerlicheyt te helpen bewaren ende onderhouden. Te verstane met onsen eerste ende andere raidsluyden aldair ter consultacien instructien ende expeditien van allen zaken ende affairen die aldaer oft elders gehandelt ende getracteert zullen worden.' HvH, inv. nr. 29, f. 134v-136v. Voor een overzicht van de verschillende rechtbanken in Holland en Zeeland zie Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 38, 43. Zaken raakten meestal na een jaar en een dag verjaard. Vrolijk, *Recht door gratie*, 65.

66 Instructie 1515, inleiding aanvullende instructie 1518.

67 *GPB* II, 1387-1390. Verder over uitvaardigingen van de Raad met betrekking tot deurwaarders en procureurs: *GPB* II, 1387-1388, 1391-1392, 1395-1398; HvH, inv. nr. 27, f. 126r e.v. (18 november 1521).

68 Instructie 1531, artikels 81-83 (niet aangetroffen in de instructie van 1522).

69 Instructie 1480, artikel 50; Instructie 1531, artikel 8. Over Jan van der Mersche werd vermeld dat hij 'wesende een secretarys van desen Hove in personele actie ter eerster instantie nergens iusticiabel en is dan voor den zelfden Hove'. HvH, inv. nr. 515, sen. 255.

70 Le Bailly wijdde een heel proefschrift aan alleen de rechtszaken voor het Hof in de jaren 1457-1467. Le Bailly, *Recht voor de Raad.*

Op bestuurlijk gebied was de Raad verantwoordelijk voor de uitvoering van de ordonnanties van de vorst. De president en raadsheren wisten vaak een eigen stempel te drukken op het te voeren beleid. Daarmee had de Raad meer invloed dan de andere gewestelijke hoven in de Nederlanden, die zich onder Karel V steeds meer gingen toeleggen op de rechtspraak. De aanzienlijke bestuurlijke rol van de Raad kan wellicht verklaard worden uit de relatief grote afstand van Den Haag tot het centrum.[71] In de instructies van 1522 en 1531 was bepaald dat om eerdere 'inconvenienten' te voorkomen, voortaan de mandementen en brieven van de vorst of centrale instellingen eerst goedgekeurd moesten worden door de Raad voordat ze ten uitvoer gelegd werden.[72] Deze bepaling was zeker geen dode letter, gezien de vele malen waarin een plakkaat eerst ter advies aan de Raad werd voorgelegd, of de publicatie van een plakkaat werd uitgesteld omdat de president en de raadsheren hun bedenkingen hadden bij verschillende bepalingen. Ook vóór de formalisering van deze gang van zaken doorliepen de ordonnanties van bovenaf een dergelijke procedure. Zo begaven in 1496 de gelijknamige neven Floris Oom van Wijngaarden Jansz. en Florisz., respectievelijk raadsheer en griffier, zich naar Mechelen om de kanselier de problemen over de nieuwe muntordonnantie uit de doeken te doen.[73]

Doordat de Raad de ordonnanties van de vorst of landvoogdes regelmatig van commentaar voorzag, werden niet alle besluiten van centraal niveau even snel ten uitvoer gelegd. In 1527 stuurde de landvoogdes een plakkaat aan de Raad over het in beslag nemen van alle goederen van de inwoners van Utrecht in Holland. De raadsheren antwoordden dat ze natuurlijk het bevel van de landvoogdes wilden uitvoeren, maar dat ze bang waren dat door 'die executie ende publicatie vandien desen landen lichtelick in oirloge ende laste souden mogen comen'. Daarom hadden ze de publicatie van het plakkaat voorlopig uitgesteld.[74] In 1535 publiceerde de

71 Van Peteghem wees op de grotere nadruk op de rechtspraak bij de Raad van Vlaanderen. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 44, 57-58, 197, 201. De Raad van Brabant had vanaf 1531 bevoegdheidsconflicten met de Collaterale Raden, die tot in de achtiende eeuw bleven spelen. Put, *Inventaris*, 24-25. De Raad van Brabant verloor in 1549 al zijn bestuurlijke bevoegdheden. Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 38. Volgens Zijp bestonden de bestuurlijke taken van de Raad in Gelre toch vooral uit het uitvoeren van de plakkaten en verordeningen van het centrale niveau. Bovendien werd de Raad succesvol tegengewerkt door de Staten van Gelre. Zijp, *De strijd*, 19 en passim. Het Hof van Friesland had in de zestiende eeuw nog wel een heel scala van bestuurlijke bevoegdheden, die pas werden beknot in 1578 en de daar op volgende jaren. Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 82. Van Peteghem schreef het uitschakelen van het politieke belang van de gewestelijke raden toe aan een vergrote druk vanuit het centrum. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 57-58. Die druk werd waarschijnlijk veel minder gevoeld in het verder weg gelegen Holland. Voor een groot aantal memories waarin bestuurlijke taken voor de Raad staan vermeld zie: ACB, inv. nr. 53-73.

72 Instructie 1531, artikel 221. Deze bepaling was nog niet opgenomen in de instructie van 1515.

73 RekRek, inv. nr. 192, f. 105r. De (groot-)kanselier was in alle opzichten de rechterhand van de vorst. Omdat hij over de vorstelijke zegels beschikte kon weinig gebeuren zonder zijn toestemming. Zie voor een uitgebreide taakbeschrijving: Headly, *The emperor and his chancellor*, 21-22 e.v.. Zie ook: Van Rompaey, *De Grote Raad*, 143-150.

74 Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 129r-v (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 6 december 1527), f. 131r-v (Raad van Holland aan Margareta van Oostenrijk, 7 december 1527). Zie ook: SvU, inv. nr. 66, Raad van Holland aan de Staten van Utrecht (7 januari 1528). De spanningen tussen Karel V en de Utrechtse bisschop waren rond deze tijd weer opgelopen. In 1528 moest de bisschop het wereldlijk gezag van Karel V in Utrecht erkennen.

Raad het plakkaat over het exportverbod van graan niet meteen. In plaats daarvan maakten ze hun zorgen kenbaar aan het centrale niveau en vergaderden ze met de Staten van Holland over de problemen die het plakkaat met zich zou meebrengen.[75] In 1536 stelde de Raad de publicatie van een plakkaat van Maria van Hongarije met betrekking tot de oorlogsvoorbereiding uit 'om veel ende pregnante redenen'. De landvoogdes heeft vervolgens het plakkaat doen 'altereren ende een ander gesonden'.[76] Niet altijd liet de landvoogdes zich echter vermurwen. Toen de Raad in 1543 een plakkaat met betrekking tot uitvoerbelasting niet meteen publiceerde en eerst een aantal bezwaren voorlegde, beval Maria 'scerpelijck dat ghij van stonden aen na den ontfanck van desen ende alle excusatien cesserende ende sonder langer vuytstel oft weder zwaricheyt 't voirscreven placcaete doet kundigen ende vuytroepen'.[77] Het betrekken van de Raad bij het uitgeven van ordonnanties was een goede manier om te voorkomen dat de landvoogdes en centrale raden (ongewild) de onderdanen te veel tegen de haren instreken.

Soms had de Raad een actieve rol bij de totstandkoming van ordonnanties van de landvoogdes. Zo maakten de raadsheren in 1534 een conceptordonnantie voor de bestrijding van de anabaptisten.[78] De Raad kon ook op eigen initiatief, soms op verzoek van de Staten, ordonnanties uitvaardigen die alleen op Holland betrekking hadden, zoals over de uitvoer van turf of de bestrijding van de pest.[79] Samen met de stadhouder konden de raadsheren uitvaardigingen met betrekking tot de oorlog publiceren.[80] Zeker in het eerste kwart van de zestiende eeuw was de Raad door de oorlog met Gelre zeer actief op dit gebied. Ook in de correspondentie van de Raad met Dordrecht en stadhouder Anton van Lalaing is dit thema veelvuldig terug te vinden.[81]

De Raad hield zich ook bezig met financiën, ambtscontinuatie en waterhuishouding. Op financieel gebied werkte de Raad samen met de Rekenkamer bij het vaststellen van de hoogte van de bijdrage in de bede die een stad moest betalen.[82] Ook

75 HvH, inv. nr. 30, f. 17v-19r; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 102.

76 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 223r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 16 september 1536).

77 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (12 februari 1543).

78 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 41r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 8 november 1534). 'Ick hebbe met mijn medebroeders in raede gecommuniceert die memorie beroerende die extirpatie van den anabaptisten ende andere sekten die dair up geconcipieert hebben een ordonnantie by forme van placcaet 't welck bij den brenger van desen uwer edele overgebracht wordt dair benevens oick gescreven worde die motyven van den Hove mits 't welck ick mij deportere dair vorder of te mentioneren.'

79 Over de turf: *Van der Goes*, 26 oktober 1555; *Sandelijn II*, 157. Ordonnantie van het Hof tegen de pest in 1557: HvH, inv. nr. 38, f. 15v.

80 Bijvoorbeeld: HvH, inv. nr. 26, f. 15v-19r; *GVR*, 22 en 27 augustus 1522.

81 Voor correspondentie met Dordrecht over het weerstaan van de Geldersen in 1511 en 1512: GAD, inv. nr. 2.88, stadhouder en Raad van Holland aan Dordrecht (4 september 1511); inv. nr. 2.120, Abel van Coulster aan Dordrecht (6 mei 1512); inv. nr. 2.121, Floris van Egmond aan Dordrecht (9 mei 1512). Voor correspondentie met de stadhouder over het innemen van Hasselt door Karel van Gelre: Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 116r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 18 augustus 1527). Over het betalen van onwillige knechten: Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 165r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 5 mei 1528).

82 In 1502 ging raadsheer Jan van Duivenvoorde bijvoorbeeld naar Westfriesland om daar de haardsteden te tellen. RekRek, inv. nr. 336, f. 186v. Zie ook Iterson en Van der Laan, *Resoluties*, 62-63.

het opsporen van belastingfraude en valsemunters kan tot de financiële taken gerekend worden.[83] Na afloop van de ambtstermijn van een lokale vorstelijke ambtenaar moest de Raad hem continueren of iemand anders bij provisie aanstellen als er nog geen officiële nieuwe benoeming was gedaan. In de zestiende eeuw kwam het niet zelden voor dat de schout van één van de grote steden bij provisie aangesteld of gecontinueerd werd.[84] De Raad continueerde de schepenbanken van de steden als de mannen die de schepenen moesten (her)kiezen nog niet aanwezig waren. Een unieke taak voor de Hollandse raadsheren was de aandacht die ze moesten schenken aan de dijkzaken in het land.[85] Sommige raadsheren ontpopten zich als experts op het gebied van de waterhuishouding en werden daar veelvuldig voor ingezet.[86] Het werd ook in toenemende mate de verantwoordelijkheid van de Raad om te zorgen dat de meest geschikte mensen zich bezighielden met de waterzaken. Dankzij een uitvaardiging in 1516 verkozen de stadhouder, president en raadsheren de dijkgraven en voor een groot deel de heemraden die hun coöptatierecht verloren.[87]

De uiteenlopende taken van de Raad laten duidelijk zien dat het college in de onderzochte periode nog geenszins was gedegradeerd tot een veredelde rechtbank. De Raad speelde ook een sleutelrol bij het in goede banen leiden van het bestuur van Holland en Zeeland. De Raad legde de ordonnanties niet alleen ten uitvoer, maar had ook een actieve adviserende rol bij de totstandkoming daarvan. Het was daarom van belang dat de Raad bestond uit mannen die werden gerespecteerd door zowel de vorst en landvoogdes als door de onderdanen. De samenstelling van de Raad met de president en de verschillende raadsheren en hun onderlinge taakverdeling komt in de volgende paragrafen aan bod.

83 In 1555 deden raadsheren Cornelis Suys en Arnoud Sasbout onderzoek naar fraude bij het aangeven van de tiende penning. *Sandelijn II*, 158. In 1541 werd een netwerk van valsemunters in Den Haag, Delft, Haarlem en Rotterdam opgerold, waarin de vrouw van president Gerrit van Assendelft, Catharina de Chasseur, een sleutelrol speelde. Ondanks de positie van haar echtgenoot werd ze ter dood veroordeeld. RekRek, inv. nr. 4461, f. 81r-83r, f. 100r, f. 111r. Voor de tragische geschiedenis van De Chasseur: Ter Braake, 'Chasseur'. Verder voor valsemunters: Audiëntie, inv. nr. 1533, f. 139r (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 25 maart 1542); inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (10 november 1554). Zie voor de misdaad van valsemunterij in het algemeen: Vrolijk, *Recht door gratie*, 275.

84 Het gaat hier om de schouten van Dordrecht (o.a. 1515), Delft (1531), Haarlem (1536), Leiden (o.a. 1539) en Amsterdam (1550). HvH, inv. nr. 26, f. 48r-v; inv. nr. 29, f. 102v-103r; inv. nr. 30, f. 67r, f. 210r; inv. nr. 33, f. 209v.

85 Zie voor de vermelding van dijkzaken als wezenlijk onderdeel van de taken van de raadsheren: HvH, inv. nr. 29, f. 238v; inv. nr. 35, f. 9r-v. Er waren met name veel dijkproblemen tussen 1508-1514. Ward, *Cities and States*, 164-192.

86 Jan Benninck was een expert in waterzaken. Zie voor een aantal van zijn commissies om dijken te inspecteren: RekRek, inv. nr. 345, f. 166v (1511); inv. nr. 355, f. 102r (1520); ADN, inv. nr. 2251, f. 285v. Zie ook: Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 61-67. Ook Andries van Bronkhorst kreeg meerdere malen de opdracht om dijken te inspecteren. Zie bijvoorbeeld: Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 88r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 12 september 1533); HvH, inv. nr. 29, f. 138r-v, f. 177r-v.

87 Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 16r (12 oktober 1516); Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 99. President Gerrit van Assendelft deed verschillende aanbevelingen voor de functie van heemraad. Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 14r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 20 september 1532); inv. nr. 1527, f. 54r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 8 juli 1538).

2.3 De president

In 1445 trad de eerste president die als voorzitter van de Raad fungeerde aan. Waarschijnlijk werd het ambt in het leven geroepen als deel van het streven de Raad een meer gesloten instelling te maken met een vast aantal raadsheren en een jurist als voorzitter. De eerste president werd echter in 1448 uit zijn ambt gezet na een beschuldiging van sodomie. Vanaf die tijd werd het voorzitterschap bij afwezigheid van de stadhouder niet aan één specifiek persoon toegekend, met uitzondering van de periode 1474-1477.[88] Volgens de instructie van 1480 werd bij absentie van de stadhouder een raadsheer aangewezen om te 'presideren' in de Raad, die op dat moment ook als 'president' aangeduid werd.[89] Deze bezoldigde raadsheer, meestal degene die door anciënniteit of adeldom het hoogste in de hiërarchie stond, moest met de griffier als eerste in de Raad aanwezig zijn, om de zaken van die dag door te nemen.[90] Nergens staat echter expliciet vermeld dat dit altijd dezelfde persoon moest zijn en uit de weddenbetalingen blijkt niet dat er een eerste raadsheer was die zich onderscheidde van de anderen.

Met de Zeeuw Nicolaas Everaerts kwam in 1510 voor het eerst sinds 1477 weer een president. Zijn benoeming hing samen met een algehele reorganisatie van de Raad, waarbij onder andere twee bezoldigde raadsheren werden ontslagen, de wedden van de overige raadsheren werden gelijkgeschakeld en er op papier een duidelijker taakverdeling kwam tussen de onbezoldigde en bezoldigde raadsheren. De president moest de zaken die in de rechtszaal voorkwamen ter discussie stellen, de meningen van de raadsheren vragen en uiteindelijk de stemmen tellen om het vonnis te vellen. Hij bewaarde het zegel waarmee alle vonnissen, sententies, brieven en andere stukken bezegeld werden.[91] Bij afwezigheid van de president bewaarde de raadsheer die het hoogst in de hiërarchie stond het zegel. De president kon de raadsheren bij hem thuis bijeen roepen voor zaken die niet in de rechtszaal afgehandeld hoefden te worden. De raadsheren moesten hun afwezigheid bij de president melden.[92] Doorgaans legden de raadsheren de eed af in handen van de president, die op zijn beurt weer de eed aflegde in handen van de stadhouder.[93]

Gerrit van Assendelft was in 1528 de opvolger van Nicolaas Everaerts, maar werd 'eerste raedt presiderende' genoemd in plaats van president, en kreeg aanvankelijk ook minder betaald.[94] Gerrit was op grond van zijn verhouding tot stadhouder Anton van Lalaing de logische keuze om na Everaerts het voorzitterschap te

88 Damen, *De staat van dienst*, 61-65.
89 Instructie 1480, artikel 3.
90 Instructie 1480, artikel 43. In 1536 werd van Jacob Ruysch gezegd dat hij in 1508 'eerste raidt presiderende' was. Het is echter zeer de vraag of deze terminologie ook al in die tijd werd gebruikt. ACB, inv. nr. 69, f. 5r.
91 RekRek, inv. nr. 345, f. 258v; Instructie 1510, artikel 4-5; Instructie 1531, artikel 4.
92 Instructie 1510, artikels 6, 8; Instructie 1531, artikel 5.
93 Zie bijvoorbeeld: HvH, inv. nr. 29, f. 135v (raadsheer Herman van Zuyderhuizen moest zijn eed afleggen in handen van de president als de stadhouder afwezig was); inv. nr. 5963, 25 oktober 1555.
94 RekRek, inv. nr. 363, f. 81r-v.

Afb. 4 Nicolaas Everaerts (1462-1532) was in 1510 bij de hervorming van de Raad de eerste president sinds 1477.

bekleden. Al tijdens de ambtstermijn van Everaerts was Gerrit degene die de stadhouder op de hoogte hield van alles wat er in Holland gebeurde.[95] Misschien voelde de stadhouder er meer voor om met de edelman Gerrit van Assendelft te corresponderen, dan met de jurist Everaerts die uit een andere sociale kring kwam.

Gerrit werd bij zijn aanstelling niet meteen als de werkelijke opvolger van Everaerts gezien. Uit zijn commissiebrief en een latere uitvaardiging blijkt dat hij de plaats en 'preeminentie' van president had 'vacerende die staet van president'. Het duurde ook ongebruikelijk lang, anderhalf jaar, voordat er een nieuwe bezoldigd raadsheer in de plaats van Gerrit kwam. Gerrit klaagde echter vrijwel meteen over zijn lagere titel en wedde. Hij beargumenteerde dat hij precies hetzelfde werk deed

95 Audiëntie, inv. nrs. 1524-1532, staat vol met brieven van Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing. Voor brieven van Gerrit vóór zijn aanstelling als eerste raadsheer aan Anton zie bijvoorbeeld: Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 87r (26 maart 1526), f. 121r (6 september 1527), f. 136r-137r (1 januari 1528).

als Everaerts en misschien wel zwaarder belast werd gezien de moeilijke tijden waarin ze leefden. Via een extra jaarlijks pensioen kreeg hij nu in verhulde vorm, vermoedelijk om geen precedent te scheppen, hetzelfde salaris toegekend als zijn voorganger.[96] Tracy vermoedt dat Gerrit de titel van president niet kreeg omdat hij niet lang genoeg aan de rechtenfaculteit van Orléans had gestudeerd om een graad te verwerven.[97] Een erg bevredigende verklaring is dit niet want Gerrit was net als zijn meeste collega's licentiaat in beide rechten.[98] Nicolaas Everaerts had desalniettemin de hogere graad van *doctor* behaald, waarin het verschil in titulatuur zou kunnen zitten. Om de leesbaarheid tegemoet te komen en verwarring te voorkomen zal ik in het vervolg ook Gerrit van Assendelft als 'president' aanduiden, zelfs als hij in de bronnen vrij consequent als 'eerste raedt (presiderende)' wordt aangeduid.

Naast zijn taken op juridisch gebied, was de president actief als plaatsvervanger van de stadhouder bij het overleg met de Staten van Holland. Nicolaas Everaerts en Gerrit van Assendelft waren bij de dagvaarten daarom dikwijls het eerste aanspreekpunt voor de onderdanen.[99] Op de dagvaarten vervulde de president een belangrijke rol bij de bedeonderhandelingen. Als het nodig was sprak hij met iedere stad apart om de onderdanen te overtuigen van de noodzaak van hun financiële bijdrage. Gerrit van Assendelft deed van zijn pogingen vaak uitvoerig verslag aan Anton van Lalaing.[100] De president deed vrijwel altijd het woord namens de Raad, ongeacht of de stadhouder er wel was of niet. De stadhouder voegde er dan hooguit nog iets aan toe om de zwaarte van de zaak te onderstrepen.[101] De president zorgde er voor dat de bevelen van de vorst en landvoogdes uitgevoerd werden, door ze mede te delen aan de lokale ambtenaren.[102] Ook bij het verzetten van de wet in de steden speelde de president een rol. De president was verder vooral actief als hoofd

96 HvH, inv. nr. 28, f. 223v-224r (commissiebrief), f. 245v-246r (de schadeloosstelling). Zie voor de praktijk van *de facto* jaarlijkse wedden in de vorm van giften of pensioenen ook Boone en Dumolyn, 'Les officiers-crediteurs', 235; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 84.

97 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 189.

98 *Procurateurs*, nr. 427. Zie voor de scholing van de ambtenaren hoofdstuk 3.2.

99 Zie hoofdstuk 4.

100 Bijvoorbeeld: Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 184r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 15 oktober 1528), f. 192r-193r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 18 november 1528); inv. nr. 1525, f. 107r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 7 augustus 1532). In 1538 ging Gerrit naar Gouda om daar te praten over de toekenning van een extraordinaris bede maar had weinig succes. 'Moy d'Assendelft ay esté a la Goude et illec parlé avec la vroescip, mais non obstant toutes persuasions n'ont volu entendre de accorder disans estre trop chargé.' Audiëntie, inv. nr. 1527, f. 65r (Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout aan Anton van Lalaing, 14 oktober 1538).

101 Bijvoorbeeld in: *Jacobsz. II*, 155, 227, 241, 243, 297; SAL, inv. nr. 1218, f. 53v; *Van der Goes*, 8 februari 1530, 27 maart 1544; *Sandelijn II*, 302, 307, 321. Als de president niet in staat was het woord te voeren, werd dit overgelaten aan een andere raadsheer. Raadsheer Abel van Coulster voerde in 1530 het woord omdat Gerrit van Assendelft met koorts op bed lag. *Jacobsz. II*, 193. Ook op hoger niveau nam meestal een centrale ambtenaar het woord, waarna de vorst of regentes er zelf nog iets aan toevoegde. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 159.

102 Zo schreef Gerrit aan alle vorstelijke ambtenaren dat de vagebonden opgepakt moesten worden en naar Zeeland gedeporteerd. Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 245r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 1 januari 1539). In 1534 schreef Gerrit aan alle lokale ambtenaren goed toezicht te houden op de wederdopers. Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 60v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 23 december 1534).

van het college van raadsheren. De taken die dat met zich meebracht zullen in de volgende paragraaf worden besproken.

2.4 De raadsheren

2.4.1 Taken

De raadsheren hadden een heel scala aan juridische taken. Bij het begin van de procesgang hielden de partijen, vertegenwoordigd door een procureur, hun eerste gedingen voor de Raad.[103] In de vijftiende eeuw kon de voltallige Raad nog aanwezig zijn in deze fase van de rechtspraak. Vanaf 1516 waren er echter nog maar twee (aanvankelijk soms nog drie) raadsheren, aangeduid als 'commissarysen ter audience van de rolle', die gedurende een week de gedingen aanhoorden en de verdere gang van zaken in het proces bepaalden.[104] Als de twee commissarissen moeilijkheden ondervonden dan moesten ze dit rapporteren aan de voltallige Raad.[105] Er is weinig systematiek te ontdekken in de samenstelling van het tweetal dat iedere week de gedingen aanhoorde. Sommige raadsheren hielden weken achter elkaar de rol.[106] Wel valt op dat van de twee raadsheren die de gedingen aanhoorden er vrijwel altijd minstens één bezoldigd of met pensioen was. De combinatie van een bezoldigd en een onbezoldigd raadsheer kwam het meest voor.[107]

Als de partijen met tegenstrijdige feiten kwamen, moest een onderzoek, 'enqueste', of 'informacie', worden ingesteld waarbij getuigen onder ede werden ondervraagd. In de loop van de zestiende eeuw bestond een dergelijk onderzoeksteam meestal uit een raadsheer, als commissaris, samen met een 'adjoinct', meestal een secretaris die meeging voor het schrijfwerk. Als het een ernstige zaak betrof werd de 'adjoinct' vervangen door een tweede commissaris.[108] De 'enquesten' werden door

103 Zoals opgetekend in de dingtalen van het Hof. De dingtalen zijn voor de onderzochte periode in vrijwel aaneensluitende series overgeleverd. HvH, inv. nr. 1785-1958, 2929-2933. Voor het begin van de rechtsgang in de vijftiende eeuw: Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 138-154. Zie voor de procesgang bij de Grote Raad van Mechelen in de zestiende eeuw: Van Rhee, *Litigation*, hoofdstuk 4-8.

104 Zie voor de aanduiding van de raadsheren bijvoorbeeld HvH, inv. nr. 1814. In de instructie van 1531 staat dat de raadsheren appointementen (uitspraken waarbij de verdere gang van zaken in het proces bepaald werden) mochten geven, behalve in de belangrijke zaken. Als een partij het niet eens was met een dergelijk appointement, mocht men het nog eens over doen voor de gehele Raad, met het risico dat de protesterende partij een boete moest betalen van een philips gulden (=één pond, vijf stuivers). Instructie 1531, artikel 50.

105 Instructie 1531, artikel 143. Zie voor de rechtsgang bij het Hof van Holland in de zestiende eeuw ook: Bosch, 'Aanteekeningen betreffende de rol-procedure', 442-453.

106 In juni en juli 1522 hield bijvoorbeeld Jan van Duivenvoorde vier weken achter elkaar met iemand anders de rol. HvH, inv. nr. 2929. Van 8 tot 26 juni 1534 waren het Abel van Coulster en Herman van Zuyderhuizen die samen de rol hielden. HvH, inv. nr. 1858.

107 Er zijn steekproeven gehouden in de dingtalen in de jaren 1522-1524, 1531-1535, 1541-1546, 1551-1553, 1555, 1557, voor een totaal van 214 weken (records). De enige keer dat twee onbezoldigde raadsheren de rol hielden, was in de week van 9 tot 14 december 1523, toen François Sonck en Willem Pijnsen samen optraden. HvH, inv. nr. 2932.

108 Instructie 1480, artikel 23; Instructie 1531, artikels 129 en 135; Damen, *De staat van dienst*, 82-83; Wedekind, *Bijdrage tot de kennis*, 97.

de president uitgedeeld, waarbij een zekere eerlijke verdeling onder de raadsheren gewenst was.[109] De 'adjoinct' werd gekozen in overleg met de aangewezen commissaris.[110] Ter ondersteuning gingen soms de substituut-procureur-generaal of een deurwaarder en enkele knechten mee.[111] Van de bevindingen werd een proces-verbaal gemaakt dat zowel de commissaris als zijn 'adjoinct' ondertekenden.[112]

Nadat enkele raadsheren hadden geoordeeld dat de zaak gesloten kon worden zonder verder onderzoek te doen, nam een door de president aangewezen rapporteur de zak met processtukken mee om die te bestuderen. Zodra hij dit gedaan had, bracht hij rapport uit voor de Raad.[113] De rapporteur trad in ieder geval op vanaf 1491, waarschijnlijk al eerder. Aangezien de rapporteur als eerste zijn mening mocht geven over de zaak, was zijn stem waarschijnlijk vaak doorslaggevend.[114] Na het horen van het oordeel van de rapporteur vroeg de president de mening van de commissaris die de 'enqueste' gedaan had en vervolgens van de andere raadsheren, in volgorde van anciënniteit. Bij verschil van mening gold een meerderheid van stemmen.[115] In de instructie van 1480 staat dat de definitieve sententies vier keer per jaar uitgesproken moesten worden, om er voor te zorgen dat er genoeg raadsheren aanwezig waren, of anders zo vaak als de Raad het nodig vond.[116] In de praktijk werden de sententies vaker dan vier keer per jaar uitgesproken. In de instructies uit de zestiende eeuw komt de bepaling ook niet meer terug. Wel moest een minimum van vijf raadsheren bij iedere sententie en andere beslissing aanwezig zijn.[117]

Uit acht tellingen van de namen onder de civiele sententies blijkt niet dat de raadsheren steeds frequenter aanwezig waren (zie bijlage 4). Terwijl in 1498 en 1506 nog vijf raadsheren een aanwezigheidspercentage van nabij of ruim tachtig procent haal-

109 Raadsheer Willem Snouckaart beklaagde zich erover dat hij minder commissies van president Gerrit van Assendelft kreeg dan andere raadsheren. Verdediging Assendelft, artikel 118.

110 *Beroepen*, dos. 33. Zie voor een gelijke situatie bij de Grote Raad van Mechelen in de zestiende eeuw: Van Rhee, *Litigation*, 163-165.

111 In 1483 gingen raadsheer Cornelis de Jonge, secretaris Adam van Cleve en substituut-procureur-generaal Klaas Duyst Pietersz. bijvoorbeeld naar Noordwijk om een aantal mensen onder ede te verhoren. RekRek, inv. nr. 4426, f. 8v-9r. In 1532 hielden raadsheer Jan van Duivenvoorde, secretaris Bartout van Assendelft en substituut-procureur-generaal Klaas van Dam een 'informacie' in Delft op verzoek van de procureur-generaal. RekRek, inv. nr. 4455, f. 39r. In 1540 gingen raadsheer Geleyn Zegers, onbezoldigd secretaris Filips van Uuytwijck en substituut-procureur-generaal Jan van Dam naar Amsterdam en Naarden voor het houden van twee 'enquesten'. RekRek, inv. nr. 4460, f. 89v.

112 Instructie 1531, artikel 132; Wedekind, *Bijdrage tot de kennis*, 117.

113 Instructie 1531, artikels 148-149; Wedekind, *Bijdrage tot de kennis*, 122-124. Voor de Grote Raad van Mechelen: Van Rhee, *Litigation*, 191-194.

114 Vgl. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 161. In 1482 wordt er vermelding gemaakt van rapportgeld in een Leidse vroedschapsresolutie. Het wordt niet duidelijk of het rapport toen al door één aangewezen persoon werd opgemaakt. SAL, inv. nr. 382, f. 139r-v. In de 'quatclappen' van het Hof van Holland, overgeleverd vanaf 1491, wordt een rapporteur onderscheiden. HvH, inv. nr. 5681. Zie voor de rapporteur ook: Van Rompaey, *De Grote Raad*, 432, 435.

115 Instructie 1531, artikel 152-153; Wedekind, *Bijdrage tot de kennis*, 126-127. Zie ook: Van Rhee, *Litigation*, 194-196.

116 Instructie 1480, artikel 67.

117 Verdediging Assendelft, artikel 177. 'in Hollant geen sententien vuytgegeven en worden ten zij datter minsten daer over geweest hebben vijff van den Raede ende nyet min'. Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 79.

den, waren in 1516 de vijf meest actieve raadsheren bij nog geen zeventig procent van de eindvonnissen aanwezig. Waarschijnlijk heeft dit vooral te maken met het grote aantal raadsheren (zeventien) dat actief was in dat jaar. Pas in de steekproef van 1536 zien we de aanwezigheidsfrequentie van een aantal raadsheren weer sterk omhoog gaan, maar deze werd op geen enkel moment beter dan aan het eind van de vijftiende eeuw. De aanwezigheid bij de criminele sententies levert hetzelfde beeld op.[118]

Het is opvallend dat in de drie steekproeven waarin Gerrit van Assendelft voorzitter van de Raad was (1536/ 1546-1547/1557-1558), de raadsheer die in de hiërarchie na hem kwam zeer hoog scoorde. Terwijl Gerrit, op de laatste telling na, stabiel op een percentage van ruim zestig procent blijft steken, komen Jan van Duivenvoorde (1536), Abel van Coulster (1546-1547) en Geleyn Zegers (1557-1558) tot ruim negentig procent in een jaar dat zij na Gerrit het hoogste in de rangorde stonden in de Raad. Zeker bij de eerste twee is een duidelijke toename in aanwezigheid te zien in vergelijking met de periodes waarin ze nog lager in de hiërarchie stonden. Op deze manier werd het voorzitterschap, ondanks de relatief grote afwezigheid van de president, toch door veelal dezelfde personen bekleed. Verder was er bij het rechtspreken vermoedelijk een informele taakverdeling die slechts incidenteel waarneembaar is in de bronnen. Raadsheer Jan Boudijnsz. ontving bijvoorbeeld in 1510 een gift omdat hij sinds de dood van collega Jacob van Almonde (1506) de verantwoordelijkheid had voor de criminele zaken die voor de Raad werden gebracht.[119]

De raadsheren hadden dus alleen al op juridisch gebied vrij uiteenlopende taken. Ze konden de rol houden, op onderzoek worden gestuurd, bepalen of een zaak voldoende onderzocht was, rapport doen van een zaak en uiteindelijk stemmen over het eindvonnis. Tenslotte deden de raadsheren soms ook aan arbitrage.[120] Alles vereiste een goede coördinatie en grote inzet van de raadsheren. Er waren daarom vaste regels voor de aanwezigheid van de (bezoldigde) raadsheren. Ze mochten, net als de griffier, procureur-generaal, advocaat-fiscaal en deurwaarders, Den Haag niet verlaten zonder de toestemming van de stadhouder, president of diens plaatsvervanger.[121] Als ze te laat kwamen werden ze gekort op hun salaris of emolumenten.[122]

Ook op bestuurlijk gebied hielden de raadsheren zich bezig met veel verschillende taken. In de vijftiende eeuw vernieuwden ze de wetten in de steden, onderhandelden over de bede, ondernamen diplomatieke missies, legden handelsverboden op, hielden zich bezig met dijkzaken en maakten keuren en ordonnanties. Ook hadden ze militaire taken zoals het inspecteren van kastelen, de bewaking van

118 Door het zeer geringe aantal criminele sententies zijn deze tellingen minder betekenisvol. In de Raad van Vlaanderen was er onder Karel V juist wel een duidelijke verbetering in de aanwezigheidsfrequentie te ontdekken. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 96, 173.

119 ADN, inv. nr. 2191, f. 305r.

120 Bijvoorbeeld: HvH, inv. nr. 517, sen. 287 (Arbitrage van raadsheren Abel van Coulster en Cornelis Suys). Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 58.

121 Instructie 1480, artikel 42; Instructie 1510, artikel 8; Instructie 1531, artikel 15. Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 78-79.

122 Instructie 1531, artikel 15.

de grenzen en de uitrusting van schepen.[123] De wetsvernieuwing en onderhandelingen over de bede bleven gedurende de onderzochte periode behoren tot het takenpakket van de Raad. Deze twee elementen zullen worden behandeld in hoofdstuk 4. Door de oorlogen met Frankrijk en Gelre hielden de raadsheren zich veelvuldig bezig met de verdediging van het land.[124] Hun taken bestonden vooral uit het laten fortificeren van steden, rekruteren van krijgsknechten of laten toerusten van schepen.[125] Een groot deel van de oorlogscoördinatie werd desalniettemin gedaan door de secretarissen, die beter gemist konden worden in Den Haag dan de raadsheren.[126]

Samenvattend hadden de raadsheren in de onderzochte periode grotendeels dezelfde taken als in de periode 1425-1482. Op juridisch gebied werden de taken desalniettemin meer georganiseerd en beter verdeeld over de raadsheren. Door omstandigheden als de oorlog met Gelre aan het begin van de zestiende eeuw, en later de ketterbestrijding vanaf 1525, moesten de raadsheren ook breed inzetbaar blijven voor taken naast de rechtspraak. Dat was mede de oorzaak van de aanhoudende klachten dat de normale rechtsgang te traag verliep. Over het verzetten van de wet en de ketterbestrijding zal meer gezegd worden in hoofdstukken 4 en 5.

2.4.2 Samenstelling en aantallen

De Raad bestond naast de president uit een vast aantal bezoldigde raadsheren en een variërend gezelschap van onbezoldigde raadsheren en raadsheren met pensioen (zie tabel 1.2). Vanaf 1477 zaten in de Raad idealiter acht bezoldigde leden. De rentmeesters-generaal hadden vanaf 1480 ook (weer) toegang tot de Raad, maar maakten daar weinig gebruik van. In 1481 herintroduceerde Maximiliaan het fenomeen van de raadsheer-commissaris, of raadsheer met een wedde bij absentie van andere raadsheren, waardoor het aantal bezoldigde raadsheren feitelijk werd uitgebreid naar negen.[127] In de bronnen worden de raadsheren aangeduid met raad-ordinaris

123 Damen, *De staat van dienst,* 42.

124 Na de dood van Filips de Schone (1506) was Holland regelmatig het slachtoffer van Gelderse invallen, met als dieptepunt de plundering van Den Haag door Maarten van Rossum in 1528. Smit, 'Het Geldersche gevaar', 97-98; Van Zuiden, 'De plundering van Den Haag'. De geldkist van rentmeester van Noordholland Dirk Godschalksz. werd bij deze gelegenheid geplunderd. RekRek, inv. nr. 362, f. 90r-94v.

125 In 1486 ging Gerrit van Abbenbroek naar Den Briel om de Staten over te halen tot het uitrusten van oorlogsschepen. RekRek, inv. nr. 182, f. 69v. In 1505 gingen stadhouder Jan van Egmond en raadsheren Floris Oom van Wijngaarden Jansz. en Evert de Veer naar Dordrecht om daar manschappen op de been te brengen. RekRek, inv. nr. 339, f. 179v-180r. Onbezoldigd raadsheer Jan Benninck ging in 1511 naar Monnickendam om de stad te laten fortificeren. RekRek, inv. nr. 345, f. 168r. In 1547 ging raadsheer Willem Snouckaart naar Enkhuizen om daar te overleggen over de uitrusting van oorlogsschepen. RekRek, inv. nr. 3446, f. 82v. In 1557 ging Geleyn Zegers naar Leiden om de regeerders daar, zonder succes, te bevelen vijftig Franse krijgsgevangenen te onderhouden. RekRek, inv. nr. 3456, f. 152r. Voor de reizen van de raadsheren tijdens de Jonker Frans-oorlogen: SvH, inv. nr. 1605, f. 284r-318v.

126 Zie bijvoorbeeld de vele reiskostenvergoedingen in 1511: RekRek, inv. nr. 345, f. 165v-176r.

127 Damen, *De staat van dienst,* 71. De raadsheer-commissaris is niet te verwarren met de in 1451 aangestelde raadsheer-commissarissen in Vlaanderen, die zich alleen bezighielden met de gerechtelijke onderzoeken. Dumo-

(bezoldigd raadsheer) en raad-extraordinaris (onbezoldigd raadsheer), of met het meer algemene 'raetsluyden' of, een enkele keer, 'raedtman'. De term 'raed' kan verwarrend zijn, omdat deze titel niet alleen gebruikt werd voor de heren die daadwerkelijk zitting in de Raad hadden, maar ook voor andere mannen die het grafelijke belang dienden. Thomas Beukelaar bijvoorbeeld, komt in 1486 voor als 'raid ende rentmeester van onse bede in Hollant', hoewel hij toen nog nooit zitting in de Raad had gehad.[128] Een 'raed' is alleen opgenomen in de populatie als hij ook daadwerkelijk toegang tot de raadkamer en stemrecht had, zoals blijkt uit de sententieregisters.

Volgens de instructie van 1480 moesten er naast acht bezoldigde raadsheren ook twee raadsheren zonder wedde zijn.[129] Het is zeer de vraag of ooit aan dit aantal is vastgehouden, want in 1485 traden al vier onbezoldigde raadsheren op. Over de hele periode 1483-1558 tel ik gemiddeld ongeveer vier onbezoldigde raadsheren per jaar (zie ook bijlage 3). Wellicht moesten de twee onbezoldigde raadsheren van de instructie van 1480, net als hun bezoldigde collega's, continu in Den Haag residieren, terwijl er ook onbezoldigde raadsheren met meer bewegingsvrijheid waren.[130] Er zijn tot diep in de zestiende eeuw onbezoldigde raadsheren die zich niet permanent in Den Haag vestigden en ook met taken dichter bij hun woonplaats belast werden.[131] Onbezoldigd raadsheer Andries van Bronkhorst was in de zestiende eeuw bijvoorbeeld weinig actief op het gebied van rechtspraak, maar maakte zich wel nuttig als baljuw in het strategisch gelegen Den Briel.[132] François Sonck hield de Raad op de hoogte van de situatie in Utrecht, waar hij als kanunnik resideerde.[133] De raadsheren met pensioen tenslotte, werden bij gelegenheid aangesteld als belo-

lyn, *De Raad van Vlaanderen*, 66. Zie ook Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 67-74. Zie voor de rentmeester-generaal paragraaf 3.

128 RekRek, inv. nr. 4429, f. 1v. Het Franse equivalent is 'conseillier (du roy) et (son) rentmaistre general des demenes et ayde de Hollande'. ADN, inv. nr. 2140, f. 23v. Andere mannen die vaak de titel 'raed' droegen, waren bijvoorbeeld de rentmeesters, procureur-generaal en bewaarder van de charters en registers. Zie ook: Bogatyrev, *The Sovereign*, 26, 192, over de Russische term voor 'raedt' ('boyar') die soms als eretitel werd gebruikt en niet noodzakelijkerwijs betekende dat iemand ook daadwerkelijk lid was van de vorstelijke Raad.

129 Instructie 1480, artikel 1. Het artikel ging terug op een bepaling in het Groot Privilege. Jongkees, *Het Groot Privilege*, artikel 5.

130 De formulering dat acht plus twee raadsheren 'in onser Camere van den Raide van Hollant' moesten zijn, lijkt hier op te duiden. Bovendien heeft men het in de instructie ook over raadsheren 'residencie houdende' (in Den Haag) en 'anderen raiden in den landen'. Instructie 1480, artikel 36.

131 Zoals bijvoorbeeld de Haarlemmer Simon Pietersz.: Ter Braake, 'Meester Simon Pietersz.'. Verder waren bijvoorbeeld de edele onbezoldigde raadsheren Frederik van Renesse (met verantwoordelijkheden in en rond Breda), Gerrit van Renesse (baljuw van Woerden) en Andries van Bronkhorst (baljuw van Den Briel) vaak absent in Den Haag.

132 Andries van Bronkhorst arriveerde in 1536 in Den Haag, nadat president Gerrit van Assendelft hem al verscheidene keren had geschreven, om te praten over de verdediging van Goedereede en Den Briel. Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 101v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 juli 1536); inv. nr. 1530, f. 184r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 27 mei 1536). Ook in 1537 werd met Andries van Bronkhorst gepraat over de fortificatie van Den Briel en Goedereede. Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 118r (Gerrit van Assendelft en Pieter van Sinte Pieters aan Anton van Lalaing, 4 juni 1537).

133 SvU, inv. nr. 66, Raad van Holland aan de Staten van Utrecht (10 november 1523).

ning voor hun goede diensten. Hun aantal was niet vastgelegd, maar kwam nooit boven de drie uit.[134] Alle raadsheren, ongeacht de vorm van hun dienstverband, hielden zich bezig met hetzelfde takenpakket.

De samenstelling van de Raad met acht bezoldigde raadsheren, één raadsheer met een wedde bij absentie en een onbepaald aantal onbezoldigde raadsheren bleef in grote lijnen intact tot 1510. Na de hervorming in dat jaar bestond de Raad uit zes bezoldigde raadsheren, een president en zes onbezoldigde raadsheren.[135] In de praktijk werden de onbezoldigde raadsheren ook na 1510 naar behoefte aangesteld, waardoor het aantal varieerde.[136]

Toen de latere Karel V in 1515 werd ingehuldigd, veranderde hij de samenstelling van de Raad ingrijpend. Hij continueerde Nicolaas Everaerts als president, maar verving vier van de bezoldigde raadsheren. Van de nieuwe raadsheren was Gerrit van Assendelft een nieuwkomer, terwijl de drie anderen al voor korte tijd als onbezoldigd raadsheer of raadsheer bij absentie dienst hadden gedaan. Het aantal onbezoldigde raadsheren werd uitgebreid naar tien. De vier niet gecontinueerde bezoldigde raadsheren zagen zich gedegradeerd tot deze groep. Drie van hen protesteerden in een gezamenlijke brief tegen deze gang van zaken en herwonnen binnen een jaar hun bezoldigde aanstelling. Om te voorkomen dat de vorst er financieel op achteruit ging werden de wedden van de zes al eerder aangestelde raadsheren nu door negen gedeeld. Door natuurlijk verloop of resignaties moest het college weer worden teruggebracht tot zes raadsheren, wat uiteindelijk het geval was in 1525.[137] De vierde gedupeerde raadsheer, François Coebel, werd een aantal maanden na het herstel van zijn drie collega's bevorderd tot raadsheer met pensioen, met als extra bepaling dat ook zijn functie niet 'impetrabel' was en dus uiteindelijk met hem zou verdwijnen.[138]

Na het samenvoegen van de ambten van procureur-generaal en advocaat-fiscaal in 1520 had ook deze functionaris toegang tot de raadszittingen. Hij had stemrecht in zaken waarbij hij niet persoonlijk of ambtshalve betrokken was, of was een van de raadsheren bij audiëntie van de rol.[139] Verdere ingrijpende veranderingen in de samenstelling van de Raad waren er tot 1559 niet. Er kan alleen nog vermeld worden dat in 1536 en 1546 twee raadsheren met halve wedde werden aangesteld totdat

134 Raadsheren met pensioen waren bijvoorbeeld Jacob Ruysch, François Coebel en Jan Benninck. RekRek, inv. nr. 351, f. 116r-118v; inv. nr. 353, f. 91v; inv. nr. 354, f. 98v. Zie ook bijlage 3 en Damen, *De staat van dienst*, 70.

135 RekRek, inv. nr. 344, f. 160r-v; Instructie 1510, inleiding en artikels 1 en 7. Op 9 augustus 1510 kwam de kersverse president Nicolaas Everaerts in Den Haag en werd de nieuwe instructie gepubliceerd. RekReg, inv. nr. 30, f. 67v.

136 Zo wilde Margareta van Oostenrijk in 1514 een onbezoldigd raadsheer aanstellen, omdat ze had gehoord dat de rechtspraak achterstand opliep door absentie van veel van de zittende raadsheren. Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 213 (=ADN, inv. nr. 18865.31386) (Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 13 mei 1514).

137 HvH, inv. nr. 26, f. 71v-74v, f. 349v-350r; RekRek, inv. nr. 350, f. 123r-124v. In tegenstelling tot zijn vader continueerde Filips II bij zijn aantreden in 1555 al het personeel van het Hof van Holland. HvH, inv. nr. 36, f. 70r-77v; inv. nr. 5963, 25 oktober 1555.

138 RekRek, inv. nr. 353, f. 91r-v.

139 HvH, inv. nr. 495, passim. Willem Willemsz. van Alkmaar was bijvoorbeeld in 1541-1542 een aantal keer raadsheer bij audiëntie van de rol: HvH, inv. nr. 1887, 1892.

beide heren een volledig salaris kregen bij een nieuwe vacature.[140] De constructie was in 1536 in het leven geroepen op advies van de stadhouder en Raad, om spanningen tussen de solliciterende onbezoldigde raadsheren te voorkomen.[141]

Het aantal onbezoldigde raadsheren nam vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw iets af, maar bleef ieder jaar wisselen. In 1559 werd de omvang van de Raad sterk uitgebreid, naar het voorbeeld van de Raad van Vlaanderen. De onbezoldigde raadsheren, nu ook raadsheer-commissarissen genoemd, werden net als in 1510 specifiek belast met de 'enquesten' die binnen de normale werkdagen vielen, zodat de bezoldigde raadsheren zich geheel konden toeleggen op de rechtspraak. De toevoeging dat er extra op gelet moest worden dat de bezoldigde raadsheren geen 'enquesten' hielden tijdens reguliere werkdagen bevestigt dat ze zich daar voorheen nog wel mee bezighielden en dat de taakverdeling tussen onbezoldigd en bezoldigd raadsheer, zoals geordonneerd in 1510 en herhaald in 1530, in de praktijk niet doorgevoerd was.[142] De hervorming van 1559 kwam op aandringen van de Staten die daar reeds in juli 1557 overleg over hadden gepleegd.[143]

Tabel 1.2 Aantallen raadsheren 1480-1559[144]

Jaar	*Aantallen raadsheren*
1480	8+2O+RG
1481	8+1A+XO+RG
1490	8+1A+XP+XO+RG
1501	8+1A+XP+XO
1510	6+1A+XP+6 O
1515	6+XP+10 O
1516	9[145]+XP+XO
1520	9+XP+XO+PG
1525	6+XP+XO+PG
1536	5+2H+XO+XP+PG
1540	6+XO+PG
1546	5+2H+XO+PG
1548	6+XO+PG
1559	9+6O+PG

O=onbezoldigd; A=met een wedde bij absentie van andere raadsheren;
P=met pensioen; H=voor een halve wedde; RG=rentmeester-generaal
PG=procureur-generaal; X=een niet vastgelegd aantal

140 Zoals bijvoorbeeld in 1546 voor Willem Snouckaart en Cornelis van Weldam. RekRek, inv. nr. 381, f. 108r.
141 De stadhouder en de Raad hadden aanbevolen om onbezoldigde raadsheren Willem Pijnsen en Geleyn Zegers te laten delen in de wedde. HvH, inv. nr. 30, f. 70r. Zie voor de interne spanningen die speelden bij de benoemingen hoofdstuk 2.1.
142 HvH, inv. nr. 5963, 27 oktober en 7 december 1559. Vanaf 1559 bestond het Hof uit een president, negen ordinaris raadsheren en zes extraordinaris raadsheren. Vermij, *Gewestelijke regering*, 19-20.
143 *Sandelijn II*, 544; *Van der Goes*, 4-5 en 23 juli 1557.
144 De rentmeester-generaal en procureur-generaal waren geen raadsheren, maar hadden alleen zitting in de Raad uit hoofde van hun functie.
145 Aanstelling van drie extra bezoldigde raadsheren (voor een totaal van negen), wier plaatsen door natuurlijk verloop moeten verdwijnen (wat geschiedt in 1525).

3 De rentmeester-generaal

De rentmeester-generaal was in de vijftiende eeuw de belangrijkste financiële ambtenaar van de vorst. Hij was bovendien actief in de Raad waarin hij uit hoofde van zijn functie zitting had. Het rentmeester-generaalschap werd in 1469 afgeschaft, maar in 1480 weer opgericht.[146] De rentmeesters-generaal na 1480 waren echter lang niet zo actief in de Raad als hun voorgangers. Na 1495 waren ze zelfs compleet afwezig in de Raad.[147] De voornaamste taak van de rentmeester-generaal was het centraliseren van de inkomsten uit de domeinen, de justitie en (meestal) de beden. Hij was verantwoordelijk voor het betalen van de salarissen en reiskostenvergoedingen van het personeel van het Hof en de Rekenkamer.[148] Omdat de rentmeester bij de uitoefening van zijn ambt op onwil van de onderdanen kon stuiten, stond hij onder speciale bescherming van de vorst.[149] Met enige regelmaat gingen de rentmeesters-generaal naar het centrale niveau om de staat van de rekeningen op te maken en voor overleg over geldzaken in het algemeen.[150]

Op 15 juni 1492 werden alle kleinere rentmeesterschappen in Holland en West-Friesland opgeheven en in de functie van de rentmeester-generaal verenigd. De rentmeester-generaal kreeg nu meer verantwoordelijkheden en een hoger salaris, waarvan hij echter wel meer klerken moest betalen. In 1500 schafte Filips de Schone het rentmeester-generaalschap weer af toen hij in navolging van Karel de Stoute de rentmeesterschappen in Holland in drie grote kwartieren verenigde: Noordholland, Zuidholland en Kennemerland-Westfriesland.[151] Aangezien de rentmeesters van deze kwartieren geen taken hadden die direct zijn te verbinden met het Hof of de Rekenkamer, zijn zij niet opgenomen in de populatie. Na het verdwijnen van de rentmeester-generaal was de ontvanger van de bede de belangrijkste financiële functionaris in Holland. Hoewel deze ambtenaar niet verbonden was aan de gewestelijke instellingen, zal hij regelmatig de revue passeren.

De rentmeesters-generaal kwamen in de onderzochte periode zonder uitzondering in de problemen door de tekorten op de rekening. Hierdoor konden ze som-

146 Damen, *De staat van dienst*, 86-88. Vanaf 1463 had de rentmeester-generaal geen toegang meer tot de Raad. De nieuwe rentmeester-generaal in 1480 had dat voorrecht weer wel.

147 Zie voor de activiteiten van rentmeesters-generaal Jan van Essche (1480-1489) en Thomas Beukelaar (1490-1498) in de Raad: HvH, inv. nr. 477-479, passim; inv. nr. 1028, passim. Jan van Oudheusden (1499-1500) liet zich nooit in de Raad zien, hoewel in zijn commissiebrief nog vermeld wordt dat de Raad hem moest 'assisteren, consulteren ende opinie geven' zoals de rentmeesters voor hem. RekRek, inv. nr. 195, f. 1v.

148 Desnoods moest de rentmeester de onderdanen dwingen tot betaling door het gijzelen van personen. Zie bijvoorbeeld voor het gijzelen van Leidse burgemeesters door Thomas Beukelaar in 1494: SAL, inv. nr. 382, f. 387r. Zie Ward, *Cities and States*, 283-293, voor het gijzelen in het algemeen.

149 Zie de commissiebrieven van Jan van Essche, Thomas Beukelaar en Jan van Oudheusden aan het begin van respectievelijk: RekRek, inv. nr. 175, 186, 195.

150 Voor Jan van Essche: RekRek, inv. nr. 181, f. 75v; inv. nr. 185, f. 61v. Voor Thomas Beukelaar: RekRek, inv. nr. 187, f. 58r; inv. nr. 193, f. 168r-v. Thomas Beukelaar was bijvoorbeeld nauw betrokken bij het overleg om de Hollandse Rekenkamer in 1498 weer te laten zetelen in Den Haag. RekRek, inv. nr. 194, f. 123v, f. 126r. Zie paragraaf 9.2.

151 RekReg, inv. nr. 5, f. 95r-96r; RekRek, inv. nr. 190, f. 1r, f. 52v; inv. nr. 195, f. 3r; Van Dam, *Vissen in Veenmeren,* 198-199.

mige betalingen niet verrichten of moesten die zelf voorschieten. In 1501 ontving een aantal raadsheren bijvoorbeeld nog altijd wedden uit de tijd dat Jan van Essche rentmeester-generaal was (1480-1489).[152] Aan de andere kant was er door de grote sommen die de rentmeester in beheer kreeg ook kans voor verrijking in het officie door goed te beleggen. In een sententie voor het Hof van Holland lezen we bijvoorbeeld dat 'de voirs. (Thomas) Bueckelair him zulcs bedrouch in 't bedienen van zijn officie dat hij scheen ten tijde van den overlijden van zijn voirs. eerste huysvrouwe rijck te wesen wel vier duysent rijns guldens tsjiaers alle vercregen goeden'. De rijkdom was echter schijn omdat hij door alle crediteurs die bij hem aanklopten gedwongen was steeds nieuwe obligaties te geven (leningen te sluiten) 'up dat ymmers zijn last ende sculden alle de werlt niet openbaer en soude worden'.[153] Ook zijn er gevallen van frauderende rentmeesters bekend. Zo had rentmeester-generaal Jan van Essche 1408 pond achterover gedrukt en zijn (voormalige) klerk en latere rekenmeester Jan Stalpaert 1779 pond. De fraude had geen negatieve gevolgen voor hun carrières.[154]

Vanwege de grote verantwoordelijkheden die het rentmeesterschap met zich meebracht, leende de rentmeester-generaal een bedrag aan de vorst bij zijn aanstelling. Hoewel het geleende bedrag in het verleden wel eens niet terugbetaald was, kregen Jan van Essche en Thomas Beukelaar in ieder geval een gedeelte van het bedrag terug. [155] De lening gaf ook rechten op het ambt zolang zij nog niet was terugbetaald. Jan van Oudheusden liet het er daarom niet bij zitten toen het rentmeestergeneraalschap in 1500 werd afgeschaft. Hij stuurde zijn klerk naar de Rekenkamer om daar bij voorbaat te protesteren tegen de eedaflegging van eenieder die met een commissiebrief zou aankomen voor een rentmeesterschap dat voorheen onder zijn verantwoordelijkheid viel.[156] Of Jan van Oudheusden inderdaad zijn lening terug kreeg is niet bekend. Hij was hoe dan ook de laatste rentmeester-generaal.

152 RekRek, inv. nr. 335, ongenummerde folio's achterin.

153 HvH, inv. nr. 500, sen. 158. Ook de klerken van rentmeesters hadden soms de mogelijkheid om sommen geld te beleggen. Arend van der Does, klerk van Gerrit van Loo als rentmeester van Friesland, had in 1531 niet minder dan 236 pond genomen uit de ontvangsten 'tot zijn eijgen behouff in zijns selfs zaicken'. Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (13 maart 1540).

154 Voor Jan van Essche: Damen, *De staat van dienst*, 92; GRM, inv. nr. 799.27, f. 105v. Voor Jan Stalpaert: SvH, inv. nr. 1605, f. 492r-493r. Jan van Essche beweerde dat hij onopzettelijk een fout in de rekening had gemaakt omdat zijn bekwame klerk, niemand minder dan Jan Stalpaert, circa 1483 bij hem wegging. Of Van Essche werkelijk zo onbekwaam was als hij zelf voorhield is moeilijk te bepalen, maar het is misschien geen toeval dat juist de rekening van het jaar 1485, kort nadat de wegen van de beide Jannen scheidden, ontbreekt in het archief van de grafelijkheidsrekenkamer. Het bedrog van Stalpaert kwam alleen uit omdat hij dit aan het eind van zijn leven had opgebiecht uit angst voor zijn zielenheil.

155 Zowel Jan als Thomas leende de graaf een bedrag van 2000 pond. Het bedrag was nog bescheiden in vergelijking met de bedragen die hun voorgangers aan de graaf leenden. Voor Jan: Damen, *De staat van dienst,* 91. Voor Thomas: RekRek, inv. nr. 188, f. 53r; inv. nr. 190, f. 8v.

156 RekReg, inv. nr. 29, f. 53r. De klerk die Jan naar de Rekenkamer stuurde was de latere rekenmeester Tielman van Dullekem.

4 De rentmeester van de exploten

In 1463 ontstond het ambt van rentmeester, of ontvanger, van de exploten als afsplitsing van het rentmeester-generaalambt. In 1469 werd het ambt van de rentmeester van de exploten, samen met dat van de rentmeester-generaal, opgeheven en gingen de taken over naar de rentmeester van Noordholland.[157] In 1480 was de rentmeester van Noordholland bij de officiële heroprichting van het ambt de eerste bekleder.[158] De inkomsten van de rentmeester van de exploten bestonden vooral uit boetes, de opbrengsten van geconfisqueerde goederen van verbannen en geëxecuteerde personen en gerechtskosten. Als uitgaven had de rentmeester voornamelijk reiskostenvergoedingen, het betalen van de beul en de cipier en het onderhouden van de gevangenis. Vanaf 1484 tot voornamelijk het einde van de vijftiende eeuw zien we dat hij ook regelmatig, op bevel van de Rekenkamer, een derde deel van de betaling van de wedden van de raadsheren, secretarissen, advocaat-fiscaal en procureur-generaal voor zijn rekening neemt.[159]

De rentmeester ondernam soms reizen voor het taxeren, in beslag nemen of verkopen van de inboedel van een ter dood veroordeelde.[160] Als hij op reis ging moest hij een substituut in Den Haag achterlaten om alle gerechtskosten te betalen.[161] Net als de rentmeester-generaal liep de rentmeester van de exploten een groot risico zijn rekening met een tekort af te sluiten.[162] Door de financiële risico's en de weinige voordelen die het ambt met zich meebracht, was het tot het tweede kwart van de zestiende eeuw een weinig populaire functie. Het belang van de rentmeester van de exploten nam na 1525 toe door de ketterbestrijding waarin hij een belangrijke rol speelde. Omdat de rentmeester verantwoordelijk was voor de confiscatie van de goederen van ketters en het betalen van de kosten om hen gevangen te houden, was hij een belangrijke spil voor het slagen van de bestrijding.[163]

157 Damen, *De staat van dienst*, 96.

158 RekRek, inv. nr. 4423, f. 1r-v.

159 Damen, *De staat van dienst,* 95-96; RekReg, inv. nr. 624, f. 12r-13v (de eed van de rentmeester); Instructie 1480, artikels 10 en 70; Instructie 1531, artikel 28. In 1533 klaagde Gerrit van Assendelft over de traagheid waarmee rentmeester Jan Hendriksz. de gevangenis repareerde. Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 75v-76r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 6 mei 1533). Voor weddebetalingen, die met name van 1486 tot 1501 structureel voorkwamen, zie o.a: RekRek, inv. nr. 4429, f. 76r-83r (1486-1489); inv. nr. 4430, f. 45v-46r (1490-1491); inv. nr. 335, f. 194r (1501). Ook diep in de zestiende eeuw kon een wedde nog door de rentmeester van de exploten betaald worden. Zie bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 4448, f. 48v (1525); inv. nr. 4459, f. 77r (1534, een halve weddebetaling aan raadsheer met pensioen Hugo van Assendelft, die was geschrapt uit de rekening van de rentmeester van Noordholland).

160 Zie bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 4433, f. 9r; inv. nr. 4444, f. 37v-38r; inv. nr. 4465, f. 63r-v; inv. nr. 4475, f. 45r-v.

161 Instructie 1531, artikel 28.

162 Zie voor het tekort van Dirk van Zwieten: RekRek, inv. nr. 4431, f. 26v. Voor het tekort van Jacob Clamp: inv. nr. 4433, f. 22v. Voor het tekort van Karel Grenier: inv. nr. 4434, f. 60v. Voor Albrecht Arendsz.: inv. nr. 4438, twee inliggende kwitanties; inv. nr. 4439, f. 34r.

163 Ter Braake, "Zwaeren Arbeyden". Zie ook hoofdstuk 5.6.

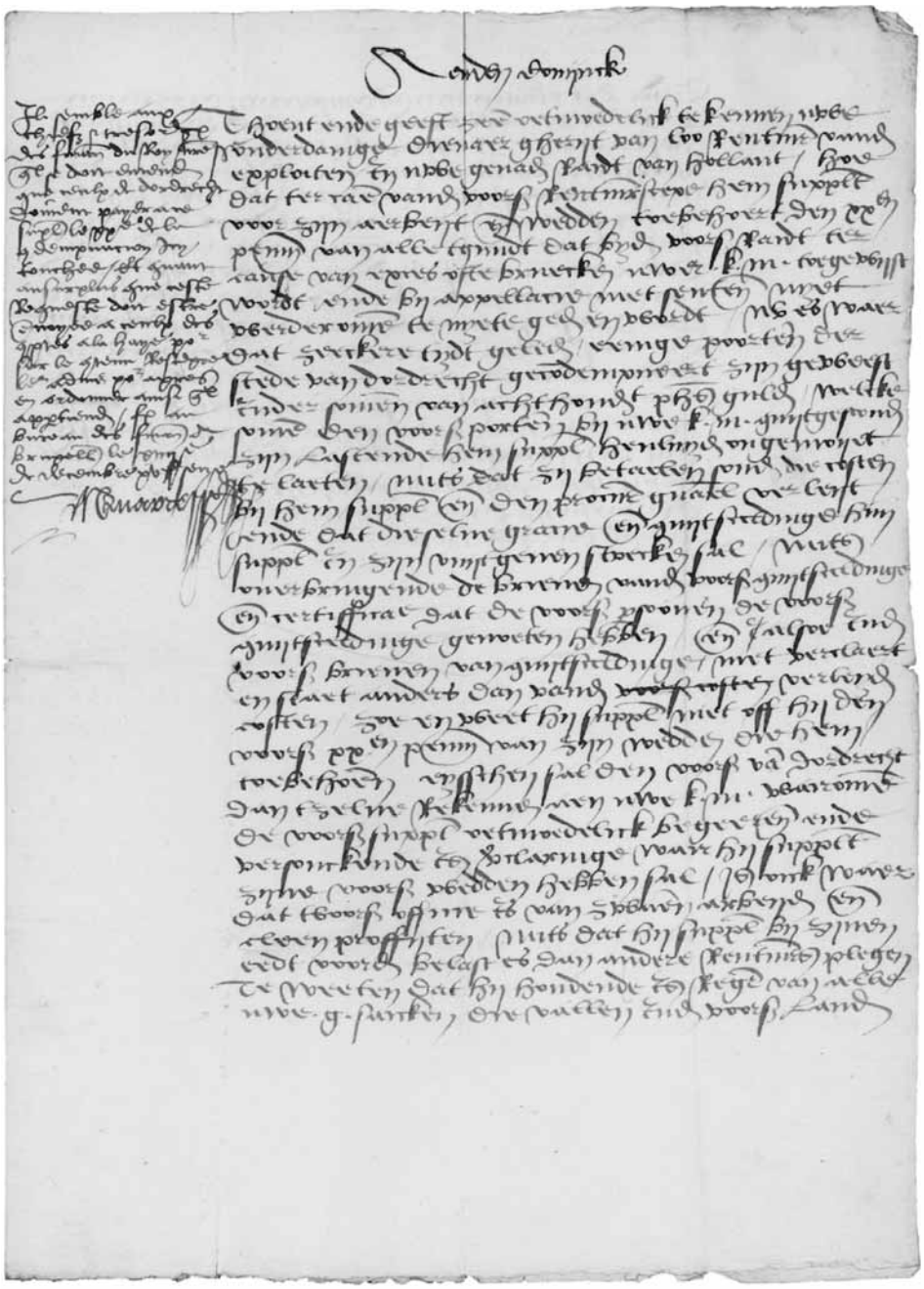

Afb. 5 Gerrit van Loo (†1562) was van 1515-1520 rentmeester van de exploten. In deze brief van omstreeks 1516 zet hij uiteen hoe weinig het ambt hem opleverde en klaagde hij over de 'zwaeren arbeyden ende cleen proffijten'.

5 De procureur-generaal, advocaat-fiscaal en substituut-procureur-generaal

5.1 De procureur-generaal, advocaat-fiscaal en substituut-procureur-generaal tot 1520

De procureur-generaal behartigde sinds 1434 alle rechten van de vorst, zowel binnen als buiten de rechtszaal. Hij vertegenwoordigde de vorst in zijn rechtszaken voor het Hof en zorgde voor de controle op de naleving van vorstelijke ordonnanties.[164] De belangrijkste taak van de procureur-generaal was het formuleren van beschuldigingen en het uitvoeren van het strafvonnis. Regelmatig moest hij voor zijn werk Den Haag verlaten voor een 'informacie'; een gerechtelijk onderzoek. Ook droeg hij verantwoordelijkheid voor het vervoer van gevangenen van baljuws en schouten naar de Gevangenpoort in Den Haag.[165]

Volgens de instructies van 1480 en 1515 moest de procureur-generaal twee keer per jaar een 'omme ganck' doen in alle baljuwschappen en schoutambachten om te achterhalen welke misdaden er gepleegd waren tegen de vorst, geestelijken of 'weerloze' personen als weduwen en wezen, die hij kosteloos moest vertegenwoordigen.[166] Informatie over dergelijke ommegangen is in de reiskostenvergoedingen nauwelijks terug te vinden, op een rondreis van procureur-generaal Karel Grenier in 1516 in Zeeland na. Waarschijnlijk omdat er normaal gesproken weinig reizen naar Zeeland ondernomen werden was het wenselijk om daar in één keer de situatie te polsen. In de omschrijving van Karels reis komen bijna precies dezelfde bewoordingen terug als in de instructie van 1480.[167] In 1539 kreeg president Gerrit van Assendelft opdracht dat hij er op moest letten dat een dergelijke 'Zeelandgang' ieder jaar plaatsvond, hoewel daarover in de instructies voor het Hof van Holland niets meer gezegd wordt.[168] Het arresteren van en optreden tegen de onderdanen was niet zonder gevaar. De procureur-generaal werd daarom altijd vergezeld door een aantal knechten.[169]

Vanwege zijn vele werkzaamheden maakte de procureur-generaal gebruik van substituten, die hij moest achterlaten om de zaken van de vorst te behartigen als hij

164 Damen, *De staat van dienst,* 98; Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 72-73.

165 Damen, *De staat van dienst,* 100-102. Voor het verrichten van arrestaties: RekRek, inv. nr. 4434, f. 86r (Karel Grenier 1498). Voor het onderzoeken van misdrijven en ondervragen van getuigen: RekRek, inv. nr. 4429, f. 27r (Klaas Duyst Pietersz. 1488); inv. nr. 4432, f. 16r (Dirk van Zwieten in een verkrachtingszaak 1491).Voor het vervoeren van gevangenen: RekRek, inv. nr. 4429, f. 26v (Klaas Duyst Pietersz. 1488); inv. nr. 4434, f. 86r-v (Karel Grenier 1498).

166 Instructie 1480, artikel 6; Instructie 1515, artikel 19; Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 73. Voor de vertegenwoordiging van weerloze personen zie ook Instructie 1531, artikel 25.

167 RekRek, inv. nr. 4439, f. 38r.

168 ACB, inv. nr. 67, f. 3v. 'Tenir main que le procureur general soit envoié une fois par an en Zeelande [...] pour entendre comme on sy conduit et y garder le droit de l'empereur l'auctorité du gouverneur et du conseil.'

169 In 1530 verzocht de procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen om extra knechten voor het verrichten van arrestaties omdat onlangs een deurwaarder was vermoord. *ROP* III, 2. In 1536 verzocht een deurwaarder van het Hof van Holland zijn ambt te mogen resigneren, omdat hij bij de uitoefening van zijn functie zo gekwetst was dat hij niet meer goed kon reizen. Audiëntie, inv. nr. 1526, f. 34r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 2 september 1536). Zie verder hoofdstuk 5 over de gevaren waaraan de procureurs-generaal en hun substituten volgens eigen zeggen blootstonden bij het vervolgen van ketters.

zelf op dienstreis was.[170] In de vijftiende eeuw was zo'n substituut-procureur-generaal ook procureur van particuliere partijen (procureur-postulant) en sommigen van hen werden later procureur-generaal.[171] Karel Grenier is hier een goed voorbeeld van.[172] In de latere stadia van zijn procureur-generaalschap maakte Karel Grenier meer gebruik van één vaste substituut voor een langere periode. Zijn substituten namen zijn reistaken grotendeels over en werden op dat gebied uiteindelijk veel actiever.[173] De mannen die systematisch de taken van de procureur-generaal overnamen zijn opgenomen in de onderzoekspopulatie, hoewel het nog enige tijd zou duren voordat de substituut ook door de vorst gesalarieerd werd.

In 1462 kwam er voor het eerst een advocaat-fiscaal in Holland, die nauw samenwerkte met de procureur-generaal in de zaken van de vorst. Terwijl de procureur-generaal vooral het onderzoek deed en voor de nodige processtukken zorgde, voerde de advocaat-fiscaal de pleidooien voor de Raad. Als de advocaat op dienstreis ging, was het vooral om op centraal niveau overleg te plegen over de rechtszaken van de vorst. Oorspronkelijk was het zowel de procureur als de advocaat toegestaan om tegen vergoeding op te treden voor particuliere partijen, zolang het belang van de vorst daar niet onder leed.[174] Bij de instructie van 1510 werd het salaris van beide heren verhoogd, op voorwaarde dat ze zich voortaan niet meer zouden inzetten voor andere partijen.[175] Bij de instructie van 1515 werd deze bepaling voor de advocaat-fiscaal weer teruggedraaid.[176]

De omstandigheden vereisten van de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal een brede inzetbaarheid. Tijdens de oorlog met Gelre aan het begin van de zestiende eeuw werden ze ook ingezet voor de coördinatie van de militaire zaken. Procureur-generaal Karel Grenier ging bijvoorbeeld in 1501 naar Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gorinchem en Schoonhoven om een mandement te publiceren over de te

170 Instructie 1480, artikel 44.

171 Damen, *De staat van dienst,* 90; Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 74.

172 Karel was in 1493 procureur-postulant en substituut-procureur-generaal van Dirk van Zwieten: SvH, inv. nr. 1714, f. 57v; RekRek, inv. nr. 4428, f. 24r. Uiteindelijk werd hij procureur-generaal voor de indrukwekkende tijd van 26 jaar (1494-1520). RekRek, inv. nr. 190, f. 61v; inv. nr. 355, f. 98v.

173 Vanaf 1515 trad Albrecht Arendsz. veel op als substituut en vanaf 1518 Karels neef Thomas Cassiopein. Albrecht Arendsz. maakte volgens de rekeningen van de rentmeester van de exploten in twee jaar (juli 1512 – juli 1514) 23 reizen, tegen vijf reizen van Karel. Het jaar daarna maakte Albrecht er zestien tegen zeven van Karel. RekRek, inv. nr. 4437, uitgaven, dienstreizen; inv. nr. 4438, uitgaven, dienstreizen.

174 Damen, *De staat van dienst,* 97, 103-104; Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 140, 285; Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 77-79. Voor het onderscheid tussen procureurs en advocaten zie vooral: Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 71. Voor de reizen van advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen naar het centrale niveau: RekRek, inv. nr. 191, f. 85v (melden dat sommige Zeeuwen onafhankelijke jurisdictie wilden bewerkstelligen 1495); inv. nr. 193, f. 111r (overleg met de vorst en de Grote Raad over het proces over de tienden in Strijen 1497); inv. nr. 335, f. 200r (naar de tresorier-generaal en de heren van de financiën over het proces van de vorst tegen de heemraden van Rijnland 1501); inv. nr. 346, f. 139r (instructies over diverse processen 1512).

175 RekRek, inv. nr. 345, f. 158r-v; Instructie 1510, artikel 14; Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 74. In 1473 was een soortgelijke regeling al vastgelegd voor de Grote Raad. In de Raad van Vlaanderen was een dergelijke salarisverhoging met dezelfde voorwaarde al in 1440-1441 doorgevoerd. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 80-81.

176 Instructie 1515, artikel 21.

treffen maatregelen voor de landsverdediging. In 1504 maakte hij een rondreis door Holland om te kijken welke infrastructuur hersteld of vervangen moest worden.[177] Advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen ging in 1505 naar Delft om de stad te vertellen soldaten aan te nemen tegen de Geldersen. Hetzelfde jaar hielp hij de baljuw van Rijnland bij een wapenschouwing.[178] Niet alleen de oorlog was een reden om de ambtenaren in te zetten voor zaken die ogenschijnlijk weinig met het ambt te maken hadden. In 1510 deed Jacob Pijnsen bijvoorbeeld een rondgang om de bede aan te kondigen en de dijken te inspecteren, wat toch weinig te maken heeft met het bepleiten van de vorstelijke zaken voor de Raad.[179]

5.2 De procureur-generaal, advocaat-fiscaal en substituut-procureur-generaal na 1520

Na de dood van procureur-generaal Karel Grenier in 1520 werd hij tijdelijk vervangen door zijn twee substituten.[180] Niet lang daarna werd besloten het ambt van procureur-generaal te combineren met dat van advocaat-fiscaal, een situatie die uniek was voor de gewestelijke Hoven in de Nederlanden.[181] De nieuwe procureur-generaal en advocaat-fiscaal was meester Jacob Stalpaert, die in 1520 werd aangesteld. Het was hem bovendien toegestaan aanwezig te zijn bij de raadszittingen en zijn stem te geven bij het sluiten van de vonnissen.[182] De nieuwe procureur-generaal (en advocaat-fiscaal) had hierdoor de bevoegdheden van procureur-generaal, advocaat-fiscaal en raadsheer.[183] De enige beperking was dat hij niet aanwezig mocht zijn bij het sluiten van de vonnissen waarbij hij als procureur-generaal betrokken was.[184]

De rol van de procureur-generaal in de Raad bleef beperkt door zijn andere werkzaamheden en dan met name door de dienstreizen die hij moest ondernemen. Toen procureur-generaal Reinier Brunt in 1535 werd aangesteld als bezoldigd raadsheer en tijdelijk een dubbele functie ging bekleden, leidde dit tot een onderbezetting van de Raad. President Gerrit van Assendelft schreef aan stadhouder Anton van Lalaing dat ze nu vaak een raadsheer misten en dat er twee mannen van het ka-

177 RekRek, inv. nr. 335, f. 199v; inv. nr. 338, f. 193r.
178 RekRek, inv. nr. 339, f. 174v, f. 182v.
179 RekRek, inv. nr. 344, f. 179v-180r.
180 Karels substituten waren zijn oomzegger Thomas Cassiopein en Jan Spierinck.
181 In de raden van Vlaanderen en Brabant bleven de ambten gescheiden. Zie voor Vlaanderen: Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 75-82. In Brabant speelden talloze conflicten over de slecht omlijnde taken van de procureur-generaal en advocaat-fiscaal, ook nog nadat in 1529 een bepaling werd uitgevaardigd over hun taakverdeling. Put, *Inventaris*, 16; *ROP* II, 564-567.
182 RekRek, inv. nr. 355, f. 99r.
183 De ambten bleven vanaf toen, op een korte periode na, met elkaar verbonden. In de instructie van 1531 werd de mogelijkheid van een splitsing van de twee ambten nog opengehouden. Instructie 1531, artikel 25. 'd'advocaet fiscael, oft den procureur generael (alsser geen advocaet-fiscael sal zijn) sal gehouden wesen te pleyten alle de saecken ende materien ons aengaende.'
184 Instructie 1531, artikel 23.

liber van Reinier Brunt nodig waren om beide functies goed te kunnen uitoefenen.[185] Ook zelf gaf Reinier aan de functies niet goed te kunnen combineren.[186] Hij werd in 1536 dan ook uiteindelijk vervangen als procureur-generaal.

De procureur-generaal wees zelf zijn substituut aan, die na het afleggen van zijn eed dezelfde volmachten had. De commissiebrief werd uit naam van de procureur-generaal opgesteld. In de praktijk overleefden de substituten het einde van de ambtsperiode van hun meesters en werden door een nieuwe procureur-generaal gecontinueerd.[187] De substituut was er vooral voor het maken van de dienstreizen, zodat de procureur-generaal in Den Haag kon blijven voor de rechtszaken.[188] Op hetzelfde moment dat de ambten van procureur-generaal en advocaat-fiscaal werden gecombineerd, werd de functie van substituut-procureur-generaal een meer vast omlijnde fulltime baan.

Het samengaan van de ambten van procureur-generaal en advocaat-fiscaal heeft waarschijnlijk vooral te maken met het grotere belang dat gehecht werd aan een universitaire studie. De procureurs-generaal vóór 1520 hadden in tegenstelling tot de advocaten-fiscaal lang niet altijd de meestertitel. Door het combineren van de ambten van advocaat en procureur konden de doorgaans niet juridisch geschoolde, en niet altijd even goed aangeschreven, procureurs-postulant niet meer doorstromen naar het ambt van procureur-generaal.[189] De substituten van de procureur-generaal bleven zonder uitzondering niet universitair geschoold. Wellicht is dat de reden dat omtrent 1547 een universitair geschoolde assistent van de procureur-generaal werd aangesteld. Het is aannemelijk dat hij de procureur-generaal in de rechtszaal ver-

185 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 157r-v, f. 160r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 9 november en 11 december 1535).

186 Reinier gaf al na twee maanden aan dat hij het ambt van procureur-generaal en raadsheer niet goed kon combineren met zijn 'crancke vermogen'. ACB, inv. nr. 93, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (15 november 1535). 'Mijn heer sal belieffven te voirsien in mijn officie gelijck uwer edele mij dat tot meer stonden gescreeffven hebt, want ick den Raidt zoe lange ick dair van nyet ontlast en ben in d'expeditie van de processen nyet veel hulps en mach doen.' ACB, inv. nr. 94, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (10 januari 1536). De Raad schreef dat Brunt graag zag dat een nieuwe procureur-generaal aangesteld zou worden 'zoo hij nyet langer angenomen en hadde den staet te bewairen dan twee maenden nae dat hij van den staet van raidt ordinaris voirsien was ende en is oick niet mogelic dat hij beyde die staeten wel bewairen mach'. Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 99r-v (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 15 januari 1536).

187 Volgens de instructie van 1531 moest de substituut de zaken van de procureur-generaal behartigen als deze niet aanwezig was. Als beiden afwezig waren benoemde de Raad zelf een plaatsvervanger. Instructie 1531, artikel 21. Jan van Dam werd door procureur-generaal Reinier Brunt aangewezen als zijn substituut, wat door de Raad werd goedgekeurd zolang hij maar zijn eed aflegde, 'omme te mogen doen ende 't exerceren 't gundt dat den voors. meester Reynier uut crachte van de selve zijne commissie selffs soude mogen doene, ende dat soe wel in presentie als in absentie van den voorn. meester Reynier zoe wel in rechte als daer vuyten'. HvH, inv. nr. 30, f. 7r-v. Zie voor de aanstelling en continuatie van de substituten onder andere: HvH, inv. nr. 32, f. 1r-v, f. 30v-31r; inv. nr. 33, f. 33r-34r.

188 De reistaken van de substituut komen overeen met die van de procureur-generaal voor 1520.

189 In de zestiende eeuw kwamen veel klachten binnen over de procureurs-postulant die zich misdroegen, fraudeerden, teveel taken aan substituten delegeerden of te hoge daggelden vroegen. HvH, inv. nr. 5963, 16 mei 1530, 19 februari 1532, 19 december 1541, 24 oktober 1547, 9 oktober 1557 ('Ende ingevalle eenighe advocaten ofte procureurs ter gepresigeerder uyre niet en quamen ofte dat sij metten dranck onbehoorlycken bevangen waren, sal men heur rolle ende presentatien vertrecken'). Zie voor klachten in de vijftiende eeuw: Smithuis en Staudt, 'Ter bevordering van justitie', 83-84.

ving, maar voor zover bekend is hier niets over vastgelegd. Hij had een tijdelijke aanstelling van drie jaar en kreeg zijn wedde, 150 pond per jaar, betaald door de rentmeester van de exploten. Na deze periode verdween de assistent.[190] Of de ongeschoolde substituut daadwerkelijk zijn meester verving in de rechtszaal is zeer de vraag. Toen in 1558 de functie van de procureur-generaal vacant was, werd vermeld dat een van de advocaten, en dus niet de substituut-procureur-generaal, hem bij ziekte vaak had vervangen in de rechtszaal en daarom nu de positie verwierf.[191]

Door de ketterbestrijding werd de taak van de procureurs-generaal verzwaard (zie hoofdstuk 5).[192] Dankzij zijn belangrijke rol in de vervolging kreeg de procureur-generaal meer bevoegdheden van de vorst. Vanaf 1540 was het hem toegestaan aanwezig te zijn bij het overleg en sluiten van de processen waarbij hij zelf betrokken was. Hoewel hij nog steeds zijn mening niet mocht geven, kon hij zo wel te weten komen welke beweegredenen de raadsheren hadden om een bepaald vonnis te vellen.[193] In 1544 werd bepaald dat de procureur-generaal delinquenten mocht arresteren in alle plaatsen, ook als de zaken met betrekking tot hen niet verjaard waren.[194] Verder kreeg hij in de jaren veertig meer inzage in de 'ordinaris informatien', de verhoren die door de raadsheren waren afgenomen, en een grotere vrijheid bij het ondervragen van mensen in civiele rechtszaken.[195] Vanaf 1520 nam het belang van de functie van procureur-generaal dus sterk toe. Eerst door de vereniging van het ambt met dat van advocaat-fiscaal, later door het grote belang dat Karel V hechtte aan de ketterbestrijding.

6 De bewaarder van de charters en registers

De belangrijkste taak van de bewaarder van de charters en registers was van oorsprong het bijhouden van alle grafelijke registers.[196] Door de creatie van het ambt

190 RekRek, inv. nr. 4467, f. 46r (1547); inv. nr. 4469, f. 83v (1549). Het gaat hier om meester Jan van Treslong, die nog vermeld wordt als advocaat voor het Hof van Holland in 1572. Hij werd toen gezien als de aangewezen persoon om de nieuwe president van het Hof van Holland te worden, nadat het oude college vrijwel collectief was gevlucht. Smit, 'De omzetting', 205, 207. In 1534 was er al vraag van de kant van de procureur-generaal om een tweede substituut, vanwege het grote aantal processen. ACB, inv. nr. 62, memorie voor president Gerrit van Assendelft en de Raad circa 1534, f. 2v.

191 HvH, inv. nr. 381, f. 30r (Raad van Holland aan Filips II, 26 juli 1558), f. 36v-37r (Raad van Holland aan Filips II, 21 oktober 1558).

192 Zie ook Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 77-78.

193 HvH, inv. nr. 31, f. 192r-v; inv. nr. 5963, 12 april 1540. 'Opene brieven van den keyser dat den procureur-generaal voortaen present mach wesen in't delibereren ende sluyten van allen processen zoe wel 's conincx als pertyen zaken zonder in 's coninx zaken opinie te mogen geven.' Vgl. Instructie 1531, artikel 23.

194 HvH, inv. nr. 32, f. 31r. Zaken raakten meestal na een jaar en een dag verjaard. Vrolijk, *Recht door gratie*, 65. De Staten van Holland protesteerden tegen deze bepaling omdat dit scheen 'te tenderen tot enervatie van de Jurisdictie van de Steden en andere Plaetsen van Hollandt'. *Van der Goes*, 22 en 27 februari 1544.

195 HvH, inv. nr. 32, f. 154v, f. 182r-v (16 april 1546).

196 De bewaarder komt ook wel voor als registerklerk, 'bewaarder van de registers van de lenen' of 'meester van de registere'.

van griffier en de oprichting van de Rekenkamer was zijn taak vanaf 1447 beperkt tot het bijhouden van de leenregisters en bewaren van andere officiële documenten zoals ordonnanties en privileges. Hij bewaarde zijn stukken in de registerkamer op het Hof van Holland, vanaf 1524 in Gouda, die zwaar werd bewaakt. Ook was hij verantwoordelijk voor de ontsluiting van deze papieren en het snel terugvinden (en kopiëren) van de stukken die door de vorst, Raad of Rekenkamer opgevraagd werden. In de zestiende eeuw werd bij de aanstelling van nieuwe bewaarders vermeld dat ze geen kopieën of extracten mochten leveren zonder advies van de Raad of de Rekenkamer.[197] Omdat de leenregisters onder zijn zorg vielen, speelde de bewaarder een belangrijke rol voor het in 1520 opgerichte Leenhof.[198] Ook de documenten die uit de nieuw verworven gewesten Utrecht, Overijssel en Groningen kwamen vielen vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw onder de verantwoordelijkheid van de bewaarder. Van alle documenten bestond een inventaris. In 1516 hadden klerk in de Rekenkamer Vincent Dammasz. en raadsheer Joost Sasbout een nieuwe inventaris gemaakt. In 1551 meende dezelfde Vincent Dammasz., inmiddels substituut van de bewaarder van de charters, dat er behoefte was aan een nieuwe inventaris, waar spoedig daarna aan werd gewerkt.[199] Naast een vast salaris genereerde de bewaarder van de charters een aanzienlijk bedrag uit zijn ambt door het vervaardigen van documenten voor particulieren, bijvoorbeeld bij het overdragen van een leen op de erfopvolger.[200]

In de vijftiende eeuw was de bewaarder van de charters soms ook actief in de Raad. Hoewel de combinatie van deze twee taken in de onderzochte periode niet meer voorkwam, werd in een uitvaardiging van 1532 nog beweerd dat de bewaarder in Holland toegang had tot de Raad en daar zijn stem mocht geven.[201] Elders is deze stelling niet teruggevonden en aangezien de namen van de bewaarders nergens voorkomen in de sententieregisters was het in het beste geval een dode letter. Ook op ander gebied nam de invloed van de bewaarder van de charters en registers af. Hoewel hij aanvankelijk nog wel eens op dienstreis ging om dagvaarten bij te wo-

197 Damen, *De staat van dienst*, 111-112; Idem, 'Serviteurs professionnels', 126-127; Kort, *Het archief van de graven van Holland*, 67; Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 93-95, 118-119. De taken van Viglius van Aytta werden omschreven als de rechten, hoogheid, heerlijkheid en charters te bewaren. Hij moest alle lenen van de vorst als graaf van Holland 'verlijen' (=in leen geven, of in dit geval de overgifte van lenen van de vorst optekenen), behalve die waar moeilijkheden over konden komen. RekReg, inv. nr. 494, f. 126v-128r. Zie voor een volledige transcriptie: Smit, 'Bijdrage', 34. In verband met de dreiging van een Gelderse inval in Den Haag, ging bewaarder Vincent Cornelisz. in 1524 naar Gouda om daar op het slot een geschikte plaats voor de charters te vinden. Na de plundering van Den Haag in 1528 werd ook het archief van de Rekenkamer daar naar toe gebracht. Smit, 'Het Geldersche gevaar', 117-118, 155. Zie ook ACB, inv. nr. 55, memorie van omtrent 1536. Het hele archief van ACB werd oorspronkelijk ook in de charterkamer bewaard.

198 Zie bijvoorbeeld: Smit, 'Bijdrage', 36.

199 Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 1v (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 5 januari 1551).

200 Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 3r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 4 juli 1550). Vooral als veel belangrijke mensen overleden konden deze emolumenten sterk oplopen.

201 De bepaling ging over het toegang verlenen van de 'tresorier des chartres' van Vlaanderen tot de raadkamer. Eén van de argumenten was dat de bewaarders van de charters in Brabant, Henegouwen en Holland dit recht ook hadden. *ROP* III, 340-341.

nen of de gerechten van diverse steden te verzetten, is daarvan in de zestiende eeuw geen sprake meer.[202] Het ambt werd eerder een nevenfunctie die bekleed werd naast een belangrijker ambt als rekenmeester.[203] Dat neemt niet weg dat de functie een grote verantwoordelijkheid met zich meebracht. Nog steeds had alleen de bewaarder toegang tot de charters en registers, wat in zijn absentie onhandig kon zijn als er een document moest worden ingezien.[204] Ook kon de bewaarder de bestuurders van een stad opdragen hem inzage te geven in de registers die daar bewaard werden.[205]

Onder Karel V bevond de bewaarder van de charters en registers zich vaak op het centrale niveau en liet het ambt in Holland waarnemen. Het belang van het ambt zelf was afgenomen, maar de verantwoordelijkheid voor de documenten lag nu bij mannen die een andere, zeer hoge, functie bekleedden. Dit werd een permanente situatie toen de bewaarder Vincent Cornelisz. in 1531 een functie in de Raad van financiën verwierf. Zijn schoonzoon Vincent Dammasz. bekleedde vanaf die tijd effectief het ambt.[206] Vincent Dammasz. ging regelmatig naar Gouda om in de charterkamer op het slot enige charters, bullen en andere stukken op te halen om ze te kopiëren, inventariseren, of te verluchten. In zijn hoedanigheid van rekenmeester verpachtte hij daar soms meteen land.[207] Viglius van Aytta, president van de Geheime Raad, volgde Vincent Cornelisz. op als bewaarder en wees vrijwel meteen Vincent Dammasz. aan als zijn substituut.[208] Met de benoeming van Viglius, een geboren Fries die actief was als ambtenaar op het centrale niveau, was iedere band tussen de officiële bekleder van het ambt en Holland verbroken.[209] Toen Vincent Dammasz. in 1554 overleed ging het substituutschap naar raadsheer Cornelis Suys, die de laatste was die deze functie effectief zou bekleden.[210]

202 Zie voor de veelzijdigheid van de taken van de bewaarder in de vijftiende eeuw: Damen, *De staat van dienst*, 110-113 (met name 113). Aan het eind van de vijftiende eeuw ging de bewaarder nog een enkele keer op reis om stukken over te brengen naar het centrale niveau, maar in de zestiende eeuw komt dit vrijwel niet meer voor. Een reis van Brunink van Boshuizen in 1497 naar Brussel: RekRek, inv. nr. 193, f. 110r. Twee reizen van Jan van Oudheusden naar Brussel (1498 en 1499) en één naar Woerden (1499): RekRek, inv. nr. 194, f. 120r; inv. nr. 191, f. 117v-118v.

203 Zie ook: Van Der Gouw, *Stukken*, 5-9; Postma, *Viglius van Aytta*, 209.

204 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 13r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 10 oktober 1530). Gerrit van Assendelft vermeldt dat hij door de absentie van bewaarder van de charters Vincent Cornelisz. (zoals bijna gebruikelijk vermeld als meester Vincent) geen toegang tot de charters had.

205 Zie bijvoorbeeld het optreden van Vincent Cornelisz. tegenover het gerecht van Amsterdam in 1538. Iterson en Van der Laan, *Resoluties*, 48.

206 RekReg, inv. nr. 494, f. 128r; Van Der Gouw, *Stukken*, 5. Bij de aanstelling van Vincent Cornelisz. in 1518 werd al vermeld dat hij het ambt mocht laten waarnemen. RekRek, inv. nr. 357, f. 91v.

207 Zie bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 374, f. 112r; inv. nr. 379, f. 114r; inv. nr. 384, f. 144v; inv. nr. 388, f. 136v. Dat er geen sprake was van een effectieve overdracht aan Vincent Dammasz. van het ambt van (substituut van) de bewaarder van de charters en registers is dus onjuist. Van der Gouw, *Stukken*, 5.

208 Zie voor de benoeming van Vincent Dammasz. tot substituut van Viglius van Aytta en alles wat daar bij kwam kijken: Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 1r-10r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 4 juli en 4 oktober 1550, 5 januari, 1 februari en 7 mei 1551).

209 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 44.

210 RekReg, inv. nr. 494, f. 128r, f. 185r; Kort, *Het archief van de graven van Holland*, 65.

7 De griffier

De griffier was van oorsprong een gespecialiseerde secretaris die in 1445 op aandringen van de Staten was aangesteld. Om de rechtsgang zo eerlijk mogelijk te laten verlopen was er behoefte aan één persoon die zich bezighield met de registratie van de processen.[211] Samen met de voorzitter moest de griffier als eerste in de Raad aanwezig zijn om door te nemen wat die dag aan de orde moest komen.[212] De griffier was verantwoordelijk voor het optekenen van alles wat er in de Raad gebeurde. Zo noteerde hij wie er bij welke raadszitting aanwezig waren en schreef hij de vonnissen, memorialen en ordonnanties. De griffier haalde het meeste profijt uit het vervaardigen van documenten voor de procederende partijen bij het Hof. Voor de te schrijven stukken bestond aanvankelijk geen vaste prijslijst, waardoor de griffier in staat was woekerprijzen te rekenen. Om misbruiken te voorkomen werden de tarieven op verzoek van de Staten in 1462 vastgelegd.[213] De griffier schreef het vonnis niet alleen op, maar las het ook voor.[214] De griffier en zijn substituut moesten, tot 1514 nog samen met de secretarissen, alle reisdeclaraties van het personeel van het Hof ondertekenen.[215]

Omdat de griffier zich vooral in de raadkamer bevond, moest zijn substituut of een klerk zich van zes uur 's morgens (in de winter vanaf zeven uur) tot zeven uur 's avonds in de griffie bevinden, om partijen aan de nodige stukken te helpen.[216] Niet alleen de substituut-griffier bracht deze lange werkdag in de griffie door. Het residentieboek van de griffier, waarin staat opgetekend wie om welke reden zich naar de griffie begaf, getuigt door de vele verschillende handschriften van het grote aantal klerken dat hij naast de substituut in dienst had.[217] De griffiers delegeerden vrij veel taken, wat tot uiting komt in het ondertekenen van brieven en andere stukken van de Raad door hun substituten. In 1551 werd op centraal niveau geordonneerd dat griffier Jan van Dam zoveel mogelijk zelf bij de bijeenkomsten van de Raad aanwezig moest zijn, in plaats van zijn substituut of een secretaris te sturen.[218]

Vanaf 1463 werd het ambt van griffier verpacht, maar het verpachten van ambten in het algemeen, en dat van griffier in het bijzonder, werd in het Groot Privilege van

211 Damen, *De staat van dienst*, 120-121. Zie ook de 'secrétaire-greffier' in Brabant (1463): Gaillard, *Le conseil de Brabant* III, 2-4.

212 Instructie 1480, artikel 43; Instructie 1531, artikel 29.

213 Damen, *De staat van dienst*, 122-126; Instructie 1480, artikel 3; Instructie 1531, artikel 34. Volgens de instructie van 1531 moest de griffier een register houden 'van alle de acten, appoinctementen, sententien, en andere saecken die gheexpedieert worden inden Rade ende oock van alle kennisse of recognitien, obligatien ende condemnatien gepasseert inde voorsz. kamer, by consent van parthyen, tot seeckerheyt van denselven.' Instructie 1531, artikel 32. Zie voor de tarieven in 1480: Instructie 1480, artikels 73-111. Voor de tarieven in 1531: Instructie 1531, artikels 155-170.

214 Zie bijvoorbeeld: Frédéricq, *Corpus V*, nr. 652.

215 RekReg, inv. nr. 8, f. 139v.

216 Instructie 1531, artikel 65.

217 HvH, inv. nr. 1664-1674. In inv. nr. 1664 staat bovendien een lijst met namen van de griffier, zijn substituut en ogenschijnlijk niet minder dan twaalf verschillende klerken.

218 Audiëntie, inv. nr. 136, f. 52v.

1477 verboden. Om deze bepaling te omzeilen, leende griffier Willem van Zwieten bij zijn aanstelling 'vrijwillig' een bedrag van 600 pond aan Maximiliaan om het ambt te mogen bekleden.[219] Onder Filips de Schone werd de pachtconstructie weer zonder schroom ingevoerd. Filips ordonneerde dat er overlegd moest worden met de zittende griffier, Floris Oom van Wijngaarden Florisz., over een goede pachtsom. Daarnaast verbood hij Floris nog eens nadrukkelijk extra bedragen te eisen van ambtenaren die hem uit hoofde van hun functie vroegen brieven of aktes uit te vaardigen.[220] Floris pachtte het griffierambt toen voor tien jaar, voor het zeer geringe bedrag van vijftig pond per jaar dat hij in mindering mocht brengen op een lening van 900 pond aan de vorst.[221] De pacht werd in 1500 serieus verhoogd tot 400 pond per jaar, die weer in mindering werd gebracht op de 687 pond die de vorst Floris nog schuldig was.[222]

De Staten van Holland verzochten in 1507 dat weer een einde werd gemaakt aan de verpachting van het griffierschap.[223] De constructie bleef echter gehandhaafd, wat ondanks de vastgelegde tarieven kon leiden tot ambtsmisbruik. In 1511 beweerden de Staten dat griffier Hendrik Klaasz. te hoge bedragen vroeg.[224] Door de pachtconstructie kregen de griffiers ook invloed op wie hen zou opvolgen. Arend Sandelijn gaf het ambt bijvoorbeeld in het laatste half jaar van zijn pachttermijn over aan zijn substituut en verwant Jan de Jonge, die na het verstrijken van die tijd de meest logische keuze was voor het afsluiten van een nieuwe pachttermijn.[225]

Voor de beklederś zaten er echter ook risico's aan de pachtconstructie. Rond 1530 schreef Arend Sandelijn dat hij het griffierschap sinds 1515 had bediend voor 600 pond per jaar, maar dat er sindsdien diverse oorlogen waren geweest, voornamelijk met Gelre, waardoor de 'ordinaris loep van justicie zeer belet is geweest tot zijnen groeten achterdeele'.[226] Hij miste hierdoor zijn voornaamste bron van inkomsten, het vervaardigen van allerlei documenten voor procederende partijen, terwijl hij wel gewoon de pachtsom bleef betalen en meer klerken in dienst moest nemen vanwege het extra werk dat de oorlog met zich meebracht. Hij had onder andere extra ordonnanties moeten schrijven, 'wairscouwige brieven' moeten verzenden, en diverse dagvaartbrieven moeten opstellen. Daarnaast had hij diverse

219 RekRek, inv. nr. 185, f. 9r-v; Boone en Brand, 'De ondermijning', 15-16; Damen, *De staat van dienst*, 122; Jongkees, *Het Groot Privilege*, artikels 8 en 16.

220 Kluit, *Historie*, 403. Ook Willem van Zwieten bezondigde zich wel eens aan het vragen van extra bedragen aan ambtenaren: Damen, *De staat van dienst*, 126.

221 RekRek, inv. nr. 194, f. 12r, f. 180v-181r. Het overleg over de nieuwe verpachting vond waarschijnlijk in juli 1495 plaats, toen Floris zich naar Leuven begaf. RekRek, inv. nr. 191, f. 86v.

222 RekRek, inv. nr. 335, f. 236r; inv. nr. 336, f. 86r-87r.

223 *GPB* IV, 11.

224 Uit de vroedschapsresoluties van Haarlem: SAH, inv. nr. 2, f. 69v. 'Is noch geseyt van de onredelicke neminge van den greffier boven de ordonnantie ende instructie daer op een mandement bij den advocaet van den lande vercregen is ende is gevraecht of men te wercke stellen zal ende is daer up gesloten dat men daer inne doen mach mitten anderen zoe men bevinden sal daer toe behoeren.' Zie ook: SAL, inv. nr. 383, f. 91r.

225 RekRek, inv. nr. 365, f. 45r.

226 Zie voor het klagen van Arend: RekRek, inv. nr. 365, f. 87v-88r.

brieven voor de heer van Caestre, de substituut van de stadhouder, geschreven zonder daarvoor extra betaald te krijgen. Hij werd hiervoor op de meest vreemde tijden uit zijn bed gehaald, omdat de heer van Caestre zelf geen secretaris of klerk had meegebracht. Ook moest hij diverse keren, volgens eigen zeggen minstens vijf of zes maal, met alle documenten naar Delft vluchten 'daer groet perycle van verliesen in gelegen was'. Omdat de Raad enige tijd in Delft had moeten resideren, had Arend wel acht maanden lang extra huur moeten betalen voor zijn klerken. In Delft was het aantal raadsheren bovendien dikwijls zo laag geweest dat ze 'geen justicie mochten houden'.

Om de zaken nog erger te maken, was de rechtspraak belemmerd door de opkomst van de 'Lutherse sekte' en had hij ook hiervoor veel extra werk moeten verrichten. Bovendien waren er veel meer zaken van de vorst waarvoor hij nog meer klerken moest onderhouden. De bezoldigde secretarissen hadden hem naar eigen zeggen bij alle extra werkzaamheden zeer weinig geholpen. Hoewel zijn voorgangers bovendien nog dikwijls (lucratieve) dienstreizen mochten ondernemen tijdens de vakantieperiodes waarin het niet nodig was in de raadkamer aanwezig te zijn, hadden hij en zijn substituut altijd thuis moeten blijven. Uit de reiskostenvergoedingen blijkt dat de griffiers inderdaad zelden Den Haag verlieten. Alleen Floris Oom van Wijngaarden Florisz. ging nog af en toe op reis in de jaren negentig van de vijftiende eeuw, om een dagvaart bij te wonen of voor overleg met het centrale niveau.[227] De griffiers na hem bleven, op enkele reizen na, in Den Haag bij de Raad.

De vorst was niet doof voor de klachten van Arend Sandelijn en andere griffiers. Reeds in 1509 kreeg Jan van Zevender de pacht over de jaren 1507-1509 terug. In 1517 kreeg Hendrik Klaasz. 300 pond, vanwege de schade die hij in het griffierambt had opgelopen door de oorlog met Gelre. Arend Sandelijn kreeg in 1524 en 1530 de helft van zijn pachtsom van een jaar terug. Zijn opvolger Jan de Jonge kreeg 200 pond terug in 1534.[228] De teruggaven bij bijzondere omstandigheden werden geformaliseerd bij het aantreden van griffier Jan van Dam in 1543. De pachtsom bedroeg 900 pond per jaar in vredestijd, 500 pond als de justitie bemoeilijkt werd door oorlog of sterfte en helemaal niets als de justitie geheel stil kwam te liggen.[229] De pachtconstructie bleef een punt van zorg in de ogen van de Staten van Holland. Met name de bepaling dat procederende partijen enkele akten verplicht moesten afnemen was hen een doorn in het oog. Toen in 1557 een nieuwe griffier werd aangesteld, stelde Filips II nog een

227 Zie voor de reizen van Floris onder andere: RekRek, inv. nr. 186, f. 57v; inv. nr. 190, f. 75v-76r, f. 131r (dagvaart in Geertruidenberg in 1494); inv. nr. 192, f. 105r; inv. nr. 3395, f. 29r-v. In het midden van de vijftiende eeuw ging de griffier nog regelmatig op reis. Damen, *De staat van dienst*, 124. De residentieboeken van de griffiers uit de zestiende eeuw laten zien dat de griffie in augustus, de vakantieperiode, nog gewoon open was. HvH, inv. nr. 1664-1674, augustus.

228 RekRek, inv. nr. 342, f. 164v; inv. nr. 354, f. 104r; inv. nr. 359, f. 91v; inv. nr. 365, f. 87v-88r; inv. nr. 370, f. 105r.

229 RekRek, inv. nr. 379, f. 60r. In 1545 kreeg Jan van Dam de pacht voor een heel jaar terug, in verband met de oorlog en de diverse goede diensten die hij de vorst had gedaan. RekRek, inv. nr. 380, f. 121r.

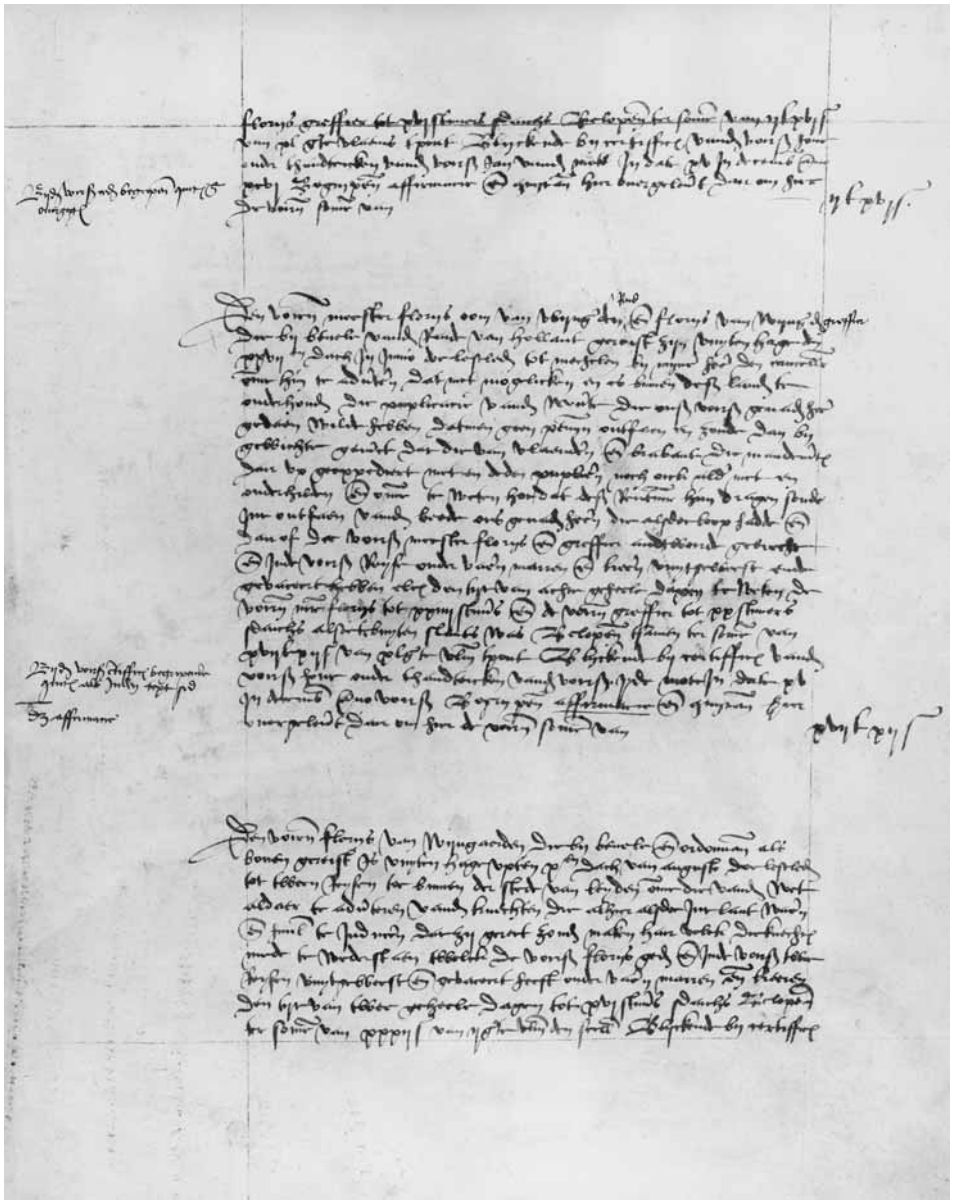

Afb. 6 Griffier Floris Oom van Wijngaarden Florisz. (ca. 1460-1532) ondernam in 1496 een reis samen met zijn gelijknamige neef, raadsheer Floris Oom van Wijngaarden Jansz., naar Mechelen om daar te overleggen over de muntordonnantie.

keer vast welke akten en geschriften verplicht moesten worden afgenomen. Dit hield een kleine verlichting in van de bepaling in de instructie van 1531.[230]

De pachtconstructie betekende niet dat het ambt zonder meer naar de hoogste bieder ging. In de praktijk werd de griffier op dezelfde manier aangesteld als de andere ambtenaren (zie hoofdstuk 2.1), waarna een redelijke pachtsom werd vastgesteld. Toen in 1557 het ambt vacant werd, veranderde dit. Filips II liet aan de Raad weten dat het griffierschap nu werkelijk naar de hoogste bieder moest gaan, mits deze gekwalificeerd was en de goedkeuring kon wegdragen van de raadsheren. De rentmeester van Noordholland verpachtte het ambt op 31 juli in aanwezigheid van de ambtenaren van het Hof en de Rekenkamer. Bartout Ernst werd de nieuwe griffier, die daar maar liefst 2600 pond per jaar voor betaalde. Zijn voorganger Jan van Dam had in zijn laatste pachtperiode minder dan de helft, 1100 pond per jaar, van dit bedrag hoeven neer te tellen.[231] Bartout werd na zijn eerste pachtperiode twee keer voor een periode van zes jaar gecontinueerd, zonder dat opnieuw op het ambt geboden werd.[232]

Niet zelden verrichtten de griffiers werk voor de Staten van Holland.[233] In de rekeningen van de Staten staan aan het eind van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw regelmatig betalingen vermeld aan de verschillende griffiers voor het verrichte schrijfwerk.[234] Griffier Arend Sandelijn zei in 1525 dat hij de Staten al sinds 1517 diende met het schrijven van allerhande brieven en dat hij daarvoor nu 600 pond, gelijk aan een jaar pacht van het griffierschap, wenste te ontvangen. Bovendien vroeg hij of er misschien een overeenkomst over een jaarwedde bereikt kon worden.[235] Hoewel Arends laatste suggestie een praktische oplossing geweest zou zijn, was er onder zijn opvolgers geen sprake van een vaste vergoeding voor hun diensten aan de Staten. Jan de Jonge kreeg na enige moeite 200 pond in 1533, hoewel de Staten er niet zeker van waren dat hij werk had verzet waarvoor hij nog niet was betaald.[236] Jan van Dam kreeg in 1545 en 1547 nog keurig zijn schrijfwerk ver-

230 *Van der Goes*, 22 december 1555 ('(dat) niemant van de Ondersaten van Hollandt gehouden sal wesen eenige Acten te lossen (in de griffie), dan die hy begeert ende van doen heeft'); *Van der Goes*, 17 januari 1556, 31 maart en 7 april 1557 ('ten eynde syne Majesteyt niet en soude willen verstaen tot eenige Verpachtinge van het Griffierschap van Hollandt, voor ende aleer op de Requeste van de Staten, daer by sy versocht hadden, dat niemandt gehouden soude wesen eenige Acten in de Griffie te lossen, dan die hy begeert ende behoeft');*Van der Goes*, 4-5 juli 1557; *GVR*, 16 mei 1557; SvH, inv. nr. 7, f. 220r-v. Voor de bepaling van Filips over de akten die partijen verplicht moesten afnemen: RekReg, inv. nr. 494, f. 259r. Zie ook: Instructie 1531, artikel 47.

231 HvH, inv. nr. 5963, 3 juni en 31 juli 1557; RekReg, inv. nr. 9, f. 45v; inv. nr. 494, f. 258v-260r. Zie ook *Sandelijn II*, 465, 502. *Van der Goes*, 31 maart en 27 april 1557; *GVR*, 16 mei 1557. Voor de tweede pachttermijn van Jan van Dam: RekRek, inv. nr. 389, f. 72r. Voor het eerste pachtjaar van Bartout Ernst: RekRek, inv. nr. 393, f. 55v.

232 RekReg, inv. nr. 495, f. 47r-48r, f. 149r.

233 Zie hiervoor ook: Kokken, *Steden en staten*, 107.

234 SvH, inv. nr. 1705, f. 11v (1485); inv. nr. 1719, f. 18v (1497); inv. nr. 1750, f. 9v (1508).

235 *Jacobsz.*, 183. Reeds in 1524 had hij om betaling gevraagd, toen hij te horen kreeg dat hij moest wachten tot de Staten weer wat meer geld tot hun beschikking hadden. *GVR*, 25 januari 1524. Zie voor een later verzoek om een jaarlijkse vergoeding van griffier Jan van Dam: *Van der Goes*, 5 april 1555. Helemaal origineel was de gedachte van een jaarlijkse vergoeding niet. Rond het midden van de vijftiende eeuw kochten verschillende stadsbesturen de diensten van de griffier jaarlijks af met een vast bedrag. Damen, *De staat van dienst*, 125-126.

236 *Van der Goes*, 5-6 november 1533. 'Item het article van den Greffier, en hebben die vyf Steden maer twee hondert ponden gepasseert, mit grooter difficulteyt, want zy nyet en weeten dat hy yet voir den Steden of Lant

goed,[237] maar in 1552 had hij minder succes met een declaratie van 660 pond. De Staten vonden het bedrag te hoog, omdat hij ook betaald wilde krijgen voor het vervaardigen van missiven en plakkaten die Holland niet aangingen of die de Staten liever niet gepubliceerd zagen. Uiteindelijk kreeg hij daarom 400 pond voor zijn bewezen diensten. De Staten besloten dat de landsadvocaat vanaf die tijd voor de betaling van de griffier moest zorg dragen.[238]

8 De secretarissen

8.1 Taken

De secretarissen hielden zich bezig met allerlei ondersteunende werkzaamheden voor het Hof. Hun werkzaamheden vallen grofweg in te delen in schrijfwerk en dienstreizen. Oorspronkelijk waren de secretarissen belast met de registratie van akten en vonnissen, maar in de vijftiende eeuw ging deze taak over op de griffier. De secretarissen moesten nog wel 'provisien van justitie' (toestemming om een procedure te mogen beginnen) ondertekenen en plakkaten en brieven opstellen in opdracht van de Raad. De secretarissen waren de griffier behulpzaam bij het vervaardigen van akten, appointementen en mandementen. Tot 1514 ondertekenden de secretarissen ook nog de reiskostendeclaraties.[239] De secretarissen werden soms belast om een inventaris op te maken. De Raad wees ze bijvoorbeeld aan als curator van de goederen uit een sterfhuis of beval hen een inventarisatie te maken van achtergelaten stukken.[240] Net als de griffier verrichtten de secretarissen schrijfwerk voor particulieren.[241]

De secretarissen waren voor een aanzienlijk deel van hun werkzaamheden buiten Den Haag actief. Frank van Nesse reisde bijvoorbeeld in 1488 verschillende keren naar Brabant en weer terug om Maximiliaan te vragen naar Holland te komen. In totaal was hij 52 dagen kwijt met reizen.[242] Zoals reeds eerder vermeld vergezelde

gedaen en heeft, daer hy nyet af betaelt en es geweest.' Zie voor de verantwoording van de betaling: SvH, inv. nr. 1774, f. 11v-12r. Jan de Jonge had ingezet op 600 pond. SAL, inv. nr. 1218, f. 44r-v.

237 SvH, inv. nr. 1787, f. 26r; inv. nr. 1789, f. 26v.

238 *Sandelijn*, 325, 382-383, 396, 402-403, 406-407, 410; *Sandelijn II*, 12, 351; *Van der Goes*, 12 september 1553 (dat hy (griffier Jan van Dam) in de Declaratie brachte veel Missiven ende Placaten die het Landt niet en roerden, immers genoech tot achterdeel van den Lande waren, als het Placaet van twee ten hondert, van geen Victuaille (zoals boter en kaas) uyt te voeren, ende dierghelijcke'), 3-4 oktober en 8 november 1553, 8 juli 1556. Jan van Dam zei in 1556 dat hij geen werk meer voor de Staten zou doen, zonder daar meteen voor betaald te krijgen.

239 Damen, *De staat van dienst*, 117; Instructie 1480, artikels 3, 13; Instructie 1531, artikels 37, 170-171; HvH, inv. nr. 32, f. 6r. Voor de bepaling dat secretarissen geen reiskostendeclaraties meer mochten ondertekenen: RekReg, inv. nr. 8, f. 139v.

240 Voor de secretarissen als curator: HvH, inv. nr. 516, sen. 243, sen. 93 (1545); inv. nr. 519, sen. 59; inv. nr. 530, sen. 128 (Filips van Uuytwijck); inv. nr. 516, sen. 118 (Otto van Malsen). In 1550 maakte Otto van Malsen een inventaris van de nagelaten stukken van procureur-generaal Hippolitus van Persijn. RekRek, inv. nr. 4470, f. 43v. In hetzelfde jaar maakte Cornelis Sandelijn een inventaris van de stukken uit het sterfhuis van procureur-generaal Willem van Alkmaar. RekRek, inv. nr. 4470, f. 43r.

241 Instructie 1531, artikel 155 e.v.. Onbezoldigd secretaris Jasper de Beauvoir kreeg bijvoorbeeld in 1522 betaald van de Staten van Holland voor de brieven die hij voor hen had geschreven. SvH, inv. nr. 1765, f. 9r.

242 SvH, inv. nr. 1605, f. 299r-v.

een secretaris een raadsheer als er een 'enqueste' (gerechtelijk onderzoek) gedaan moest worden.[243] Rond 1500 komen de secretarissen in die hoedanigheid voor het eerst in de bronnen voor als 'adjoinct'.[244] De secretarissen gingen waarschijnlijk vooral mee om een schriftelijk verslag te schrijven, hoewel dat zelden expliciet vermeld wordt in de bronnen.[245] Soms gingen ze ook alleen op pad om onderzoek te doen dat in dienst stond van de procureur-generaal.[246]

De secretarissen vervulden een belangrijke rol bij de coördinatie van de oorlogvoering.[247] Ze brachten tactische informatie over, vermaanden stadsbestuurders om goed wacht te laten lopen of fortificaties aan te brengen en zorgden er voor dat manschappen en schepen in gereedheid werden gebracht.[248] De secretarissen hadden weinig verplichtingen in Den Haag, waardoor ze de ideale personen waren om deze taken op zich te nemen. Uiteraard konden ook boden informatie overbrengen, maar zij ontbeerden het aanzien dat bijvoorbeeld nodig was om een stad te instrueren manschappen te ronselen. Verder hielden de secretarissen zich bezig met de meest uiteenlopende taken buiten Den Haag. Ze brachten bevelen over naar de onderdanen of gingen mee met een duininspectie.[249] De secretarissen werden kortom ingezet waar het nodig was. Ze vormden hierdoor een essentieel onderdeel voor het goed functioneren van het Hof.

243 Zie voor enkele van de legio voorbeelden: RekRek, inv. nr. 4434, f. 114v (informeren naar de excessen van een gevangene 1501); inv. nr. 4439, f. 35v-36r ('enqueste' over een doodslag 1515); inv. nr. 4455, f. 39r (onderzoek naar diverse zaken 1532); inv. nr. 4465, f. 60v-61r (sodomieonderzoek 1545); de reiskostenvergoedingen bij de rentmeesters van de exploten passim. Zie ook Damen, *De staat van dienst*, 118.

244 De eerste vermelding in de rekeningen kwam ik tegen in 1502. RekRek, inv. nr. 336, f. 186v. De term 'adjoinct' kwam ook al voor in de instructie van 1480 (Instructie 1480, artikel 38). In Vlaanderen was de 'adjoinct' de toegevoegde commissaris, die moest kunnen schrijven. Vaak waren dit jonge advocaten. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 74, 397.

245 Wel bijvoorbeeld in: RekRek, inv. nr. 190, f. 74v.

246 Zo ging onbezoldigd secretaris Jan Michielsz. van Eversdijk omtrent 1495 bij de weduwe van Filips Say langs om haar onder ede te ondervragen of ze wist met wie haar geëxecuteerde echtgenoot sodomie had gepleegd. RekRek, inv. nr. 4435, f. 10r. Voor andere voorbeelden: RekRek, inv. nr. 4433, f. 10r-v (onderzoek naar excessen van deurwaarders en exploiteurs van het Hof 1493); inv. nr. 4434, f. 89v-90r (onderzoek naar de excessen van Dirk Jan Sonck 1498); inv. nr. 4436, f. 28r (onderzoek naar de aanleiding van een doodslag 1509); inv. nr. 3442, f. 83r-v (onderzoek naar de misdragingen van krijgsknechten 1543).

247 Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 118.

248 Voor het overbrengen van tactische informatie in 1511 bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 345, f. 169v (aan Schoonhoven mededelen dat Karel van Gelre Bommel heeft ingenomen); inv. nr. 345, f. 167v (Oudewater waarschuwen dat 'secrete vijanden' de stad willen innemen).Voor het vermanen van de steden wacht te lopen of fortificaties aan te brengen: RekRek, inv. nr. 345, f. 167v (1511); inv. nr. 356, f. 95r (1521); inv. nr. 3450, f. 73r (1551). Voor het gereed maken van manschappen en schepen: RekRek, inv. nr. 339, f. 172r-77r (1505); inv. nr. 344, f. 178v (1510); inv. nr. 356, f. 95r (1521); inv. nr. 368, f. 100r (1533); Audiëntie, inv. nr. 1526, f. 1r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 31 maart 1535), f. 16r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 25 augustus 1535).

249 Een aantal voorbeelden voor het overbrengen van bevelen: RekRek, inv. nr. 186, f. 58r (Cornelis van Zonneveld ging in 1490 naar Leiden, Haarlem, Amsterdam, Enkhuizen en Medemblik om de muntordonnantie uit te laten voeren); inv. nr. 345, f. 170r (Klaas van Dam ging in 1511 naar Amsterdam, Monnickendam, Edam, Hoorn en Enkhuizen om een bevel van de vorst over te brengen).Voor duininspectie: RekRek, inv. nr. 386, f. 171r-v; inv. nr. 388, f. 137v; inv. nr. 3450, f. 76r.

8.2 Bezoldigde en onbezoldigde secretarissen

In de instructie van 1480 stond vermeld dat er twee of hooguit drie bezoldigde secretarissen moesten zijn en 'eenige sonder wedden'.[250] Tot 1516 waren er inderdaad twee bezoldigde secretarissen, totdat Adriaan van der Wiele als dank voor zijn diensten werd aangewezen als derde secretaris.[251] In 1517 werd Willem van Dam zelfs de vierde secretaris met wedde nadat hij geklaagd had over zijn degradatie tot onbezoldigd secretaris in 1515. Hij moest zijn salaris, net als de raadsheren vanaf 1516, met zijn collega's delen totdat één van hen overleed.[252]

Een zeer diverse groep mannen was actief als onbezoldigd secretaris. Alleen degenen die zich aantoonbaar actief hebben bezig gehouden met het ambt zijn in de populatie opgenomen. Aangezien het vrijwel onmogelijk is te achterhalen hoeveel schrijfwerk iedere secretaris verrichtte, zijn de onbezoldigde secretarissen opgenomen die zichtbaar tien keer of vaker een dienstreis in die hoedanigheid ondernamen.[253] De onbezoldigde secretarissen bekleedden soms ook andere functies in dienst van de vorst. Toen Klaas van Dam substituut van de procureur-generaal werd in 1522, betekende dit geenszins dat hij nu zijn positie van onbezoldigd secretaris opgaf. Vanaf die tijd komt hij nog steeds voor als secretaris of als substituut en secretaris. Uiteindelijk heeft hij zijn ambt van onbezoldigd secretaris in 1536 kunnen resigneren aan zijn zoon Willem.[254]

De bepaling uit de instructie van 1480 dat er 'eenige' onbezoldigde secretarissen moesten zijn bleef ruime tijd niet nader gepreciseerd. Op verzoek van het zittende personeel stelde Margareta van Oostenrijk in 1525 het maximum aantal secretarissen, procureurs, deurwaarders en boden vast. Ze stelde het maximum aantal onbezoldigde secretarissen vast op acht.[255] Omdat er weinig terecht kwam van deze bepaling deden de onbezoldigde secretarissen in 1536 hun beklag. Ze haalden hun inkomen uit het schrijf- of reiswerk dat ze verrichten, maar deze inkomsten waren 'seer cleyn ende sober' en zouden alleen nog maar lager uitvallen als het aantal secretarissen niet werd teruggebracht. Landvoogdes Maria van Hongarije bekrachtigde toen de oude uitvaardiging.[256] Na 1536 heeft de landvoogdes zich over het alge-

250 Instructie 1480, artikel 13.

251 RekRek, inv. nr. 350, f. 129v.

252 HvH, inv. nr. 26, f. 103r-106r; RekRek, inv. nr. 349, f. 125v-126r; inv. nr. 351, f. 120v-121r. Aan het salaris van Adriaan van der Wiele, vijf stuivers per dag, werd niet getornd. Willem van Dam deelde nu in de wedden van Bartout van Assendelft en Pieter van Sinte Pieters. In plaats van de normale zes stuivers kregen de drie heren nu nog maar vier stuivers per dag. RekRek, inv. nr. 347, f. 131v-132r; inv. nr. 350, f. 129v; inv. nr. 351, f. 120v-121v.

253 In de rekeningen van de omslagen van de Staten van Holland staan wel af en toe betalingen aan (onbezoldigde) secretarissen vermeld voor het verrichte schrijfwerk. SvH, inv. nr. 1765, f. 9r (1522); inv. nr. 1797, f. 96r (1558).

254 RekRek, inv. nr. 4449, f. 49r; HvH, inv. nr. 5963, 20 december 1536.

255 HvH, inv. nr. 32, f. 318v; inv. nr. 5963, 28 september 1525. Er moesten 'acht secretarissen extraordinaris metten greffier, substituyt ende de ordinaryssen' zijn.

256 HvH, inv. nr. 30, f. 86v- 88r; inv. nr. 5963, 20 december 1536. Er waren vaste bedragen voor de verschillende documenten die de secretarissen voor procederende partijen vervaardigden. Zie hiervoor Instructie 1531, artikel 155-170. De profijten van de dienstreizen konden sterk tegenvallen. Onbezoldigd secretaris Arend Boymer

meen aan het maximum van acht secretarissen gehouden. Vanaf die tijd komen we voor het eerst ook commissiebrieven voor de onbezoldigde secretarissen tegen. Met het oog op de bepaling van het maximum aantal secretarissen, staan de voorgangers van de nieuwe functionarissen nadrukkelijk in de commissiebrieven vermeld.[257]

De titel van secretaris werd niet alleen gedragen door mensen die zich actief met dit ambt bezig hielden. Zo werd de griffier tot de onbezoldigde secretarissen gerekend en waren er secretarissen die zich buiten Holland bevonden.[258] Er was wat verwarring over het recht van de substituut-griffier om het ambt van onbezoldigd secretaris uit te oefenen. Toen griffier Jan van Dam (1543-1557) als substituut zijn zwager Jan Purtijck aanstelde, meende hij dat deze uit hoofde van zijn substituutschap nu ook de taken van een onbezoldigd secretaris mocht verrichten. De andere secretarissen protesteerden tegen deze opvatting, omdat het een vermindering van hun werk betekende. De zaak kwam in 1546 voor de Grote Raad, die uiteindelijk Jan van Dam en Jan Purtijck in het ongelijk stelde.[259] Toen later dat jaar één van de onbezoldigde secretarissen overleed, stelde landvoogdes Maria van Hongarije de twee Jannen alsnog tevreden door Purtijck aan te stellen als onbezoldigd secretaris 'niet in de qualiteyt van substituyt van den griffier [...] maer als persone daer toe nut ende bequaem sijnde'.[260]

We zien dus ook bij de onbezoldigde secretarissen een spanning tussen de zich uitbreidende regelgeving en de praktijk. De beperking op het aantal secretarissen verminderde de patronagemogelijkheden van de invloedrijke ambtenaren. Indirect werden zo ook de mogelijkheden van de vorst of landvoogdes begrensd om de invloedrijke ambtenaren aan zich te binden door één van hun cliënten aan te stellen. Er was altijd een informele druk van de machtige ambtenaren op de landvoogdes om dan toch maar een extra aanstelling te doen. Zelfs toen na 1536 eindelijk beter gelet werd op de bepaling van het maximum aantal secretarissen, werden uitzonderingen gemaakt. Hoewel griffier Jan van Dam in het ongelijk werd gesteld door de

beweerde dat zijn uitgaven voor een reis naar Denemarken, waar hij al tegen zijn zin naar toe was gegaan ('t lant is zulckx dat niemant daer begeert te wesen', volgens Gerrit van Assendelft), zijn vergoeding overschreden. Gerrit van Assendelft vroeg aan stadhouder Anton van Lalaing hier aandacht aan te besteden want 'hij is die rijcxste niet soe dat hij zijn gelt qualicken ontbeeren mach'. Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 124v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 10 november 1532).

257 Zie voor de vermelding van de voorgangers in de commissiebrieven bijvoorbeeld: HvH, inv. nr. 31, f. 70v, f. 95r-96v; inv. nr. 32, f.1v-2v, f. 5v-6v. Jan van Dam was zich in 1541 nog zeer bewust van het maximum aantal secretarissen. Toen hij om het ambt van onbezoldigd secretaris vroeg, vermeldde hij daar bij dat het aantal niet overschreden zou worden: HvH, inv. nr. 31, f. 46r. Bij de aanstelling van Jacob de Jonge als secretaris werd weer een uitzondering gemaakt. In zijn commissiebrief staat expliciet vermeld dat hij de zoon is van rekenmeester Jacob de Jonge en dat Jacob junior werd aangesteld vanwege zijn goede kwaliteiten en 'zunderlinge om de goede ende aengenaeme diensten die de voirn. meester Jacob de Jonge zijn vader ons gedaen heeft ende noch dagelicx doet'. HvH, inv. nr. 33, f. 10v-11v.

258 Voor vermeldingen van griffiers als (griffier en) secretaris: RekRek, inv. nr. 193, f. 167r; inv. nr. 339, f. 179v; inv. nr. 4463, f. 64v.

259 GRM, inv. nr. 845, sen. 140.

260 HvH, inv. nr. 5963, 29 oktober 1546 (citaat); inv. nr. 32, f. 223v; Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (28 oktober 1546).

Grote Raad wat betreft de rechten van zijn substituut op het onbezoldigd secretarisschap, stelde de landvoogdes hem niet veel later alsnog tevreden.

9 De rekenkamer

9.1 Taken

Oorspronkelijk controleerde de Raad de rekeningen van de lokale ambtenaren. Vanaf 1432 namen speciale commissarissen van buiten Holland en Zeeland deze taak over. De commissarissen brachten steeds meer tijd door in Holland, wat uiteindelijk in 1446 leidde tot de vaste aanstelling van een aantal heren en een *de facto* oprichting van de Rekenkamer. Filips de Goede hief de Hollandse Rekenkamer weer op in 1463 en voegde die samen met de Rekenkamer in Brussel. In 1473 ging Karel de Stoute nog verder met de centralisering en vestigde twee Rekenkamers, één voor de beden en één voor de domeinen, in Mechelen. De centraliserende maatregelen van Karel de Stoute werden na zijn dood in 1477 op verzoek van de verschillende Staten tenietgedaan, waarna de rekenkamers van Rijsel, Brussel en Den Haag werden heropgericht.[261]

In het algemeen waren de heren van de Rekenkamer verantwoordelijk voor de controle op het beheer en de integriteit van het grafelijk domein. Hun voornaamste bezigheid was het afhoren van de rekeningen van lokale ambtenaren als rentmeesters en baljuws.[262] Het archief van de grafelijkheidsrekenkamer is een goede getuige van de werkzaamheden van de rekenmeesters en hun ondergeschikten. De rekenmeesters maakten in de rekeningen opmerkingen en correcties in de marge. De opmerkingen konden verzoeken zijn om meer gedetailleerde informatie, herformuleringen of verandering in de volgorde van verschillende posten. Ook konden ze handelen over de technische opmaak van de rekening.[263]

Voor het controleren van de rekeningen werd een rekenplichtige ambtenaar ieder jaar naar Den Haag ontboden, waar hij de nodige bewijsstukken moest laten zien en toelichting geven op onduidelijke posten. Zodra alles naar wens was verantwoord, sloten de heren van de Rekenkamer de rekening en maakten de balans op. Een positief of negatief saldo werd naar het volgende jaar overgeheveld. De staat van de rekening, een schatting van de ontvangsten en uitgaven van het komende boekjaar, werd dan ook vervaardigd.[264] In de instructies voor de Rekenkamers van

261 Damen, *De staat van dienst*, 128-140; Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 634; Stein, 'Burgundian bureaucracy', 10, 23-24.

262 Damen, *De staat van dienst*, 144. Zie ook: Jean, 'Aux marges', 35-36. In 1510 werd nog eens vastgelegd dat de ambtenaren die voor hun functie een borgsom betaalden, hun eed bij de Rekenkamer moesten afleggen. Voorheen gebeurde dit blijkbaar nog soms voor de Raad. Instructie 1510, artikel 16.

263 Zie voornamelijk Stein, 'Burgundian bureaucracy', 12-14; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 217, 357-358, en de vele rekeningen in het RekRek.

264 Damen, *De staat van dienst*, 144-145; Van de Pas, 'Hollandse Rekenkamer', 639. Meester Lucas van Teilingen werd in 1501 bij de vorst geroepen om te praten over de staat van de rekeningen van de nieuwe rentmeesters van Noordholland, Zuidholland en Kennemerland en Westfriesland. RekRek, inv. nr. 335, f. 200v.

Brabant en Rijsel van 1541 werd bepaald dat de rekeningen bij voorkeur door twee meesters en een auditeur of klerk moesten worden afgehoord en in ieder geval met één meester en auditeur of klerk. De heren van de Rekenkamer van Rijsel schreven dat ze dan wel personeelsuitbreiding wensten. Als antwoord hierop liet Maria van Hongarije een lijst opstellen met de belangrijkste rekeningen die door minstens twee leden van de Rekenkamer moesten worden afgehoord. Verder was bepaald dat familieleden van een rekenplichtige ambtenaar diens rekeningen niet mochten afhoren.[265]

De heren van de Rekenkamer waren niet alleen met het controleren van de rekeningen belast. Ze waren ook verantwoordelijk voor het beheer van de domeinen in het algemeen. De Raad moest hen in alle gevallen raadplegen als ze te maken kregen met domeinzaken.[266] Uit de reiskostenvergoedingen blijkt dat de ambtenaren van de Rekenkamer zich ook bezig hielden met de verpachting en verkoop van ambten, domeinen, renten en tollen van de vorst. Invloedrijke rekenmeesters waren daarnaast betrokken bij de bedeonderhandelingen.[267] Ook op het gebied van de verlening van een bepaalde vorm van gratie, de zogenaamde 'landwinningen', was de Rekenkamer in de zestiende eeuw actief. De heren van de Rekenkamer beslisten, meestal in overleg met de Raad, of er een dergelijke schikking getroffen kon worden voor een misdrijf, dat anders berecht zou worden op lokaal niveau. De dader betaalde dan een door de Rekenkamer vast te stellen bedrag voor de verlening van gratie.[268]

Damen zag geen duidelijk taakverdeling tussen de verschillende ambtenaren van de Hollandse Rekenkamer.[269] Ook in Rijsel bleef het verschil in de werkzaamheden van de rekenmeesters, auditeurs en klerken vaag. Volgens Dumolyn en Jean was het grootste verschil dat de rekenmeesters beslissingsrecht hadden, terwijl de auditeurs meer een ondersteunende rol speelden bij het afhoren van de rekeningen. De hiërarchie had volgens hen eerder betrekking op gezag en salarissen dan op een echte arbeidsdeling of specialisatie.[270] Voor de Hollandse Rekenkamer in de zestiende eeuw zijn er meer aanwijzingen voor het verschil tussen de taken van de rekenmeesters en de auditeurs. Uit de eed van de rekenmeesters van ongeveer het eind van de vijftiende eeuw blijkt dat zij de beslissingen bij meeste stemmen namen en

265 *ROP* IV, 310-319, 360-361 (de protesten uit Rijsel). Zie voor Rijsel ook: *ROP* IV, 319-320, artikel 69.
266 Instructie 1480, artikels 40 en 53.
267 In 1498 verpachtten rekenmeester Lucas van Teilingen en rentmeester-generaal Thomas Beukelaar de tollen van Geervliet, Gorinchem en Schoonhoven: RekRek, inv. nr. 194, f. 116v. In 1505 coördineerde rekenmeester Cornelis Boullin de verkoop van de stad en heerlijkheid van Heusden: RekRek, inv. nr. 339, f. 182r. In 1543 zochten rekenmeester Jacob de Jonge en ontvanger van de beden Willem Goudt naar kopers van renten: RekRek, inv. nr. 3442, f. 82v. In 1511 overlegde rekenmeester Vincent Cornelisz. met de tresorier-generaal over het onderhoud van de dijken: RekRek, inv. nr. 343, f. 196r. In 1554 inspecteerden rekenmeester Cornelis de Jonge en rentmeester van Noordholland Jan Hanneman zekere domeinen van de vorst: RekRek, inv. nr. 389, f. 150r. In 1520 ging rekenmeester Vincent Cornelisz. naar Mechelen en Brussel voor overleg over de beden: RekRek, inv. nr. 355, f. 102r.
268 Vrolijk, 'Gratie tussen vorst en bureaucratie'; Idem, *Recht door gratie*, 30, 52, 115-122, 155, 451.
269 Damen, *De staat van dienst*, 144.
270 Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 151-152; Jean, 'Aux marges', 37; Jean, *La chambre des comptes*, 149. Zie ook: Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 211-218.

Afb. 7 Paneel met daarop afgebeeld rekenmeester Lucas van Teilingen (†1508), zijn echtgenote Catherina van de Wateringe, zijn zoon en auditeur Pieter van Teilingen (†1505) en diens echtgenote Margareta van Eversdijk en zijn dochter Margareta.

het werk aan het andere personeel uitdeelden.[271] Het waren vrijwel altijd de rekenmeesters, en dan vooral de 'eerste' rekenmeesters, die voor overleg naar het centrale niveau gingen.[272] In tegenstelling tot de auditeurs droegen de rekenmeesters ook de titel van 'raed'. Bij hoge uitzondering waren zij betrokken bij het uitspreken van een vonnis door de Raad.[273]

271 RekReg, inv. nr. 623 A, f. 8v-9r. Het betreffende inventarisnummer bestaat uit een vrij warrige verzameling van eden van personeel van de Rekenkamer, rekenplichtige ambtenaren en zaken die niets met de uitoefening van welk ambt ook te maken hebben. De datering van het gedeelte met de eden is gebaseerd op de vermelding dat Thomas Beukelaar (later doorgestreept) als rentmeester van de bede (1483-1498) zijn eed moest doen. Voor de eed in de Rekenkamer van Rijsel zie: Jean, *La chambre des comptes*, 360-361.

272 Een aantal voorbeelden van overleg van rekenmeesters op centraal niveau: Lucas van Teilingen ging in 1495 voor veertig dagen naar Mechelen om de hervorming van de Rekenkamer te bespreken: RekRek, inv. nr. 191, f. 86r. In 1513 pleegde Vincent Cornelisz. overleg over de verpachting van de ambten in Holland: RekRek, inv. nr. 347, f. 104r. Gerrit van Renoy ging in 1555 naar Antwerpen om met de centrale ambtenaren te zien hoe de inkomsten van de vorst vergroot konden worden: RekRek, inv. nr. 3455, f. 109r.

273 Zie bijvoorbeeld de formulering bij de aanstelling van het personeel in 1477: RekReg, inv. nr. 3, f. 100r ('twee meesters onse raidsluyden ende een auditeur ende clerc sonder meer'). Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 149. Zie voor betrokkenheid bij het uitspreken van een vonnis: HvH, inv. nr. 5653, f. 134r.

De auditeur(s) moest(en) de rekenmeesters waar nodig ondersteunen. In de eed voor de auditeurs staat expliciet vermeld dat ze de meesters 'goede onderdanicheyt' moesten betonen. Als voornaamste taak werd aan hen de controle en eventuele correctie van de rekeningen toegeschreven, die ze pas mochten sluiten in aanwezigheid van een meester.[274] Verder hield vrijwel altijd een auditeur de rekeningen met betrekking tot het huishouden van de Rekenkamer bij, met aantekeningen over het materiaal dat nodig was en hoe dat werd bekostigd.[275] De klerken waren er voor het schrijfwerk. De wijze waarop de klerken bijna als vanzelfsprekend later auditeur werden en de auditeurs op dezelfde manier rekenmeester, doet echter vermoeden dat er eerder een leermeester-knecht verhouding was tussen de verschillende functionarissen dan een strikte taakverdeling.[276]

Tussen de rekenmeesters zelf was er ook nog sprake van een zekere hiërarchie, waarbij de oudste rekenmeester (in ambtsjaren) soms werd aangeduid als eerste rekenmeester of president.[277] In welke mate de eerste rekenmeester de lakens uitdeelde in de Rekenkamer zal ook afhankelijk zijn geweest van zijn persoonlijkheid en die van de andere rekenmeesters. Procureur Adriaan van Dam schreef bijvoorbeeld in 1534 dat 'meester Jacob de Jonghe up ten camere van der rekeninghen ghenouch 't roer van 't scip is'.[278] In anciënniteit stond rekenmeester Klaas van Essche echter nog boven Jacob de Jonge.

9.2 Samenstelling

De omvang en samenstelling van de Rekenkamer is sinds de oprichting veelvuldig veranderd. In de vijftiende eeuw zocht men nog naar de meest effectieve succesformule en later waren er vooral uitbreidingen in verband met de toevoeging van nieuw verworven gewesten tot het ressort van de kamer.[279] Aan het begin van de onderzochte periode waren er drie rekenmeesters en een auditeur. In 1486 werd hier een klerk aan toegevoegd.[280] In 1489 werd de auditeur gepromoveerd tot mees-

274 RekReg, inv. nr. 623 A, f. 9r-v.

275 Het gaat om het 'Bouck van den behoeften ende necessiteiten van der Rekencamer in Den Hage'. RekRek, inv. nr. 5244-5279 (1477-1552). Alleen Willem van der Goes was vier van de vijf jaar dat hij het boek bijhield (1494-1499) rekenmeester.

276 Ook worden de auditeurs soms auditeur en klerk of zelfs auditeur en rekenmeester genoemd. In 1509 wordt Tielman van Dullekem nog auditeur en klerk genoemd. RekRek, inv. nr. 343, f. 18or. Willem Schouten wordt een keer als eerste auditeur en rekenmeester extraordinaris vermeld, wat waarschijnlijk betekende dat hem de volgende plaats van rekenmeester beloofd was en dat hij al de eed van rekenmeester had afgelegd. RekReg, inv. nr. 495, f. 130v.

277 In Rijsel en Brussel werd het onderscheid tussen de 'president' en de andere rekenmeesters explicieter gemaakt. Voor Rijsel: Jean, *La chambre des comptes*, 147-148. Voor Brussel: *ROP* IV, 310-319, artikel 1.

278 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 336 (Adriaan van Dam aan Floris van Egmond, 28 maart 1534).

279 Zie voor de vroege geschiedenis van de kamer: Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland'; Damen, *De staat van dienst*, hoofdstuk 3. Zie voor de samenstelling van de Rekenkamer van Rijsel: Jean, *La chambre des comptes*, 146-151 en tabel 1 (p. 382).

280 RekRek, inv. nr. 182, f. 58r. In Rijsel waren er toen al vijf meesters, twee auditeurs en twee klerken. Jean, 'Aux marges', 36.

ter, waarna de hierdoor opengevallen functie van auditeur in 1490 weer werd opgevuld door de klerk (zie tabel 1.3).[281]

In een algemeen hervormingsedict van 1495, voornamelijk gericht op financiële maatregelen ten bate van Filips de Schone, werd het aantal leden van de Rekenkamer weer teruggebracht tot vier. De vorst ontsloeg twee rekenmeesters en stelde de overige vier leden aan als drie meesters en een auditeur/klerk.[282] Kwade genius achter dit plan was rekenmeester Lucas van Teilingen, die de maand voor de uitvaardiging met ideeën voor de optimalisering van de vorstelijke domeinen naar Mechelen was gereisd en daar verder overleg had gepleegd met de vorst.[283] Hij had zelf alle belang bij de hervorming, omdat hij door de nieuwe ordonnantie voor het eerst een volledige wedde kreeg en zijn zoon auditeur werd. Eén van de ontslagen rekenmeesters, Tielman Oom van Wijngaarden, protesteerde tegen deze gang van zaken. De vorst bleef bij zijn besluit, maar gaf Tielman toestemming om de Rekenkamer te betreden en daar op onbezoldigde basis te werken. Ondanks protesten van de overige leden, die vonden dat Tielman een fatsoenlijke commissiebrief moest laten zien, nam hij op aanwijzen van de stadhouder zitting op zijn oude plaats.[284] Er zijn geen aanwijzingen dat Tielman sinds die tijd nog een actieve rol in de Rekenkamer heeft gespeeld.

In de jaren 1496-1498 werden de Rekenkamers van Rijsel, Brussel en Den Haag, net als in de periode 1473-1477, te Mechelen verenigd. Het personeel, het ressort en de bevoegdheden bleven gelijk.[285] Volgens de Staten van Holland ging deze fusie tegen de privileges in. Ze probeerden in ieder geval de archieven van de Rekenkamer in Holland te houden.[286] De gewestelijke ambtenaren waren wellicht nog sterker tegen de verhuizing. Hoewel de vroedschap van Leiden toestemde om te protesteren, was zij van mening dat als de raadsheren en rekenmeesters geschenken wilden geven om de verhuizing te voorkomen, ze dat uit eigen zak moesten betalen.[287] Hoewel de protesten aanvankelijk weinig succes hadden, is de verhuizing nooit helemaal voltooid voordat men terugging naar de oude situatie.

Meester Lucas van Teilingen had er voor gezorgd dat rond oktober 1496 alles in Mechelen in orde was gemaakt voor het archief van de Hollandse Rekenkamer, maar

281 RekRek, inv. nr. 185, f. 52r; inv. nr. 186, f. 49r; inv. nr. 190, f. 49r. Vanaf 1489 werd Lucas van Teilingen meester in de Rekenkamer. Hij kreeg echter nog de wedde van auditeur. RekRek, inv. nr. 190, f. 59r-60r.

282 Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 636-637. De nieuwe samenstelling werd bepaald in een ordonnantie die gepubliceerd is door Kluit. Kluit, *Historie der Hollandse staatsregering* V, 380-487. Zie aldaar 475-479. Op 10 juli 1495 deden de overgebleven leden hun nieuwe eed in handen van stadhouder Jan van Egmond. RekReg, inv. nr. 29, f. 14v. De overgebleven leden waren Lucas van Teilingen, Willem van der Goes, Cornelis de Jonge en Pieter van Teilingen. Tielman Oom van Wijngaarden en Dirk van Rijswijk moesten het veld ruimen.

283 RekRek, inv. nr. 191, f. 86r.

284 RekReg, inv. nr. 29, f. 16r-v.

285 Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 634-635; Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 43.

286 RekReg, inv. nr. 29, deel 2 inliggend (appèl van de Staten van Holland op 6 juni 1496), f. 5r. Er was geen provisie verleend om tegen deze gang van zaken te appeleren, waarop de Staten in oktober besloten dat de heren mochten gaan waar ze wilden, maar dat de archieven in Holland moesten blijven. Zie ook Smit, *Vorst en onderdaan*, 364, 424.

287 SAL, inv. nr. 382, f. 442r.

toen lagen de Staten van Holland nog dwars wat betreft de overplaatsing hiervan. In november gingen Willem van der Goes en Cornelis de Jonge naar Mechelen, hoewel er aanwijzingen zijn dat de laatste daar nooit vaste residentie gehouden heeft.[288] De memorialen van de Rekenkamer van de tijd in Mechelen bestaan slechts uit twee notities.[289] Heel 1497 werden er nog rekeningen van Den Haag naar Mechelen verplaatst.[290] Begin 1498 werd in de Staten van Holland druk overlegd over het terugbrengen van de Rekenkamer naar Den Haag. Uiteindelijk hadden de Staten een bedrag van 3000 pond nodig om Filips de Schone voor hun zaak te winnen.[291] Op 16 juli 1498 schreef hij aan de leden van de Rekenkamer dat ze weer terug naar Holland moesten gaan.[292] De samenstelling van de kamer was in deze periode alleen met de benoeming van Frans Cruesinck in 1497 tot klerk extraordinaris veranderd.[293]

Tabel 1.3 Samenstelling van de Rekenkamer 1483-1558

Jaar	*Meesters*	*Auditeurs*	*Klerken*	*Commissaris*
1482	3+1 E B	1	0	0
1486	3	1	1	0
1489	3+1 A	0	1	0
1490	3+1 A	1	1	0
1495	3	1	0	0
1497	3	1	1 E	0
1499	4	1	1 E	0
1504	3	1	1	0
1509	3+1 E	1	1	0
1510	3	1	1	0
1511	3	1	1	1
1531	3+1 B	2	1	1
1541	3+1 B+1 S	2	1	1
1543	4+1 B	2	1	1
1554	5	2	1	1

E=extraordinaris; B=tevens bewaarder van de charters;
S=supernumeraris; A=voor de wedde van auditeur

Van 1498 tot 1531 bestond de Rekenkamer in principe uit drie meesters, een auditeur en een klerk. Een aantal keer benoemde de vorst nog een extra meester als beloning voor bewezen diensten, maar na het overlijden van één van de rekenmeesters

288 RekRek, inv. nr. 192, f. 104r; inv. nr. 193, f. 109r-v. Nergens blijkt dat Cornelis de Jonge terug moest verhuizen toen de Rekenkamer in 1498 weer in Holland kwam. In 1497 reisde hij bovendien nog een keer speciaal met auditeur Pieter van Teilingen naar Mechelen, om daar zijn ambt uit te oefenen. RekRek, inv. nr. 194, f. 124v.
289 RekReg, inv. nr. 29, deel 2 f. 6r.
290 *Dagvaarten* V; RekRek, inv. nr. 193, f. 134r-v, f. 137r, f. 141r, f. 149v, f. 152v.
291 RekRek, inv. nr. 194, f. 140r-v; SAL, inv. nr. 578, f. 104r, f. 119v; SvH, inv. nr. 1719, f. 12r-v; inv. nr. 1721, f. 11r; *Dagvaarten* V.
292 RekReg, inv. nr. 5, f. 86r. Cauchies, *Philippe le Beau*, 74-75. Op 21 en 22 juli 1498 gingen rekenmeesters Lucas van Teilingen en Willem van der Goes en auditeur Pieter van Teilingen terug naar Den Haag. RekRek, inv. nr. 194, f. 124v, f. 126v.
293 RekReg, inv. nr. 5, f. 60r.

kwam er niet een ander in zijn plaats.[294] In 1511 werd wel het ambt van commissaris van de Rekenkamer ingesteld, zodat de rekenmeesters zoveel mogelijk van hun taken buiten Den Haag ontlast zouden worden zoals het toezicht op verpachtingen.[295] Reeds in 1503 lijkt om een dergelijke personeelsuitbreiding gevraagd te zijn. In een stuk waarin alle rekenplichtige ambtenaren in Holland en Zeeland worden genoemd, staat een notitie over het vele werk dat de Rekenkamer had met het onderhouden van de vorstelijke domeinen. Deze taken waren in Holland en Zeeland extra zwaar omdat het graafschap geheel omringd was door water wat veel landwinningen met zich meebracht.[296]

In verband met de uitbreiding van het ressort met Friesland, Utrecht en Overijssel werden in 1531 een vierde rekenmeester en een tweede auditeur aangesteld.[297] Van de Pas meende ten onrechte dat de nieuwe rekenmeesterplaats toen tien jaar lang niet werd opgevuld.[298] De verwarring is veroorzaakt doordat de nieuwe rekenmeester, Vincent Dammasz., na 1531 in de rekeningen van de rentmeester van Noordholland geen wedde krijgt uitbetaald. In andere bronnen wordt hij echter nog tot 1554 aangetroffen als rekenmeester.[299] Na zijn overlijden kwam bovendien een andere rekenmeester in zijn plaats.[300] De verklaring is dat de rentmeester van Noordholland niet verantwoordelijk werd gesteld voor de weddebetalingen van de twee nieuw aangestelde leden van de Rekenkamer, maar dat hun salaris uit andere domeinen gefinancierd moest worden.[301]

Zeger van Alveringen kreeg in 1541 een aanstelling als vijfde rekenmeester. Hoewel hij eerst als 'supernumeraris' werd aangeduid, komt hij kort daarna gewoon als rekenmeester voor.[302] Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat de Haagse Rekenkamer in 1541 inderdaad een instructie toegestuurd had gekregen en net als de kamers

294 Thomas Beukelaar was in 1499 benoemd tot vierde rekenmeester, maar het aantal werd in 1502 weer teruggebracht tot drie door de dood van Willem van der Goes. RekRek, inv. nr. 196, f. 121r. Klaas van Essche werd in 1509 de vierde rekenmeester, voor een pensioen van 100 pond per jaar, totdat hij in 1510 Jan Stalpaert verving. RekReg, inv. nr. 30, f. 52v; RekRek, inv. nr. 343, f. 179v. Klaas van Essche had van Filips de Schone de eerst volgende vacature van rekenmeester beloofd gekregen, maar toen die er in 1508 kwam bij het overlijden van Lucas van Teilingen, werd hij toch om onduidelijke redenen gepasseerd. Uit een, overigens bijzonder onduidelijke, minuut van Margareta van Oostenrijk blijkt dat het in 1508 wel degelijk nog altijd de bedoeling was dat Klaas die positie zou krijgen. ADN, inv. nr. 19040.40510.

295 Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 637. De eerste commissaris was Pieter Hanneman. RekRek, inv. nr. 347, f. 97v.

296 ADN, inv. nr. 1450.16548, f. 15v.

297 Brokken en De Schepper, 'Beheer en controle', 41; Smit, 'Bijdrage', 180; RekRek, inv. nr. 5261, f. 3v. In 1531 promoveerde rekenmeester Vincent Cornelisz. tot gecommitteerde van de financiën in Brussel. Hij behield officieel zijn functie van Hollandse rekenmeester. Vincent Cornelisz. verdwijnt in 1531 uit de rekeningen van de rentmeester van Noordholland bij de weddebetalingen vanwege zijn promotie. In 1541 wordt bij de aanstelling van Gerrit van Renoy echter vermeld dat hij in de plaats komt van Vincent. RekReg, inv. nr. 494, f. 17r-v. Zie voor de benoeming in 1531 ook: Smit, 'Bijdrage', 179.

298 Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 637-638.

299 Bijvoorbeeld in: RekRek, inv. nr. 374, f. 112r; inv. nr. 382, f. 143v; inv. nr. 388, f. 136v-137r.

300 Reyer van der Does werd in 1554 als rekenmeester aangesteld in plaats van Vincent Dammasz.. RekRek, inv. nr. 389, f. 147r-v; Audiëntie, inv. nr. 793, f. 66r.

301 Smit, 'Bijdrage', 179-180.

302 RekRek, inv. nr. 376, f. 96v; inv. nr. 378, f. 94r.

van Rijsel en Brussel om personeelsuitbreiding had verzocht. Het is echter waarschijnlijk dat het toevoegen van Groningen en Drenthe aan het ressort van de kamer in dat jaar het voornaamste motief was voor de uitbreiding.[303]

Besluit

In de vorstelijke instellingen die ontstonden uit de Hofraad was altijd sprake van een langzaam proces van institutionalisering, professionalisering, formalisering en uitbreiding van regelgeving. Holland kende echter een eigen dynamiek en liep vaak decennia achter op de andere kerngewesten Vlaanderen en Brabant. Zowel het Hof als de Staten van Holland hadden invloed op de institutionele ontwikkelingen in Den Haag. De Raad behield, in tegenstelling tot de instellingen in Vlaanderen en Brabant die zich steeds meer gingen toeleggen op de rechtspraak, zijn bestuurlijke taken en had invloed op de ordonnanties die vanuit het centrum werden uitgevaardigd. De relatief onafhankelijke positie van de Raad kan worden verklaard door de afstand tot het centrum en externe omstandigheden als de ketterbestrijding en de Gelderse oorlog die een brede inzetbaarheid van de ambtenaren noodzakelijk maakten.

De nieuwe regelgeving kwam soms in conflict met de informele praktijk. Het beste voorbeeld is de taakverdeling tussen bezoldigde en onbezoldigde raadsheren, zoals die werd vastgelegd in 1510. De onbezoldigde raadsheren zouden zich met de 'enquesten' bezighouden zodat hun bezoldigde collega's zich meer konden toeleggen op de rechtspraak. Omdat de 'enquesten' lucratief waren, is van deze regel tot in ieder geval 1559 weinig terecht gekomen. De bezoldigde raadsheren hadden de striktere taakverdeling dus in ieder geval een halve eeuw tegengewerkt. In 1516 werd het aantal bezoldigde raadsheren tijdelijk uitgebreid tot negen. Deze expansie had niets te doen met een voortschrijdende verambtelijking, maar was een tegemoetkoming aan de bezoldigde raadsheren die het jaar daarvoor waren ontslagen. Ook de afbakening van de aantallen secretarissen verliep niet eenvoudig, juist omdat er belangengroepen waren die hun cliënten met het ambt wilden verblijden en waar de vorst en landvoogdes moeilijk omheen konden. Het personeel van het Hof had dus een zeer reële invloed op de institutionele ontwikkelingen en de invulling van de ambten, wat het prosopografische onderzoek naar deze lieden (hoofdstuk 3) en hun netwerken (hoofdstuk 6) des te relevanter maakt.

De vorst ging pas in 1559 over tot een significante uitbreiding van de Raad, hoewel er ook lang daarvoor al klachten waren over onderbezetting en een te lange duur van de processen. In de Rekenkamer daarentegen was wel sprake van geleide-

303 Zie voor de uitbreiding van het ressort: Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 635-638. Vanaf 1543 werd het ressort van Gelre bij de Brabantse Rekenkamer in Brussel gevoegd, voordat het gewest in 1559 een eigen Rekenkamer kreeg. Van de Pas, 'Rekenkamer van Gelre', 647.

lijke personeelsuitbreiding. Wellicht was de behoefte aan extra mensen daar meer 'tastbaar', omdat het gebied waar ze de verantwoordelijkheid over kregen steeds verder werd uitgebreid. Ook is nauwelijks aantoonbaar dat de taakverdeling tussen de verschillende ambtenaren beter gedefinieerd zou zijn dan in de Bourgondische periode. Een vaste taakverdeling in de Rekenkamer blijft moeilijk te achterhalen. De bezoldigde en onbezoldigde raadsheren bleven hetzelfde werk doen. De ambten van procureur-generaal en advocaat-fiscaal werden in 1520 zelfs weer in één persoon verenigd. Als de nood aan de man was hielden de ambtenaren zich bovendien bezig met een hele waaier aan taken die weinig raakvlakken hadden met hun specifieke verantwoordelijkheden, maar vielen onder het algemene onderhouden van de 'hoocheyt ende heerlicheyt' van de vorst. Externe omstandigheden als de oorlog met Gelre en de ketterbestrijding maakten een brede inzetbaarheid noodzakelijk en hebben zo niet meegewerkt aan het scherper omschrijven van de taken en bevoegdheden. Alleen de taken van de griffier en die van de secretarissen werden meer gescheiden.

Ondanks de vele tegenkrachten in Holland die nieuwe regelgeving bemoeilijkten, is er een onmiskenbare, hoewel zeer geleidelijke, ontwikkeling naar afkadering en formalisering. In de loop van de zestiende eeuw komen er meer commissiebrieven voor de ambtenaren. De Raad werd een instelling met vaste leden waarin niet meer, zoals vermoedelijk gebeurde aan het eind van de vijftiende eeuw, zo maar mannen konden aanschuiven die toevallig een goede band hadden met de stadhouder. Het aantal onbezoldigde secretarissen werd na de startproblemen uiteindelijk gereguleerd. De ambtenaren hielden zich steeds minder bezig met nevenactiviteiten. Het conflict tussen de theorie in nieuwe regels en mogelijkheden in de praktijk zal ook in de volgende hoofdstukken veelvuldig naar voren komen.

2 Een ambt in dienst van de vorst

Inleiding

> Thoent ende geeft oitmoedelicken te kennen uwe genaden oitmoedige diener Thielman Oem hoe dat die suppliant alletoes geweest is een goet ende willige dienaer ende ondersaet van uwe genaden zoe dat die suppliant mits zijnre goetwillicheyt bij uwer genaden voorsaten gestelt ende geordonneert is geweest in diensten als raidt ordinaris in uwer camere van den Raide in Hollant ende naderhandt in uwer genaden Rekencamere.[1]

Rekenmeester Tielman Oom van Wijngaarden was geen gelukkig man toen hij in 1495 bij een hervorming van de Rekenkamer het veld moest ruimen. Het bovenstaande citaat is het begin van de weergave van zijn protest, waarin hij de vele goede diensten verhaalt die hij voor de vorst en diens voorouders verricht had. Hij presenteert zich als een trouwe dienaar die altijd zijn best gedaan had de zaken van de vorst te behartigen en dat er daarom geen reden was hem te ontslaan. Voor zijn goede daden was hij immers door de voorouders van de vorst beloond met de ambten van raadsheer en later rekenmeester. Tielman bevond zich echter in een periode waarin dienst aan de vorst steeds onpersoonlijker werd en de algemene 'goetwillicheyt' minder belangrijk werd dan vakbekwaamheid. Hoewel de vorst nog steeds niet zonder de persoonlijke banden kon, was er steeds meer sprake van 'bureaucratische rationaliteit'.[2] Deze ontwikkeling veroorzaakte niet alleen veranderingen in het type ambtenaren, maar ook in de voordelen die een functie in vorstelijke dienst met zich meebracht. In dit hoofdstuk zal dan ook de vraag centraal staan wat voor gevolgen de toenemende afwezigheid van de vorst en (pogingen tot) formalisering en professionalisering hadden voor de band tussen de vorst en zijn ambtenaren.

De ontwikkeling van de oude Hofraad van de vorst, met trouwe intimi als raadgevers, tot meerdere gespecialiseerde instellingen met gesalarieerde ambtenaren was een algemeen Europees verschijnsel. De raadgevers 'oude stijl', die de vorst bijstonden met een heel scala aan diensten, hadden als vertrouwelingen van de vorst

1 RekReg, inv. nr. 29, f. 15r.

2 Zie voor een algemene schets van de trend van persoonlijke banden naar bureaucratische rationaliteit in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden: Blockmans, 'Corruptie', vnl. 243-245.

een sterke invloed op het bestuur. Ze werden door de vorst begunstigd en onderhouden, speelden een rol in zijn hofhouding en waren in alle opzichten de meest vooraanstaande mannen van het land. De invloed en het prestige dat de raadslieden aan het hof genoten gaven alle aanleiding om hun positie te koesteren en door te geven aan volgende generaties. Ze ontvingen geen salaris, waardoor materiële verrijking vooral moest komen uit de machtspositie aan het Hof en begunstigingen van de vorst. De raadsheren in de zich langzaam uitkristalliserende instellingen daarentegen, werden steeds meer professionele en gesalarieerde ambtenaren die hun taken volgens vastgestelde procedures uitvoerden. Deze institutionalisering van de vorstelijke raden was in de vijftiende en zestiende eeuw nog in volle gang in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. De bovengenoemde Tielman Oom van Wijngaarden was een overgangsfiguur tussen de intimi uit de persoonlijke Raad van de vorst en de professionele ambtenaren in de vorstelijke instellingen.

Onder de Bourgondiërs begon reeds vanaf het tweede kwart van de vijftiende eeuw een proces van schaalvergroting in de Nederlanden. De territoria van de vorst waren te uitgestrekt om centraal te besturen en er vormden zich meerdere lokale hoven. Holland, Zeeland en Westfriesland waren niet meer dan een klein onderdeel van de Bourgondische personele unie. Niet alleen het contact van de vorst met de onderdanen, maar ook dat met zijn ambtenaren werd hierdoor onpersoonlijker. Het Hof in Den Haag werd een instelling waarin naast de edelen ook een toenemend aantal juristen zitting nam. De verschillende taken werden verdeeld onder een vast aantal gespecialiseerde ambtenaren, wat onder andere leidde tot een splitsing tussen de Raad en de Rekenkamer. Omdat de vorst nog zelden in Holland was, kon hij zijn raadsheren niet meer persoonlijk onderhouden aan zijn hof. In plaats daarvan kregen zij nu salaris en kleedgeld. Het verdwijnen van veel van het persoonlijke contact zorgde er ook voor dat de vorst zijn ambtenaren in mindere mate begunstigde.[3]

Het rijk van de Habsburgers was in de onderzochte periode nog vele malen groter dan dat van hun Bourgondische voorouders. De vraag is welke gevolgen dit had voor de betrokkenheid van de vorst met zijn ambtenaren. Paragraaf één gaat over de selectie van de ambtenaren in de vorstelijke instellingen. In hoeverre hield de vorst zich nog persoonlijk bezig met het aanstellen van de ambtenaren? Had hij nog enig zicht op de meest geschikte kandidaten of liet hij de selectie geheel over aan de landvoogdes en de centrale ambtenaren? Welke tactieken konden sollicitanten aanwenden om een ambt in dienst van de vorst te verwerven? Om te verklaren waarom bepaalde mannen een aanstelling verwierven is het ook van belang om te achterhalen wat de motieven konden zijn om naar een ambt te solliciteren.[4] Paragraaf twee gaat daarom in op de voordelen die een ambt in dienst van de vorst met

3 Damen, *De staat van dienst*, met name hoofdstukken 1, 3, 4.3, 5.1-5.3.

4 Uiteraard gaat het niet alleen om individuele afwegingen. Het verwachtingspatroon van vrienden en familie kan ook een sterke rol hebben gespeeld. Zie bijvoorbeeld voor ambtenaren die hun eigen zoons naar voren schoven hoofdstuk 6.4.

zich meebracht. Hoe gunstig was het om een vorst op afstand te dienen? In hoeverre speelde prestige nog een rol? Wat was het belang van de directe materiële voordelen, met name het salaris, van een ambt in dienst van de vorst? Hoe vanzelfsprekend was het dat ieder ambt gedurende een periode van 75 jaar voor iedereen even begerenswaardig was? De verschillende voordelen die een ambt met zich meebracht zullen daarom zo goed mogelijk in kaart worden gebracht.[5] Waar mogelijk zal ik een ontwikkeling gedurende de onderzoeksperiode aangeven.

1 De aanstelling

1.1 De aanstelling bij het Hof van Holland

De vorstelijke Raad was oorspronkelijk een open instelling waarin de vertrouwelingen van de vorst kwamen en gingen wanneer het hen goed dacht of als er behoefte was aan hun diensten. De vorst had nog weinig formeel vastgelegd over de rol die ze in de Raad speelden. In de loop van de vijftiende eeuw werden een officiële aanstelling, een ambtseed en een commissiebrief steeds belangrijker om toegelaten te worden in de vorstelijke instellingen. De functionarissen legden hun eed oorspronkelijk af in handen van de vorst, maar vanaf de vijftiende eeuw nam doorgaans de stadhouder of de president deze taak waar. In de eed zwoer de ambtenaar de hoogheid en heerlijkheid van de vorst te bewaren.[6] Het toenemende belang dat werd gehecht aan commissiebrieven blijkt uit de systematische registratie daarvan in de loop van de zestiende eeuw. Zonder de brief of eedaflegging konden vraagtekens gezet worden bij de geldigheid van iemands aanstelling. De leden van de Rekenkamer vonden bijvoorbeeld in 1495 dat ze Tielman Oom van Wijngaarden 'mochten noch en dorsten' ontvangen als onbezoldigd rekenmeester omdat hij geen commissiebrief kon laten zien of een eed had afgelegd.[7]

5 Zie voor een overzicht van de voordelen in dienst van de vorst in de Bourgondische periode: Damen, *De staat van dienst*, hoofdstuk 5.

6 De onderdanen lieten in het Groot Privilege van 1477 en de instructie van 1480 vastleggen dat de ambtenaren bij hun eed ook zwoeren dat ze hun rechten en privileges zouden respecteren. In hoeverre die bepaling in de onderzochte periode nog van kracht was is onbekend, maar het kwam niet meer voor in de latere instructies. Jongkees, *Het Groot Privilege*, artikel 58-59; Damen, *De staat van dienst*, 48; Instructie 1480, artikel 2. Voor de populatie heb ik geen voorbeelden van een eed kunnen terugvinden. Waarschijnlijk stond er net als in de commissiebrieven niet veel meer in dan dat de ambtenaar de hoogheid en heerlijkheid van de vorst moest onderhouden en het officie naar behoren uitoefenen. In de eed voor de raadsheren van het Hof van Utrecht stond verder vermeld dat ze onpartijdig moesten zijn en het geheim van de raadkamer niet onthullen. Jobse, *Het Hof van Utrecht*, 16. Aangezien het Hof van Utrecht was opgezet met behulp van Hollandse ambtenaren, kunnen we aannemen dat de eed voor de raadsheren van het Hof van Holland vrijwel identiek was. Zie ook: De Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij', 366.

7 Persoonlijke twisten spelen hier waarschijnlijk een rol aangezien Tielman net ontslagen was als bezoldigd rekenmeester op aanwijzen van een aantal nog zittende leden van de Rekenkamer. RekReg, inv. nr. 29, f. 16v. In 1536 gingen er al geruchten over wie de nieuwe procureur-generaal van het Hof van Holland zou worden, maar toen Gerrit van Assendelft aan de persoon in kwestie (Willem Willemsz. van Alkmaar) vroeg of hij inderdaad de gelukkige was, kon deze alleen maar melden dat hij geen commissiebrief had. ACB, inv. nr. 94, Raad van Holland aan Anton van Lalaing (15 maart 1536).

In naam stelde de vorst altijd alle functionarissen aan, ongeacht hoe ver hij van zijn ambtenaren verwijderd was. In de praktijk ging hij meestal af op het advies van derden.[8] De vorst was in de zestiende eeuw vaak afwezig in de Nederlanden en liet de benoemingen grotendeels aan de landvoogdes over. Op centraal niveau bemoeide de vorst zich nog met de vergeving van de ambten, maar op gewestelijk niveau was zijn invloed, zeker na 1517, minimaal. Alleen voor de functie van stadhouder was hij nog aantoonbaar actief in het benoemingsbeleid. De landvoogdes nam voor de andere ambten in overleg met haar adviseurs *de facto* de uiteindelijke beslissingen. Het was echter onduidelijk wie uiteindelijk de beslissende stem had bij de benoemingen. De sollicitanten zochten daarom patronage bij verschillende personen: de vorst, de landvoogdes en invloedrijke (vaak centrale) ambtenaren.[9]

Het was een oude gewoonte om de stadhouder, en later de president, te raadplegen over de invulling van een vacature bij het Hof van Holland. Desalniettemin was over hun adviesrol niets vastgelegd in de commissiebrieven. Verschillende stadhouders maten zich teveel vrijheid aan bij het vergeven van ambten, want in 1509 benadrukte Maximiliaan in een ordonnantie dat alleen hij de beschikking over de officies had.[10] De uitvaardiging sloeg mede op Hollandse stadhouder Jan van Egmond want in de aanvullende instructie voor het Hof van 1510 kreeg hij nog specifiek hetzelfde verbod.[11] Het is niet duidelijk of deze aangemeten vrijheid van de stadhouder een situatie was die zich al langer voordeed of pas na de Spanjereizen en uiteindelijke dood van Filips de Schone (1506) de kop opstak, maar het verklaart wel dat Jan van Egmond zich pijnlijk gepasseerd voelde toen Margareta van Oostenrijk in 1514 een onbezoldigd raadsheer wilde aanstellen zonder hem daarover te consulteren. Volgens Jan werden de stadhouders bij het aanstellen van raadsheren altijd geraadpleegd, waardoor deze benoeming geheel tegen het protocol was.[12]

De al dan niet geüsurpeerde macht van de stadhouders en presidenten bij de benoemingen kon leiden tot schadelijke geruchten. In 1531 werd over stadhouder Anton van Lalaing verteld dat hij nieuwe raadsheren, baljuws en andere ambtenaren aanstelde 'omme ghelt ofte deur corrupcie', en dat 'hy justicie weygert, stellende onnutte Luyden in den Raedt, ende oick onbequame Luyden in allen d'Officien van Hollant'. Het idee leefde dus dat de stadhouder zoveel invloed had dat hij direct verantwoordelijk was voor het aanstellen van nieuwe raadsheren. Toen de Sta-

8 De Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij', 363. Filips de Schone had zelfs als (niet noodzakelijkerwijs negatieve) bijnaam 'Croit-Conseil'. Cauchies, *Philippe le Beau*, 58, 220.

9 Rodríguez-Salgado, *The changing face*, 22-23. Er was in de jaren na het aftreden van Karel V in 1555 tot zijn dood in 1558 vrij veel verwarring over wie nu de werkelijke macht in handen had in de Habsburgse landen. Rodríguez-Salgado, *The changing face,* 128. Zie ook: Knevel, *Het Haagse bureau*, 69, over een vergelijkbare 'onoverzichtelijke' situatie tijdens het stadhouderloze tijdperk na 1650.

10 *ROP* I, 86. Zie voor Maximiliaans mening over het benoemen van ambtenaren tijdens het eerste regentschap van Margareta van Oostenrijk: Koenigsberger, *Monarchies*, 101.

11 Instructie 1510, artikel 17.

12 Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 213 (=ADN, inv. nr. 18865.31386) (Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 13 mei 1514).

ten van Holland met deze geruchten geconfronteerd werden, antwoordden ze dat ze niets te klagen hadden over 'den Raedt nochte Officiers nyet want die al by myn g.v.(in dit geval wijlen Margareta van Oostenrijk) gestelt zijn geweest eer Hoichstraten (Anton van Lalaing) stathouder geworden es, vuytgenomen (Arend) Sandelin ende mr. Galeyn (Zegers) dat goede mannen zijn'.[13]

Uit de commissiebrieven worden we meestal niet veel wijzer over de gang van zaken op het moment dat een vacature vervuld moest worden, of over de reden van iemands aanstelling. Meestal staat in een commissiebrief een algemene formule dat een persoon wordt aangesteld vanwege ''t goede ende deuchdelick rapport' dat over hem was binnengekomen.[14] Met name aan het begin van de onderzochte periode komen we nog motiveringen tegen dat er veel vertrouwen is in iemands 'wijsheit ende goede ernsticheit', of in zijn 'experientie, abelheyt ende nutheyt'.[15] Dergelijke gemeenplaatsen zijn doorgaans weinig verhelderend en per ambtenaar inwisselbaar. Hooguit staat er nog bij vermeld dat een ambtenaar werd aangesteld op aanbeveling van de stadhouder en enkele raadsheren.[16]

Voor de zestiende eeuw hebben we dankzij de bewaard gebleven correspondentie meer zicht op de gang van zaken bij een benoeming. Bij de meeste functies was er sprake van een dynamisch selectieproces waarbij niet alleen de landvoogdes, centrale ambtenaren en stadhouder, maar ook de president en andere invloedrijke gewestelijke ambtenaren zich konden uitspreken over de in hun ogen meest geschikte kandidaat. Er kunnen grofweg vier manieren onderscheiden worden waarop iemand een functie in dienst van de vorst op gewestelijk niveau kon verwerven. De eerste manier was het profiteren van een 'resignatio in favorem', wat vooral aan het eind van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw veel voorkwam. De tweede strategie die een ambtenaar in spe kon toepassen was het persoonlijk langsgaan bij de vorst of landvoogdes. De derde manier was het lobbyen over te laten aan een hoger geplaatst persoon, een patroon of makelaar, om een goed woordje te doen bij de vorst of landvoogdes.[17] De vierde mogelijkheid was het verkrijgen van een belofte voor het eerst vrijkomende ambt, vaak als dank voor reeds bewezen diensten aan de vorst. Dergelijke beloften waren echter niet veel waard, aangezien het ambt regelmatig alsnog naar een ander ging.[18]

13 *Jacobsz. II*, 217; *Van der Goes*, 16 augustus 1531 (citaten).

14 Bijvoorbeeld: RekReg, inv. nr. 492, f. 29r.

15 Respectievelijk in de volgende commissiebrieven: RekRek, inv. nr. 194, f. 100v (rentmeester-generaal Jan van Oudheusden 1499); inv. nr. 4443, f. 11r-v (rentmeester van de exploten Jan Hendriksz. 1520).

16 Bijvoorbeeld bij onbezoldigd raadheer Cornelis van Mierop of procureur-generaal Willem Willemsz. van Alkmaar, respectievelijk: HvH, inv. nr. 29, f. 208r; inv. nr. 30, f. 29r.

17 Toen een plaats in de Grote Raad van Mechelen vrijkwam schreef Gerrit van Assendelft dat 'Meester Geleyn (Zegers) sal mede up dese staet comen solliciteren ende heeft my geseydt dat hij toeseggen heeft van den tresorier Ruffault hem hier inne behulpelick te wesen'. Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 129r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 december 1532).

18 Klaas van Essche was bijvoorbeeld de eerst vrijkomende functie van rekenmeester beloofd. Hij werd echter gepasseerd ten gunste van Vincent Cornelisz.. Klaas werd ter compensatie aangesteld als rekenmeester extraordinaris met een wedde van 100 pond per jaar. RekRek, inv. nr. 492, f. 41v. Aan Vincent Dammasz. was het ambt van

De 'resignatio in favorem' had zijn wortels in het canoniek recht en was gebaseerd op het idee dat een ambt het bezit was van de bekleder die er mee kon doen wat hij wilde. In de praktijk was de 'resignatio in favorem' een verzoek van de ambtenaar aan de vorst om zijn functie aan een ander over te doen.[19] Een mooi voorbeeld hiervan is het een-tweetje dat de familie De Jonge maakte met Willem van Berendrecht. Cornelis de Jonge resigneerde zijn ambt van bezoldigd raadsheer aan Willem van Berendrecht in 1493, die vervolgens zo vriendelijk was hetzelfde ambt in 1509 weer te resigneren aan Reinier de Jonge, de zoon van Cornelis.[20] Cornelis, die in 1493 de overstap van Raad naar Rekenkamer maakte, had in dat jaar nog geen volwassen zoons aan wie hij het ambt van raadsheer kon resigneren. Zijn zoon Reinier was toen namelijk ongeveer achttien jaar en net begonnen aan zijn rechtenstudie te Leuven. Het lijkt er dus sterk op dat Willem de plek voor Reinier warm hield totdat deze rijp was voor het ambt.

Vaak waren de mannen aan wie een ambt werd geresigneerd al de meest voor de hand liggende keuze voor de opvolging. Ze waren substituut van de resignerende ambtenaar of hadden ervaring in het onbezoldigde equivalent van de functie.[21] Voor de vorst kon bemiddeling van een hooggeplaatst persoon, een makelaar, de doorslag geven om een resignatie goed te keuren.[22] Op die manier bond de vorst of landvoogdes zowel de makelaar als de resignerende cliënt aan zich. De motieven voor de resignatie waren niet altijd van persoonlijke aard. Het kon zijn dat de resignerende ambtenaar goed betaald werd door degene aan wie hij het ambt probeerde over te geven.[23] Ook kon de 'resignatio in favorem' geschieden op verzoek van een

bewaarder van de charters en registers beloofd, maar hij werd gepasseerd voor Viglius van Aytta. Vincent moest toen nota bene bij Viglius solliciteren naar het ambt van substituut van bewaarder van de charters. Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 5r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 4 oktober 1550). In 1531 adviseerde het Hof van Holland geen personen te passeren die de vorst 'lange tijt gedient ende expectanten geweest zijn'. Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 44r (Raad van Holland aan Karel V, 29 november 1531). Herman van Zuyderhuizen was in die tijd raadsheer in Holland 'verwachtende d'eerste ordinarys raedtscap van den zelven onsen Rade'. HvH, inv. nr. 29, f. 135r.

19 Zie bijvoorbeeld: Brand, 'Appointment strategies', 91-92; Damen, *De staat van dienst,* 159; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 432-433. Rekenmeester Thomas Beukelaar beschouwde zijn ambt blijkbaar ook als zijn bezit. Op 19 maart 1504 protesteerde hij omdat iemand in zijn plaats de functie van rekenmeester verworven zou hebben, 'dair hij noeyt consent noch overgifte of gedaen hadde nyemande wie hij was mer hadden tselve gedaen up hoire frivoel te kennen geven'. RekReg, inv. nr. 29, f. 74r.

20 RekRek, inv. nr. 343, f. 171v. Ter vergelijking: Nicolaas Nicolai meende dat zijn vader Nicolaas Everaerts een geestelijk ambt praktisch voor hem kon opeisen omdat hij het ooit aan de huidige bekleder had geresigneerd. Guépin, *De drie dichtende broers*, 1.1 (Nicolaas Nicolai aan Nicolaas Everaerts, 20 juni 1525).

21 Een aantal voorbeelden: in 1508 resigneerde raadsheer Filips van Spangen zijn ambt aan onbezoldigd raadsheer Jan van Duivenvoorde. RekRek, inv. nr. 343, f. 175r. Dirk van Zwieten resigneerde zijn ambt van procureur-generaal aan zijn substituut Karel Grenier in 1494. RekRek, inv. nr. 185, f. 182r. In 1506 liet Jacob van Almonde weten door raadsheer bij absentie Evert de Veer opgevolgd te willen worden. RekRek, inv. nr. 343, f. 174r.

22 Loeff van Snellenburch werd bijvoorbeeld onbezoldigd secretaris bij resignatie van Nicolaas Nicolai de Jonge en op aanbeveling van president Gerrit van Assendelft. HvH, inv. nr. 32, f. 206r; Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (25 juli 1546).

23 Jean noemt verschillende voorbeelden uit de vijftiende en zestiende eeuw voor de Rekenkamer van Rijsel van mannen die een ambt 'kochten' van degene die het aan hen resigneerde. Jean, *La chambre des comptes*, 204-205. Zie verder: Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 36. Zie ook de mogelijkheid van 'koop' die Nicolaas Nicolai noemt voor het verwerven van het ambt van griffier van de Grote Raad. Guépin, *De drie dichtende broers*, 3.8.6 (Nicolaas Nicolai aan Adriaan Nicolai, 25 maart 1534). Hoewel het waarschijnlijk is dat ambtverkoop ook in Holland gebeurde, ontbreken directe bewijzen.

Afb. 8 Raadsheer Nicolaas Nicolai (1504-1570), ook bekend als neolatijns dichter Grudius, was de zoon van president Nicolaas Everarts.

ander dan de aftredende ambtenaar. Het kwam zelfs voor dat de resignerende ambtenaar zijn functie niet aan de gewenste persoon wist over te doen, maar dat het toch als een 'resignatio in favorem' werd opgetekend in de rekeningen.[24] Gehonoreerde verzoeken tot 'resignatio in favorem' kwamen minder vaak voor in de zestiende eeuw, wat duidt op een toenemende invloed van het centrum.

24 Toen Nicolaas Nicolai zijn ambt van raadsheer wilde resigneren aan Gerrit van Renesse, protesteerden twee onbezoldigde raadsheren met succes tegen dit plan omdat het vrijkomende ambt aan hen was beloofd. Desalniettemin staat in de rekening van de rentmeester van Noordholland dat Nicolaas Nicolai zijn ambt aan de twee onbezoldigde raadsheren geresigneerd had. Zie voor deze episode *ut infra*.

Naast de 'resignatio in favorem' komen ook de andere drie vormen van solliciteren naar voren in de correspondentie van president Gerrit van Assendelft. Met name de briefwisseling over de opvolging van raadsheer Nicolaas Nicolai in 1539 kan hierbij goed als illustratie dienen. Uit een brief aan stadhouder Anton van Lalaing blijkt dat Nicolaas Nicolai zijn ambt aan Gerrit van Renesse wilde resigneren. Van Renesse was om deze resignatie te bewerkstelligen persoonlijk naar Maria van Hongarije gereisd. Hij was vervolgens zelf de drager van de brief van de landvoogdes aan Gerrit van Assendelft, waarin ze de president zijn mening vroeg over deze resignatie. Van Assendelft was niet blij met de vraag want welk advies hij ook gaf, het zou hem altijd door bepaalde mensen kwalijk worden genomen. Hij schreef aan de stadhouder: 'Mijn heere mij dunct dat de majesteit van de coninginne noch oeck uwer edele mij dies nyet en behoiren te verghen want oersaeck gegeven soude worden mij alle de werlt te viant te maicken.' Als hij een negatief advies gaf over Gerrit van Renesse dan zou hij te maken krijgen met de woede van al diens vrienden en verwanten, van wie velen ook aan hem verwant waren. 'Ende adviserende voor hem zoe connen uwer edele wel bemercken wat debadt ende oock reproesche ick daer doer soude moegen crigen met meesters Jasper Lievens zoen, Willem Pijnssoen ende Guillam Zegers die mijn medebroeders zijn ende daegelickx met mij moeten converseren.' Gerrit besloot daarom dat de landvoogdes het advies van Anton maar moest volgen om de lieve vrede te bewaren.[25]

Aan landvoogdes Maria van Hongarije schreef Gerrit over dezelfde kwestie een beter onderbouwde brief. Hij gaf zijn mening over de leeftijd en opleiding van Van Renesse en herinnerde de landvoogdes er aan dat bij de vorige vacature 'questie geweest is tusschen meester Willem Pijnssen ende meester Guillam Zegers'. Ze waren toen beiden aangesteld voor een halve wedde, met de belofte dat ze bij de eerst volgende vacature een volledig salaris zouden krijgen. Bijkomende moeilijkheid was dat ook aan Jasper Lievenz. van Hogelande, op dat moment raadsheer met pensioen, de eerst volgende vacature van bezoldigd raadsheer was beloofd.[26] Naast het probleem dat er twee beloftes waren gedaan voor dezelfde functie was er nu dus een derde partij die probeerde er met de buit vandoor te gaan.[27]

Hoewel Gerrit van Assendelft verder niemand geïnformeerd had over de geplande resignatie, waren er toch geruchten rondgegaan over de opvolging van Nicolai. In een volgende brief schreef Gerrit aan stadhouder Anton van Lalaing dat Geleyn Zegers en Willem Pijnsen 's avonds naar hem toe waren gegaan omdat ze gehoord hadden van ontvanger van de bede Willem Goudt dat Gerrit van Renesse probeerde de functie van Nicolai te verkrijgen. Ze waren niet blij toen ze vernamen dat de president dit al drie weken wist. Ze zouden nu samen naar het Hof te Brussel reizen

25 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 51r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 29 januari 1539).
26 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 53r-v (Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije, 29 januari 1539).
27 Het was niet ongewoon dat meerdere personen een belofte kregen voor dezelfde functie. Toen Margareta van Oostenrijk een keer hiermee geconfronteerd werd met betrekking tot een functie buiten Holland, adviseerde ze beide kandidaten een proeftijd te geven. Lanz, *Correspondenz,* nr. 49.

om daar hun benoeming te bepleiten.[28] De twee ondernamen op deze manier snel actie om persoonlijk de hen beloofde vacature op te eisen, wat ze met succes deden. Gerrit van Renesse moest zich tevreden stellen met de functie van onbezoldigd raadsheer. Jasper Lievenz. van Hogelande kreeg later dat jaar een bezoldigde aanstelling, waarvoor de stadhouder persoonlijk zorgde.[29]

Gerrit van Renesse had het voordeel dat hij al van tevoren wist dat Nicolaas Nicolai zijn functie zou neerleggen. Hierdoor kon hij er als eerste bij zijn en maakte hij een kans op het ambt ondanks de beloften die de andere heren waren gedaan.[30] Doordat snel solliciteren bij een vrijkomende post van groot belang was, kon het nuttig zijn om de gezondheid van de zittende ambtenaren goed in de gaten te houden. Vaak werd er al gelobbyd op het moment dat een raadsheer ernstig ziek werd. Over de vervulling van het ambt van de zieke Hollandse raadsheer Willem van Berendrecht werd bijvoorbeeld al gecorrespondeerd, totdat de man op miraculeuze wijze herstelde.[31] Nicolaas Nicolai schreef zonder schroom aan zijn broer dat hij zich afvroeg wanneer de griffier van de Grote Raad nu eindelijk een keer doodging. Hij zou erg blij zijn om te horen dat het slecht ging met de gezondheid van de griffier, zodat hij naar het ambt kon solliciteren.[32]

Zoals we hier boven zagen was Gerrit van Assendelft voorzichtig met het geven van zijn mening over de opvolging van Nicolaas Nicolai in 1539. Zijn angst tot aanbevelen valt deels te verklaren uit de problemen die bij voorgaande vacatures gespeeld hadden. Vier jaar voor de opvolgingskwestie van Nicolaas Nicolai lag raadsheer Arend Sandelijn op sterven. Gerrit van Assendelft schreef aan stadhouder Anton van Lalaing om te spreken over de mogelijke opvolgers van de doodzieke raadsheer. De stadhouder kon volgens Gerrit rekenen op een stroom van sollicitaties van de onbezoldigde raadsheren van dat moment, die 'oick geen gelt dair an zullen sparen'. Geleyn Zegers, die volgens Gerrit wel eens de bekwaamste van hen zou kunnen zijn, was meteen vertrokken naar Brussel om de functie te bemachtigen. Gerrit gaf daarbij aan dat de Raad Geleyn niet zou steunen om de functie te be-

28 Audiëntie, inv. nr. 1531, f. 10r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 22 februari 1539).

29 Gerrit van Renesse zei later over zijn aanstelling heel nuchter dat toen hij geen schout van Leiden meer was hij 'omme zijnen tijt nyet ledich over te brengen van de keizerlijke majesteit geimpetreert (had) commissie van raedt extraordinaris'. HvH, inv. nr. 514, sen. 5 (1544). Voor het advies van stadhouder Anton van Lalaing over de aanstelling van Jasper van Hogelande: Audiëntie, inv. nr. 1583, f. 26r (Anton van Lalaing aan Maria van Hongarije, 18 oktober 1539).

30 Het belang van 'er snel bij zijn' blijkt ook uit de motivatie voor de commissie van Maarten van Naarden als raadsheer in Holland. Hij was eerder raadsheer in Friesland geworden met de belofte dat hij binnen korte tijd in Holland of bij de Grote Raad als raadsheer aangesteld zou worden. Helaas zat hij tien jaar later nog steeds in Friesland 'overmits dat hij verre van daer (Holland en Mechelen) geseten ende van de vacerende staeten gedisponeert is geweest alleer hij 't vervolch aen ons heeft konnen doen doen'. HvH, inv. nr. 30, f. 115r.

31 Floris van Egmond en enkele niet bij name genoemde anderen hadden landsadvocaat François Coebel voor de post aanbevolen. Le Glay, *Correspondance de l'empereur Maximilien*, nr. 22 (Margareta aan Maximiliaan van Oostenrijk, december 1507).

32 Guépin, *De drie dichtende broers*, 3.8.6 (Nicolaas Nicolai aan Adriaan Nicolai (Grudius aan Marius), 25 maart 1534). 'Mirum autem quam senex ille Vander E nondum velit mori. Tu mihi scribe de illius mala valetudine, si gratum facere cupis.' Zie hetzelfde werk ook voor de Nederlandse vertaling.

machtigen door negatief over een andere kandidaat te schrijven, 'want wij (=alle raadsheren) gelijcklick met malkanderen hier willen blijven woenen in vrede ende yemant te scrijven onbequaem te zijn, en is niet goet doen'.

Hoewel Gerrit van Assendelft geen advies wenste te geven over de bekwaamheid van zijn onbezoldigde collega's, was hij wel bereid zijn mening te geven over mannen die nog niet in de Raad zaten. Als de landvoogdes de raadsheren zou schrijven om 'te weeten drie oft vier (geschikte) personen in den Raedt althans niet weesende', dan zouden ze haar 'die wairheyt sonder faveur overscrijven'. In het verleden waren er verschillende malen interne spanningen geweest bij de vervulling van een raadsheervacature want Gerrit schreef verder: 'Wil men die staet anders niet versien dan in der twee laetste reyse (=de vorige twee keer) gedaen is geweest soe sullen uwer edele wel sien wairtoe die saicken in 't eynde sullen verloepen. Ick neme God te getuyge dat ick niemant ter werlt en begeere te promoveren mer scrijve alleenlicken omme die eer van den keyser, welvaren van 't lant ende vordernisse van de justicie.'[33]

Bij gebrek aan een geformaliseerde selectieprocedure vond veel gelobby plaats, waarvan de bronnen een levendig, maar waarschijnlijk onvolledig, beeld geven. De Staten van Holland zagen de vervulling van raadsheervacatures liever volgens een vast patroon gaan. In 1555 verzochten ze aan de landvoogdes dat de Raad twee of drie personen mocht nomineren als er een vacature was, zoals de gewoonte was bij de Grote Raad.[34] Het kwam ook daarvoor al voor dat de landvoogdes aan de Raad vroeg een aantal personen te nomineren, maar dit was geen vastgelegde procedure. Wellicht kwamen de Staten met het verzoek om een al te grote inmenging van het centrum in de benoemingen onmogelijk te maken en allochtonen uit de instellingen te weren. Ook kan gedacht worden aan de wens een einde te maken aan de heftige concurrentiestrijd tussen de verschillende kandidaten en de interne spanningen die dat met zich kon meebrengen. Gerrit van Assendelft, die niet altijd even graag zijn aanbevelingen gaf en bovendien in conflict raakte met twee allochtone raadsheren, was daarom wellicht ook een voorstander, of zelfs initiator, van het verzoek om een voordracht te mogen doen.

Pas in het derde kwart van de zestiende eeuw gingen stemmen op tot een formalisering van de gang van zaken bij een vacature. Voor dit onderzoek hebben we echter te maken met een dynamische selectieprocedure waarbij verschillende mensen en rekruteringsmechanismen een rol speelden. De vorsten en landvoogdessen accepteerden dit gelobby, waarschijnlijk omdat ze op die manier verschillende personen konden begunstigen en aan zich binden. Door het nominatierecht van het Hof of een andere procedure niet vast te leggen, konden ze trouwe dienaren, of de cliënten van trouwe dienaren, belonen met een ambt. Op die manier verzekerden ze zich van de loyaliteit van de invloedrijkste mannen in Holland en van hun netwerken.

33 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 144r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 12 september 1535). Arend Sandelijn stierf vijf dagen na het schrijven van deze brief.

1.2 De aanstelling in de Rekenkamer

De selectie van het personeel voor de Rekenkamer verliep over het algemeen overzichtelijker dan bij het Hof van Holland. Dit beeld sluit aan bij eerder onderzoek naar de Bourgondisch-Habsburgse Rekenkamers. Dumolyn en Jean constateerden lange, homogene carrières in de Rekenkamer van Rijsel. Bos-Rops concludeerde dat een carrière in de Haagse Rekenkamer meestal voor het leven was en dat veel mannen die als klerk begonnen uiteindelijk als meester eindigden.[35] Inderdaad begon iets meer dan de helft van de ambtenaren in de Rekenkamer als klerk voor een particuliere rekenmeester, klom vervolgens op tot klerk in de Rekenkamer en bracht het daarna bijna vanzelfsprekend tot auditeur en meester.[36] Op het moment dat een rekenmeesterpositie vrijkwam vulde een auditeur die vacature op, waarna zijn plaats werd ingenomen door de klerk. Op deze manier was een klerk in de Rekenkamer er bijna zeker van uiteindelijk op te klimmen tot rekenmeester.[37]

De heren van de Rekenkamer werden al op jongere leeftijd (zie hoofdstuk 3.4) uitverkoren voor een carrière in die instelling dan de ambtenaren bij het Hof van Holland. Dit heeft onder andere te maken met het verschil tussen een juridische en een financiële training. In de Rekenkamer leerde men het vak in de praktijk. De ervaring die zo werd opgedaan was moeilijk in een ander ambt te verkrijgen. De landvoogdes en de centrale ambtenaren hadden daardoor weinig invloed op het carrièreverloop van de mannen die begonnen als klerk en moesten vertrouwen op het oordeel en de kunde van de zittende rekenmeesters. De automatische opvolging binnen de Rekenkamer maakt de vraag naar de rekrutering echter niet minder relevant. Hooguit verschuift de vraag naar hoe iemand in de eerste plaats in deze instelling kwam te werken.[38] Vaak hielpen de rekenmeesters hun jongere familieleden aan een baan in de Rekenkamer. Zij konden dit relatief eenvoudig doen omdat zij

34 *Sandelijn II*, 164 ('versoucken dat die van den Raede van Hollant vacerende eenich raedtschap die nominatien zouden hebben van twee ofte drie gelijck die van den Groeten Raede hebben'); *Van der Goes*, 16 oktober 1555. Het verzoek was er uiteindelijk doorgekomen. Koopmans, *De Staten van Holland*, 137. Ook de raadsheren in Brabant mochten een voordracht doen van drie personen bij een vacature. *ROP* III, 89-148, artikel 91. Het recht kon echter tot misbruik leiden. Als twee van de drie genomineerden zeer ongeschikt waren moest de keuze namelijk wel op de derde vallen. Centrale ambtenaar Viglius van Aytta vertelde de Staten van Holland daarom dat hij niet 'wist [...] of men 't selve soude lichtelycken obtineren, want als den Raedt van Hollandt yemandt soude willen hebben, soude lichtelyck twee andere Krepels daer by voegen, gelyck men in andere Raden, hebbende nominatie, siet te geschieden'. *Van der Goes*, 16 oktober 1555. Zie ook Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 432; Van Rhee, *Litigation*, 319.

35 Bos-Rops, 'The power of money', 49-50; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 54, 59; Jean, 'Aux marges', 39; Idem 'Les gens des comptes', 96-97. Zelfs veel ontvangers-generaal begonnen als klerk. Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 78-80.

36 Naast de officieel aangestelde klerken, was er nog een onbekend aantal anonieme jonge klerken, die de meesters ondersteunden bij het schrijfwerk. Zie voor een vermelding van deze klerken bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 5257, f. 9v (1520). Zie ook: Jean, 'Aux marges', 36.

37 Zo lezen we in 1526 bij de aanstelling van Vincent Dammasz. als auditeur dat 'mits den overlijden van (reken)meester Thielman van Dullekem, Jacob de Jonge zijn voorsaet van 't selve officie (van auditeur) in 't officie van 't meesterscip getreden es, zoe heeft den voirs. Vincent possessie genomen als auditeur'. RekRek, inv. nr. 361, f. 87r. Voor de carrières in de Rekenkamer meer uitgebreid hoofdstuk 3.5.1.

38 Zie ook: Bos-Rops, 'The power of money', 50.

hun verwanten persoonlijk trainden voor het vak. Familierelaties waren daardoor belangrijker voor het verwerven van een functie bij de Rekenkamer dan bij het Hof van Holland. In hoofdstuk 6 zal daar uitgebreid op worden ingegaan.

Desalniettemin kwam een aantal van de nieuw aangestelde rekenmeesters ook van buiten de Rekenkamer. Van een vastgelegde opvolgingsprocedure binnen de Rekenkamer was dan ook geen sprake. De rekenmeesters die van buiten de Rekenkamer kwamen, bemachtigden hun positie via de in de vorige paragraaf behandelde rekruteringsmechanismen. In tegenstelling tot de vijftiende eeuw kwam het echter zelden voor dat onervaren personen als rekenmeester werden aangesteld.[39] Meestal hadden nieuwe rekenmeesters ten minste werkervaring opgedaan als rentmeester.

2 De voordelen van een functie in dienst van de vorst

Bij een onderzoek naar rekruteringsmechanismen is het noodzakelijk te kijken naar de verschillende voordelen die een ambtenaar in dienst van de vorst uit zijn functie kon halen. Zo wordt duidelijk waarom een ambt wel of niet begerenswaardig was en kan verklaard worden waarom bepaalde mensen daar naar solliciteerden. De voordelen van het ambt waren bijvoorbeeld wedden, emolumenten en giften, een verbeterde sociale positie, opname in netwerken, het opdoen van relevante werkervaring, het verwerven van een machtspositie, eer en prestige.[40] Van deze voordelen zijn alleen het salaris en, in mindere mate, andere geldelijke inkomsten en bezittingen kwantificeerbaar. Voor de andere elementen zijn we aangewezen op een analyse van vaak indirecte aanwijzingen. Hieronder volgt eerst een behandeling van de eer en prestige en vervolgens van de materiële voordelen die een ambt in dienst van de vorst met zich meebracht. De waarde van het opdoen van relevante werkervaring komt in hoofdstuk 3 aan bod. De netwerken en het verwerven van een machtspositie tenslotte komen voornamelijk in hoofdstuk 6 terug.

2.1 Symbolische voordelen: prestige en eer

De prestigieuze positie van de ambtenaren als dienaren van de vorst was in Den Haag duidelijk zichtbaar door de aanwezigheid van twee juridische kringen. De

39 Volgens een rapport van de Rekenkamer van Rijsel uit 1480 was de Hollandse rekenkamer gevuld met onbekwame ambtenaren, die uiteindelijk ontslagen werden in 1495. Damen, *De staat van dienst*, 140-141, 144; Van de Pas, 'Rekenkamer van Holland', 634. Zie voor de werkervaring van de rekenmeesters hoofdstuk 3.5.1.

40 Zowel in Damen, *De staat van dienst*, als in Dumolyn, *Het hogere personeel*, worden de voordelen die vorstelijke ambtenaren uit hun functie konden halen uitgebreid behandeld. Voor de hier genoemde voordelen kan je ook, in de termen van Bourdieu, spreken over respectievelijk economisch kapitaal, sociaal kapitaal, cultureel kapitaal, politiek kapitaal, symbolisch kapitaal. Zie voor de verschillende vormen van 'kapitaal' bijvoorbeeld: Bourdieu, 'Economisch kapitaal', 122; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 6; Idem, 'Investeren in sociaal kapitaal', 434.

ene kring bestond uit de edelen en de ambtenaren die werkzaam waren in de vorstelijke instellingen. De andere kring was de dorpsgemeenschap van gewone Hagenaars, de buurlieden, in het Haagambacht. De edelen en ambtenaren mochten in eerste aanleg voor het Hof van Holland procederen en hadden bepaalde vormen van belastingvrijdom. Er was wel degelijk interactie tussen de ambtenaren en de buurlieden, maar de scheidslijn bleef duidelijk aanwezig. De hogere status van de ambtenaren kwam naar voren bij de rouwstoet in Den Haag voor Jan II van Wassenaar in 1524. De ambtenaren liepen voorop, daarna kwamen de afgevaardigden van de Staten en steden van Holland en de rij werd gesloten door de bestuurders van Den Haag. Ook in het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde hadden de edelen en ambtenaren voorrang op de buurlieden. De meeste ambtenaren woonden bovendien bij elkaar in de buurt in het Hofgebied met het grafelijk kasteel en de naaste omgeving (Binnenhof, Buitenhof, Plaats, Kneuterdijk, Vijverberg en Voorhout).[41]

De persoonlijke band die een ambtenaar onderhield met de vorst was nog belangrijker voor zijn eer en prestige dan de privileges en vooraanstaande positie in Den Haag. Van veel persoonlijk contact is in de onderzochte periode echter geen sprake. De Raad communiceerde in de zestiende eeuw voornamelijk via de correspondentie met de landvoogdes en centrale raden. Als de ambtenaren in direct contact traden met de vorst of landvoogdes dan was het vaak voor een gelegenheid van symbolische betekenis. In 1488 bijvoorbeeld, reisden de adellijke raadsheren Gerrit van Abbenbroek en Jan van Rietveld naar Maximiliaan om hem te feliciteren met zijn vrijlating uit handen van Brugse opstandelingen.[42] Verschillende raadsheren begaven zich in 1494 naar Geertruidenberg voor de huldiging van Filips de Schone.[43] In 1507 gingen minstens vijf raadsheren naar Dordrecht voor de inhuldiging van Margareta van Oostenrijk als landvoogdes.[44] In 1531 en waarschijnlijk ook in 1539 was echter alleen nog sprake van de president die de vorst uit naam van de Raad verwelkomde in Brussel, wat een duidelijk teken is van een toenemende afstand tussen de vorst en zijn ambtenaren.[45]

Het verminderde contact tussen vorst en ambtenaar nam niet weg dat het dienstverband persoonlijk bleef en dat de benoemingen van de vorst duurden voor zolang hij dat goed vond. Normaal gesproken kwam ontslag echter alleen voor als de functionaris zijn ambtseed schond.[46] Als er toch gedwongen ontslagen vielen,

41 Zie voor de verhouding tussen de Haagse ambtenaren en de buurlieden voornamelijk Van Kan, 'De Haagse politieke elite'; idem, 'Rondom Sint-Joris'. Voor de belastingvrijdom: Koopmans, *De staten van Holland*, 58, 65; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 74. Jan van der Mersche was als secretaris van het Hof 'in personele actie ter eerster instantie nergens iusticiabel [...] dan voor den zelfden Hove'. HvH, inv. nr. 515, sen. 255. Net als in het Sint-Jorisschuttersgilde kwamen in de Haagse rederijkerskamer 'Met Gheneuchten' ambtenaren en buurlieden samen, maar was er voor zover te achterhalen geen sprake van enige voorrang van de ambtenaren. Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement', 182.

42 Ze gingen Maximiliaan 'congratuleeren van zijnre genaden vangenisse te Brugge daer hij bij der hulpe gods vuytgecommen was'. RekRek, inv. nr. 184, f. 62r.

43 RekRek, inv. nr. 190, f. 131r.

44 RekRek, inv. nr. 341, f. 158r-159v.

45 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 192v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 20 december 1539).

46 De Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij', 367.

klaagden de gedupeerde ambtenaren hier vaak over door te schrijven dat er geen reden was ze op een dergelijke manier te schande te zetten omdat ze niets misdaan hadden, of dat kwaadwillende personen ten onrechte slechte dingen hadden gezegd over hun functioneren.[47] In de inleiding van dit hoofdstuk is al ingegaan op de protesten van Tielman Oom van Wijngaarden toen hij in 1495 ontslagen werd als rekenmeester. De nadruk die hij legt op de diensten die hij de vorst had gedaan in zaken die werkelijk niets te maken hadden met de uitoefening van zijn ambt is opmerkelijk. Zijn dienstbaarheid aan de vorst had er toe geleid dat hij 'in de rebellicheyden ende andere commocien die'r geweest zijn in den lande van Hollant[48] mitten zijnen altoes die eerste geweest zijn die men heeft willen overvallen ende van lijven ende van goeden verderven'. Tielman begreep daarom niet hoe de vorst een 'heerlijck oudt dienaer' die nooit iets fout had gedaan aan de kant kon zetten. De vorst besloot toen dat Tielman als rekenmeester op onbezoldigde basis mocht gaan werken 'in consideracien van den persoen van den suppliant'.[49] Vanwege de eerbare diensten van Tielman, vanwege zijn persoon, mocht hij dus alsnog zijn plaats in de Rekenkamer, en daardoor een deel van het prestige, behouden.

Een functie in dienst van de vorst bracht prestige met zich mee vanwege het persoonlijke karakter van het dienstverband. Dat betekende wel dat zodra een vorst overleed of aftrad alle functies in theorie weer vacant waren. Doorgaans continueerde de nieuwe vorst de ambtenaren in hun ambt, maar dit was niet altijd het geval.[50] Bij het overlijden van Filips de Schone in 1506 ging secretaris Bartout van Assendelft naar Mechelen om de kanselier te verzoeken iedereen in Holland in zijn ambt te handhaven. Bartout kreeg echter van de kanselier te horen dat hij daar niets over kon zeggen, omdat ook 'zijn autoriteyt geextinquert was'.[51] Uiteindelijk continueerde Maximiliaan alle ambtenaren bij provisie, nadat hij door de Staten-Generaal was erkend als voogd van de latere Karel V. Eind 1508 liet hij echter weten dat alle commissies ingetrokken zouden worden en dat hij, en in naam ook de achtjarige Karel, over een aantal maanden anders zou beslissen over de invulling van de ambten. In Holland leidde dit niet tot een verandering in de samenstelling van de Raad of de Rekenkamer.[52]

47 Zie de reacties van Tielman Oom van Wijngaarden en Thomas Beukelaar op hun (mogelijk) ontslag als rekenmeester (respectievelijk 1495 en 1504), de reacties van Floris Oom van Wijngaarden Jansz. (1510), Abel van Coulster, Jan van Duivenvoorde en Jacob Mouwerysz. (1515) op hun ontslag als bezoldigd raadsheer, en de reactie van secretaris Willem van Dam (1515) op zijn ontslag. Alleen de laatste vier werden in ere hersteld. RekReg, inv. nr. 29, f. 16r (Tielman Oom van Wijngaarden), f. 74r (Thomas Beukelaar); Ter Braake, 'Korte biografie' (Floris Oom van Wijngaarden Jansz.); HvH, inv. nr. 26, f. 72r (Jan van Duivenvoorde, Abel van Coulster en Jacob Mouwerysz.), f. 103v (Willem van Dam).

48 Verwijzend naar de Hoekse en Kabeljauwse twisten (1477-1480), de Utrechtse oorlog (1480-1483), De Jonker-Fransenoorlog (1488-1490) en de opstand van het Kaas- en Broodvolk (1491-1492).

49 RekReg, inv. nr. 29, f. 15r.

50 Brand, 'Appointment strategies', 87; Damen, *De staat van dienst*, 48-49. Karel de Stoute hervormde de Raad in 1462 en 1463. Damen, *De staat van dienst*, hoofdstuk 7.3; Idem, 'Nerve Centre', 74.

51 Ward, *Cities and States*, 115; *Dagvaarten* VI, 1c.

52 *ROP* I, 64-65.

In hoofdstuk één is al gewezen op de personeelsveranderingen bij het Hof van Holland toen de toekomstige Karel V op 23 oktober 1515 werd ingehuldigd. Vier raadsheren werden gedegradeerd tot een onbezoldigde status, terwijl advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen geheel het veld moest ruimen. Ook secretaris Willem van Dam moest op onbezoldigde basis gaan werken, terwijl een jaar later een oude onderwijzer van de nieuwe vorst werd benoemd tot extra secretaris.[53] Bewaarder van de charters Jan van Oudheusden werd aan de kant gezet voor Nicasius Hackenay, de Duitse hofmeester van de vorst.[54] De gedegradeerde raadsheren protesteerden met succes tegen deze gang van zaken. Door middel van een ordonnantie van 8 juli 1516 herkregen Abel van Coulster, Jan van Duivenvoorde en Jacob Mouwerysz. hun bezoldigde aanstelling. De protesten van de drie raadsheren, voor zover dat blijkt uit de motivatie voor hun herstel in de oude positie, laten mooi zien waarom zij het oneens waren met de degradatie. Ze meldden niets over de lagere inkomsten uit hun ambt, maar wel dat ze zonder 'yet misbruyct ofte misdaen' te hebben waren gedegradeerd 'tot hueren ende van hueren vrienden ende magen groite oneer ende scande'.[55] Het prestige dat het ambt met zich meebracht achtten ze ogenschijnlijk belangrijker dan het materiële gewin. Ook secretaris Willem van Dam noemde zijn degradatie tot zijn 'grooten oneere, schanden, schaden ende achterdeelen', waarbij we de schade misschien ook in de financiële hoek moeten zoeken.[56]

In het licht van het lozen van een deel van de oude garde was het geen toeval dat Jan van Egmond, een vertrouweling van Maximiliaan, bijna gelijktijdig zijn functie van stadhouder resigneerde aan Hendrik van Nassau, een favoriet van de nieuwe vorst. Hendrik gaf later aan dat hij behoorlijk wat geld had moeten geven aan iemand die recht zou menen te hebben op het stadhouderschap om zijn aanstelling vriendschappelijk te laten verlopen.[57] Hendrik doelde hier op Floris van Egmond, die al enige jaren substituut-stadhouder was. Er is een kwitantie overgeleverd van een betaling van 6000 pond van Hendrik aan Floris.[58]

De bezoldigde raadsheren stonden normaal gesproken in de hiërarchie boven de

53 RekRek, inv. nr. 349, f. 125v-126r (voor Willem van Dam); inv. nr. 350, f. 129v (voor extra secretaris Adriaan van der Wiele). Ook op centraal niveau werd de Raad opnieuw samengesteld: Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 101.

54 RekRek, inv. nr. 349, f. 129v. Jan had het ambt in 1498 gekregen van Filips de Schone ter compensatie van het verlies van het ambt van muntmeester in 1495. Het was nu de derde keer dat Jan het slachtoffer werd van een hervorming, want toen in 1500 het rentmeester-generaalschap werd afgeschaft verloor hij ook deze functie.

55 HvH, inv. nr. 26, f. 72r. De vierde gedegradeerde raadsheer, François Coebel, werd niet lang daarna benoemd tot raadsheer met pensioen.

56 HvH, inv. nr. 26, f. 103v.

57 RekRek, inv. nr. 350, f. 123r. Soms gebeurde de 'resignatio in favorem' op verzoek van de vorst. Brand, 'Appointment strategies', 92. Hendrik van Nassau had de Van Egmonds, of in eigen woorden 'yemant die enich recht zouden willen pretenderen tot 't voirs. stedehouderscip', tevreden moeten stellen met een geldsom. Hendrik zei tegen de Staten van Holland dat hij het stadhouderschap graag had willen accepteren, 'mer en heeft 't selve niet willen accepteren ten onwille ofte ondancke van yemant die enich recht zouden willen pretenderen tot 't voirs. stedehouderscip [...] ende om alle saecken met vrientscepe te beleiden [...] dese zaeken (?) veel gecost hebben eer hij heeft connen comen tot volcominge van 't voirs. stedehouderscip'. SAL, inv. nr. 383, f. 194r (6 maart 1516).

58 Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd,* 399. Met dank aan Hans Smit die mij hier op de valreep op attent maakte.

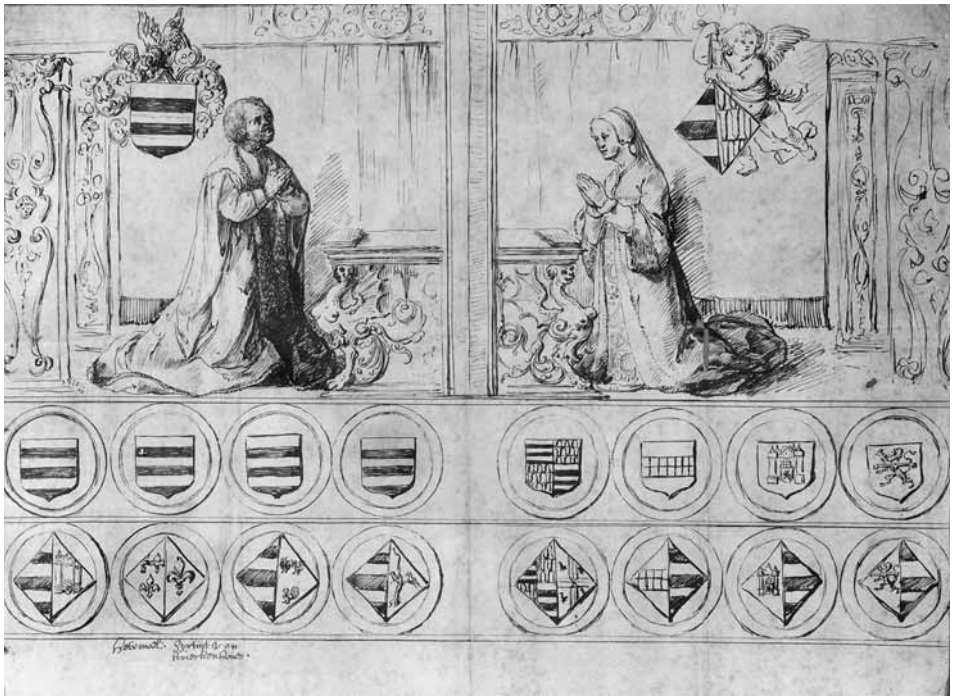

Afb. 9 Advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen (ca. 1453-1519) was in 1515 bij de meerderjarigverklaring van de latere Karel V één van de ambtenaren die niet in zijn ambt werd gecontinueerd. Hier staat hij afgebeeld met zijn echtgenote Gerarda Corf op een tekening die waarschijnlijk als concept heeft gediend voor een glasraam.

onbezoldigde raadsheren, ongeacht de tijd die ze in het college zaten. De hiërarchie kwam tot uiting in de zitplaats in de raadkamer en de volgorde van het stemmen.[59] De raadsheren hechtten sterk aan hun plaats in de Raad. In 1558 weigerde Maarten van Naarden nog in de Raad te zetelen door een conflict dat hij had met collega Geleyn Zegers over het 'voorgaen ende 't voorzitten'.[60] Het is dus niet verwonderlijk dat de in 1515 gedegradeerde heren zich bezwaard en beschaamd voelden toen (relatieve) nieuwkomers hun plaats innamen en zij letterlijk naar achteren werden geschoven. Een verschil in ambtskleding heeft vermoedelijk ook tot het gevoel van schande van de raadsheren bijgedragen. De kleding van de ambtenaren droeg in grote mate bij aan het aanzien, het symbolische kapitaal, dat hun ambt met zich meebracht, omdat zij immers op die manier voor iedereen herkenbaar waren.[61] Toen Maarten van

59 Zoals onder andere blijkt uit de volgorde die wordt aangehouden in het optekenen van de namen van de aanwezige raadsheren in de sententieregisters.

60 HvH, inv. nr. 381, f. 13v-14r (Raad van Holland aan Viglius van Aytta, 16 januari 1558).

61 Damen, *De staat van dienst*, 232-234; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 86-87; Paravicini, 'Soziale schichtung', 136, 152.

Rossum in 1528 Den Haag plunderde, keerden de Geldersen dan ook in triomf terug met de tabbaarden van de advocaten, procureurs en raadsheren.[62] Er is niet veel bekend over de kleding die de ambtenaren droegen, maar belangrijk hier is dat de bezoldigde raadsheren een andere, kortere, tabbaard droegen dan hun onbezoldigde collega's. De schande van degradatie tot de laatste categorie was daardoor extra groot, omdat het immers duidelijk zichtbaar was voor de hele buitenwereld.[63]

Natuurlijk is het mogelijk dat de protesterende ambtenaren uit tactische overwegingen wel over de schande klaagden en niet over de vermindering van de inkomsten. Meestal schroomden de ambtenaren echter niet om te klagen over een te laag of niet uitbetaald salaris, of arbeid die niet opwoog tegen de baten als ze meenden daar goede gronden voor te hebben.[64] Het prestige behoorde zeker tot één van de factoren die een ambt aantrekkelijk maakte om te bedienen. Hoewel ook in de zestiende eeuw nog druk gesolliciteerd werd bij vacatures in de gewestelijke instellingen zijn er aanwijzingen dat bij een aantal ambten het prestige niet altijd opwoog tegen de relatief kleine inkomsten. Juist door de verambtelijking en professionalisering van de functies in dienst van de vorst, nam de vanzelfsprekende populariteit van een vorstelijk ambt af. De vorst kon voorheen als geen ander sociaal en symbolisch kapitaal aan zijn ambtenaren bieden. Toen het gewicht van deze voordelen verminderde, werd de concurrentiepositie van andere carrières sterker.

2.2 Materiële voordelen: salarissen en emolumenten

Oorspronkelijk beloonde de vorst zijn ambtenaren door in hun levensonderhoud aan zijn Hof te voorzien. De vorst ging in de vijftiende eeuw echter over tot het uitbetalen van jaarwedden omdat hij in toenemende mate afwezig was en verschillende instellingen met eigen specialisaties uit het Hof ontsproten.[65] In de vijftiende eeuw was er sprake van een ingewikkeld systeem van salariëring, onder andere om tegemoet te komen aan de uiteenlopende sociale status die de ambtenaren hadden. Een edelman kreeg meer omdat hij zijn 'staet' moest kunnen voeren. In de loop van de Bourgondische periode werd het salarissysteem steeds meer vereenvoudigd en werd minder rekening gehouden met de sociale verschillen van de ambtenaren.[66] Het toenemende belang van juristen en een verdere institutionalisering van de Raad

62 Blok, 'Brief over de plundering', 12 (Marcus van Weze aan Christoffel van Weze, 8 maart 1528).

63 De onbezoldigde raadsheren droegen blijkbaar een langere 'tabbaert' (overkleed) dan de bezoldigde raadsheren. In 1559 was er sprake van een hervorming van de Raad en de aantallen raadsheren. 'Ende dat den ghenen mitten cuorten tabbaert sal blijven alsoo hij es, ende den anderen extraordinaris metten langen tabbaert sal men presenteren te sijne raetsheer commissaris.' HvH, inv. nr. 5963, 27 oktober 1559.

64 De rentmeesters van de exploten klaagden bijvoorbeeld lange tijd over hun karige inkomen. Ter Braake, 'Zwaeren Arbeyden', vnl. 57-60.

65 Damen, *De staat van dienst*, 217.

66 Damen, *De staat van dienst*, 223-227, 266-267. Voor de wedden die Maximiliaan in 1478 vaststelde: RekReg, inv. nr. 491, f. 11v.

hadden een salarisschaal tot gevolg waarin sociale status uiteindelijk geen rol meer speelde.[67] Voor zover mogelijk zal hier ook aandacht worden geschonken aan de andere inkomsten die de ambtenaren dankzij hun functie verkregen. Het is echter een ondoenlijke opgave om een totaalbeeld te krijgen van de inkomsten die de ambtenaren op legale wijze uit hun ambt haalden.[68]

De stadhouder was zonder twijfel de best betaalde ambtenaar in Holland. Zijn salaris bedroeg 1700 rijders, of 2040 pond per jaar (zie tabel 2.1).[69] De stadhouder kreeg 1200 rijders voor zijn wedde, honderd voor zijn kleding en 400 voor zijn huisraad, turf en benodigdheden voor zijn paarden.[70] De beloning voor de stadhouder kwam ongeveer overeen met 8160 daglonen van een meester metselaar in Den Haag aan het eind van de vijftiende eeuw, of met het jaarloon van de rentmeester van Noordholland en alle ambtenaren van de Rekenkamer samen in het midden van de zestiende eeuw.[71] Desalniettemin beweerde stadhouder Hendrik van Nassau dat hij door het leveren van andere diensten aan de vorst veel meer had kunnen verdienen dan als stadhouder van Holland.[72] Het salaris was bovendien al hetzelfde sinds 1434, terwijl de prijzen stegen.[73] De president volgde op respectabele afstand met het bedrag van achthonderd pond per jaar, dat nog altijd meer dan drie keer zoveel was als het jaarloon van de bezoldigde raadsheren.[74] De rentmeesters-generaal verdienden aanvankelijk 420 pond per jaar. Door de financiële hervormingen van 1492 ging het salaris van de rentmeester omhoog naar 1200 pond per jaar, waarvan hij nu een veel groter aantal klerken moest onderhouden.[75]

De raadsheren en secretarissen kregen vanaf 1463 per dag betaald om hun aanwezigheidsfrequentie te verbeteren. Hoewel ook de zon- en feestdagen werden meegeteld, betekende de nieuwe regeling een achteruitgang in salaris voor zelfs de actiefste raadsheren.[76] Aan het eind van de vijftiende eeuw verdienden de adellijke raadsheren

67 Voor de wedden in andere vorstelijke instellingen in het midden van de zestiende eeuw: Baelde, 'De domeingoederen', 56-63.

68 Zie voor dit probleem ook: Van Uytven, 'Vorst', 106.

69 Alle ponden die in het vervolg genoemd worden zijn van veertig groten, tenzij anders vermeld.

70 RekRek, inv. nr. 180, f. 50v; inv. nr. 356, f. 87r; inv. nr. 385, f. 132v.

71 Een meester metselaar die in Den Haag aan het Hof werkte verdiende vijf stuivers per dag in 1475, vijf (winter) of zes (zomer) stuivers in 1525 en zes of zeven stuivers in 1555. Noordegraaf, *Daglonen*, 112. Ik ga hier uit van vijf stuivers per dag.

72 SAH, inv. nr. 2, f. 169v. Hendrik meldde dat hij als stadhouder van Holland veel onkosten had gemaakt en dat hij had bedankt voor ''t goivernuerscip van Lutsenborch ende anderen diensten van den prince die hem veel proffijtelicker wesen zouden dan 't stedehouderscip van Hollant' (11 maart 1516).

73 Zie voor het salaris en kleedgeld van de stadhouder: Damen, *De staat van dienst*, 225, 232.

74 RekRek, inv. nr. 345, f. 258v. Gerrit van Assendelft verdiende oorspronkelijk, als eerste raadsheer presiderende, slechts 500 pond per jaar, maar hij kreeg al snel een extra pensioen van 300 pond. HvH, inv. nr. 28, f. 223v-224r (de aanstelling), f. 245v-246r (het pensioen); RekRek, inv. nr. 363, f. 81r-v.

75 RekRek, inv. nr. 185, f. 48r; inv. nr. 186, f. 45v; inv. nr. 190, f. 52v; inv. nr. 195, f. 96r.

76 Damen, *De staat van dienst*, 222. In de Raad van Vlaanderen kregen de ambtenaren hun wedde al vanaf 1427 per dag betaald. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 79. Als de raadsheren belast werden met speciale opdrachten werden ze niet op hun salaris gekort. Toen Floris Oom van Wijngaarden Florisz. in 1514 en 1515 in totaal 172 dagen had gewerkt als commissaris voor de 'informacie', kreeg hij 32 stuivers per dag 'mits dat hij gereekent zal weesen present'. Inderdaad kreeg Floris in 1514 voor 337 dagen uitbetaald en 366 dagen in 1515.

meer dan hun collega's die minder hoog op de sociale ladder stonden. De edelen verdienden zestien stuivers per dag (maximaal 292 pond per jaar), terwijl de niet-adellijke heren tevreden moesten zijn met twaalf stuivers (maximaal 219 pond per jaar).[77] Bij de hervorming van 1510 werd het salaris van alle raadsheren gelijk getrokken tot veertien stuivers per dag (maximaal 255, 5 pond per jaar), wat een belangrijke stap was in de professionalisering van de Raad.[78] De sociale status van een raadsheer speelde voor het eerst geen rol meer bij zijn beloning. Door een edelman hoger te salariëren was voorheen ook zijn hogere positie in de hiërarchie in de Raad duidelijk gemaakt.[79] De gelijkschakeling van de wedden verminderde nu het symbolisch kapitaal dat het raadsheerambt voor een edelman met zich meebracht, wat één van de redenen was dat een zetel in de Raad minder aantrekkelijk werd voor de edelen. Pas in 1556 verhoogde de vorst het salaris van de raadsheren tot zestien stuivers.[80]

De onbezoldigde raadsheren kregen niet betaald voor hun aanwezigheid in Den Haag. Zij konden echter net als de bezoldigde raadsheren andere inkomsten uit het ambt genereren.[81] Met name het verrichten van gerechtelijke onderzoeken voor partijen voor het Hof was een lucratieve bezigheid van de raadsheren. Volgens de ordonnantie van 1531 kreeg een raadsheer 48 stuivers per dag en zijn 'adjoinct', vaak een secretaris, 32 stuivers. Als de commissaris en 'adjoinct' een reis ondernamen voor de vorst dan kregen ze respectievelijk 32 en 22 stuivers. In 1480 ontvingen de raadsheer en 'adjoinct' vergelijkbare bedragen.[82] Voor een raadsheer betekende dit dat hij veel meer kon verdienen op een dag door een 'enqueste' of 'informacie' te doen dan door in Den Haag te blijven, hoewel hij natuurlijk ook zijn onkosten had.[83] De raadsheren ondernamen de lucratieve dienstreizen in ieder geval graag.[84] Daarnaast ontvingen de raadsheren rapportgeld als ze als rapporteur in een zaak optraden. Het rapportgeld kon variëren van vier tot 24 stuivers, afhan-

RekRek, inv. nr. 348, f. 117v; inv. nr. 349, f. 124r en f. 126v. Hetzelfde gold voor rekenmeester Vincent Cornelisz.. RekRek, inv. nr. 3414, f. 44v-45r. Zie ook: Fruin, *Informacie*, 6.

77 RekRek, inv. nr. 180, f. 52-53v. Zo kreeg Floris Oom van Wijngaarden Jansz. zestien stuivers omdat hij 'van den getaille van den eedelen' was. RekRek, inv. nr. 341, f. 144r-v.

78 RekRek, inv. nr. 344, f. 158r-159r; Instructie 1510, artikel 1. In de Raad van Vlaanderen was de gelijkschakeling al in 1451 doorgevoerd. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 79-80.

79 Zie ook Paravicini, 'Soziale schichtung', 130.

80 RekRek, inv. nr. 391, f. 131r; RekReg, inv. nr. 10, f. 73r-v.

81 Zie bijvoorbeeld Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 70-72.

82 Instructie 1531, artikel 135; Instructie 1480, artikels 23-24, 33-34. Zie ook Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 90-92. In de aanvullende instructie voor de Raad van Vlaanderen van 1510 wordt gesproken over 'conseillers commissaires qui n'ont nuls gaiges, mais en lieu de gaiges ont et auront la charge de faire toutes les enquestes des causess et procès pendans en ladite chambre'. *ROP* I, 136-139, artikel 6.

83 In Vlaanderen werden de financieel aantrekkelijke 'enquesten' bij loting onder de raadsheer-commissarissen verdeeld. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 19, 194. In 1518 klaagden de raadsheren van de Raad van Vlaanderen echter, dat hun reiskostenvergoedingen niet hoog genoeg waren. Ze kregen 32 stuivers per dag, maar omdat hun normale dagwedde van twaalf stuivers werd ingehouden hielden ze nog maar twintig stuivers over, waarmee ze niet al hun onkosten konden dekken. Nu werd bepaald dat ze hun normale wedden gewoon zouden houden als ze op dienstreis gingen. *ROP* I, 654-655.

84 Raadsheer Willem Snouckaart klaagde er over dat hij niet genoeg dienstreizen toegewezen kreeg.Verdediging Assendelft, artikel 118.

kelijk van de zwaarte die de stadhouder of president toekende aan de zaak. De overige raadsheren deelden per gerapporteerde zaak een ander bedrag.[85]

Rond het midden van de zestiende eeuw waren er mannen die bedankten voor het ambt van raadsheer omdat ze de verdiensten niet hoog genoeg vonden. Ook de andere voordelen die het ambt met zich meebracht, zoals het prestige, konden een weinig riante wedde blijkbaar niet meer compenseren. Toen er in 1547 sprake was van een uitbreiding van de Raad, was advocaat Cornelis van Alkmaar niet van plan om raadsheer te worden 'doer dien dat hij veel practijcks heeft ende groote penningen jairlicx es winnende'. Adriaan Sandelijn bedankte voor de post van onbezoldigd raadsheer, met als één van de redenen dat hij als pensionaris van Amsterdam maar liefst 400 pond per jaar zou gaan verdienen.[86] De steden behielden zo onder andere door concurrerende salarisbetalingen de bekwame juristen in hun dienst, die voorheen vaak de neiging hadden in dienst van de vorst over te gaan.[87]

De rekenmeesters verdienden een jaarsalaris dat 200 pond per jaar bedroeg, naast nog veertig pond voor de winterkleding en achttien pond voor de brandstof. De auditeurs kregen de helft aan salaris en andere vergoedingen.[88] Daarnaast ontvingen de heren van de Rekenkamer jaarlijks 'leghgelt', dat meestal achttien pond per jaar was voor de rekenmeesters en twaalf pond voor de auditeurs.[89] Dit geld diende ter bekostiging van respectievelijk anderhalf en één mark zilvergeld, dat oorspronkelijk als hulpmiddel diende bij het afhoren van de rekeningen, maar vanaf de late vijftiende eeuw vooral beschouwd kan worden als deel van de emolumenten.[90] Hoewel de ambtenaren in de Rekenkamer niet per dag werden betaald, betekende dit niet dat ze ongelimiteerd afwezig mochten zijn. In 1513 was er sprake van royering van de wedde van auditeur Jacob de Jonge in verband met zijn absentie.[91]

De procureur-generaal en de advocaat-fiscaal ontvingen aanvankelijk acht stuivers per dag (maximaal 146 pond per jaar).[92] Vanaf 1489 kreeg de procureur-gene-

85 Instructie 1531, artikels 149, 153, 161. Volgens Dumolyn deelden de Vlaamse raadsheren die niet als rapporteur optraden hetzelfde bedrag dat de rapporteur alleen kreeg. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 87. Hoe de situatie voor Holland was, wordt niet helemaal duidelijk. In de 'quaetclap' van 1557-1559 staat opgetekend hoeveel de rapporteur ontving en hoeveel de anderen. Enige regelmaat heb ik niet kunnen ontdekken en het lijkt per geval vastgesteld te zijn. De verhouding tussen het loon van de rapporteur en dat van de andere raadsheren stond in ieder geval niet vast. HvH, inv. nr. 5687.

86 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (1 augustus 1547).

87 Zie hoofdstuk 3.5.3.2.

88 Bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 180, f. 54r-v; inv. nr. 341, f. 148r-v. Vanaf 1561 kregen de leden van de Rekenkamer ook per dag betaald. De meesters kregen zestien stuivers per dag en de auditeurs acht stuivers. Als ze actief genoeg waren gingen ze er hierdoor op vooruit. RekReg, inv. nr. 10, f. 145v.

89 Bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 5244, f. 5v; inv. nr. 5247, f. 13r; inv. nr. 5248, f. 11v-12r; inv. nr. 5257, f. 9r; inv. nr. 5259, f. 18r-v; inv. nr. 5260, f. 25v.

90 Van Beek, 'Rekenpenningen', 57. Een legpenning met daarop de wapens van Vincent Cornelisz. en zijn schoonzoon Vincent Dammasz. is bewaard gebleven. Beelaerts van Blokland, 'Een legpenning'.

91 RekReg, inv. nr. 30, f. 94v.

92 RekRek, inv. nr. 180, f. 63v. In 1483 ontving de advocaat-fiscaal nog honderd pond per jaar, maar dit veranderde het jaar daarop vanwege de goede diensten die Jan Boudijnsz. in het ambt gedaan had. RekRek, inv. nr. 181, f. 68r; inv. nr. 182, f. 60r.

raal het vaste bedrag van 180 pond per jaar.[93] Het salaris was beduidend minder dan dat van de raadsheren, maar de procureur-generaal mocht zich nog inzetten voor particuliere partijen, wat vermoedelijk een niet onaanzienlijk extra bedrag genereerde. Bij de nieuwe instructie van 1510 kregen zowel de procureur-generaal als de advocaat-fiscaal 240 pond per jaar op voorwaarde dat ze zich niet meer zouden inzetten voor andere partijen. Door middel van een hogere wedde werden ze dus beperkt tot alleen de vertegenwoordiging van de vorst. In 1515 werd deze maatregel voor de advocaat-fiscaal teruggedraaid, tot het ambt in 1520 met dat van de procureur-generaal werd samengevoegd.[94] De eerste bekleder die beide functies in zich verenigde verdiende 384 pond per jaar, maar zijn opvolgers moesten zich met 330 pond tevreden stellen.[95] In 1557 kreeg de procureur-generaal nog eens twee stuivers per dag extra.[96] Oorspronkelijk werd de substituut-procureur-generaal onderhouden door de procureur-generaal zelf, maar vanaf 1526 ontving hij een wedde van 150 pond van de vorst.[97]

De hoge wedde voor de procureur-generaal was nodig om de beste mensen voor dit ambt te rekruteren. Anders kon net als bij de raadsheren het probleem spelen dat advocaten voor particuliere partijen meer verdienden. In 1536 was er sprake van een advocaat die het procureur-generaalschap van Utrecht wel wilde accepteren voor twaalf stuivers per dag. Zijn voornaamste reden om het ambt te accepteren was echter de hoop 'den keyser soe te dienen dat hij in meerder saicken sal worden gerecommandeert ende indien hy dair geen hoep toe en hadde en soude om zulcke cleijne wedden zijn practijck alhier niet willen verlaten'.[98] Het salaris werd dus als laag beschouwd, maar de mogelijkheid om op andere manieren begunstigd te worden door de vorst, op voorspraak van anderen, was wel een goede reden het ambt te accepteren. Toen echter in 1558 een nieuwe procureur-generaal gekozen moest worden, bedankte een secretaris van Delft om onbekende redenen voor de post.[99]

De secretarissen en bewaarder van de charters en registers verdienden zes stuivers per dag, of maximaal 109, 5 pond per jaar.[100] Voor de bewaarder van de char-

93 Vermeld als 30 pond Vlaams. RekRek, inv. nr. 185, f. 53v.

94 RekRek, inv. nr. 345, f. 158r-v; Instructie 1510, artikel 14. In Vlaanderen was een dergelijke salarisverhoging met dezelfde voorwaarde al in 1440-1441 doorgevoerd. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 80-81. Voor het salaris van de advocaat-fiscaal in 1515: RekRek, inv. nr. 354, f. 102r. De bepaling dat hij zich (weer) mocht inzetten voor particuliere partijen was opgenomen in artikel 21 van de Instructie van 1515.

95 RekRek, inv. nr. 356, f. 91v (de eerste procureur-generaal na 1520); inv. nr. 364, f. 95r; inv. nr. 371, f. 94r-v; inv. nr. 384, f. 142r (de overige procureurs-generaal).

96 RekReg, inv. nr. 10, f. 73r-v; RekRek, inv. nr. 392, f. 130v.

97 RekRek, inv. nr. 361, f. 88r.

98 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 198r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 4 juli 1536). Het gaat hier vermoedelijk om Cornelis van Weldam, die dat jaar inderdaad procureur-generaal in Utrecht werd en later raadsheer in Holland.

99 HvH, inv. nr. 381, f. 36v-37r (Raad van Holland aan Filips II, 21 oktober 1558).

100 Zie voor de secretarissen bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 180, f. 55r. Toen er bij wijze van uitzondering een derde bezoldigde secretaris werd aangesteld kregen de drie heren slechts vier stuivers per dag (waardoor de vorst alsnog slechts twaalf stuivers per dag aan secretarissen kwijt was). RekRek, inv. nr. 347, f. 131v-132r; inv. nr. 350,

ters kon daar echter nog een groot bedrag aan emolumenten bijkomen, tot wel vierhonderd pond per jaar.[101] De griffier haalde zijn salaris uit het schrijfwerk dat hij verrichtte voor particulieren. Het is niet vast te stellen hoe hoog deze inkomsten onder normale omstandigheden waren en in welke verhouding ze stonden tot de pachtsom die hij voor zijn ambt moest betalen. Het inkomen van de rentmeester van de exploten bestond uit het twintigste, vanaf 1520 uit het vijftiende, deel van zijn opbrengsten. Vaak kreeg de rentmeester op die manier minder dan honderd pond per jaar, maar vanaf 1525 kon het bedrag sterk oplopen door de opbrengsten uit geconfisqueerde goederen van ketters. De relatief lage inkomsten hebben tot de jaren van de ketterbestrijding grote problemen veroorzaakt om beklederes voor het ambt te vinden. Zeker als de vorst een boete kwijtschold en de rentmeester daardoor een deel van zijn inkomsten verloor, kon de onvrede groot zijn.[102]

De salarissen van de ambtenaren bleven vrij stabiel en waren zelfs grotendeels van hetzelfde niveau als in de Bourgondische periode (zie tabel 2.1).[103] De prijzen van levensmiddelen stegen echter continu in de periode 1465-1540.[104] Behalve dat het salaris van de ambtenaren steeds minder waard werd, kregen ze niet altijd op tijd of geheel betaald. In financieel moeilijke tijden kon de vorst overgaan tot het 'achopperen', meestal het maar voor de helft uitbetalen, van de salarissen. Karel de Stoute introduceerde dit fenomeen waarbij alleen de salarissen van de stadhouder en leden van de Rekenkamer niet werden aangetast.[105] In de onderzochte periode werd niemand gespaard, hoewel de geachoppeerde wedden vaak later alsnog werden uitbetaald.[106] Toen er in 1533 sprake was van het achopperen van wedden schreef president Gerrit van Assendelft een mooie protestbrief aan de stadhouder. Het zou onredelijk zijn om de salarissen van de Hollandse raadsheren niet uit te betalen omdat zij meer 'lasten' hadden dan de raadsheren in andere provincies. Bovendien waren de wedden in Holland 'zoe zeer weynich' dat het de vorst weinig zou helpen om daar op te bezuinigen. Daarnaast kon de stadhouder zich volgens

f. 129v; inv. nr. 351, f. 120v-121v. Zie voor de bewaarders van de charters bijvoorbeeld: RekRek, inv nr. 182, f. 59r; inv. nr. 344, f. 169v, inv. nr. 347, f. 131v.

101 Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 1r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 5 januari 1551), f. 3r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 4 juli 1550).

102 Zie voor een uitgebreide behandeling: Ter Braake, 'Zwaeren Arbeyden'. In de zestiende eeuw werd het ambt van de rentmeester van de exploten in Vlaanderen verpacht. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 87.

103 Zie voor de cijfers in de Bourgondische periode: Damen, *De staat van dienst*, 225, 232.

104 Noordegraaf, *Hollands Welvaren*, 169-170.

105 Damen, *De staat van dienst*, 220-221. Zie ook: Brokken en De Schepper, 'Beheer en controle', 42.

106 In 1484 en 1494 werden bijvoorbeeld de wedden van de leden van het Hof van Holland geachoppeerd. RekRek, inv. nr. 181, f. 60v-61r; inv. nr. 190, f. 55r. In 1500 werden alle wedden geachoppeerd, zelfs die van de stadhouder en de heren van de Rekenkamer. RekRek, inv. nr. 196, f. 112r-119v. De rekenmeesters kregen later alsnog via de rekening van de behoeften van de Rekenkamer de rest van hun salaris uitbetaald. RekRek, inv. nr. 5249, f. 5r-v. Stadhouder Jan van Egmond kreeg nog in 1514 zijn geachoppeerde wedden van het jaar 1500 uitbetaald uit de rekening van de rentmeester van Zuidholland. RekRek, inv. nr. 611, f. 57v-58r. Ook de raadsheren kregen hun achterstallige wedden van 1504 en 1505 betaald. RekRek, inv. nr. 5250, f. 4v. In 1521 werden de wedden van het personeel van het Hof van Holland geachoppeerd, terwijl de Rekenkamer buiten schot bleef. RekRek, inv. nr. 356, f. 87r-91v.

Gerrit wel voorstellen dat de inzet van de ambtenaren er niet bepaald op vooruit zou gaan met een dergelijke maatregel.[107] Hoewel Gerrit van Assendelft de salarissen de moeite niet waard vond om op te bezuinigen, bedroegen ze jaarlijks ongeveer een derde tot de helft van de uitgaven van de rentmeester van Noordholland.[108] Salarisinhouding was daardoor wel degelijk een effectieve manier om tekorten op de rekening van de rentmeester tegen te gaan.

Naast het officieel niet uitbetalen van (een gedeelte van) de salarissen konden de ambtenaren hun inkomen mislopen als de verantwoordelijke rentmeester niet voldoende inkomsten uit de domeinen had.[109] In 1492 ging secretaris Frank van Nesse naar Maximiliaan en Filips de Schone om ze te vertellen over 'den dienst die zij (=de ambtenaren van het Hof van Holland) onsen alregenadigsten heeren gedaen hadden ende dagelicx doen moeten mit groten arbeyt, cost ende moeyten ende niet mogelick en is langer dairinne te continueren tenzij dat hunluyden van hoer wedden van de voirleden ende toecommende termijnen betalinge gedaen worde'. De vorsten bepaalden nu dat de ambtenaren betaald moesten worden uit de 'zekersten ende gereetsten demeynen'.[110] De rentmeesters lieten de salarisbetalingen dus afhangen van de inkomsten uit bepaalde domeinen. De overgeleverde rentmeesterrekeningen bieden hier geen zicht op omdat ze opgemaakt zijn vanuit de theoretische situatie dat alle inkomsten ook werkelijk binnenkwamen. Als de inkomsten die gereserveerd waren om de salarisbetalingen te doen om wat voor reden ook wegvielen, was de rentmeester niet in staat om aan al zijn verplichtingen te voldoen. Om deze reden liepen er regelmatig rechtszaken tegen de rentmeesters over achterstallige weddebetalingen.[111]

107 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 15r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 25 mei 1533). De stadhouder ging heel kort in op deze brief zonder uitsluitsel te kunnen geven. Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 64r (Anton van Lalaing aan Gerrit van Assendelft, 7 juni 1533). In 1533 werden de wedden inderdaad geachoppeerd, inclusief die van de heren van de Rekenkamer. RekRek, inv. nr. 368, f. 88v-90v. De wedden van de raadsheren met pensioen werden in de jaren 1534 en 1535 geroyeerd, terwijl die van de andere raadsheren intact bleven. Er was oorspronkelijk ook sprake van de royering van het pensioen van 300 pond dat Gerrit van Assendelft naast zijn normale wedde van 500 pond kreeg, maar dankzij stadhouder Anton van Lalaing werd het bedrag alsnog uitbetaald. Gerrit had Anton geschreven dat in geval van royering hij de vorst alleen nog tot zijn eigen grote nadeel kon dienen. Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 20r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 17 februari 1534); RekRek, inv. nr. 368, f. 90r; inv. nr. 369, f. 98v; inv. nr. 370, f. 98v (zie ook aantekeningen in de marge). In 1534 werd de helft van het pensioen van raadsheer Hugo van Assendelft alsnog uitbetaald in de rekening van de rentmeester van de exploten: RekRek, inv. nr. 4459, f. 77r.

108 Het totaal aan uitgaven van de rentmeester van Noordholland, en voor hem van de rentmeester-generaal, schommelde jaarlijks tussen ongeveer 11000 (1487) en 18000 (1497, 1549) pond. Het totaal aan salarissen bedroeg, afhankelijk van de aanwezigheidsfrequentie van sommige ambtenaren en in de loop van de zestiende eeuw iets oplopend, tussen de 5000 en 7000 pond.

109 Zie voor het verband tussen domaniaal inkomen en weddebetalingen: Baelde, *De domeingoederen*, 56.

110 RekReg, inv. nr. 4, f. 117v-118r.

111 Zo was ene Klaas Hendriksz. in ieder geval niet voor het geld met de weduwe van rentmeester van Noordholland Jacob Goudt getrouwd, want hij kreeg meteen al Jacobs schuldeisers aan zijn deur. Onder deze eisers bevonden zich onder anderen Willem van Berendrecht en de erfgenamen van Thomas Beukelaar, die achterstallige weddebetalingen vanaf het jaar 1507 claimden. Willem procedeerde in 1518: HvH, inv. nr. 492, sen. 246. De erfgenamen van Thomas procedeerden in 1520 of 1521: HvH, inv. nr. 495, sen. 297.

Tabel 2.1 Maximum jaarsalaris van de gewestelijke ambtenaren 1484-1557[112]

Ambt	*1484*	*1510*	*1557*
stadhouder	2040	2040	2040
president	–	800	800
rentmeester-generaal	420	–	–
adellijke raadsheer	292	255,5	292
niet-adellijke raadsheer	219	255,5	292
procureur-generaal	146	240	396,5
advocaat-fiscaal	146	240	–
substituut-procureur-generaal	–	–	150
rekenmeester	258	258	258
auditeur	129	129	129
secretaris	109,5	109,5	109,5
bewaarder van de charters	109,5	109,5	109,5

Het salarisniveau was voor de ambtenaren bij het Hof van Holland gelijk aan dat van de ambtenaren in de Raad van Vlaanderen. Logischerwijs verdienden de raadsheren in de Grote Raad van Mechelen meer, maar de raadsheren in de nieuw opgerichte Hoven van Friesland en Utrecht waren weer iets minder goed bedeeld.[113] Alleen het salaris van de procureur-generaal ging beduidend omhoog in de zestiende eeuw, wat te maken had met het versmelten van deze functie met die van advocaat-fiscaal. Zelfs de raadsheren kregen vanaf 1520 minder betaald dan de procureur-generaal. De ambtenaren konden van hun salaris goed leven, maar bijzonder rijk werden ze er niet van.[114] De vorst was in de loop van de onderzochte periode nauwelijks meer kwijt aan de salarissen, omdat ze grotendeels op hetzelfde niveau bleven.[115]

Tot slot blijft het hier de vraag in hoeverre het salaris een overweging was om een ambt in dienst van de vorst te ambiëren. De vorst betaalde zijn ambtenaren in ieder geval niet zo goed dat alleen dat een voorname reden was om bij hem in dienst te treden. Sommige steden boden hun pensionarissen vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw een salaris dat kon concurreren met dat van de raadsheren en hoger was dan dat van de meeste andere gewestelijke ambtenaren.[116] De steden waren

112 Deze drie jaren zijn gekozen vanwege de veranderingen in de salarissen die toen werden doorgevoerd. Vanaf 1484 verdiende de advocaat-fiscaal ook per dag, in plaats van honderd pond per jaar. In 1510 werden de salarissen van de raadsheren gelijk getrokken en die van de procureur-generaal en advocaat-fiscaal verhoogd. In 1556 en 1557 tenslotte, kregen de raadsheren en procureur-generaal salarisverhoging.

113 Zie hoofdstuk 3.5.2 en Baelde, *De domeingoederen*, 57-62.

114 Zie ook Damen, *De staat van dienst*, 231.

115 In 1484 was de vorst maximaal 5881,5 pond kwijt aan salarissen, in 1510 6084,5 pond en in 1557 7015 pond. De stijging had vooral te maken met de uitbreiding van het personeel van de Rekenkamer, toen die instelling ook verantwoordelijk werd voor de domeinen van recent verworven gebieden.

116 In de loop van de zestiende eeuw verdienden de Leidse stadspensionarissen meer dan de raadsheren. Voor 1558 bleven de inkomsten van de raadsheren bij een goede aanwezigheidsfrequentie desalniettemin iets hoger. Het salaris van Haarlemse pensionarissen bleef in vergelijking relatief karig. Van Steensel, 'De middeleeuwse stadspensionarissen', 87-88. Adriaan Sandelijn kreeg als pensionaris van Amsterdam het riante salaris van 400 pond per jaar, wat één van de redenen was om te bedanken voor de post van onbezoldigd raadsheer. Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (1 augustus 1547).

waarschijnlijk ook plichtsgetrouwer in het uitbetalen van de salarissen.[117] Heren die werden benaderd voor het ambt van raadsheer kozen daarom soms bewust voor een carrière in dienst van de steden, of bleven liever advocaat. Daarnaast daalde ook het prestige van een vorstelijk ambt in de zestiende eeuw, dat voorheen een voorname reden was om een dergelijke functie te ambiëren. De gelijkschakeling van de wedden van de adellijke en niet-adellijke raadsheren is daar nog eens een duidelijk teken van.

2.3 Begunstigingen van de vorst

De vorst had vele manieren om zich van de loyaliteit van zijn ambtenaren te verzekeren. Naast de vastgestelde salarissen en emolumenten konden de vorst en de landvoogdes trouwe ambtenaren op andere manieren begunstigen. Deze begunstigingen namen zeer uiteenlopende vormen aan, zoals benoemingen in een ambt, promoties, beleningen, verheffingen en giften in geld en natura, maar hadden allemaal tot doel om de band tussen de vorst en zijn ambtenaar te verstevigen. Meestal werd als motivering voor een begunstiging gewezen op de goede diensten die de ambtenaar had geleverd. Deze formulering werd ook gebruikt als motivatie voor de salarisverhoging van de advocaat-fiscaal in 1484 en van de substituut-procureur-generaal in 1526.[118]

De formulering van een begunstiging als dank voor bewezen diensten komt voor in alle situaties waarin de vorst iets verleende. Zo gunde Filips de Schone bij zijn huldiging in 1494 de Staten van Holland nog enkele artikelen uit het Groot Privilege vanwege de goede diensten die de onderdanen zijn vader geleverd hadden. Ook Filips II stemde in 1555 en 1556 met de wensen van de Staten van Holland in vanwege hun goede diensten. In 1519 beloonde Karel V zijn tante Margareta van Oostenrijk voor haar grote, onschatbare, trouwe diensten die ze hem had bewezen, door haar grotere volmachten te geven als landvoogdes. Karel gaf later aan zijn zuster Maria van Hongarije het levenslange vruchtgebruik van de stad en het land van Binche en de stad en heerlijkheid van Turnhout in eigendom als erkenning van de grote diensten die zij hem geleverd had.[119]

De vorst selecteerde de stadhouders doorgaans uit zijn intimi en zij kwamen daardoor al snel voor begunstigingen in aanmerking. Zonder uitzondering werden

117 Arie van Steensel (mededeling) kwam in zijn onderzoek naar de pensionarissen van Leiden en Haarlem in de vijftiende en zestiende eeuw in ieder geval geen klachten tegen over wedden die niet of te laat werden uitbetaald.
118 Voor de advocaat-fiscaal: RekRek, inv. nr. 181, f. 68r; inv. nr. 182, f. 60r. Voor de substituut-procureur-generaal: RekRek, inv. nr. 361, f. 88r.
119 Smit, *Vorst en onderdaan*, 240-241; *GPB* II, 1483-1486; *GPB* IV, 37; De Iongh, *Margareta van Oostenrijk*, 221; Idem, *Maria van Hongarije* II, 157-158. Ook op lager niveau verleende de Hollandse edelman Klaas van Assendelft in 1487 aan zijn onderzaten privileges vanwege de 'menige getrouwe diensten' die zij voor zijn voorouders verricht hadden. Koene, *Voor God, graaf en geslacht*, 148. Klaas van Assendelft (†1501) was de zoon van raadsheer Gerrit van Assendelft (†1486) en vader van president Gerrit van Assendelft (†1558).

de stadhouders opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies, waarvan de leden zelfs het gedrag van de vorst mochten beoordelen.[120] Bij stadhouder Jan van Egmond (1483-1515) is de goede band met de vorst, Maximiliaan, pas duidelijk na zijn aanstelling waar te nemen. Hij kreeg in 1484 de heerlijkheid Purmerend in leen, die eerder aan de Hoekse voorman Jan van Montfoort had toebehoord. Maximiliaan arrangeerde in hetzelfde jaar een huwelijk tussen Jan van Egmond en zijn nicht Magdalena van Werdenburg. In 1486 verhief Maximiliaan de heerlijkheid Egmond tot een graafschap en in 1487 verklaarde hij Jans dorpen belastingvrij.[121]

De stadhouders na Jan van Egmond werden ook vóór hun aanstelling al duidelijk begunstigd. Hendrik van Nassau (1515-1522) en Anton van Lalaing (1522-1540) ontvingen veelvuldig grote geldbedragen vanwege hun goede diensten in bijvoorbeeld de oorlogen van de vorst.[122] Karel V verhief Antons heerlijkheden Hoogstraten en Lalaing tot graafschappen.[123] Anton had daarnaast een bijzondere band met Margareta van Oostenrijk, voor wie hij 'chevalier d'honneur', hoofd van haar Raad en wellicht minnaar was.[124] Een Venetiaanse ambassadeur zei in 1531 over de voormalige Hollandse stadhouder Hendrik van Nassau dat niemand meer geliefd was en meer respect en invloed genoot bij Karel V dan hij.[125] Na de dood van Hendrik van Nassau was het diens zoon René van Chalon die door Karel begunstigd werd. In 1540 benoemde Karel hem op de uitzonderlijk jonge leeftijd van 22 jaar tot stadhouder van Holland. Het was een persoonlijke klap voor de vorst toen René in 1544 sneuvelde tijdens het beleg van Sint Dizier.[126] Ook Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558) mocht zich verheugen in de gunst van Karel V, toen deze in 1555 zijn Walcherse territoria verhief tot het markizaat Veere.[127] Behalve bij Jan van Egmond kunnen de begunstigingen van de stadhouders niet in direct verband worden gebracht met hun specifieke verdiensten als stadhouder van Holland. De intimi van de vorst werden stadhouder en niet andersom.

Naast de stadhouders waren er weinig ambtenaren met wie de vorst een sterke band onderhield door middel van begunstigingen. Dit is niet verwonderlijk gezien de toenemende afstand tussen de vorst en zijn ambtenaren. Reeds onder Filips de

120 Cools, *Mannen met macht*, 40-44; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 129; Rosenfeld, *The provincial governors*, 104.

121 Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 183, 186; Van Gent, 'Jan van Egmond', 267; Idem, *'Pertijelike Saken'*, 371; Janse, 'Het leenbezit', 195-196; Ward, *Cities and States*, 153.

122 Zie bijvoorbeeld: ADN, inv. nr. 2191, f. 309r-311v (1505); inv. nr. 2309, f. 353v, f. 356v (1522).

123 Rosenfeld, *The provincial governors*, 127-130.

124 Zie bijvoorbeeld. ADN, inv. nr. 19026.39969-39970 en 39972-39973, voor de benoeming van Anton tot *chevalier d'honneur* van Margareta en de herbenoeming in 1524. Zie verder voor de bijzondere band tussen de twee: Wijsman, *Gebonden weelde*, 274, 279-280; Idem, 'De bibliotheek', 82, 88-89. Willem van Lalaing, oom van Antons vader Joost, was ooit ook 'chevalier d'honneur' van Isabella van Portugal. Damen, *De staat van dienst*, 470.

125 Albèri, *Relazioni* I, 62. '(Hendrik van Nassau) ha più grazia ed autorità con sua maestà che niun' altro, [...] l'imperatore l'ama molto, e gli ha gran rispetto'.

126 Rosenfeld, *The provincial governors*, 60, 125-126.

127 Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 55-56.

128 Damen, *De staat van dienst*, 242, 253; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 93.

Goede was het aantal giften afgenomen na de jaren dertig van de vijftiende eeuw.[128] Onder de Bourgondiërs werden ook doorgaans de allochtone ambtenaren begunstigd, die er na 1477 bijna niet meer waren. De geschenken aan de lagere ambtenaren die nog wel in de bronnen voorkomen, namen vaak de vorm aan van een compensatie, wat de waarde daarvan vermindert. Het gaat om zaken als kwijtscheldingen van een pachtsom van een ambt dat niet zo lucratief was als gedacht, giften naar aanleiding van achterstallige weddebetalingen en vergoedingen van verhuiskosten.[129] Huwelijksgeschenken en doopgiften, die in veel opzichten zeer persoonlijke begunstigingen waren, kwamen niet meer voor.[130] Wel was er naar oude gewoonte nog sprake van de jaarlijkse levering van konijnen aan de heren van de Raad en Rekenkamer.[131]

Zelfs president Gerrit van Assendelft kon zich niet verheugen in veel begunstigingen van de vorst. Vincent Cornelisz. was wat dat betreft gelukkiger. Zijn talenten als klerk in de Rekenkamer vielen blijkbaar zo op dat hem reeds in 1504 het eerst vrijkomende ambt van rekenmeester beloofd werd vanwege zijn goede diensten. In 1521, inmiddels rekenmeester geworden, kreeg hij honderd pond van de vorst voor zijn goede diensten, naast alle andere 'ghiften, salarysen ofte weldaden' die hij ontvangen mocht hebben. In 1539, toen hij inmiddels in de Raad van Financiën werkzaam was, kreeg hij een gift van 500 pond toegekend. In 1550 tenslotte, aan het einde van zijn leven, kreeg hij toestemming enkele vicarieën en kapelanieën toe te voegen aan zijn ambachtsheerlijkheid van de Ketel voor zijn jarenlange diensten.[132]

In iets mindere mate werden de diensten van onbezoldigd raadsheer Frederik van Renesse beloond. Hij ontving in 1523 voor een commissie bijzonder hoge daggelden van veertig stuivers. In 1525 werd zijn ambachtsheerlijkheid Pierschille verheven tot onversterfelijk leen vanwege de goede diensten die hij de vorst op onbezoldigde basis leverde.[133] De vorst kon zijn ambtenaren ook toestaan onroerend

129 Zie ook: Brand, 'Appointment strategies', 97-98. Zie voor de kwijtschelding van een deel van de pachtsom van de griffiers hoofdstuk 1.7. Voor compensatie van een achterstallig salaris bijvoorbeeld: RekReg, inv. nr. 4, f. 106v-107v (raadsheer Jan van Schoonhoven ontvangt zes morgen land); RekRek, inv. nr. 343, f. 247v (raadsheer Jan Boudijnsz. ontvangt tachtig pond). Voor de vergoeding van verhuiskosten: ADN, inv. nr. 2251, f. 318v (secretaris Adriaan van der Wiele); inv. nr. 2214, f. 307v (president Nicolaas Everaerts). Voor de motieven voor schenkingen in de Bourgondische periode zie Damen, *De staat van dienst*, 246-253.

130 Zie voor huwelijksgeschenken en doopgiften in de Bourgondische periode: Damen, *De staat van dienst*, 250-251; Paravicini, *Invitations*. Zie voor de vermindering van de betrokkenheid van de vorst bij de huwelijken van zijn ambtenaren. *Idem*, 29.

131 Stadhouder René van Chalon maakt melding van deze jaarlijkse gift in een brief aan Maria van Hongarije, waarin hij haar vroeg of de raadsheren en rekenmeesters hem daar wel goed over hadden ingelicht. 'Madame, ceulx dud. conseil et des comptes m'ont advisé que eulx et le gouverneur de tous temps ont annuellement eu quelque gracieuse livraison de connilz et m'ont requis pour leur endroit en ordonner comme du passé soloient mes predecesseurs en l'estat, que je n'ay voulu faire sans le commandement de votre majesté, laquel je supplie avoir regard aux bonnes et anciennes coustumes, pour s'il luy les faire observer.' Audiëntie, inv. nr. 1583, f. 7r (René van Chalon aan Maria van Hongarije, 20 september 1541). Zie voor het 'konijnengeld' ook: Knevel, *Het Haagse bureau*, 132.

132 Respectievelijk: RekReg, inv. nr. 6, f. 64r; RekRek, inv. nr. 357, f. 94r; ADN, inv. nr. 2418, f. 278v; RekReg, inv. nr. 9, f. 179r-180v.

133 Voor de daggelden: RekRek, inv. nr. 357, f. 96r. Voor het leen: RekReg, inv. nr. 7, f. 195r-196r.

goed of tiendrecht te kopen dat hem toebehoorde. Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. kochten op eigen verzoek vele tienden in Zeeland van de vorst.[134] Frederik stuurde de vorst bijvoorbeeld bij de dood van ene Pieter van Schengen het verzoek of hij zekere tienden in Zeeland mocht kopen die in de buurt van zijn andere bezit lagen, verwijzend naar de diensten die hij naar eigen zeggen in de Rekenkamer op onbezoldigde basis verrichtte.[135] Vervolgens verkocht hij de helft van deze tienden weer aan Vincent Cornelisz..[136] Bij een eerdere transactie in 1519 verkocht Frederik de helft van 48 en een half 'gemet' in Zuid-Beveland aan Vincent, nadat hij enkele tienden in leen had gekregen die aan de vorst waren teruggevallen.[137] Raadsheer Klaas Lievenz. van Kats ontving in 1511 bepaalde tienden in Noord-Beveland in leen, nadat hij de vorst er van op de hoogte had gesteld dat ze verstorven waren.[138] Op dezelfde manier kocht Heijman van de Ketel, zoon van Vincent Cornelisz., in 1537 een hofstede in De Lier met 25 morgen land.[139]

Ook edelen die zich hadden ingezet in de oorlogen van de vorst werden begunstigd. Griffier Floris Oom van Wijngaarden Florisz. kreeg vanaf 1497 de beschikking over de bodeambachten van Den Haag en Haarlem, waarvan hij de pacht in 1500 kwijtgescholden kreeg. Eén van de opgegeven redenen voor de gift was dat Floris zich zeer verdienstelijk had gemaakt in de Utrechtse oorlog en de Jonker Frans-oorlogen.[140] Na zijn kroning tot rooms-koning in 1486 sloeg Maximiliaan niet minder dan 200 mannen tot ridder, onder wie de (toekomstige) raadsheren Gerrit van Abbenbroek, Filips van Spangen en Cornelis van Dorp.[141] Het verlenen van de ridderslag of verheffing tot de adel kwam ook in de zestiende eeuw nog voor.[142] Grote collectieve ceremonies zoals die van 1486 zijn mij echter niet bekend.[143]

Kwantificering wordt niet alleen bemoeilijkt door de uiteenlopende aard van de

134 Zie voor Frederik *ut infra* en bijvoorbeeld: RKZ, inv. nr. 1746, f. 5v-6v.

135 Het ging om een 'oetmoedige supplicatie' van Frederik van Renesse, 'inhoudende hoe dat onlancx aen ons verstorven zijn bij doode van wijlen Pieter van Schengen zekere thienden in Straetskercke ende daer omtrent [....] ende want die zelve thienden gelegen zijn bij anderen thienden ende goeden die hij suppliant aldaer heeft, soe heeft hij ons oitmoedelijk gebeden ende versocht dat aensiende die dagelicxe diensten die hij ons doet in onse Rekencamere van Hollandt zonder wedden dat ons believe wille hem die zelve thienden die men zeyt meerder te wesen dan die te bouck staen te vercoopen'. RKZ, inv. nr. 1747, f. 8r-9bis.

136 RKZ, inv. nr. 1747, f. 9bis v-11v.

137 RKZ, inv. nr. 1747, f. 27r-29v; inv. nr. 146, f. 23r, f. 36r. Een gemet was een vlaktemaat die vooral gebruikt werd in Zeeland en Zuid-Holland. Het kwam overeen met ongeveer 300 roeden (wisselend per plaats, maar één roede kwam ongeveer overeen met vijftien vierkante meter) of een halve morgen. Het zou hier om iets meer dan twintig hectare gaan. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten*, 104. Zie voor de verschillende oppervlaktematen in Vlaanderen en Brabant: Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 119.

138 RKZ, inv. nr. 1746, f. 5r-v.

139 RekReg, inv. nr. 8, f. 260r-261r.

140 RekRek, inv. nr. 196, f. 173v. Tijdens de Jonker Frans-oorlogen waren het slot en dorp van IJsselmonde, waar Floris heer over was, ingenomen. De gift kan dus ook als een vorm van compensatie worden gezien. Van der Sluys, 'Verhaal van den Jonker Fransenoorlog', 84-85.

141 Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 184; Janse, *Ridderschap in Holland*, 311. Gerrit van Abbenbroek was reeds bezoldigd raadsheer, Filips van Spangen en Cornelis van Dorp werden dit in respectievelijk 1494 en 1493.

142 Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 3.3 over de adelsbrief van Willem Snouckaart.

143 Zie voor de 'massapromoties' tot ridder in de vijftiende eeuw: Janse, *Ridderschap*, 309.

begunstigingen, maar ook doordat niet alles in de rekeningen genoteerd staat. In de familieaantekeningen van Hugo van Assendelft staat vermeld dat hij in 1509 door Margareta van Oostenrijk in de raadkamer van Holland werd ontvangen en van haar een waardevolle ring en beker ten geschenke kreeg.[144] Het geschenk is (tot nu toe) niet in andere bronnen teruggevonden en misschien was Hugo niet de enige die zich mocht verheugen in de gunsten van de landvoogdes. Wellicht staat de verantwoording voor de aanschaf van de giften in een niet geraadpleegde of overgebleven rekening, of had de landvoogdes de voorwerpen al langer in haar bezit.[145] Reinier Brunt wist te melden dat hij vanwege zijn goede diensten als procureur-generaal naast zijn gewone salaris enige tijd 'recompense' van de vorst had gekregen, zonder dat hier verder aanwijzingen voor zijn gevonden.[146] Ook andere begunstigingen zijn vanwege hun aard niet genoteerd, maar op min of meer toevallige wijze teruggevonden. Raadsheer Jan Benninck kreeg bijvoorbeeld aanbevelingsbrieven van Karel V en stadhouder Anton van Lalaing, voor de goede diensten die hij verricht had, om de achterstallige renten die hij van Leiden tegoed had betaald te krijgen.[147] Gerrit Muylaart verkreeg voor zijn zoon een kanunnikprebende op voorspraak van Karel V.[148]

Vooral de stadhouders hadden een goede persoonlijke band met de vorst. Andere ambtenaren die sterk begunstigd werden, voornamelijk Vincent Cornelisz. en Frederik van Renesse, speelden een belangrijke rol tussen de vorst en de onderdanen zoals we zullen zien in hoofdstuk 4. De begunstigingen die aan de andere ambtenaren werden verleend waren voornamelijk compensaties of kwamen er pas na bemiddeling van één of meerdere tussenpersonen. Het is moeilijk al te stellige uitspraken te doen omdat het niet duidelijk is in hoeverre het overgeleverde bronnenmateriaal een compleet beeld geeft van de dagelijkse praktijk. Het lagere aantal begunstigingen wijst echter op een duidelijke verwijdering tussen de vorst en zijn ambtenaren. De gewestelijke functionarissen werden meer 'ambtenaar' en minder een dienaar of vertrouweling van de vorst in het algemeen.

144 'Anno XVc nono receptus fui ad consulatum Hollandie in Haga comitis presente illustrissima ac nobillissima domina Margareta filia Imperatoris Maxmiliani. Que mihi dedit anulum scilicet saphur, valentem centum Renen. et cyphum cum coopertario valen.' (In 1509 werd ik ontvangen in de Raad van Holland in Den Haag in de aanwezigheid van de doorluchtige en edele vrouwe Margareta, dochter van keizer Maximiliaan. Ze gaf aan mij een ring met saffier, waard honderd rijnsgulden, en een beker van gelijke waarde). Allan, 'Memoranda', 228.

145 De gift staat niet vermeld in de rekening van de ontvanger-generaal van het jaar 1509. In dezelfde rekening staat echter wel een geschenk van 2000 pond aan Hendrik van Nassau tijdens hetzelfde bezoek van Margareta van Oostenrijk verantwoord. ADN, inv. nr. 2210, f. 328r. Ook de rekening van de rentmeester van Noordholland werpt niet meer licht op de zaak. Rekeningen van het huishouden van Margareta van Oostenrijk zijn in Brussel pas vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw overgeleverd. ARAB, Rekenkamer, inv. nr. 1797-1830.

146 HvH, inv. nr. 510, sen. 148.

147 SAL, inv. nr. 383, f. 283v. Leiden besloot inderdaad om over te gaan tot gespreide betaling van de achterstallige renten van Jan Benninck. De Leidenaars bedongen dat Jan niet verder zou mogen klagen over de afspraken die ze nu hierover met hem maakten. SAL, inv. nr. 383, inliggend.

148 UAD, inv. nr. 97.

2.4 Economisch kapitaal naar de vorst

> Als jij zelf geld zou hebben dan denk ik dat je voor jezelf een obligatie zou moeten kopen. [...] En intussen zou het mijn eer verhogen om zoveel mogelijk obligaties te kopen.[149]

Raadsheer Nicolaas Nicolai raadde zijn broer in 1536 met deze woorden aan om een obligatie van de vorst te kopen.[150] Daarbij gold hoe meer obligaties, hoe groter de eer die de koper toekwam. De vorst was vaak in geldnood en deed daarom een beroep op zijn ambtenaren om hem financieel te ondersteunen door het kopen van renten, obligaties of domeinen. Een dergelijke gang van zaken kwam ook al voor in de vijftiende eeuw. Soms werden vorstelijke ambtenaren bij 'collectes' bijna gedwongen geld te lenen aan de vorst. Van hen werd verwacht dat ze de vorst in nood financieel steunden en ze konden moeilijk weigeren als hij daarom vroeg. Hoe hoger de ambtenaar in de hiërarchie stond, hoe hoger de som diende te zijn die hij uitleende. Een dergelijke financiële transactie verstevigde de band tussen de twee partijen, zelfs als het enthousiasme van de ambtenaren niet bijzonder groot was. De positie van de ambtenaren als dienaar van de vorst werd zo immers nogmaals bevestigd. Aan leningen konden bovendien verborgen voordelen zitten in de vorm van geschenken, schadeloosstellingen, of teruggave van een bedrag dat hoger was dan het geleende. Boone en Dumolyn concludeerden dat het lenen van geld een slechte invloed had op iemands financiën op de korte termijn, maar een goede invloed op het sociale kapitaal, de positie in de maatschappij, op de lange termijn.[151]

De geldnood van de Habsburgers was vanaf het eind van de vijftiende eeuw nog vele malen acuter dan die van de Bourgondiërs.[152] De fondsen van de ambtenaren werden daarom regelmatig aangesproken om de vorst te ondersteunen. In 1485 werden de vorstelijke ambtenaren gestimuleerd om, naar draagkracht, Maximiliaan geld te schenken om de opstandelingen in Vlaanderen te kunnen weerstaan. De gewestelijke ambtenaren droegen in totaal bijna 800 van de 1375 pond bij die door alle Hollandse ambtenaren geschonken werd.[153] In de zestiende eeuw waren leningen gebruikelijk. Naast de normale leningen verkocht de vorst dikwijls los- of lijfrenten die binnen een bepaalde periode terugbetaald moesten worden.[154] De ambtenaren bij het Hof van Hol-

149 Guépin, *De drie dichtende broers*, 4.3.3 (Nicolaas Nicolai aan Adriaan Nicolai, 24 oktober 1536). Vertaling van Guépin. In het Latijn: Tu autem si pecuniam haberes, puto reditus tibi comparares. [...] et interim mihi esset honrificum (sic) quam plurimos reditus emere.'

150 Obligaties waren leningen, tegen een rentepercentage, die binnen een bepaalde termijn konden worden teruggevorderd. In de praktijk leken obligaties erg op losrenten: Van der Heijden, *Geldschieters*, 25-26, 121.

151 Boone en Dumolyn, 'Les officiers-créditeurs'; Tracy, *A financial revolution*, 125-126.

152 Blockmans, *Keizer Karel V*, o.a. 212-220.

153 RekRek, inv. nr. 3398, met name f. 3r-4r.

154 Tracy, 'The taxation system', 74. Losrenten waren erfelijk en eindigden pas als de oorspronkelijke koopsom werd terugbetaald. Lijfrenten eindigden met de dood van de koper(s). Bij losrenten kreeg de koper vaak een zestiende van het aankoopbedrag per jaar, bij lijfrenten vaak een twaalfde. Van der Heijden, *Geldschieters*, 25, 118-121; Tracy, 'The taxation system', 73; Rodríguez-Salgado, *The changing face*, 57. Zie voor de koop van renten bijvoorbeeld: ADN, inv. nr. 2418, f. 91v; inv. nr. 2436, f. 388r, f. 393r-v; inv. nr. 2448, f. 111r; inv. nr. 2493, f. 207v-208r.

land waren de grootste kopers van Hollandse renten tijdens de regeringsperiode van Karel V, hoewel een groot deel van de renteschuld nooit werd afbetaald.[155]

In 1553 leende de vorst grote bedragen van zijn 'prelats, nobles et autres personnes', waarbij het in Noordholland om meer dan 80.000 pond ging. De ambtenaren uit de populatie waren gezamenlijk verantwoordelijk voor 10.300 pond van dit bedrag. Als we ook de bijdragen van de weduwen van de ambtenaren meerekenen was de opbrengst zelfs 13.500 pond, bijna een zesde van het totaal. President Gerrit van Assendelft leende het hoogste bedrag van 2000 pond. Klerk in de Rekenkamer Willem Schouten droeg 'slechts' honderd pond bij.[156] In verhouding tot de salarissen ging het om enorme bedragen. Voor Gerrit van Assendelft was het twee en een half keer zijn jaarsalaris. De ambtenaren leverden ook relatief gezien grote sommen. Van de bijna vierhonderd geldschieters waren er maar 31 ambtenaar of ambtenarenweduwe. Gemiddeld droegen zij meer dan 330 pond bij, tegenover iets meer dan 200 pond gemiddeld voor alle 'donateurs'.

De vorst leende doorgaans het meeste van kooplieden in Antwerpen.[157] Door de schulden die daar ontstonden, ook mede door de rentetarieven die de kooplieden hanteerden, moest soms alsnog een beroep gedaan worden op vooral de hogere ambtenaren en zelfs de landvoogdes. In 1521 betaalde Margareta van Oostenrijk mee aan de obligaties die de vorst had in Antwerpen en werd hierbij geholpen door onder anderen Anton van Lalaing en Hendrik van Nassau (respectievelijk toekomstige en toenmalige stadhouder van Holland) die beiden 15.000 pond bijdroegen.[158] In 1535 leenden onder anderen Maria van Hongarije (24.000 pond), Floris van Egmond, Anton van Lalaing (beiden 16.000 pond) en rekenmeester Vincent Cornelisz. (4000 pond) geld aan de vorst voor de terugbetaling van de obligaties van de kooplui in Antwerpen.[159] In 1536 leende Vincent Cornelisz. de vorst nog eens een bedrag van 5117 pond met hetzelfde doel, terwijl hoge edelen als Anton van Lalaing en Hendrik van Nassau ieder 23027 pond bijdroegen.[160] De belangrijkste geldschieters na de Antwerpse kooplui waren de hoge edelen, die ook het meest begunstigd werden en de stadhouderschappen bekleedden. Er was hierdoor sprake van een continue geldstroom van de vorst naar zijn intimi en vice versa.

Op het moment dat de vorst veel behoefte had aan geld kon hij ook zijn domeinen vervreemden. Filips de Schone was in 1505 de eerste die een systematische (tijdelijke) vervreemding van zijn eigen domeingoederen inzette. Op korte termijn le-

155 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 133; Idem, 'The taxation system', 75.

156 ADN, inv. nr. 2493, f. 466v-479r. Zie voor rijke weduwen en andere vrouwen als investeerders in renten: Van der Heijden, *Geldschieters*, 160-165.

157 Blijkend uit bijvoorbeeld de rekening van de ontvanger-generaal van 1544. ADN, inv. nr. 2442, f. 131v e.v.. Zie verder bijvoorbeeld: Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 342-343, 349; Tracy, *A financial revolution*, 38-40; Idem, *Holland under Habsburg rule*, 116-117; Blockmans, *Keizer Karel V*, 216-218.

158 ADN, inv. nr. 2301, f. 97r-98r. Anton van Lalaing en Hendrik van Nassau moesten ook dikwijls borg staan bij het afsluiten van leningen door de vorst. Blockmans en Van Herwaarden, 'De Nederlanden', 460.

159 ADN, inv. nr. 2386, f. 58r-59v.

160 Voor Vincent: ADN, inv. nr. 2392, f. 134v. Voor Anton en Hendrik: ADN, inv. nr. 2392, f. 131r e.v.. De andere hoge edelen waren Filips en twee Adrianen van Croy, de markies van Bergen en Filips de Lannoy.

verde dit geld op, maar het betekende een aanslag op zijn permanente inkomsten.[161] Hoewel we in de vorige paragraaf hebben gezien hoe verschillende ambtenaren uit eigen beweging goederen van de vorst verwierven, was de deelname in 1505 niet geheel vrijwillig. In de pandbrieven van de ambtenaren werd vermeld dat ze de domeinen verwierven 'navolgende ende obtempererende (=gehoorzamende)' de vorstelijke bevelen, om hem te helpen aan het geld dat hij nodig had voor de oorlog met Gelre en zijn reis naar Spanje.[162] Ook in latere jaren ging het verwerven van vorstelijke goederen niet altijd even vrijwillig. President Gerrit van Assendelft schreef in 1540 aan stadhouder Anton van Lalaing dat hij vrijwel gedwongen was geweest om voor 600 pond domeinen van de vorst te kopen. Gerrit was niet blij met het 'verzoek' omdat er in 1539 juist was geklaagd, waarschijnlijk door de Staten, over dergelijk koopgedrag van de ambtenaren. Bovendien behield hij veel liever het geld dan de koopbrief, waaraan hij blijkbaar niet veel waarde hechtte.[163]

In de zestiende eeuw kwamen sommige ambtenaren door de geldbehoefte van de vorst zelf in de financiële problemen. Raadsheer Cornelis Suys had voor zijn bijdrage aan een lening in 1553 een gedeelte van zijn servies moeten verkopen.[164] Raadsheer Geleyn Zegers, die omstreeks 1552 een bastaarddochter had verwekt bij een dankbare vrouw die hij behulpzaam was geweest in een rechtszaak, kreeg in latere jaren problemen om voor het onderhoud van het kind te zorgen, naar eigen zeggen omdat hij 'dagelickx renten ofte landen cochte'.[165] Voormalig stadhouder Hendrik van Nassau moest aan zijn getrouwen, onder wie onbezoldigd raadsheer Frederik van Renesse, vragen wat moeren land van hem over te nemen, zodat hij in staat zou zijn op het verzoek van de vorst in te gaan en de stad en het slot van Edingen te kopen.[166]

161 Zie voor de context van de vervreemding van de domeinen in 1505: Cauchies, 'Voyage', 218-221; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 340-341. In 1505 schoten twintig mannen die op dat moment in één van de Hollandse gewestelijke instellingen werkten op deze manier de vorst te hulp. Dit bracht een bedrag op van totaal 17599 pond. ADN, inv. nr. 2191, f. 67r-89r. Zie voor de verkoop en bezwaring van domeinen in de zestiende eeuw in Holland ook: RekReg, inv. nr. 661-665, passim. Het ging hierbij vrijwel altijd om de vervreemding van domeinen om geld op te brengen in de oorlog tegen Frankrijk. Een Venetiaanse ambassadeur vond het de moeite waard om in 1531 te vermelden dat de normale inkomsten ('entrata ordinaria') behoorlijk gereduceerd waren door de vele vervreemdingen ('molte alienazioni') van het vorstelijk domein. Albèri, *Relazioni* I, 52-53.

162 RekReg, inv. nr. 661, passim, f. 31r (citaat). Zie voor de situatie met Gelre rond 1505: Struick, *Gelre en Habsburg*, hoofdstuk 1 en 2.

163 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 186v-187r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 23 januari 1540). 'Mij dunct dat een van de principael accusatien tjegens mij ende andere van den Raede was ten tijde als de majesteit van de coninginne hier in Hollant was dat wij officiers wesende gecoft hadden 's keysers domeynen. Ende nu ick gelijcke accusatie gaerne schouwen zoude nu wil men mij tot coepen bedwinghen ende worde alleen dair toe gemolesteert zonder yemant meer in Hollant te moyen. Ick bid uwer edele my vorder te willen doen verdraegen. Ende mach ick hier oock verdrach of crigen 't gelt zal mij wellecoemer wesen dan die brieven.'

164 Verdediging Suys. 'Is waer dat hij Suys over x oft xi jaeren tot Antwerpen heeft doen maecken [...] een silveren tonneken besluytende viii biercroesen ende zes lepelen met twee soutvaetkens ende daer toe noch twee coppetaessches al van silver, [...] ende heeft 't selve tonneken behouden ter tijt toe van de leeninge die men de keyserlijke majesteit dede anno liii, in de welcke hij Suys die acht binnenste coppen emploieerde.'

165 HvH, inv. nr. 543, sen. 108. In 1564 liet Geleyn Zegers zijn dochter naar Vlaanderen komen om bij hem te wonen.

166 NDR I, inv. nr. 340.

Naast een bescheiden salaris en geringe begunstigingen van de vorst, werd dus regelmatig een beroep gedaan op de beurs van de ambtenaren. Het ging vaak om bedragen die vele malen hoger waren dan de salarissen en het was altijd de vraag of de leningen werden terugbetaald of gekochte renten uitbetaald. Vanuit financieel oogpunt gezien was het daarom niet altijd voordelig om in dienst van de vorst te zijn. Dit onderstreept nog eens dat het salaris niet een doorslaggevend motief was om een ambt in dienst van de vorst te ambiëren. Hoewel de leningen aan de vorst in theorie werden terugbetaald, had de ambtenaar er op de korte termijn weinig aan en was het maar de vraag of hij zijn geld ooit terug zag. De andere voordelen, zoals symbolisch en sociaal kapitaal en invloed (politiek kapitaal), waren belangrijker. Juist het symbolische kapitaal, zijn eer, werd volgens raadsheer Nicolaas Nicolai vergroot door het kopen van zoveel mogelijk obligaties van de vorst.[167] Dankzij sociaal aanzien en politieke invloed kon de ambtenaar, al dan niet legitiem, weer andere inkomsten genereren. In hoofdstuk 4 zal daar verder op worden ingegaan.

Besluit

In dit hoofdstuk is getracht een antwoord te geven op de vraag hoe iemand een ambt in dienst van de vorst kon verwerven en wat de redenen waren om überhaupt naar een functie te solliciteren. Hoewel sommige elementen in dit hoofdstuk te kwantificeren zijn, is het moeilijk de beweegredenen voor de keuze van een carrière in dienst van de vorst te achterhalen. Bij de paragrafen over de aanstelling bij het Hof van Holland en de Rekenkamer is vooral de strijd naar voren gekomen tussen verschillende personen, of netwerken, met uiteenlopende tactieken voor het verwerven van een ambt. De weinig geformaliseerde gang van zaken zorgde er voor dat er bij veel vacatures sprake was een druk gelobby van verschillende kandidaten, die vaak invloedrijke makelaars inschakelden. In de Rekenkamer verliep de invulling van de verschillende ambten minder chaotisch, maar ook daar wisten mannen van buiten de instelling nog de hoogste post van rekenmeester te verwerven. We kunnen er dus van uitgaan dat een ambt in dienst van de vorst door velen als een begerenswaardig, hoewel steeds minder zaligmakend, bezit werd gezien.

Het aanzien van een vorstelijk ambt was waarschijnlijk het belangrijkste motief om een functie in één van de gewestelijke instellingen te begeren. De directe financiële voordelen waren in ieder geval niet groot. De weinig indrukwekkende wedden werden bovendien niet altijd op tijd of volledig uitbetaald. Zelfs de raadsheren kregen een wedde die niet of nauwelijks hoger was dan die van de pensionarissen van een aantal grote steden. Daarnaast moesten ze regelmatig bijspringen door het lenen van sommen geld of kopen van renten, obligaties en domeinen. De populariteit van een ambt was daarom voor een aanzienlijk deel gelegen in het prestige dat

167 Guépin, *De drie dichtende broers*, 4.3.3 (Nicolaas Nicolai aan Adriaan Nicolai, 24 oktober 1536).

het met zich meebracht voor de bekleder en zijn verwanten. De reacties van de ambtenaren over de schande van hun ontslag, laten goed zien hoe gevoelig ze waren voor het verlies van dit prestige. Salariëring en prestige zijn echter niet geheel van elkaar te scheiden aangezien een hogere beloning ook bijdroeg aan het prestige van een ambt.

Het prestige van een vorstelijk ambt, en daardoor ook het aantal potentiële kandidaten dat het wilde bekleden, nam af in de onderzochte periode. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in de minder hechte band met de vorst, wat ook zijn uiting vond in een lager aantal begunstigingen. De gelijkschakeling van de wedden van adellijke en niet-adellijke raadsheren en een kleiner aantal edelen in de Raad, zoals zal blijken in hoofdstuk 3, droegen bij aan deze ontwikkeling of waren daarvan wellicht een gevolg. Sommige mannen gaven de voorkeur aan ambten die meer geldelijk gewin opleverden, in dienst van een stad of als advocaat. Een prosopografische analyse van de populatie zal in het volgende hoofdstuk meer licht werpen op de mogelijke motieven voor de carrièrekeuzes die de ambtenaren maakten.

3 De ambtenaren

Inleiding

Om de rol van de ambtenaren tussen vorst en onderdaan te beschrijven is het noodzakelijk om te analyseren wie zij nu eigenlijk waren. Hun sociale en geografische afkomst, scholing, carrière en leeftijd zijn factoren die kunnen helpen verklaren waarom zij werden aangesteld en hoe zij zich gedroegen in hun ambt. In dit hoofdstuk komen al deze elementen naar voren en zullen waar mogelijk worden gekwantificeerd en uitgesplitst per ambt. Ook zal de ontwikkeling door de tijd heen worden aangegeven, niet alleen van 1483 tot 1558, maar ook in vergelijking met de Bourgondische periode. Naast de kwantitatieve analyses zullen ook kwalitatieve gegevens meegenomen worden om het verhaal te completeren. Als de lezer desalniettemin meent dat het individu teveel uit het oog wordt verloren, dan verwijs ik naar bijlage 2 waar alle gegevens per ambtenaar nog eens systematisch op een rijtje staan.

Het was niet mogelijk om voor ieder individu uit de onderzoekspopulatie een complete biografie op te stellen. Voor een meerderheid is de benodigde informatie echter achterhaald waardoor er geldige uitspraken gedaan konden worden voor de hele onderzoekspopulatie. Uiteraard is de informatie die ik heb kunnen vinden over de raadsheren uit het midden van de zestiende eeuw completer dan voor de onbezoldigde secretarissen aan het eind van de vijftiende eeuw. Zoveel mogelijk heb ik aangegeven in welke mate bepaalde informatie wel of niet is teruggevonden. Het groepsportret dat in dit hoofdstuk geschilderd wordt zal bij veel elementen in de volgende hoofdstukken bijdragen tot een verklaring van de bevindingen.

1 Herkomst

Het bepalen van de geografische herkomst van de ambtenaren is niet altijd eenvoudig. Wat is bijvoorbeeld de herkomst van Thomas Cassiopein, die Spaanse ouders had, waarschijnlijk in Zeeland was geboren en een deel van zijn jeugd in Den Haag doorbracht? Of van Nicolaas Nicolai, die uit een Zeeuws gezin kwam, in Leuven

was geboren, maar een groot deel van zijn opvoeding in Den Haag genoot? Uiteindelijk heb ik er voor gekozen om de geboorteplaats als uitgangspunt te nemen. Dit betekent dat Thomas Cassiopein tot de Zeeuwen is gerekend en Nicolaas Nicolai tot de Brabanders. Mannen afkomstig uit Dordtse of Delftse families die in Den Haag waren geboren, zijn onder de Hagenaars geschaard. Het nadeel van een dergelijke kwalificatie is dat tijdgenoten mannen van Zeeuwse ouders vaak als Zeeuw beschouwden en veel 'Hagenaars' goede contacten onderhielden met de stad waar hun roots lagen. In hoeverre iemand als Hollander of Zeeuw, Hagenaar of Dordtenaar werd gezien is helaas niet te achterhalen. De cijfers in de tabellen moeten daarom alleen gelezen worden als indicatie van de geboorteplaatsen van de ambtenaren. Het subjectieve, maar zeker niet onbelangrijke, element van herkomst in de ogen van de tijdgenoten zal voor zover mogelijk aan bod komen in de tekst.

1.1 Herkomst per gewest

In de vijftiende eeuw stelden de Bourgondische vorsten regelmatig mannen van buiten Holland en Zeeland in deze gewesten aan. Ongeveer een derde van de ambtenaren in de gewestelijke instellingen was allochtoon en speelde daar een prominente rol. De meeste van deze 'uitheemsen' kwamen uit Vlaanderen. Door de bepalingen in het Groot Privilege van 1477, waarin allochtone ambtenaren voortaan uit Holland geweerd werden, kwam aan deze situatie in de Raad een einde. Sinds die tijd bestond de Raad idealiter uit een stadhouder, zes Hollandse en twee Zeeuwse raadsheren.[1] In tegenstelling tot wat tot dusver is aangenomen, bleven de allochtone leden van de Rekenkamer echter zitten. Zowel auditeur Lucas van Teilingen als rekenmeester Jacob Cruesinck was allochtoon.[2]

De verdeelsleutel van twee Zeeuwen tegenover zes Hollanders in de Raad werd in de praktijk niet gehanteerd. Filips Ruychrock van de Werve verdween in 1484 als enige bezoldigde 'Zeeuw' uit de Raad.[3] Van 1486 tot 1494 was Jan van Wissenkerke

1 Damen, *De staat van dienst,* 45, 71, 186-198; Jongkees, *Het Groot Privilege*, artikels 4-5; Kokken, *Steden en staten*, 268-269; RekReg, inv. nr. 491, f. 10r. De gehechtheid aan inheemse ambtenaren was een algemeen Europees verschijnsel, vaak met het argument dat allochtonen niet vertrouwd genoeg waren met de taal en de gebruiken van het land. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 327-328; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 146-147; Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land', 56.

2 Hoewel in het Groot Privilege allochtone ambtenaren in het algemeen werden geweerd (artikel 4), worden de heren van de Rekenkamer in tegenstelling tot de raadsheren, griffier, rentmeesters, baljuws en enkele andere ambtenaren niet specifiek genoemd. In 1506 maakten de Staten van Holland nog een probleem van de herkomst van Lucas van Teilingen, die waarschijnlijk uit Henegouwen kwam. Zijn verwant Jacob Cruesinck was vrijwel zeker ook allochtoon. De Staten van Holland protesteerden tegen de aanstelling van zijn neefje Frans Cruesinck als rekenmeester in 1504 met verwijzing naar zijn afkomst. Ook de carrière van Jacob maakt een allochtone herkomst waarschijnlijk. Zie voor de protesten tegen de aanstelling van Frans Cruesinck: SAH, inv. nr. 2, f. 14v-15r, f. 19r-19v. Met dank aan Hans Smit die mij op deze posten wees. Vgl. Damen, *De staat van dienst*, 197-198, die stelde dat buitenlanders na 1477 overbodig waren geworden in de Rekenkamer.

3 Filips had Zeeuwse ouders, maar schreef zich aan de universiteit in als inwoner van Rijswijk. *Procurateurs*, nr. 71. Hij werd door de tijdgenoten desalniettemin als Zeeuw beschouwd. Damen, *De staat van dienst*, 297.

de enige Zeeuwse raadsheer met wedde. Bij zijn overlijden werd hij opgevolgd door Jan Boudijnsz., die voorheen gekwalificeerd is als Haarlemmer, maar zeer waarschijnlijk te identificeren is met pensionaris Jan Boudijnsz. uit Middelburg.[4] Om het aantal Zeeuwen toch weer op twee te brengen werd in 1497 de Zeeuw Adriaan van Hogestein aangesteld als raadsheer met een wedde bij absentie. De aanstelling was duidelijk een kunstgreep aangezien Adriaan nu de tweede raadsheer bij absentie werd en bij zijn dood in 1501 niemand zijn plaats innam.[5]

De Zeeuwen bleven in de zestiende eeuw ondervertegenwoordigd in de Raad. In 1510 hadden ze weinig te klagen toen de Zeeuw Nicolaas Everaerts president werd van het Hof. Rond de jaren dertig van de zestiende eeuw was het aantal Zeeuwen echter zo verminderd, dat ze zich geroepen voelden om hier tegen te protesteren. In 1532 gaf Gerrit van Assendelft aan dat een bepaalde kandidaat hem het meest geschikt leek vanwege onder andere zijn Zeeuwse afkomst, omdat de Zeeuwen hier blij mee zouden zijn.[6] Rond dezelfde tijd dienden de Staten van Zeeland een klacht in bij Karel V. Volgens hen was er geen Zeeuw meer actief in de Raad nu president Nicolaas Everaerts was vertrokken (1528), onbezoldigd raadsheer Pieter van der Capelle was overleden (1525) en Jasper Lievenz. van Hogelande was aangesteld als president in Utrecht (1530). Met verwijzing naar het negende artikel van kapittel vijf van de keur van Zeeland, verzochten de Staten van Zeeland om drie Zeeuwse raadsheren aan te stellen. Na overleg met de Raad van Holland vaardigde Karel V in 1533 een octrooi uit waarin werd voorzien dat de volgende twee vacatures voor bezoldigd raadsheer en de volgende vacature voor onbezoldigd raadsheer vervuld zouden worden door een Zeeuw.[7] Door de aanstelling van Nicolaas Nicolai (1535), zoon van Nicolaas Everaerts, en de terugkeer van Jasper Lievenz. van Hogelande

4 Sinds het artikel van Fölting over de landsadvocaten van de Staten van Holland wordt Jan Boudijnsz. vermeld als Haarlemmer. Fölting baseerde zijn vermoeden echter alleen op de inschrijving van een Jan Boudijnsz. uit Haarlem in de matrikels van de universiteit Leuven. Arie van Steensel wees mij op een Jan Boudijnsz. die, net als zijn grootvader en vader, veel bezittingen had in Zeeland. Het combineren van de gegevens, onder andere het feit dat de nakomelingen van raadsheer Jan Boudijnsz. zich naar de bezittingen in Nieuwerkerk gaan noemen, leidde ons tot de conclusie dat het om dezelfde persoon moet gaan. RKZ, inv. nr. 1, f. 19v; inv. nr. 19, f. 14v; inv. nr. 306, f. 19v-20r. Met dank aan Arie van Steensel voor de verwijzingen. Verder schreef een Jan Boudijnsz. uit Middelburg zich in 1468 aan de universiteit Leuven in. Later was een Jan Boudijnsz. actief als pensionaris van Middelburg tot 1481, hetzelfde jaar waarin de Jan Boudijnsz. uit de populatie advocaat-fiscaal werd. Het zal dus ook hier om dezelfde persoon gaan. Zie Fölting, 'Landsadvocaten', 304-305 en vgl. met *Procurateurs*, nr. 285; Schillings, *Matricule* II, 200; Unger, *Bronnen* II, 366, 367, 374, 376. Zie voor de veelvuldige overgang van pensionarissen naar vorstelijke dienst paragraaf 5.3.2.

5 RekRek, inv. nr. 194, f. 97r-98r.

6 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 129r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 december 1532). Het ging om Everaert Nicolai, de schoonzoon van landsadvocaat Aart van der Goes (die een goed woordje voor hem deed) en zoon van Nicolaas Everaerts.

7 *GPB* III, 686-687. Zie voor het artikel uit de keur van Zeeland: Fruin, *De keuren van Zeeland*, 244. Voor het advies van de Raad in deze zaak: Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 44r (29 november 1531). Het advies van de Raad werd bijna geheel overgenomen, behalve dat de raadsheren liever één bezoldigde en twee onbezoldigde Zeeuwen zagen. Bovendien wilden ze voorkomen dat deze maatregel ten koste zou gaan van degenen die de vorst 'lange tijt gedient ende expectanten geweest zijn' en benadrukten ze dat vooral ook gelet moest worden op de bekwaamheid van de kandidaten.

(1538), werd het aantal raadsheren van Zeeuwse komaf inderdaad verhoogd. Hoewel het streefgetal van drie Zeeuwse raadsheren (twee bezoldigd, één onbezoldigd) nooit werd bereikt, kon een Zeeuwse afkomst bij de aanstelling van de raadsheren in ieder geval een factor van betekenis zijn.[8]

De Zeeuwen hechtten vermoedelijk aan raadsheren uit eigen kring, omdat hun pogingen zich te onttrekken aan de invloed van het Hof weinig succesvol waren. In ieder geval in het midden van de vijftiende eeuw hadden de Zeeuwen weinig interesse om hun rechtszaken voor het Hof van Holland te brengen. Processen in eerste aanleg mochten de Zeeuwen, op een aantal aan de vorst gereserveerde gevallen na, altijd voor de eigen rechtbanken voeren.[9] In 1495 ging advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen naar Filips de Schone om te melden dat 'eenige hem poochden omme die jurisdictie van Zeellant te sepereren van den lande van Hollant'.[10] In 1531 vroegen de Zeeuwen om het Hof van Holland te mogen overslaan en hun zaken direct voor de Grote Raad van Mechelen te brengen. De raadsheren van het Hof van Holland vonden dit verzoek echter zonder meer 'onredelicke' omdat Zeeland met Holland één geheel vormde en het 'tegens alle rechten (is) dat men eersten instancie sal proclameren buyten die provincie'.[11]

Terwijl de Staten van Zeeland klaagden over te weinig Zeeuwen in functie, protesteerden de Staten van Holland tegen het benoemen van mensen die buiten Holland en Zeeland geboren waren.[12] Filips de Schone bekrachtigde bij zijn huldiging in 1494 de bepalingen van het Groot Privilege niet. Hij zei wel toe dat de ambten, in ieder geval tot zijn vijfentwintigste verjaardag, alleen door autochtonen bekleed zouden worden.[13] In 1503 bereikte Filips deze rijpe leeftijd en vanaf die tijd worden een aantal uitheemse ambtenaren in de Rekenkamer benoemd (in 1504 en 1505). Deze benoemingen waren een doorn in het oog van de Staten van Holland.[14] Bij het overlijden van Filips de Schone in 1506 continueerden de Staten alle vorstelijke ambtenaren in hun functie, behalve die van de Rekenkamer 'om zonderlinge redenen te verclaeren in tijde en wijle'. Toen de heren van de Rekenkamer toch hun ambt bleven uitoefenen, werden ze in november van hetzelfde jaar door de Staten gevraagd op wiens autoriteit ze dachten dit te kunnen doen. De rekenmeesters ant-

8 Nog in de jaren zestig van de zestiende eeuw kon een Zeeuwse afkomst een voordeel zijn voor het bemachtigen van een functie als raadsheer als de Zeeuwen op dat moment ondervertegenwoordigd waren. HvH, inv. nr. 381, f. 101v-102r (Raad van Holland aan de Geheime Raad, 10 oktober 1562), f. 102v (Raad van Holland aan Margareta van Parma, 24 oktober 1562), f. 216r-v (Raad van Holland aan de Raad van Financiën, 21 maart 1565), f. 224v-225r (Raad van Holland aan Margareta van Parma, 4 mei 1565).

9 Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 55, 209-210, 219, 262, 286-287.

10 RekRek, inv. nr. 191, f. 85v. Verder voor klachten van Zeeuwen over het Hof: RekRek, inv. nr. 340, f. 205v.

11 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 44v (29 november 1531). Het ging bovendien in tegen artikel 205 uit de instructie van 1531. Toch spraken de Zeeuwen ook nog in 1539 deze wens uit. President Gerrit van Assendelft werd toen opgedragen de Staten van Holland aan te zetten hier tegen te protesteren. ACB, inv. nr. 67, f. 5r.

12 Zie ook Koopmans, *De Staten van Holland*, 78.

13 Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, nr. 87, artikel 1; Jongkees, *Het Groot Privilege*, 190; *Dagvaarten* V, nr. 1e.

14 De benoemingen waren dan ook onderwerp van discussie op de Statenvergaderingen. SAH, inv. nr. 2, f. 14v-15r, f. 19r-19v.

woordden hierop dat ze een brief van de kanselier hadden gekregen.[15] De 'zonderlinge redenen' die de Staten van Holland er toe hadden bewogen de ambtenaren van de Rekenkamer niet te continueren hingen samen met de allochtone afkomst van de drie rekenmeesters. In 1507 verzochten de Staten namelijk wederom dat geen allochtonen zouden worden aangesteld. Ze wilden bovendien dat de buitenlanders die op dat moment nog in de Rekenkamer werkten, onder wie alle drie de rekenmeesters, uit hun ambt werden verwijderd.[16] Hoewel de rekenmeesters hun functies behielden, werden de vrijgekomen vacatures in de Rekenkamer daarna weer gevuld door Hollanders.

Rond de meerderjarigverklaring van de latere Karel V (1515) was het aanstellen van alleen inheemse ambtenaren weer een punt op de wensenlijst van verschillende leden van de Staten, maar waren de meningen verdeeld.[17] In de loop van de zestiende eeuw werden weer twee Vlamingen in de Raad van Holland benoemd (Geleyn Zegers in 1527, Willem Snouckaart in 1545).[18] Toen de mogelijkheid speelde dat de Vlaamse raadsheer Geleyn Zegers promotie zou maken en zou worden vervangen door een zoon van de Zeeuw Nicolaas Everaerts, gaf president Gerrit van Assendelft aan dat dit geen slecht idee zou zijn. De zoon van Everaerts kende namelijk 'onghelijck bet (=beter) die gelegentheyt ende natuer van den Raade van Hollandt dan die voors. meester Geleyn'.[19]

Tabel 3.1 Herkomst van de ambtenaren

Herkomst	*Met zekerheid*	*Onzeker*	*Percentage*
Totaal	156	–	100
Holland	100	3	66
Zeeland	14	0	9
Brabant	4	1	3
Vlaanderen	3	7	6
Friesland	3	1	3
Utrecht	3	0	2
Mechelen	2	0	1
Den Briel/Voorne	2	0	1
Henegouwen	1	0	1
Limburg	1	0	1
Gelre	1	0	1
Duitsland	1	0	1
Onbekend	9	–	6

15 RekReg, inv. nr. 30, f. 12r.
16 *GPB* IV, 11. Het ging om rekenmeesters Lucas van Teilingen, Jan Stalpaert en Cornelis Boullin.
17 Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd* , nr. 90, artikel 37; Smit, *Vorst en onderdaan*, 365; Ward, *Cities and States*, 124.
18 Zie ook: Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 84-85.
19 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 129r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 december 1532).

Waarschijnlijk door problemen met de Vlaamse raadsheer Willem Snouckaart (zie hoofdstuk 6.5), verzochten de Staten in 1550 voor de zoveelste keer dat alleen een geboren Hollander of Zeeuw een ambt mocht bekleden, met uitzondering van het stadhouderschap.[20] Maria van Hongarije antwoordde dat de weinige uitheemsen die ze had aangesteld in haar ogen bekwamer waren dan de inheemsen die naar hetzelfde ambt hadden gesolliciteerd. In 1554 stelden de Staten op initiatief van de edelen een afgezwakt plan op dat allochtonen moest weren.[21] Filips II honoreerde het verzoek in 1555, waardoor mensen die geboren waren in de gewesten die Hollanders van het bekleden van officies uitsloten (op dat moment alleen Brabant), personen die buiten de landen van herwaarts over geboren waren (bijvoorbeeld Duitsers, Spanjaarden en Italianen) en mannen die geen Nederlands konden spreken of verstaan, werden uitgesloten. De regeling gold niet voor stadhouders en personen die reeds een ambt bedienden.[22] De Staten schoten zich met deze regeling bijna in de voet toen ze rekenmeester Adriaan Numan als een van de commissarissen voor het afhoren van hun rekeningen wilden voordragen. Ze haalden er een document bij dat bewees dat hij in Mechelen was geboren en dus niet uit Brabant afkomstig was. Ook lieten de Staten mensen getuigenissen afleggen over het feit dat Hollanders in Mechelen ambten mochten bekleden. Via andere getuigen kregen ze nog eens bevestigd dat Adriaan in Mechelen geboren en gedoopt was, naar school was gegaan en nooit ergens anders was opgegroeid.[23]

Uit tabel 3.1 blijkt dat meer dan drie kwart van de gewestelijke ambtenaren van wie de herkomst te achterhalen was uit Holland of Zeeland kwam.[24] Het overgrote deel van de uitheemse ambtenaren kwam in de Rekenkamer terecht en werd anders raadsheer of secretaris.[25] Al met al was het college van raadsheren vrij goed gevrijwaard van buitenlandse invloeden. Nog geen tien procent van de raadsheren kwam van buiten Holland en Zeeland. Twee van hen, Nicolaas Nicolai (Brabant) en zijn oomzegger Arnoud Nicolai (Friesland), kwamen bovendien uit een vooraanstaand Zeeuws ambtenarengeslacht en zullen door de tijdgenoten niet als buitenstaanders zijn beschouwd. Ook hadden de onderdanen geen openlijk bezwaar tegen de aanstelling van raadsheren Gerrit Muylaart (Utrecht), Barend Bucho (Friesland) en Karel van der Nidzen (Limburg). De enigen die voor problemen zorgden waren de Vlamingen Geleyn Zegers en Willem Snouckaart, die in hoofdstuk 6.5 ruimer aan bod zullen komen.

20 *Sandelijn*, 159-160.

21 *Sandelijn II*, 17-18, 36-37, 59; *Van der Goes*, 24 maart 1553, 9 april 1554, 31 maart 1555.

22 SvH, inv. nr. 7, f. 104r; RekReg, inv. nr. 9, f. 292v; *GPB* III, 26; *GPB* IV, 37, 39.

23 *Sandelijn II*, 456-457; *Van der Goes*, 5, 9, 17 en 31maart 1557. Zie ook: Koopmans, *De Staten van Holland*, 79. Ook in 1577, bij het aantreden van Don Juan als landvoogd, werd door de Staten-Generaal bedongen dat er geen Spaanse raadsheren aangesteld werden. Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 75.

24 De vrije heerlijkheid Voorne was met de stad Den Briel in de veertiende eeuw aan de grafelijkheid van Holland toegevallen. Lange tijd bleef onduidelijk of dit gebied tot Holland of Zeeland moest worden gerekend, hoewel doorgaans het eerste het geval was. Jongkees, *Het Groot Privilege*, 233 noot 13.

25 Verder was de Fries Viglius van Aytta bewaarder van de charters en registers, maar hij maakte gebruik van een Hollandse substituut. Advocaat-fiscaal Joost Bets kwam wellicht uit Vlaanderen, maar hier heb ik geen zekerheid over kunnen krijgen.

In de Rekenkamer was het gehalte aan allochtonen beduidend hoger. Hoewel de scheiding niet te sterk moet worden getrokken, was een technisch ambt in de Rekenkamer politiek minder gevoelig dan een juridisch en bestuurlijk ambt in de Raad. Bijna een kwart van het aantal rekenmeesters was allochtoon wat, zoals we gezien hebben, aan het begin van de zestiende eeuw tot problemen leidde. Ook van de secretarissen was ongeveer een kwart uitheems, wat voor zover bekend niet tot conflicten heeft geleid. Als we deze cijfers met die voor de ambtenaren in de periode 1425-1482 vergelijken, dan zien we dat het aantal uitheemsen voor een goed deel is teruggedrongen. Ambten als president, procureur-generaal en griffier werden nu geheel door inheemsen bekleed, terwijl in de Bourgondische periode deze functies nog voor meer dan de helft in handen waren van allochtonen. Ook het percentage uitheemse raadsheren, rekenmeesters en secretarissen zakte in de periode 1483-1558. Bovendien kwamen de uitheemsen in de Bourgondische periode vooral uit het huidige Vlaanderen, terwijl voor de hier onderzochte jaren een groter deel (circa veertig procent) uit het huidige Nederland kwam.[26]

Hoewel de bepalingen in het Groot Privilege met betrekking tot uitheemse ambtenaren regelmatig geschonden werden, leidde dit niet tot een massale terugkeer van overwegend Franstalige functionarissen. Het gevolg van de 'Hollandisering' van de gewestelijke instellingen is dat de mannen die in dit proefschrift centraal staan voor twee derde als Hollander zijn te kwalificeren. Ook de netwerken die in hoofdstuk 6 aan de orde zullen komen zijn grotendeels Hollands. Dit staat in sterk contrast met de aandacht die Mario Damen in zijn proefschrift schonk aan de zeer invloedrijke Vlaamse en Zeeuwse ambtenaren.

Tabel 3.2 Aantal uitheemse ambtenaren per ambt[27]

Ambt	*Totaal*	*uitheems*	*percentage*	*Afkomst uitheemsen*
raadsheren	72	7	10	2V/2F/B/U/L
rekenmeesters	25	6	24	2V/B/H/M/G
secretarissen	34	9	26	4B/2U/2V/M

V=Vlaanderen; F=Friesland; B=Brabant; U=Utrecht; L=Limburg; H=Henegouwen; M=Mechelen; G=Gelre

1.2 Herkomst per stad

Uit tabel 3.1 blijkt dat twee derde van de ambtenaren als Hollander te identificeren is. Voor onderzoek naar de relatie tussen de ambtenaren en de Hollandse onderdanen is het interessant om te kijken uit welke steden deze 66 procent vooral afkomstig was. Damen identificeerde bijna tien procent van de ambtenaren in de Bour-

26 Zie voor de Bourgondische periode: Damen, *De staat van dienst*, 184-188.

27 De twijfelgevallen zijn in deze tabel bij de zekere gevallen opgenomen. Er is geen onderscheid gemaakt tussen bezoldigde en onbezoldigde ambtenaren.

gondische periode (1425-1482) als Leidenaar, wat vermoedelijk te maken had met de nabijheid van Leiden tot Den Haag en het Leidse netwerk van de familie Van Zwieten.[28] Geografische nabijheid was ook in Vlaanderen doorslaggevend voor de herkomst van de ambtenaren. De Raad was gevestigd in Gent en daar kwamen ook de meeste raadsheren vandaan.[29] Een groot deel van de Hollandse ambtenaren kwam oorspronkelijk van buiten Den Haag, wat te maken heeft met de relatieve onbeduidendheid van deze plaats in vergelijking met de zes grote steden van Holland. Door de vestiging van ambtenarengeslachten in Den Haag maakte deze plaats in de late vijftiende eeuw echter al een inhaalslag.[30]

Tabel 3.3 Herkomst van de Hollandse ambtenaren per plaats[31]

Herkomst	*Met zekerheid*	*Onzeker*	*Percentage*
Totaal	100	3	100
Den Haag	29	6	34
Dordrecht	13	3	16
Delft	8	2	10
Leiden	6	1	7
Haarlem	3	4	7
Amsterdam	3	0	3
Gouda	2	0	2
Gorinchem	1	0	1
Alkmaar	1	0	1
Adel op platteland	8	2	10
Onbekend	11	–	11

De 'verhaagsing' van de ambtenaren zette zich door in de zestiende eeuw, waardoor in totaal ongeveer een derde van de Hollanders uit de populatie uit Den Haag kwam. Slechts een kleine minderheid stamde echter af van een familie die al generaties lang in Den Haag gevestigd was.[32] De rest van de Hollandse ambtenaren kwam voornamelijk uit de zes grote steden. Dordrecht, de eerste stad van Holland, had na Den Haag veruit de meeste vertegenwoordigers en een groot deel van de 'Hagenaars' kwam oorspronkelijk uit Dordtse families.[33] Delft was de volgende stad uit Zuidholland die een aanzienlijk deel van de Hollandse ambtenaren leverde. Waarom Gouda het minder goed deed als leverancier van vorstelijke ambtenaren is niet duidelijk, maar wellicht speelde mee dat de stad van de zes grote Hollandse steden op de laatste plaats kwam. Voor Haarlem en zeker Amsterdam is misschien de rela-

28 Damen, 'Tussen stad en land', 48, 53-56.
29 Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 145; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 423.
30 Zie de cijfers in Ter Braake, *De weg naar het Hof*, tabel 1.
31 De geboorteplaats van vier heren uit Dordtse families in Den Haag was moeilijk te achterhalen (Floris Oom van Wijngaarden Florisz., Dominicus Boot, Reinier de Jonge en Gerrit van Loo). Deze vier heren zijn daarom samen gerekend als twee Dordtenaren en twee Hagenaars.
32 De familie Van Dam is het meest vooraanstaande ambtenarengeslacht dat al generaties lang in Den Haag woonde.
33 Dit geldt bijvoorbeeld voor de ambtenaren uit de families De Jonge en Oom van Wijngaarden.

Afb. 10 Het grafmonument van Gerrit van Assendelft (†1486) in de Haagse Sint-Jacobskerk is één van de tekenen van de verhaagsing van de gewestelijke ambtenaren. Veel ambtenaren lieten zich in deze kerk begraven, stichtten daar memories, schonken glasramen of lieten grafmonumenten bouwen. Dit grafmonument werd na de brand in de Jacobskerk in 1539 gerestaureerd door de naamgenoot en hier prominent voorkomende kleinzoon van Gerrit van Assendelft.

tief grote afstand tot Den Haag de reden dat weinig mannen uit die steden gewestelijk ambtenaar werden. Het wegvallen van Leiden als topleverancier van ambtenaren is minder goed te verklaren. Hoewel het op het eerste gezicht nog mee lijkt te vallen, is de enige reden dat de stad nog redelijk hoog staat dat er in de onderzochte jaren nog mannen uit de Bourgondische periode actief waren. Voor zover bekend was de laatste ambtenaar die afkomstig was uit Leiden raadsheer Jan van Duivenvoorde, een edelman bovendien, die al in 1500 werd aangesteld. Wellicht verloor Leiden haar voorsprong door geografische nabijheid door het ontstaan van ambtenarengeslachten in Den Haag.

2 Scholing

'Doctoorschap is eenen graedt van wijsheyt: ridderschap is eenen graedt van rijckheyt.'[34] Dit gezegde uit een spreekwoordenboek uit 1549 laat zien hoe sommige zestiende-eeuwers dachten over de waarde van de verschillende titels die men kon voeren. Een universitaire titel behaald door de eigen verdiensten wordt daarbij hoger gesteld dan de geërfde of gekochte adeldom. In de vijftiende en zestiende eeuw was de mate van scholing in de Nederlanden zeer hoog, wat onder andere gestimuleerd was door de oprichting van de universiteit van Leuven in 1425.[35] De vraag naar universitair geschoolden nam eind vijftiende en begin zestiende eeuw toe in de Nederlanden door de complexer wordende administratie en een voortschrijdende professionalisering van het rechtswezen. Door de herintroductie van het Romeins recht werd het gewoonterecht minder belangrijk. Oorspronkelijk waren het vooral geestelijken die gestudeerd hadden, maar in de vijftiende eeuw nam het aantal lekengeleerden toe. Het ambt van raadsheer werd meer een professie en minder een roeping of (externe) bezigheid, wat zich ook in de samenstelling van de Hoven vertaalde.[36]

Op gewestelijk niveau was de situatie niet overal hetzelfde. In Brabant werden in de zestiende eeuw de edelen, van oudsher de specialisten in het gewoonterecht, langzaam verdrongen door juridisch geschoolde telgen uit de ambtenarengeslachten. In 1531 werd het zelfs verplicht voor de raadsheren om licentiaat in de rechten te zijn. In 1558 klaagden de Brabanders echter dat de Raad vol zat met jonge advocaten die het Romeins recht goed beheersten, maar geen idee hadden van de praktijk van het rechtspreken en niets wisten van de privileges van de onderdanen en het gewoonterecht. In de Raad van Vlaanderen werd de laatste bezoldigde raadsheer zonder universitair diploma aangesteld aan het begin van de zestiende eeuw. Onder de raadsheer-commissarissen, die verantwoordelijk waren voor de gerechtelijke onderzoeken, waren gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw ook nog niet-universitair geschoolde mannen. In Gelre werden in 1543 bij de oprichting van het Hof edelen aangesteld, omdat de Geldersen er aan hechtten dat er mannen waren die bekend waren met het gewoonterecht. Na de reorganisatie van de Raad van Friesland in 1527 waren onder de bezoldigde raadsheren, presidenten en procureurs-generaal vrijwel geen niet-juristen meer. Het percentage ongestudeerde onbezoldigde raadsheren lag hoger.[37]

34 Kloeke, *Seer schoone spreeckwoorden*, nr. 458.

35 De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 420-422; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 218-219.

36 Van Apeldoorn, 'Nicolaas Everaerts', 296-305; Damen, *De staat van dienst*, 208-209; De Ridder-Symoens, 'Universiteitsgeschiedenis', 103; Idem, 'Training', 149-150. Desalniettemin gaven de onderdanen er ook blijk van aan specialisten in het gewoonterecht te hechten, toen ze in het Groot Privilege van 1477 lieten vastleggen dat in de Raad ook plaats voor hen moest zijn. Damen, *De staat van dienst*, 195-196, 200, 204; Jongkees, *Het Groot Privilege*, artikel 5. Wellicht was het aan de invloed van de edelen in de Staten van Holland te danken dat deze bepaling werd opgenomen. Zie voor een definitie van professionalisering en de samenhang met educatie: De Ridder-Symoens, 'Training', 149.

37 Voor Brabant: De Ridder-Symoens, 'Milieu Social', 257, 277-278, 283-285, 290. Voor Vlaanderen: Van Pe-

Bij het Hof van Holland werd een rechtenstudie in de vijftiende eeuw steeds belangrijker voor het verwerven van een positie als raadsheer.[38] Om de universitaire loopbaan van de ambtenaren in de zestiende eeuw in kaart te brengen heb ik de matrikels van de middeleeuwse universiteiten geraadpleegd, die per jaar de inschrijvingen vermelden. Helaas schreven niet alle studenten zich ook formeel in aan de universiteiten, waardoor er heren zijn van wie vrijwel zeker is dat ze gestudeerd hebben, maar die niet in de matrikels terug te vinden zijn. Daarnaast zijn mannen met achternamen die betrekking hebben op een toponiem (bijvoorbeeld 'Johannes de Schoenhovia', ofwel Jan van Schoonhoven) moeilijk te identificeren, omdat bij de inschrijving ook altijd de herkomst vermeld werd. [39] Bovendien waren de achternamen in sommige families nog niet zo ingeburgerd dat deze standaard gebruikt werden in de officiële documenten. De naam van raadsheer Cornelis Hendriksz. van Weldam komt bijvoorbeeld niet voor in de matrikels, maar dit heeft er waarschijnlijk mee te maken dat hij zich inschreef als 'Cornelius Henrici' uit Zierikzee.[40] Daarnaast zijn de uitgaven van de matrikels niet altijd even betrouwbaar. De overgeleverde informatie geeft daarom geen volledig beeld van de activiteiten van de ambtenaren aan de universiteiten.[41]

Naast de matrikels kunnen meestertitels een indicatie geven of iemand de graad van licentiaat had behaald. Een complicerende factor hierbij is echter dat de rekenmeesters en secretarissen ambtshalve deze titel droegen.[42] De rekenmeesters en secretarissen die niet in de matrikels zijn teruggevonden, zijn ondanks hun meestertitel daarom niet onder de universitair geschoolden gerekend. Ook rekenmeesters die zich wel hebben ingeschreven aan een universiteit, maar voor hun aanstelling van rekenmeester niet de meestertitel voerden, zijn geteld bij degenen die geen of een graad onder die van licentiaat (zoals *baccalaureus*) hebben behaald. Mannen die niet in de matrikels te vinden waren, wel de meestertitel voerden en ambten als advocaat en raadsheer uitoefenden zijn wel meegeteld.

Uit tabel 3.5 blijkt dat de universitaire scholing per ambt sterk verschilde. De stadhouders bemoeiden zich in de zestiende eeuw nog maar weinig met de rechtspraak. Zij studeerden niet aan een universiteit, maar kregen in hun jeugd wel vaak privéles van vooraanstaande humanisten.[43] De twee presidenten voerden de titels van res-

teghem, *De Raad van Vlaanderen*, 425. Voor Gelre: Zijp, *De strijd*, 115. Voor Friesland: Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 72-73.

38 Damen, *De staat van dienst*, 204-205.

39 Zie voor een overzicht: Damen, *De staat van dienst*, 200-201.

40 Zie voor hem: *Procurateurs*, nr. 687.

41 Over de onbetrouwbaarheid van de uitgegeven matrikels van Leuven: De Ridder-Symoens, 'Milieu social', 299, noot 44.

42 In Vlaanderen kende men al in de vijftiende eeuw de meestertitel ook toe aan de secretarissen. Zie hiervoor Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 224-225. In Holland lijkt dit gebruik pas aan het eind van de vijftiende eeuw zijn aangeslagen. Secretaris Adam van Cleve kwam bijvoorbeeld pas vanaf 1475 als meester voor, hoewel hij al decennia lang zijn ambt bekleedde. Damen, *De staat van dienst*, 452-453.

43 Rosenfeld, *The provincial governors*, 142. Een aantal raadsheren had naast een rechtenstudie ook onderwijs genoten van bekende humanisten. Cornelis Suys, Arnoud Sasbout en Willem Snouckaart hadden bijvoorbeeld gestudeerd aan het *Collegium Trilingue* te Leuven, waar de drie klassieke talen werden onderwezen. Voor Arnoud: De Vocht, *Literae virorum*, 305; Idem, *History of the foundation* III, 234-236. Voor Cornelis: De Vocht,

pectievelijk *doctor* en licentiaat in de rechten. Aangezien zij leiding gaven aan de Raad als rechtsprekende instantie is dit niet meer dan vanzelfsprekend. De raadsheren waren in de onderzochte periode ook voor het grootste deel universitair geschoold. De cijfers in tabel 3.5 geven aan dat een zelfde percentage van bezoldigde en onbezoldigde raadsheren universitair geschoold was. De niet universitair geschoolde bezoldigde raadsheren waren echter vrijwel allemaal Kabeljauwsgezinde edelen aan het eind van de vijftiende eeuw. De laatste bezoldigde raadsheer zonder meestertitel, Floris Oom van Wijngaarden Florisz., werd in de Raad aangesteld in 1503 en bleef in dienst tot zijn dood in 1532. In de zestiende eeuw bleef een beperkt aantal niet universitair geschoolde edelen, zoals Andries van Bronkhorst (1519-1546) en de zeer invloedrijke Frederik van Renesse (1516-1536), als onbezoldigd raadsheer in de Raad opduiken. Waarschijnlijk beseften ook zij dat een universitaire graad van toenemend belang was, want ze stuurden hun zoons wel naar een universiteit.[44] Er is geen toename te ontdekken in het aantal raadsheren met de graad van *doctor*. Deze titel was blijkbaar niet van groot belang bij een selectieprocedure. Wellicht zag men de promotie eerder als een kostbare, prestigieuze zaak, dan dat het veel zei over iemands kwaliteiten. Volgens een literair werk uit het midden van de zestiende eeuw zouden de Italianen in ieder geval het volgende zeggen over een promotie aan één van hun universiteiten: 'Laet ons het gelt nemen ende seynden den Esel na Duytschlant.'[45]

Een universitaire graad was voor het bemachtigen van het ambt van bezoldigd raadsheer, in tegenstelling tot Brabant, nooit een noodzakelijke voorwaarde in de onderzochte periode. In 1539 was er nog sprake van de mogelijke benoeming van Gerrit van Renesse tot bezoldigd raadsheer. Maria van Hongarije vroeg aan president Gerrit van Assendelft zijn mening hierover. Gerrit schreef dat de kandidaat nog te jong was om een goed oordeel te kunnen vellen over zijn bekwaamheid. Van Renesse had zich voor zover hij wist wel altijd eerlijk gedragen 'ende hier voertijts tot Loeven gestudeert [...] zonder nochtans genoemen te hebben eenige promotie'. Sinds de tijd van Filips van Bourgondië waren er volgens Gerrit zowel edelen als juristen aangesteld tot bezoldigd raadsheer. Hoewel het aantal (ongestudeerde) edelen in de loop der tijd was afgenomen, waren ze altijd aanwezig gebleven in de Raad 'somtijts meer ende somtijts min [...] soe dat uwer majesteit admitterende de voors. resignatie geen nyeuwicheyt doen en souden'.[46] Volgens Van Assendelft zou er dus geen formeel bezwaar zijn tegen de aanstelling van Gerrit van Renesse. Uiteindelijk kreeg Van Renesse de functie niet, maar werd aangesteld tot onbezoldigd raads-

Monumenta Humanistica, 689. Voor Willem: Vandermeersch, 'Een bijzonder egodocument', 222. Voor het Collegium Trilingue in het algemeen: De Vocht, *History of the foundation* I-IV.

44 Voor de zoons van Andries van Bronkhorst: Schillings, *Matricule* IV, 104 (drie broers 1534), 47 (wellicht een vierde zoon of ander familielid 1530). Voor een zoon van Frederik van Renesse: Schillings, *Matricule* IV, 645. Voor nog een verwant: Schillings, *Matricule* IV, 504.

45 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 50v.

46 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 53r (Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije, 29 januari 1539). Het was niet ongewoon dat een edelman slechts voor kortere tijd een universiteit aandeed. De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 419-420.

heer. In zijn commissiebrief staat naast de doorgaans weinigzeggende opmerkingen over de kwaliteiten van een ambtenaar dat men vertrouwen heeft in zijn 'literature', ofwel belezenheid.[47] Deze formulering komt in geen enkele andere commissiebrief voor en is een teken dat Gerrits scholing een punt van discussie is geweest. Later in zijn carrière werd Gerrit wel bezoldigd raadsheer in Utrecht.

Tabel 3.4 De raadsheren als rapporteur 1492-1501[48]

Raadsheren als rapporteur 1492-1501	Aantal optredens als rapporteur	Aantal jaren actief 1492-1501	Gestudeerd/ *doctor*	Bezoldigd
Jacob van Almonde	203	10	ja/nee	ja
Jan van Schoonhoven	179	10	ja/nee	ja
Floris Oom van Wijngaarden Jz.	84	6	ja/ja	ja
Jacob Ruysch	78	10	ja/ja	ja
Willem van Berendrecht	53	10	ja/ja	ja/nee
Jan Boudijnsz.	47	8	ja/nee	ja
Jan van Duivenvoorde	30	2	ja/nee	nee
Adriaan van Hogestein	23	5	ja/nee	ja
Bartout van Assendelft	10	6	ja/ja	nee
Gerrit van der Mije	8	10	ja/ja	ja/nee
Jan van Wissenkerke	7	3	ja/nee	ja

De universitair geschoolde raadsheren wisten in ieder geval al aan het eind van de vijftiende eeuw de rechtspraak te domineren. De rapporteurs van de zaken die voorkwamen bij het Hof van Holland hadden waarschijnlijk vaak een grote invloed op het vellen van het vonnis omdat zij als eerste hun mening mochten geven. Uit de zogenaamde 'quaetclappen' van het Hof van Holland zijn de rapporteurs te onderscheiden, doordat een 'r' achter de betreffende naam onder de aanwezige raadsheren werd genoteerd. Uit de 'quaetclappen' blijkt dat de rapporteur vrijwel altijd licentiaat in de rechten was en relatief vaak zelfs de graad van *doctor* had behaald. Hoewel een rechtenstudie dus niet een noodzakelijke voorwaarde was om in de Raad terecht te komen, had de mate van geschooldheid wel invloed op de rol die een raadsheer bij de rechtspraak kon spelen.

Juridische scholing had ook een goede invloed op de aanwezigheidsfrequentie in de Raad. Uit de steekproef voor 1485 blijkt dat vooral een aantal bezoldigde adellijke, niet juridisch geschoolde, raadsheren (zoals Gerrit van Abbenbroek en Filips van Wassenaar) weinig aanwezig was in de Raad. De bezoldigde edelen in de zestiende eeuw waren daarentegen doorgaans wel juridisch geschoold en meer plichts-

47 Audiëntie, inv. nr. 793, f. 19r-20r.

48 Gebaseerd op HvH, inv. nr. 5681. Bij deze telling moet rekening worden gehouden met de zeer slechte leesbaarheid van de 'quaetclappen'. De mogelijkheid van menselijke fouten bij het opstellen van deze tabel zijn daarom relatief groot. De 'quaetclappen' zijn helaas niet in mooie series overgeleverd. De tabel is de weergave van de enige aaneengesloten periode van tien jaar die te onderzoeken is. De gegevens uit de 'quaetclappen' over de jaren 1517-1519, 1521-1524, 1529-1530, 1542-1543, 1552-1554, 1557-1559 leveren echter geen ander beeld op wat betreft de geschooldheid van de rapporteurs. Wel zijn het aantal zaken eerlijker onder de verschillende raadsheren verdeeld. HvH, inv. nr. 5682-5687.

getrouw.[49] Nog tot het midden van de zestiende eeuw waren er niet juridisch geschoolde onbezoldigde raadsheren die zelden hun gezicht lieten zien in Den Haag.[50] In de jaren vijftig van de zestiende eeuw werd het verschil in aanwezigheidsfrequentie tussen bezoldigde en onbezoldigde raadsheren kleiner, doordat alleen nog juridisch geschoolde heren tot onbezoldigd raadsheer werden benoemd.

De advocaten-fiscaal hadden allemaal een rechtenstudie voltooid. Vier van de vijf procureurs-generaal voor 1520 konden zich echter niet op dergelijke kwalificaties beroemen. De mannen die na 1520 de ambten van procureur-generaal en advocaat-fiscaal combineerden waren allen wel universitair geschoold. De substituten van de procureur-generaal bleven daarentegen zonder uitzondering ongeschoold. Aangezien zij vooral verantwoordelijk waren voor het verrichten van soms gevaarlijke arrestaties, was voor die functie het vermogen om krachtig op te treden belangrijker dan kennis van het recht. Hetzelfde geldt voor de procureurs-generaal van voor 1520.

Van de tien griffiers hadden er waarschijnlijk drie een universitaire graad behaald. Er is geen hogere scholingsgraad van de griffiers in de tijd waar te nemen, want de laatste twee uit de populatie hadden voor zover bekend geen titel aan een universiteit verworven. Ook de secretarissen en de bewaarders van de charters waren grotendeels niet universitair geschoold. Zij kregen hun 'hogere onderwijs' wellicht elders. Opvallend is bijvoorbeeld het grote aantal schrijvende ambtenaren dat in 1494 lid was van de Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten'.[51] Volgens Van Dixhoorn functioneerden rederijkerskamers als scholen waar men een goede algemene ontwikkeling ontving en een alternatief werd geboden voor de universiteit.[52] Verder staan in de aantekeningen van de griffier, zijn residentieboek, een aantal bladzijden altijd volgeschreven met schrijfoefeningen. Deze schrijfoefeningen bestaan uit spreekwoorden, wijsheden, rijmpjes of gebeden in het Nederlands, Latijn, Frans, of een enkele keer zelfs in het Spaans. De oefeningen geven blijk van een zekere ontwikkeling en kennis van de andere talen.[53] De secretarissen schreven ook een deel van hun verslagen in het Frans wat een goede beheersing van deze taal tot een vereiste maakte.[54]

49 Zie voor de situatie in Vlaanderen: Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 16-18.

50 Volgens Van Peteghem waren er tijdens de regering van Karel V twee soorten raadsheren te onderscheiden. Het eerste type had een versnipperd arbeidsethos, met relatief geringe inzet voor de rechtspraak en meer aandacht voor secundaire taken. Het tweede type, dat in de zestiende eeuw steeds meer voorkwam, was noodzakelijkerwijs juridisch geschoold, had een sterke arbeidsdiscipline en legde zich meer toe op de rechtspraak. De onbezoldigde raadsheren die weinig aanwezig waren, kunnen doorgaans onder Van Peteghems raadsheer type 1 geschaard worden. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 234.

51 Zie Ter Braake en Van Dixhoorn, 'Engagement',vooral 166-172. Van de ambtenaren uit de populatie vinden we de namen van Floris Oom van Wijngaarden Florisz., Karel Grenier, Jacob Clamp en Jan van Zevender op de ledenlijst. Zij waren alle vier hun carrière begonnen in een schrijvend ambt.

52 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, o.a. 428-429.

53 Zie voor een mooi voorbeeld de schrijfoefeningen voorin in HvH, inv. nr. 1670 (residentieboek van griffier Jan van Dam 1549-1550). Dat deze schrijfoefeningen in een andere taal werden geschreven kan ook te maken hebben met de soms vulgaire strekking daarvan, zoals bijvoorbeeld het volgende Spaanse rijmpje: 'Amour de putana / sono de campana / vento del culo / poco tiempo duro' (Liefde van een hoer / geluid van een bel / wind uit de kont / korte tijd hard). Voor hetzelfde rijmpje: HvH, inv. nr. 1742. Met dank aan Mario Damen voor het corrigeren van de vertaling.

54 Het is niet bekend hoe de autochtone secretarissen zich over het algemeen het Frans eigen maakten. Alleen

De drie rentmeesters-generaal, die tot het eind van de vijftiende eeuw ook toegang tot de Raad hadden, bezaten geen universitaire titel. Hoewel een aantal van de rentmeesters van de exploten in de zestiende eeuw de meestertitel voerde, hing dit samen met het tegelijkertijd bekleden van het ambt van (onbezoldigd) secretaris. Vermoedelijk had geen van hen een universitaire opleiding genoten. De rentmeesters en leden van de Rekenkamer leerden hun vak in de praktijk. Dit is niet verwonderlijk omdat zij zich bezighielden met financiële zaken die niet onderwezen werden aan een universiteit. In de Rekenkamer werd desalniettemin ook gehecht aan goed onderrichte functionarissen. In de zestiende eeuw hadden de meeste heren in de Rekenkamer, in tegenstelling tot sommige heren die in de vijftiende eeuw waren aangesteld, al ervaring opgedaan als rentmeester of als klerk onder een rentmeester of rekenmeester.[55] De financiële ambtenaren klommen langzaam en bijna vanzelfsprekend in de hiërarchie, waardoor de meest ervaren personen de leiding kregen.[56]

Tabel 3.5 Universitaire scholing van de gewestelijke ambtenaren in Holland (1483-1558)

Functie	*Totaal*	*Geen of graad onder licentiaat*	*Licentiaat*	*Doctor*	*Percentage met universitaire graad*
stadhouder	6	6	0	0	0
president	2	0	1	1	100
bezoldigd raadsheer	45	9	28	8	80
onbezoldigd raadsheer	55	11	32	12	80
raadsheer met pensioen	7	2	4	1	71
rentmeester-generaal	3	3	0	0	0
rentmeester van de exploten	13	13	0	0	0
procureur-generaal	11	5	4	2	55
advocaat-fiscaal	4	0	3	1	100
substituut-procureur-generaal	8	8	0	0	0
bewaarder van de charters	5	4	0	1	20
griffier	9	6	3	0	33
secretaris	10	7	3	0	30
onbezoldigd secretaris	33	30	3	0	9
rekenmeester	26	24	2	0	7
auditeur	15	15	0	0	0

Cornelis de Jonge is de enige rekenmeester van wie met zekerheid gezegd kan worden dat hij de graad van licentiaat heeft behaald. Hij was begonnen als bezoldigd raadsheer, maar maakte de overstap naar de Rekenkamer. Zijn zoon Jacob en kleinzoon Cornelis kozen vanaf het begin voor een carrière in de financiële sector,

van secretaris Willem van Berendrecht weten we dat hij twee jaar naar Atrecht ging om daar de Franse taal te leren. Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Cornelis Suys aan Gerrit van Veltwijk (5 februari 1553).

55 Ook in Rijsel was de praktijkervaring vele malen belangrijker dan een (universitair) diploma. Jean, *La chambre des comptes*, 195.

56 Zie naast paragraaf 5.1 en hoofdstuk 2.2 vooral: Bos-Rops, 'The power of money', 49-50. Zie ook: Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 224.

schopten het ook tot rekenmeester, maar hadden voor zover was na te gaan niet gestudeerd. Naast financiële expertise was ook kennis van de Franse taal belangrijk voor een functie in de Rekenkamer. Bij een sollicitatieprocedure voor vermoedelijk een functie in de Hollandse Rekenkamer moesten de kandidaten een test afleggen om te zien hoe goed hun Frans was.[57]

Leuven was de dichtst bijzijnde universiteit voor studenten uit Holland en daarom ook veruit het meest bezocht. Verder was de rechtenuniversiteit van Orléans populair en in mindere mate de universiteiten van Padua, Bologna en Parijs. Keulen nam in vergelijking met de Bourgondische periode sterk in betekenis af en na het eerste kwart van de zestiende eeuw schreef geen toekomstige ambtenaar zich daar nog in (zie tabel 3.6).[58] Het was vrij normaal in de late Middeleeuwen, en zeker in de zestiende eeuw, om twee of meer universiteiten te bezoeken.[59] Het is door de vele twijfelgevallen echter moeilijk om een betrouwbare schatting te geven van het aantal ambtenaren dat aan meer dan één universiteit studeerde. Waarschijnlijk bezocht bijna de helft van de studenten twee of meer universiteiten.[60] Voor degenen die naar Padua of Bologna in Italië gingen, was dat ook vaak het eindpunt, waar ze een promotie tot *doctor* behaalden. Jacob Pijnsen en zijn zoon Willem promoveerden bijvoorbeeld beiden in Bologna.[61]

Tabel 3.6 Meest gefrequenteerde universiteiten door de gewestelijke ambtenaren 1483-1558

Universiteit	*Aantal zekere inschrijvingen*	*Twijfelgevallen*
Leuven	42	9
Orléans	18	2
Padua	5	0
Keulen	4	2
Parijs	4	1
Bologna	4	0

De geschooldheid van de ambtenaren bij het Hof van Holland kan het beste vergeleken worden met de situatie in Friesland. Vreemd is dat niet omdat Hollandse ambtenaren een grote invloed hadden bij de oprichting van het Hof in Friesland in de zestiende eeuw (zie paragraaf 5.2). Tot ver in de zestiende eeuw werden niet universitair geschoolde raadsheren aangesteld. Desalniettemin werd een universitaire studie steeds

57 Audiëntie, inv. nr. 1646.2, Cornelis Suys aan Gerrit van Veltwijk (5 februari 1553).

58 Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 201. Ook de Brabantse raadsheren gingen vooral naar de universiteit te Leuven en in mindere mate naar Orléans en Bologna. De Ridder-Symoens, 'Milieu social', 285, tabel V. Pas in 1575 werd in Holland de universiteit van Leiden gesticht. Al in 1553 overlegden de Staten van Holland om een octrooi te krijgen voor een universiteit in Holland: SAH, inv. nr. 4, f. 136r.

59 De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 428; Idem, 'Milieu social', 288.

60 Van 35 ambtenaren is alleen één (soms twijfelachtige) inschrijving aan een universiteit bekend, van achttien ambtenaren twee inschrijvingen en van vijf heren drie of meer.

61 Verder promoveerden Bartout van Assendelft, Cornelis van Mierop, Jacob Ruysch en Gerrit van der Mije in Italië. Zie hiervoor Tervoort, *Iter Italicum*, deel II (biografische bijlagen). Ook voor studenten uit het huidige Duitsland was bij een studie aan meerdere universiteiten Italië vaak het eindpunt. Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 302.

belangrijker. De laatste bezoldigde raadsheer zonder een licentiaat in de rechten werd in 1503 benoemd. De laatste onbezoldigde raadsheer zonder meestertitel verwierf de functie in 1539. De universitaire scholing was bij de andere ambtenaren door de aard van het werk dat ze deden een stuk lager. Ze leerden hun vak voor een groot deel in de praktijk. Een gebrek aan een universitaire opleiding betekende echter niet dat de meeste ambtenaren ongeschoold waren. Sommigen maakten zich het Frans machtig (in het buitenland) of genoten buiten de universiteit een scholing op hoog niveau van bijvoorbeeld een privé leraar (de stadhouders) of in een rederijkerskamer.

3 Sociale afkomst

Het spreekt bijna vanzelf dat de hogere functies in dienst van de vorst vervuld werden door mannen uit de toplagen van de samenleving. Een goede sociale positie was een voorwaarde voor het verwerven van een hoog ambt. Een sociale klimmer vond de bevestiging van zijn gerezen status vaak in de benoeming in een begerenswaardige functie.[62] Rond 1500 bestond de top van de Noord-Nederlandse samenleving uit adellijke families. Van adel was iemand die adellijke voorouders had of in de adelstand was verheven, een adellijke levenswijze hanteerde en door de tijdgenoten als adel werd erkend. Vlak onder, of zelfs op gelijke hoogte met, de lage edelen stonden families uit het stedelijk patriciaat van wie de leden ambtelijke, politieke of kerkelijke functies vervulden. Vaak hadden deze families adellijke aspiraties.[63]

In Vlaanderen had de adel geen neiging zich af te sluiten voor mensen uit de stedelijke toplagen. De gewestelijke ambtenaren behoorden daar tot de adel, het stedelijk patriciaat of tot een moeilijk te onderscheiden sociale overgangsklasse. Waar eerder militaire prestaties de beste mogelijkheden boden om tot de adel te gaan behoren, schiep vanaf de vijftiende eeuw dienstverlening aan de staat in toenemende mate deze mogelijkheid. Soms beloonde de vorst zijn dienaren door ze officieel te verheffen in de adelstand. Daarnaast kon het materiële gewin dat een ambt in dienst van de vorst met zich meebracht versmelting met oudere adellijke families bevorderen. De adel vernieuwde zich continu en een familie die in 1500 als oude adel erkend werd, was dit in 1400 vaak nog niet. De scheiding tussen de hoge adel, waaruit de stadhouders gerekruteerd werden, en de lage adel was daarom reëler dan die tussen nieuwe adel (ambtsadel) en lage of zelfs modale adel.[64]

Ook voor de ambtenaren in Holland en Zeeland is het niet eenvoudig om de sociale status te definiëren. De al dan niet adellijke status van rekenmeester Vincent Cornelisz. geeft bijvoorbeeld grote problemen. Hoewel hij in de literatuur vaak voor-

62 Zie ook: Braddick, *State formation*, 35, 81; De Ridder-Symoens, 'Training', 149.
63 Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 166-168; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1990), 30-31.
64 Dumolyn, 'Les conseillers flamands', 73; Idem, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 116-118, 159, 164, 172; De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 425-426, 431; Janse, 'Marriage', 113, 126-127, 132-133; Van Uytven, 'Vorst', 100.

komt als Vincent Cornelisz. van Mierop, of zelfs als Vincent Cornelisz. Cuyck van Mierop, noemde hij zichzelf zonder uitzondering Vincent Cornelisz. Zijn tijdgenoten verwezen vaak naar hem als 'meester Vincent'. Zijn vader komt niet anders voor dan als Cornelis Ottenz.. In een afschrift van zijn testament noemen hij en zijn echtgenote zich Vincent en Maria.[65] Zijn drie zoons noemden zich respectievelijk Van Mierop, Van de Ketel en Van Cabau, wat niet wijst op een grote gehechtheid aan enige familienaam. Vincent huwde met de bastaarddochter van raadsheer Jacob Ruysch, een geestelijke patriciër.[66] Niets wijst er dan ook op dat hij, zoals gesuggereerd is, zou afstammen van een bastaardtak van de adellijke familie Cuyck. Het is zeker niet uitgesloten dat Vincent Cornelisz. zich terecht op een dergelijke afstamming kon beroemen, maar dit werd pas naar voren gebracht door zijn nakomelingen.[67]

Ter illustratie van een ontadelde bastaardtak kan het geval van onbezoldigd raadsheer Simon Pietersz. dienen. In 1507 speelde een rechtszaak over zijn erfenis, waarbij zijn hele stamboom op tafel werd gebracht om te bepalen of iemand wel of niet tot zijn erfgenamen gerekend mocht worden.[68] De betovergrootvader van Simon was Jan Aelman, bastaard van graaf Willem III van Holland en Henegouwen (1304-1337). Deze Jan verwekte weer een bastaard met de naam Willem, die op zijn beurt meerdere bastaards verwekte, van wie één de grootmoeder was van Simon. Dankzij deze juridische kwestie kan met vrij grote zekerheid gesteld worden dat Simon een afstammeling was van een graaf van Holland. Van deze afstamming viel bij hem echter weinig meer te bemerken. Wellicht was hij zelf barbier en hij was in ieder geval gehuwd met een linnenlakenkoopster. Als hij deze weinig indrukwekkende sociale status zou zijn ontstegen, dan hadden hij of zijn erfgenamen zijn afstamming misschien weer met trots naar voren gehaald. Simon Pietersz. was echter niet meer dan een anonieme, gegoede Haarlemmer gebleven, als hij niet door zijn raadsheerschap en enkele rechtszaken de aandacht had weten te trekken. Een ambtenaar kon waarschijnlijk altijd wel een afstamming noemen, of verzinnen, op het moment dat zijn verworven sociale status hem daartoe riep, hoewel deze daarvoor nauwelijks relevant was.

Het bezitten van heerlijkheden in Holland bracht niet meteen een adellijke status met zich mee, maar kon wel een eind in de richting helpen.[69] Veel ambtenaren, soms met adellijke aspiraties, gingen zich naar nieuw verworven heerlijkheden noemen. De nakomelingen van Godschalk Oom gingen door het leven als Oom van Wijngaarden. De zoon van rekenmeester Vincent Dammasz. noemde zich Dammas van Droogendijk. Een raadsheer die voor het eerst in de bronnen opduikt als Jan van

65 Schagen, inv. nr. 283.
66 Zie voor Vincent Cornelisz. bijlage 1 en hoofdstuk 6.3.
67 Zie bijvoorbeeld Coldeweij, *De heren van Kuyc*, 120, die geen goede argumenten weet te vinden, of zelfs maar een hypothetische stamboom opwerpt om de afstamming van Vincent hard te maken. Zie ook: Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1990), 30. Zie voor een gelijksoortige case: Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1990), 33-34 (over Arend van der Mijle).
68 HvH, inv. nr. 485, sen. 128 (26 maart 1507). Zie voor het volgende: Ter Braake, 'Meester Simon Pietersz.'.
69 Janse, 'Het leenbezit', 182.

den Briel, soms vermeld als Briëlis, noemde zichzelf later naar zijn nieuw verworven bezit Rapenburch.[70] Het aannemen van adellijke allures was een logisch gevolg van maatschappelijk succes. Het is daarom zinvoller om te kijken naar de sociale status die een ambtenaar bij geboorte had, ongeacht welke afstamming er later bij gehaald werd. Overigens betekende opname in de adelstand niet onmiddellijke identificatie met die groep. De vader van raadsheer Jasper Lievenz. van Hogelande was in 1512, hetzelfde jaar waarin Jasper voor het eerst optrad als raadsheer, tot de adelstand verheven. Het jaar daarop gaf Jasper echter af op de Zeeuwse adel, waartoe hij zichzelf blijkbaar niet rekende.[71]

Ondanks de problemen bij het bepalen van de sociale afkomst van een ambtenaar kan toch een ontadeling van de Raad geconstateerd worden aan het begin van de zestiende eeuw. Terwijl aan het eind van de vijftiende eeuw nog telgen uit oude adellijke families als Egmond, Wassenaar en Zevenbergen als raadsheer actief waren, komen zij niet meer voor in de zestiende eeuw. Het verdwijnen van de leden uit de hoogste adellijke geslachten als raadsheer was wellicht het gevolg, of de oorzaak, van de eerder geconstateerde afname van het prestige van een ambt in dienst van de vorst in de loop van de zestiende eeuw (zie hoofdstuk 2.2). Tot 1510 waren standaard twee van de acht bezoldigde raadsheren van adel.[72] Na de hervormingen in 1510 werden echter geen raadsheerzetels meer gereserveerd voor edelen en verdienden raadsheren van adellijke afkomst niet meer een hoger salaris dan hun niet adellijke collega's.[73] Hetzelfde jaar werd schipperszoon Nicolaas Everaerts, soms simpelweg vermeld als Klaas Evertsz.,[74] president. Hij stond er om bekend dat hij onkreukbaar was bij het behandelen van misdrijven die door aanzienlijken waren gepleegd. Zijn zoon, Hollandse raadsheer en dichter Nicolaas Nicolai (in die hoedanigheid bekend als Grudius), memoreerde in een gedicht dat zijn vader hierom dikwijls bedreigd en vervloekt werd door hooggeplaatste personen.[75] De positie en faam van Everaerts rechtvaardigden het aannemen van een geslachtsnaam. Zijn nageslacht ging daarom door het leven als de familie 'Nicolai'.

Hoewel met de benoeming van Gerrit van Assendelft tot president weer een man uit een adellijk geslacht werd aangesteld, kwamen de raadsheren onder hem grotendeels uit de stedelijke toplagen of ambtenarenfamilies. In het midden van de zes-

70 Jan van den Briel komt eerst voor als pensionaris van Haarlem 1510-1524. SAH, inv. nr. 393, f. 20v; inv. nr. 406, f. 24v. Wellicht aansluitend tot aan zijn dood (in ieder geval voor 1536 tot na 1549) trad hij in dienst van de heren van Buren, Floris en later Maximiliaan van Egmond, als raadsheer. NDR II, inv. nr. 1029, nr. 296; Drossaers, *Archief* 2, I 488, 677. Rond die tijd ging hij zich ook Briëlis van Rapenburch noemen.

71 Voor de adelsverheffing in 1512 van Jaspers vader, Lieven Hugenz., door Maximiliaan: RKZ, inv. nr. 1746k, f. 9r-11r. Met dank aan Arie van Steensel voor de verwijzing. Voor het afgeven van Jasper op de Zeeuwse adel: Le Glay, *Correspondance de l'empereur Maximilien*, nr. 526; *Eerste aanleg*, dos. 275.

72 Zie bijvoorbeeld de motivatie voor de benoeming van de twee Florissen Oom van Wijngaarden als raadsheer, mede omdat zij van adel waren: RekRek, inv. nr. 343, f. 172v, f. 173v.

73 RekRek, inv. nr. 344, f. 158r-159r; Instructie 1510, artikel 1. In de Raad van Vlaanderen was dit al in 1451 doorgevoerd. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 79-80.

74 Zoals bijvoorbeeld in de vroedschapsresoluties van Haarlem. SAH, inv. nr. 3, f. 174r.

75 Dekker, *Janus Secundus*, 99-100.

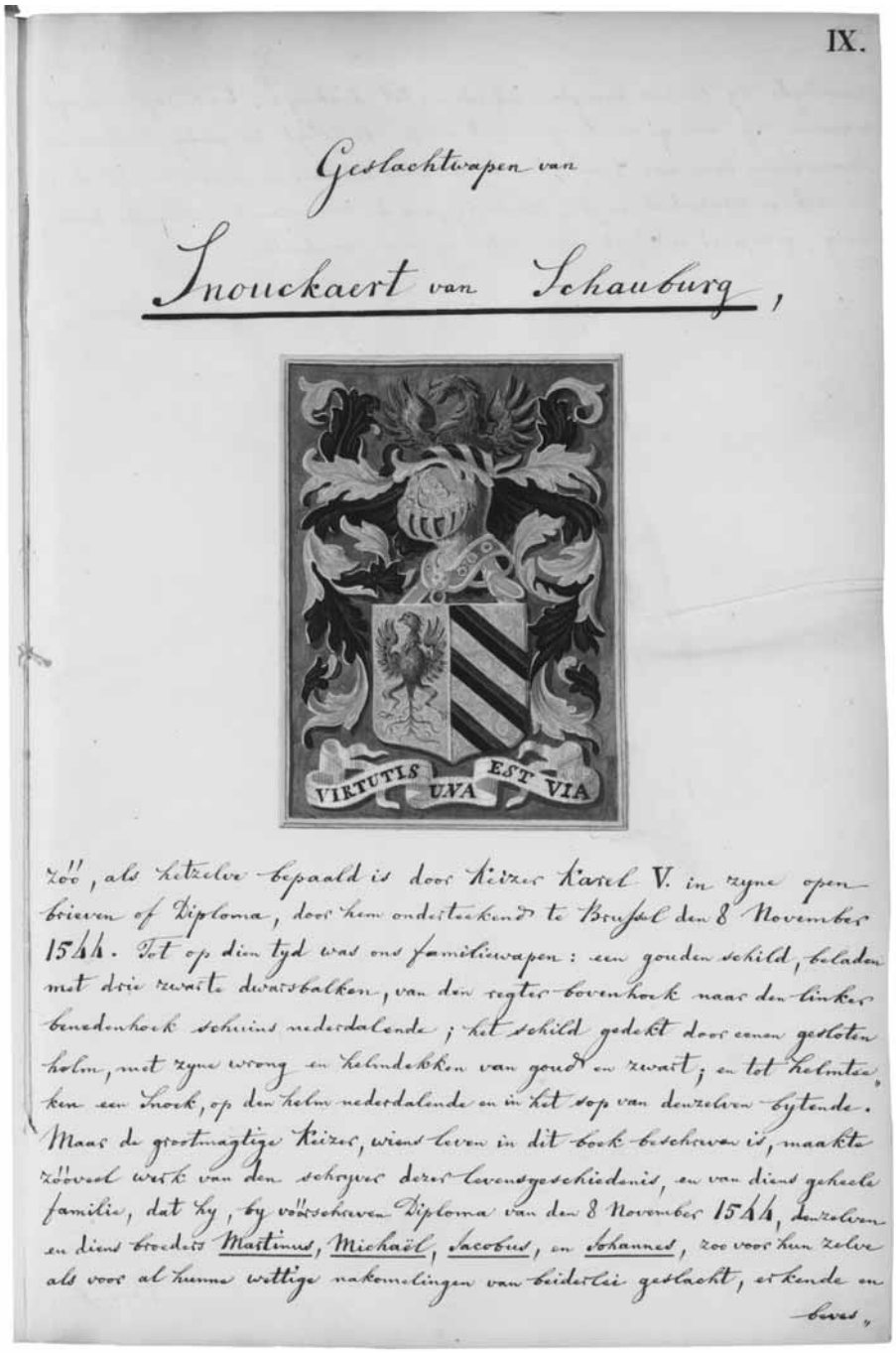
IX.

Geslachtwapen van

Snouckaert van Schauburg,

VIRTUTIS UNA EST VIA

zoo, als hetzelve bepaald is door Keizer Karel V. in zyne open brieven of Diploma, door hem onderteekend te Brussel den 8 November 1544. Tot op dien tyd was ons familiewapen: een gouden schild, beladen met drie zwarte dwarsbalken, van den regter-bovenhoek naar den linker-benedenhoek schuins nederdalende; het schild gedekt door eenen gesloten helm, met zyne wrong en helmdekken van goud en zwart; en tot helmteken een snoek, op den helm nederdalende en in het top van denzelven bytende. Maar de grootmagtige Keizer, wiens leven in dit boek beschreven is, maakte zooveel werk van den schryver dezer levensgeschiedenis, en van diens geheele familie, dat hy, by voorschreven Diploma van den 8 November 1544, denzelven en diens broeders Martinus, Michaël, Jacobus, en Johannes, zoo voor hun zelve als voor al hunne wettige nakomelingen van beiderlei geslacht, erkende en

bevestigde,

Afb. 11 Het wapen van de familie Snouckaart zoals getekend door een nakomeling uit de negentiende eeuw. In 1544 werden Willem Snouckaart en zijn broer door Karel V in de adelstand verheven.

tiende eeuw was de oude adel vrijwel geheel vervangen door ambitieuze mannen uit stedelijke geslachten.[76] Voor deze ambitieuze heren waren zowel adellijke als universitaire titels van belang. Toen raadsheer Willem Snouckaart in 1544 door Karel V in de adelstand werd verheven en de riddertitel mocht dragen, kreeg hij tegelijkertijd toestemming te promoveren tot *doctor* in beide rechten.[77] Toen Willem in conflict kwam met Gerrit van Assendelft liet deze niet na hem om de oren te slaan met zijn adellijke aspiraties. Gerrit sprak smalend over Willems riddertitel: 'soe scrijft de accusateur hem selven ridder te zijn hoewel hij noyt van keyser noch van coninck zulcks geslagen oft gemaect is geweest'. Hij was slechts 'een ridder bullatus dat men hiet een roets ridder hebbende een bulle van den keyser [...] om daer duer een penningcxken te consequeren als meer andere van zijnder conditie wel gewoenlick zijn van doen'. Een privilege om een bepaalde titel te voeren had niets te maken met de ridderslag die werd gegeven 'om virtueusen wercken die keyseren ende coninghen bewesen worden in oirlogen'.[78] Willem Snouckaart was op zijn beurt buitengewoon verbolgen over de weigering van Gerrit van Assendelft en raadsheer Cornelis Suys om de titel 'heer' voor zijn naam te zetten in plaats die van 'meester'.[79]

Was hier nu sprake van een klassiek conflict tussen jurist Willem Snouckaart en edelman Gerrit van Assendelft? Die vraag kan al meteen ontkennend beantwoord worden door er op te wijzen dat Gerrit van Assendelft zelf ook jurist was. Hij hechtte ook grote waarde aan de geschooldheid van een ambtenaar.[80] Bovendien had Gerrit goede banden met mannen die op dezelfde wijze sociaal aan het stijgen waren als Willem Snouckaart. Gerrits aanval op Willems titel moet daarom eerder als moddergooien in een groter conflict gezien worden, dan als een algemene aversie tegen de nieuwe edelen. In de loop van de zestiende eeuw werden zowel de Raad als de Rekenkamer bemand door heren uit families die van oorsprong tot de stedelijke elites behoorden. Voor een deel gingen zij de titel van ridder dragen of werden in de adelstand verheven.[81] Alleen de stadhouders kwamen zonder uitzondering uit de hoogste adellijke families, met een directe band met de vorst. Het aanzien en respect dat ze bij de onderdanen genoten was vaak belangrijker om de onderdanen te overtuigen dan de argumenten van juristen.[82] Hoe dat zich in de praktijk uitte komt aan bod in hoofdstuk 4.

76 Zie ook Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1990), 133-135, 141; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 190-191.

77 ASS, inv. nr. 88, f. 8v.

78 Verdediging Assendelft, artikels 16-19; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 570-572 (derde citaat). Zie ook: Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 184. 'Es handelte sich um die *militia* oder den *eques auratus*, zum Unterschied vom einfachen *eques* – ein Rang, der unter Karl V. meist mit der Nobilitierung verbunden war und häufig vergeben wurde.'

79 GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 483, 499; sen. 35, 533. Cornelis zou de spot hebben gedreven met Willems titel. Gerrit zou Willem met zijn titel 'gespot ende gegeckt' hebben. Gerrit was overigens erg handig door de afkorting 'mr.' te gebruiken, die volgens hem zowel voor 'messire' als 'meester' kon staan.

80 Samen met raadsheren Joost Sasbout en Reinier Brunt zette Gerrit van Assendelft zijn vraagtekens bij de bekwaamheid van enkele edelen in het Leenhof omdat zij 'costumiers ende geen clercken' waren. Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 160v-161r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 december 1535).

81 Voorbeelden van nieuwe edelen en/of ridders zijn onder anderen Arnoud Sasbout, Cornelis Suys, Karel van der Nidzen, Geleyn Zegers, Willem Snouckaart, Zeger van Alveringen en Gerrit van Renoy. Zie ook: Jean, 'Les gens des comptes', 98, voor de heren van de Rekenkamer in Rijsel.

82 Zie ook: Vermij, ''s Konings stadhouder', 40.

4 Leeftijd

Van de meeste ambtenaren is de sterfdatum, of in ieder geval het sterfjaar, vrij eenvoudig te achterhalen. De meesten stierven terwijl ze hun ambt nog uitoefenden en hun sterfdatum blijkt dan uit de laatste weddebetaling of uit een aantekening in één van de registers van de gewestelijke instellingen.[83] Wanneer de ambtenaren waren geboren is minder vaak bekend. Over een precieze datum beschikken we zelden, hoewel deze in de loop van de zestiende eeuw steeds meer werd opgetekend.[84] Voor de mannen die een universitaire scholing genoten hadden is hun geboortejaar wel te benaderen. De meeste studenten die zich inschreven aan een middeleeuwse universiteit waren ongeveer vijftien jaar oud, hoewel de gemiddelde leeftijd op zeventien lag.[85] Voor de ambtenaren van wie de universitaire loopbaan bekend is, kan het geboortejaar dus geschat worden op ongeveer vijftien jaar voor het eerste jaar van inschrijving.[86] Op deze wijze is van een groot deel van de raadsheren het geboortejaar benaderd. De leeftijd van een aantal leden van de Rekenkamer is achterhaald door hun optreden in getuigenverslagen waarbij hun leeftijd werd vermeld.[87] We tasten echter in het duister over de leeftijd van de grotendeels niet universitair geschoolde secretarissen.

Vliesridder Guillebert de Lannoy stelde in de vijftiende eeuw dat een raadsheer minstens 36 jaar oud moest zijn, omdat dit de leeftijd was waarop een man al een zekere bezadigdheid had bereikt.[88] De wijze raad van De Lannoy werd in de onderzochte periode lang niet altijd opgevolgd. Tabel 3.7 wijst uit dat tussen 1483 en 1558 de helft van de raadsheren van wie de leeftijd te benaderen was, begon voordat hij de 35 was gepasseerd. De grootste groep was tussen de 25 en dertig jaar oud bij aanvang van het (meestal onbezoldigd) raadsheerschap. Hoewel geen gegevens beschikbaar zijn over de leeftijd van de Hollandse ambtenaren in de Bourgondische periode, is dit vermoedelijk een daling van de aanvangsleeftijd veroorzaakt door een toenemende juridisering van de Raad.[89] De meeste mannen die rechten studeerden behaalden de graad van licentiaat op de leeftijd van ongeveer 24 jaar.[90] Als deze jonge afgestudeerden de goede connecties hadden, dan kwam een raadsheerpost al gauw in zicht. Van Peteghem kwam tot de impressionistische stelling dat de Vlaamse raadsheren in de zestiende eeuw doorgaans dertig jaar of ouder waren bij hun

83 Zie voor dit laatste bijvoorbeeld: De Man, 'Sprokkels'.
84 Zie ook: Guenée, 'L'age', 256-258.
85 Tervoort, *Iter Italicum* (I), 161-163.
86 Zie ook: Guenée, 'L'age', 261.
87 Zie bijvoorbeeld ACB, inv. nr. 89.
88 Damen, *De staat van dienst*, 157; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 50-51. Zie voor Lannoy en zijn *L'instruction d'un jeune prince*: Van Hijum, *Grenzen aan macht*, 45-51. Guillebert de Lannoy schreef zijn werk tussen 1439 en 1442.
89 Dumolyn kwam voor de instellingen in Vlaanderen in de vijftiende eeuw, onder voorbehoud, op een gemiddelde leeftijd van 43 jaar bij de intrede. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 53. Zie ook: Guenée, 'L'age', 276, voor het Parlement van Parijs.
90 Tervoort, *Iter Italicum* (I), 162-166.

aanstelling.[91] De indrukken van Van Peteghem komen dus aardig overeen met de startleeftijden die hier, onder minder voorbehoud, gepresenteerd worden.

De cijfers kunnen worden aangevuld met de weinige losse opmerkingen die in de correspondentie gemaakt worden over de leeftijd van de raadsheren. Raadsheer Joost Sasbout vroeg in een schrijven aan Karel V of zijn zoon Arnoud, ongeveer 27 jaar en licentiaat in de rechten, hem kon vervangen als hij kanselier in het Hof van Gelre werd. Arnoud werd op deze manier kundig richting een raadsheercarrière gelanceerd. Joost Sasbout voegde echter in zijn brief toe dat indien hij het idee had dat zijn zoon zijn plicht niet vervulde zoals je van iemand van zijn leeftijd mag verwachten, hij hem niet meer zou steunen.[92] Er zijn nog meer aanwijzingen dat de betrekkelijk jonge leeftijd van de raadsheren niet altijd als positief werd beschouwd. Toen de Raad over de geschiktheid van meester Cornelis van Alkmaar voor het ambt van raadsheer schreef, werd als een van zijn goede kwalificaties genoemd dat hij een 'matelicke oudte van vijftich jaeren' had. De meeste raadsheren van dat moment waren op veel jongere leeftijd begonnen. Bovendien schreven de raadsheren ook nog dat veel advocaten bij het Hof te jong waren voor het ambt van raadsheer 'ende onder ons esser veel oick jonck soe dat die ons nyet en souden dienen'.[93] De raadsheren, of in dit geval waarschijnlijk de dominerende oudere leden onder hen, probeerden hier dus een al te jong college te voorkomen.

Tabel 3.8 laat geen patroon zien wat betreft het aantal raadsheren per leeftijdsgroep per jaar. Ieder jaar lijkt genoeg representanten uit verschillende leeftijdsgroepen gehad te hebben. Het totaal aantal dertigers (20), veertigers (20), vijftigers (18) en mannen boven de zestig (15) ontloopt elkaar weinig. Als we echter kijken naar het aantal raadsheren boven de 55 en het aantal onder de 35, dan is er een duidelijk overwicht voor de eerste categorie (27 tegenover 13). De twee presidenten waren al op respectabele leeftijd (48 en 41) toen ze hun posten innamen. Hetzelfde kan niet gezegd worden van de stadhouders. Vooral de prille leeftijd van René van Chalon (22) bij zijn aanstelling is opvallend en geeft nog eens aan dat geliefdheid bij de vorst belangrijker was voor het verwerven van een stadhouderschap dan ervaring of technische kwaliteiten.[94]

91 Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 436.

92 Audiëntie, inv. nr. 1647:1, Joost Sasbout aan Karel V (4 oktober 1543) 'que a mon filz Arnoult Sasbout licentié es droitz aagée d'environs xxvii ans soit accordee commission de conseillier extraordinaire au conseil en Hollande pour duration mon absence illec servir votre majesté esperant qu'il fera son debvoir selon son eage et quant je penserois aultrement n'en vouldroye faire aucune intercession'. In werkelijkheid was Arnoud Sasbout 26 en een half jaar. Zijn vader achtte het waarschijnlijk verstandig om zijn leeftijd naar boven af te ronden.

93 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (1 augustus 1547).

94 Deze benoeming op jonge leeftijd was niet alleen in Holland een uitzondering. Noflatscher kwam tot de conclusie dat aan het Habsburgse Hof het zeer uitzonderlijk was dat iemand een toppositie bereikte voor de leeftijd van dertig. Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 200.

Tabel 3.7 Leeftijd bij de eerste aanstelling in een bepaald ambt in de periode 1483-1558[95]

Ambt	*totaal*	*20-24*	*25-29*	*30-34*	*35-39*	*40-44*	*45-49*	*50-54*	*55+*	*onbekend*
stadhouder	6	1	–	2	–	1	1	1	–	–
president	2	–	–	–	–	1	1	–	–	–
raadsheer	59	–	13	8	4	6	4	2	6	16
PG	9	–	2	–	–	1	–	1	–	5
AF	3	–	2	–	1	–	–	–	–	–
substituut	9	1	1	–	–	–	–	–	–	7
griffier	9	1	1	1	2	–	–	–	–	4
secretaris	32	–	3	4	1	–	1	–	–	23
BCR	4	–	–	–	–	1	1	–	1	1
rekenmeester	22	–	–	2	2	3	4	–	2	9
auditeur	14	2	1	2	3	1	–	–	–	5
RG	3	–	–	–	–	–	–	–	–	3
RE	9	–	2	–	–	–	1	–	–	6

PG=procureur-generaal; AF=advocaat-fiscaal; BCR=bewaarder van de charters en registers; RG=rentmeester-generaal; RE=rentmeester van de exploten

Tabel 3.8 Leeftijd van alle raadsheren in een bepaald jaar

Jaar	*totaal*	*25-29*	*30-34*	*35-39*	*40-44*	*45-49*	*50-54*	*55-59*	*60+*	*onbekend*
1485	14	1	–	–	1	2	1	1	–	8
1495	15	–	–	1	2	–	2	2	4	4
1505	14	1	1	3	–	2	2	–	3	2
1515	14	2	1	2	–	4	–	1	1	3
1525	16	1	–	4	1	1	–	4	2	3
1535	15	2	1	1	–	2	1	1	2	5
1545	12	2	–	2	–	2	–	1	3	2
1555	10	–	1	3	1	2	–	2	–	1
Totaal	110	9	4	16	5	15	6	12	15	28

De heren in de Rekenkamer doorliepen een ander loopbaantraject. Doordat zij vaak van persoonlijke klerk tot klerk in de Rekenkamer tot auditeur tot rekenmeester opklommen, begonnen zij hun carrière vroeger dan de raadsheren, maar kwamen op latere leeftijd op het hoogste ambt terecht. Degenen die direct tot rekenmeester werden benoemd hadden zich al moeten bewijzen in andere functies buiten de Rekenkamer. Geen enkele rekenmeester werd aangesteld voordat hij dertig jaar was. Hetzelfde was het geval in de Rekenkamer van Rijsel in de vijftiende en zestiende eeuw.[96] Enkele auditeurs daarentegen, waren al actief voordat ze de leeftijd van 25 bereikt hadden. Over de andere ambtenaren valt door een gebrek aan harde gegevens weinig te zeggen. De algemene indruk is dat de procureurs-generaal en advocaten-fis-

95 Bij de raadsheren en secretarissen is in dit geval geen onderscheid gemaakt tussen de bezoldigde en onbezoldigde ambtenaren.

96 Jean, *La chambre des comptes*, 383 (tabel 2).

caal op ongeveer dezelfde leeftijd begonnen als de raadsheren. De substituut-procureurs-generaal, griffiers en secretarissen waren waarschijnlijk iets jonger.[97]

5 Carrières

5.1 Kwantitatieve analyses

In deze paragraaf worden de carrières van de gewestelijke ambtenaren geanalyseerd. Wat voor een werkervaring had een ambtenaar opgedaan voordat hij een ambt bij één van de gewestelijke instellingen verwierf? Hoe lang bleef een ambtenaar in functie? Wat was de voornaamste reden voor het beëindigen van een dienstverband? Welke ambten boden de beste carrièreperspectieven? Dankzij commissieboeken en salarisbetalingen van de vorst, de Staten en de steden zijn de carrières van de ambtenaren voor een groot deel te achterhalen. Het is moeilijker om de meer persoonlijke dienstverbanden als klerk van een ambtenaar te achterhalen, maar ook hier levert het rijke bronnenmateriaal genoeg rendement op.

Tabel 3.9 geeft een beeld van de werkervaring van de ambtenaren voordat zij werden aangesteld. Hierbij zijn alle voorgaande functies meegeteld. Rekenmeester Tielman van Dullekem had bijvoorbeeld voor zijn benoeming ervaring opgedaan in de Rekenkamer als auditeur en klerk (R), als rentmeester van de espargne (V), als rentmeester van de graaf van Nassau (E) en als klerk van verschillende rentmeesters-generaal (A). Meerdere functies van één persoon die vallen onder dezelfde categorie zijn maar één keer meegeteld. Zo had rekenmeester Jan van Dam eerder ervaring opgedaan als secretaris en griffier, maar dit heeft geresulteerd in slechts één vermelding in de categorie 'Kanselarij' (K).[98] Het totaal (T) kan dus wel overschreden worden door het totaal van alle, maar niet door slechts één van de categorieën. Onder de categorie (O) vallen de mannen van wie geen enkele functie achterhaald is voordat ze in de gewestelijke instellingen opdoken. Dit kan betekenen dat ze nog geen enkele werkervaring hadden opgedaan, maar ook dat de geraadpleegde bronnen zwijgen waar wel eerdere functies geweest zijn.

De bezoldigde raadsheren en de rekenmeesters hadden zonder uitzondering al ervaring opgedaan in andere functies. Voor de raadsheren was dit vooral in het ambt van onbezoldigd raadsheer, een andere functie in dienst van de vorst, of een betrekking bij de onderdanen. Niet minder dan drie kwart van de bezoldigde raadsheren, 27 van de 36, had eerst ervaring opgedaan in het onbezoldigde equivalent van de functie. Van de overige negen hadden acht zich al eerder verdienstelijk

97 In de instructie voor de Raad van Brabant staat vermeld dat de procureurs-postulant minstens twintig jaar moeten zijn. *ROP* VII, 303 artikel 329. De zelfde leeftijdsgrens geldt waarschijnlijk voor andere functies waarvoor geen speciale universitaire scholing vereist was.

98 De term Kanselarij is hier gebruikt om de administratieve functies bij het Hof van Holland onder één categorie te brengen.

gemaakt voor de vorst, van wie twee als procureur-generaal en één als griffier.[99] Slechts één persoon verwierf het ambt van bezoldigd raadsheer zonder de vorst eerst in een andere functie gediend te hebben.[100] In paragraaf vijf zal uitgebreid worden ingegaan op de dienstverbanden die de raadsheren tijdens hun carrière onderhielden met de onderdanen in de Staten en steden van Holland. Hoofdstuk 6.2 gaat in op de al dan niet geformaliseerde dienstverbanden met andere hooggeplaatsten dan de vorst.

Veel ambtenaren in de Rekenkamer doorliepen een vrij natuurlijke carrière van klerk tot auditeur tot rekenmeester. Een relatief groot aandeel, minstens negen van de 22, was voor de aanstelling in de Rekenkamer begonnen als privé-klerk van een vorstelijk ambtenaar.[101] De cijfers in tabel 3.9 geven echter aan dat er ook ruimte was voor andere rekruteringsmechanismen dan automatische opvolging. Van de 22 rekenmeesters die tussen 1483 en 1558 werden aangesteld hadden tien, dus bijna de helft, nog nooit een functie in de Rekenkamer bekleed. Zes van hen hadden ervaring opgedaan in rentmeesterfuncties (van wie drie in dienst van de vorst),[102] drie waren griffier of secretaris[103] en Cornelis de Jonge (1493) verruilde zijn ambt van bezoldigd raadsheer voor dat van rekenmeester.[104] Cornelis was hiermee de enige die in de onderzochte periode zo duidelijk de overstap maakte van Raad naar Rekenkamer.[105] Vijf rekenmeesters waren ook al eerder actief als rentmeester van de omslagen van de Staten van Holland.[106] Het opvolgingsverhaal gaat sterker op voor de auditeurs. Slechts drie van de veertien auditeurs kwam van buiten de Rekenkamer.[107] De rentmeesters van de exploten combineerden hun ambt vaak met een andere functie in dienst van de vorst. De meesten waren al rentmeester of secretaris. Het is weinig verbazingwekkend dat de procureurs-generaal en hun substituten gedeelte-

99 Het gaat om procureurs-generaal Jan van Rietveld en Reinier Brunt en griffier Floris Oom van Wijngaarden Florisz.. Arend Sandelijn en Albrecht van Loo waren ook griffier voordat zij bezoldigd raadsheer werden, maar waren tussen die twee functies ook voor korte tijd onbezoldigd raadsheer.

100 Het gaat om Floris Oom van Wijngaarden Jansz.. Bij toeval was hij degene die later problemen gaf met de bekleding van zijn ambt. Zie voor hem Ter Braake, 'Korte biografie'.

101 Zie ook: Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 61.

102 Thomas Beukelaar (1499), Klaas van Essche (1509) en Adriaan Stalpaert (1553) waren al eerder respectievelijk rentmeester-generaal, rentmeester van Noordholland en rentmeester van Kennemerland geweest. Zeger van Alveringen (1541) en Cornelis de Jonge (1553) waren in dienst van respectievelijk de graaf van Nassau en het huis Van Wassenaar. Jan Stalpaert had zich verdienstelijk gemaakt als klerk van verschillende rentmeesters, waaronder Thomas Beukelaar. Jean merkte op dat aan het eind van de Bourgondische periode het doorgaans rentmeesters waren die een functie in de Rekenkamer bemachtigden als bekroning van hun carrière. Van 1520-1560 waren het eerder de klerken van de verschillende rekenmeesters die de Rekenkamer binnenkwamen. Jean, *La chambre des comptes*, 194-195.

103 Cornelis Boullin (1505) en Jan van Dam (1557) waren eerder griffier. Pieter van Sinte Pieters (1543) was eerder secretaris.

104 Zie Jean, 'Aux marges', 37, voor de rekrutering in de Rekenkamer van Rijsel.

105 Alleen Dirk van Rijswijk maakte de overstap van Rekenkamer naar Raad, als onbezoldigd raadsheer, toen hij zijn ambt van rekenmeester verloor.

106 Het gaat om Heijman van de Ketel, Jacob de Jonge en Thomas Beukelaar. Zeger van Alveringen en Jan Stalpaert waren klerk van de ontvanger van de omslagen.

107 Het gaat om Gerrit van Renoy, zijn neef Adriaan Numan en Pieter Bol.

lijk uit de procureurs en advocaten voor particuliere partijen gerekruteerd werden. Van de acht bezoldigde secretarissen begonnen er vijf als onbezoldigd secretaris.

Tabel 3.9 Dienstbetrekkingen van de ambtenaren vóór het aannemen van een functie in de gewestelijke instellingen.[108]

Functie	*T*	*O*	*H*	*K*	*R*	*V*	*A*	*S*	*E*	*G*	*AP*	*U*
stadhouder	6	–	1	–	–	6	–	–	–	–	–	–
president	2	–	1	–	–	2	–	–	1	1	–	1
bezoldigd raadsheer	36	–	29	3	–	17	1	9	4	–	4	1
onbezoldigd raadsheer	55	16	7	3	1	18	1	14	7	5	7	–
raadsheer met pensioen	7	–	7	–	–	4	–	2	1	2	–	–
rentmeester-generaal	2	–	2	–	–	2	–	1	–	–	–	–
rentmeester van de exploten	12	–	5	5	–	2	5	3	1	–	1	–
procureur-generaal	10	–	6	2	–	2	1	4	2	–	5	–
advocaat-fiscaal	3	2	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–
substituut-procureur-generaal	8	3	2	–	–	1	1	–	1	–	2	–
bewaarder van de charters	4	–	–	–	1	3	1	–	–	1	–	1
griffier	8	1	1	2	–	1	2	–	1	–	1	–
secretaris	8	–	–	5	–	1	2	2	1	–	–	–
onbezoldigd secretaris	33	8	7	1	–	4	15	2	2	–	–	–
rekenmeester	22	–	4	3	12	7	9	6	5	–	–	–
auditeur	14	1	–	–	11	2	8	2	1	–	–	–
totaal	230	31	72	24	25	72	46	46	27	9	21	3

T=totaal aantal ambtenaren; O=onbekend. Geen andere functie voor de aanstelling in dit ambt aangetroffen; H=bij Hof van Holland,[109] tenzij bij K; K=bij de 'Kanselarij', als griffier, secretaris of bewaarder van de charters; R=bij de Rekenkamer; V=bij de vorst, maar niet bij het Hof van Holland of de Haagse Rekenkamer; A=in dienst bij een vorstelijke ambtenaar;[110] S=bij een Hollandse of Zeeuwse stad, of de Staten van Holland; E=bij een hooggeplaatst persoon buiten de vorst of zijn Raden; G=bij een geestelijke instelling; AP=advocaat of procureur voor particulieren; U=bij een universiteit

Vooral de onbezoldigde ambten waren starterfuncties. Het relatief grote aantal onbezoldigde raadsheren dat zonder werkervaring werd aangesteld is misschien niet zo verwonderlijk gezien de jonge leeftijd waarop een aantal van hen, soms direct na de studie, actief werd in de Raad. Vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw zien we echter dat een toenemend aantal onbezoldigde raadsheren eerst ervaring had opgedaan als advocaat voor het Hof.[111] Ook onder de onbezoldigde secretarissen

108 Een aantal heren verwierf meerdere keren hetzelfde ambt. Jan van Duivenvoorde, Abel van Coulster en Jacob Mouwerysz. waren bijvoorbeeld eerst onbezoldigd raadsheer, vervolgens bezoldigd raadsheer, werden gedegradeerd tot onbezoldigd raadsheer, maar werden snel weer in ere hersteld als bezoldigd raadsheer. Voor dergelijke uitzonderlijke gevallen is in deze tabel alleen de eerste keer dat een bepaald ambt verworven werd meegeteld.
109 Advocaten en procureurs van particuliere partijen zijn hier niet opgenomen, maar onder de categorie (AP) geschaard. Lagere functies als deurwaarders en exploiteurs zijn wel opgenomen.
110 De substituten van de procureurs-generaal zijn opgenomen bij de ambtenaren van het Hof van Holland, hoewel zij pas vanaf 1526 bezoldigd werden door de vorst en nog altijd geselecteerd werden door de procureurs-generaal.
111 Hoewel de advocaten ook in eerdere periodes een verhoogde kans hadden om benoemd te worden, was er

waren relatief veel starters, hoewel hierbij moet worden opgemerkt dat de kans dat zij eerder een onopgemerkte functie bekleedden een stuk groter is dan bij de onbezoldigde raadsheren. Van maar liefst dertien onbezoldigde secretarissen was een eerder dienstverband bij een vorstelijke ambtenaar te achterhalen, doorgaans als klerk.[112] In hoeverre zij geprofiteerd hebben van de voorspraak van hun meesters om het ambt van onbezoldigd secretaris te verwerven zal in hoofdstuk 6 ter sprake komen.

Meer dan de helft van de benoemde ambtenaren was reeds eerder actief geweest bij de gewestelijke instellingen. Bijna een derde was al op een andere manier in dienst geweest van de vorst. Ook veel mannen, een vijfde van het totaal, deden ervaring op in dienst van een vorstelijk ambtenaar, wat gezien kan worden als het indirect verrichten van werk voor de vorst. Het waren echter vooral de rekenmeesters en onbezoldigde secretarissen, die een ambt uitoefenden waarvoor praktijkervaring het meest van belang was, die zo een carrière begonnen. De raadsheren waren weer vaker eerder in dienst van de onderdanen. Hun expertise op juridisch gebied maakte ze voor zowel de vorst als voor de onderdanen populaire functionarissen (zie paragraaf 5.3). In totaal was één van de vijf benoemde ambtenaren eerder in dienst geweest van de onderdanen. Ook had nog meer dan één negende van de ambtenaren een dienstbetrekking met een andere hooggeplaatste dan de vorst of zijn ambtenaren. Mannen met ervaring in een geestelijke of universitaire functie bemachtigden relatief weinig ambten.

De volgende vraag is hoe lang de ambtenaren een functie in één van de gewestelijke instellingen bekleedden en welke ambten een eindpunt vormden in hun carrière (zie tabellen 3.10 en 3.11). De vraag naar de lengte van de ambtstermijn is met name interessant omdat elites die lang in dienst van de vorst de hoogste functies uitoefenen de kans krijgen om uitgebreide netwerken op te bouwen en de neiging hebben steeds zelfstandiger op te treden.[113] Jan van Egmond was de eerste stadhouder in de onderzochte periode en was meer dan drie decennia aan de macht. Stadhouders Anton van Lalaing en Maximiliaan van Bourgondië volgen op respectabele afstand met respectievelijk achttien en elf jaar. Zij waren ook de drie stadhouders die het ambt tot aan hun dood bekleedden. Jan van Egmond trad aan het eind van zijn ambtsperiode in dusdanige manier zelfstandig op dat hij soms teruggefloten moest worden. Hetzelfde gold uiteindelijk voor Gerrit van Assendelft, die na dertien jaar raadsheerschap het ambt van president voor dertig jaar bekleedde. Beide heren bouwden een sterke machtspositie op en hun netwerken zullen in hoofdstuk 6 dan ook uitgebreid aan bod komen.

in de tweede helft van de zestiende eeuw een trend om meer advocaten te benoemen in de Raad. Dominicus Boot, Dammas van Droogendijk en Frank van den Berge waren alledrie begonnen als advocaat en aangesteld als onbezoldigd raadsheer in respectievelijk 1549, 1554 en 1557.

112 Zie ook: Knevel, *Het Haagse bureau*, 103; Van Rompaey, *De Grote Raad*, 185.

113 Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 20.

Decennia lange bekleding van een topfunctie was niet uitzonderlijk in de gewestelijke instellingen, wat zeker ook gold voor een aantal raadsheren. Voor de meesten was een aanstelling in dit ambt het eindstation, wat resulteerde in gemiddeld lange ambtstermijnen. Hoge mortaliteit was een meer drukkende factor op het aantal dienstjaren dan promotie, resignatie of ontslag. Jan van Duivenvoorde was de dertig net gepasseerd toen hij onbezoldigd raadsheer werd. Pas na 43 jaar dienst als raadsheer overleed hij. Abel van Coulster was 44 jaar actief in de Raad, waarvan 41 als bezoldigd raadsheer. Hij begon als een jonge man van 27 en stierf in het harnas toen hij de zeventig was gepasseerd.

Tegenover de ambtenaren die hun hele leven in dienst in Den Haag waren, stonden ook mannen die al heel snel weer vertrokken. Frank van den Berge presteerde het om in 1557 onbezoldigd raadsheer te worden, bijna meteen te promoveren tot bezoldigd raadsheer en nog hetzelfde jaar een aanstelling in de Grote Raad te verwerven. Voor achttien van de 45 bezoldigde raadsheren was hun ambt niet het eindpunt van de carrière. Tien van hen promoveerden naar hogere functies in de vorstelijke instellingen, zeven werden ontslagen en één resigneerde zijn ambt, vermoedelijk vanwege ouderdom. Veel van de onbezoldigde raadsheren kregen uiteindelijk een bezoldigde aanstelling. De wachttijd kon echter tot grote frustraties leiden. De vele sollicitaties van Geleyn Zegers, die negen jaar moest wachten, in het tweede kwart van de zestiende eeuw zijn in hoofdstuk 2.1 al aan de orde geweest.[114] De onbezoldigde raadsheren die niet promoveerden waren vaak actief in nevenfuncties, zoals baljuw van Den Briel Andries van Bronkhorst, en ambieerden waarschijnlijk geen bezoldigde aanstelling. Een aantal van hen kon door werkzaamheden buiten Holland zelden raadszittingen bijwonen.[115]

De rekenmeesters waren vaak al op hogere leeftijd toen zij in functie kwamen, maar bleven net als de raadsheren gemiddeld vijftien jaar in dienst. Van de 26 rekenmeesters wisten er nog drie te promoveren, twee werden ontslagen en één stopte om onbekende redenen.[116] Als de auditeurs geen rekenmeester werden dan kwam dit doorgaans door bijzondere omstandigheden.[117] Voor meer dan de helft van de onbezoldigde secretarissen was dit ambt het hoogtepunt van hun carrière, dat ze voor een gemiddeld vrij lange tijd bekleedden. Er was nu eenmaal een beperkt aantal bezoldigde secretarissen tegenover een grote groep onbezoldigde he-

114 Willem Pijnsen moest zelfs veertien jaar wachten.

115 Dit gold voor François Sonck en Cornelis van Mierop die geestelijke ambten bekleedden in Utrecht en Frederik van Renesse die zich waarschijnlijk terugtrok in Breda waar hij drossaard was. François Sonck klaagde in 1527 bij Karel V dat hij vanwege zijn absentie werd gekort op zijn kanunnikspsrebende in Utrecht. UAD, inv. nr. 152. Na 1527 was hij niet meer in Den Haag actief, maar lijkt zijn schreden definitief naar Utrecht verplaatst te hebben.

116 De rekenmeester die om onbekende redenen stopte was Brunink van Boshuizen. Hij bediende het ambt samen met dat van bewaarder van de charters. Alleen voor de laatste functie ontving hij salaris. Voor de Rekenkamer als eindpunt van de carrière zie ook: Jean, *La chambre des comptes*, 210.

117 Jacob Splinter kwam te overlijden. Pieter van Teilingen werd verschillende malen gepasseerd, vermoedelijk omdat zijn vader nog in functie was als rekenmeester. Pieter Bol vluchtte voor zijn schuldeisers.

ren. Het toeval wilde bovendien dat de mortaliteit onder de bezoldigde secretarissen erg laag was in de eerste helft van de zestiende eeuw. Voor onbezoldigd secretaris Filips van Uuytwijck duurde het 21 jaar voordat hij een bezoldigde functie verwierf. Otto van Malsen zat 24 jaar in de wachtkamer. Als een ambtenaar het eenmaal tot bezoldigd secretaris had gebracht dan behield hij dit ambt in negen van de tien gevallen tot zijn dood. Bartout van Assendelft was van alle ambtenaren het langst actief in dezelfde functie. Hij was rond de dertig toen hij in 1499 bij het Hof van Holland aantrad als onbezoldigd secretaris en het jaar daarop promoveerde in het bezoldigde equivalent van die functie. Na een dienstperiode van vijftig jaar overleed hij.

Tabel 3.10 De verschillende functies als eindpunt van de carrières van de ambtenaren

Functie	*totaal*	*ja*	*nee*
stadhouder	6	4	2
president	2	1	1
bezoldigd raadsheer	45	27	18
onbezoldigd raadsheer	54	12	42
raadsheer met pensioen	7	5	2
rentmeester-generaal	3	0	3
rentmeester van de exploten	13	4	9
procureur-generaal	11	2	9
advocaat-fiscaal	4	0	4
substituut-procureur-generaal	8	3	5
bewaarder van de charters	5	4	1
griffier	9	3	6
secretaris	10	9	1
onbezoldigd secretaris	33	18	15
rekenmeester	26	20	6
auditeur	15	3	12

Weinig mannen eindigden hun carrière als procureur-generaal, hoewel dit zeker geen onaanzienlijk ambt was. Vijf van de elf procureurs wisten te promoveren, één werd ontslagen en drie stopten ermee om onbekende redenen. De ambtstermijn van de procureurs-generaal was in vergelijking met de andere functies ook relatief kort. Karel Grenier was met zijn 26 jaar lange ambtsperiode de grote uitzondering. De verklaring voor dit verschil met de ambten van raadsheer en rekenmeester is dat de procureur-generaal fysiek zware, om niet te zeggen levensgevaarlijke, taken had door het maken van dienstreizen en verrichten van arrestaties. Het is niet verwonderlijk dat Karel Grenier op zijn oude dag de reistaken grotendeels aan substituten delegeerde.

De substituten van de procureur-generaal hadden geen bijzonder goede carrièreperspectieven. Drie van hen gingen na het substituutschap verder als procureur-postulant. Slechts twee substituten wisten dankzij het ambt hogerop te komen.[118]

118 Jan van Dam was het meest succesvol en schopte het uiteindelijk tot rekenmeester.

Tabel 3.11 Voornaamste reden tot voortijdige beëindiging van een functie [119]

Functie	*totaal*	*promotie* [120]	*bezigheden in ambten buiten Holland*	*discontinuatie dienstverband*	*verzocht ontslag*	*dienstbetrekking onderdanen*	*onbekend*
stadhouder	2	–	2	–	–	–	–
president	1	1	–	–	–	–	–
bezoldigd raadsheer	18	11	–	6	–	–	1
onbezoldigd raadsheer	42	34	3	–	–	–	5
raadsheer met pensioen	2	2	–	–	–	–	–
rentmeester-generaal	3	1	–	1	1	–	–
rentmeester van de exploten	9	2	–	–	6	–	1
procureur-generaal[121]	9	5	–	1	–	–	3
advocaat-fiscaal	4	–	–	1	–	3	–
substituut-procureur-generaal	5	2	–	3	–	–	–
bewaarder van de charters	1	–	–	1	–	–	–
griffier	6	4	–	–	–	1	1
secretaris	1	1	–	–	–	–	–
onbezoldigd secretaris	15	11	1	–	–	–	3
rekenmeester	6	3	–	2	–	–	1
auditeur	13	12	–	1	–	–	–

119 In een aantal uitzonderlijke gevallen werd een dienstverband van een ambtenaar voor dezelfde functie twee maal beëindigd. In dit geval is alleen het laatste einde meegeteld. De ontslagen van raadsheren Abel van Coulster, Jan van Duivenvoorde en Jacob Mouwerysz. in 1515 zijn niet terug te vinden in de tabel omdat ze later hun positie terugkregen en het ambt tot aan hun dood bekleedden.

120 Iedere functie in dienst van de vorst die vrijwillig werd aangenomen in plaats van een ander ambt, wordt als een promotie beschouwd. Dit geldt dus bijvoorbeeld ook voor raadsheer Cornelis de Jonge die overstapte naar de Rekenkamer en voor Jacob Ruysch die zijn ambt van bezoldigd raadsheer aan Abel van Coulster resigneerde en in plaats daarvan raadsheer met pensioen werd.

121 Vanaf 1520 procureur-generaal en advocaat-fiscaal. De ambten werden alleen nog tijdelijk gescheiden in 1522-1523.

Tabel 3.12 Ambtstermijnen van de gewestelijke ambtenaren benoemd in de periode 1483-1558[122]

Ambt	*Gemiddeld aantal dienstjaren*	*Hoogste aantal dienstjaren*	*Laagste aantal dienstjaren*
stadhouder	13	Jan van Egmond: 32	Lodewijk van Praat: 3
president	24	Gerrit van Assendelft: 30	Nicolaas Everaarts: 18
bezoldigd raadsheer[123]	15	Abel van Coulster: 41	Frank van den Berge: 0
onbezoldigd raadsheer[124]	5	Andries van Bronkhorst: 27	Frank van den Berge: 0
rentmeester-generaal	5	Thomas Beukelaar: 8	Jan van Oudheusden: 1
rentmeester van de exploten	7	Klaas van Persijn: 25	Dirk Pelle van Watselaar: 0
procureur-generaal	7	Karel Grenier: 26	Klaas van Dam: 1
substituut-procureur-generaal	6	Cornelis van der Wolf: 15	Jan Spierinck: 1
advocaat-fiscaal	10	Jacob Pijnsen: 25	Willem van Alkmaar: 1
bewaarder van de charters	20	Vincent Cornelisz.: 32	Nicasius Hackenay: 3
griffier	10	Bartout Ernst: 26	Albrecht van Loo: 1
bezoldigd secretaris	20	Bartout van Assendelft: 49	Dirk Pelle van Watselaar: 6
onbezoldigd secretaris	13	Willem van Berendrecht: 46	Pieter van Sinte Pieters: 0
rekenmeester	15	Klaas van Essche: 34	Frans Cruesinck: 1
auditeur	8	Willem Schouten: 14	Tielman van Dullekem: 2

Cornelis van der Wolf onderging wel een heel aparte carrièrewending toen hij in 1565 werd ontslagen wegens ambtsmisbruik, maar vervolgens ondanks de protesten van de raadsheren het ambt van onbezoldigd secretaris wist te verwerven. Na de omzetting van het Hof bij het uitbreken van de Opstand schopte hij het in 1573 zelfs tot procureur-generaal.[125] Samen met de institutionalisering van de functie van substituut-procureur-generaal in het tweede kwart van de zestiende eeuw werd de ambtstermijn langer. De gemiddelde termijn van de laatste vier beklederswas tien jaar, tegenover zes jaar gemiddeld voor alle substituten.

Wat betreft de advocaten-fiscaal is het opvallend dat drie van de vier hun dienstverband beëindigden door in dienst te treden van de onderdanen. Vier van de negen griffiers wisten uiteindelijk te promoveren tot raadsheer (drie) of rekenmeester (één). Een apart geval vormen de rentmeesters van de exploten. Door de zwaarte

122 Bij het aantal jaren is gelet op de vermeldingen in ieder jaar. Een raadsheer die zowel in 1484 als 1485 in dienst was had een ambtstermijn van één jaar. Iemand die slechts in één jaar wordt vermeld had een termijn van nul jaar. Er is geen rekening gehouden met het aantal maanden, wat voor de onbezoldigde functies aan het begin van de onderzochte periode ook een ondoenlijke opgave zou zijn.

123 De raadsheren met pensioen en met een wedde bij absentie van andere raadsheren zijn hier meegerekend. Meerdere ambtstermijnen van één persoon voor dezelfde functie zijn bij elkaar opgeteld.

124 De telling voor de onbezoldigde raadsheren was in zoverre problematisch dat er enkele heren waren die officieel lange tijd toegang tot de Raad hadden, maar in de praktijk slechts een aantal jaren ook daadwerkelijk enige inzet vertoonden. Alleen de jaren waarin ze aantoonbaar actief waren zijn hier meegerekend. Onbezoldigd raadsheer Gerrit van Renesse was bijvoorbeeld maar zeven jaar actief in de 21 jaar dat hij de functie officieel bekleedde.

125 HvH, inv. nr. 381, f. 235r-v (Raad van Holland aan Viglius van Aytta, 13 juli 1565), f. 254v-255r (Raad van Holland aan Margareta van Parma, 2 oktober 1565); *MR*, lvi.

van het ambt en de kleine opbrengsten waren veel rentmeesters het ambt liever kwijt dan rijk. Velen legden de functie neer, totdat de inkomsten en het aanzien van het ambt door de ketterbestrijding zodanig stegen dat de beklederes tevreden waren met de functie.[126] Terwijl tot de jaren van de ketterbestrijding de beklederes het ambt zo snel mogelijk weer kwijtraakten, hadden Jan Hendriksz. en Klaas van Persijn beiden het ambt voor meer dan twintig jaar in handen.

5.2 Carrières in andere gewestelijke Hoven in de Nederlanden

Holland en Zeeland waren de enige gewesten van de latere Republiek die bij het aantreden van Karel van Habsburg al bij het Bourgondisch-Habsburgse rijk hoorden. Het is daarom niet verwonderlijk dat ervaren Hollandse ambtenaren werden ingezet bij de oprichting van de Hoven van recent verworven gewesten als Friesland, Utrecht en Gelre.[127] Zij wisten immers hoe een Raad van de Habsburgers moest functioneren. Op dezelfde manier waren er in de eerste helft van de vijftiende eeuw Vlaamse ambtenaren ingezet om de beginjaren van het Hof van Holland te vereenvoudigen. Joost van Steeland combineerde bijvoorbeeld de functies van raadsheer in de Raad van Vlaanderen en in de Raad van Holland van 1426 tot 1437. Hij fungeerde als een soort verbindingsofficier tussen de verschillende delen van de Bourgondische landen.[128]

Er was een sterke Hollandse betrokkenheid bij de opbouw van het Friese bestuur in de jaren 1515-1527. Barend Bucho was al een belangrijke raadsheer in Friesland toen de heren van Saksen daar landsheer waren. Onder Karel V bleef hij bezoldigd raadsheer totdat hij in 1520 naar Den Haag werd gehaald als deken van de Hofkapel en onbezoldigd raadsheer. Daarna kreeg hij nog steeds zijn wedde van bezoldigd raadsheer in Friesland uitbetaald.[129] De Hollandse stadhouder Anton van Lalaing werd op de hoogte gehouden over de zaken in Friesland door collega stadhouder Georg Schenk van Tautenburg, adviseerde hem, of regelde zelfs verschillende zaken. Kandidaten voor het Friese raadheerschap werden soms ook aan Anton aanbevolen. Gerrit Muylaart was in 1515 aangesteld als één van de Friese raadsheren, diende zelfs enige tijd als president, maar zou van de zeven à acht jaar dienst, slechts een half jaar in Friesland aanwezig zijn geweest. Zijn afwezigheid had vooral te maken met zijn positie van onbezoldigd raadsheer in Holland. In 1525, twee jaar na het vertrek van Muylaart, werd Maarten van Naarden aangesteld als eerste raadsheer in Friesland. Opvallend is dat ook hij in dat jaar en in 1526 een aantal keer optrad als onbezoldigd raadsheer in Holland. Andersom nam de Hol-

126 Ter Braake, 'Zwaeren Arbeyden'.
127 Zie ook: Theissen, *De regeering van Karel V*, 170; De Ridder-Symoens, 'Training', 154; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 50-51.
128 Damen, *De staat van dienst*, 490; Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 66-67.
129 Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 41, 71, 86, 88 179-180.

Afb. 12 Joost Sasbout (†1546) was een expert in het opzetten van gewestelijke hoven in de nieuwe gewesten van het Habsburgse Rijk naar Hollands model. Dit monument, met een epitaaf van eigen hand, hangt nu ook in de Eusebiuskerk te Arnhem, waar hij aan het eind van zijn leven de eerste kanselier van Gelre was.

landse raadsheer Joost Sasbout ook wel eens deel aan de raadszittingen van het Hof van Friesland in de jaren 1525-1528.[130]

Joost Sasbout was een expert in het opstarten van nieuwe gewestelijke hoven. Hij heeft zich actief bezig gehouden met het instellen van de Hoven in Utrecht (1530), Friesland (hervorming omstreeks 1527) en Gelre (1543), waarvoor hij de instructies voorbereidde.[131] In 1527 was hij in Friesland om daar samen met de stadhouder de instructie voor de president, procureur-generaal en de instelling in het algemeen voor te bereiden. Joost schreef aan stadhouder Anton van Lalaing dat hij nog even in Friesland wilde blijven om beter zicht te krijgen op de situatie en een aantal meningsverschillen met de stadhouder uit de weg te helpen.[132] De ambtenaren in

130 Theissen, *Centraal gezag*, 126, 130, 145-147; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 53-56, 69, 74. Voor het optreden van Maarten van Naarden in de Raad van Holland: HvH, inv. nr. 499-500, passim.

131 Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 49.

132 Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 117r-118r (Joost Sasbout aan Anton van Lalaing, 8 september 1527): 'te doen die istitutie van den Raedt mitsgaders die comissien van den president, procureur generael ende van den Raedt in 't generael, die istructie van den president ende 't concept van den istructie van den Raedt alhier'.

Friesland moesten hetzelfde jaar de eed niet alleen afleggen in handen van de Friese stadhouder, maar ook in de handen van Joost.[133] In 1531 reisde Joost naar Mechelen om te overleggen over Utrecht, Friesland en Overijssel; de nieuwe gewesten van het Habsburgse rijk.[134]

In 1543 accepteerde Joost Sasbout de functie van kanselier in de Raad van Gelre, in ieder geval totdat daar orde op zaken was gesteld. Aanvankelijk vroeg hij de vorst om twee raadsheren om hem te assisteren totdat de instelling was opgericht. Hij zou zijn wedde van raadsheer in Holland voor een jaar of twee behouden en werd vervangen door zijn zoon Arnoud.[135] Toen het in 1545 duidelijk was dat Joost in Gelre zou blijven, kon hij zijn functie van raadsheer in Holland officieel aan zijn zoon resigneren.[136] Rekenmeester Gerrit van Renoy ging op zijn beurt naar Gelre om daar de financiën op orde te brengen. Zonder zijn ambt in Holland op te geven werd hij in 1545 in Gelre aangewezen als landrentmeester of ontvanger-generaal.[137] Joost Sasbout kreeg geen eenvoudige taak op zijn oude dag want de problemen tussen het nieuw opgerichte Hof en de Staten van Gelre waren legio. De Geldersen hielden vast aan hun privileges en aan de eis dat er zo weinig mogelijk uitheemsen zitting in de Raad zouden hebben. Het verdrag van Venlo (1543), waarin dit soort zaken waren vastgelegd, werd in de ogen van de Geldersen continu geschonden. De Geldersen hadden weinig respect voor de ambtenaren van het Hof en werkten hen regelmatig tegen. Toch had Joost Sasbout in de drie jaar dat hij kanselier was geen slechte indruk gemaakt, want in 1564 klaagden de Staten van Gelre dat het Hof sinds zijn dood continu de bepalingen van het verdrag van Venlo overtreden had, wat voor die tijd blijkbaar minder gebeurde.[138]

Raadsheer Jasper Lievenz. van Hogelande was minder gelukkig in een vreemd gewest. Net als Joost Sasbout was hij een ervaren jurist die zijn kennis kon inzetten bij het opzetten van een nieuw Hof. Jasper deed bijvoorbeeld in 1522 een onderzoek naar het Hof van Friesland, naar aanleiding van een klachtenlijst over het college. Landvoogdes Margareta van Oostenrijk wilde Jasper in 1526 tot president van het Hof van Friesland benoemen, maar de Friese stadhouder zag liever Joost Sas-

133 Theissen, *Centraal gezag*, 148-149.

134 RekRek, inv. nr. 366, f. 88r.

135 Audiëntie, inv. nr. 1647:1, Joost Sasbout aan Karel V (4 oktober 1543). 'Sire, par lettres de votre majesté du xe de ce present mois ay entendu le bon plaisir d'icelle touchant l'estat de chancellier au Geldres, et combien ne suis qualiffié pour servir en tel office obstant mon eage avec l'indisposition et imbecillité du corps et que non nay la doctrine, experience ny aultres choses requises et necessaires a la personne d'ung tel officier. Neantmoins la volunté de votre majesté estre icelle, j'ay declaré au seigneur prince d'Oranges (=René van Chalon) me vouloir confermer a icelle et faire tout debvoir qui me sera possible du moins pour quelque temps a fin que voctredictes pays et les subiectz dicelluy soient regiz, gouvernez et entretenuz en bonne iustice repoz et tranquillité. Bien seroit requis que votre majesté envoyast deux conseilliers icy pour quelque temps a fin de ayder et assister aux affaires survenans et ce par provision iusques aultres conseilliers ordinaires icy seront ordonnez. [...] et qu'il soit escript au recepveur de Noorthollande me payer en absence mes gaiges ordonnés illec par dessus mon traictement pour ung an advenir ou deux, si je demeure en service oud. estat en Geldres.'

136 HvH, inv. nr. 32, f. 123r.

137 Zijp, *De strijd*, 17, 42-44.

138 Zijp, *De strijd*, o.a. 6-7, 11-12, 38-40, 69, 91, 101, 111, 113, 126, 174, 177, 187.

bout op die post. Uiteindelijk ging de functie naar een derde partij.[139] Jasper werd in 1530 wel benoemd tot president in het Hof van Utrecht, terwijl procureur-generaal Reinier Brunt daar als onbezoldigd raadsheer een aanstelling kreeg.[140] Het werd al snel duidelijk dat Jasper het niet eenvoudig zou krijgen als president in Utrecht. In 1531 schreven Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout aan stadhouder Anton van Lalaing dat 'Wij considereren dat dese van Utrecht nyeuwelinge an den keyser gecommen zijn ende versch vuyter oirloge ende noch 't hart totten keyser zoe wel nyet en connen hebben'.[141] Jasper had het alles behalve naar zijn zin in Utrecht en klaagde hier herhaaldelijk over bij Gerrit van Assendelft.[142] In 1532 gaf Jasper aan dat hij de huur van zijn huis in Utrecht vergoed wilde krijgen, zoals hem naar eigen zeggen beloofd was door stadhouder Anton van Lalaing. Jasper verklaarde hoe dan ook 'tot Utrecht niet te willen blijven' tenzij zijn salaris aanzienlijk verhoogd werd 'ende hielt hem genouch malcontent'.[143] Het is dan ook niet verwonderlijk dat Gerrit van Assendelft er van overtuigd was dat Jasper gauw weer zou terugkomen in de Raad van Holland.[144] Hoe verwant de twee Hoven waren blijkt verder uit het gegeven dat de stadhouder van Holland en Zeeland vanaf 1529 ook stadhouder van Utrecht was en dat er omtrent 1534 stemmen opgingen om het Hof van Utrecht met dat van Holland te laten fuseren.[145]

In 1536 was Jasper nog altijd president in Utrecht, maar hij kreeg zijn huishuur nog steeds niet vergoed en de frustraties liepen hoog op. Jasper kreeg slaande ruzie met stadhouder Anton van Lalaing, waarvan hij een verslag schreef aan rekenmeester Vincent Cornelisz. Omdat enkele mensen hem 'om mijn officie ende dienst gedreicht souden hebben te grieven van mijne lijve', had hij de stadhouder gevraagd

139 Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 54, 57; Theissen, *Centraal gezag*, 147.

140 Doeleman, *Lijst*, 14, 20. Gedetailleerde studies over het Hof van Utrecht lijken vooralsnog te ontbreken. De doctoraalscriptie van Jobse over de bestuurlijke bevoegdheden van het Hof is nog altijd de meest informatieve studie. Jobse, *Het Hof van Utrecht*. Zie voor een kort overzicht: Maarschalkerweerd, 'De overdracht', 44-46.

141 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 23r (Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout aan Anton van Lalaing, 30 augustus 1531).

142 Gerrit van Assendelft was nog nauw betrokken bij de gang van zaken in Utrecht. Zo hield hij zich jaarlijks bezig met de vernieuwing van de wet in Utrecht. Zie bijvoorbeeld Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 13r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 10 oktober 1530); inv. nr. 1526, f. 4r-v en f. 6r-v (Gerrit van Assendelft en Vincent Cornelisz. aan Anton van Lalaing, 17 en 23 september 1535); inv. nr. 1528, f. 198r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 oktober 1539). In 1531 gaf hij advies over de instructie van het Hof van Utrecht. Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 19r-20r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 1 augustus 1531). Ook secretaris Pieter van Sinte Pieters werd geregeld ingezet in Utrecht. Er waren echter wat onenigheden over de betaling voor zijn diensten en zijn manier van optreden. SvU, inv. nr. 149; inv. nr. 211, artikel 23; inv. nr. 291.

143 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 16r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 15 oktober 1532).

144 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 129r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 december 1532).'Ende want apperent is dat meester Jasper wederomme sal comen in zijn residentie ende niet lichtelicken hier plaats sal vaceren.'

145 Voor de stadhouders: Doeleman, *Lijst*, 11-12. In 1534 schreef Gerrit van Assendelft aan de stadhouder over de pogingen van Geleyn Zegers om de post van bezoldigd raadsheer te bemachtigen. Hij maande de stadhouder echter alert te zijn, 'want indien die keyser naemaels den Raedt van Utrecht hier wilde transfereren als bij eenige wel geaviseert is soe souden twee ofte drie van henluyden (raadsheren uit Utrecht) dair inne (om de plaats van raadsheer te bemachtigen) geprefereert behooren te zijn'. Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 11r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 januari 1534). Zie ook: Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 101v-102r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 7 maart 1534).

hem te helpen. Blijkbaar vond stadhouder Anton van Lalaing dat er misschien goede reden was om ontevreden te zijn over Jasper want hij begon hem uit te schelden. Jasper kon zich uiteindelijk niet meer inhouden en verdedigde zich door te zeggen dat hij altijd met instemming van de volle Raad gehandeld had. Anton werd volgens Jasper toen zo kwaad 'dat in die plaetse van mijn versochte bescherminge hij selver mij dreichde te slaen'.[146]

Gerrit van Assendelft was ooggetuige van de woordenwisseling tussen de stadhouder en Jasper van Hogelande en ook hij schreef hierover aan Vincent Cornelisz.. Hij had het over 'herde woorden in mijn presentie tusschen die voors. grave van Hoochstraeten ende meester Jasper, dat lange gewrockt hadde, ende alsulcx soe en versweeg die voors. meester Jasper mijnen heere in 't minste woert niet'. Gerrit was bang dat de ruzie veel schade zou aanrichten, maar hij hoorde later 'dattet veel goets gedaen heeft want meester Jasper dair deur veel reverentialer (=eerbiediger) geworden is ende mijn heere veel sachtmoediger'.[147] Hoewel het beide heren goed gedaan had om hun hart eens grondig te luchten, was de kwestie over de huishuur in 1537 nog steeds niet opgelost. Toen Gerrit van Assendelft in Utrecht was, had Jasper hem 'importuunlyck vervolght' om het document te hebben van de belofte die Anton van Lalaing hem gedaan zou hebben over de huur als hij de functie van president in Utrecht accepteerde.[148]

Jasper had bij zijn vertrek naar Utrecht bedongen dat zijn positie van raadsheer in Holland vacant bleef, zodat hij altijd kon terugkomen. In zijn ogen was het dus beter om raadsheer te zijn in Holland dan president in Utrecht. Na een aantal jaar werd Jaspers post desalniettemin aan een ander vergeven.[149] In 1538 werd Jasper uiteindelijk beloond voor zijn moeite door een benoeming tot extraordinaris raadsheer in de Geheime Raad en in het Hof van Holland voor een pensioen van 300 pond per jaar. In Holland kwam hij op dezelfde plaats te zitten die hij had voordat hij vertrok naar Utrecht. De eerste vacature voor bezoldigd raadsheer zou bovendien naar hem gaan.[150] Hoewel Jasper bij de eerstvolgende vacature werd overgesla-

146 ACB, inv. nr. 573, Jasper Lievenz. van Hogelande aan Vincent Cornelisz. (15 oktober 1536).

147 ACB, inv. nr. 572, Gerrit van Assendelft aan Vincent Cornelisz. (4 oktober 1536). In juli 1536 werd Jasper door een lid van de Staten van Utrecht beschuldigd van het vonnissen in het voordeel van zijn familieleden. In hetzelfde jaar presenteerden de Staten van Utrecht een klachtenlijst aan stadhouder (van zowel Holland als Utrecht) Anton van Lalaing over het functioneren van het Hof. Jobse, *Het Hof van Utrecht*, 15, 43 en bijlage 2. Het is niet duidelijk in hoeverre deze episodes met elkaar samenhangen, maar dat het in 1536 niet erg gezellig was in Utrecht mag duidelijk zijn.

148 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 271r (Gerrit van Assendelft en Pieter van Sinte Pieters aan Anton van Lalaing, 19 maart 1537).

149 Begin 1534 deed onbezoldigd raadsheer Geleyn Zegers al zonder succes een poging om de plaats van Jasper te bemachtigen. Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 11r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 januari 1534). Nicolaas Nicolai spoorde zijn broer Adriaan rond dezelfde tijd aan om naar het ambt te solliciteren. Ironisch genoeg was het dezelfde Nicolaas Nicolai die uiteindelijk in 1535 de plaats van Jasper verwierf. Guépin, *De drie dichtende broers*, 3.8.6 (Nicolaas Nicolai aan Adriaan Nicolai, 25 maart 1534).

150 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 53v (Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije, 29 januari 1539); HvH, inv. nr. 30, f. 162v-163r.

gen, zorgde stadhouder Anton van Lalaing er in 1539 persoonlijk voor dat de toen vrijgekomen raadsheerplaats naar hem ging.[151]

De voorkeur voor het Hof van Holland boven de nieuwe gewestelijke Hoven vinden we niet alleen bij Jasper van Hogelande terug. Maarten van Naarden had de functie van raadsheer in Friesland aanvaard 'up geloefte hem gedaen dat hij binnen corten jaeren versien soude worden van gelijcken staete 't waere in onsen Hove van Hollant oft in onsen groeten Raide van Mechelen'. Uiteindelijk kreeg hij tien (!) jaar later de functie van raadsheer met pensioen in Holland.[152] Hoewel hij daarna nog carrière maakte als president van Utrecht (1538-1541) en luitenant-stadhouder in Groningen (1541-1557), kwam hij uiteindelijk weer terug in de Raad van Holland na aanhoudende problemen met de Groningers.[153] Toen Hippolitus van Persijn in 1548 tot president van het Hof van Friesland benoemd werd, maakte hij duidelijk niet de rest van zijn leven in het noorden te willen slijten. Negen jaar later werd hij president in het Hof van Utrecht.[154] Karel van der Nidzen toonde in 1547 weinig animo voor het ambt van president in het Hof van Friesland, nadat hij na een loopbaan van twintig jaar als procureur-generaal van dat Hof raadsheer in Holland was geworden. Tien jaar later accepteerde hij de post wel, wat de terugkeer van Maarten van Naarden in de Raad van Holland weer mogelijk maakte.[155] Een warm welkom kreeg Maarten niet, want hij kwam in conflict met collega-raadsheer Geleyn Zegers over de plaats, letterlijk en in de hiërarchie, die hij mocht innemen in de Raad. Maarten was van mening dat hij recht had op de plaats die hij had voordat hij vertrok. Geleyn was het daar niet mee eens en dreigde liever zijn ambt neer te leggen dan Maarten boven hem te accepteren. Zolang het conflict liep bleef Maarten weg uit de Raad.[156]

De ambtenaren van het Hof van Holland verkasten dus niet graag naar vergelijkbare instellingen in andere gewesten, zelfs niet om promotie maken.[157] Het was nu eenmaal niet eenvoudig om een belangrijke rol te spelen in een instelling in een pas verworven gewest met onbekende mensen en gewoonten en zonder terug te kunnen vallen op de eigen vertrouwde netwerken.[158] Ook bracht een aanstelling bij het

151 Audiëntie, inv. nr. 1583, f. 26r (Anton van Lalaing aan Maria van Hongarije, 18 oktober 1539). 'J'ay aussi averti monsieur le docteur Schore du trespas du conseillier Brunt ou l'empereur a perdu un bon serviteur afin d'en faire a votre majesté le rapport et que le conseillier maistre Jasper Lievinss qui soloit resider a Utrecht doit selon ses dernieres lettre de commission succeder en son lieu a la descharge de sa majesté impereur de iiiC florins de pension par an dont n'est besoing d'en autrement disposer.'

152 HvH, inv. nr. 30, f. 115r-v.

153 Postma, 'De mislukte missie'. Voor de terugkeer van Maarten: HvH, inv. nr. 38, f. 16v.

154 Woltjer, *Friesland*, 119.

155 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 135-136; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 220.

156 HvH, inv. nr. 381, f. 5r-v (Raad van Holland aan Viglius van Aytta, 9 november 1557), f. 13v-14r (Raad van Holland aan Viglius van Aytta, 16 januari 1558).

157 De Raad van Brabant genoot een vergelijkbare populariteit. De Ridder-Symoens, 'Milieu social', 291-292.

158 Om dezelfde reden probeerde Geleyn Zegers, een Vlaamse raadsheer bij het Hof van Holland, een ambt te bemachtigen in de Raad van Vlaanderen. Hollandse en Zeeuwse raadsheren probeerden echter niet naar de Raad van Vlaanderen of Brabant te 'verhuizen'.

Hof van Holland waarschijnlijk een hoger prestige met zich mee en kunnen kleine salarisverschillen hebben bijgedragen aan de populariteit van deze instelling.[159] Mobiliteit van de ambtenaren vergrootte hun inzetbaarheid. Ook als ze al jaren in een ander gewest hun werkzaamheden uitvoerden, werden de ambtenaren nog ingezet in hun oude ambtsgebied. De vorst maakte zo dankbaar gebruik van de connecties die ze in bepaalde regionen hadden opgebouwd. Gerrit Muylaart ging bijvoorbeeld na zijn aanstelling in de centrale Raden nog regelmatig naar Friesland en Holland, waar hij raadsheer was geweest.[160] Vincent Cornelisz. bleef na zijn promotie in de Raad van Financiën officieel rekenmeester in Holland, trad dikwijls in onderhandelingen met de onderdanen en bleef betrokken bij de belangrijkste aangelegenheden in de Noordelijke Nederlanden.[161]

Tabel 3.13 Ambtenaren bij het Hof van Holland als voorzitters van andere gewestelijke Hoven[162]

Naam	*Functie bij het Hof van Holland voor en tijdens aanstelling elders*	*Voorzitter van het Hof van:*
Joost Sasbout	bezoldigd raadsheer 1515-1545[163]	Gelre 1543-1546
Jasper Lievenz. van Hogelande	bezoldigd raadsheer 1515-1530	Utrecht 1530-1538
Maarten van Naarden	onbezoldigd raadsheer 1525-1526	
	raadsheer met pensioen 1537-1538	Friesland 1525-1537
		Utrecht 1538-1541
Gerit Muylaart	onbezoldigd raadsheer 1517-1522	Friesland 1515-1522
Hippolitus van Persijn	procureur-generaal 1543-1548	Friesland 1548-1557
Karel van der Nidzen	bezoldigd raadsheer 1547-1557	Friesland 1557-1569

5.3 In dienst van meerdere belangen

5.3.1 De landsadvocaten

Sommige heren hadden er geen moeite mee om zich tijdens hun carrière voor verschillende belangen in te zetten. Dit komt duidelijk naar voren bij de eerste landsadvocaten van de Staten van Holland. De Staten bestonden uit de vertegenwoordigers van de edelen, de zes grote steden (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda) en bij gelegenheid enkele kleinere steden. Pas in het laatste kwart van de vijftiende eeuw begonnen de Staten meer als een eenheid te functioneren, met een eigen archief en de landsadvocaat als juridisch adviseur en zegsman van

159 De Friese en Utrechtse raadsheren verdienden iets minder. Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 80; Jobse, *Het Hof van Utrecht*, 16. (12 stuivers per dag).

160 Zie bijvoorbeeld: ADN, inv. nr. 2363, f. 254r-v, f. 262r; *Jacobsz.*, 275, 306; *Jacobsz. II*, 205, 229.

161 Zie hoofdstuk 4.

162 In Gelre heette de voorzitter kanselier, in Utrecht en Friesland president of eerste raadsheer. Tot 1527 was er in Friesland niet duidelijk sprake van een president. Gerrit Muylaart komt echter in de bronnen soms voor als president, wat aangeeft dat hij voorzitter van het college was tijdens zijn periode van raadsheer in Friesland.

163 Joost liet zich van 1543 tot 1545 in Holland vervangen door zijn zoon Arnoud, totdat deze zijn plaats ook officieel innam.

het gezamenlijk standpunt. De landsadvocaat speelde daardoor een belangrijke rol op de dagvaarten, waar de gewestelijke ambtenaren veelvuldig met hem te maken kregen.[164] Het is vanzelfsprekend dat de landsadvocaat een onberispelijke loyaliteit moest tonen aan de Staten. In de late Middeleeuwen werden loyaliteit aan de vorst en loyaliteit aan de onderdanen echter nog niet als twee geheel gescheiden zaken gezien.[165] De eerste vier landsadvocaten waren ook raadsheer voor, na, of zelfs tijdens hun ambtstermijn in dienst van de Staten.

De eerste landsadvocaat (1480) Bartout van Assendelft was al advocaat-fiscaal geweest toen hij de functie aannam. Tijdens zijn tweede ambtstermijn (1494-1497) bleef hij actief in de Raad als onbezoldigd raadsheer. Jan Boudijnsz. was eerst advocaat-fiscaal, daarna landsadvocaat en vervolgens bezoldigd raadsheer (zie tabel 3.14).[166] Het ambt bleef vacant totdat François Coebel in 1499 werd aangesteld. Hij had niet eerder een ambt in dienst van de vorst bekleed, maar hij verheugde zich in de gunst van Floris van Egmond, die optrad als plaatsvervanger van zijn oom Jan van Egmond als stadhouder van Holland. In 1508 ontving hij op voorspraak van Floris een aanstelling als onbezoldigd raadsheer met de belofte dat hij de eerst volgende vacature van bezoldigd raadsheer zou mogen vervullen. Hij woonde vanaf die tijd echter geen raadszittingen bij, wat het weinig verbazingwekkend maakt dat hij 'vergeten' was in de opsomming van raadsheren in de instructie van 1510.[167] Waarschijnlijk hield François zich nog geheel bezig met zijn taken als landsadvocaat, in afwachting van een vacature voor een bezoldigde positie in de Raad. Zijn loyaliteiten waren door deze benoeming en zijn banden met Floris van Egmond in het beste geval ambigu. François was dan ook zeer fanatiek in het innen van de omslag voor het beleg van Poederoijen in 1508. Omdat deze omslag nog niet was toegezegd meenden de Staten dat hij hun belangen niet goed vertegenwoordigde. In 1512 was er zelfs sprake van het ontslag van François. Floris van Egmond oefende echter druk uit om hem als landsadvocaat in dienst te houden, waardoor François dit ambt nog tot 1513 bekleedde. In dat jaar werd hij uiteindelijk bezoldigd raadsheer.[168]

164 Kokken, *Steden en Staten*, 32, 75-76, 87, 124; Smit, *Vorst en onderdaan,* 434, 483; Ward, *Cities and States*, 36, 97.

165 Zie ook: Braddick, *State formation*, 26.

166 Kokken, *Steden en Staten*, 84-87. Jan wenste in 1493 loonsverhoging voor het bekleden van de functie van landsadvocaat omdat hij anders niet zou aanblijven. Het ligt voor de hand dat hij toen al benaderd was voor de post van bezoldigd raadsheer. SAH, inv. nr. 382, f. 345v.

167 Zie voor het overleg over het aannemen van François Coebel in 1499: SAH, inv. nr. 382, f 512r. Voor de aanbeveling van Floris van Egmond: Le Clay, *Correspondance de l'empereur* Maximilien, nr. 22 (Margareta aan Maximiliaan van Oostenrijk, december 1507). Voor het 'vergeten' van François: ADN, inv. nr. 19017.39557 en 19038.40449, uitvaardiging van Maximiliaan en Karel over de aanstelling van François tot bezoldigd raadsheer op 13 maart 1514. Zie ook Instructie 1510, artikel 2, waarin François inderdaad niet bij de extraordinaris raadsheren wordt vermeld.

168 Zelfs de Raad van Holland liet François weten dat hij de nog niet toegezegde omslag voor het beleg van Poederoijen niet mocht innen. Ward, *Cities and States*, 54-55, 123. Voor het weer aannemen van François: SAH, inv. nr. 2, f. 108v: 'Is geconcludeert bij 't meerdeel dat men meester Frans Cobel weder sal mogen annemen ter beliefte van mijn heer van IJsselsteyn (=Floris van Egmond) behoudelick dat hij geen tolle meer pachten en sal noch paert of deel daeran en hebben ende dat hij voortaen ygelick stede heur last zeggen zonder des te weygeren'.

De vierde landsadvocaat, Albrecht van Loo, was de eerste die zijn ambt met dat van bezoldigd raadsheer voor lange tijd combineerde. Deze situatie ging lijnrecht in tegen de instructie voor het Hof van Holland van 1510, waarin was vastgelegd dat de ambtenaren geen functies in dienst van anderen mochten uitoefenen.[169] Bovendien hadden de Staten al in 1494 besloten dat Jan Boudijnsz. geen landsadvocaat kon blijven omdat hij raadsheer was geworden.[170] Albrecht had desalniettemin toestemming gekregen van Maximiliaan om de functie van landsadvocaat te accepteren. Dat hij minder in de Raad aanwezig zou kunnen zijn werd gecompenseerd door de aanstelling van François Coebel als onbezoldigd raadsheer.[171] Al vanaf 1511 was Albrecht in de Raad actief als onbezoldigd raadsheer en raadsheer bij absentie. Toen hij in 1515 een aanstelling tot bezoldigd raadsheer kreeg, kwamen er geluiden van de onderdanen tegen de combinatie van beide ambten. In 1516 was er sprake van om Albrecht te ontslaan als landsadvocaat, 'alsoe hy raetsheer es', en ook in 1518 en 1522 kwam het onderwerp weer op tafel zonder dat het directe gevolgen had.[172] Pas in 1523 kwam Albrecht werkelijk in de problemen door het combineren van beide ambten. Floris Oom van Wijngaarden Jansz., eerst raadsheer in het Hof van Holland en vervolgens pensionaris van Dordrecht, ontplooide zich in 1523 tot de meest felle tegenstander van Albrecht. Direct effect had dit niet, maar uiteindelijk moest Albrecht in 1524 zijn functie neerleggen.[173] Bij de aanstelling van de volgende landsadvocaat werd nadrukkelijk vermeld dat hij geen ander ambt mocht bekleden en residentie moest houden in Den Haag.[174]

Floris van Egmond was niet de laatste (substituut-)stadhouder die zich bemoeide met de invulling van de functie van landsadvocaat. Bij de verkiezing van een nieuwe landsadvocaat in 1524 riep stadhouder Anton van Lalaing de afgevaardigden van de steden bij zich en nomineerde hij twee kandidaten die in zijn ogen geschikt waren. Hij gaf daarbij zijn voorkeur aan Aart van der Goes, die uiteindelijk ook werd verkozen.[175] Ook president Nicolaas Everaerts had vermoedelijk een voorkeur voor Aart van der Goes. Een zoon van de president was namelijk vlak voor Aarts benoeming in het huwelijk getreden met één van zijn dochters.[176] Aart was de eerste landsadvocaat die nooit een functie in dienst van de vorst bekleedde, maar dat maakte hem nog niet een man van onbetwistbare loyaliteit. In 1531 had hij slaande

169 Instructie 1510, artikel 18; Instructie 1531, artikel 231.

170 SAH, inv. nr. 382, f. 389r; Kokken, *Steden en staten*, 87.

171 ADN, inv. nr. 19017.39557 en inv. nr. 19038.40449.

172 *GVR*, 15 juli 1516 (citaat); SAH, inv. nr. 3, f. 8r; *GVR*, 18 november 1522.

173 *Jacobsz.*, 4, 9, 97. In sommige literatuur wordt ten onrechte gesuggereerd dat Albrecht ontslagen werd in 1524 omdat hij toen een ambt van de vorst aannam (het laatst nog bij: Ward, *Cities and States*, 56-57).

174 HvH, inv. nr. 28, f. 81r-v. Kokken wees al op deze maatregel in 1544: Kokken, *Steden en staten*, 76. Zie voor de episode met Albrecht van Loo ook: Koenigsberger, *Monarchies*, 79.

175 *Jacobsz.*, 182; SAH, inv. nr. 3, f. 158r ('Item alzoe meester Aelbrecht van Loo oirlof genomen heeft 't officie van advocaet van den lande, soe heeft mijn heere de stadthoudere begeert dat men meester Aernt van der Goes pensionnaris van Delff dairinne accepteren ende 't selve officie gonnen soude dairop geseyt is eendrachtelick fiat.'); SAL, inv. nr. 384, f. 57v.

176 Dekker, *Janus Secundus*, 31; Guépin, *De drie dichtende broers*, 11.

ruzie met de pensionaris van Amsterdam, die hem een 'simulatoer' noemde als het ging om het behartigen van de landszaken, wat bijna op een handgemeen uitliep.[177] In 1539 ontving Aart een gift van 200 pond van Karel V voor zijn goede diensten, die de vorst niet nader wenste te specificeren.[178] In 1543 ontving hij nog een gift van 200 pond van de vorst.[179]

Tabel 3.14 De landsadvocaten als gewestelijke ambtenaren

Naam	*Jaren als landsadvocaat*	*Functies als gewestelijk ambtenaar*
Bartout van Assendelft	1480-1489, 1494-1497	advocaat-fiscaal 1477-1479; raadsheer 1489-1497
Jan Boudijnsz.	1489-1494	advocaat-fiscaal 1480-1489; raadsheer 1494-1514
François Coebel	1500-1513	raadsheer (1508) 1512-1532
Albrecht van Loo	1513-1524	raadsheer 1512-1513, 1515-1524

Aart van der Goes had ook een goede band met stadhouder René van Chalon, die zich vanaf 1542 inzette voor de benoeming van Aarts zoon Adriaan als de volgende landsadvocaat.[180] Toen de Staten van Holland er de eerste keer over stemden, was Adriaan van der Goes echter niet de meest populaire kandidaat. De edelen, Haarlem, Delft en Gouda stemden voor Hippolitus van Persijn, die op dat moment onbezoldigd raadsheer was. Leiden gaf de voorkeur aan Cornelis Suys, een andere onbezoldigd raadsheer. De vertegenwoordigers van Amsterdam leek het geheel koud te laten wie gekozen werd omdat er volgens hen toch alleen maar raadsheren genomineerd waren. Alleen Dordrecht gaf de voorkeur aan Adriaan van der Goes. Ondanks de vrij duidelijke voorkeur voor Hippolitus van Persijn viel er nog geen besluit.[181] Het pleit voor de invloed van René van Chalon dat uiteindelijk Adriaan van

177 *Jacobsz. II*, 218. 'Ipso die bartolemei xxiiii augusti hebben d'advocaet van t'lant ende Andries Jacobsz. t'samen veel contenrieuse woordden gehadt vuyt oersaecke dat Andries tot den voirs. advocaet seyde in de camere van Hoochstraten dat men nyet simulaet ofte beveynselycken doen ofte simuleren en soude in den affairen van 't lant, daer op d'advocaet seyde 'ick en ben geen simulatoer, ghij soude u borgemeestre sulcx laeten seggen, ghij segt dat ick een simulatoer ben mit meer heete woordden, dair op Andries seyde 'hebbe ick qualyck geseyt roept mijn in cas van inurien', daerop d'advocaet seyde 'Ick sloech u liever op uwen kinnebacken', ende mits desen woordden d'advocaet ende Andries bij interposicie van meester Hugo van Eynde ende andere pensionarissen gescheyden.'

178 ADN, inv. nr. 2410, f. 408r. 'En consideracion et recompense d'aucuns bons services qu'il avoit faiz a sadite majesté, dont icelle ne veult icy autre ne plusample declaracion estre faicte.'

179 RekRek, inv. nr. 3444, f. 8r-v.

180 SAL, inv. nr. 1218, f. 95r: 'Ten vijffde heeft hij (Gerrit van Assendelft) verhaelt hoe dat meester Aernt van der Goes 't landt van Hollandt langhe getrouwelycke gedyent hadde als advocate ende alsoe hij seer oudt werde sulckx dat hij niet well reysen en mochte, hadde daerome dye prince van Oranghen stadthouder van Hollant up hem seer neerstelijcken begeert dat hij den Staeten van Hollant vermanen soude dat sij tot sijnder contemplatie ende mede omme dye dyensten die de voors. meester Aernt den Staeten van Hollant bewesen hadde, souden willen accepteren in sijn plaetse voer advocaet van 't landt mr Adriaen van der Goes sijn soen, advocaet in den Hoeve van Hollant, dat een goet expert jonck man was ende den Staeten well dyenen soude' (februari 1542).

181 SAL, inv. nr. 1218, f. 134v-135r. 'Dye van Amsterdam seyden datter niemant sonderlinckx en was genomineert dan dat raedtsheeren waeren ende mitsdyen en conden sij niet adviseren.' Adriaan van der Goes is echter nooit raadsheer geweest. Leiden was vanaf het begin al niet erg te porren voor de kandidatuur van Adriaan van

der Goes in 1544 toch de nieuwe landsadvocaat werd.[182] De dubbelfuncties verdwenen dus, maar de invloed van de vorstelijke ambtenaren op de landsadvocaat bleef.

5.3.2 De pensionarissen

Een stad liet zich op een dagvaart meestal vertegenwoordigen door zijn pensionaris, soms vergezeld door een burgemeester of andere stadsfunctionarissen. In de zestiende eeuw hadden alle grote Hollandse steden, op Gouda na, één of twee pensionarissen in dienst om hun belangen te verdedigen. Granvelle meende dat de Staten geregeerd werden door de steden, die op hun beurt weer door de pensionarissen geregeerd werden. Het is daarom niet verwonderlijk dat het aantrekkelijk was voor de vorst om (voormalige) pensionarissen in dienst te nemen die hun ervaring met de stad voor hem konden inzetten. De keerzijde was dat het voordelig kon zijn voor de onderdanen om een 'vriend' in dienst van de vorst te hebben, die meer oog had voor hun belangen.[183]

Doordat de pensionarissen vaak naar het gewestelijke en soms centrale niveau afreisden, kregen zij bekendheid bij de vorst of zijn vertegenwoordigers. Het rekruteren van de pensionarissen voor vorstelijke ambten was op die manier relatief eenvoudig.[184] Uit tabel 3.15 blijkt dat het tot het tweede kwart van de zestiende eeuw zeer normaal was dat pensionarissen uiteindelijk in dienst van de vorst kwamen. In 1513 waren niet minder dan vier voormalige pensionarissen werkzaam als raadsheer in het Hof van Holland.[185] In 1523 was dit aantal echter gereduceerd tot nul.[186] Ongeveer rond dezelfde tijd dat de landsadvocaat zijn diensten niet meer openlijk aan de vorst beschikbaar stelde, kan dus hetzelfde geconstateerd worden voor de pensionarissen. De concurrerende salarissen die de steden boden in de loop van de zestiende eeuw droegen aan deze ontwikkeling bij.[187] Een omgekeerde trend werd door Van Pete-

der Goes. Toen René van Chalon de mogelijke resignatie van Aart op Adriaan van der Goes voor het eerst ter sprake bracht, meende de stad dat als Aart zijn ambt niet meer wilde bedienen, hij het moest neerleggen zodat de Staten een ander konden kiezen. SAL, inv. nr. 384, (V) f. 19v-20r.

182 *GVR*, 6 februari 1543; SAH, inv. nr. 4, f. 48v (4 februari 1544); Koopmans, *De Staten van Holland*, 94.

183 Damen, *De staat van dienst*, 211; Koopmans, *De Staten van Holland*, 17; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 32-34; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 124-125. Zie voor de pensionarissen van Leiden en Haarlem en hun taken: Van Steensel, *Dienaren*, hoofdstuk 4; Idem, 'De middeleeuwse stadspensionarissen'. Dumolyn geeft het, weliswaar zeer vroege, voorbeeld van de Gentse pensionaris Willem de Zadelare die in de Raad van Vlaanderen werd benoemd. De Gentenaren waren daar toen zeer verheugd over. Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal', 431-432. In 1451 liet de stad zijn pensionarissen echter zweren niet in dienst te treden van de vorst. Damen, *De staat van dienst*, 209.

184 Voor de reizen van de pensionarissen van Haarlem en Leiden: Van Steensel, 'De middeleeuwse stadspensionarissen', 82-83 (tabel 1). Reinier Brunt ging als pensionaris van Gouda in 1523 naar een dagvaart in Mechelen, waar hij ook nog vijf dagen bleef 'in sijn eygen affaeren'. OAG, inv. nr. 1181, f. 13v. Niet veel later werd hij benoemd tot procureur-generaal.

185 Namelijk Evert de Veer als bezoldigd raadsheer, Jacob Ruysch als raadsheer met pensioen en Jacob Boudijnsz. en Jacob Mouwerysz. als onbezoldigde raadsheren.

186 Na deze tijd schopte alleen nog voormalig pensionaris Reinier Brunt het tot bezoldigd raadsheer.

187 Zie hoofdstuk 2.2.2.

ghem vastgesteld voor Vlaanderen, waar de vorst juist meer invloed kreeg op de (benoeming van de) pensionarissen en er sprake was van een toename van het dienen van verschillende belangen in de carrières van de pensionarissen.[188] Het verschil in ontwikkeling moet waarschijnlijk gezocht worden in de grotere afstand van Holland tot Brussel en Mechelen en een daardoor minder grote druk van het centrum.

De vorst had in Holland inmiddels slechte ervaringen opgedaan met een pensionaris die voorheen als raadsheer in het Hof van Holland gediend had. Het ging om Floris Oom van Wijngaarden Jansz. die actief was als pensionaris van Dordrecht vanaf 1513. Hij had zichzelf als verdediger van de Dordtse privileges zo impopulair gemaakt bij stadhouder Hendrik van Nassau, dat hij in 1516 werd beschuldigd van disrespect voor het Hof van Holland en het aanwakkeren van haat tegen de centrale ambtenaren.[189] Uiteindelijk werd hij verbannen uit Dordrecht in 1518, maar dankzij de hulp van zijn vriend Adriaan van Utrecht, de latere paus Hadrianus VI, werd hij al snel gerehabiliteerd.[190] Door zijn moeilijke karakter verloor Floris opnieuw het ambt van pensionaris toen hij zich onmogelijk maakte bij de Staten als lid van de keizerlijke inquisitie. Hoewel hij rond dezelfde tijd zijn best deed om Albrecht van Loo uit het ambt van landsadvocaat te zetten, werd hij zelf ook beschuldigd van met elkaar strijdige loyaliteiten. Hij had doorverteld wat de pensionaris van Delft, de latere landsadvocaat Aart van der Goes, tijdens één van de dagvaarten had gezegd over de ketters. Voor de andere steden was dit reden om Dordrecht te verzoeken Floris niet meer af te vaardigen.[191]

Naast de pensionarissen konden burgemeesters een stad vertegenwoordigen. Leidse burgemeester Hugo van Zwieten trad in 1477 namens vier van de Hollandse steden op om ervoor te zorgen dat het Hof van Holland de bepalingen van het Groot Privilege respecteerde. Dit was een vrij opzienbarende taak aangezien hij zelf raadsheer van hetzelfde Hof was.[192] De schout was de vorstelijke vertegenwoordiger in een stad. Bij hem waren de loyaliteiten wellicht nog het meest onduidelijk. Wouter van Bekesteijn, schout van Haarlem, trok zich bijvoorbeeld weinig aan van enige grenzen. Toen hij zich liet deputeren ter dagvaart raadde Gerrit van Assendelft aan dit te verbieden omdat hij in dienst van de vorst was.[193] Aan de andere kant adviseerde de Raad in 1550 om dezelfde Wouter toe te staan vroedschapsvergaderingen in Haarlem bij te wonen en het zelfs mogelijk te maken hem in de vroedschap te laten kiezen.[194]

Hoewel de pensionarissen en de ambtenaren van het Hof van Holland in het tweede kwart van de zestiende eeuw duidelijker twee gescheiden groepen gingen vormen, bleven er vele indirecte connecties tussen de steden en de functionarissen

188 Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 32.
189 Zie uitgebreid over Floris, zijn karakter en de problemen die hij veroorzaakte: Ter Braake, 'Korte biografie'.
190 Zie onder anderen Balen, *Beschryvinge*, 811; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 76 noot 4; Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 269.
191 *Jacobsz.,* 36. Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 354.
192 Damen, 'Tussen stad en land', 62.
193 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 167r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 24 mei 1537).
194 Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Raad van Holland aan de Geheime Raad, 10 januari 1550.

van de vorst. Doordat de meeste vorstelijke ambtenaren uit één van de zes grote Hollandse steden kwamen, of daar hun roots hadden, is het niet meer dan logisch dat ze daar nog steeds familie en vrienden hadden.[195] Op deze stedelijke connecties zal in hoofdstuk 4 dieper worden ingegaan. Hier volstaat het om te melden dat een aantal zoons van de raadsheren een carrière begon als pensionaris. Een zoon van Arend Sandelijn werd bijvoorbeeld pensionaris van Amsterdam, terwijl een zoon van Jasper Lievenz. van Hogelande als pensionaris in dienst van Dordrecht en Gouda trad.[196] De zoon van Arend Sandelijn werd later bijna gesmeekt om de positie van onbezoldigd raadsheer aan te nemen, maar hij bedankte daarvoor met als voornaamste reden, naast de materiële nadelen die hij zou ondervinden, dat de Amsterdammers het verdacht zouden vinden als hij zo plotseling uit hun dienst trad.[197]

Tabel 3.15 De pensionarissen als gewestelijke ambtenaren

Naam	*Functies bij het Hof van Holland*	*Pensionaris van*
Willem van Alkmaar	advocaat-fiscaal 1522-1523; procureur-generaal 1536-1543	Delft 1523-1530
Joost Bets	advocaat-fiscaal 1515-1521	Dordrecht 1523-1537
Jacob Boudijnsz.	onbezoldigd raadsheer 1504-1514	Haarlem 1481-1491; Amsterdam <1487->1497
Jan Boudijnsz.	advocaat-fiscaal 1481-1489; raadsheer 1494-1514	Middelburg 1477-1481
Johannes Briëlis	onbezoldigd raadsheer 1544-1554	Haarlem 1510-1524
Reinier Brunt	procureur-generaal 1523-1536; raadsheer 1536-1539	Gouda 1519-1523
Hugo de Groot	onbezoldigd raadsheer 1509	Delft 1484-1493?
Cornelis de Jonge	raadsheer 1477-1493	Dordrecht 1473-1476
Albrecht van Loo	raadsheer 1512-1513, 1515-1525	Dordrecht 1505-1511
Jacob Mouwerysz.	raadsheer 1514-1522	Gouda <1503- 1513
Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	raadsheer 1496-1510	Dordrecht 1514-1518, 1521-1524
Jacob Ruysch	raadsheer 1474-1519	Amsterdam 1467-1473
Jan van Schoonhoven	raadsheer 1480-1503	Dordrecht vóór mei 1480
Evert de Veer	raadsheer 1504-1514	Gorinchem 1497-1500

Zowel de carrières van de landsadvocaten als van de pensionarissen werden dus homogener en zij stelden zich officieel alleen nog in dienst van de onderdanen. Dit betekende echter niet dat er geen verdere loyaliteitsconflicten konden zijn. De vertegenwoordigers van de vorst en de vertegenwoordigers van de onderdanen werden

195 Zie voor Delft bijvoorbeeld: Woltjer, 'Een Hollands stadsbestuur', 264.

196 Zie voor de laatste: Koopmans, *De Staten van Holland*, 247.

197 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (1 augustus 1547): 'die voirs. meester Adriaen bij ons gecompareert zijnde heeft gedaen veel ende diversche excusen [...] ende pondereert boven al dat hij de voirs. van Amstelredamme soe schielicken soude moeten verlaten die jegens hem sinisterlicken souden mogen suspiceren'.

formeel steeds meer gescheiden, maar in de praktijk bleven de netwerken van beide 'groepen' elkaar in zekere mate overlappen.[198]

5.3.3 Vertegenwoordigers voor het Hof van Holland

De steden hadden niet alleen tijdens dagvaarten competente ambtenaren nodig. Het was ook belangrijk om een goede advocaat en procureur in dienst te hebben, die zich bezighielden met de rechtszaken van de stad voor het Hof van Holland. Aan het eind van de vijftiende eeuw schroomden de steden niet om hiervoor gebruik te maken van de diensten van de advocaat-fiscaal en de procureur-generaal. In de vijftiende eeuw was het deze heren nog toegestaan om zich in te zetten voor andere partijen, zolang dit niet ten koste ging van het vorstelijk belang.[199] Jacob Pijnsen was advocaat van Leiden toen hij in 1490 benoemd werd tot advocaat-fiscaal. Zijn vorstelijke aanstelling weerhield hem er niet van om ook in dienst van de stad te blijven. Vanaf 1499 werden de zaken nog gecompliceerder toen ook procureur-generaal Karel Grenier in dienst kwam van Leiden als stadsprocureur. Deze situatie duurde tot 1501 toen beide heren uit dienst van de stad verdwenen.[200] Leiden was niet de enige stad waar Karel Grenier en Jacob Pijnsen hun diensten aanboden. Vooral Jacob was populair, want van 1496-1499 was hij ook in dienst van Dordrecht en Gouda.[201]

Tabel 3.16 Stadsadvocaten en -procureurs als gewestelijke ambtenaren

Naam	*Ambten bij het Hof van Holland*	*Ambten in dienst van de steden*
Jacob van Almonde	advocaat-fiscaal 1473-1477; raadsheer 1480-1506	advocaat van Leiden 1472; advocaat van Den Briel 1476-1477
Jan Boudijnsz.	advocaat-fiscaal 1480-1489; raadsheer 1494-1514	advocaat van Dordrecht 1490
Thomas Cassiopein	substituut-procureur-generaal 1518-1520	procureur van Dordrecht 1535
Adriaan van Dam	substituut-procureur -generaal 1505-1511	procureur van Amsterdam en Leiden 1524-1534
Karel Grenier	procureur-generaal 1494-1520	procureur van Leiden 1499-1500; procureur van Vlissingen 1501
Hugo de Groot	onbezoldigd raadsheer 1509	procureur van Gouda 1482-1484
Cornelis de Jonge	raadsheer 1477-1493	advocaat van de grote Hollandse steden 1476
Hendrik Klaasz.	griffier 1510-1515	procureur van Leiden <1517-1525
Jacob Pijnsen	advocaat-fiscaal 1490-1515; onbezoldigd raadsheer 1517	advocaat van Leiden 1486-1500; advocaat van Dordrecht 1496-1501; advocaat van Gouda 1488-1499

198 Zie ook: Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 38.
199 Damen, *De staat van dienst*, 104.
200 SAL, inv. nr. 578, f. 138r; inv. nr. 579, f. 143v; inv. nr. 580, f. 88r.
201 GAD, inv. nr. 439, f. 268v; inv. nr. 440, f. 272v; OAG, inv. nr. 1151, f. 13v.

Afb. 13 Advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen (ca. 1453-1519) stond tijdens zijn ambtsperiode in dienst van de vorst ook op de loonrol van verschillende steden.

Jacob en Karel vormden blijkbaar een goed duo want in 1497 begonnen ze als respectievelijk advocaat en procureur van de Staten van Holland. Het salaris dat ze van de Staten kregen was niet veel lager dan de wedde die ze van de vorst ontvingen.[202] De landsadvocaat nam vanaf 1503 de taken van Jacob Pijnsen over, die de Staten alleen nog diende als de landsadvocaat absent was.[203] Karel Grenier bleef in dienst van de Staten, ondanks een conflict over het salaris in de jaren 1504/1505.[204] In 1510 eindigden ook de werkzaamheden van Karel voor de Staten. In de aanvullende ordonnantie voor het Hof van Holland van dat jaar werd het de vorstelijke ambtenaren namelijk verboden om voor twee meesters te werken.[205] Uit een brief van Floris van Egmond uit 1511 blijkt dat nieuwe regels niet meteen het einde betekenden van bepaalde praktijken. Hij schreef dat advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen zijn eed schond door te pleiten

202 SvH, inv. nr. 1721, f. 12r.
203 SvH, inv. nr. 1728, f. 6r (betaling van salaris alleen aan Karel Grenier), f. 10r (Jacob Pijnsen als vervanger van de landsadvocaat).
204 SvH, inv. nr. 1736, f. 11r; inv. nr. 1738, f. 8r. (1505). Karel kreeg eerst zestig pond per jaar, maar uiteindelijk werd dit verlaagd tot 36 pond.
205 SvH, inv. nr. 1753, f. 7r (laatste vermelding van Karel in dienst van de Staten in 1510); Instructie 1510, artikel 14.

voor de buurlieden van Den Haag, die vervolgd werden door de procureur-generaal wegens het onrechtmatig samenstellen van de vroedschap.[206] De gegevens in tabel 3.16 wijzen desalniettemin naar dezelfde conclusie als voor de landsadvocaten en de pensionarissen. Aan het eind van de vijftiende en in het eerste kwart van de zestiende eeuw was het nog altijd vrij normaal voor getalenteerde heren om zich tijdens hun leven voor verschillende partijen in te zetten, soms zelfs tegelijkertijd. Na 1510 werden dergelijke potentiële loyaliteitsconflicten op papier steeds minder frequent.

5.3.4 Vorstelijke ambtenaren in dienst van de Staten

Tot nu toe zijn de mannen aan bod gekomen die gedurende hun carrière zowel de vorst als de onderdanen in een bepaalde functie dienden. De vorstelijke ambtenaren konden echter ook zonder een officieel dienstverband opdrachten uitvoeren voor een andere partij. In de rekeningen van de ontvanger van de omslagen staan de reizen opgetekend die de ambtenaren, in de hoedanigheid van vorstelijk ambtenaar of gedeputeerde van de Staten, voor de Staten van Holland ondernamen.[207] Zeker aan het einde van de vijftiende eeuw ondernamen de raadsheren nog regelmatig reizen 'in 's lants saken'.[208] Het wordt niet helemaal duidelijk of de Staten van Holland deze reizen doorgaans zelf wensten, of dat de ambtenaren simpelweg hun reiskosten bij hen declareerden op het moment dat ze, ongevraagd, dachten iets gedaan te hebben dat ook in het belang van de Staten was.[209] Bij de tijdgenoten leverde dit ook de nodige problemen op.

Een reis van vorstelijke ambtenaren om partijen te dwingen hun schulden aan de Staten te betalen is uiteraard in het belang van de Staten, maar niet alle reizen waren zo eenduidig.[210] In 1484 gingen stadhouder Jan van Egmond en drie raadsheren naar Antwerpen om aanwezig te zijn bij een bijeenkomst van de Staten-Generaal over de opstand in Vlaanderen.[211] Wellicht waren ze daar aanwezig om de Staten assistentie te verlenen, maar het is waarschijnlijker dat ze in eerste instantie probeerden om hen over te halen in te stemmen met de wensen van Maximiliaan. De rekenmeesters die

206 Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 135 (Floris van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 22 juli 1511).

207 Deze rekeningen beginnen in 1484. Het kopje van de reizen aldaar luidt: 'Ander vuytgeven van reysen gedaen bij diversche gedeputeerden van den voirnoemde gemeens lants wegen in alrehande saicken den voirnoemde gemeenen landen aengaende.' SvH, inv. nr. 1703, f. 5v. In 1550 heette het 'Ander vuytgeven van reysen van eedelen, die heeren van den Raede, pensionarysen ende bij anderen gedaen 't gemeen lant aengaende deur ordonnantie van den Hove ende Staeten.' SvH, inv. nr. 1795, f. 32r.

208 In 1494 moest griffier Floris Oom van Wijngaarden Florisz. zich verantwoorden voor het aanwezig rekenen van de raadsheren als zij een reis ondernamen voor de Staten. Uiteraard gaf hij de schuld van de foute registratie aan zijn klerk. RekRek, inv. nr. 190, f. 54r (marge).

209 Soms is duidelijk het eerste het geval, zoals toen de Staten van Holland raadsheer Joost Sasbout en rekenmeesters Tielman van Dullekem en Vincent Cornelisz. inschakelden bij een onderzoek naar de tollen van Zeeland. *Jacobsz.*, 203, 227, 235 (1525-1526).

210 Zie voor het dwingen tot betaling van schulden bijvoorbeeld: SvH, inv. nr. 1703, f. 55r; inv. nr. 1714, f. 53v; inv. nr. 1749, f. 8v-9r, f. 17r.

211 SvH, inv. nr. 1703, f. 52v-53r. Zie voor deze opstand Van Uytven, 'Crisis als cesuur', 424.

de grafelijke rekeningen afhoorden waren er niet altijd over uit of een reis door een edelman nu als raadsheer of als vertegenwoordiger van de Staten was gebeurd. In de praktijk zal het onderscheid vaak minimaal zijn geweest. Zo wilden de rekenmeesters in 1486 een reiskostenvergoeding van raadsheer Gerrit van Abbenbroek doorhalen omdat 'hij doende dese reyse tot Dordrecht ridder gemaect werde, ende schijnt dairomme dat hij dese reyse dede meer om te verselscippen mijnen heere den stadhouder als een van den getale van den ridderscip dan als raedsheere'. De post werd pas goedgekeurd toen Gerrit van Abbenbroek bevestigde dat hij op bevel van de Raad de reis had ondernomen.[212] Gezien de onduidelijkheid over de hoedanigheid waarin sommige reizen werden ondernomen, is het weinig verwonderlijk dat er soms onenigheid was over de reiskostenvergoedingen. De Staten van Holland lieten bijvoorbeeld in 1532 weten dat ze niet wensten op te draaien voor een reis die door de vorst was bevolen.[213]

Tabel 3.17 Betrokkenheid van de gewestelijke ambtenaren bij reizen van de Staten van Holland[214]

Jaar	*Aantal reizen*	*Aantal reizen met gewestelijke ambtenaren*	*Percentage*
1484	25	10	40
1492	38	10	26
1497	17	6	35
1508	60	6	10
1518	18	2	11
1530	17	1	6
1540	17	1	6
1550	9	1	11
1558	51	1	2

Gezien de reeds geconstateerde toenemende scheiding tussen Hof en Staten vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw, is het niet verwonderlijk dat het aantal reizen dat de gewestelijke ambtenaren voor de Staten van Holland ondernamen in de loop van de zestiende eeuw verminderde (zie tabel 3.17). Aan het eind van de vijftiende eeuw waren bij nog ongeveer een derde van het aantal reizen één of meer vorstelijke ambtenaren betrokken, terwijl dit in de zestiende eeuw bij nog hooguit één van de negen reizen het geval was. Dit kan betekenen dat de Staten minder geneigd waren reizen te vergoeden die niet zonder meer in hun belang waren, of dat de Staten simpelweg minder een beroep deden op de vorstelijke ambtenaren. Het betekent hoe dan ook, net zoals bij de landsadvocaten, pensionarissen en procureurs en advocaten is gebleken, een meer strikte scheiding tussen de ambtenaren van het Hof en van de Staten van Holland.

212 RekRek, inv. nr. 182, f. 69r (marge); *Dagvaarten* IV, nr. 566c.

213 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 107v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 7 augustus 1532). '(dat) 't lant van Hollandt gepreveligeert was dat men gheen vacacien van commissaryssen bij den keyser vuytgesonden brengen soude tot laste van den lande ende dat 't selfde soude wesen van zeer quade consequentie'.

214 Gebaseerd op de reiskostenvergoedingen in: SvH, inv. nrs. 1703, 1714, 1721, 1749, 1762, 1772, 1783, 1795, 1797.

Afb. 14 Jan van Wassenaar (1426-1496), hier afgebeeld met zijn twee echtgenotes, combineerde zijn optreden als edelman in de Staten van Holland moeiteloos met de uitoefening van het ambt van raadsheer.

In paragraaf 5.3.2 werden de pensionarissen als vertegenwoordigers van de steden behandeld. Een doorgaans kleine, in omvang variërende, groep mannen vertegenwoordigde de edelen. Een aantal adellijke raadsheren was ook aanwezig als afgevaardigde van de edelen tijdens de dagvaarten, zonder dat dit voor veel problemen zorgde. In 1486 hoorden stadhouder Jan van Egmond en raadsheer Gerrit van Abbenbroek een rekening af van de tresorier van de Utrechtse oorlog, zowel als lid van de edelen als in naam van Maximiliaan.[215] Bij een vergadering in 1494 werd de link tussen de edelen in de Staten en die in de Raad wel erg duidelijk toen de adellijke raadsheren Jan van Wassenaar, Cornelis van Dorp en Gerrit van Abbenbroek optraden als gedeputeerden van de edelen en vijf andere raadsheren tegelijkertijd optraden als vertegenwoordigers van de Raad.[216] Na afloop konden ze weer gezamenlijk zitting nemen in de Raad. Cornelis van Dorp was trouwens ook al actief geweest als vertegenwoordiger van Delft op de dagvaarten, waardoor zijn invloedssfeer nog verder strekte. Reeds in 1480, lang voor Cornelis' aanstelling tot raadsheer, probeerde de vorst van zijn invloed gebruik te maken, door aan hem en de schout van Delft een brief te sturen met het verzoek de stad te laten instemmen met het betalen van de bede.[217]

Tijdens zijn ambtsperiode van stadhouder trad Jan van Egmond ook op als vertegenwoordiger van de edelen, of zelfs als eerste van de edelen.[218] Toen in 1513 de de-

215 SvH, inv. nr. 1604, f. 156r; *Dagvaarten* IV, nr. 586e.
216 SvH, inv. nr. 1605, f. 83r; *Dagvaarten* IV, nr. 931d
217 RekRek, inv. nr. 175, f. 97v; *Dagvaarten* IV, nr. 238b.
218 Smit, *Vorst en onderdaan*, 506. Voor een vermelding van Jan van Egmond als eerste van de edelen in 1497:

legatie van Haarlem afwezig was op een Statenvergadering besloot hij maar zelf in naam van de stad te stemmen om het geld voor de troepen van de hertog van Brunswijk los te krijgen.[219] Voor de latere zestiende eeuw is president Gerrit van Assendelft een bekend voorbeeld van iemand met twee petten. Hij was vaak bij dagvaarten aanwezig als vertegenwoordiger van de edelen, zelfs als hij daar ook was in zijn hoedanigheid van president. Een dergelijke dubbelrol kon een groot voordeel zijn voor de vorst. De adellijke raadsheren konden een beslissende invloed hebben op de stem van de edelen. Zo stemden de edelen in 1525 voor het ondernemen van een dagvaart naar Lübeck, omdat 'Heeren Gerrit van Assendelft ende Florys van Ysselmonde (=Oom van Wijngaarden Florisz., tevens raadsheer) mitten Raeden aldaer present waren, sonder meer Eedelen die daer nyet tegens en zeyden'.[220] In dit geval waren het dus de twee raadsheren die de gezamenlijke stem van de edelen bepaalden. Toch waren er grenzen die zelfs een man als Gerrit van Assendelft niet mocht overschrijden. Toen hij in 1553 de onderhandelingen over de bede leidde als voorzitter van de Raad, was het hem niet toegestaan zijn mening te geven als lid van de edelen.[221]

De reeds geconstateerde verwijdering tussen vertegenwoordigers van de vorst en representanten van de onderdanen wordt ook bevestigd door de samenstelling van de edelen op de dagvaarten. In 1477 bestond de delegatie van de edelen nog voor een groot deel uit mannen die vorstelijke functies bedienden of zouden gaan bedienen. In de jaren tachtig van de vijftiende eeuw trad niet minder dan de helft van de bezoldigde raadsheren ook op als vertegenwoordiger van de edelen op Hollandse dagvaarten. Door een langzame ontadeling van het Hof (zie paragraaf 3) verminderde het aantal raadsheren met dubbele vertegenwoordigingsmogelijkheden drastisch. Van de edelen die in 1512 in de Staten optraden, verwierf alleen de latere raadsheer en president Gerrit van Assendelft uiteindelijk een functie in de gewestelijke instellingen. Dit staat in schril contrast met het aantal uit 1477.[222] Hoewel ook de nieuwe raadsheren adellijke titels wisten te verwerven, was het hun niet meteen toegestaan op te treden als vertegenwoordiger van de edelen in de Staten van Hol-

SAL, inv. nr. 577, f. 54 r (*Dagvaarten* V). Al vanaf in ieder geval 1477 trad Jan van Egmond op in de Staten van Holland als vertegenwoordiger van de edelen.

219 Ward, *Cities and States*, 68.

220 *Van der Goes*, 25-26 mei 1525.

221 *Sandelijn*, 398-399. 'Ende aengesien dat nyemant van de eedelen gecompareert en was dan meester Jacob van der Duyn alsoo die heere van Assendelft als bij de coninginne gecommitteert zijnde omme dese saicken te dirigeren nyet en vermochte opinieren.'

222 In 1477 ging het om Jan van Egmond (stadhouder 1483-1515), raadsheren Gerrit van Assendelft en Tielman Oom van Wijngaarden (later rekenmeester) en toekomstige raadsheren Jan van Rietveld, Filips van Spangen, Gerrit van Abbenbroek, Cornelis van Dorp, Jan en Filips van Wassenaar en Jan Oom van Wijngaarden de oude. In 1488 traden bezoldigde raadsheren Jan van Rietveld, Filips van Wassenaar en Arend van Zevenbergen, onbezoldigde raadsheren Cornelis van Dorp en Filips van Spangen en griffier Floris Oom van Wijngaarden Florisz. op als gedeputeerden van de edelen in de Staten van Holland. In 1512 traden wel zoons op van overleden adellijke ambtenaren, zoals Filips (II) van Spangen, Jan (II) van Wassenaar en Cornelis Cruesinck, maar blijkbaar lagen hun ambities en/of mogelijkheden niet meer bij de vorstelijke instellingen. Informatie over de edelen ter dagvaart komt uit de recent gepubliceerde delen van het 'dagvaartenproject' van het ING. Met dank aan Hans Smit voor inzage in de gegevens toen ze alleen nog in digitale vorm beschikbaar waren.

land. Na de dood van edele raadsheren Floris Oom van Wijngaarden Florisz. (1532) en Jan van Duivenvoorde (1543), was Gerrit van Assendelft daardoor de enige overgebleven link tussen de Raad en de edelen op de dagvaarten.[223]

5.3.5 Conclusie

De Amerikaanse historicus Tracy heeft belangwekkend en vernieuwend onderzoek verricht in zijn *Holland under Habsburg Rule*. Zoals bij alle goede pionierswerken levert het echter ook het nodige discussiemateriaal. Zo komt hij op basis van een handvol voorbeelden van huwelijksallianties tussen vorstelijke ambtenaren en stedelijke elites tot de conclusie dat in de eerste helft van de zestiende eeuw 'the men who represented their cities most often at the dagvaarten, and the men who represented the sovereign in Holland, were (thus) drawing closer together'.[224] De voorgaande paragrafen maken duidelijk dat het tegenovergestelde het geval was. Aan het eind van de vijftiende en in het eerste kwart van de zestiende eeuw waren de connecties nog veel sterker dan die van het tweede kwart van de zestiende eeuw. De tegenstrijdige loyaliteiten waren zeker nog aanwezig, maar men werd zich er meer bewust van en probeerde een grens te trekken voor wat wel en wat niet was toegestaan.

Het Hof van Holland ging geen deel uitmaken van het uniforme Hollandse lichaam dat Tracy zag ontstaan in de zestiende eeuw. Het langzame ontstaan van twee gescheiden groepen, ambtenaren in dienst van de vorst en vertegenwoordigers van de onderdanen, kan het stroomlijnen van de relaties tussen vorst en onderdanen alleen maar moeilijker hebben gemaakt. Mannen die zich met beide groepen konden identificeren werden steeds zeldzamer. Gerrit van Assendelft was waarschijnlijk het laatste goede voorbeeld van een man die juist door zijn twee petten veel respect aan beide zijden genoot en veel in goede banen kon leiden.[225] Hoe moeilijk dat stroomlijnen ook voor mensen als Gerrit van Assendelft al was zal in de volgende twee hoofdstukken aan de orde komen.

Besluit: het groepsportret van de gewestelijke ambtenaren 1483-1558

Hoewel dit boek een chronologisch vervolg is op het proefschrift van Mario Damen, handelt het toch over een heel ander type ambtenaren. Damens boek gaat voor een aanzienlijk deel over hoge edelen, Vlamingen en Zeeuwen.[226] Hier gaat het meer over Hollanders, modale adel en stedelijke elites. De hoge edelen bekleedden alleen nog maar het stadhouderschap. Het raadsheerambt was te veel 'verambte-

223 Koopmans, *De Staten van Holland*, 56, 241; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984), 148, (1990) 152.
224 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 134.
225 Zie ook: Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 192 en vooral 279 noot 57.
226 Damen, *De staat van dienst*, 159.

lijkt' en had daardoor teveel aan prestige ingeboet om voor de edelen nog interessant te zijn. Niet alleen de hoogste geslachten als de Egmonds, Borselens, Montfoorts en Brederodes komen niet meer voor als raadsheer. Ook de subtop van de adel, zoals Zevenbergen en Wassenaar, liet zich niet meer zien in de loop van de zestiende eeuw.

Vlamingen werden sinds het Groot Privilege van 1477 nog zelden benoemd in de gewestelijke instellingen. De Zeeuwen hadden moeite hun plaats te behouden in de Raad, wellicht ook omdat de machtige Van Borselens geen rol meer speelden. De Hollandse ambtenarendynastieën schoten definitief wortel in Den Haag in de zestiende eeuw. De ervaring die binnen de familie en binnen de instellingen kon worden overgeleverd, maakte invloed van allochtone ambtenaren niet meer noodzakelijk. De expertise was nu immers ook binnenshuis aanwezig. De toename van het aantal juridisch geschoolde raadsheren werkte hier aan mee. In samenhang met de toename van het aantal jonge juristen uit ambtenarendynastieën (zie hoofdstuk 6.4) en de afname van het aantal edelen, daalde vermoedelijk de gemiddelde leeftijd van de raadsheren in vergelijking met de Bourgondische periode.

Niet alleen scholing, maar ook werkervaring speelde een belangrijke rol bij de aanstelling van de ambtenaren. Alleen de onbezoldigde functies werden vergeven zonder dat werkervaring een noodzakelijke voorwaarde was. In vergelijking met de 'doorsnee ambtenaar' uit de Bourgondische periode waren de mannen uit de onderzoekspopulatie meer Hollands en Haags, beter geschoold, minder adellijk, hadden wellicht meer relevante werkervaring en waren waarschijnlijk jonger. Het Hof van Holland en de Rekenkamer werden zo niet alleen meer professionele, maar ook voor een aanzienlijk deel Hollandse instellingen.

Vermoedelijk zorgden juist het weren van allochtone ambtenaren sinds 1477 en de 'Hollandisering' van de instellingen er voor dat er zoveel loyaliteitsconflicten konden ontstaan bij de ambtenaren. De dienaren van de vorst en van de onderdanen werden nu immers meer dan ooit uit vrijwel dezelfde groep mannen gerekruteerd. De twee groepen ambtenaren werden echter in de loop van de zestiende eeuw steeds meer gescheiden, wat duidt op een toenemend besef dat de belangen van de vorst niet noodzakelijkerwijs die van Holland waren. De gewestelijke instellingen werden dan wel meer Hollands, maar het bleven in de eerste plaats vorstelijke instellingen. Ook wat betreft mogelijke loyaliteitsconflicten was er sprake van een sterkere afbakening en formalisering van het wel of niet toegestane. De theorie bleef echter nog lang in conflict met de praktijk.

4 Relaties met de onderdanen

Inleiding

Door de uitgestrektheid van hun rijk waren de Habsburgers nog meer dan voorheen afhankelijk van vertegenwoordigers om hun beleid uit te voeren. De vorst kon immers maar op één plaats tegelijk zijn om de zaken persoonlijk in goede banen te leiden. Fysieke afwezigheid betekende ook een minder vanzelfsprekende steun van de onderdanen voor de eisen van de vorst. De ambtenaren van het Hof en de Rekenkamer waren voor een groot deel verantwoordelijk voor het welslagen van het vorstelijk beleid in Holland en Zeeland. Met name de Raad hield zich bezig met het (laten) uitvoeren van de bevelen en het presenteren van de verzoeken van de vorst en de landvoogdes. Hoe de gewestelijke ambtenaren de bevelen en wensen naar voren brachten kwam het duidelijkst naar voren op het moment dat ze optraden tijdens de dagvaarten van de Staten van Holland. Tijdens deze vergaderingen bespraken de ambtenaren en de gedeputeerden van de onderdanen de wensen en bevelen van de vorst. Het was de taak van de ambtenaren om het standpunt van de vorst te verkondigen en zo nodig te verdedigen, terwijl de onderdanen konden protesteren of, vooral bij de bedeonderhandelingen, voorwaarden bedingen.

Vanaf de vijftiende eeuw kwamen de Staten van Holland regelmatig bijeen op dagvaarten als ze werden opgeroepen door de vorst of zijn vertegenwoordigers. De kern van de Staten van Holland bestond uit de landsadvocaat en de afgevaardigden van de adel en de zes grote steden. De afgevaardigden van de steden kregen van hun achterban een pakket van volmachten en opdrachten mee, 'last', waar ze zich aan moesten houden. Als hun last te beperkt was om een beslissing te nemen dan moesten ze terug naar de stad om daar overleg, 'ruggespraak', te houden met het gerecht en de vroedschap.[1] Ook de gewestelijke ambtenaren kregen instructies mee voor de onderhandelingen.[2] Op basis van die 'last' gaven de stadhouder en raadsheren soms

1 Kokken, *Steden en Staten*, 31-32, 191-196, 204-207; Koopmans, *De Staten van Holland*, 17, 89-90. De edelen kwamen in de zestiende eeuw zeker niet in grote aantallen op de dagvaarten. Soms waren het er maar twee of drie en gingen ze weg voordat een besluit was genomen. Zie bijvoorbeeld ook: *Sandelijn*, 398-399; *Sandelijn II*, 39, 188.
2 Zo verklaarde stadhouder Anton van Lalaing in 1536 dat hij de last had meegekregen dat de Hollanders weer naar Spanje mochten varen als in Zeeland oorlogsschepen toegerust werden. *Jacobsz. II*, 329. Zie ook *Jacobsz. II*, 382; *Sandelijn*, 359.

te kennen dat ze een bepaald antwoord van de Staten niet aan de landvoogdes durfden over te brengen.[3]

De gewestelijke ambtenaren speelden een fundamentele rol bij de onderhandelingen met de Staten van Holland. Meestal werden de onderhandelingen gevoerd in Holland zelf. In de loop van de zestiende eeuw kwam men steeds vaker bijeen in Den Haag. Mechelen en Brussel waren echter ook regelmatig het reisdoel van de gedeputeerden van de Staten van Holland.[4] Afhankelijk van de onderhandelingen die gevoerd moesten worden, belastte de landvoogdes verschillende commissarissen om die in goede banen te leiden. Vaak waren de commissarissen ambtenaren uit Holland, maar soms gaf de landvoogdes er de voorkeur aan iemand uit de centrale raden of één van de andere gewestelijke raden te committeren. Ook als de onderhandelingen plaatsvonden op centraal niveau en/of geleid werden door mannen van buiten de Hollandse instellingen, bleven de belangrijke Hollandse functionarissen betrokken bij de gang van zaken en behielden invloed op wat er gaande was. Toen stadhouder Anton van Lalaing ziek was en niet naar Holland kon komen voor overleg werden de gedeputeerden van de Staten van Holland te Mechelen ontboden. Vervolgens geschiedde het overleg onder leiding van een aantal centrale ambtenaren, maar wel 'ter presentie van mijn heere van Hoochstraten in zijn zieckbedde liggende'.[5]

Centrale ambtenaren waren meestal niet populair als commissarissen omdat 'die wouden coomen visschen in een vreempde visscherie', waardoor betrokkenheid van de gewestelijke ambtenaren bijna noodzakelijk was. Gerrit van Assendelft schreef hierover: 'Ick wille wel dat die commissarissen die natuer van Hollandt bet verstonden.'[6] De situatie van de vijftiende eeuw, waarin allochtone ambtenaren veelvuldig werden ingezet voor bedeonderhandelingen en wetsvernieuwingen was sinds het Groot Privilege van 1477 in ieder geval voorbij. Ook de trend die zich tijdens het regime van Karel de Stoute had ingezet, waarin de onderdanen vaker direct in communicatie traden met het centrale niveau en de gewestelijke ambtenaren als tussenlaag werden overgeslagen, zette zich niet door.[7]

De ambtenaren waren vertegenwoordigers van de vorst, maar dat betekende niet dat ze het altijd met hem eens waren en ieder bevel zonder meer uitvoerden. Ze oefenden vaak invloed uit op de vorstelijke ordonnanties voordat ze de Staten bijeen

3 Zie voor de stadhouder bijvoorbeeld: *Jacobsz.*, 193, 257; *Jacobsz. II*, 304. Voor de raadsheren: *Jacobsz.*, 287, 338.

4 Zie voor de bestemmingen van Leidse en Haarlemse stadspensionarissen: Van Steensel, 'De middeleeuwse stadspensionarissen', 82-83.

5 SAL, inv. nr. 1218, f. 2r.

6 *Jacobsz. II*, 375-376; Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 257v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 8 januari 1537). In dit geval was er weerstand tegen een kamerling van de vorst en een raadsheer van de Raad van Brabant als commissarissen. Veelzeggend voor de blijvende betrokkenheid van de gewestelijke ambtenaren is dat op een gegeven moment president Gerrit van Assendelft het woord nam tegenover de Staten van Holland, in bijzijn van de commissarissen, over wat de stadhouder wenste dat ze deden in deze kwestie. *Jacobsz. II*, 377. Zie voor het weren van uitheemse ambtenaren in het algemeen en het verschil met de Bourgondische periode: hoofdstuk 3.1.1.

7 Zie Damen, *De staat van dienst*, 361, 384, 387.

riepen. De ambtenaren waren soms bereid de Staten te helpen hun wensen ingewilligd te krijgen of speelden anderszins een bemiddelende rol. Ook waren ze niet bang om te schrijven welke problemen de inning van een belasting met zich kon meebrengen of de landvoogdes te vragen bepaalde maatregelen te herzien.[8] De veelvuldige afwezigheid van de vorst maakte het onderhandelen met de Staten niet eenvoudig. Als de vorst wel aanwezig was stonden de ambtenaren veel sterker tegenover de onderdanen, zoals het geval was bij het bezoek van Karel V aan de Nederlanden in 1531. De Staten van Holland presenteerden toen elf artikelen voordat ze een bede toekenden. Stadhouder Anton van Lalaing antwoordde hen echter dat 'de keyser gheen coopman en is enne mit nyemant van zijnen landen sal marchanderen omme zijnen beeden te avanceren'. Onder de indruk stemden de Staten toe, waarna ze alsnog hun 'articulen van doleancien' presenteerden.[9]

De Hollandse steden waren vaak verdeeld en twistten over elkaars rechten en privileges. Ze waren nog teveel bezig met de eigen lokale belangen om in veel zaken een front te vormen tegen het centrale niveau.[10] De zaken waarin de onderdanen wel tot een gezamenlijk standpunt kwamen, een vrije handel en verzet tegen de ketterbestrijding, zullen hier en in het volgende hoofdstuk de aandacht krijgen omdat op die momenten de gewestelijke ambtenaren het moeilijk kregen tijdens de Statenvergaderingen. De kettervervolging en handelsbelemmeringen waren bovendien, vooral in combinatie met de aanhoudende beden, de twee thema's die gevaarlijk opstandige gevoelens bij de onderdanen naar boven lieten komen.

Dit hoofdstuk gaat over de mannen die invloed konden uitoefenen bij de onderdanen en over de manier waarop ze dat deden. In hoeverre hadden de ambtenaren een rol van betekenis bij de manier waarop het beleid van de vorst of landvoogdes werd uitgevoerd in Holland? Wie waren de ambtenaren met de meeste invloed en in hoeverre hadden ze dat te danken aan hun ambt, professionaliteit, persoonlijkheid, connecties of aanzien? Werd het contact tussen vorstelijke ambtenaren en Hollandse afgevaardigden steeds meer aan regels gebonden, of was er nog altijd veel sprake van informeel overleg en beïnvloeding? Ik zal eerst een schets geven van de rol van de ambtenaren op de dagvaarten, waar ze vertegenwoordigers van de edelen en de steden ontmoetten en waar zaken van algemeen belang aan de orde kwamen. Vervolgens ga ik een niveau lager om te zien of de rol van de ambtenaren vergelijkbaar was op het moment dat ze te maken kregen met individuele steden, die ook voor hun particulier belang konden opkomen.

8 Zie hoofdstuk 1.2.2.

9 *Jacobsz. II*, 207, 212-213; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 41.

10 In het algemeen: Theissen, *De regeering van Karel V*, 155 e.v.. Voor het particularisme van Amsterdam: Iterson en Van der Laan, *Resoluties*, 77.

1 De inzet van de dagvaarten: beden en vrije handel

De vorst deed door geldnood gedwongen steeds vaker een beroep op de onderdanen om hem van financiële middelen te voorzien. Inkomsten uit de beden waren in de zestiende eeuw veel belangrijker (85%) voor de vorst dan de domeinopbrengsten, die grotendeels voortkwamen uit grondbezit en in mindere mate uit heerlijke rechten. De vorst was hierdoor voor zijn financiën voor een groot deel afhankelijk van de bereidheid van zijn onderdanen om de beden op te brengen.[11] Eén van de meest frequente onderwerpen op de dagvaarten van de Staten van Holland was dan ook het wel of niet toestemmen in een bede van de vorst. Hoewel regelrechte weigeringen bijna nooit voorkwamen, werden de beden zelden zonder meer toegekend en wisten de Staten voorwaarden te bedingen.[12]

Van oudsher moest de vorst in persoon in Holland verschijnen voor een bedeverzoek. In de zestiende eeuw voelde de vorst zich echter steeds minder geneigd deze gewoonte in ere te houden. In het eerste kwart van de zestiende eeuw ging landvoogdes Margareta van Oostenrijk als plaatsvervanger van de vorst naar Holland, hoewel ze vaak niet verder kwam dan de grensstad Geertruidenberg. Haar opvolgster Maria van Hongarije liet zelfs dat achterwege wat een vlotte afhandeling van het bedeverzoek belemmerde.[13] Zoals alle onderdanen waren de Hollanders vooral bereid om te betalen voor zaken die in het belang van het gewest of de eigen stad waren. Ze waren veel inschikkelijker als er geld nodig was om de eigen grenzen te verdedigen, dan voor een oorlog die zich ver van het bed afspeelde. Over het algemeen stemden verder niet alle afgevaardigden in de Staten van Holland even snel toe om een bede op te brengen. Floris van Egmond klaagde aan het begin van de zestiende eeuw over Amsterdam en Delft, die volgens hem als enige steden altijd moeilijk deden bij de bedeonderhandelingen.[14] Vaak stemden de edelen en Dordrecht als eersten in met de wensen van de vorst. Maria van Hongarije was daarom verbaasd toen de edelen in 1538 dwarslagen bij de toekenning van een bede, aangezien zij meestal de eersten waren om positief te stemmen.[15] De landvoogdes vond

11 Baelde, 'Financiële politiek', 21-22; idem, 'De Nederlanden', 76; idem, *De domeingoederen*, 37-39; Brokken en De Schepper, 'Beheer en controle', 19; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein*, 287, 343.

12 Zie ook: Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 381-385; Zie voor een inleiding op het fenomeen 'bede': Bos-Rops, 'De kohieren', 18-19.

13 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 257v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 8 januari 1537). 'Die staten in 't gemeen zijn oick gewoenlicken [...] diversche articulen ende poincten te conditioneren ende dit al voer 't consent daer toe hier als nu nyemant last en heeft ende daer om plach onze genadige vrouwe hoeger memorien (=Margareta van Oostenrijk) in 't eysschen van eenige beeden ordinaris zelve altijt in Holandt te comen ten minsten tot sinte Geertruydeberge 't welck nu achter rugge gestelt wordt daer doer de zelve Staeten veel excusatie nemen.'

14 Van den Bergh, *Correspondance*, nrs. 125 en 168 (Floris van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 14 juni 1511 en 2 maart 1512).

15 Audiëntie, inv. nr. 1527, f. 63r-64r (Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout aan Anton van Lalaing, 14 oktober 1538), f. 65r (Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Willem Goudt aan Anton van Lalaing, 30 oktober 1538). 'la Royne le trouveroit bien estrange que on la plupart des grandes villes et pluysieurs des petites accordent que eulx qui sont tousiours avancie les affaires de l'empereur seroient ceulx qui a present le reculeroient'.

het om dezelfde reden vreemd dat Dordrecht zich in 1554 verzette tegen de nieuwe bede, omdat de stad normaal gesproken het goede voorbeeld gaf.[16]

Het aandeel dat een stad moest betalen in de bede kon leiden tot conflictstof en lange onderhandelingen. De vorstelijke ambtenaren konden invloed uitoefenen op de hoogte van de korting, de 'gracie', die een stad zou genieten in het betalen van zijn aandeel. In 1523 zei raadsheer Gerrit van Assendelft bijvoorbeeld aan de vroedschap van Haarlem toe dat hij ze wel 'behulpelick' zou zijn om 'gracie' te krijgen, als ze toestemden in een bede.[17] Tussen 1520 en 1530 wisten Delft, Leiden en Gouda hun 'gracie' spectaculair te vergroten. In 1536 kregen vijf van de zes grote steden vijftig procent of meer korting op de bede.[18] Hoewel er stemmen opgingen om aan deze praktijken een eind te maken, zeker van de kant van de kleine steden, bleef het toekennen van de kortingen gangbaar.[19] De vorst was nu eenmaal afhankelijk van de zes grote steden voor het bedeconsent en zij lieten zich voor hun toestemming betalen door 'gracie' te bedingen.

Voor de Hollanders was de onbelemmerde voortgang van de handel, en dus ook de wens naar vrede, van groot belang en ze koppelden dit thema vaak direct aan hun bereidheid de bede op te brengen.[20] Gedurende de zestiende eeuw stond de vrije handel vrijwel altijd bovenaan het wensenlijstje van de Staten van Holland.[21] De raadsheren beschreven in 1543 op een karakteristieke manier de problemen die er waren door het stil liggen van de handel. Ze hadden het over de weinige goede landbouwgrond die in Holland beschikbaar was, waardoor het gewest vooral steunde op de handel. Op het moment dat de handel geen doorgang vond, leden alle mensen uit ''t gemeen volck' groot gebrek.[22] De onderdanen namen het de vorst kwalijk als

16 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Maria van Hongarije aan Gerrit van Assendelft (20 september 1554). 'et vous adviser par icelle que sadite majesté et moy trouvons bien estrange que lesd. de Dordrech qui sont accoustumez donner exemple aux autres se rendent maintenant si difficilz en ung affaire tant important'. Zie ook Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 245-246 noot 63.

17 SAH, inv. nr. 3, f. 132r.

18 Amsterdam moest het doen met een korting van 25 procent. Tracy, *A financial revolution*, 36, 53 (tabel 2); Idem, 'The taxation system', 82. Voor de kleine steden ontbreken goede systematische studies naar de 'gracie' die zij genoten. Alkmaar en Hoorn genoten in ieder geval minder 'gracie' dan de grote steden: Zoon, '"Beter gegeven"', 36.

19 Tracy, *A financial revolution*, 55-56.

20 Zie voor de periode 1477-1494 bijvoorbeeld: Kokken, *Steden en staten*, 257-264. Voor de zestiende eeuw: Tracy, 'The taxation system', 86-87. Zie voor de slechte invloed van de oorlog op de graanhandel: Van Tielhof, *De Hollandse graandhandel*, 30. Zie in het algemeen: Blockmans en Van Herwaarden, 'De Nederlanden', 460 e.v..

21 Zo waren in 1530 de 'congie' en de tolrechten de belangrijkste punten op de agenda. *GPB* IV, 16-19; *Jacobsz. II*, 148; *Van der Goes*, 11-13 januari 1530. Ook in 1531 handelden de eerste klaagpunten over de vrijheid van de tollen en de 'congie' van de granen. *Jacobsz. II*, 213. In 1535 werd een plakkaat uitgevaardigd waarin verboden werd 'oistwairts deur de sonde te vaeren'. Hetzelfde jaar vroegen de Staten aan Maria van Hongarije of ze dit weer wel mochten doen. *Jacobsz. II*, 271 en 274. Ook in 1536 stond de vrije handel nog bovenaan het verlanglijstje van de Staten, zonder dat er geklaagd werd over zaken als het optreden tegen ketterij. *Jacobsz. II*, 329-330, 332, 357. Zie voor de jaren vijftig bijvoorbeeld: *Sandelijn*, 389. Zie voor de kwestie van de tolvrijheid in Zeeland vanaf 1529: Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 111, 123. Zie verder *ut infra*.

22 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (15 juli 1543). 'alsoe wij hier luttel lants hebben tot groote waerde staende maer meest gefundeert zijn up negociacie ende vertieringe van comanscappen die d'ondersaeten zekeren tijt hebben moeten ontbeeren. Ende hoe wel die selve comanscappen hier nyet

hij de vrije handel niet kon waarborgen, zeker op het moment dat één van zijn vijanden hier wel in slaagde. In 1533 was er hierdoor bijvoorbeeld 'een groot rumoir onder den volcke'. De Hollanders vonden het bitter dat Karel van Gelre de handel in zijn territorium wist te beschermen terwijl zij als onderdanen van Karel V 'die zoe machtigen prince is onbeschermpt blijven ende van alle die waerelt veronghelijct worden'.[23]

De vorsten belemmerden een vrije handel niet alleen door oorlogvoering, maar ook door het belasten van de handelswaren. Ze konden geen gewone in- of uitvoertollen opleggen vanwege een privilege uit 1495. Wel konden ze de uitvoer van de belangrijkste levensmiddelen uit het oogpunt van algemeen belang verbieden en hiervoor door middel van brieven van verlof, of 'congie', de nodige vrijstellingen verlenen. Op deze manier werden de brieven van 'congie' een soort uitvoerbelasting. Hoewel er al vanaf 1506 plannen waren voor het invoeren van de 'congie', werd er pas vanaf 1526 felle strijd over gevoerd.[24] In 1527 vaardigde Margareta van Oostenrijk een plakkaat uit dat de uitvoer van graan of koren verbood. De Raad publiceerde het plakkaat niet meteen, 'maer hadden daer op bescreven de sess groote steden omme daer op te communiceren ende sluyten 't gunt hen daer inne best geraden soude duncken'. De Staten besloten toen om een aantal pensionarissen naar de landvoogdes te sturen om de publicatie van het plakkaat te voorkomen.[25]

In 1530 was er over de 'congie' een emotionele discussie tijdens een bijeenkomst van de Staten van Holland. Raadsheer Jan van Duivenvoorde kreeg vervolgens de opdracht om de gevolgen van de 'congie' te onderzoeken. Stadhouder Anton van Lalaing beloofde zijn best te doen de 'congie' geen doorgang te laten vinden, als het onderzoek uitwees dat de 'congie' zeer negatieve gevolgen zou hebben voor Holland.[26] Toen Karel V in 1531 in de Nederlanden was, klaagden de Staten van Holland dat ze de laatste decennia door de vele oorlogen zeer op kosten waren gejaagd. Ze waren niet te spreken over de handelsbelemmeringen omdat 'alle proffyt gecommen es vuyten coopmanscepen ende zeylaige, daer alle zyne Majestyts Voirvaderen de hant om gehouden, ende Previlegien van vryheyt toe gegeven hebben, ende nu mitte nyeuwicheeden van de Tollen ende congié van den cooren verjaecht zyn'. Karel besliste toen dat al het buitenlandse koren zonder belemmering uitgevoerd mocht worden.[27]

en es omme groote rijckdomme in 't lant te brengen dan voer eenige in't particulier, wordt bij dien nochtans 't gemeen volck in allen steden als sleepers, dragers, schuytvoerders, lijndragers, smeeden ende diergelijcke gevoet die althans groot gebreck lijden'.

23 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f.115v, f. 118v (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 30 mei 1533).

24 Meilink, 'Rapporten en betoogen', 1-5; Van Tielhof, *De Hollandse graandhandel*, 136, 138. Dergelijke verlofbrieven kunnen ook gezien worden als een vorm van 'gratie' voor het overtreden van wettelijke bepalingen. Kooplieden konden soms ook toestemming 'kopen' om een handelsverbod met de vijand te omzeilen. Vrolijk, *Recht door gratie*, 21.

25 *Jacobsz.*, 270-273.

26 Meilink, 'Rapporten en betoogen', 8-9; *Jacobsz. II*, 40-41, 152. Zie ook: Van Tielhof, *De Hollandse graandhandel*, 136.

27 *Van der Goes*, 24 april 1531; Meilink, 'Rapporten en betoogen', 9-10.

In 1535 vaardigde Maria van Hongarije een nieuwe ban op de export van graan uit, maar weer weigerde de Raad deze maatregel te publiceren. De gewestelijke ambtenaren, de Staten van Holland en de hoge edelen, onder wie stadhouder Anton van Lalaing, werkten openlijk samen om de maatregel te verhinderen. Hoewel de landsadvocaat advies kreeg van zowel Anton van Lalaing als van rekenmeester Vincent Cornelisz., was zijn pleidooi aanvankelijk weinig succesvol.[28] In januari 1536 benadrukten de Staten dat ''t welvaeren van Hollant consisteerde in twee puncten te weten zeylage ende negociatie ende dat 't lant deur liberteyt van den coopmanscape gewassen was'. Alle graven en gravinnen van Holland hadden hier ook altijd rekening mee gehouden. Uiteindelijk wisten Anton van Lalaing, Vincent Cornelisz. en een aantal hoge edelen Maria van Hongarije te bewegen de 'congie' niet door te drukken.[29]

Door het verzet tegen de 'congie' werden alle krachten in Holland gebundeld. De samenwerking tussen de gewestelijke ambtenaren en de Staten van Holland was echter zeker niet de regel. In 1536 probeerde een combinatie van centrale en gewestelijke ambtenaren, onder wie Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz., Joost Sasbout en Reinier Brunt, de Staten van Holland te overtuigen van de noodzaak van een oorlog tegen Denemarken. De Staten zagen hier weinig in en beriepen zich op twee akten waarin stond dat ze zich niet als enig gewest tot een oorlog hoefden te verplichten. Gerrit van Assendelft beargumenteerde dat als ze zo fel tegen de 'congie' waren, ze nog banger moesten zijn voor de mogelijkheid dat de hertog van Holstein, de door de Habsburgers niet erkende koning van Denemarken Christiaan III, de Sont in handen kreeg. Anton van Lalaing voegde daar nog aan toe dat ze de welwillendheid van Maria van Hongarije riskeerden en dat ze niet bij haar moesten komen klagen als de Sont gesloten werd. De Hollanders meenden daarentegen dat het meer in hun nadeel zou zijn als ze zich wel tot de oorlog verplichtten en dat de hertog van Holstein hen een vrije doorvaart had beloofd.[30]

Het verdwijnen van de inschikkelijkheid van de onderdanen als de handel geen doorgang kon vinden, bleef gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw een veelvuldig terugkomend thema. In 1537 schreef Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing over het nieuwe bedevoorstel en de problemen die dat met zich zou meebrengen*:* 'soe beducht ick zeer dat die Staten qualicken zullen willen verstaen tot accoort van eenige extraordinaris beeden overmits die groote armoede die hier

28 *Jacobsz. II*, 277-279; Koenigsberger, *Monarchies*, 80; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 102-103.

29 *Jacobsz. II*, 281-282, 285, 290, 292-293; *Van der Goes*, 15, 23 en 25 februari 1536. Zie ook: Meilink, 'Rapporten en betoogen', 12-15; Van Tielhof, *De Hollandse graandhandel*, 112-113; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 102-103. De overwinning betekende nog steeds niet het einde van het twistpunt. Ook in de jaren veertig probeerde het centrale niveau met wisselend succes exportverboden op geïmporteerd graan op te leggen. De kwestie kwam uiteindelijk voor de Grote Raad van Mechelen, waar de Staten van Holland in 1548 hun gelijk wisten te krijgen. *Van der Goes*, 13 oktober 1548; Meilink, 'Rapporten en betoogen', 2-3, 15-21; Tracy, 'Habsburg grain policy', 311-312.

30 *Jacobsz. II*, 300-304; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 221-223. In Denemarken was een dynastieke strijd aan de gang tussen Christiaan II, de zwager van Karel V, en Christiaan III (de hertog van Holstein).

in 't lant is by faulte ende dervinge van negociatie oost ende west dair dit lant ganselicken up gefundeert is'. Als de handel doorgang kon vinden, dan zouden de steden ongetwijfeld wel bereid zijn om in te stemmen met de ordinaris bede.[31]

Naast weigering tot het instemmen met een bede, konden er ook gevaarlijk opstandige gevoelens bij de onderdanen ontstaan als de handel werd belemmerd. In 1544 schreven de raadsheren een brief aan Maria van Hongarije waarin ze hun zorgen uitspraken over de grote 'murmuracie' (gemor) van het plattelandsvolk. Veel plaatsen waren voor hun bestaan geheel afhankelijk van de Schotse wol, waardoor zij veel schade leden door de oorlog met de Fransen en Schotten. De belastingen waren daarom niet erg welkom en de inning zou problemen geven: 'Ende mits dat deur desen grootelick te beduchten staet dat veel inconvenienten vuyt alle dese ommeslagen souden mogen commen, zoe en hebben wij tot onsen excuse nyet willen omitteren uwer majesteit hier aff te adverteren ten eynde wij namaels nyet en mogen werden gheculpeert van negligentie.'[32] Soms was de landvoogdes voor rede vatbaar, maar ditmaal reageerde ze geïrriteerd op de waarschuwing. Iedere vorm van rebellie zou hard de kop worden ingedrukt en ze zou niet toestaan dat de welvaart die Karel V het land gebracht had door het veroveren van Gelre en het sluiten van vrede met de hertog van Holstein (te Spiers) gesaboteerd werd.[33] De raadsheren verklaarden hun zorgen nogmaals door te wijzen op de schaarste van de voedingsmiddelen. Ze waren bang voor oproer omdat die in het verleden ook altijd in 'dueren tijt, cessatie van neringen ende groote ommeslagen oirspronck gehadt hebben als eenen yegelicken kennelick es'. Ze hadden voorheen nog geen bericht gehad van het tractaat dat de keizer met de hertog van Holstein had gesloten. In de hoop dat de oorlog met Schotland spoedig zou verlopen, zagen ze geen problemen meer met het innen van de bede.[34]

Rond het midden van de zestiende eeuw waren er problemen omdat de haringvaart geen doorgang vond en uitvoerverboden op graan opgelegd werden.[35] Het is

31 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 254v-255r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 5 januari 1537).

32 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (26 mei 1544).

33 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (3 juni 1544). 'welcken woorden wij nyet wel en verstaen ende begeren dat ghij ons daeraf breeder uwe meyninge wilt overscrijven ende zoe verre ghij verstaet dat deur d'executeren ende opbrengen van den voirs. beede eenige wederspannicheyt oft rebellicheyt vallen souden ten eynde dat wij daer inne in tijts moegen versien d'welck wij in dyen gevalle meynen goet te doene (?) dat andere daer aen exemple nemen sullen, ende souden sulcks ongehoersamege qualijcke bejegenen de groote duecht ende wellevaert die de keyser onsen heeren ende broeder den ondersaten van Holland gedaen heeft zoe in 't conquesteren van Geldre als bij den tractaet van payse die zijnen majesteijt tot Spiers metten Hertoge van Holsten gemackt heeft'. Bij het verdrag van Spiers van 23 mei 1544 erkende Karel V uiteindelijk Christiaan III als koning van Denemarken. In ruil kregen de Nederlanden een vrije doorgang door de Sont. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 225.

34 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (20 juni 1544).

35 Voor de (bescherming van de) haringvaart: Sicking, *Zeemacht en onmacht*, hoofdstuk 3 (met name 96-103); Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije (21 juli 1547) ('Ick en will uwer coninclijcke majesteit niet verswijgen dat indyen den harinckvaert gheen voortganck en heeft dat ick niet en sye hoe die ontfanger generael tot kersmisse naestcomende sall comen tot betalinge van den beede ordinaris bijsonder in 't quartier van Vrieslandt ende Waterlant daer die boodsgesellen meest vandaen comen ende es te verduchten dattet platte lant van den selven boodsgesellen in de toecomende winter zeer getravellieert sall worden.'); inv. nr.

daarom niet verwonderlijk dat stadhouder Maximiliaan van Bourgondië en Gerrit van Assendelft in 1554 grote problemen bij de bedeonderhandelingen rapporteerden. Maria van Hongarije dwong de twee echter tot het uiterste te gaan om de gevraagde som los te krijgen.[36] Een maand later had Gerrit van Assendelft nog steeds moeite met het overtuigen van de Staten van Holland over de betaling van de petitie. Hij verzocht aan Maria van Hongarije om stadhouder Maximiliaan van Bourgondië of iemand anders 'van auctoriteyt' te sturen, die kon zien hoeveel moeite hij deed. Bovendien kon Gerrit de weerstand van de Hollanders wel begrijpen want hij voegde toe dat 'in der waerheyt is de armoede van den lande althans hier zulcxs datse nyet scrijfbaer en is'. Gerrit kreeg de dank van de landvoogdes en Karel V, maar ook het verzoek of hij nog meer zijn best wilde doen.[37]

In de eerste helft van de zestiende eeuw was er kortom een duidelijk verband tussen de mogelijkheden van een onbelemmerde handel en de bereidheid van de onderdanen om de beden toe te kennen en op te brengen. Zonder de handel waren de Hollanders naar eigen zeggen niet in staat om te voldoen aan de financiële eisen van de vorst. De moeilijke positie van de gewestelijke ambtenaren bij het onderhandelen over de beden komt duidelijk naar voren in de correspondentie. De ambtenaren waren geen willoos werktuig van de centrale overheid, maar steunden de wensen van de Staten ook niet zonder meer. Ze formuleerden vaak een duidelijke mening over de haalbaarheid en rechtvaardigheid van de wensen van bovenaf. Als ze het niet eens waren met een beslissing meldden ze dit voordat ze er mee aan de slag gingen. Op het moment dat de ambtenaren het openlijk eens waren met de klachten van de onderdanen, was het moeilijk voor het centrale niveau om onpopulaire maatregelen door te drukken. Als de ambtenaren zich echter achter de plannen van het centrale niveau schaarden, dan was het lastig voor de onderdanen een vuist te maken. Het was daarom belangrijk voor zowel de vorst en de landvoogdes als voor de onderdanen om de ambtenaren aan hun kant te krijgen. In de volgende paragraaf zal gekeken worden naar de rol die de individuele ambtenaren speelden tijdens de onderhandelingen met de Staten van Holland. In de daarop volgende paragrafen komt ook naar voren welke middelen de onderdanen tot hun beschikking hadden om de ambtenaren voor zich te winnen.

1646:2, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (30 april 1554). Voor het graan: Van Tielhof, *De Hollandse graandhandel*, 162; Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (24 oktober 1551), Raad van Holland aan Maria van Hongarije (29 oktober 1551). Maria van Hongarije was onverbiddelijk toen de raadsheren de plakkaten over de uitvoerverboden op graan niet meteen publiceerden: 'zonder in toecomende tijden gelijck executie ende publicatie te doen ophouden ende noch differeren dat ghij behoort te volbringen 't gene wat u bevolen is'. Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (2 november 1551), Raad van Holland aan Maria van Hongarije (16 en 30 juli 1555), Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (23 juli en 4 augustus 1555); inv. nr. 1747.1, f. 39r-41v (Raad van Holland aan Filips II, 23 januari 1557).

36 Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan Maximiliaan van Bourgondië en Gerrit van Assendelft (17 september 1554). 'non obstant toutes leurs excuses dessuz alleguées vous insistez iusques au boult. Les induysant par toutes manières de persuasions afin qu'ilz veuillent accorder lad. entier somme et aux termes a eulx demandez'.

37 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije (16 oktober 1555), Maria van Hongarije aan Gerrit van Assendelft (22 oktober 1555).

2 De rol van de ambtenaren op dagvaarten

2.1 De stadhouders

Bij het overleg over de beden en andere zaken bleven de stadhouders ondanks hun relatief grote afwezigheid een belangrijke rol spelen. Dankzij de verschillende dagvaartverslagen uit de zestiende eeuw zijn de activiteiten van met name Anton van Lalaing (1522-1540) en Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558) goed te volgen. Het kon er bij deze onderhandelingen emotioneel aan toe gaan. Stadhouder Jan van Egmond, zijn neef Floris en enkele raadsheren spraken in 1508 'zeer heetelijck ende scarpelijk' omdat de bestuurders van Haarlem niet genoeg meewerkten om geld op te brengen in de oorlog tegen Gelre.[38] Toen de Staten van Holland in 1517 weinig bereid waren om te betalen voor de verdediging van het land, nam stadhouder Hendrik van Nassau hen dit 'zeer qualiken' en gaf ze als antwoord 'dat de gedeputeerde (mv.) onwijseliken ende als qualiken bedocht ende beraden hoir antwoirde in rechten ende dat zij hem niet en thoenden als menschen'.[39] De vermeldingen van dergelijke klare taal van stadhouders zijn vóór het tweede kwart van de zestiende eeuw spaarzaam. Dankzij de kleurrijke verslagen van de Amsterdamse pensionaris Andries Jacobsz. (1523-1538) zijn we beter ingelicht over het optreden van stadhouder Anton van Lalaing.

Andries Jacobsz. citeerde stadhouder Anton van Lalaing vaak als hij zich woedend uitliet tegenover de gedeputeerden van de Staten van Holland, of alleen tegenover de Amsterdamse afvaardiging. Anton koesterde volgens de verslagen geen grote genegenheid voor de Amsterdammers, hetgeen de verslagen van Andries Jacobsz. wellicht in het nadeel van de stadhouder kleurde. De Amsterdamse pensionaris was over het algemeen echter zeer accuraat en hij schreef zijn verslag voor officiële doeleinden. Wat hij opschreef mag daarom genoeg betrouwbaar geacht worden. De relatie van Anton van Lalaing met de Hollanders stond bovendien vanaf het begin van zijn stadhouderschap onder spanning. Zijn frustraties en uitbarstingen waren hier wellicht een logisch gevolg van. De onderdanen hadden liever een stadhouder die ook daadwerkelijk in Holland resideerde, wat vlak na de aanstelling van Anton van Lalaing in 1522 een onderwerp van discussie was.[40] Meerdere keren in de jaren twintig van de zestiende eeuw sprak Anton de volgende, of soortgelijke, woorden: 'Ick weet dat eenighe van den uwen wouden dat ick geen stadthouder van Hollant en waer, nu is 't u lieff oft leer ick sal stadthouder blijven soe langhe de keyserlijke majesteit belieft.'[41]

38 SAH, inv. nr. 2, f. 43r.

39 SAL, inv. nr. 383, f. 226r.

40 SAH, inv. nr. 3, f. 60v. Een paar weken na Antons aanstelling tot stadhouder, kwam Adriaan van Dorp al op het weinig tactvolle idee de vorst te vragen om een stadhouder die 'alhier resideren soude'. De vroedschap van Haarlem besloot echter 'dat men dair inne nyet versoucken en sal mar dat men de keyserlicke majesteit mit sijn officie sal laten doen sijn geliefte'.

41 *Jacobsz.*, 88-89; *Jacobsz. II*, 19-20, 22; Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 82-83; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 83.

Afb. 15 Detail van het grafmonument van stadhouder Anton van Lalaing (1480-1540) in de Sint-Catharinakerk te Hoogstraten.

Net zoals de stadhouders voor hem stond Anton van Lalaing vaak lijnrecht tegenover de afgevaardigden in de Staten van Holland als het ging om de verdediging van het land tegen de Geldersen. Anton van Lalaing maakte gebruik van mooi omklede argumenten om geld voor troepen los te krijgen. Bij meerdere gelegenheden vroeg hij de afgevaardigden of zij betaald werden voor hun diensten. Als zij hier bevestigend op antwoordden, zei Anton dat hij het land ook niet met mooie woorden alleen kon verdedigen.[42] Naast onenigheid over de geldbedragen die nodig waren voor de verdediging, konden de Hollanders het niet goed vinden met de heer van Caestre, Jacob van Thiennes, die door de stadhouder was aangewezen als militair bevelhebber.[43] De militaire mislukkingen van de heer van Caestre creëerden niet bepaald een gezellige sfeer bij de bedeonderhandelingen. Toen in 1524 het bericht van de nederlaag bij Vianen kwam, zeiden de Dordtenaren dat ze verraden waren en dat ze hun stem voor het bedeconsent weer terug trokken.[44]

42 Zie bijvoorbeeld: *Jacobsz.*, 129. 'Ghij pensionaris. Ick vrage u off ghij gage hebt als ghij vuytreyst oft nyet.'
43 Commissie van de heer van Caestre als kapitein-generaal (mei 1522). HvH, inv. nr. 27, f. 253r-254v. Zie voor de heer van Caestre het biografisch repertorium.
44 *Jacobsz.*, 133. 'dat wij vercoft ende verraden zijn ende revocerende 't consent van de lxxx M lb. mits dat zij seggen dat zij 't voer geen consent verstaen en hebben'.

Na de plundering van Den Haag in 1528 zeiden de Amsterdammers dat ze absoluut geen vertrouwen meer hadden in de heer van Caestre. Anton van Lalaing kreeg hierdoor weer een woedeaanval 'seggende dat hij ii ofte iii saecken wiste waer mede hij de stede soude crencken'. Hij zou het ze betaald zetten en wist zeer goed hoe erg de stad besmet was met ketterij. Hierop vroeg burgemeester Pieter Colijn waarom ze dan überhaupt ter dagvaart moesten komen en dat als het zo moest ze liever thuis zouden blijven. Later bond Colijn iets in en zei: 'heer vergiftet ons, hebben wij wat vuyt gramscap geseyt'.[45] De wrevel tussen Anton van Lalaing en de Amsterdammers wordt ook geïllustreerd door een episode die zich het jaar daarop afspeelde. Anton ontplofte bijna toen hij de gedeputeerden van Amsterdam ervan beschuldigde de vrede van Kamerijk (1529) te willen saboteren. Volgens de Amsterdamse pensionaris sprak hij onder andere de volgende woorden: 'Ick wil u mit een roetgen alsoe groot wesende als mijn hant lanck is (wijsende op oft bijdt zijn hant) soe plat doen neder leggen als de deel oft vloere is', en 'ghij van Aemstelredamme zijt de gheene die altijt beroerte in 't lant maeckt'.[46] Dergelijke buien konden ook weer snel overwaaien, zoals blijkt uit een beter verlopen bespreking. Anton van Lalaing zei toen dat hij Amsterdam 'alsoe lieff hadde als eenige andere stede al hadde onlancx anders geseyt'.[47]

De stadhouder was de meest aangewezen persoon om de belangen van Holland te behartigen. Soms overschatte de stadhouder echter zijn invloed en die van de gewestelijke instellingen. Toen Anton van Lalaing in 1528 moest overleggen met de Staten over een bede, riep hij de afvaardiging van Amsterdam bij zich. Hij vertelde ze dat de zaken over de 'congie' en het discutabele schoutambt van Jan Hubrechtsz. wel in hun voordeel zouden uitvallen 'indien men een goet advijs van den cameren van de iusticie ende rekeninge (=de Raad van Holland en de Haagse Rekenkamer) medebrochten boven (=op centraal niveau) bij mijner genadige vrouwe'.[48] Anton maakte hier een misrekening, want later in het jaar beweerden de gedeputeerden van de Staten dat hij zich wat betreft de 'congie' niet aan zijn woord had gehouden. Anton verontschuldigde zich door te zeggen dat hij achter de gedeputeerden stond, maar dat ook hij niet alles op het centrale niveau kon bewerkstelligen.[49]

Ook de voormalige stadhouders bleven een rol van betekenis spelen voor de Hollanders. Met name Hendrik van Nassau (stadhouder 1515-1522) en Floris van Egmond (substituut stadhouder tot 1515) bemoeiden zich ook nog na hun ambtsperiodes met de Hollandse zaken. Ze waren actief bij de bedeonderhandelingen, of werden door de onderdanen ingezet om voor hun belangen op te komen. In 1536 kwamen de gedeputeerden van de Staten van Holland bijvoorbeeld bijeen in het huis van Hendrik van Nassau om te spreken over een bedeconsent voor de landsverde-

45 *Jacobsz. II*, 16, 19-20. Tegen de Amsterdammers had Anton van Lalaing ook in 1525 al gedreigd heel goed te weten 'waer mede de stede te crencken ende helpen'. Zie ook: *Jacobsz.*, 192.
46 *Jacobsz. II*, 148.
47 *Jacobsz. II*, 160.
48 *Jacobsz. II*, 8-9.
49 *Jacobsz. II*, 40-41.

diging. Floris van Egmond en rekenmeester Vincent Cornelisz. waren bij deze gelegenheid ook aanwezig. Van Nassau toonde dezelfde sociale vaardigheden als Anton van Lalaing toen hij de Hollanders verweet 'dat zij dronckaers waren ende geen consenten en konsten dragen eer 't lant halff verdorfven was'.[50] Anton van Lalaing liet zich bij een andere gelegenheid geïrriteerd uit over het vertrouwen dat de Hollanders stelden in Floris van Egmond. Met name het geschenk dat Floris had ontvangen terwijl hij was overgeslagen was hem in het verkeerde keelgat geschoten.[51]

We mogen kortom vaststellen dat de stadhouders zonder meer een belangrijke rol speelden bij de communicatie tussen de vorst en de onderdanen. Tegenover de onderdanen lieten zij zich niet altijd van hun meest schone kant zien, maar dat verhinderde hen niet soms voor de belangen van de Hollanders op te komen. De invloed die zij konden uitoefenen hadden ze vooral te danken aan hun sociale status en niet zozeer aan hun kennis van zaken. De conflicten van Anton van Lalaing met de Amsterdammers laten echter zien dat de onderdanen niet altijd even sterk onder de indruk waren van de status van de stadhouders. In hoeverre ook de andere ambtenaren een rol speelden bij de statenvergaderingen zal in de volgende paragraaf aan de orde komen.

2.2 Andere invloedrijke mannen

Voor de gang van zaken op dagvaarten aan het eind van de vijftiende en eerste kwart van de zestiende eeuw hebben we geen dagvaartverslagen tot onze beschikking. We zijn voornamelijk aangewezen op notities in de rekeningen van de rentmeester-generaal en rekeningen en vroedschapsresoluties van de steden. Het beeld dat uit die bronnen te destilleren valt, is dat aan het eind van de vijftiende eeuw de dagvaarten bezocht werden door een vrij gevarieerd gezelschap van raadsheren. Na 1500 liet echter een veel beperkter aantal ambtenaren hun gezicht zien op de bijeenkomsten.[52] In de jaren twintig van de zestiende eeuw waren het bijna exclusief rekenmeester Vincent Cornelisz., raadsheer en later president Gerrit van Assendelft en onbezoldigd raadsheer Frederik van Renesse, die stadhouder Anton van Lalaing bijstonden in de onderhandelingen met de Staten.[53] Vanaf ongeveer de jaren dertig

50 *Jacobsz. II*, 327.

51 *Jacobsz. II*, 407.

52 Van 1483 tot 1496 werd een gemêleerd gezelschap van raadsheren naar de diverse dagvaarten gezonden, zoals Gerrit van Abbenbroek, Jan van Rietveld, Cornelis de Jonge, Jacob van Almonde, Jacob Ruysch, Jan van Schoonhoven, Gerrit van der Mije, Jan Boudijnsz. en Filips van Spangen. RekRek, inv. nr. 182, f. 71v; inv. nr. 186, f. 57v; inv. nr. 190, f. 74r; inv. nr. 191, f. 88v; inv. nr. 192, f. 97v; inv. nr. 192, f. 106r. Zie ook hoofdstuk 3.5.3.4.

53 Voor Vincent en Frederik bijvoorbeeld: *Jacobsz.*, 53, 56, 84, 129, 138, 177-178, 257. Voor alleen Vincent: *Jacobsz.*, 53, 56, 84, 129, 136, 138, 177-178, 257; *Jacobsz. II*, 189, 193, 196, 259, 328, 338, 361; *Van der Goes*, 17 juni 1525. Voor alleen Frederik: *Jacobsz.*, 132, 151, 200. Voor Gerrit: *Jacobsz.*, 170, 177, 197, 200, 257, 304; *Jacobsz. II*, 153, 155, 192, 205, 412, 423-424. Voor Frederik, Vincent en Gerrit samen met een aantal centrale ambtenaren in Geertruidenberg: *Jacobsz. II*, 175. In 1526 gingen Vincent, Frederik en Gerrit naar de grote steden in Holland voor het zetten van de bede. *Jacobsz.*, 267. In iets mindere mate was ook ontvanger van de bede Willem Goudt actief bij de onderhandelingen betrokken.

begon ook raadsheer Joost Sasbout een belangrijke rol te spelen, terwijl Frederik van Renesse minder prominent aanwezig was.[54]

De president was naast de stadhouder de meest aangewezen persoon voor de onderhandelingen met de Staten. Hoewel Nicolaas Everaerts niet bijzonder duidelijk naar voren komt in de verslagen, speelde zijn opvolger Gerrit van Assendelft (1528-1558) al voor zijn benoeming tot president een belangrijke rol op de dagvaarten. In zijn correspondentie komt de sleutelpositie van de boven genoemde ambtenaren duidelijk naar voren. Reeds in 1526 schreef Gerrit aan stadhouder Anton van Lalaing dat hij zijn bedenkingen had bij het naar het centrale niveau roepen van Vincent Cornelisz.. Nicolaas Everaerts en Frederik van Renesse zouden rond die tijd namelijk ook afwezig zijn en aangezien nog een belangrijke zaak afgehandeld moest worden zou Gerrit het niet prettig vinden zich dan 'alleene (te) vinden want ic van veele van den Raede nyet veel favoers (=bijstand) daer toe hebben en zoude'. Bovendien ging Gerrit binnenkort zelf op dienstreis en als Vincent Cornelisz. dan ook niet aanwezig was 'sal der nyemant thuys wesen'.[55] In 1539 schreef Gerrit dat hij geen oplossing kon vinden voor problemen met de wet van een stad (Gouda?) zonder de hulp van de stadhouder, Vincent Cornelisz., Joost Sasbout of iemand van de Grote Raad.[56]

Frederik van Renesse kwam in 1515 in het kielzog van stadhouder Hendrik van Nassau naar Den Haag en verving hem in de leenzaken (als stadhouder van de lenen). Vanaf die tijd had hij ook zitting in de Raad en bleef tot ongeveer 1530 de rechterhand van stadhouder Anton van Lalaing tijdens diens onderhandelingen met de Staten.[57] Hoewel Frederik nooit een positie van bezoldigd raadsheer ontving, staat zijn naam bij de opsomming van aanwezigen in de Raad direct achter de edele raadsheren en voor de andere bezoldigde en onbezoldigde raadsheren.[58] Daarnaast verrichtte hij naar eigen zeggen onbezoldigd werk in de Rekenkamer van Holland.[59]

54 Een aantal vermeldingen van Joost: *Jacobsz. II*, 161, 174, 192, 205, 224, 412, 423-424; SAL, inv. nr. 1218, f. 57v, f. 62r; *Van der Goes*, 12-13 oktober 1538. Een dagvaart in Den Haag met Gerrit, Joost en Vincent in 1530. *Jacobsz. II*, 192. Bedeonderhandeling met Willem Goudt, Gerrit, Joost en Vincent in 1531. *Jacobsz. II*, 205. Onderhandelingen samen met onder anderen Frederik en Vincent. *Jacobsz. II*, 174. Optreden in Amsterdam samen met stadhouder Anton van Lalaing, Gerrit, Vincent en procureur-generaal Reinier Brunt, om het gerecht daar aan de tand te voelen over hun slappe optreden. Mellink, *DAN* V, doc. 36. Onderhandeling over de bede met Gerrit, Vincent, Joost, Reinier Brunt en Willem Goudt in 1538: *Jacobsz. II*, 412, 423-424. Verder voor de rol van Joost: Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 20r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 1 augustus 1531), f. 22r (Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout aan Anton van Lalaing, 30 augutus 1531); *Jacobsz. II*, 161, 224, 412. Reeds in 1520 deden Nicolaas Everaerts, Frederik van Renesse, Joost Sasbout en Vincent Cornelisz. onderzoek naar de financiële situatie van Den Haag, omdat het dorp beweerde in grote geldnood te zitten. Zij werden in een stuk hierover, uitgaand van Karel V, vermeld als 'de welcken de principaelste zijn van onsen Raede ende Rekeningen van Hollant'. RekReg, inv. nr. 853, ongenummerd stuk.

55 Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 87r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 26 maart 1526).

56 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 192r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 20 december 1539).

57 Zie voor dit laatste bijvoorbeeld: *Jacobsz.*, 53, 56, 84, 129, 132, 138, 151, 177-178, 200, 257, 267; *Jacobsz. II*, 153, 155, 174-175; *Van der Goes*, 25-26 mei en 17 juni 1525.

58 In 1516 was de volgorde: stadhouder, president, Gerrit van Assendelft, Floris Oom van Wijngaarden, Frederik van Renesse (en dan de rest). In 1526 wordt Frederik ook voor Floris Oom van Wijngaarden genoemd. HvH, inv. nr. 490 en 500 passim.

59 RKZ, inv. nr. 1747, f.8r-9bis.

De Staten van Holland respecteerden Frederik en waren zich ervan bewust dat hij invloed kon uitoefenen bij de stadhouder.[60] In 1530 besloten de zes grote steden afgevaardigden te sturen naar Mechelen om daar met de stadhouder te praten over de tolrechten en de 'congie'.[61] Ze hadden bij Anton echter weinig succes omdat deze weer eens 'heet' werd en 'veele woorden gebuerden'. Op de terugweg kwamen de afgevaardigden Frederik van Renesse tegen en deden bij hem hun beklag over de woorden die de stadhouder tot hen gesproken had. Vervolgens sprak Frederik met Anton, 'seggende hem dat die van Hollant malcontens van daer (Mechelen) gereyst waeren ende dat zij geseyt souden hebben dat zij wel ongheluckich waeren te hebben een stadthouder die oeck 't hooft van der financie is gemerct dat die van Hollant by alsulcken stadthouder nyet veel gehulpen en waeren'. Anton beloofde vervolgens zijn invloed ten bate van de Hollanders aan te wenden.[62] Toen de afgevaardigden van de Staten van Holland hetzelfde jaar naar Mechelen gingen voor overleg met Anton, wachtten de partijen eerst op de komst van Frederik.[63]

Rekenmeester Vincent Cornelisz. speelde, vaak in samenwerking met Frederik van Renesse, een grote rol. Hij gaf bij gelegenheid zelfs advies aan de landsadvocaat over onderhandelingstactieken met het centrale niveau.[64] Toen hij in 1531 promoveerde tot gecommitteerde in de Raad van Financiën, bleef hij actief bij de onderhandelingen met de Staten van Holland. Zijn optreden werd vereenvoudigd omdat hij tot 1541 ook de functie van rekenmeester in Holland bleef uitoefenen. Hij bemoeide zich vooral met de bedeonderhandelingen in Holland.[65] Vincent vertelde de afgevaardigden van de onderdanen vaak dat ze het helemaal niet zo slecht getroffen hadden. Als hij vorst was, zou hij een stuk minder mildheid tonen dan Karel V.[66]

De persoonlijkheden van bovengenoemde heren waren van grotere invloed op hun rol bij de statenvergaderingen dan het ambt dat ze bekleedden. Het waren de mannen met informele invloed die de relaties tussen centraal niveau en de onderdanen stroomlijnden. Net als bij de stadhouders was het respect dat ze op de verschillende niveaus genoten belangrijker dan hun vakbekwaamheid. Voor Frederik van Renesse is het zelfs de vraag of hij ooit een officiële benoeming tot raadsheer heeft gekregen. Gerrit van Assendelft was ook als raadsheer al actief bij de onderhande-

60 In 1523 reisde hij bijvoorbeeld samen met de afgevaardigden van de Staten van Holland naar de landvoogdes en stadhouder, om te communiceren over de Gelderse oorlog. SAH, inv. nr. 3, f. 134r.

61 *Jacobsz. II*, 162-163.

62 *Jacobsz. II*, 167 (citaat); *Van der Goes*, 11 mei 1530.

63 *Jacobsz. II*, 170. Zie verder voor de rol van Frederik bijvoorbeeld: *Jacobsz. II*, 148-149.

64 'Als van den voirsz twintich duysent guldens en heeft haer Majesteyt myn (=de landsadvocaat) geen antwoirt geeyscht, waeromme ick by advys ende raedt van Mr. Vincent tresorier, dat verswegen ende geen antwoirt afgedaen en hebbe, om nyet te beletten de voirsz Articulen, ende docht hem dat men wel sal mogen antwoirt scryven by besloten Brieven, indien haer Majesteyt antwoirt begeert.' *Van der Goes*, 8 augustus 1536.

65 Zie bijvoorbeeld: Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 3r-4r (Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Willem Goudt aan Anton van Lalaing, 9 september 1530); inv. nr. 1527, f. 62r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 7 oktober 1538). 'Mijn heere die tresorier meester Vincent ende ick zijn al desen dach besich geweest metten Staten beroerende de extraordinaris beede mer en hebben tot noch toe bysonder metten eedelen nyet veel vruchts gedaen. Wij sullen morgen continueren ende uwer edele van als in 't lange adverteren.'

66 *Jacobsz. II*, 266, 398.

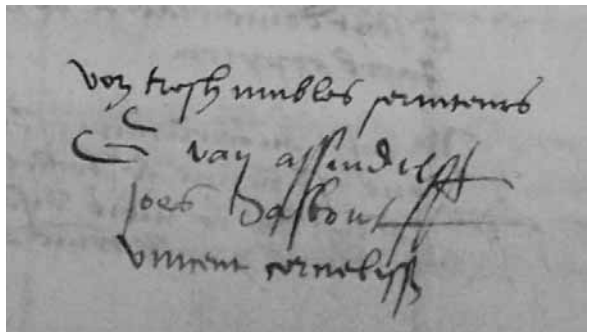

Afb. 16 Een brief aan stadhouder Anton van Lalaing ondertekend door drie van de meest invloedrijke ambtenaren van hun tijd: Gerrit van Assendelft (1487-1558), Joost Sasbout (1487-1546) en Vincent Cornelisz. (1469-1550).

lingen met de Staten van Holland. Zijn benoeming tot president was eerder het gevolg van zijn belangrijke positie dan andersom. Vincent Cornelisz. was de enige rekenmeester in de onderzochte periode die zich zo nadrukkelijk bezighield met de Staten van Holland. Nadat Frederik van Renesse, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout grotendeels van het podium verdwenen (respectievelijk na ca. 1530, 1540 en 1543) werden de onderhandelingen vooral gevoerd door Gerrit van Assendelft en, vanaf 1547, stadhouder Maximiliaan van Bourgondië.[67] Verder komt alleen raadsheer Cornelis Suys vanaf de late jaren veertig met enige regelmaat individueel voor in de verslagen. Hij was de rechterhand van Gerrit van Assendelft en volgde hem later op als president.[68] Het is echter zeer de vraag in hoeverre Cornelis de leemte die Gerrit na zijn dood in 1558 achter liet heeft kunnen opvullen.[69]

3 Geschenken van de Staten van Holland[70]

De mogelijkheid van de gewestelijke ambtenaren om de belangen van bepaalde individuen of groeperingen te behartigen, zorgde er voor dat de onderdanen hen graag te vriend hielden. Giften waren in de late Middeleeuwen de gebruikelijke manier om invloedrijke ambtenaren gunstig te stemmen. Een hoofsheid, of 'huessche-

67 *Sandelijn*, o.a.: 56, 112, 246, 248, 253, 307, 316, 365. *Sandelijn II*, o.a.: 8, 58. In 1555 vroegen de Staten aan Maximiliaan van Bourgondië of hij zo vriendelijk wilde zijn de voorwaarden die ze stelden aan hun bedeconsent door te sturen aan Maria van Hongarije 'ende aen haere majesteit favoraebelycke te scrijven ten eynde die zelve geaccordeert zouden moegen worden'. Maximiliaan stemde toe en gaf de gedeputeerden later advies over de timing van het presenteren van hun rekwest. *Sandelijn II*, 99-100, 174.

68 *Van der Goes,* 16 februari, 2 maart en 2 mei 1547, 15 maart 1548, 24 augustus 1550, 12 januari 1552, 3-4 oktober 1552, 31 maart 1555, 19 juni 1556; *Sandelijn*, 73, 199, 230, 252; *Sandelijn II*, 322, 494; Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan Cornelis Suys (21 december 1551 en 15 december 1552).

69 Zie ook: Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 191-192.

70 Zeeland is vanwege een bronnenprobleem buiten beschouwing gelaten. In de rekeningen van de Zeeuwse bede staan alleen aan het begin van de onderzochte periode schenkingen opgetekend aan vorstelijke ambtenaren. Het ging om voornamelijk centrale ambtenaren en vertrouwelingen van Maximiliaan. Daarna verdwijnen deze posten. Zie bijvoorbeeld: RKZ, inv. nr. 327, f. 96r-99v. 'Ander vuytgheven van ghiften gedaen in hueschedenzekere officiers ende dienaers mijns voirs. genaden heeren bij den prelaet, ridderscepe ende edele van Zeelant bij consent ende beliefte van mijne voirs. genaden heere.'

de', ook wel 'propine', was een gebaar, of smeermiddel, waarmee de onderdanen in de vijftiende eeuw dankbaarheid, erkentelijkheid en beleefdheid wilden uitdrukken. In de rekeningen van de Staten van Holland wordt in de onderzochte periode voornamelijk het begrip 'gratuiteyt' gebruikt om schenkingen aan te duiden en ook in andere bronnen komt dit begrip het meeste voor. Een 'gratuiteyt' wordt doorgaans in verband gebracht met dankbaarheid, waar altijd een bepaalde dienst tegenover stond en niet zo zeer met hoffelijkheid of beleefdheid.[71]

In de bronnen wordt geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende soorten diensten die aan een 'gratuiteyt' verbonden konden zijn.[72] Een 'gratuiteyt' aan een griffier voor het schrijfwerk dat hij heeft verricht of aan een raadsheer en rekenmeester voor het afhoren van de rekeningen of het verrichten van dienstreizen,[73] kan echter moeilijk op dezelfde lijn worden geplaatst als een teken van dank voor hulp bij de voorkoming van de 'congie' op het graan. Helaas zijn de bronnen dikwijls vaag over de reden van een gift, waardoor het moeilijk is te zien of een ambtenaar ver buiten zijn functieomschrijving heeft moeten gaan om een geschenk in ontvangst te mogen nemen.[74]

In de rekeningen van de ontvangers van de omslagen op de schildtalen, waarin de huishoudelijke uitgaven van de Staten van Holland staan verantwoord, zijn ook schenkingen aan de gewestelijke ambtenaren genoteerd.[75] De dagvaartverslagen van de landsadvocaat en de Amsterdamse pensionarissen geven aanvullende informatie. In tabel 4.1 zijn de giften aan de gewestelijke ambtenaren opgenomen die niet direct in verband kunnen worden gebracht met het takenpakket van de begunstigde. Uit de tabel wordt duidelijk dat alleen de mannen die ook daadwerkelijk veel invloed hadden geschenken ontvingen. In de eerste plaats waren dat de stadhouders, maar ook het in de vorige paragraaf genoemde selecte gezelschap van Vincent Cornelisz., Frederik van Renesse, Gerrit van Assendelft en Joost Sasbout. Zij waren degenen die de belangrijkste opdrachten kregen, het meest met de Staten in

71 Damen, *De staat van dienst*, 405; Idem, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 78, 89.

72 In 1540 ontving griffier Jan de Jonge bijvoorbeeld driehonderd pond voor 'recompensie ende gratuiteyt van den diensten by hem gedaen 't gemeen landt van Hollant soe in den saicken van den admiralite tegens den heer van Beveren, als anders'. SvH, inv. nr. 1783, f. 16r. Er staat niet bij of Jan de Staten alleen hielp met het schrijven van stukken, wat als griffier nou eenmaal zijn beroep was, of dat hij ook op een andere manier meehielp aan een voor de Staten gelukkige afloop. De hoogte van het bedrag lijkt aan te geven dat het hier om meer dan alleen een betaling voor schrijfwerk gaat, maar het was niet ongewoon dat zulke bedragen voor het werk van een aantal jaren aan de griffiers werd uitgekeerd. De zaak tussen de admiraal en Staten van Holland bleef uiteindelijk min of meer onbeslist. Zie voor deze episode: Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 61-71.

73 Een gift in 1533 aan griffier Jan de Jonge voor verricht schrijfwerk: *Van der Goes*, 5-6 november 1533. Gift aan Jan van Dam voor divers schrijfwerk: SvH, inv. nr. 1787, f. 26r; inv. nr. 1789, f. 26v. Raadsheer Abel van Coulster en rekenmeester Jacob de Jonge kregen in 1537 100 pond van de Staten, omdat ze jaren geleden door de vorst gecommitteerd waren tot het horen en sluiten van de rekeningen van de Staten van Holland. SvH, inv. nr. 1778, f. 16v-17r. Voor 'gratuiteyten' in verband met het doen van dienstreizen: *GVR*, 16 augustus 1532.

74 Zie ook: Groebner, *Liquid assets*, 53; Van Steensel, 'Giften aan vrienden', 3.

75 Het bedrag dat iedere landerij of ieder huis moest betalen in een belasting werd oorspronkelijk uitgedrukt in schilden, waar het zetten op de schildtalen vandaan komt. Later werd de zetting op de schildtalen ook wel 'verponding' genoemd. Bos-Rops, 'De kohieren', 20.

onderhandeling traden en de grootste invloed op centraal niveau hadden. Het is voor de meeste gevallen moeilijk te achterhalen of het initiatief voor dergelijke giften van de onderdanen kwam, of dat de ambtenaren zelf een hint gaven dat ze beloond wilden worden voor een bepaalde (nog te verrichten) dienst. Beide gevallen kwamen in ieder geval voor.

De Hollanders zagen de stadhouder als de voornaamste belangenbehartiger van het gewest. Ze gaven daarom zelfs liever kleine bedragen aan dienaren van de stadhouders, dan aan de minder invloedrijke ambtenaren.[76] Stadhouder Jan van Egmond ondervond desalniettemin in de jaren negentig van de vijftiende eeuw problemen om een 'gratuiteyt' van de Staten van Holland los te krijgen. In 1494 wenste Jan 12600 pond (9000 gouden rijnsgulden) voor zijn 'dienste, costen ende arbeyt'. Ondanks een gebrek aan toezeggingen bleef de stadhouder hardnekkig volhouden. In 1497 besloot de vroedschap van Leiden dat Jan wat hen betreft een som van duizend pond mocht ontvangen.[77] Of het bedrag uiteindelijk ook is toegekend is niet bekend. In de rekeningen is het bedrag in ieder geval niet terug te vinden.

Hendrik van Nassau vroeg kort na zijn aantreden om een gift van 30.000 pond (bijna vijftien jaarsalarissen als stadhouder!), met als motivatie dat hij veel onkosten voor het stadhouderschap had gemaakt. Hij had plaatsvervangers in zijn eigen domeinen moeten aanstellen en anderen die meenden recht te hebben op het stadhouderschap (lees: de Van Egmonds) met een afkoopsom te vriend moeten houden. Bovendien zou Hendrik in andere functies meer hebben kunnen verdienen. Haarlem stemde ondanks de heersende armoede met de gift in, met als argument dat het beter was om de 'gracie ende gunste' dan de 'indignacie ende wangunste' van Hendrik te krijgen. De Leidse vroedschapsleden besloten in te stemmen als Zeeland een derde van het bedrag betaalde en als de stadhouder (voor langere tijd) in Holland bleef. Ze vreesden namelijk dat toekenning van deze 'gratuiteyt' een precedent zou scheppen voor de toekomst en dat zijn opvolgers een zelfde geschenk zouden eisen.[78]

De vrees van het scheppen van een precedent bleek terecht, want Anton van Lalaing wilde inderdaad niet achterblijven bij Hendrik van Nassau. Hij vroeg in 1524 om 30.000 pond voor de goede diensten die hij en zijn vader (als stadhouder 1480-1483) het land geleverd hadden. Bovendien had Anton zijn voorganger een bedrag van 16.000 pond betaald voordat hij het ambt kon aanvaarden.[79] Net als bij de aanstelling van Hendrik van Nassau in 1515 was er dus sprake geweest van onderhandeling over de overdracht van het stadhouderschap tussen de oude en de nieuwe bekleder. Antons verzoek om de 'gratuiteyt' werd uiteindelijk gehonoreerd. Een

76 Lenaert Herdinck, secretaris van Anton van Lalaing, kreeg in 1529 200 pond voor zijn diensten. Later trad hij op als een van de executeurs-testamentair van Anton. Sloet, 'De testamenten', 226. De hofmeester van Anton van Lalaing, Jehan de Bouvais, kreeg zestig pond in hetzelfde jaar. SvH, inv. nr. 1771, f. 16v-17r. In 1557 ontving een kamerling van Maximiliaan van Bourgondië vijftig gulden. *Van der Goes*, 5 maart 1557; *Sandelijn II*, 442, 449.

77 SAL, inv. nr. 382, f. 324v, f. 389r, f. 430r, f. 434r, f. 442r, f. 463r.

78 SAH, inv. nr. 2, f. 169v-170r; SAL, inv. nr. 383, f. 194r (6 maart 1516).

79 *Jacobsz.*, 160; SAL, inv. nr. 384, f. 53r-v.

jaar later probeerde Anton een gift te verkrijgen voor zijn plaatsvervanger, de heer van Caestre, waarvoor de onderdanen echter niet warm liepen.[80] In 1550 verkreeg Gerrit van Assendelft een 'gratuiteyt' van 30.000 pond voor stadhouder Maximiliaan van Bourgondië, met als argument dat Hendrik van Nassau en Anton van Lalaing hetzelfde bedrag toegekend hadden gekregen.[81] In 1556 eiste Maximiliaan een 'gratuiteyt' van 10.000 pond, die hij zonder veel moeite toegewezen kreeg.[82]

De gift aan de stadhouder bij zijn aantreden geschiedde volgens oude traditie en niemand tekende daar dan ook bezwaar tegen aan.[83] De stadhouders ontvingen de gift een aantal jaar na hun aantreden, als ze zich al enige tijd voor Holland hadden ingezet en de indruk hadden gewekt dat ze nog enige tijd in functie zouden blijven. Omdat René van Chalon en Lodewijk van Praat slechts voor een korte tijd stadhouder waren, ontvingen zij nooit een dergelijke gift.[84] De bedragen die de stadhouders ontvingen waren bijna net zo hoog als de 'gratuiteyt' die Maria van Hongarije kreeg in 1539. De Staten kenden haar eerst zelfs slechts 30.000 pond toe, maar dat was de landvoogdes 'niet zeer angenaem', omdat de stadhouders net zoveel kregen, 'dair bij zij niet en was te compareeren'. De gift werd daarom verhoogd naar 40.000 pond.[85]

Naast de traditionele welkomstgeschenken ontving de stadhouder minder vanzelfsprekende dankbetuigingen voor bepaalde diensten.[86] Als de stadhouder naar zijn idee ten onrechte geen 'gratuiteyt' ontving kon dit zelfs tot irritaties en jaloezieën leiden. In 1537 maakte Anton van Lalaing weer eens ruzie met de gedeputeerden van de Staten van Holland. Het zat Anton onder andere dwars dat de Staten aan Floris van Egmond (de heer van Buren) en zijn echtgenote 'gratuiteyten' hadden toegewezen en dat hij ten onrechte geen enkel woord van dank had gekregen voor zijn verrichtingen voor Holland. Anton legde de Hollanders het mechanisme van reciprociteit beeldend uit, door ze te vertellen dat als iemand hem een plezier deed, hij hem een veel groter plezier zou terugdoen, maar dat als iemand hem griefde hij het hem ook dubbel en dwars betaald zou zetten. De Hollanders moesten bovendien niet denken dat hij zo dom was de varkens te scheren, terwijl anderen (zoals Floris van Egmond) de schapen schoren. Toen de landsadvocaat daarop vroeg of hij wellicht een 'gratuiteyt' begeerde, zou Anton gezegd hebben 'ghij weet wat ghij te doen hebt'.[87]

80 *Van der Goes*, 9 februari 1525; SAL, inv. nr. 384, f. 62v.

81 *Van der Goes*, 16 april 1550; *Sandelijn*, 158.

82 *Sandelijn II*, 380, 411. De Haarlemmers waren in eerste instantie niet zo zeker van het instemmen met de bede van de stadhouder. Omdat de edelen, Dordrecht, Delft en Amsterdam voor stemden, besloten ze op advies van Gerrit van Assendelft niet dwars te liggen, om de stadhouder te 'gelieven'. SAH, inv. nr. 4, f. 181r.

83 Zie hiervoor ook: Damen, 'Linking court', 266-268.

84 Maximiliaan van Bourgondië beweerde dat hij zijn eerste 'gratuiteyt' van 30.000 gulden van zijn voorganger Lodewijk van Praat 'gecedeert' had gekregen, omdat deze slechts korte tijd stadhouder was geweest. Hij had van Karel V een octrooi gekregen om de nieuwe 'gratuiteyt' van 10.000 pond te heffen. SAL, inv. nr. 385, f. 49v.

85 SAH, inv. nr. 4, f. 8v; SAL, inv. nr. 384, (IV) f. 65v (citaat), f. 68r, f. 72r. Alleen de vorst kreeg werkelijk hogere bedragen. Bij de introductie van Filips II in de Nederlanden in 1549 werd overlegd over een geschenk van 60.000 pond. SAH, inv. nr. 4, f. 95r.

86 Het werd René van Chalon in 1541 expliciet verboden om iets anders dan de traditionele geschenken aan te nemen, tenzij de vorst zijn toestemming daarvoor gaf. Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, nr. 95, artikel 39.

87 'Je ne suis pas si beste et ne me tienez pas si beste comme vous m'avez tenu, si quelque ung me fait plaisir dau-

Tabel 4.1 Begunstigingen door de Staten van Holland

Begunstigde	*Functie*	*Jaar*	*Begunstiging*	*Dienst in de zaak van*
Jan van Rietveld	raadsheer	1485	800 pond	-
Jan van Egmond	stadhouder	1494	187 pond	-
Thomas Beukelaar	rentmeester-generaal	1497	100 pond	-
Floris van Egmond	substituut-stadhouder	1514	1000 pond elk half jaar	(substituut-) stadhouderschap
Hendrik van Nassau	stadhouder	1516	30.000 pond	aanvang stadhouderschap
Anton van Lalaing	stadhouder	1525	30.000 pond	aanvang stadhouderschap
		1530	glasraam	congie en tolrecht
		1536	400 wagenschot	congie
Gerrit van Assendelft	president	1528	2000 pond	-
		1529	400 pond	-
		1533	300 pond	diverse goede diensten
Frederik van Renesse	onbezoldigd raadsheer	1528	?	Utrecht/Gelre
		1529	250 pond	-
		1530	100 pond	-
Vincent Cornelisz.	rekenmeester	1528	?	Utrecht/Gelre
		1529	400 pond	-
		1530	100 pond	-
		1533	300 pond	diverse goede diensten
		1536	125 pond	congie
Joost Sasbout	raadsheer	1528	?	Utrecht/Gelre
		1529	400 pond	-
		1533	200 pond	diverse goede diensten
Nicolaas Everaerts	ex president	1529	400 pond	-
Jan de Jonge	griffier	1540	300 pond	admiraliteit
Cornelis Suys	raadsheer	1548	150 pond	-
Maximiliaan van Bourgondië	stadhouder	1550	30.000 pond	aanvang stadhouderschap
		1556	10.000 pond	stadhouderschap

Bronnen: SvH 1705 f. 11r-v, 1715 f. 17v, 1718 f. 22r, 1758 f. 10v, 1759 f. 8v-9r, 1771 f. 16v-17r, 1783 f. 16r; *Jacobsz. II*, 169; SAH 2 f. 169v-170r; SAL 383 f. 194r (6 maart 1516), 1218 f. 30v; *Van der Goes*, 17-18 november 1528, 27 juli 1530, 16 augustus 1531, 5-6 november 1533, 25 februari 1536, 16 april 1550, 23-24 februari 1557

tant (monstrans sur sa main) je luy feray plaisir jusques autant (monstrant sur son demi bras) semblables si quelque ung me fait tant de desplaisir je luy feray autant ou je le reculleray autant (demonstrant comme paravant). Et pensez vous que je tonderay les porceaulx et les aultres les brebis.' (Ik ben niet zo dom en houd me niet voor zo dom als jullie me voorgehouden hebben. Als iemand mij zo'n plezier doet (tonend op zijn hand) dan doe ik hem zo'n plezier terug (tonend op de helft van zijn arm). Op dezelfde manier, als iemand mij zo grieft dan grief ik hem of betaal ik het hem zo terug (tonend zoals hier voren). En denken jullie soms dat ik de varkens ga scheren, als anderen de schapen scheren?). *Jacobsz. II*, 407. Met dank aan Hanno Wijsman voor hulp bij de transcriptie en vertaling. Zie ook: Koenigsberger, *Monarchies*, 76. De Staten hadden Floris van Egmond in 1536 een 'goede eerlicke propyne' beloofd, als hij vrede met Gelre kon bewerkstelligen. *Van der Goes*, 12 juni 1536.

Damen wees er op dat in de Bourgondische periode de geschenken steeds meer naar de centrale ambtenaren gingen, die dichter bij de vorst stonden dan hun gewestelijke collega's.[88] Deze lijn zette zich door in de late vijftiende en de zestiende eeuw. Veel giften gingen naar de heren in de centrale Raden in Brussel en Mechelen. Een aantal opsommingen die de Staten maakten van mensen die in aanmerking kwamen voor een 'gratuiteyt' zijn hier getuige van. Op een lijst aan het eind van de vijftiende eeuw staat van de Hollandse ambtenaren alleen stadhouder Jan van Egmond vermeld.[89] Nog minder Hollandse ambtenaren komen voor op een lijst die landsadvocaat Aart van der Goes in 1525 presenteerde. Alleen centrale ambtenaren, de stadhouder van Friesland en de echtgenote van Anton van Lalaing worden genoemd.[90] De mening van president Gerrit van Assendelft was belangrijk bij het proces van het uitdelen van 'gratuiteyten'. In 1530 overlegde hij op bevel van Anton van Lalaing met de landsadvocaat over een 'gratuiteyt' aan topambtenaar Nicolaas Perrenot (heer van Granvelle). Gerrit gaf uiteindelijk als antwoord dat 'ons (=Gerrit en de landsadvocaat) heeft beyde gedocht dattet alsnu gheen tijt en was'.[91]

Als het ging om zaken die de Staten van Holland hoog op de agenda hadden, zoals de eerder besproken 'congie', tollen, of andere handelsbelemmeringen, konden de Staten overgaan tot het aanbieden van giften die het daglicht slechter konden verdragen. Een enkele keer gebruikten de Staten daarbij zelfs het woord 'corrumperen'.[92] In 1526 boden ze stadhouder Anton van Lalaing een bedrag van twee- tot vierduizend pond aan als hij kon voorkomen dat ze 'sauffconduyten' (=vrijgeleiden) moesten kopen om naar Lissabon te varen. Anton antwoordde dat ze geduld moesten hebben, wat neerkwam op een voorlopige weigering.[93] De Staten schonken in 1536 'gratuiteyten' aan alle mannen die er voor hadden gezorgd dat de 'congie' op de granen niet doorging. Van de gewestelijke ambtenaren viel stadhouder Anton van Lalaing in de prijzen, die 400 'wagenschot' (=planken hout) kreeg. Verder ontving rekenmeester Vincent Cornelisz., die toen tevens gecommitteerde van de financiën was, 125 pond.[94]

Doordat de Staten in het tweede kwart van de zestiende eeuw een grotere controle kregen over het eigen financiële beheer, gingen de 'gratuyteiten' steeds meer op eigen initiatief naar bepaalde belangrijke personen, zonder dat de gewestelijke ambtenaren er van afwisten.[95] Willem Snouckaart was in 1554 de initiatiefnemer

88 Damen, *De staat van dienst*, 362-363; Idem, 'Taxation for prince and officers', 41.
89 SvH, inv. nr. 1715, f. 17r-v; inv. nr. 1718, f. 21r; inv. nr. 1719, f. 17v-18r.
90 *Jacobsz.*, 202.
91 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 7r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 18 september 1530). Zie voor Nicolaas Perrenot: Baelde, *De collaterale Raden*, 295.
92 'Den xvi ipso die sacramenti (juni 1530) hebben de gedeputeerden gesproecken ende is geseyt ende geconcludeert te corrumperen Ruffault tresorier generael, Michault ontvanger generael ende anderen soe dat an gratuiteyten is als verseyt ende verloeft zijn geweest omtrent duysent gulden by 't gemeen lant te betalen.' *Jacobsz. II*, 173.
93 *Jacobsz.*, 217.
94 *Jacobsz. II*, 294.
95 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 185-186.

van een remonstrantie, waaruit blijkt dat hij en andere raadsheren er niet blij mee waren dat er geen zicht was op wie de Staten begunstigden. Eén van de verwijten aan het adres van de ontvanger van de schildtalen was dat hij gezegd had dat de geldkist leeg was en dat al het geld naar het Hof te Brussel moest gaan in de vorm van 'propynen'.[96] Willem Snouckaart beweerde bovendien dat er geheime giften naar president Gerrit van Assendelft en raadsheer Cornelis Suys gingen, die daarvoor geheimen van de Raad onthulden.[97] Snouckaart wenste dat de landsadvocaat bevolen werd de staten van de omslagen, inclusief de sommen die gespendeerd werden aan giften, jaarlijks te tonen.[98] De ontwikkeling van een grotere zelfstandigheid van de Staten was echter niet tegen te houden. In 1557 werd de ontvanger van de omslagen specifiek geïnstrueerd het geld voor 'gratuiteyten' apart met de Staten te berekenen, die dan ook niet terug zijn te vinden in de rekeningen.[99]

Het geschenkenpatroon van de Staten van Holland is geheel in overeenstemming met het beeld dat in de vorige paragraaf naar voren kwam over de meest invloedrijke mannen bij de statenvergaderingen. Het aantal gewestelijke ambtenaren met veel invloed was beperkt en daardoor ook de selectie van degenen die door de Staten met geschenken gunstig werden gestemd. In de volgende paragrafen zal het lokale niveau van de steden aan de orde komen en de rol die de individuele ambtenaren daar speelden.

4 Het verzetten van de wet

De vorst werd in de meeste Hollandse steden vertegenwoordigd door een schout, die als hoofd van de lokale rechtbank met zeven (in Leiden acht) schepenen functioneerde. De schepenen waren in dienst van de stad, maar de vorst had wel enige invloed op de selectie. Hetzelfde gold voor de burgemeesters, die voor het dagelijks bestuur in de stad zorgden, en de vroedschapsleden. De mate waarin de vorst invloed had op de benoemingen was voor iedere stad weer anders, afhankelijk van de privileges en bovendien aan verandering onderhevig. Doorgaans deed de stad voor de schepenbank en de burgemeesters jaarlijks een voordracht, met tweemaal zoveel namen als er vacatures te vervullen waren. Hierna koos een vertegenwoordiger van de vorst de schepenen en burgemeesters, ofwel de 'wet'.[100] Deze procedure ging terug op een privilege dat Filips de Goede in 1445 aan de Hollandse steden verleend had, maar waar sinds die tijd met enige regelmaat inbreuk op werd gemaakt.[101]

96 Meilink, 'Remonstrantie', 169.
97 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 532.
98 Meilink, 'Remonstrantie', 179 artikel 57.
99 Tracy, *A financial revolution*, 102 (noot 82), 104.
100 Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 121.
101 Damen, *De staat van dienst*, 377. Karel V verklaarde bijvoorbeeld in 1530 de privileges van een aantal steden om de schepenen en burgemeesters te nomineren vervallen. De Amsterdammers konden niet geloven dat de akte van de vorst uitging omdat hun privilege in 1516 nog bekrachtigd was. In Brussel kregen ze van stadhouder An-

De mannen die de wet mochten verzetten kregen grote invloed op lokaal niveau. Het bestuur van een stad was immers voor een jaar afhankelijk van de mannen die zij kozen. Het is hier daarom van belang om te kijken wie nu daadwerkelijk verantwoordelijk waren voor het verzetten van de wet in de steden. Mannen die gekozen wilden worden tot schepen of burgemeester hadden alle reden om de ambtenaren die uit de voordracht hun keuze mochten maken gunstig te stemmen. Het verzetten van de wet was daardoor een moment waarop corruptie en omkoping de kop konden opsteken, maar wat helaas nauwelijks direct in de bronnen valt terug te vinden. De giften die verschillende partijen binnen een stad uitdeelden om bepaalde kandidaten gekozen te laten worden, werden immers niet opgetekend in de stadsrekeningen.

Wie uiteindelijk de wet verzetten, hing geheel af van de bereidheid van individuen om hun taken te delegeren. Het bleef op papier de taak van de vorst om de geschikte mannen uit te kiezen. De stadhouder was als plaatsvervanger van de vorst doorgaans de meest aangewezen persoon voor het verzetten van de wet. Alleen in bijzondere omstandigheden deed de vorst of landvoogdes de benoemingen persoonlijk.[102] Toch staat pas in de commissiebrief van stadhouder René van Chalon (1540) expliciet vermeld dat hij verantwoordelijk is voor het vernieuwen van de wet in de steden.[103] Volgens Rosenfeld verlangden de stadhouders in de zestiende eeuw het benoemingsrecht over zoveel mogelijk functies om hun grote schare van cliënten tevreden te houden. De Hollandse stadhouders hadden volgens hem de neiging om de magistraten van de Hollandse steden te vernieuwen zonder de centrale regering hier eerst van op de hoogte te brengen. Hendrik van Nassau en Anton van Lalaing zouden ook de Raad hier bewust buiten hebben gelaten.[104]

De Hollandse stadsrekeningen, de memorialen van het Hof van Holland en correspondentie nuanceren het door Rosenfeld geschetste beeld. De memorialen vermelden in de zestiende eeuw veelvuldig het voorlopig continueren van de wet van een stad door de Raad, omdat de verantwoordelijke voor het verzetten van de wet absent was. In 1515 continueerde de Raad bijvoorbeeld het gerecht van Gouda omdat stadhouder Hendrik van Nassau afwezig was.[105] Tijdens het stadhouderschap van Anton van Lalaing daarentegen, zien we een aantal keer dat de wet van een stad werd gecontinueerd omdat de aangewezen commissarissen, en niet de stadhouder,

ton van Lalaing te horen dat ze gewoon deze akte moesten volgen, zonder dat hij het protest van de afgevaardigden doorstuurde of besprak met Karel V. *Jacobsz. II*, 197-200; Audiëntie, inv. nr. 1441-3, nr. 2 (Reinier Brunt en Joost Sasbout aan Anton van Lalaing, 31 januari 1530). Zie voor deze episode ook: Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 186-189.

102 In 1535 meende de landvoogdes dat er te slap werd opgetreden tegen de ketters in de steden en bemoeide zich toen persoonlijk met de benoemingen. Rosenfeld, *The provincial governors*, 238-241; Van Iterson en Van der Laan, *Resoluties*, 13. Niet altijd kregen stadhouders de opdracht om de wet te verzetten. In 1511 gaf Maximiliaan nog het bevel aan raadsheer Floris Oom van Wijngaarden Florisz. en rentmeester van Kennemerland Frans van Alkemade om de wet in Haarlem te verzetten. SAH, inv. nr. 137.

103 Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, 399.

104 Rosenfeld, *The provincial governors*, 232, 237.

105 HvH, inv. nr. 26, f. 49v-50r.

afwezig waren.[106] Deze commissarissen waren meestal raadsheren van het Hof van Holland. Na het aantreden van René van Chalon als stadhouder in 1540 komen weer vermeldingen voor van het continueren van de wet van een stad omdat de stadhouder absent was.[107]

Ook Maximiliaan van Bourgondië hield het verzetten van de wet ogenschijnlijk meer in eigen handen dan Anton van Lalaing.[108] In 1557 was er verwarring over het verzetten van de wet in Schoonhoven. De raadsheren schreven dat het gerecht van Schoonhoven aan hen had verzocht om uit een voordracht de schepenen en burgemeesters te kiezen. Door een factiestrijd die in de stad gaande was, had de baljuw van Schoonhoven hetzelfde gevraagd aan stadhouder Maximiliaan van Bourgondië die op dat moment buiten Holland verbleef. Het was nu de vraag welke wet de legitieme was. Volgens de Raad was het de taak van de stadhouder de wet te vernieuwen 'indien hij in Hollandt es', wat nu dus niet het geval was geweest.[109]

In de correspondentie komt tijdens het korte stadhouderschap van René van Chalon (1540-1544) het onderwerp van het vernieuwen van de wet vaker naar voren dan tijdens de veel langere ambtsperiode van Anton van Lalaing. In 1535, onder Anton van Lalaing, vernieuwde president Gerrit van Assendelft nog de wet van Delft na overleg met enige andere raadsheren en de schout van Delft.[110] Gerrit schreef daarentegen in 1541 aan René van Chalon dat de burgemeesters van Leiden zestien personen aan de Raad gepresenteerd hadden, om daar acht schepenen uit te kiezen. De raadsheren nomineerden, na overleg met de schout van Leiden, acht kandidaten en legden die ter goedkeuring voor aan René.[111] In 1542 stuurde Gerrit van Assendelft een voordracht van veertien personen voor de wet van Dordrecht aan de stadhouder. Hij waarschuwde daarbij voor de persoonlijke voorkeur die de schout van Dordrecht daar had bijgevoegd. Het uitspreken van de voorkeur door de schout hoorde eigenlijk niet en misschien zou René er verstandig aan doen deze niet geheel over te nemen.[112] Omdat René nog te velde lag als militair, voegde Ger-

106 In 1524 werd het gerecht van Gouda en in 1529 dat van Haarlem gecontinueerd omdat de aangewezen commissarissen absent waren. HvH, inv. nr. 28, f. 33r, f. 262r.

107 Dit was het geval voor Amsterdam in 1540 en Alkmaar in 1541 en 1543. HvH, inv. nr. 31, f. 40r, f. 106v-107r; inv. nr. 32, f. 17v.

108 Onder andere de schepenen van Delft (1553 en 1554), Den Haag (1547, 1549 en 1551) en Amsterdam (1558) werden gecontinueerd bij absentie van de stadhouder. HvH, inv. nr. 35, f. 80v-81v, f. 209r; inv. nr. 38, f. 48r. Zie voor Den Haag: De Riemer, *Beschryving* III, 110-111.

109 HvH, inv. nr. 381, f. 5v-7r (Raad van Holland aan Maximiliaan van Bourgondië, 18 november 1557). Ook in 1555 waren er ongeregeldheden bij het kiezen van nieuwe burgemeesters en schepenen in Schoonhoven. Rek-Rek, inv. nr. 4475, f. 55r-v.

110 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 117r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 7 mei 1535).

111 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan René van Chalon (24 juli 1541).

112 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan René van Chalon (15 september 1542). 'Ick bevinde in den zelfden brieff oock gesloeten een cedulleken onder gelijcke signatuere inhoudende zeven naemen. Ende geloeve datttet zelve daer inne gesteecken mach wesen bij den schout ende dat hij de naemen daer inne verclaert begeert bij uwer edele prince gecommitteert te hebben. Mij dunct 't zelfde te wesen van quader consequentie ende dat die schout begerende yemant in de wet ofte raedt te avancheren.' Deze woorden klinken een beetje vreemd van een man die tien jaar eerder nog schreef dat 'angaende die wet van Dordrecht zijn wij (=de Raad) altijt ge-

rit een begeleidend briefje toe aan Lodewijk van Schore, president van de Raad van State. Hij vroeg hem om de brief aan de stadhouder te openen zodat Maria van Hongarije eventueel de electie kon doen. Uiteindelijk verzette inderdaad de landvoogdes de wet.[113]

Uit de stadsrekeningen van Haarlem blijkt dat geen enkele stadhouder erg betrokken was bij de jaarlijkse wetsvernieuwing. In 1518, onder het stadhouderschap van Hendrik van Nassau, waren het de belangrijkste gewestelijke ambtenaren Frederik van Renesse, Vincent Cornelisz. en Gerrit van Assendelft die de wet vernieuwden.[114] Vanaf 1522, onder het stadhouderschap van Anton van Lalaing, waren het Nicolaas Everaerts, Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. die naar Haarlem gingen om daar de wet te vernieuwen en de stadsrekening af te horen.[115] In 1527/1528 werd Everaerts vervangen door de nieuwe president Gerrit van Assendelft. Vanaf 1532/1533 verzetten alleen nog Gerrit van Assendelft en Vincent Cornelisz. de wet.[116] Toen Vincent Cornelisz. meer in Brussel ging residieren, nam zijn (toekomstige?) schoonzoon, rentmeester van Kennemerland en toekomstige rekenmeester Adriaan Stalpaert zijn plaats in.[117] Opvallend is dat alleen in 1544, tijdens het stadhouderschap van René van Chalon, de wet werd verzet door raadsheer Geleyn Zegers en rekenmeester Zeger van Alveringen.[118] De laatste was voorheen rentmeester van de stadhouder. René van Chalon probeerde hier dus een eigen stempel op de wetsverzetting te drukken door een eigen vertrouweling te sturen in plaats van de gebruikelijke commissarissen.

Bij de wetsvernieuwing werden soms lokale kenners betrokken. Zij hadden een beter zicht op de beschikbare kandidaten en werden door de stedelingen eerder geaccepteerd. Procureur-generaal Reinier Brunt had bijvoorbeeld bindingen met Amsterdam en was in zijn functie nauw betrokken geweest bij de problemen met de wederdopers. In 1535 en 1536 adviseerde hij daarom bij het aanstellen van nieuwe schepenen in de stad.[119] Eind 1536 stuurde Gerrit van Assendelft een nominatie voor de wet van Alkmaar door aan Anton van Lalaing, met zijn eigen aanbeveling. Hij voegde hier aan toe: 'Niettemin uwer edele mogen hier of communiceren met

woenlicken dair inne te doen nae den advyse van den schout'. Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 14r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 20 september 1532).

113 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (15 september 1542) en Maria van Hongarije aan Gerrit van Assendelft (20 september 1542).

114 SAH, inv. nr. 401, f. 67r-v.

115 SAH, inv. nr. 405, f. 72r (1522/1523); inv. nr. 406, f. 66r (1523/1524); inv. nr. 408, f. 69r (1525/1526); inv. nr. 409, f. 65v-66r (1526/1527). Het vernieuwen door alleen Frederik en Vincent: SAH, inv. nr. 407, f. 65r (1524/1525).

116 SAH, inv. nr. 410, f. 97v (1527/1528). Verder bijvoorbeeld: inv. nr. 415, f. 80v-81r (1532/1533); inv. nr. 418, f. 64r-v (1535/1536).

117 Zie bijvoorbeeld: SAH, inv. nr. 419, f. 28v-29r (1536); inv. nr. 424, f. 57r (1541); inv. nr. 429, f. 80r (1546); inv. nr. 434, f. 78r (1551); inv. nr. 438, f. 96v-97r (1555). Na het overlijden van Adriaan Stalpaert in 1557 nam rekenmeester Cornelis de Jonge zijn plaats in. SAH, inv. nr. 440, f. 72v (1557).

118 SAH, inv. nr. 426, f. 107v-108r.

119 Mellink, *DAN* V, doc. 75 (Memorie voor procureur-generaal Reinier Brunt van 23 januari 1535), doc. 82 (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 1 februari 1535), doc. 299-300 (Reinier Brunt aan Anton van Lalaing, 10 januari 1536).

meester Reynier Brunt die dair oick wel kennisse heeft ende van gelijcken metten brenger van desen (brief)'.[120] Reinier Brunt was geboren in Alkmaar en had daar nog altijd connecties. Gerrit van Assendelft overlegde in 1536 met de baljuw en schout van Den Haag en met gewestelijke ambtenaren Joost Sasbout en Jacob de Jonge, als 'commissarissen van den Hage die gewoenlicken zijn die rekeninge te hooren', over het verzetten van de wet aldaar.[121] Onbezoldigd raadsheer Andries van Bronkhorst werd in 1530 door de stadhouder bevolen om met kerst de wet van Goedereede te vernieuwen, waarschijnlijk omdat hij vlakbij de stad zijn functie van baljuw van Den Briel uitoefende.[122]

De bevoegdheden voor het selecteren van de wet in de steden werden dus aan verschillende lagere niveaus overgedragen. Doorgaans bemoeide de vorst zich niet met de rechtscolleges en liet de verantwoordelijkheid voor het vernieuwen van de wet over aan de landvoogdes. Normaal gesproken belastte zij weer de stadhouder met de electie al kon ze hem passeren als de situatie daar om vroeg. De stadhouders konden de uiteindelijke verkiezing weer aan andere mannen overlaten. Zeker stadhouder Anton van Lalaing delegeerde het verzetten van de wet structureel aan anderen: de presidenten, Vincent Cornelisz., Frederik van Renesse of 'lokale kenners'. Ook op dit vlak waren de Hollandse ambtenaren sterker betrokken bij de bestuurlijke zaken dan hun collega's in Vlaanderen, waar de raadsheren zich vanaf 1531 niet meer mochten bezighouden met de wetsvernieuwingen.[123] Vanaf de tijd van René van Chalon (1540-1544) wordt de stadhouder weer nadrukkelijker betrokken bij het verzetten van de wet, zoals blijkt uit zijn commissiebrief en de correspondentie over dit onderwerp. Of er werkelijk een fundamenteel verschil was met de tijd van het stadhouderschap van Anton van Lalaing valt echter te betwijfelen. Waarschijnlijk had René van Chalon zijn taken alleen minder duidelijk gedelegeerd dan zijn voorganger. De stadhouders konden op hun strepen gaan staan, maar als ze niet aanwezig waren lieten ze de verkiezing aan andere vorstelijke ambtenaren over. Doorgaans waren dat dezelfde ambtenaren die ook op het niveau van de Staten van Holland een grote rol speelden.

5 Persoonlijke banden met de steden

Naast de zaken van algemeen belang in de Staten van Holland had iedere stad ook de nodige eigen belangen te verdedigen. Aangezien veel ambtenaren afkomstig waren uit de grote Hollandse steden en daar verwanten hadden, konden zij de belangen van een bepaalde stad delen. Het kon zowel gunstig zijn voor de vorst als voor

120 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 248r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 29 december 1536).
121 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 234v-235r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 17 november 1536).
122 HvH, inv. nr. 29, f. 34v-35r.
123 Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 116-117.

de onderdanen als een ambtenaar goede bindingen met een stad had. De vorst had een dienaar die relatief veel gedaan kon krijgen in een stad en de onderdanen hadden een potentiële belangenbehartiger in de gewestelijke instellingen.[124] In deze paragraaf zal uiteengezet worden in welke mate de ambtenaren in Holland nog persoonlijke contacten onderhielden met de steden en in hoeverre die van invloed waren op hun optreden.

In hoofdstuk 3.1.2 is vastgesteld dat de meeste ambtenaren uit Den Haag of Dordrecht kwamen. Floris Oom van Wijngaarden Florisz. en zijn neef Floris Oom van Wijngaarden Jansz. onderhielden goede banden met Dordrecht, hoewel hun grootvader al in dienst van de vorst zijn blik naar Den Haag had verlegd.[125] Drie jaar nadat Floris Jansz. ontslagen was als raadsheer bij het Hof van Holland, kwam hij in dienst van de stad als pensionaris, waar hij zich volgens de beschuldigingen ontpopte als een soort volksmenner die zich fanatiek inzette om de Dordtse privileges te verdedigen.[126] Floris Florisz. onderhield als raadsheer goede contacten met het stadsbestuur van Dordrecht, getuige twee brieven uit 1521.[127] In de eerste brief nodigt Floris het stadsbestuur van Dordrecht uit om naar zijn slot van IJsselmonde te komen waar een verwant zijn eerste mis zal zingen. Vervolgens konden zij in de middag 'goetschier' (=een feestje) maken. In de tweede brief maakt Floris melding van een brief die hij had ontvangen uit handen van zijn 'neve' Floris van Coulster, die deel uitmaakte van het Dordtse stadsbestuur en een broer was van raadsheer Abel van Coulster.[128] In de brief stond dat de bestuurders van Dordrecht hem graag een keer zouden spreken, waarop Floris antwoordde dat hij zou komen. Eind 1527 en begin 1528 schreef Floris aan de stad om medelijden te hebben met de inwoners van IJsselmonde, die vaak ook buitenpoorters van Dordrecht waren, en ze niet (te hoog) aan te slaan in de 'excijs' (accijns).[129] Ook de derde generatie 'Ooms' in Den Haag onderhield dus nauwe banden met de Dordtse elites.

Griffier Arend Sandelijn was een geboren Dordtenaar. Vóór zijn aanstelling tot griffier diende hij de stad (op ad hoc basis?) als advocaat voor het Hof. In 1514

124 Dumolyn stelde dat de ambtenaren van de Raad van Vlaanderen op lokaal niveau overal connecties hadden, maar dat niets er op wees dat zij lokale belangen lieten prevaleren boven die van de vorst. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 199-203.

125 Zie voor Godschalk Oom (de grootvader van de twee Florissen): Damen, *De staat van dienst*, 479-480. De twee Florissen zijn vrij eenvoudig uit elkaar te halen omdat Floris Jansz. de meestertitel had en zijn neef Floris Florisz. niet. Bovendien werd de laatste uiteindelijk ook ridder, een eer die Floris Jansz. nooit ten beurt is gevallen. Zeker in de oudere, maar helaas ook nog in nieuwere literatuur, worden de twee heren veelvuldig door elkaar gehaald. De eerste die de twee goed wist te scheiden was desalniettemin al Van de Wall aan het eind van de achttiende eeuw: Van de Wall, *Handvesten,* 858-859.

126 Ter Braake, 'Korte biografie', 70-73. Ter aanvulling: GAD, inv. nr. 2.160, Floris Oom van Wijngaarden Jansz. aan een schout en burgemeester van Dordrecht (31 maart 1516).

127 Afschriften van de brieven van 1521 in GADMS, inv. nr. 1116-1117, Floris Oom van Wijngaarden Florisz. aan het stadsbestuur van Dordrecht (8 en 13 augustus 1521). Deze brieven zijn door Van Dalen ten onrechte toegeschreven aan Floris Jansz.. Zie voor de originelen: GAD, inv. nr. 2.192 en 2.193.

128 Zie voor Floris van Coulster: Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 255.

129 GAD, inv. nr. 2.199 en 2.200 (Floris Oom van Wijngaarden Florisz. aan Dordrecht, 30 december 1527 en 21 januari 1528).

schreef de procureur van Dordrecht dat er voor een zaak van de stad een andere advocaat gezocht moest worden omdat Arend optrad als griffier.[130] In 1528 kocht Arend in Dordrecht een 'scroetambacht' (=het ambt van degene die belast is met de zorg voor het laden en lossen en het vervoer door de stad van vaten wijn en bier) van de vorst als sterfelijk leen, met als doel de 'arme scamele vrinden' die hij daar had behulpzaam te zijn 'als hij schuldich is'.[131] In 1487 en 1488 bemiddelden raadsheer Cornelis de Jonge en rekenmeester Tielman Oom van Wijngaarden, die beiden roots hadden in Dordrecht, tussen de stad en Schoonhoven over het Dordtse stapelrecht.[132] De bindingen van Dordrecht met de Haagse ambtenaren kunnen er voor gezorgd hebben dat de stad relatief snel toestemde in de beden. Behalve dat Dordrecht van oudsher minder hoog werd aangeslagen dan de andere steden, konden de ambtenaren met connecties in de stad wellicht invloed uitoefenen op het stemmen van de Dordtse afgevaardigden in de Staten van Holland.[133]

Voor overleg met of het geven van instructies aan de steden werden vaak raadsheren gestuurd die al een band met de stad in kwestie hadden. Zo ging Jacob Ruysch vaak naar zijn plaats van origine Amsterdam en het relatief nabijgelegen Haarlem, Floris Oom van Wijngaarden Jansz. naar Dordrecht waar zijn roots lagen, Willem Pijnsen om dezelfde reden naar Delft, de Zeeuwen Cornelis van Weldam en Quinteyn Weytsen naar Zeeland en Filips van Spangen naar Rotterdam waar zijn slot in de buurt lag.[134] Raadsheer Jacob Mouwerysz. ging nog dikwijls naar zijn geboorteplaats Gouda, waar hij pensionaris was geweest. Hij werd bijvoorbeeld in 1516 gestuurd door de Raad om bij loting mannen te verzamelen die

130 GAD, inv. nr. 2.132, Hendrik de Beauvoir aan Floris Oom van Wijngaarden Jansz. (8 september 1514). Het duurde overigens nog bijna een jaar voordat Arend Sandelijn officieel griffier was. In die periode waren er echter problemen met de zittende griffier Hendrik Klaasz. (zie hoofdstuk 6.2.1).

131 RekReg, inv. nr. 8, f. 47r-v; RekRek, inv. nr. 4643, f. 6r. Zie voor het bezit van dit ambacht van Arend in 1529: RekRek, inv. nr. 624, f. 12r.

132 GAD, inv. nr. 318, f. 9r-10r; Van de Wall, *Handvesten*, 721-723.

133 Over het aanslaan van Dordrecht in de bede: Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht,* 238-239. Nog tot in de tweede helft van de zestiende eeuw waren er directe familiebanden tussen de ambtenaren en afgevaardigden van Dordrecht. Raadsheer Cornelis Suys was bijvoorbeeld zwager van Boudewijn Drenkwaert, die de stad in de tweede helft van de zestiende eeuw regelmatig vertegenwoordigde op dagvaarten. Koopmans, *De Staten van Holland*, 247-248. Zelfs de als onkreukbaar geldende raadpensionaris Johan de Witt vergat nooit zijn Dordtse roots. Knevel, *Het Haagse bureau*, 166.

134 Voor reizen van Jacob Ruysch naar Haarlem en Amsterdam tussen 1483 en 1505: RekRek, inv. nr. 180, f. 63v-64r; inv. nr. 181, f. 75r; inv. nr. 186, f. 58v; inv. nr. 193, f. 113v; inv. nr. 194, f. 121r; inv. nr. 339, f. 176r-v, f. 178v-179r. Jacob Ruysch had nog veel aanzien in zijn geboortestad, want in 1494 werd zijn hulp ingeroepen voor een regeling met betrekking tot de oud burgemeesters van Amsterdam. Iterson en Van der Laan, *Resoluties*, 40. Voor reizen van Floris Oom van Wijngaarden Jansz. naar Dordrecht tussen 1497 en 1507: RekRek, inv. nr. 193, f. 112v, f. 115v-116r; inv. nr. 194, f. 118r, f. 121v; inv. nr. 339, f. 175v-176r, f. 179v-181v; inv. nr. 341, f. 159v. Voor Willem Pijnsen naar Delft: RekRek, inv. nr. 4457, f. 98r-v; inv. nr. 4458, f. 63r; inv. nr. 4459, f. 113r; inv. nr. 4464, f. 135r-136v, f. 141v-143v; inv. nr. 4465, f. 108r. Voor Cornelis van Weldam naar Zeeland: RekRek, inv. nr. 381, f. 113v; inv. nr. 4465, f. 110r-v; inv. nr. 4470, f. 44v, f. 51v. Quinteyn Weytsen werd in 1561 belast met de opgave de eerste bisschop van Middelburg, Nicolaas de Castro, te installeren. Zijn verslag van deze lastige opdracht is bijna twee eeuwen later in print verschenen. Weytssen, *Naauwkeurig verhaal*. Voor drie reizen van Filips van Spangen in 1496 en 1497 naar Rotterdam: RekRek, inv. nr. 192, f. 106r-v; inv. nr. 193, f. 112v-114r.

de soldaten bij Spaarndam moesten verdrijven.[135] Ook nam hij nog regelmatig opdrachten van de stad aan.[136] In 1517 kreeg hij twee vaten bier van de stad als geschenk, terwijl edele en soms meer ervaren raadsheren slechts één vat kregen. In 1518 kreeg hij bij zijn bruiloft een geschenk van de stad.[137]

Reinier Brunt was een andere oud pensionaris van Gouda.[138] In 1524 ging Reinier als procureur-generaal naar de stad voor de bezegeling van de bede van 6000 rijnsgulden. De regeerders stemden toe, maar niet voordat Reinier beloofde 'ende zijn handt dairof gheven, dat men ons weder niet vergen en sal tot meerder besegelinge'.[139] De regeerders van Gouda stemden dus alleen toe nadat Reinier er persoonlijk voor instond dat ze niet nog meer belast zouden worden. Hoewel Reinier als procureur-generaal niet de meest aangewezen persoon was om een stad over te halen tot de bezegeling, maakten zijn connecties met Gouda hem het meest geschikt voor deze taak. Inmiddels raadsheer geworden ging Reinier in 1536 naar de stad om de regeerders over te halen tot betaling voor de uitrusting van schepen. In 1537 presenteerde hij het voorstel van Maria van Hongarije over de verdediging van het land tegen de koning van Frankrijk.[140] Reinier behield ook met Amsterdam, waar hij in zijn jeugd naar toe was verhuisd, een goede band. Twee van zijn dochters waren met de zoons van een vooraanstaande Amsterdammer getrouwd.[141] In 1537 en 1538 overlegde hij met de gedeputeerden van Amsterdam over een bede.[142] Zowel afkomst als carrière zorgden bij Reinier dus voor de connecties die hem bij de uitoefening van zijn ambt in dienst van de vorst goed van pas kwamen.

Gerrit van Assendelft was tussen 1527 en 1533 schout van Leiden en had ook na die tijd goede banden met een aantal mensen uit die stad.[143] Hij beval de Leidenaar Adriaan Aertsz. aan, ook uit naam van een aantal van diens vrienden, bij stadhouder Anton van Lalaing voor het eerstvolgende vrijkomende ambt van deurwaarder extraordinaris. Gerrit stelde hierbij de grote dank van hem en Adriaans vrienden in het vooruitzicht, die 'van de principaelsten in de wet van Leyden zijn'.[144] Raadsheer Joost Sasbout kwam uit een voorname Delftse familie. Zijn broer Jan was daar bur-

135 OAG, inv. nr. 1175, f. 21r. In het algemeen: OAG, inv. nr. 1175, f. 19v- 21r; inv. nr. 1176, f. 20v, f. 24r-v.

136 In 1516: OAG, inv. nr. 1175, f. 51r, f. 52r, f. 55v. In 1521: OAG, inv. nr. 1179, f. 57v.

137 OAG, inv. nr. 1176, f. 23r; inv. nr. 1177, f. 24r. De minder bedeelde raadsheren waren Jan van Duivenvoorde, Floris Oom van Wijngaarden Florisz. en Gerrit van Assendelft.

138 Bovendien had Reinier een zwager in Gouda. Audiëntie, inv. nr. 1526, f. 37r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 9 september 1536).

139 *GVR*, 2 januari 1524.

140 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 214r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 22 augustus 1536); *GVR*, 27 april 1537.

141 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 134.

142 *Jacobsz. II*, 415, 424.

143 RekRek, inv. nr. 362, f. 89r; inv. nr. 368, f. 124v. Gerrit was schout van Leiden tussen 1527 en 1533.

144 Audiëntie, inv. nr. 1531, f. 101r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 16 december 1537). 'Ende in 't zelffde doende zullen uwer edele den voors. Adriaan met zijne vrunden die van de principaelsten in de wet van Leyden zijn oirsaick geven voor die zelfde uwer edele altijt te bidden ende te dienste te staen. Ende mij die toch uwer edele dienaer bin ende blijven wil te meer tot uwer edele dienst te verbinden.'

gemeester en bezocht de dagvaarten als afgevaardigde van de stad. Frank van der Meer, een andere gedeputeerde uit Delft, was zijn zwager.[145] Toen de geruchten gingen dat wederdopers een aanslag op Delft wilden plegen, was het een logische keuze om Joost er op af te sturen.[146]

Jan Benninck werd er postuum van beschuldigd de stad Amsterdam in zijn greep gehouden te hebben. Hij was daar schout tot 1509, toen het ambt door de stad zelf werd gepacht.[147] Als onbezoldigd raadsheer ondernam hij nog regelmatig reizen naar die stad en omstreken en voerde daar soms het woord.[148] In een remonstrantie uit 1536, waarin de Amsterdammers zich verontschuldigden voor de problemen met ketters, kreeg de inmiddels overleden Jan de schuld van de problemen. Jan zou er als raadsheer voor gezorgd hebben dat de regering van Amsterdam geheel in handen van zijn vrienden en verwanten kwam. Hij was jaarlijks aanwezig bij het kiezen van de burgemeesters, met het excuus dat hij ooit schepen was geweest 'nyettegenstaende dat hij was raidt in Hollant houdende huys ende hoff in den Hage'. Jan en consorten zouden een 'oudt versuft man die gaen noch staen en mochte' naar het stadhuis gebracht hebben om de meeste stemmen te krijgen bij de jaarlijkse verkiezing voor een voordracht van burgemeesters en schepenen. Hierdoor kwamen er veel onbekwame schepenen, die 'ten eeuwigen dagen' de handlangers van Jan Benninck in het zadel hielden.[149]

Persoonlijke banden met de steden bleven kortom belangrijk voor de ambtenaren. Ook generaties na het ontstaan van de ambtenarendynastieën in Den Haag, onderhielden de ambtenaren vriendschappelijke betrekkingen met de stad waar hun roots lagen. De ambtenaren hielden ook contacten in stand in steden waar ze eerder een functie uitoefenden. Het aantal ambtenaren dat een rol van betekenis kon spelen op stedelijk niveau was groter dan bij de onderhandelingen op de dagvaarten. Mannen die in de stad waren opgegroeid of hadden gewerkt, genoten een vertrouwen dat hen het meest geschikt maakte om op te treden als bemiddelaars. De connecties tussen de ambtenaren en de stedelingen werden zonder schroom in leven gehouden. Sommige raadsheren hadden goede banden met het gerecht van een stad. Jan Benninck zou zelfs de regering van Amsterdam feitelijk in handen gehad hebben. Ironisch genoeg werd later juist het optreden van de laatste aangewezen als de oorzaak van het opbloeien van ketterij in Amsterdam.

145 Koopmans, *De Staten van Holland*, 253. Frank van der Meer was tevens de vader van secretaris Willem van der Meer van Berendrecht.

146 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 172r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 26 maart 1536).

147 Het ambt werd tussen 1509 en 1550 door Amsterdam gepacht. Van der Laan, 'De regering van Amsterdam', 18.

148 Zie voor het laatste bijvoorbeeld: *Jacobsz.*, 189. Voor de reizen van Jan Benninck naar Amsterdam en omstreken tussen 1511 en 1521 onder andere: RekRek, inv. nr. 345, f. 167r, f. 168r; inv. nr. 347, f. 104r, f. 105v-106r; inv. nr. 355, f. 101v-102r; inv. nr. 356, f. 94v, f. 95v; inv. nr. 357, f. 95r-96r; inv. nr. 4439, f. 36r; inv. nr. 4444, f. 32v.

149 Mellink, *DAN* V, doc. 303; ACB, inv. nr. 94; Theissen, *De regeering van Karel V*, 241. Ook toen hij nog schout van Amsterdam was, probeerde Jan al invloed te hebben op de burgemeestersverkiezingen, hoewel dit tegen de gebruiken van de stad was. Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* III, 367-368.

6 Giften van de steden

Ende dat alle diensten loen vereysschen.[150]

Met deze argumentatie gaf de Leidse vroedschap in 1526 toestemming aan de burgemeesters van de stad om 'dancberheyt' te tonen aan de heren die zouden helpen bij het verkrijgen van een korting in de bede. Het citaat geeft goed aan hoezeer de Hollanders in de zestiende eeuw nog weinig onderscheid zagen tussen het betalen van arbeidsloon en het uitdelen van in onze ogen dubieuze geschenken. In sommige gevallen gingen de diensten die de ambtenaren leverden zo ver dat wij geneigd zouden zijn te spreken over corruptie.[151] Hoe normaal dergelijke schenkpraktijken waren, blijkt ook uit het advies van stadhouder Anton van Lalaing aan de steden om 'gratuiteyten' uit te delen aan de ambtenaren omdat zij 'veel te doen hadden'.[152] We hebben al gezien wat de Staten van Holland deden om de meest invloedrijke ambtenaren aan hun kant te krijgen. Uit de volgende paragrafen zal moeten blijken of en hoe de steden de verschillende mannen op informele wijze aan zich bonden.

De 'gratuiteyten' namen meestal de vorm aan van een geldbedrag, maar soms ook van houten planken (wagenschot), een glasraam of een ander waardevol object. Dergelijke giften konden omstreden zijn, afhankelijk van het doel dat ze dienden. De schenking van wijn, bier, vis of andere eetbare zaken was een algemeen geaccepteerd gebruik in de Nederlanden. De consumeerbare presenten kwamen vooral voort uit beleefdheid, zonder dat daar noodzakelijkerwijs een wederdienst voor in de plaats kwam. In 1553 was er een onderzoek naar het gedrag van een raadsheer in Friesland, met betrekking tot het aannemen en zelfs eisen van geschenken.[153] Toen de Friese raadsheer Pieter van Dekema hierover werd ondervraagd, antwoordde hij dat hij niets wist van zulke giften behalve 'haes, patrijs, lam, schaep ende diergelijcke, of een calff dat selden gebeurt' en die van 'civijlheyts wegen' werden geschonken.

In 1555 moest de Hollandse raadsheer Cornelis Suys zich verdedigen tegen een aanklacht van het aannemen van geschenken.[154] De stad Amsterdam zou hem een zilveren tonnetje gevuld met servies ter waarde van meer dan 300 pond geschonken hebben om de stad op de hoogte te houden van het overleg in de Raad tegen de regeerders van de stad.[155] Daarnaast zou hij wagenschot en bier hebben ontvangen en wijn van Dordrecht. Cornelis gaf toe dat hij wel eens vaten bier van Amsterdam ontving en jaarlijks twintig of dertig pond stokvis, maar dat hij nooit een stuiver

150 SAL, inv. nr. 384, f. 83v.

151 Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 68-70 e.v..

152 SAL, inv. nr. 384, (IV) f. 72r-v.

153 Audiëntie, inv. nr. 1646:2, 2 augustus 1553, doctor Alexius Harderwijck touchant sa conduite. Zie voor Alexius van Geel of Harderwijck: Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 230-231.

154 Verdediging Suys. Zie ook GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 469. Zie voor meester Pieter van Dekema: Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 229-230. Hij was een schoonzoon van voormalig secretaris en rentmeester van de exploten bij het Hof van Holland Gerrit van Loo.

155 Groebner merkte op dat veel van de geschenken die niet letterlijk vloeibaar waren er impliciet wel mee te maken hadden. 'Dragers' van wijn en bier behoorden tot de veel voorkomende geschenken in de late Middeleeuwen. Groebner, *Liquid assets*, 64, 141.

geld of wagenschot had aangenomen. Cornelis reageerde furieus op het vermeende geschenk van het zilveren tonnetje met toebehoren, ontkende het in alle toonaarden en wist werkelijk niet hoe zijn beschuldiger, collega raadsheer Willem Snouckaart, 'dit gedroompt mach hebben'. Cornelis ontkende teveel daggelden tijdens een opdracht in Middelburg te hebben genomen, maar als hem wijn was aangeboden zou hij het niet geweigerd hebben.[156] Cornelis zag consumeerbare geschenken uit beleefdheid dus als acceptabel, terwijl het aannemen van andere soorten geschenken beter ontkend kon worden.[157] Dezelfde denkbeelden vinden we reeds in de vijftiende eeuw bij vliesridder Guillebert de Lannoy en nog altijd in de zeventiende eeuw bij de als onkreukbaar geldende raadpensionaris Johan de Witt.[158]

Het voorgaande neemt niet weg dat ambtenaren ook discutabele geschenken aannamen in de zestiende eeuw. De verantwoording die Cornelis Suys en de raadsheren in Friesland moesten afleggen is een teken dat geschenkpraktijken steeds meer onder vuur kwamen te liggen. In de instructie voor landvoogdes Maria van Hongarije uit 1531 stond ook voor het eerst vermeld dat ze er voor moest zorgen dat raadsheren geen geld van derden aannamen of particulier en landsbelang vermengden.[159] Het proces van formalisering van het wel en niet toegestane was dus al actueel in de eerste helft van de zestiende eeuw.

In de stadsrekeningen van de grote Hollandse steden staan geschenken opgetekend die grofweg in drie categorieën kunnen worden verdeeld: jaarlijkse geschenken als algemeen teken van goede wil, wijn- en maaltijdschenkingen naar aanleiding van een bezoek en 'gratuiteyten' die een concretere aanleiding of doel hadden.[160] Helaas zijn de rekeningen van Dordrecht en Delft zeer fragmentarisch overgeleverd en de rekeningen van Amsterdam pas vanaf 1531. Van Haarlem, Lei-

156 Het spreekt in Cornelis' voordeel dat de stadsrekeningen van Amsterdam geen vermelding maken van de gift van het zilveren tonnetje aan hem. Een zilveren tonnetje werd echter wel aangeboden aan Viglius van Aytta in 1554. GAA, inv. nr. 5014-23, f. 67r-v. Viglius weigerde en het zou kunnen dat het geschenk vervolgens aan Cornelis was aangeboden, zonder dat dit nogmaals in de rekening verantwoord hoefde te worden. In de stadsrekeningen van Dordrecht wordt in de jaren vijftig van de zestiende eeuw melding gemaakt van meerdere wijnschenkingen aan Cornelis Suys, ook als hij daar niet op bezoek was. GAD, inv. nr. 448, f. 92v (werd door een bode bij hem gebracht), f. 95v; inv. nr. 449, f. 99r-v.

157 Ook op centraal niveau lijkt de gedachtegang van Cornelis gevolgd te zijn. In 1536 weigerden de centrale topambtenaren Filips Nigri en Lodewijk van Schore een geldbedrag van de Staten van Holland aan te nemen voor hun hulp bij het verhinderen van de 'congie', maar blijkbaar protesteerden ze niet toen ze in plaats daarvan twee 'aemen goede rijnse wijn' toegestuurd kregen. *Jacobsz. II*, 294. Filips Nigri en Lodewijk van Schore werden beiden op 11 mei 1535 aangesteld als raadsheren in de Raad van State en de Geheime Raad. Baelde, *De collaterale Raden*, 290-291, 309.

158 Zie voor Guillebert de Lannoy: Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 75; idem, *De staat van dienst*, 415. Johan de Witt was van mening dat hij geen opgestuurde etenswaren mocht accepteren, maar zag nog altijd geen problemen met het nuttigen van een goede maaltijd bij iemand thuis 'tot vermeerderinge van familiariteyt ende onderhoudinge van vrundtschap'. Knevel, *Het Haagse bureau*, 146-147.

159 Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 151.

160 Vgl. Damen, *De staat van dienst*, 393-413, die een iets andere categorisering aanhoudt. Zonder iets aan Damens indeling af te willen doen, leent het bronnenmateriaal voor de periode 1483-1558 zich beter voor de categorisering die ik hier zal aanhouden. Geschenken bij feesten zijn nu onder de maaltijden en wijngeschenken verwerkt. Distributiegiften en leningen kwamen voor zover te zien valt niet meer voor. De categorie hoofsheden is vervangen door 'gratuiteyten'.

den en Gouda zijn wel min of meer aaneengesloten series rekeningen voorhanden. De verschillende schenkingen staan doorgaans genoteerd in het hoofdstuk met als titel 'scheyncken' (Gouda, Leiden, Haarlem), 'betalinge gedaen van scencken ende theeren' (Dordrecht) of 'presentatien' (Amsterdam). Deze rubricering wisselde wel eens en zeker onder het kopje 'diversen' werden in de verschillende rekeningen ook nog schenkingen genoteerd. De stadsrekeningen staan vol met wijn- en maaltijdschenkingen, die vanwege de relatief geringe zeggingskracht niet allemaal zijn verwerkt in het onderstaande. Bij de andere geschenken heb ik me beperkt tot de meest treffende voorbeelden.

6.1 Geschenken bij een bezoek

De Spaanse zeevaarder Bartolomé de las Casas merkte begin zestiende eeuw op dat als de Nederlanders ergens over moesten onderhandelen, ze dit deden door samen te dineren.[161] Het schenken van wijn was een algemeen gebruik in West-Europa waarmee eer werd betoond aan een hooggeplaatste bezoeker en de reputatie van de stad werd hoog gehouden.[162] Omdat vorstelijke ambtenaren vrij regelmatig op bezoek kwamen, profiteerden zij het meest van deze geschenken.[163] Het aantal wijnkannen dat de steden gaven was afhankelijk van de positie die een begunstigde bekleedde. De stadhouder kreeg doorgaans acht kannen wijn en de president vier, maar de situatie kon per stad of gelegenheid verschillen.[164] De raadsheren en rekenmeesters kregen over het algemeen twee kannen wijn. Een zelfde aantal werd geschonken aan de afgevaardigden van één van de andere steden als zij op bezoek kwamen.[165] De kannen werden waarschijnlijk ter plekke genuttigd door de ambtenaren en hun gevolg, variërend van een aantal dienaren tot het hele gezin.[166]

161 Sicking en Fagel, 'In the wake of Columbus', 40.

162 Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 83; Idem, 'Giving by pouring'; Groebner, *Liquid assets*, 24-25, 65.

163 Damen, 'Giving by pouring', 91 en Van Steensel, 'Giften', 4-5 komen allebei tot ongeveer 40% van het totaal aantal schenkingen.

164 Voor de stadhouder en president tijdens een bezoek te Leiden respectievelijk: SAL, inv. nr. 588, f. 52v (1508); inv. nr. 594, f. 79v. Voor de stadhouders in Haarlem: SAH, inv. nr. 399, f. 56r (acht kannen aan Hendrik van Nassau in 1515/1516); inv. nr. 416, f. 82v (acht kannen aan Anton van Lalaing 1533/1534).

165 Zie voor Leiden: Damen, 'Geven', 276-277. Voor Haarlem: SAH, inv. nr. 390, f. 60v-61r (schenkingen van wijn aan de schout en burgemeesters van Amsterdam en raadsheren Jacob Ruysch, Gerrit van der Mije en Evert de Veer in 1507/1508). Een enkele keer kregen de raadsheren vier in plaats van twee stadskannen, maar het wordt niet duidelijk of deze vermeerdering een specifiek doel had, of te maken had met een langer verblijf. Zie bijvoorbeeld SAH, inv. nr. 390, f. 63r-v (vier stadskannen aan Jan van Duivenvoorde en Floris Oom van Wijngaarden Jansz. in 1507/1508). Als de ambtenaren op de Delftse ommegangsdag of voor een andere reden langskwamen, kregen ze twee stadskannen rijnwijn gepresenteerd. Hetzelfde gold voor de burgemeesters van Leiden. Adrichem, inv. nr. 2, f. 1v-2r; inv. nr. 3, f. 1v-3r. In 1517 kreeg Frederik van Renesse tijdens een dagvaart te Gouda vier kannen wijn en maaltijden, terwijl raadsheren Albrecht van Loo en griffier Arend Sandelijn het met twee kannen moesten stellen. OAG, inv. nr. 1176, f. 25r. In Dordrecht werden de ambtenaren vaak toepasselijk onthaald in de wijnkoperskapel. GAD, inv. nr. 448, f. 89r; inv. nr. 451, f. 86r.

166 Voor vermeldingen van het gezin dat meekwam bijvoorbeeld: GAA, inv. nr. 5014-12, f. 43v; SAL, inv. nr. 602, f. 81v; inv. nr. 604, f. 56r; inv. nr. 615, f. 31v.

Ondanks de ogenschijnlijke vanzelfsprekendheid van de ontvangst met wijn en een maaltijd was het ene onthaal hartelijker dan het andere en kon het ook een concreet doel hebben.[167] Op het moment dat een ambtenaar in Haarlem een onderzoek deed voor de stad kreeg hij bijna als vanzelfsprekend de 'teercosten' vergoed. Soms staat in de rekeningpost echter vermeld dat dit gebeurde voor zekere diensten die een ambtenaar voor de stad had gedaan of nog zou (kunnen) doen. Leiden schold stadhouder Hendrik van Nassau in 1516 alle verblijfskosten kwijt 'omme zijn goede gunst, affectie en recommandacie tot deser stede te betrecken'. Toen Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. in 1519 in Leiden waren besloot de stad de heren 'in eerbairheyt van der stede vrundelick te festineren' en twee maaltijden te schenken. Toen Floris van Egmond in 1535 in Amsterdam kwam, werd een reusachtig feestmaal georganiseerd, waarbij het stadsbestuur onder andere betaalde voor ossevlees, hammen, schaapshoofden, schaapsvoeten, vis, kruiden en specerijen, hoenderen, duiven, brood, verschillende soorten bier en wijn, kaarsen, boter, kaas, aardewerk, limoenen en olijven. Gerrit van Assendelft en Vincent Cornelisz. kregen in 1540 in Leiden een maaltijd aangeboden met als motief 'alsoe men die selve commissaeryssen betrouwende is in dese ende andere saicken deser stede angaende die men noch an de keizerlijke majesteit te vervolgen heeft'.[168] De 'blijde incomsten' van de verschillende stadhouders, in navolging van de intrede van de vorst van wie ze de directe vertegenwoordiger waren, boden ook een goede gelegenheid voor een feestmaal.[169]

Gewoonte en traditie speelden een belangrijke rol bij de schenkingen en precedenten waren snel geschapen. In 1539 wilde stadhouder Anton van Lalaing weten hoeveel wijn de steden aan Margareta van Oostenrijk hadden geschonken bij haar bezoek in 1525, in verband met het aankomende bezoek van Karel V en Maria van Hongarije. Leiden werkte mee met het verzoek van de stadhouder en leverde extracten uit de rekeningen. De regeerders van Gouda, en waarschijnlijk ook die van de andere grote steden, weigerden hun medewerking, om niet gedwongen te worden het bedrag dat in 1525 was uitgegeven te evenaren.[170]

167 Damen, 'Geven', 280-281; Groebner, *Liquid assets*, 31.

168 Voor Hendrik van Nassau: SAL, inv. nr. 596, f. 50v-51r. Voor Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz.: SAL, inv. nr. 598, f. 50v. Voor Floris van Egmond: GAA, inv. nr. 5014-5, f. 35v-36v. Voor Gerrit van Assendelft en Vincent Cornelisz.: SAL, inv. nr. 622, f. 38v.

169 Bij de (zeer verlate!) 'blijde incomste' van Anton van Lalaing in 1530/1531 besteedde Leiden tien rijnsgulden aan wijn voor hem en zijn gezin. SAL, inv. nr. 615, f. 31v. Voor René van Chalon werd twee aam rijnwijn te voorschijn gehaald in 1541. SAL, inv. nr. 623, f. 44v. Voor de inkomst van Lodewijk van Praat in Amsterdam (1547): GAA, inv. nr. 5014-16, f. 50v-51r. Een 'blijde maltijt'voor Maximiliaan van Bourgondië in 1547 te Leiden: SAL, inv. nr. 627, f. 27v. Zie ook: Damen, *De staat van dienst*, 399.

170 Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 16r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 19 juli 1539). 'Die voers. steden vertreckende van Dordrecht hadden oock uwer edele beloeft over te bringen die verclaringe van den gescencken van wijnen die zij gewoenlicken zijn van doen als de prince ofte princesse deser landen hemluyden besouct, mer des vermaent zijnde en heeft nyemant van hemluyden yet overgebrocht dan alleenlicken de voors. van Leyden 't welck ick uwer Edele mits desen overzeynde.' Voor Gouda: 'Es mede vertoent (in de vroedschap), dat men begeert te weten hoeveel onse g. v. vrou Margriet, in tjair van XXVen alhier wesende mit hoir heeren, an wijn gesconcken es geweest. Waerop es gesloten tselve niet te kennen te geven.' *GVR*, 23 juli 1539. Voor Leiden: 'Item ter

Het was zeker niet zo dat wijn en maaltijden bij besprekingen altijd bekostigd werden door de steden. De stedelijke afgevaardigden kwamen op hun beurt over de vloer bij hoge ambtenaren als Anton van Lalaing, Vincent Cornelisz. en Gerrit van Assendelft. Ze waren vaak te gast tijdens overleg over zaken die de nodige spanningen met zich meebrachten.[171] Vincent Cornelisz. zei in 1535 tijdens een maaltijd bij hem thuis tegen de gedeputeerden van Amsterdam dat velen een man als Cornelis Benninck, burgemeester van de stad, nooit zouden gedogen en dat stadhouder Anton van Lalaing lang niet zo onredelijk was met zijn klachten over hem. Desalniettemin gaf Vincent aan dat hij wenste 'vreede en vrientscappe te maecken' tussen de stadhouder, Benninck en anderen.[172] Een goede ontvangst, zeker gepaard met enige alcohol, vergemakkelijkte de omgang en was daardoor een vast element bij veel van het overleg. Een extra warm onthaal kon belangrijke personen bovendien stimuleren om hun invloed aan te wenden ten gunste van een stad. Het zijn daarom vooral de stadhouders en de andere invloedrijke ambtenaren, en dan moeten weer de namen van Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Frederik van Renesse vallen, die op meer dan de traditionele hoeveelheid wijn getrakteerd werden.

6.2 Jaarlijkse geschenken

Veel steden waren gewoon om de vorstelijke ambtenaren jaarlijks een gift in natura te sturen, zonder dat hier een specifieke wederdienst tegenover stond. Net als de wijn- en maaltijdschenkingen dienden dergelijke giften meer als een algemeen smeermiddel om de verhouding tussen de stad en de vorstelijke vertegenwoordigers op peil te houden. Aan het begin van de zestiende eeuw schonken de bestuurders van Haarlem jaarlijks tonnen hop aan de stadhouder en enkele heren in Den Haag, met als algemene reden 'de saicken van der stede gerecommandeert te hebben'.[173] De ambtenaren in de Grote Raad en de Geheime Raad kregen in plaats daarvan bokking (gerookte haring). In het tweede kwart van de zestiende eeuw ontvingen ook de gewestelijke ambtenaren vis in plaats van bier (zie tabel 4.2).[174]

selver tijdt heben wij den heere van Assendelft gelevert extracten vuyt onse rekenyngen van schenkaegen van wijn dye t'anderen tijden binnen Leyden geschiet waeren dye hij ons seyde dat hij t'Utrecht aen mijn heere dye graeve van Hoechstraete seynden soude.' SAL, inv. nr. 1218, f. 57r. Zie ook: Groebner, *Liquid assets*, 28-29.

171 Zie hiervoor o.a.: *Van der Goes*, 11 juni 1550, 23 augustus 1553; *Jacobsz. II*, 148, 260, 266, 271, 275, 382, 395, 413; *Sandelijn*, 386; *Sandelijn II*, 57, 61, 66, 243.

172 *Jacobsz. II*, 266.

173 Tonnen hop: SAH, inv. nr. 390, f. 62v (1507/1508); inv. nr. 393, f. 55v (1511/1512); inv. nr. 395, f. 97v (1512/1513); inv. nr. 397, f. 83v (1514/1515); inv. nr. 398, f. 62v (1515/1516) (citaat).

174 Voor de heren van de Grote en Geheime Raad: SAH, inv. nr. 390, f. 62r (1507/1508); inv. nr. 393, f. 55v (1510/1511); inv. nr. 405, f. 73v (1522/1523). Voor een dergelijke schenking aan enkele anonieme heren in Brussel, Mechelen en Den Haag vanaf 1528/1529 bijvoorbeeld: SAH, inv. nr. 411, f. 68v (1528/1529); inv. nr. 421, f. 45v (1538); inv. nr. 431, f. 73r-v (1548); inv. nr. 441, f. 71r (1558). Alleen in 1547 schonk de stad nog tonnen hop omdat de bokking 'voor dat jair nyet zeer goet en was'. SAH, inv. nr. 430, f. 72v. Zie ook Van Steensel, 'Giften aan vrienden', 5, 13.

De bestuurders van Gouda schonken in de zestiende eeuw naar oude gewoonte bier aan de centrale en gewestelijke ambtenaren. Soms specificeren de rekeningen welke heren iets toegestuurd kregen, maar vaak bleef het bij vage formuleringen als 'den vrinden in den Haech'.[175] Niet alle raadsheren en rekenmeesters profiteerden van de giften uit Gouda, zoals blijkt uit de opsomming van de begunstigden in 1542.[176] Gerrit van Assendelft kreeg als enige ambtenaar drie tonnen bier, wat kan worden verklaard uit zijn hoge positie. Waarom raadsheren Abel van Coulster, Joost Sasbout en Jasper Lievenz. van Hogelande twee tonnen opgestuurd kregen en hun collega's Jan van Duivenvoorde (in anciënniteit de oudste raadsheer), Geleyn Zegers en Willem Pijnsen slechts één, blijft daarentegen onduidelijk. Hetzelfde geldt voor het begunstigen van rekenmeesters Jacob de Jonge (twee tonnen), Gerrit van Renoy en Zeger van Alveringen (één ton), terwijl de andere twee rekenmeesters werden overgeslagen. Auditeur Heijman van de Ketel kreeg daarentegen wel een ton bier opgestuurd. Deze schenkingen hadden waarschijnlijk niet te maken met specifieke diensten, want het verschil in de mate van begunstiging van de raadsheren werd de volgende twee jaar gehandhaafd.[177]

Tabel 4.2 Jaarlijkse schenkingen van de zes grote steden

stad	*jaarlijkse schenking*
Dordrecht	jonge wijn (?)
Haarlem	bier, later vis
Delft	boter en kaas
Leiden	–
Amsterdam	vis
Gouda	bier

De Amsterdammers stuurden in de zestiende eeuw 'na ouder ghewoenten' vrijwel jaarlijks een hoeveelheid vis, variërend in gewicht van 100 tot 750 pond, naar de raadsheren, rekenmeesters en andere 'vrunden' in Den Haag.[178] Ook gingen er regelmatig vaten bier naar Den Haag en de centrale raden.[179] Delft was gewoon ('oude ghewoenten') kazen en halve vaten boter te schenken aan de ambtenaren in Den Haag, Mechelen en Brussel, om hen gunstig te stemmen voor de belangen van de stad. Als ze veel 'hulp' nodig hadden pakten ze uitgebreider uit.[180] Voor zover

175 Zie bijvoorbeeld: OAG, inv. nr. 1168, f. 15v (1506); inv. nr. 1196, f. 29r (1539, citaat).

176 OAG, inv. nr. 1199, f. 19v.

177 Zie voor soortgelijke opsommingen van ambtenaren die bier ontvingen in 1543, 1544, 1549 en 1550: OAG, inv. nr. 1200, f. 19r; inv. nr. 1201, f. 24r ; inv. nr. 1207, f. 39v; inv. nr. 1208, f. 46r.

178 Zie voor enige voorbeelden: GAA, inv. nr. 5014-1, f. 27v (1531); inv. nr. 5014-9, f. 46r (1540); inv. nr. 5014-19, f. 54r (1550).

179 Voor de gewestelijke ambtenaren bijvoorbeeld: GAA, inv. nr. 5014-22, f. 59v-60r; inv. nr. 5014-23, f. 66r, f. 67r; inv. nr. 5014-25, f. 61v. Voor de ambtenaren in Brussel: GAA, inv. nr. 5014-14, f. 49r-50v; inv. nr. 5014-15, f. 54r-55r.

180 Adrichem, inv. nr. 2, f. 10v-11r. 'Alzo der stede van Delfft te Hoive ende elders van noode es hulpe ende verstant te hebben jegens den ghenen die de zelve stede poegen letsele te doen neerynen ende pollicie zo es by meerendeel van den ouwers (?) ende wethouwers gheaccoerdeert dat men eenige guede heeren boiven oude ghe-

uit de stadsrekeningen van Dordrecht op te maken viel, stuurde de stad soms vis naar de stadhouder en naar vrienden in Mechelen en Brussel. In 1553 liet Dordrecht 51 stopen 'most' (=gistende jonge wijn) naar diverse vrienden in Den Haag brengen.[181] Door de slechte overlevering van het bronnenmateriaal is niet duidelijk in hoeverre de geschenken van Dordrecht jaarlijks, of in ieder geval regelmatig, terugkerende geschenken waren. Alleen het bestuur van Leiden verzorgde voor zover te zien geen jaarlijkse eet- of drinkbare geschenken voor de ambtenaren.[182]

6.3 'Gratuiteyten' of giften met een specifieke reden

De giften die tot nu toe zijn besproken kwamen vooral voort uit beleefdheid, gewoonte, of om in het algemeen een goede betrekking te onderhouden met de vorstelijke ambtenaren. De begunstigden hadden geen enkele moeite dergelijke giften aan te nemen. Vrijwel alle ambtenaren profiteerden van wijn- en maaltijdschenkingen en de jaarlijks terugkerende giften. De ambtenaren die door hun positie, functie of commissie konden opkomen voor de belangen van een stad, ontvingen ook geschenken die meer discutabel waren. Die belangen konden spelen bij het verkrijgen van korting op de bede, het verdedigen of verwerven van bepaalde privileges, of juridische kwesties.[183] Het is moeilijk om te bepalen welke giften 'corrupt' waren. Wat wij nu zien als giften om ambtenaren aan te zetten tot corrupt gedrag, zag men in de vijftiende en zestiende eeuw wellicht alleen als een teken van erkentelijkheid voor het eerlijk uitoefenen van een ambt. Volgens de Leidse vroedschap van 1516 zou het bijvoorbeeld onbehoorlijk zijn om de mannen die zich tijdens een rechts-

woenten breedere mit botere ende andere propere gifften congratulieren ten eynde die gedeputeerden van den stede eenige addres ende toeganck mochte hebben ende der stede zaecken openen ende naevolgende dien zijn in de Haege tot Mechelen ende Bruyssel ghesconkcen 24 halfve vaten botere ende twaleff ghravesantsche caesen.' In de rekening van 1550-1551 wordt nog een extra post vermeld waarin een bode naar Mechelen en Brussel ging om onder andere drie halve vaten haring en gerookte 'scaeps billekens' en tongen te brengen. Adrichem, inv. nr. 2, f. 11r. Het jaar daarop hoorden ook de heren in Den Haag bij degenen die de gerookte schaapsdelen ontvingen. Adrichem, inv. nr. 3, f. 18r.

181 Voor de vis: GAD, inv. nr. 450, f. 91r-v; inv. nr. 452, f. 80v en f. 81v (1557). Voor de 'most': GAD, inv. nr. 449, f. 89r.

182 Deurwaarders, portiers en boden kregen van Leiden naar oude gewoonte wel een nieuwjaarsgift. SAL, inv. nr. 600, f. 80v-81r. Hoorn stuurde jaarlijks bokking naar de heren van de Rekenkamer in Den Haag. Zoon, '"Beter gegeven"', 19.

183 In 1518 besloot de vroedschap van Gouda dat degenen die ter dagvaart reisden gehele volmachten zouden hebben om te spreken met de stadhouder 'ende raedt ofte mit andere goede vrunden, die dese stede goetgunders zijn, ende deselve vrunden een gratuiteyt toe te vougen tot goetduncken van den gedeputeerden naedat die saicke by hemluyden getracteert ende gehandelt sal worden ende dat men de saicke soe luttel maicken mach in 't consenteren van der beede als 't mogelijcken is.' *GVR*, 15 november 1518. Zie ook: *GVR*, 8 augustus en 7 september 1518. In 1551 besloot de vroedschap van Leiden dat nieuwe vrienden 'boven ten Hove' gemaakt moesten worden omdat de oudere vrienden overleden waren. SAL, inv. nr. 384, (VI) f. 48r. In de zeventiende eeuw waren het vooral de giften die een eenmalig karakter hadden, in ruil voor een welomschreven wederdienst, die het minst acceptabel waren. Janssen, *Creaturen van de macht*, 211.

Afb. 17 De zeer invloedrijke onbezoldigd raadsheer Frederik van Renesse (1470-1538) werd veelvuldig begunstigd door de steden. Zijn beschadigde grafmonument in de O.L. Vrouwekerk in Breda toont de zeven smarten van Maria.

zaak voor de stad hadden ingezet niet te bedanken, zelfs al was de zaak geheel terecht in hun voordeel uitgevallen.[184]

Voor de historicus is het jammer dat niet altijd de namen genoemd worden van de mannen die profiteerden van een geschenk. Net als bij de geschenken van de Staten van Holland zijn het desalniettemin de stadhouders, de beide presidenten, Frederik van Renesse, Vincent Cornelisz. en de centrale ambtenaren die het meeste bij name genoemd worden, wat nog eens bevestigt dat zij degenen waren die iets voor

184 In 1513 was er in Leiden een 'beroerte' geweest op de ommegangsdag, waarvoor de Leidenaars zich moesten verantwoorden voor de Grote Raad. 'Ende hoewel die voirs. stede der voirs. zaicken onsculdich was, en zoude nochtans niet behoirlick wesen dat men den ghenen die de stede tot heurder onschult beholpen hebben gheen danckbairheyt bewijsen en zoude.' SAL, inv. nr. 383, f. 207r. Een parallel valt te trekken met Shakespeare's *Merchant of Venice* (einde act 4 scene 1 tot begin act 4 scene 2 en act 5 scene 1, regels 209-222). De hoofdrolspelers bieden giften aan de 'jonge *doctor*' aan, die in een rechtszaak gunstig juridisch advies heeft gegeven. Het gevoel van verplichting is zo groot dat één van hen niet kan weigeren om de ring te geven die hij van zijn vrouw heeft ontvangen.

de steden konden betekenen. In 1518 ontvingen Vincent Cornelisz. en Frederik van Renesse 250 pond voor hun diensten aan de stad Gouda.[185] In het rekenjaar 1518/1519 ontvingen zij en Nicolaas Everaerts een os en een half vat boter voor hun hulp aan Haarlem bij het verkrijgen van een korting in de bede.[186] Hetzelfde trio werd begunstigd in 1519/1520 toen de Leidenaren tot de conclusie kwamen dat zij, in tegenstelling tot de andere steden, te weinig deden om de invloedrijke heren aan hun kant te krijgen.[187] In 1521 ontvingen Vincent Cornelisz. en Nicolaas Everaerts glasramen van Leiden.[188] In 1523 kregen Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. beiden dertig pond voor de surseance van betaling die ze voor Haarlem hadden weten te regelen. Frederik ontving in 1524 appel- en perenbomen van Gouda voor een 'sonderlinge dienst die hij dese stede gedaen heeft'. Vincent kreeg op zijn beurt in 1535 honderd pond van Gouda voor zekere diensten.[189] In 1531 ontvingen Vincent Cornelisz. en president Gerrit van Assendelft 174 pond (29 pond Vlaams) van Amsterdam voor niet nader gespecificeerde diensten.[190] Gerrit van Assendelft ontving van de stad in het tweede kwart van de zestiende eeuw bovendien regelmatig ossen en wagenschot.[191] In 1556 verscheepten de regeerders van Gouda 25 appelbomen en 25 perenbomen naar hem.[192]

De stadhouders namen in vergelijking met de hiervoor genoemde heren een minder opvallende plaats in bij het geschenkpatroon van de steden. De kwaliteit van de giften die ze ontvingen was wellicht hoger, maar de frequentie waarin ze iets toebedacht kregen was lager. Waarschijnlijk wisten de boven genoemde ambtenaren meer lokale connecties op te bouwen dan de frequent afwezige stadhouders, wat zich vertaalde in een groter aantal geschenken. Stadhouder Anton van Lalaing

185 OAG, inv. nr. 1177, f. 69r.

186 SAH, inv. nr. 401, f. 54v, f. 65v-66r. Van Steensel, 'Giften aan vrienden', 17. Zie verder voor de schenking van ossen aan de centrale ambtenaren Filips Wielant en Jan Roussel in 1510/151: SAH, inv. nr. 393, f. 54v; aan ontvanger van de bede Willem Goudt en president Nicolaas Everaerts in 1513/1514: SAH, inv. nr. 396, f. 61r-v; aan Nicolaas Everaerts, Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. in 1519/1520: SAH, inv. nr. 402, f. 52r; aan rentmeester van Kennemerland Adriaan Stalpaert in 1533/1534: SAH, inv. nr. 416, f. 80r-v. Voor de gift van de os in de Bourgondische periode: Damen, *De staat van dienst*, 409.

187 SAL, inv. nr. 600, f. 72r. In de vroedschap was besproken 'hoe dat die stede verscheyden saicken heeft hangende zoe wel voir den Grooten Raide als voor den Hove van Hollant ende dat der stede saicken hulpe behoeven. Ende omdat die stede van Leyden die vrienden zoe wel niet en voorziet als andere steden doen soe en staet die stede tot sulcke estimacie niet als andere noch en kan tot sulcke expedicie niet geraicken'. Zie voor de vroedschapsresoluties: SAL, inv. nr. 383, f. 269r-v, f. 280r ('ende dattet Hoff begeerlicken is soe dat van noode is vrienden te onderhouden').

188 SAH, inv. nr. 404, f. 62r, f. 63v. Vaak werd een raadsheer een glasraam geschonken op het moment dat hij een nieuw huis bouwde, maar het lijkt niet waarschijnlijk dat beide ambtenaren daar tegelijkertijd mee bezig waren. Kort voor 1538 kreeg raadsheer Abel van Coulster een glasraam geschonken van elk van de grote steden van Holland. Het ligt voor de hand dat hij wel een nieuw huis aan het bouwen was of had gekocht. SAL, inv. nr. 384, (IV) f. 6v.

189 SAH, inv. nr. 406, f. 64v; OAG, inv. nr. 1182, f. 20r; inv. nr. 1192, f. 28r.

190 GAA, inv. nr. 5014-1, f. 26v.

191 O.a.: GAA, inv. nr. 5014-6, f. 36r (wagenschot); inv. nr. 5014-9, f. 47r (wagenschot); inv. nr. 5014-10, f. 49v (ossen); inv. nr. 5014-12, f. 44v (wagenschot); inv. nr. 5014-17, f. 51v (ossen); inv. nr. 5014-20, f. 58v (ossen); inv. nr. 5014-23, f. 67v (ossen); inv. nr. 5014-26, f. 69r (ossen); inv. nr. 5014-27, f. 63v-64r (wagenschot).

192 OAG, inv. nr. 1213, f. 26r. De vrouw van de president van de Grote Raad in Mechelen kreeg in 1520 het dubbele aantal appel- en perenbomen. OAG, inv. nr. 1178, f. 21r.

kreeg desalniettemin in 1536 tijdens zijn verblijf in Utrecht niet minder dan elf tonnen bier toegezonden door Gouda. In 1537 kreeg hij 300 wagenschot van Amsterdam voor hulp bij het verkrijgen van korting in de bede.[193] In 1542 ontving stadhouder René van Chalon 271 'Pruise deelen' (planken gezaagd hout) van Amsterdam.[194] Maximiliaan van Bourgondië ontving in 1547 een paard van Gouda, waarschijnlijk vanwege zijn aantreden als stadhouder. In 1557 kreeg hij in Veere 200 wagenschot en twee vaten bier toegestuurd van Amsterdam.[195] Naast deze invloedrijke mannen waren het uiteraard ook de centrale ambtenaren in Brussel die begunstigd werden.[196] Zij zaten nu eenmaal dichter bij het vuur waar de uiteindelijke beslissingen genomen werden.

Het schenkpatroon van de individuele steden was niet fundamenteel anders dan dat van de Staten van Holland, waarin ze gezamenlijk optraden. Hoewel de steden schonken uit eigen belang in plaats van het gewestelijk belang, verandert dit niet de selectie van de personen die op centraal niveau iets gedaan konden krijgen. In het rijtje van begunstigden is alleen raadsheer Joost Sasbout een opvallende afwezige, wat er op kan wijzen dat hij zich minder sterk inzette voor de individuele steden dan voor de Staten van Holland. Als verklaring kan echter ook gedacht worden aan het ontbreken van de rekeningen van zijn geboortestad Delft. De steden gaven hoe dan ook geen groot deel van hun jaarlijks budget uit aan geschenken. In Dordrecht schommelde het in de zestiende eeuw tussen de 1 en 2% van het totale budget, waarvan zeker niet alles werd besteed aan de gewestelijke ambtenaren.[197] Ook in Haarlem werd een zeer bescheiden deel van het beschikbare kapitaal aan geschenken besteed, hoewel de fluctuaties per jaar sterker waren.[198] Van 1493-1556 werd in Leiden nooit meer dan 1% van het budget aan wijn- en maaltijdgeschenken besteed. In de Habsburgse periode nam het aantal bezoekers en de kosten voor maaltijden bovendien scherp af.[199]

Helaas is het niet mogelijk om na de Staten van Holland en de steden nog een stap lager te gaan en systematisch te onderzoeken welke giften de ambtenaren ontvingen van particulieren. Het is opvallend dat in de instructies voor het Hof van Holland niet is opgenomen dat de raadsheren geen giften mochten aannemen voor of na de rechtszaak. In de ordonnanties voor de Raad van Brabant staat dit wel expliciet vermeld.[200] Desalniettemin zijn er wel bronnen die op dergelijke praktijken

193 OAG, inv. nr. 1193, f. 25r; *Jacobsz. II*, 385; GAA, inv. nr. 5014-6, f. 34v, f. 36r.

194 GAA, inv. nr. 5014-11, f. 51r-v.

195 OAG, inv. nr. 1204, f. 28v; GAA, inv. nr. 5014-26, f. 64v-65r. De dienaren van de stadhouders werden ook door Amsterdam begunstigd. De stad schonk in 1539 honderd wagenschot aan een secretaris van Anton van Lalaing en in 1541 ging hetzelfde geschenk naar de hofmeester van René van Chalon. GAA, inv. nr. 5014-8, f. 38r; inv. nr. 5014-10, f. 50v.

196 Zie bijvoorbeeld: GAA, inv. nr. 5014-9, f. 45v-46v; inv. nr. 5014-10, f. 49r, f. 50v.

197 In Dordrecht ging het in 1501 om circa 1,2 % van alle uitgaven, in 1535 om 0,9% en in 1553 om 1,8%. Zie respectievelijk GAD, inv. nr. 440, 446, 449.

198 Van Steensel, 'Giften', 2, 4, 21. Voor de periode 1483-1558, werd 0,6 tot 5,58 procent van het stedelijk budget aan schenkingen besteed.

199 Damen, 'Giving by pouring', 87, 99-100.

200 Zie voor deze bepaling in de instructie van de Raad van Brabant van 1531: *ROP* III, 92 (artikel 15). Voor

wijzen. In het Groot Privilege voor Holland en Zeeland van 1477 wordt 'corruptie' verschillende malen in verband gebracht met het Hof van Holland.[201]

Ook het uitdelen van giften door de ambtenaren blijft grotendeels buiten de bronnen. De Leidse vroedschap besloot in 1496 dat als de raadsheren en rekenmeesters 'gratuiteyten' wilden uitdelen om te voorkomen dat de Rekenkamer naar Mechelen werd verplaatst, ze dit uit hun eigen zak moesten betalen.[202] Gerrit van Assendelft schreef in 1535 dat een aantal heren flink in de buidel zou tasten om bezoldigd raadsheer te worden.[203] Gerrit had zelf via de pensionaris van Delft een gouden ketting aan de vrouw van de president van de Grote Raad geschonken, 'in recompense van de vrundtschappe die hij heere Gerrit van haeren voors. man genooten en hadde'. Toen haar echtgenoot hier achter kwam, moest ze de ketting echter teruggeven.[204] Het is jammer dat juist deze geschenken, die het meest rieken naar directe beïnvloeding of omkoping, grotendeels buiten het gezichtsveld blijven. Ze lijken een bijna standaard onderdeel gevormd te hebben van de dagelijkse praktijken bij de Hoven.[205] Waarschijnlijk gold ook voor de ambtenaren dat ze vonden dat elke dienst beloond moest worden.

Besluit

In dit hoofdstuk kwam het persoonlijke element als belangrijkste factor naar voren bij het gladstrijken van de verhouding tussen de vorst en de onderdanen. De individuele invulling van een ambt was doorslaggevend voor de betekenis die iemand in die functie kon hebben. Op het niveau van de Staten van Holland waren het logischerwijs de stadhouders en presidenten die een belangrijke rol speelden. Ook mannen als Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. echter, een onbezoldigd raadsheer en een rekenmeester, wisten veel invloed uit te oefenen. Hun invloed hadden ze eerder te danken aan het aanzien en vertrouwen dat ze bij de verschillende bestuurslagen genoten dan aan de functies die ze bekleedden. Op lokaal niveau

1558: *ROP* VII, 282 (artikel 22). Het is goed mogelijk dat de raadsheren bij hun eedaflegging moesten zweren geen giften aan te nemen. Hoewel voor de raadsheren geen eedaflegging is teruggevonden, was dit één van de zaken die de baljuws in Holland in de onderzochte periode moesten zweren. Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*, 98-99.

201 Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 76-77.

202 SAH, inv. nr. 382, f. 442r (13 juli 1496). De Leidenaren zouden protesteren, maar besloten ook dat men 'geen gratuwiteyt geven noch loven en sel noch dair in treden en sel, dan willen die heeren van den Rade ende die meesteren van den Rekencamer enige gratuwyteyten geven dat sij dat selver uit horen buydel geven sonder 't lant dair yet toe te doen'.

203 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 144r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 12 september 1535).

204 HvH, inv. nr. 747, sen. 77; Holleman, *Dirk van Assendelft*, 252.

205 Zie ook: Groebner, *Liquid Assets*, 75. Zie verder bijvoorbeeld de vermeende handelwijze van de ontvanger van de omslagen van de Staten van Holland Aart Coebel in de jaren vijftig van de zestiende eeuw, die duizenden guldens zou spenderen om ambten voor zichzelf en zijn naasten te verkrijgen. Meilink, 'Remonstrantie', artikel 15. In het testament van Vincent Cornelisz. wordt melding gemaakt van een gouden kruis dat afkomstig zou zijn geweest van griffier Jan de Jonge. Het is helaas niet duidelijk hoe Vincent in het bezit daarvan was gekomen. Schagen, inv. nr. 283.

lieten dezelfde mannen zich gelden, maar konden ook andere heren gewicht in de schaal leggen in de steden waarmee ze bindingen hadden. Aan hun persoonlijke woord hechtten de onderdanen meer waarde dan aan de toezeggingen die van hoger niveau kwamen. De invloedrijke ambtenaren op gewestelijk en stedelijk niveau werden soms ook ingezet voor het verzetten van de wet in een stad. De invloed die bepaalde ambtenaren konden uitoefenen vertaalde zich altijd in begunstiging door de Staten en steden van Holland. De onderdanen hoopten zo dat de ambtenaren hun invloed op positieve wijze voor hen zouden aanwenden.

De grote invloed van een beperkt aantal ambtenaren kwam in iedere paragraaf weer duidelijk naar voren. Hoewel er in een prosopografische studie aandacht moet zijn voor het algemene en de diversiteit aan individuen, was het onvermijdelijk om iedere keer weer de namen van Gerrit van Assendelft, Frederik van Renesse en Vincent Cornelisz. te noemen. Zij bemiddelden tussen centraal niveau en onderdanen, of zelfs tussen stadhouder en onderdanen. De mate waarin zij werden begunstigd, zowel door de vorst (hoofdstuk 2.2.3) als door de onderdanen, onderstreept nog eens dat zij van groot belang waren voor een goede verstandhouding tussen de verschillende bestuurslagen.

In het vorige hoofdstuk is een formele verwijdering geconstateerd tussen de mannen in dienst van de vorst en de mannen in dienst van de onderdanen vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw. Er kwam een vastere omlijning van de grenzen die een ambtenaar niet mocht overschrijden. De mogelijkheden van de ambtenaren als makelaars, bemiddelaars, werden zo beperkt. Ook in dit hoofdstuk kunnen we, wederom vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw, een vermindering van informele invloed aanwijzen. Op de statenvergaderingen had een beperkt aantal gewestelijke ambtenaren de touwtjes in handen. Toen zij door natuurlijk verloop verdwenen, namen geen mannen met een vergelijkbare invloed hun plaats in. Op lokaal niveau zagen we dat de bindingen van de ambtenaren met de steden in de zestiende eeuw nog lang onderhouden werden, zelfs al integreerden veel ambtenarenfamilies in Den Haag. Op het moment dat minder stadsdienaren in dienst van de vorst kwamen, betekende dit echter automatisch ook een verwijdering tussen de vorstelijke ambtenaren en de onderdanen. Ook door de verschuiving van de grote steden naar Den Haag als belangrijkste rekruteringscentrum voor de ambtenaren (hoofdstuk 3.1.2), werden de banden tussen het vorstelijke ambtenarenapparaat en de onderdanen losser gemaakt. De Staten van Holland konden hierdoor meer autonoom opereren. Op het moment dat de vorst minder steunde op de informele relaties, verzwakte zijn positie ten opzichte van de Staten van Holland.

5 Ketterbestrijding

Inleiding

Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw was de bestrijding van ketterij een bijna standaard taak van de gewestelijke ambtenaren. Het succes van de verschillende hervormingsbewegingen en de weerstand die de repressie opriep, maakten de ketterbestrijding tot een lastige taak. De ketterse stromingen in de Nederlanden uit de eerste helft van de zestiende eeuw zijn door anderen al uitvoerig behandeld.[1] Het is onvermijdelijk om die voorgangers gedeeltelijk te herhalen en een kort overzicht te geven van de verschillende gebeurtenissen en achtergronden. Hoewel ook door de andere auteurs reeds aangestipt, zal ik hier voor het eerst specifiek kijken naar de rol van de gewestelijke ambtenaren in de bestrijding, hun houding tegenover ketters, hun plichtsgetrouwheid in het opvolgen van bevelen van het centrale niveau en de manier waarop de onderdanen tegen hun optreden aankeken.

De ketterbestrijding vond haar oorsprong in de twaalfde en dertiende eeuw toen de leer van de katholieke kerk strakker werd omlijnd. De ideeën van groeperingen die afweken van de vastgestelde doctrine werden vervolgens bestreden. Alternatieve denkbeelden bleven echter spelen onder delen van de bevolking. De ideeën van theologen als 'Meester Tegenspreker' Wessel Gansfort (1419-1489) en dissidente denkers als John Wycliff (ca. 1330-1384) en Jan Hus (ca. 1370-1415), waren in de vijftiende eeuw goed bekend in de Nederlanden. Vaste uitdrukkingen om de spot te drijven met de eucharistie en de heilige Maria dateren waarschijnlijk van voor de reformatie in de zestiende eeuw. De geestelijken genoten privileges zoals belastingvrijdom, die met name vanaf de jaren twintig bijdroegen aan een al langer heersend klimaat van antiklerikalisme in de Nederlanden. Een veelomvattende hervormingsbeweging ontstond toen Luther in 1517 zijn 95 stellingen, vooral gericht tegen de aflaathandel, op een kerkdeur in Wittenberg spijkerde.[2] Dankzij de boekdruk-

1 Zie voor algemene informatie over de vroege reformatie in de Nederlanden bijvoorbeeld: Duke, *Reformation and revolt*; Goosens, *Les inquistions* I-II; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*; Mellink, *De wederdopers*; Spruyt, *Cornelius Henrici*; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, hoofdstuk 6; Woltjer, *Friesland*; Waite, *David Joris*; Zijlstra, *Om de ware gemeente*.

2 Bijsterveld, *Laverend*, 279-280; Duke, *Reformation and revolt*, 27, 29, 49, 70, 80-82, 124; Marnef, *Antwerp*,

kunst, open grenzen en een relatief grote geletterdheid raakten hervormingsgezinde geschriften en opvattingen snel verspreid in de Nederlanden. De overheid wist moeilijk raad met de maatschappelijke en religieuze veranderingen die de Hervorming met zich meebracht.[3] De Reformatie bracht verschillende geloofsvarianten voort, die moeilijk te categoriseren waren en waarvan de vaagheid van de verschillen het meest kenmerkende was.[4] De autoriteiten maakten vaak hooguit een verschil tussen de wederdopers of anabaptisten, die de kinderdoop afwezen, en de andere stromingen die ze over één kam schoren met het woord 'lutheryanen'.[5]

Karel V zag zich als de aangewezen beschermer van de katholieke kerk en maakte de bestrijding van het Lutherse gedachtegoed tot één van zijn levenstaken.[6] Aan het begin van de zestiende eeuw was de rol van de wereldlijke macht bij de ketterbestrijding nog beperkt tot het assisteren van de kerkelijke rechtbank en het uitvoeren van de vonnissen. Onder Karel V echter raakten de wereldlijke rechtbanken, in de eerste plaats de gewestelijke hoven, direct verantwoordelijk voor een groot deel van de bestrijding. Omdat het initiatief voor de bestrijding voornamelijk van Karel zelf kwam, en niet van de paus, was het logisch dat hij de middelen waarover hij de directe controle had, de wereldlijke rechtbanken, inzette voor zijn doeleinden. Terwijl oorspronkelijk de redding van de ziel nog het eerste doel was van de ketterbestrijding, richtte Karel zich steeds meer op het hard optreden tegen iedere vorm van ketterij met de doodstraf, waarbij ketters werden veroordeeld als rebellen die de maatschappelijke orde verstoorden en zich schuldig maakten aan majesteitsschennis.[7]

Vanaf 1520 vaardigde Karel plakkaten uit die gericht waren tegen Luther en zijn werken. De eerste ordonnanties waren nog weinig gedetailleerd, maar in 1529 werd een 'rigoreus' plakkaat uitgevaardigd waarin de vervolging werd aangescherpt, aparte commissarissen (twee raadsheren per gewest) voor de vervolging werden aangewezen en de eigenzinnigheid van de steden in de vervolging aan banden werd gelegd. In 1531 werd het plakkaat in iets gewijzigde vorm herhaald. Er bleven desalniettemin mogelijkheden tot een lichtere straf als er verzachtende omstandigheden waren. Het meerekenen van de persoonlijke omstandigheden werd bemoeilijkt in het plakkaat van 1540 waarin Karel de doodstraf vastlegde voor vrijwel iedere overtreding en de mogelijkheid tot gratie specifiek voorbehield aan zichzelf of de landvoogdes. Tenslotte werd in 1550 het beruchte 'bloedplakkaat' uitgevaardigd waarin alle overtredingen zonder enig pardon met de doodstraf werden bestraft en

51-52; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 18, 186; Tracy, 'Elements of anticlerical sentiment'; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 45-46. Zie voor Wessel Gansfort (*magister contradictionis*): Van Moolenbroek, 'Wessel Gansfort'.

3 Blockmans, *Keizer Karel V*, 141; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 185. Zie voor de snelheid waarmee pamfletten verspreid konden worden: Duke, *Reformation and revolt*, 113-114.

4 Mellink, *De wederdopers*, 326; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 22, 29, 153; Woltjer, *Friesland*, 104; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 41-42. Zie voor een kort overzicht van de Nederlandse hervormingsbeweging tot 1535 ook Waite, *David Joris*, deel I.

5 Zie ook: Goosens, *Les inquisitions* II, 14.

6 Brandi, *Keizer Karel V*, 108. Al op het Vierde Lateraanse concilie (1215) was bepaald dat de vorsten ketters moesten vervolgen in al hun territoria. Goosens, *Les inquisitions* I, 34.

7 Goosens, *Les inquisitions* I, 31-32, 40-41.

lokale rechtbanken een zaak aan het gewestelijke hof moesten voorleggen als ze meenden dat de straf disproportioneel was ten opzichte van de overtreding.[8]

Ketterij werd gelijk gesteld aan goddelijke majesteitsschennis of hoogverraad, 'crimen laesae majestatis', waarin de normale rechterlijke procedures konden worden omzeild en de stedelijke privileges niet geldig waren.[9] De protesten van de onderdanen richtten zich vooral op de schending van de privileges. In vergelijking met thema's als een onbelemmerde handel komt ketterij echter weinig voor in de dagvaartverslagen. In 1525 en 1528 pleitten de Staten voor het respecteren van de privileges, maar wisten ze nauwelijks een vuist te maken.[10] De veelvuldige klachten over de schending van rechten stuitten altijd op het simpele antwoord dat bij ketterij de privileges krachteloos waren.[11] Alleen op het moment dat een Hollander buiten het land gevoerd dreigde te worden, deden de Staten succesvol een beroep op het 'privilegium (of ius) de non evocando'.[12] Volgens dit 'privilegium', dat in 1452 was verleend door Filips de Goede, mocht iedereen terechtstaan voor de overheid van het gewest of de stad waar hij of zij woonde.[13]

In de rekeningen van de rentmeesters van de exploten van de jaren 1525-1545 staan de reiskostenvergoedingen opgetekend van de ambtenaren die zich bezighielden met de ketterbestrijding. Uit die posten blijkt dat niet iedere stad even vaak bezocht werd door de ambtenaren van het Hof van Holland (zie tabel 5.1). De frequentie waarin Amsterdam, Delft, Leiden en Haarlem (vier van de Hollandse hoofdsteden) werden bezocht steekt schril af tegen de reizen naar Dordrecht en Gouda (de andere twee hoofdsteden). Zeeland werd bijna helemaal met rust gelaten.[14]

8 Zie voor de plakkaten in het algemeen: Goosens, *Les inquisitions* I, 47-88; Vrolijk, *Recht door gratie*, 276-280. Voor het plakkaat van 1531 en terugverwijzing naar dat van 1529. HvH, inv. nr. 29, f. 87r-91v; Goosens, *Les inquisitions* I, 52-56; Idem, *Les inquisitions* II, 187; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 140-143; Tracy, 'Heresy law', 289-290; Idem, *Holland under Habsburg rule*, 152, 159; Valvekens, *De inquisitie*, 164-166, 186-187, 190-191; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 18; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 234. Voor het plakkaat van 1540: Goosens, *Les inquisitions* I, 59-61. Voor het plakkaat van 1550: Goosens, *Les inquisitions* I, 147, 173; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 234-235.

9 Blockmans, *Keizer Karel V*, 142; Goosens, *Les inquisitions* I, 30; Tracy, 'Heresy law', 285.

10 *GPB* IV, 16-19 artikel 22; *ibidem*, 19-20 artikels 10 en 11; *Van der Goes*, 18 juli 1528; Frédéricq, *Corpus V*, nr. 715. 'Die van Delff seyden daer soe veele meer bij, dat men in alle privilegien malcanderen behoorde te assisteren, al soudt men daeromme in Spangen sacken.'

11 Van der Laan, 'De regering van Amsterdam', 19; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 151, 157. Over het 'crimen laesae majestatis' en de protesten in verband met het 'privilegium de non evocando' in Amsterdam: *Jacobsz.*, 268-269; Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 214; Iterson en Van der Laan, *Resoluties*, 72-73, 75-76. Voor de aantasting van de Woerdense privileges: Gunst, *Johannes Pistorius*, o.a. 113-114.

12 o.a: *Sandelijn*, 367-368; *Sandelijn II*, 15, 68 ('Eodem is oec geresolveert dat men de president Viglius zoude spreken beroerende die vuytvoeringe van de pastoeren van Heenvliet, Rotterdam ende Ouwerschye dat alsoe de zelve zoude wesen pre iudiciabel 't previlegie van Hollant de non evocando ingevalle bij de inquisiteurs eenich versouck gedaen zoude worden omme die sentencien by hemluyden jegens de voers. drie pastoeren gegeven buyten Hollant ter executie te leggen.' 10 oktober 1554), 78-79; *Van der Goes*, 18 maart 1548, 10 juli 1553, 21 maart 1554, 10 oktober 1554, 5 februari 1555.

13 Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 60-61; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 158.

14 Voor Gouda telde ik negen reizen, voor Dordrecht zes en voor geheel Zeeland vijf. Zie ook: Duke, *Reformation and revolt*, 78, en Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 109.

De volgende twee paragrafen gaan over de rol van de inquisitie in de Nederlanden en de samenwerking met het Hof van Holland. Het beeld dat van de ambtenaren naar voren komt in martelaarsverhalen zal daarbij ook tegen het licht worden gehouden. Vervolgens staat het optreden van het Hof tegen wederdopers centraal, waarna uiteindelijk getracht zal worden de individuele houding tegenover ketterij van de individuele ambtenaren na te gaan. De houding van de ambtenaren zoals die naar voren komt in de literaire teksten zal worden getoetst aan de administratieve bronnen en de correspondentie.

Tabel 5.1 Bestemmingen van de ambtenaren ter bestrijding van ketterij 1525-1545[15]

Stad	*Aantal reizen*
Amsterdam	49
Delft	43
Leiden	36
Haarlem	28
Monnickendam	15

1 Het begin: de vervolging van Cornelis Hendriksz. Hoen (1522-1523)

De impact die de ketterbestrijding uiteindelijk zou hebben was nog moeilijk te overzien aan het begin van de jaren twintig van de zestiende eeuw. Het verzoek dat enkele leden van de Staten van Holland in 1522 aan Margareta van Oostenrijk wilden doen om ontheffing te krijgen van de 'saicken van Luter', komt achteraf gezien enigszins naïef over.[16] De uitvoering van de plakkaten was oorspronkelijk niet alleen de taak van de wereldlijke autoriteiten, maar vooral van de in 1522 in het leven geroepen keizerlijke inquisitie. Deze inquisitie werkte geheel zelfstandig en de plaatselijke gezagsdragers waren verplicht de inquisiteurs te assisteren.[17]

Frans van der Hulst, raadsheer in de Raad van Brabant, ontving in 1522 een commissie van Karel V als inquisiteur in de Nederlanden. Meester Floris Oom van Wijngaarden Jansz., voormalig Hollands raadsheer, werd aangesteld om hem te assisteren.[18] Hun eerste Hollandse slachtoffer was advocaat voor het Hof van Hol-

15 Gebaseerd op: RekRek, inv. nr. 4448-4468. 'Ander ontfanck extraordinarys geemployeert tot betalinge van de oncosten in 't stuck van de informatien ende executien van de luteryanen.' De tabel is gebaseerd op de gegevens van 324 reizen, soms met meerdere bestemmingen. De reisbestemmingen van het lagere personeel als deurwaarders en boden zijn niet opgenomen. Zie ook: Waite, *David Joris*, 33, die constateerde dat na 1525 het zwaartepunt van de reformatie verschoof van het zuiden naar het noorden en met name naar Amsterdam, Delft en Haarlem.

16 SvH, inv. nr. 3, f. 75v. 'Dat oick te kennen gegeven was dat de commissaryssen van den saicken van Luter mit huer procedueren op eenigen in dese landen wel zwaricheyt oft nyewicheyt zouden mogen maicken dat men dairomme an mijnen genaden vrouwe solliciteren soude een generale abolicie voir den ondersaten van dese lande om van den saicken van Luter ontlast te wesen ende meerder inconvenienten te scuwen' (22 juni 1522).

17 Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 48-49; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 233.

18 Goosens, *Les inquisitions* I, 137; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 152-153; Valvekens, *De inquisitie*, 172-173.

land Cornelis Hendriksz. Hoen, soms ten onrechte geïdentificeerd met onbezoldigd raadsheer Cornelis Hendriksz..[19] In reformatorische kringen is hij bekend geworden door zijn interpretatie van het laatste avondmaal, postuum gepubliceerd in 1525.[20] De vervolging van Hoen zou bij voorbaat niet eenvoudig zijn, vanwege zijn connecties met verschillende stadsbesturen. Tot aan zijn arrestatie stond hij op de loonlijst van Gouda, Leiden en Haarlem als stadsadvocaat.[21]

Floris Oom van Wijngaarden Jansz. heeft zich bijzonder ingespannen bij de vervolging van Cornelis Hoen. Met de andere inquisiteurs was hij van mening dat alle ketterzaken onder de directe jurisdictie van de keizer en paus vielen en dat het Hof van Holland zich er buiten moest houden. Eind 1522 en begin 1523 gaf de Raad toe aan de eisen van Floris en liet Cornelis Hoen in de handen van de inquisiteurs. Floris bracht Cornelis naar Geertruidenberg, vanouds de Hollandse grensstad, maar de gevangene verzocht de Staten van Holland om tegen deze gang van zaken te protesteren met verwijzing naar het 'privilegium de non evocando'. Cornelis werd spoedig daarna weer teruggebracht naar Den Haag.[22] Toen Floris Oom van Wijngaarden het plan opvatte om Cornelis medio1523 met een kar naar Gorinchem te brengen, steunde de Raad de protesten van de Staten.[23] Cornelis werd uiteindelijk samen met zijn medegevangene, Willem Klaasz. de Volder (later beter bekend als Gnapheus), op borgtocht vrijgelaten. Hij stierf twee jaar later.[24]

Mede naar aanleiding van de protesten die het optreden tegen Hoen veroorzaakt had, bepaalde Margareta van Oostenrijk op 3 maart 1523 een vaste procedure voor de bestrijding van ketters in Holland. Een raadsheer van het Hof van Holland moest bij het onderzoek van de inquisiteur betrokken worden. Als het onderzoek volbracht was moesten ze met twee *doctores* in de theologie de verdachte ondervragen, waarna rapport werd uitgebracht aan Joost Lauwerijns, president van de Grote Raad van Mechelen, en de inquisitie het vonnis uitsprak. Deze vorm van proce-

19 Duke (1990) noemt Cornelis Hoen bijvoorbeeld als lid van het Hof: Duke, *Reformation and revolt*, 20. Spruyt (1996) liet het meest recent in het midden of Cornelis Hoen te identificeren valt met de onbezoldigd raadsheer. Hij noemt Hoen niet als zodanig, maar verwijst wel naar de pagina in de *MR* waarin een Cornelis Hendriksz. als onbezoldigd raadsheer wordt vermeld in 1511. Spruyt, *Cornelius Henrici*, 63. Deze mogelijkheid wordt definitief ontkracht door de vermelding in 1515 van de weduwe van een meester Cornelis Hendriksz., in zijn leven 'raidt'. HvH, inv. nr. 1737, 15-10-1515.

20 Spruyt, *Cornelius Henrici*, 78-96, 199-200.

21 OAG, inv. nr. 1178, f. 45v; inv. nr. 1182, f. 37v; SAH, inv. nr. 396, f. 25v; inv. nr. 404, f. 25r; SAL, inv. nr. 596, f. 62v; inv. nr. 604, f. 68r.

22 Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 126; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 98-103, 264-265; SAH, inv. nr. 3, f. 106v (13 maart 1523); *GVR*, 13 maart 1523. 'Aengaende meester Cornelis Hoen sijn begeerte is geaccordeert by de vroescap, dat men by de staten van dese lande mede mijn G.V. verzoeken sullen om expedicie te hebben van syne saicke off dat hy op caucie juratoir soude ontslagen moegen worden.' Zie voor de protesten van de Staten van Holland: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 188-189; Frédéricq, *Corpus* IV, nr.125. 'et mesmement que de caz dhérésie aucuns hollandois eussent estés par cidevant traittiez aud. pays par les lieutenant, président et gens du conseil y ordonné'. Zie voor Floris Oom van Wijngaarden Jansz. bijlage 2 en Ter Braake, 'Korte Biografie'.

23 Spruyt, *Cornelius Henrici*, 98-103, 264-265.

24 Een beschrijving hiervan van Gnapheus zelf in de voorrede van zijn *Tobias ende Lazarus*, 8-9. Zie voor de levensloop van Gnapheus (Willem de Volder) bijvoorbeeld: Atkinson, *Acolastus*, 1-2 en Cramer en Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* I, 137-149.

deren zou gelden voor alle van ketterij verdachte Hollanders.[25] Frans van der Hulst en Floris Oom van Wijngaarden maakten zich echter zo onmogelijk door hun vaak gewelddadige optreden, dat de eerste op een gegeven moment zelfs niet meer naar Den Haag durfde te gaan wegens bedreigingen tegen zijn persoon.[26] De Staten van Holland wisten de landvoogdes er uiteindelijk toe te bewegen de commissie van Van der Hulst in te trekken.

Na het vertrek van Frans van der Hulst had de inquisitie nog wel vertegenwoordigers in Holland, maar de leden van de 'Nederlandse' inquisitieraad zaten te verspreid om een effectieve rechtbank te vormen. Pas in 1525 werd een eerste vergadering van de inquisitie gehouden in Den Haag. Alleen in probleemgevallen kwamen de inquisiteurs er in de volgende decennia nog aan te pas. De controle op de lokale rechtbanken werd voornamelijk toevertrouwd aan het Hof van Holland. De werkelijke competentiestrijd was nu tussen het Hof en de rechtbanken in de steden, die de jurisdictie wilden behouden over hun eigen poorters.[27]

2 De inquisitie en Hollandse ambtenaren in literaire werken: Jan de Backer (1525) en Angelus Merula (1554)

In deze paragraaf zullen de verhalen over twee bekende protestantse martelaren in Holland aan bod komen. Het gaat om Jan de Backer, die na zijn veroordeling in 1525 de geschiedenis is ingegaan als het eerste dodelijke slachtoffer van de kettervervolging in Holland, en om Angelus Merula die bijna dertig jaar later hetzelfde lot wachtte. In de martelaarsverhalen komt ook de rol van de ambtenaren van het Hof van Holland bij de vervolging naar voren. Hoewel het in zekere mate om werken van propaganda en ter stichting gaat, waarin de martelaren en de verschillende vervolgers volgens vast model worden geportretteerd zoals ze zich hadden moeten gedragen, zijn de verhalen voor de historicus niet noodzakelijkerwijs onbruikbare bronnen. De beschrijvingen moesten geloofwaardig zijn en daarom in ieder geval wat betreft verifieerbare feiten, namen en jaartallen op de waarheid berusten.[28] Hier is belangrijk dat de verhalen inzicht geven in de rol die vooraanstaande figuren in de Nederlandse hervormingsbeweging de ambtenaren toeschreven. Het te destilleren beeld zal in de loop van dit hoofdstuk getoetst worden aan de andere beschikbare bronnen.

25 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 180; Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 125 ('et semblable manière de procéder madite dame ordonne estre tenue contre tous hollandois que lon voudroit dire ou accuser estre de la sekte Luthérane, selon la commission et instruction dud. maistre Franchois et les lettres de lempereur dessus toucheés'). Zie voor Joost Lauwerijns: Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 91.

26 Als veiligheidsmaatregel wilde Margareta van Oostenrijk hem onderbrengen in het keizerlijk huis, waar Frederik van Renesse (vermeld als de heer van Mal) normaal gesproken vertoefde en verder zorg dragen voor zijn veiligheid. Frans was desalniettemin niet over te halen. Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 162.

27 Tracy, 'Heresy law', 285; Idem, *Holland under Habsburg rule*, 154-155; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 56, 98, 104-105; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 233, 235.

28 Gregory, *Salvation at stake*, 21-26; Jelsma, *Adriaan van Haemstede*, 231-233, 238, 250-251; Pettegree, 'Adriaan van Haemstede', 69. Zie ook: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 249.

De priester Jan de Backer (Johannes Pistorius), of Jan van Woerden, moest zich in 1525 voor de inquisitie en twee Hollandse raadsheren verantwoorden voor enkele onorthodoxe opvattingen en vooral voor het huwelijk dat hij was aangegaan. Na de ondervragingen werd hij als ketter aan de Raad van Holland overgeleverd die hem tot de brandstapel veroordeelde.[29] Zijn executie had niet het gewenste afschrikwekkende effect. Door de standvastigheid van Jan de Backer werden de ketterse sentimenten onder de bevolking uiteindelijk alleen maar versterkt.[30] Er zijn twee beschrijvingen overgebleven van het proces dat voorafging aan zijn terechtstelling. Het eerste geschrift, het Latijnse *Johannis Pistorii a Worden*, is van Willem de Volder (Gnapheus) die naar eigen zeggen zijn informatie rechtstreeks van Jan de Backer had gehoord met wie hij gevangen zat. Vervolgens had hij het circa 1529 bijgeschaafd om het toegankelijker te maken voor de lezer. Het resultaat is een soort toneelspel waarin de inquisiteurs, centrale ambtenaren en raadsheren van het Hof van Holland de revue passeren.[31] Een vrijwel identiek verhaal van het proces in het Middelnederlands, *Een suuerlicke disputacie*, is geschreven door een anonymus, hoewel de auteur vermoedelijk wederom Gnapheus is. Dit verhaal lijkt op een eerdere versie van het relaas van 1529.[32]

De *suuerlicke disputacie* zal vanwege de grotere toegankelijkheid van het Middelnederlands in het volgende centraal staan.[33] Twee Hollandse raadsheren, Jan van Duivenvoorde en Barend Bucho, spelen in het werk een rol. De positieve manier waarop zij in vergelijking met de inquisiteurs worden afgeschilderd valt op. Bij de eerste ondervraging (van 11 juli) zegt Jan de Backer dat hij een openlijke verklaring wenst af te leggen, voordat hij ingaat op de vragen van de inquisiteurs. Terwijl de inquisiteurs antwoorden dat ze niets met zijn verklaring te maken hebben, zegt Jan van Duivenvoorde: 'Laet hem protesteren dat hem belieft, want tis behoorlick.' Als Jan de Backer zegt dat hij de indruk heeft dat de kettermeesters hem willen bespotten, verklaart Barend Bucho dat ze hem alleen graag tot 'beter kennisse' willen brengen. Op het moment dat Jan de Backer aanvangt met het afleggen van zijn verklaring, beginnen de inquisiteurs openlijk te lachen. Hij reageert hier verontwaardigd op en weer sust Barend Bucho de gemoederen door te zeggen: 'Neen heer Jan, die heeren en lachen om u niet; maer si willen u vromelic hooren spreken, ende doen dit slechs uit eenderley lichtuaerdicheyt.'[34]

29 Gunst, *Johannes Pistorius*, 155-155, 158, 296; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 88-90.

30 Zie voor de getuigenis hiervan door de Raad van Holland in 1527: Frédéricq, *Corpus* V, nr. 603.

31 Geprint in Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 378 (406-452). Zie voor een vertaling: Gnapheus, *Historie ende Waerachtige Beschryvinghe*. Zie ook Bakhuizen van den Brink, 'Gnapheus' verhaal'.

32 *Een suuerlicke ende seer schone disputacie*, geprint in: Frédéricq, *Corpus* IV, 453-496 (nr. 379). Zie ook Knuttel, *Catalogus*, nr. 25-27. De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 360-361 noot 3, schrijft het werk toe aan Gnapheus. Gunst (*Johannes Pistorius*, 159-161, 370) wil het werk niet aan Gnapheus toeschrijven. Een aanwijzing dat het om een eerdere versie zou gaan is dat in de *suuerlicke disputacie* de president van de Grote Raad, Joost Lauwerijns, nog wordt opgevoerd als 'een ander'.

33 Citaten en paginanummers naar Frédéricq, *Corpus* IV, 453-496 (nr. 379).

34 Frédéricq, *Corpus* IV, 454. Vergelijk de passage met Frédéricq, *Corpus* IV, 413.

Afb. 18 Raadsheer Jan van Duivenvoorde (1476-1543), hier afgebeeld met zijn echtgenote Maria van Matenesse, speelde een belangrijke rol in het literaire werk van Gnapheus over het proces tegen de protestantse martelaar Jan de Backer.

De Hollandse raadsheren doen in het werk nog een poging om Jan de Backer een eerlijk proces te geven, terwijl de inquisiteurs hem liever belachelijk maken. De raadsheren komen er desalniettemin niet zonder kleerscheuren vanaf. Op het moment dat Jan de Backer beweert dat niemand een ander tot priester mag maken, vallen ook Jan van Duivenvoorde en Barend Bucho over hem heen. Als gevolg daarvan verwijt Jan de Backer al zijn ondervragers dat ze 'seer bot ende plomp' zijn.[35] Uiteindelijk is het wel Jan van Duivenvoorde die Jan de Backer overhaalt te herhalen wat hij bekend had in het vooronderzoek. Hij belooft hierbij de ondervraagde te 'voorstaen ende verantwoorden int gheen dat reden ende recht is'.[36] Procureur-generaal Reinier Brunt speelt in het werk ook een kleine rol en klaagt over de slechte omstandigheden waarin Jan de Backer gevangen wordt gehouden, alsof hij een rover of moordenaar is.[37] Een milde houding voor iemand die in de secundaire literatuur tot in den treure bestempeld is als een fanatieke ketterjager. Zijn substituut Klaas van Dam echter, zou Jan de Backer volgens de *Johannis Pistorii a Worden* bruut de mond gesnoerd hebben toen de martelaar de toeschouwers wilde toespreken.[38]

35 Frédéricq, *Corpus* IV, 458-459.

36 Frédéricq, *Corpus* IV, 473. Zie ook: Frédéricq, *Corpus* IV, 432. Het vooronderzoek was verricht door raadsheren Abel van Coulster en Jan van Duivenvoorde. Gunst, *Johannes Pistorius*, 243.

37 Frédéricq, *Corpus* IV, 484. 'Mijn heeren, ghi moet hier eenen anderen raet (=raadsheer, of in het algemeen iemand die een belangrijke functie uitoefent in dienst van de vorst) in schicken, dat wy desen man aldus niet en bewaren ende bewaecken: tvalt ons te moelic. Oec mede en ist gheen manier van doen aldusdanighe luyden te bewaren aldus scharp: roevers ende moorders bewaertmen aldus; dese man en sal u niet ontloopen, al en set ghy hier gheen wachters.'

38 Frédéricq, *Corpus* IV, 451; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 387.

De ambtenaren van het Hof van Holland komen er in vergelijking met de gehate inquisiteurs dus goed van af in de *suuerlicke disputacie*. De inquisiteurs worden nog meer aangewezen als de schuldigen in de fictieve *hemelvaert* van inquisiteur Ruard Tapper, ongeveer dertig jaar later geschreven door Hendrik van Geldorp. De raadsheren zouden heel weinig met het vonnis te maken hebben gehad en het speet ze heel erg Jan de Backer ter dood te moeten veroordelen.[39] In hetzelfde werk wordt een vrij uitvoerige beschrijving gegeven van het proces dat in 1554 gevoerd werd tegen Angelus Merula, inclusief de rol van het Hof van Holland en de inquisitie.[40] Verder is er het *Kort ende getrou verhael* over het leven van Angelus Merula, in 1604 gepubliceerd door zijn familieleden, dat meer (oncontroleerbare) informatie verschaft over de verhouding tussen de martelaar en de raadsheren van het Hof.[41]

Angelus Merula, ook bekend als Engel Willemsz. de Merle, zag het levenslicht in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw. In 1530 werd hij pastoor te Heenvliet op het eiland Voorne. Hij propageerde ketterse ideeën, maar werd dankzij de bescherming van zijn ambachtsheer ongemoeid gelaten. Na de dood van zijn heer werd hij vanaf 1552 alsnog vervolgd en gevangen gezet in Den Haag. Net als bij Cornelis Hoen protesteerden de Staten, hiertoe aangezet door een familielid van Angelus, toen de bisschop van Utrecht hem buiten Holland wilde brengen. Angelus werd daarom de eerste keer in Den Haag verhoord. Maria van Hongarije beval vervolgens om hem naar Leuven te brengen, maar de raadsheren durfden dit niet toe te staan voordat ze overleg hadden gepleegd met de Staten van Holland. De Staten wilden niets weten van het overbrengen van Angelus, zeker niet aangezien Den Haag in het toenmalige jaargetijde, eind maart en begin april, goed te bereiken was en daar een groot aantal geleerden geraadpleegd kon worden. In 1554 stuurde de landvoogdes daarom inquisiteur Ruard Tapper naar Den Haag om het proces te beëindigen.[42]

39 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 18r. Ruard bevestigt in het werk tegenover de apostel Petrus dat ze Jan de Backer hadden verbrand 'ende dat niet eens aengesien oft gevraecht den Raet van Hollant'. Zie ook Gunst, *Johannes Pistorius*, 316. De geraadpleegde druk van het werk (uit 1622) is anoniem, maar Knuttel identificeerde de auteur als Hendrik van Geldorp. Knuttel, *Catalogus*, nr. 114. Zie voor Van Geldorp (of Henricus Geldorpius) en dit werk *NNBW* III, 449-451. Zie voor de Latijnse versie met inleiding (waarin nog vraagtekens worden gezet bij het auteurschap): Cramer en Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* I, 567-636.

40 Zie voor Angelus Merula en *De hemelvaert* van Van Geldorp ook *NNBW* VII, 859-863.

41 Het werk zou gebaseerd zijn op wat Angelus zelf optekende of aan zijn neef dicteerde. Merula, *Kort ende getrou verhael*, 3, 209. De feiten die vermeld worden wijken weinig af van die in de *hemelvaert*. Het lijkt er zelfs op dat de *hemelvaert* een belangrijke bron was van het *Kort ende getrou verhael*. Het meest moderne werk dat geheel over Angelus Merula handelt, dateert uit 1851 van W. Moll, dat echter weinig toegevoegde waarde heeft omdat het voor een groot deel gebaseerd is op de twee genoemde beschrijvingen, zonder enige vorm van bronnenkritiek. Moll, *Angelus Merula*, vnl. derde afdeeling. De auteurs na Moll voegden weinig toe, hebben nooit gepoogd een meer uitgebalanceerd beeld te geven en beriepen zich vooral op zijn autoriteit. Zie bijvoorbeeld: Hoog, *De verantwoording*; De Jager, 'Aantekeningen'.

42 Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (3 april 1554), Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (22 juni 1554); Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 39v; De Jager, 'Aantekeningen', 4; Merula, *Kort ende getrou verhael*, 48, 142; Moll, *Angelus Merula*, 78, 120-121. Zie verder Van Alkemade, *Beschryving van de stad Briele* I, 104-116; 't Hart, *Historische beschrijving*, 83-132, 271-283; Janse en Van Veen, 'Kerk en vroomheid', 266; Valvekens, *De inquisitie*, 281-282.

De *hemelvaert* is geschreven om Ruard Tapper, soms met de nodige humor, in een zo kwaad mogelijk daglicht te stellen, wat aan het eind van het werk resulteert in zijn hellevaart.[43] Ruard wordt bij het proces tegen Angelus afgeschilderd als iemand die zich niets aantrekt van de Hollandse raadsheren. Tegenover Petrus noemt hij de raadsheren 'ja-broeders [...] die wy niet en laten spreken / oft wat sy spreken en achten wy niet / al heeftet noch die coninc bevolen'. Als Petrus vervolgens vraagt waarom de raadsheren er dan bij zijn, antwoordt Ruard: 'Om dat wy die handen wasschen mogen / ende leggen de geheele schult op hen.'[44] De raadsheren zouden er dus alleen voor de vorm bij zitten, als legitimatie voor het optreden van de inquisitie.

De wijbisschop van Utrecht, Nicolaas van Nieuwland, deed pogingen om Angelus zijn artikelen te laten herroepen, waarbij hij naar voren bracht hoe hoog het volk en de raadsheren hem achtten.[45] Angelus, toch enigszins onder de indruk, zou de mening hebben gevraagd van president Gerrit van Assendelft. Volgens de fictieve Ruard waren de inquisiteurs hier enigszins bezorgd over, maar hoopten dat Gerrit de woorden van Van Nieuwland zou bijvallen. Gerrit antwoordde echter dat 'hy soude hem selven van binnen vraghen/ niet een ander van buyten'. Het antwoord is een verre van volmondige steun aan de bisschop. De fictieve Gerrit bekritiseert hier het oppervlakkige optreden van de bisschop en zegt dat Angelus liever bij zichzelf te rade moet gaan. Angelus was helaas al oud en doof en kon de president niet goed verstaan. Bovendien vroeg Van Nieuwland luid en duidelijk waarom hij niet gewoon zijn stellingen herriep, zoals de raadsheren hem aanbevalen. Vanwege zijn 'doofheyt ende onverstant' (namelijk het niet horen van Gerrits advies) herriep Merula toen maar zijn stellingen, die zo gehaast en binnensmonds uitgesproken werden dat niemand ze kon horen.[46]

De schrijver van het werk had er belang bij om Angelus' eerste wederroepen, zijn onstandvastigheid, te verklaren. De invloed van president Gerrit van Assendelft en de raadsheren kon voor dit doel aangewend worden. Het lijdt geen twijfel dat de mening van Gerrit van Assendelft veel gewicht in de schaal kon leggen. Hier is interessant dat Angelus volgens de auteur juist herriep omdat hij het advies van Gerrit

43 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 63v e.v.. De komische ondertoon van het werk komt onder andere naar voren op het moment dat Cerberus, de hellehond, Ruard verwelkomt met het blaffen van zijn naam: ('ru.ru/ru/ru/ru/ar/arrr/ruarrrt') *ibidem*, f. 64r.

44 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 42r.

45 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 43r. 'Acht ghy dan op u selven / so siet u doch aen / hoe menich arm mensch dat om u leven wenscht / wat gunst tgemeen volc toe draecht / ja in wat eeren dese geleerde/ wijse / treffelicke heeren des Hofs van Hollandt u houden.' Nicolaas van Nieuwland wordt in dit werk vermeld als de wijbisschop van Hebron. In feite was hij (in naam) bisschop van Hebron en wijbisschop van Utrecht. Hij trad bij het proces op als afgevaardigde van de bisschop van Utrecht. Later werd Van Nieuwland de eerste bisschop van Haarlem. Zie voor hem en zijn optreden bij het proces: *NNBW* I, 1376-1379.

46 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 43r-43v. Zie ook de passage in Merula, *Kort ende getrou verhael*, 131-132. Volgens Merula zou Gerrit van Assendelft gezegd hebben 'dat hy ghevanghen veel eer met zyn eygen gewisse ende gemoedt soude te raede gaen, als met andere'. Zie voor deze episode ook: 't Hart, *Historische beschrijving*, 127-128; Moll, *Angelus Merula*, 137-138.

niet goed kon horen en het geschreeuw van de wijbisschop volgde. Alleen de inquisiteurs worden als slechte figuren afgeschilderd, in tegenstelling tot de raadsheren of Karel V. Het personage van de Engel in het stuk zei tegen Ruard dat Karel V met zijn plakkaten slechts oploop en muiterij tegen wilde gaan, dat niet onwetendheid maar halsstarrigheid moest worden gestraft, en dat Ruard de plakkaten had misbruikt 'als bloetgierige hipocryten toebehoort'.[47]

In het *Kort ende getrou verhael* wordt nadrukkelijk de vriendschap van Angelus met president Gerrit van Assendelft en de andere heren van het Hof van Holland naar voren gebracht.[48] Gerrit van Assendelft zou al in 1553 aan Angelus beloofd hebben hem in alles zoveel mogelijk bij te staan. De landvoogdes wees procureur-generaal Christiaan de Waard en raadsheer Cornelis van Weldam aan om bij de ondervragingen van de inquisiteurs aanwezig te zijn, volgens de auteur zodat zij 'opsicht souden hebben op alle sinisterlicke handelinghen'. Toen het verboden werd om Angelus brieven of boeken te brengen in de gevangenis, beweerde Gerrit van Assendelft dat men het met deze regel niet zo nauw hoefde te nemen om de ellende van de gevangene niet onnodig te vergroten. In 1556 zou Angelus een brief hebben geschreven aan Ruard Tapper, waarin hij melding maakt van het schriftelijk verzoek van raadsheer Willem Snouckaart om hem goed te behandelen. Wel wordt de schuld van Angelus' arrestatie op de schouders van stadhouder Maximiliaan van Bourgondië gelegd die een zwager was van Jan van Kruiningen, degene die hem uitleverde.[49]

Het eerste werk over Merula heeft wellicht nog minder historische waarde dan de twee geschriften over Jan de Backer. Het gaat hier immers niet in de eerste plaats om de verheerlijking van een martelaar, maar om de demonisering van Ruard Tapper. Het is dus een weinig opmerkelijke zet om alle schuld van de heren van het Hof van Holland op Ruard af te schuiven. De relatief positieve houding van de Hollandse ambtenaren ten opzichte van ketters valt desalniettemin ook in de bronnen over Angelus Merula op. Eén administratieve bron geeft bovendien een indirecte aanwijzing voor een positieve houding van Gerrit van Assendelft tegenover Angelus. De Haagse priester Sebastiaan Willemsz. Schouten bekende dat hij Angelus onderdak had geboden toen deze reeds voortvluchtig was. Deze priester was een goede huisvriend van Gerrit.[50]

47 Van Geldorp, *De hemelvaert*, f. 61r.

48 Voor de meest expliciete vermelding van de vriendschappen van Angelus: Merula, *Kort ende getrou verhael*, 209.

49 Voor de bijstand van Gerrit van Assendelft: Merula, *Kort ende getrou verhael*, 74-78 ('Belovende dat hy in de saecke alles wat hem mogelick was / seer gerne soude doen'), 96-97. Voor de aanwezigheid van de procureur-generaal en Cornelis van Weldam: Merula, *Kort ende getrou verhael*, 91. Voor de bijstand van Willem Snouckaart: Merula, *Kort ende getrou verhael*, 168-169. 'Aen die hadde geschreven de heere Snouckaert, Raedt in den Provincialen hove van Hollandt, ende versocht, datsu met my wolst handelen als een eerlick out Man toequam, ende niet te seer moeylick zijn.' Voor de schuld van Maximiliaan van Bourgondië: Merula, *Kort ende getrou verhael*, 120, 125.

50 ACB, inv. nr. 96, 'Antwoirde up die articlen die m. Sebastiane Willemsz. Schouten priester geobiceert ende te last geleyt werden.' In Merula, *Kort ende getrou verhael*, 150, wordt melding gemaakt van een 'meester Sebastiaan' uit Den Haag als goede vriend van Angelus. Ongetwijfeld gaat het ook hier om de voornoemde Sebastiaan Willemsz. Schouten. Zie ook Moll, *Angelus Merula*, 155-156.

Uit bovenstaande werken wordt duidelijk dat de auteurs dachten dat als er al hulp kon komen voor hun geloofsgenoten, het van de Hollandse raadsheren moest komen. Het is de vraag of die houding literaire conventie was, een manier om zichzelf te legitimeren, of dat er werkelijk goede hoop was op hulp van de kant van de raadsheren. Het werk *Tobias ende Lazarus* (1557) van Gnapheus, de auteur van de verhalen over Jan de Backer, werpt verder licht op de zaak. Gnapheus droeg het op aan de raadsheren van het Hof van Holland en spoorde ze aan om rechtvaardige rechters te zijn.[51] Als de raadsheren zich als eerlijke rechters gedroegen dan zouden ze als herders van het volk gelden en al bijna verzekerd zijn van een plaats in de hemel. Als ze echter het 'onschuldigh bloedt doen verghieten', dan zouden zij sterven als tirannen.[52] Gnapheus gaf toe dat de raadsheren in een lastige situatie zaten: 'Ick weet wel (lieve heeren) dat het een zeer periculos dingk is, nu ter tijdt een rechter te wesen, daer zo veel verdommelicke ende verdervelicke sekten opstaen.' Het was daarom een kwestie van het goede van het kwade te scheiden. Ook geloofde Gnapheus wel dat veel raadsheren met pijn in hun hart de vrome christenen ter dood veroordeelden, maar uiteindelijk moesten zij God gehoorzamen en niet de mensen.[53]

Adriaan van Haemstede richtte zich in zijn martelaarsboek van 1559 met een vergelijkbare boodschap tot de wereldlijke rechters in de Nederlanden in het algemeen. Ook Van Haemstede hoopte de wereldse overheid met zijn pleidooi achter zich te krijgen en schreef dat er ongetwijfeld vele rechters waren die wisten dat de christenen ten onrechte werden veroordeeld. In zijn martelaarsverhalen speelt ook bijna altijd een wereldlijke rechter de rol van degene die met een bezwaard geweten met de ketter converseert in de hoop hem op andere gedachten te brengen.[54] Het blijft dus de vraag in hoeverre de relatief milde houding van de Hollandse ambtenaren in de literaire werken gebaseerd is op de werkelijkheid of op hoe het er volgens de auteurs aan toe had moeten gaan. Een analyse van de beschikbare administratieve bronnen en correspondentie zal daarom de noodzakelijke aanvulling moeten geven op het beeld dat uit de literaire werken naar voren komt.

51 Gnapheus, *Tobias ende Lazarus,* inleiding. Voor de opdracht: *ibidem*, vii-viii. 'Op dat ick nochtans den godvruchtighen rechteren (die meer wt onwetendheydt als wt voorghenomen boosheydt den armen christenen mit Paulo vervolgen) ten besten magh vermanen so veel als in mij is, zo hebbe ick dit teghen wordighe boecxken (Tobias ende Lazarus ghenomt) uwe eerbaerheyt als mijn gunstighe goede heeren, willen dediceren ende toeschryven, op hope, dat iemandt hierdoor, tot die kennisse des waerachtighen godsdienst zal moghen komen, om zaligh te werden.'

52 Gnapheus, *Tobias ende Lazarus*, iii, v.

53 Gnapheus, *Tobias ende Lazarus*, vii. 'Ick houde wel dat daer veel Nicodemissche (= mensen die hun geloof verbergen) raetsheeren ende richteren over al ghevonden werden, die mit groote beswaringhe der conscientien somtijden sitten moeten in den raedt, daer dat onschuldighe bloed der vromer chirsten (om der Heeren placaten meer, als om eenighe quade feyten) van den leven ter doedt verwesen werden, niet anghesien, dat men in zulcken val, meer schuldig is God gehoorzaem te zijn, dan de menschen als Petrus zegt.'

54 Pettegree, 'Adriaan van Haemstede', 73-74.

3 De rol van het Hof bij de kettervervolging tot 1534

Na de dood van Jan de Backer in 1525 schreven de bestuurders van Amsterdam aan Margareta van Oostenrijk dat de Lutherse sekte nu uitgeroeid was.[55] Niets bleek minder waar te zijn. Jan de Backer was slechts de eerste van vele ketters die de dood zouden vinden in Holland. De vervolging verliep via het Hof van Holland, maar omdat het voor een deel ging naar aanleiding van aanklachten van Utrechtse geestelijken, speelden de nodige bevoegdheidsconflicten.[56] De inquisitie en de inquisitieraad, zoals die na het proces tegen Cornelis Hoen was opgericht en die we in werking hebben gezien tegen Jan de Backer en Angelus Merula, kwam er in de praktijk alleen in bijzondere, individuele, gevallen aan te pas. Terwijl het Hof van Holland aanvankelijk niet veel meer dan de uitvoerende macht van de inquisitie was, werd uiteindelijk de vervolging van zowel leken als geestelijken vrijwel geheel aan de wereldlijke autoriteiten overgelaten. In de plakkaten vanaf 1527 werd deze rol voor de wereldlijke rechtbanken bevestigd.[57]

Toen Karel V in juni 1525 zijn rivaal Frans I bij Pavia had verslagen, besloot hij zich te concentreren op de bestrijding van ketterij.[58] Vanaf 1525 zien we ook dat de kosten voor de Lutherbestrijding onder een apart kopje worden vermeld in de rekeningen van de rentmeester van de exploten. In hetzelfde jaar was de inquisitieraad in Den Haag. Raadsheren Gerrit van Assendelft en Joost Sasbout en griffier Arend Sandelijn waren vijf weken kwijt met overleg met de heren van de inquisitie en van de Grote Raad. Secretaris Gerrit van Loo assisteerde de inquisitie voor maar liefst 102 dagen in Amsterdam.[59] Hetzelfde jaar protesteerde de pensionaris van Delft tegen de geruchten die de ronde deden dat Holland besmet was met het Lutherse gedachtegoed. Zo had raadsheer Jan van Duivenvoorde opdracht gekregen om onderzoek te doen naar enkele misstanden die zich in Delft voorgedaan zouden hebben. Men zou 'alle de statuen ende ymagen van de heyligen uuyt de kerck' gehaald hebben en 'alle de Vrouwenhuyskens' hebben afgebroken. Bovendien zouden de Delftenaren 'Sinter Nicolaes after an een schip gebonden' hebben om deze vervolgens door het water te slepen. Ook zou in Delft het idee leven dat alle goederen gemeenschappelijk waren, een element dat later ook bij de wederdopers terugkwam. De pensionaris van Delft legde de schuld voor deze geruchten bij kwaadwillende lieden en ketterse geestelijken.[60]

55 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 2. 'le mal de la sekte Lutherane, qui est (merchy Dieu) maintenant estainct'.

56 Gunst, *Johannes Pistorius*, 112, 125. Zie voor de wrijvingen tussen wereldlijke en kerkelijke rechtbanken ook: Goosens, *Les inquisitions* I, 145.

57 Duke, *Reformation and revolt*, 161; Goosens, *Les inquisitions* II, 77-82. Zie ook: Van Eeghen, 'De inquisitie in Amsterdam', 79. Zie ook: De Hoop Scheffer, 'Geestelijken van ketterij verdacht', 189-190.

58 Goosens, *Les inquisitions* I, 51-52.

59 RekRek, inv. nr. 4448, f. 79r, f. 80r.

60 *Jacobsz.*, 181-182; Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 280 (citaten). In 1525 werden inderdaad verschillende malen raadsheren op pad gestuurd om de situatie in Delft te onderzoeken. RekRek, inv. nr. 4448, f.76v, f. 77v-78r.

In een brief van tien juni 1525 schreef secretaris Marcelis van Zegerscapelle aan Floris van Egmond: 'men doet dagelijckx alhier groot informacien op de Luterianen zoe tAmsterdamme, te Delft, te Leiden ende elders, ende sal den Keyser redelijcken vele costen; maer wat zijnder Keys. Maj. daerbij hiernaer proffyteren sal, en weet men noch niet.'[61] Naast de hoge kosten voor de bestrijding, bleef er verwarring over de bevoegdheden van de verschillende rechtsinstanties. De geestelijken beriepen zich op hun privileges om niet voor een wereldlijke rechtbank te verschijnen. In 1526 was er bijvoorbeeld een conflict in verband met de ondervraging van een augustijner terminaris in Delft, die door de prior van het predikherenklooster te Den Haag was beschuldigd van het onderhouden van kwade leringen. De procureur-generaal, Reinier Brunt, wilde hem ondervragen, maar de Augustijn zei dat hij 'nyet en stande onder desen Hove' omdat hij geestelijke was.[62] Regelmatig was er een link tussen ketterij en partijdigheid. Op 11 maart 1527 sprak president Nicolaas Everaerts de Staten toe, waarbij hij meldde dat landvoogdes Margareta van Oostenrijk gehoord had dat Amsterdam, Delft en Hoorn broeinesten van Lutheranen waren. De ketterij vormde volgens haar een groter kwaad 'dan voortijts gedaen heeft de partialiteyt van hoeck ende cabbeliauw' door de tweedracht die zij bracht.[63]

Het redden van de ziel was vóór de zestiende eeuw altijd het primaire doel geweest bij de ketterbestrijding. Dit streven leefde ook nog sterk bij de centrale en gewestelijke ambtenaren.[64] Bovendien was het beter om een ketter publiekelijk tot inkeer te laten komen, dan om een martelaar te creëren aan wie de bevolking zich kon spiegelen. De Raad adviseerde stadhouder Anton van Lalaing daarom in 1527 om de ketter Cornelis Woutersz. uit Dordrecht niet te executeren, omdat als hij net als Jan de Backer standvastig zou zijn waardoor andere ketters 'gheanimeert ende gesterct worden'. Opsluiting met de hoop zijn ziel nog te kunnen redden was daarom beter en anders moest hij in het geheim geëxecuteerd worden.[65]

61 Frédéricq, *Corpus* IV, nr. 306; NDR II, inv. nr. 1029, nr. 136 (Marcelis van Zegerscapelle aan Floris van Egmond, 10 juni 1525).

62 Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 95r (Raad van Holland aan Maragareta van Oostenrijk, 26 mei 1526). Zie voor de geestelijken onder het geestelijk recht bijvoorbeeld ook: Bijsterveld, *Laverend*, 231.

63 *Jacobsz.*, 279; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 156. Zie ook: Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 314. Mensen die beschuldigd werden van ketterij beweerden vaak dat hun beschuldigers dit deden uit haat en nijd, of vanwege factiestrijd. Op 30 oktober 1526 schreef de Raad aan stadhouder Anton van Lalaing, dat geruchten over ketterij in Monnickendam uit factiestrijd waren voortgekomen. Frédéricq, *Corpus* V, nr. 544 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 30 oktober 1526). In 1527 werd in een resolutie van de Staten van Holland verwezen naar de ketterij als een fenomeen 'dar partielicheyt vuyt commen mochte'. *Van der Goes*, 9 maart 1527. In 1534 bespraken de Staten van Holland hoe de 'partilicheyt' tussen de verschillende geestelijken kon worden tegengegaan, door onder andere de mensen die valse beschuldigingen uitten te verbannen. *Van der Goes*, 23-24 augustus 1534. In Rotterdam was er tweedracht en factiestrijd door de kettervervolging volgens het rapport van een secretaris van de vorst in 1539. ACB, inv. nr. 97, verslag van Louis de Zoete, artikel 19.

64 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 245. Toen in 1550 het beruchte 'bloedplakkaat' werd uitgevaardigd, was Viglius van Aytta het niet eens met de strekking, omdat het tegen het canonieke recht was om de schoot van de kerk te sluiten voor mensen die berouw toonden. Goosens, *Les inquisitions* I, 65.

65 Frédéricq, *Corpus* V, nr. 603 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 12 mei 1527). Frédéricq, *Corpus* V, nr. 684 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 1 februari 1528). 'Ende alsoe wy by voirgaende experiencie bevinden, dat by de manieren van correctie in gelycke saken tot noch toe geuseert, als: op tsavolt te stellen, voer pro-

Ondertussen spendeerden de raadsheren een groot deel van hun tijd aan het vervolgen van ketters. In 1527 schreven de raadsheren aan stadhouder Anton van Lalaing dat ze zo lang bezig waren met het vinden van middelen om verdachte personen te corrigeren en ketterij uit te roeien, dat ze geen tijd hadden om zich bezig te houden met de normale rechtsgang.[66] Gnapheus schreef spottend dat de stadhouder en Raad van Holland in 1528 twee volle dagen bezig waren met een onderzoek of het natuurlijk was dat een zwangere vrouw tijdens de vasten een stuk worst wilde eten, terwijl ze ondertussen de normale rechtspraak verwaarloosden.[67] Griffier Arend Sandelijn klaagde rond 1530 over verminderde inkomsten uit zijn ambt omdat de normale rechtspraak belemmerd was door de opkomst van de luthersen.[68]

Waarschijnlijk om tijdverlies tegen te gaan werden op 14 oktober 1529 in elke provincie twee raadsheren aangesteld om de ketterzaken te onderzoeken. In Holland kregen Jan van Duivenvoorde en Jasper Lievenz. van Hogelande deze speciale commissie. In 1530 werd Jasper vervangen door Arend Sandelijn.[69] De commissarissen mochten rechtspreken in kort proces, dus met snelrecht, hoewel ze overleg moesten blijven plegen met de andere raadsheren. Door dit snelrecht zijn er geen sententies van hun veroordelingen genoteerd in de criminele sententieboeken van het Hof van Holland, waardoor het niet mogelijk is om te bepalen voor hoeveel vonnissen ze verantwoordelijk waren.[70]

De Raad drong bij de steden aan op strengere correctie en kwam zo nu en dan tussenbeide. Aan de andere kant pleitten de Hollandse raadsheren bij het centrale niveau voor een minder strenge naleving van de plakkaten. Ze waren voorstander van arbitrale correctie, waarbij ze iedere overtreding met de bijhorende omstandigheden als een geval apart konden bekijken. De doodstraf geven voor het lezen van een verboden boek ging in hun ogen bijvoorbeeld wel erg ver.[71] De raadsheren hadden het kortom moeilijk met de vervolging. Ze waren er veel tijd mee kwijt en ze wisten niet goed wat ze met de ketters en de vorstelijke plakkaten aanmoesten. Ze traden strenger op dan de stedelijke rechtbanken, maar probeerden de regels van het centrale niveau te buigen en mildheid te betrachten. Toch moesten de geweste-

cessien te doen gaen of die luyden te branden, nyet soe veel geproffiteert en is geweest alsmen wel gemeent hadde, maer dat bevonden is, dat by incarceratie eenige gebrocht zyn tot resipiscentie.' Ook in 1533 waren de raadsheren nog tegen openbare executies omdat als de ketters standvastig bleven meer mensen besmet zouden worden. Geheime executies zouden effectiever zijn: Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 104r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 30 oktober 1533); HvH, inv. nr. 29, f. 202v-203r (Maria van Hongarije aan de Raad van Holland, november 1533). Een anonieme wederdoper schreef in een dreigende brief aan de raadsheren: 'doot ghij daer een aff so winnen wij daer wel hondert weer'. DGA, inv. nr. 41, p. 5 (anonymus aan de Raad van Holland, april/juni 1534?). Zie ook: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 476-477; Duke, *Reformation and revolt*, 34, 76; Gregory, *Salvation at stake*, 7, 339.

66 Frédéricq, *Corpus* V, nr. 580 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 4 april 1527).

67 Gnapheus, *Tobias ende Lazarus*, x-xi; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 538-539.

68 RekRek, inv. nr. 365, f. 87v-88r.

69 Voor Jan en Jasper: RekRek, inv. nr. 4453, f. 42r. In 1529 was de latere Hollandse raadsheer Maarten van Naarden dezelfde rol toebedeeld in Friesland. Theissen, *Centraal gezag*, 123. Voor Arend: RekRek, inv. nr. 4454, f. 59v; HvH, inv. nr. 29, f. 15r-v (mei 1530). Jasper van Hogelande was in 1530 president in het Hof van Utrecht geworden.

lijke ambtenaren pas vanaf 1533 hun grootste beproeving doorstaan, toen de wederdopers zich begonnen te roeren.

4 De anabaptisten of wederdopers: de roerige jaren 1534-1535

> Maer daer es onlancx upgeresen een andere dampnable ende vermaledijde secte geheeten annabaptisten off herdoopers, veel argere ende onmenschelycker dan de voors. Lutherianen, daer af den meesten deel zijn ongeleerde arme leecke luyden oft geleeft hebbende in luyerdyen oft leecheyden.[72]

Jan Carondelet, voorzitter van de Geheime Raad, sprak tijdens een bijeenkomst van de Staten-Generaal in 1534 op bovenstaande manier over de wederdopers. De ketterbestrijding had tot dan toe weinig effect gehad. In plaats van de ketterijen uit te roeien was een nog gevaarlijker stroming opgestaan met aanhangers in vooral de lagere sociale geledingen. In 1530 was het anabaptisme in de Nederlanden geïntroduceerd door volgelingen van Melchior Hoffman.[73] In tegenstelling tot andere ketterse stromingen richtten de anabaptisten, of wederdopers, zich ook tegen de bestaande maatschappij. Veel wederdopers werden eerder veroordeeld als ordeverstoorders en rebellen dan als ketter, wat de reden is dat ze vanaf het begin streng werden vervolgd door de wereldlijke autoriteiten. De radicale variant van de beweging kende in de jaren 1534 en 1535 haar hoogtepunt, wat leidde tot de meest massale kettervervolging in Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw.[74]

Hoewel het anabaptisme de meeste aanhangers kreeg onder eenvoudige ambachtslieden die een verbetering van de maatschappelijke toestand beoogden, waren er wederdopers in alle geledingen van de maatschappij. De economische problemen in de Nederlanden aan het begin van de jaren dertig stimuleerden de verspreiding van het geloof, maar moeten wellicht niet als voornaamste oorzaak

70 ACB, inv. nr. 91a, f. 6v; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 477-481; Van Eeghen, 'De inquisitie van Amsterdam', 78. Zie voor de verloren sententies van de commissarissen: Mellink, *DAN* V, doc. 2 noot 7, doc. 13 noot 39; idem, *De wederdopers*, 168; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 480-481, noot 3. In de criminele sententieregisters zijn vóór 1533 nauwelijks zware straffen uitgesproken tegen ketters te vinden. HvH, inv. nr. 5648 en 5653, passim.

71 Zie *ut infra* en bijvoorbeeld: DGA, inv. nr. 7 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 18 juni 1533); HvH, inv. nr. 30, f. 4v; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 475 (noot 3), 477, 511, 603; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 167. Juristen uit de zestiende eeuw waren in het algemeen niet gewend om criminele straffen uit te delen zonder de persoonlijke omstandigheden in ogenschouw te nemen. Tracy, 'Heresy law', 293; Vrolijk, *Recht door gratie*, 283.

72 Uit de propositie van Jan Carondelet (aartsbisschop van Palermo, voorzitter van de Geheime Raad) tijdens een bijeenkomst van de Staten-Generaal in 1534. SAL, inv. nr. 1218, f. 35r.

73 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 65; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 26. Zie voor Melchior Hoffmann bijvoorbeeld: Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, hoofdstuk 3; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, hoofdstuk 3.

74 Goosens, *Les inquisitions* I, 69, 146; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 72; Idem, *De wederdopers*, 362. Zie ook: Duke, *Reformation and revolt*, 108; Ook in Antwerpen en Gent werden de wederdopers vooral veroordeeld als revolutionairen en bedreigers van de bestaande orde. Marnef, *Antwerp*, 85; Valvekens, *De inquisitie*, 224-225, 337-338.

van de opkomst van het anabaptisme gezien worden.[75] Waite constateerde dat van de 192 anabaptisten die voor het gerecht in Amsterdam verschenen (1534-1535) en de vijftig die bij het Hof van Holland voorkwamen, vrijwel allen ambachtslieden of vrouwen van ambachtslieden waren. Geschoolde intellectuelen ontbraken bijna geheel, in tegenstelling tot de veroordeelden in andere ketterse stromingen. Van de 115 niet-anabaptistische hervormers die tussen 1525 en 1528 voor het Hof van Holland kwamen, bestond bijna de helft uit geestelijken. Zeker aan het begin van de hervorming hadden vooral geestelijken de leiding, maar toen zij werden terechtgesteld of moesten vluchten, nam de lekeninvloed toe.[76]

In 1531 werden de eerste wederdopers veroordeeld in Amsterdam, waar vanaf het begin het centrum van de anabaptistische beweging in Holland was gelegen.[77] De bestuurders van Amsterdam waren toen al enkele jaren verdacht van ketterse sympathieën. Wellicht kregen de wederdopers in die stad dus een grotere speelruimte.[78] Grotere problemen dienden zich aan vanaf 1533 door het militante optreden van wederdoper Jan Mathijsz. van Haarlem en zijn aanhangers.[79] Toen vanuit het centrale niveau de eerste verwijten van laksheid werden geuit aan het adres van de Raad, verweerden de raadsheren zich door te schrijven dat ze meer dan elders de speciale commissarissen assisteerden bij de vervolging, dat zij het beste inzicht hadden 'upte condicie van de persoonen ende die gelegenheyt van der saken', en dat al genoeg mensen ter dood veroordeeld waren.[80]

In 1534 dreigde de situatie danig uit de hand te lopen. Op 13 februari van dat jaar schreef procureur-generaal Reinier Brunt aan stadhouder Anton van Lalaing dat er volgens getuigenverhoren wel 150 wederdopers in Amsterdam waren en in Westzanen rond de 200. Reinier gaf de schuld van de verspreiding van de ketterij aan het falen van de lokale ambtenaren. De baljuw van Waterland had bijvoorbeeld geen dienaar en in Amsterdam deed men ook niet veel 'zoe uwer E. wel over langhe heeft konnen bemercken, hoewel tot noch toe daerinne nyet en is voorsien'.[81] Eind februari namen wederdopers uit onder andere Holland en Friesland Münster in.

75 Zie vooral Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 103, 500 en verder Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 49, 68; Mellink, *De wederdopers*, hoofdstuk 1.

76 Waite, *David Joris*, 29-31; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 38. Zie ook: Marnef, *Antwerp*, 77-78.

77 Mellink, *DAN* V, doc. 1-3; Mellink, *De wederdopers*, 102; Van Nierop, 'De eenheid', 317; ACB, inv. nr. 91c; *Divisiekroniek*, deel II f. 33r-v. Zie voor een gedetailleerde geschiedenis van de wederdopers in Amsterdam tot de aanslag: Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*; Van Nierop, 'De eenheid', 328-349.

78 In 1528 zei stadhouder Anton van Lalaing tegen de Amsterdamse afgevaardigden heel goed te weten hoe zeer de stad met ketterij besmet was. De Amsterdammers traden volgens Anton te weinig op tegen ketters en hun schout was te slap. De laatste zou hij wel 'beteren' of anders zelf geld lenen in Antwerpen om de pacht van het schoutambt door Amsterdam af te lossen. *Jacobsz.*, 299-300, 303-304; *Jacobsz. II*, 19-20, 23; Frédéricq, *Corpus V*, nr. 681; Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 157, 161; Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 325.

79 Mellink, *De wederdopers*, 103; Idem, *DAN* V, xv.

80 DGA, inv. nr. 7 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 18 juni 1533).

81 Mellink, *DAN* V, doc. 14 (Reinier Brunt aan Anton van Lalaing, 13 februari 1534). Op 23 februari schreef Reinier aan Anton dat hij niet geloofde dat er wel 80.000 wederdopers waren, ongeveer evenveel als de gehele bevolking van de zes grote Hollandse steden, maar dat de 'overhandt' toch nodig was om het probleem te verhelpen. ACB, inv. nr. 92, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (23 februari 1534).

Mensen die zich niet wilden laten herdopen werden de stad uit gestuurd. Vanuit Münster probeerden de wederdopers meer aanhang te verwerven en beraamden ze aanslagen in andere steden.[82]

Op 18 februari 1534 schreven raadsheren Jan van Duivenvoorde en Arend Sandelijn aan stadhouder Anton van Lalaing dat ze verlost wilden worden van hun speciale commissie in het onderzoeken van de ketterzaken. Ze vertelden dat ze altijd hun best hadden gedaan, maar dat ze nu door velen werden veracht en ze vreesden dat daar nog problemen door zouden komen. Ze hadden meer leed gezien dan de andere raadsheren en vroegen of hun commissie kon worden uitgebreid tot de hele Raad. In hun ogen hield de commissie alleen maar in dat ze 'gestelt (waren) om 't verdriet van den armen menschen in 't examineren ende te torqueren te zien ende te zitten als spectacule (=schouwspel) voor den menschen over hoer condempnatie'. De uitbreiding van hun commissie zou geen tijdverlies opleveren aangezien ze nu toch niets deden buiten advies van de Raad en bovendien zou de uitbreiding meer autoriteit geven. Mocht de stadhouder het hier niet mee eens zijn dan zou het eerlijker zijn om anderen in hun plaats te stellen 'op dat den danck ende ondanck gelijckelijck gedragen mach worden'. Er was geen goede reden dat zij 'die tot noch toe den arbeyt ende verdriet gedragen hebben meer belast peryckel ende verdriet zullen lijden dan anderen van gelijcke qualiteyt weesende'.[83] Het vervolgen werd ook procureur-generaal Reinier Brunt te veel. Een paar weken na de brief van de raadsheren probeerde hij een 'alteratie van zijn staet' te bewerkstelligen, om ontlast te worden van de zware taken van procureur-generaal.[84] In 1535 werd hij raadsheer.

Door de grote aantallen wederdopers zetten de raadsheren hun vraagtekens bij het letterlijk volgen van de plakkaten. Raadsheer Abel van Coulster reisde op 17 februari 1534 naar Brussel om daar te vertellen dat de Raad geen moeite had met het vervolgen van de leiders van de beweging, maar dat het misschien te ver ging om de simpele, bedrogen mensen ter dood te veroordelen. Er zou een termijn moeten komen waarin de anabaptisten gratie konden krijgen door berouw te tonen.[85] De centrale regering gaf gehoor aan de bede van de raadsheren, want op 27 februari 1534 werd een plakkaat uitgevaardigd, dat voorzag in gratie voor diegenen die door

82 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 81-82; Mellink, *De wederdopers*, 30; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 128-129.

83 ACB, inv. nr. 92, Jan van Duivenvoorde en Arend Sandelijn aan Anton van Lalaing (18 februari 1534); Theissen, *De regeering van Karel V*, 273-274.

84 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 101v-102r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 7 maart 1534).

85 Mellink, *DAN* V, doc. 16 ('bevinden eenige van hemluyden (de raadsheren) zwaricheit overmits dat nae de fame gaet in den quartiere van Waterlant, Amsterlant, Vrieslant ende daeromtrent gedoopt mogen wesen omtrent vier off vijfhondert persoenen, mannen ende vrouwen ende mogelyck meer off min, daer men noch geen zekerheit aff en weet, daeraff vele simpele grove luyden zijn van plompen verstande die geen meyninge en hebben gehadt dan alleenlyck gehoert hebbende diversche sermoenen dat zij duer die herdoopinge gesalveert souden worden ende nu siende geseduceert ende bedrogen te wesen hebben leedtwesen ende resipiseren, zulckx dat zij screyen ende huylen, sommige als rasende ende dulle luyden loopende achter lande, abandonnerende wijff ende kinderen, ende die al mitten zwaerde te executeren hardt schijnt te wesen ende groote beroerte int landt soude maken, overmits dat zij vele van vrinden ende magen zijn van cleynen state onder malkanderen gehilict'); Tracy, 'Heresy law', 290-292; Idem, *Holland under Habsburg rule*, 166; Theissen, *De regeering van Karel V*, 274.

'simpelheyt ende onnoselheyt verleyt zijn geweest'. Binnen 24 dagen moesten de wederdopers berouw betonen, waarna ze pardon zouden krijgen.[86] Het plakkaat had niet het beoogde effect, want slechts vijftien mensen meldden zich.

Waarschijnlijk hing de ineffectiviteit van het plakkaat samen met de inname van Münster door anabaptisten rond dezelfde tijd. Een groot aantal anabaptisten uit Amsterdam, Haarlem en Monnickendam bereidden eind maart een ware exodus voor om zich bij hun geloofsgenoten in Münster te voegen. De Raad nam maatregelen om de wederdopers tot bezinning te brengen en te voorkomen dat ze vertrokken. De raadsheren smeekten de stadhouder om een sterk persoon en de 'roode roede' (=een groep gewapende soldaten) te sturen, want 'hier zullen moeten vallen wercken van feyten daer wij ons nyet en verstaen noch behelpen en weten maer moet mit die overhandt ende bij uwer edele geremedieert worden'. Toen de wederdopers kort daarna op hun schepen gevangen werden genomen, schreven de raadsheren alleen de 'principaele auctoers' te berechten en de anderen weg te laten komen met een eerlijke betering.[87]

De zaken begonnen begin 1534 dus goed uit de hand te lopen, met ketterse onderdanen die zich weinig aantrokken van de plakkaten en ambtenaren die moeite hadden met de letterlijke navolging daarvan. Ondertussen raakte het geduld van de landvoogdes echter op. Begin april 1534 kreeg de Raad te horen veel te slap te hebben opgetreden tegen de anabaptisten.[88] De niet volhardende wederdopers, of mensen die in hun enthousiasme met de wederdopers waren meegelopen, werden over het algemeen inderdaad slechts licht gestraft. Vaak kregen ze een geldboete en opgelegde penitentie, omdat ze zich 'uyt simpelheyt' hadden 'laten bedriegen ende herdoopen'. In 1534 en 1535 hoorden bijna vijfhonderd mensen, soms groepsgewijs, dit vonnis tegen zich uitgesproken tegen een relatief laag aantal doodstraffen.[89] De mildere houding van de raadsheren leverde ze desalniettemin weinig lof op van de wederdopers. In een brief van een anonieme wederdoper, die vermoedelijk gedateerd moet worden tussen april en juni 1534, worden ze met hel en verdoemenis bedreigd. De schrijver bleef naar eigen zeggen anoniem 'der wijlen wij ons nyet in 't openbaer verantwoirden moegen, het is dan ter stont die hals aff'.[90]

Op 3 juli 1534 ging Karel V er toe over de wederdopers voor de duur van een jaar te laten bestraffen door lokale rechtbanken, met uitzondering van die in Westfries-

86 HvH, inv. nr. 29, f. 209r- 210r. Zie ook Tracy, 'Heresy law', 292. Zie voor de mogelijkheid van gratie bij de vervolging van ketters in de Nederlanden: Vrolijk, *Recht door gratie*, 276-300.

87 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 94-95, 101, 104-105; Mellink, *De wederdopers*, 33, 358; Tracy, 'Heresy law', 292-293; Valvekens, *De inquisitie*, 216; Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 47r (Haarlem aan de Raad van Holland, 20 maart 1534), f. 49r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 29 maart 1534), f. 105r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 20 maart 1534), f. 106r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 21 maart 1534).

88 ACB, inv. nr. 92, 1 juni 1534 (antwoord van Maria van Hongarije op enkele artikelen van de Raad van Holland). Zie ook Audiëntie, inv. nr. 1646:1 (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 22 juni 1534); Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 107.

89 Vrolijk, *Recht door gratie*, 281-282. HvH, inv. nr. 5653, passim. In 1534 werden circa veertig ketters, voornamelijk wederdopers, verdronken, onthoofd of verbrand.

90 DGA, inv. nr. 41 (anonymus aan de Raad van Holland, april/juni 1534?), citaat op p. 3.

land, om het Hof van de vele zaken te ontlasten.[91] De ambtenaren bleven desalniettemin sterk betrokken bij de ketterbestrijding. De correspondentie van 1534 staat vol met aanwijzingen over de onhoudbaarheid van de situatie met de wederdopers en stadhouder Anton van Lalaing kwam ook persoonlijk in actie. Hoewel Anton zich normaal gesproken niet bezig hield met de rechtspraak, wenste hij op de hoogte gehouden te worden van de vonnissen tegen de ketters die hij daarom in de correspondentie opgestuurd kreeg.[92]

Er was reden tot aanhoudende bezorgdheid omdat er in 1534 continu contact was tussen Amsterdam en het doperse Münster en de wederdopers plannen maakten om Amsterdam in te nemen.[93] Gerrit van Assendelft schreef eind 1534 dat hij bijna niets anders meer deed dan de verschillende lokale ambtenaren te manen dat ze goed toezicht moesten houden.[94] Ondanks het aandringen van Gerrit waren de steden weinig bereid de gevangen wederdopers te berechten volgens de plakkaten als zij berouw toonden.[95] Procureur-generaal Reinier Brunt en secretaris Filips van Uuytwijck gingen in januari 1535 persoonlijk naar Maria van Hongarije in Brussel om haar de 'meenichsondicheyt' van de anabaptisten en sacramentisten te tonen. De ketters waren niet meer met de normale middelen goed te bestrijden, waardoor nu een leger van driehonderd man of meer gestuurd moest worden om eens en voor altijd van het probleem verlost te worden.[96] Gerrit van Assendelft schreef niet lang na het vertrek van de twee heren dat de situatie alleen maar nijpender werd en dat er snel maatregelen moesten worden getroffen. Als er één plaats aan de wederdopers verloren ging dan zou heel het land gevaar lopen.[97]

91 Mellink, *De wederdopers*, 361; DGA, inv. nr. 46a; HvH, inv. nr. 29, f. 238r-239v (Karel V aan de stadhouder en Raad van Holland, 3 juli 1534). 'Soe ees 't dat wij desen erroeren ons alleenlick toecompt ende den ghenen die wij specialic daertoe committeren ende dat u luyden qualic mogelic es sulcke diligentie daertoe te gebruycken over de quartieren ende uwe ordinaryse iurisdictie sorterende als 't wel van noode ware overmits andere menichfoldige occupatien ende lasten die ghij dagelicx te sustineren hebt in d'administratie onser iusticie in anderen saken ende oic tot onderhoudinge van den dijcken ende anderssins de welvaert van onsen landen betreffende.'

92 Audiëntie, inv. nr. 1529, passim. In september 1534 liet stadhouder Anton van Lalaing op een Statenvergadering weten dat veel van de anabaptisten 'gepeniteert hebben mit monde maer nyet van harten'. *Jacobsz. II*, 244. Op 1 oktober 1534 kwam Anton van Lalaing met Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz., Joost Sasbout en Reinier Brunt naar Amsterdam om de schepenen te ondervragen over hun slappe optreden: Mellink, *DAN* V, doc. 36; Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 19r-24v (vonnissen), f. 106r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 10 april 1535).

93 Mellink, *De wederdopers*, 33;Valvekens, *De inquisitie*, 217.

94 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 60v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 24 december 1534).

95 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 86v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 februari 1535). 'Ick hebbe hemluyden (de Staten van Holland) vermaent elcx justicie te willen doen van den gevangen die zij elcx hebben ende herdoopt zijn mer en vinde hemluyden niet willich te doen executeren den geenen die althans willen recipisceren niet jegenstaende dat ick hemluyden die beliefte van den coninginne expresselicke hebbe verclaert.'

96 RekRek, inv. nr. 4457, f. 94r. 'ende alsoe die mitte ordinarys treyn van iustitie niet te extirperen en waeren, maar dat van noode was daer toe te hebben de starcke handt an huere majesteit te vervolghen te willen zeynden mijnen heere die grave van Hoichstraten etc. (=Anton van Lalaing) oft eenige ander personaige mitter getal van iiiC knechten oft meer omme mitte stercke handt tegens de selve te procederen omme eens daer van verlost te mogen worden ende 't lant daer van gezuivert'.

97 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 70r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 24 januari 1535). 'Mijn heere ick bid uwer edele die hant dair an te willen houden, dat mitter haest versien mach worden tegens den voornemen van deser sekte (van de wederdopers) want bequamen wij een vleck verliesen soe zie ick dat geheele lant verlooren ende niet recouverabel dat god verhoeden wil.'

De angst voor inname van één van de Hollandse steden zat er goed in. De waarschuwingen van de ambtenaren waren zeer duidelijk en zij kunnen daarom moeilijk van laksheid beschuldigd worden. Op 1 februari 1535 verzocht de Raad nogmaals om een krachtige bestrijding van de wederdopers want 'zoe lange Munster staet ende nyet gereduceert en es dat dese doopers ende leeraers nyet uphouden en zullen hoir quaet te vermeerderen ende alle beroerte te maken'.[98] Toen in Leiden twaalf mensen geëxecuteerd werden, waren 'eenige van hemluyden al singende gestorven'. In Haarlem ontsnapten, blijkbaar voor de zoveelste keer, een aantal gevangenen waardoor de Raad vraagtekens zette bij de bekwaamheid of gezindheid van de verantwoordelijke ambtenaar.[99] Op 10 februari 1535 liep een groep anabaptisten naakt rond in Amsterdam. Volgens Gerrit van Assendelft leken deze naaktlopers wel bezeten door de duivel.[100]

Uit een brief van 15 maart 1535 van procureur-generaal Reinier Brunt blijkt de wanhoop die zich inmiddels van hem meester maakte. De komst van stadhouder Anton van Lalaing was weer uitgesteld, waardoor alle last op Reiniers schouders werd gelegd. Hij was al drie weken lang vrijwel dag en nacht 'met den krijsluijden langes 't lant geloepen in groot peryckel van mijnen lijfve ende mij nyet langer drachlijck en es noch gevercht en behoert te wesen zoe veel te meer dat alle 's keysers saecken in den Hage verloren gaen'. Reinier smeekte de stadhouder dat hij naar huis mocht en dat een ander hem in deze speurtocht verving. Reinier wilde niet meer de enige 'in dese quade werlt' zijn die alle lasten droeg, anders was hij van plan 'daer gansselicken vuyt te scheyden', zoals hij Anton al meerdere keren gezegd had, 'want deese sorge ende last daer ic dagelixs mede geoccupeert ben mij nyet en es drachlijcken zonder peryckel ende verlies van mijnen lijve ende nyet dan groote indignatie gecrijgen van alle die werlt'.[101]

Ondanks het dreigende gevaar bepleitten de raadsheren nog altijd een mildere aanpak van de anabaptisten dan de plakkaten voorschreven. Minder dan een week voordat de wederdopers Amsterdam probeerden in te nemen, antwoordde Maria van Hongarije nog op diverse artikelen die de Raad naar voren had gebracht met betrekking tot het lichter straffen van een aantal vrouwen, jonge mannen en kinderen. Maria gaf als antwoord dat ze de plakkaten tot de letter moesten volgen 'ge-

98 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 81r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 1 februari 1535).

99 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 84r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 februari 1535). Zie ook: Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 155.

100 Mellink, *DAN* V, doc. 87, doc. 89; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 48; Idem, *De wederdopers*, 123-124; Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 176-177.

101 ACB, inv. nr. 93, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (15 maart 1535); Mellink, *De wederdopers*, 379. De taak van Reinier werd bovendien nog bemoeilijkt omdat zijn substituut Klaas van Dam niet meer actief was. ACB, inv. nr. 93, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (4 juli 1535). 'Mijn heere gemerct die periculose tijt ende die veelheijt van de gevangens zoe es mijn zeer lastich immers nyet wel draechlick 't gundt uwer edele mijn te laste legt, zoe veel te meer dat ick ben sonder substituijt ende van nijemandt groet succoers en hebbe.' De Raad had reeds in 1534 besloten dat Reinier zijn oude substituut Klaas van Dam moest vervangen en 'gracieusement' hiervoor compenseren. ACB, inv. nr. 61, memorie voor Reinier Brunt, f. 3v. Klaas deed het substituutschap in september 1535 over aan zijn zoon Jan. HvH, inv. nr. 30, f. 7r-v, f. 31r-v.

merct den periculosen tijt'. De regeerders van Delft, die wederdopers arbitraal hadden gestraft, moesten door de procureur-generaal gedagvaard worden omdat ze hadden gemeend de plakkaten 'vuyt huers selfs auctoriteit te modereren'. Het algemene pleidooi van de Raad om iedere zaak op zich te bekijken en dan te straffen, arbitrale correctie, werd verworpen.[102]

Waar al geruime tijd voor gevreesd was, gebeurde in de nacht van 10 op 11 mei 1535: de wederdopers in Amsterdam namen het stadhuis in. Toen president Gerrit van Assendelft het nieuws te horen kreeg, riep hij onmiddellijk de Raad bij elkaar. De raadsheren reageerden geschokt 'overleggende dat het graefscap van Hollant hier aen hinck'.[103] Het viel uiteindelijk mee want de volgende dag was de stad weer in handen van de Amsterdamse regeerders. Gerrit van Assendelft ging onmiddellijk met Reinier Brunt naar de stad waar ze met de schout toezicht hielden op het martelen van de anabaptisten. Van elf ketters werd het hart levend uit het lijf gesneden en in het gezicht geworpen, waarna ze werden gevierendeeld en hun hoofden en lichamen geëxposeerd. Vervolgens werden nog drie ketters onthoofd en zeven vrouwen verdronken.[104] Op 22 mei ging Reinier Brunt nogmaals naar Amsterdam voor het berechten en executeren van de anabaptisten die schuld hadden aan de aanslag.[105]

Uiteindelijk was de mislukte aanslag in Amsterdam het omslagpunt in de bestrijding van de wederdopers. De centrale regering verving alle Amsterdamse schepenen door fanatieke katholieken, hoewel aanvankelijk nog wel een aantal verdachte personen gehandhaafd werd als burgemeester.[106] Reinier Brunt was ook erg tevreden over de vervolgingsijver van de nieuwe schout.[107] De mislukking van de aanslag in Amsterdam betekende het begin van het einde voor de wederdopers in Münster. In de nacht van 24 op 25 juni werd de stad op de anabaptisten heroverd.[108]

102 'Item dat 't advis van den Rade in Hollant genouch es dat men in dese ende andere gelijcke saken naer gelegentheit regard hebbende op die cause van den delicte up ten persoon die 't geperpreteert heeft ende 't effect van dien iusticie soude mogen doen sonder precise gehouden te zijn daer inne te achtervolgen die rigeur van den placaten, maer die peynen van dien ex causa altereren soe zij na rechte ende in huere consciencie bevinden souden te behoiren.' HvH, inv. nr. 30, f. 3v-5v (citaat op f. 4v); Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 114r-116r. Zie ook: Vrolijk, *Recht door gratie*, 282.

103 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 119r (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 11 mei 1535); Mellink, *DAN* V, doc. 111. Voor de aanslag in het algemeen: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 141-144.

104 RekRek, inv. nr. 4457, f. 98v-99r; Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 121r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 16 mei 1535). 'elff mans die levendich up gesneden zijn geweest ende is hemluyden 't hert vuytghenomen ende in 't aensicht geworpen ende dair nae zijn zijluyden gequartuleert geweest ende die hoofden zijn gestelt upte poorten der voors. stede ende die lichamen an quartieren zijn buyten elck van den poorten gehangen.'

105 RekRek, inv. nr. 4457, f. 99v-100r.

106 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 180-181; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 19.

107 Mellink, *DAN* V, doc. 298 (Reinier Brunt aan Anton van Lalaing, 2 januari 1536).

108 Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 183-184; Mellink, *De wederdopers*, 97; Valvekens, *De inquisitie*, 221.

5 De vervolging na 1535

De aanslag van de wederdopers in Amsterdam maakte grote indruk op de tijdgenoten.[109] Terwijl vóór die tijd de hervormingsbewegingen nog op stilzwijgende steun konden rekenen van sommige leden uit de verschillende bestuursorganen, betekende het radicale optreden van de wederdopers een einde aan de meeste sympathieën. Ook de Staten en steden van Holland hielden zich na deze episode grotendeels stil in hun protesten, tot de hervormingsbeweging in het midden van de zestiende eeuw een meer pacifistisch karakter kreeg.[110]

Na de 'heroveringen' van Amsterdam en Münster werden nieuwe aanslagen gevreesd en bleven de veiligheidsmaatregelen nog lang van kracht.[111] Volgens Reinier Brunt wisten de wederdopers niet waar ze moesten blijven en werden ze juist door hun wanhoop zeer gevaarlijk.[112] Op 10 januari 1536 ging secretaris Filips van Uuytwijck naar Münster om daar de leider van de wederdopers, Jan Beukelsz. van Leiden, en andere gevangenen te ondervragen. De secretaris moest er achter komen of er nog verdere plannen tot aanslagen in Holland waren en de namen van andere wederdopers vernemen.[113] Vooral in Amsterdam zat de angst voor de wederdopers en mogelijke nieuwe aanslagen er goed in.[114] Incidenten kwamen nog voor eind 1535 in Hazerswoude en in maart 1536 in Poeldijk.[115] In Poeldijk (en Monster) werden in 1536 veertig mannen en vrouwen gevangen genomen die van plan geweest zouden zijn om Den Haag te bezetten. De raadsheren waren van deze plannen op de hoogte gebracht door een priester die het vernomen had in een biecht. De Raad bracht bijna heel Den Haag op de been en waarschuwde de omliggende dorpen. De substituut-procureur-generaal ging samen met wat krijgslieden op pad om te zien waar een samenscholing plaatsvond.[116] Ook geruchten over plannen tot inname van Delft twee weken later leidden tot dergelijke maatregelen.[117]

De raadsheren hadden al eerder in 1536 een plan opgesteld voor het geval er een wederdoperoproer zou plaatsvinden in Den Haag. Alle ambtenaren van het Hof en de Rekenkamer, de rentmeesters en de landsadvocaat moesten een bepaald aantal

109 Nog in 1558 besloot het Amsterdamse bestuur 'twaelff patroenen van der historie van den anabaptisten van den feyten by henluyden gepleecht' te schenken aan stadhouder Maximiliaan van Bourgondië. GAA, inv. nr. 5014-27, f. 62v.

110 Duke, *Reformation and revolt*, xii, 89.

111 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 145.

112 ACB, inv. nr. 94, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (24 januari 1536); Mellink, *DAN* V, doc. 302. 'Die tijden sijn zeer periculoes want de doopers nyet wetenen wair zij sullen blijfven, worden geheel desperaet ende en ontsien hem gheen dingen te bestaen zoe dat wij alhier in Hollant nyet en sijn zonder pericule van eenige plaetsen ofte steden te verliesen.'

113 RekRek, inv. nr. 4458, f. 60v-61r. 'van den zelven te verstaen off die weederdoopers noch eenige anslagen ende oproer voor handen hebben te doen in Hollant. Omme te verneemen naer 't getal van den zelven wederdoopers van hemluyden namen van den brieven by hemluyden vuyt Munster gesonden.'

114 Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* IV, 406; Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes', 180.

115 Tracy, 'Heresy law', 299; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 146.

116 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 167r- 168r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 10 maart 1536).

117 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 172r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 26 maart 1536).

wapenrustingen in huis hebben voor de vorming van een ad hoc burgermilitie.[118] Vooral Reinier Brunt, inmiddels raadsheer geworden, bleef op zijn hoede. Hij zette zijn vraagtekens bij het rapport van raadsheer Joost Sasbout over zijn ondervraging van gevangen ketters te Hazerswoude, en raadde aan om de mensen nogmaals onder foltering te verhoren. In 1536 en 1537 kreeg hij de opdracht zich te bemoeien met de verkiezing van de schepenen in Amsterdam om goede katholieken te selecteren.[119] Eind 1537 gaf Reinier eindelijk een positief bericht over de bestrijding van de ketterij. De 'sekten' verminderden en alleen in het noorden van Holland vormden ze nog een fundamenteel probleem.[120]

Hoewel de radicale vorm van het anabaptisme geleidelijk verdween,[121] bleef de kettervervolging een belangrijk punt op de agenda van het Hof van Holland. Wederdopers David Jorisz. en Maarten van Eemden veroorzaakten onrust, waardoor het Hof in 1538 een plakkaat tegen hen uitvaardigde.[122] Hetzelfde jaar werd in Den Haag een broederschap van busschutters opgericht in verband met het potentiële gevaar dat de wederdopers nog vormden.[123] Eind 1538 instrueerde Gerrit van Assendelft de schout van Amsterdam nogmaals om bij dag en nacht goed toezicht te houden, in verband met een gevreesd wederdoperoproer.[124] In 1538 en 1539 was het Hof betrokken bij de arrestatie van wederdopers in Delft, Leiden, Haarlem en Alkmaar.[125]

Hoewel tegen de vervolging zelf geen officiële protesten kwamen, bleven de steden opkomen voor hun privileges als ze meenden dat die geschonden werden. Eén van de meest omstreden privileges was dat de goederen van een veroordeelde maar tot een bepaald bedrag (honderd pond in Amsterdam) mochten worden geconfisqueerd. De autoriteiten schoven het privilege vanaf 1529 in ketterzaken terzijde, met het inmiddels bekende argument dat het om majesteitsschennis ging.[126] In 1537

118 HvH, inv. nr. 30, f. 31v-32v. Zie ook: Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden*, 188.

119 ACB, inv. nr. 94, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (10 en 18 januari 1536); inv. nr. 72, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (30 januari 1537).

120 ACB, inv. nr. 72, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (12 november 1537). 'Die sekten declineren in dese landen dagelicxs ende die doopers zijn meest all wech vuijtgesondert in 't Noorderlandt dair van noode sal wesen mits dair gheen hooft officier en es inne te voersien.'

121 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 245.

122 HvH, inv. nr. 30, f. 188v-189r. De Raad adviseerde dat gratie zou worden verleend aan de wederdoper die een van de twee verraadde, 'alsoe dat stercxste ende bequaemste middel omme dese sekte geheel te extirperen es alle neersticheyt te doen omme huere hoefden te gecrijgen'. Audiëntie, inv. nr. 131, f. 13v (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 13 februari 1538).

123 Audiëntie, inv. nr. 1441:2, nr. 6. 'periculen van overloep en ende (sic) invasie van herdoepers ende ander seditieuse menschen [...] tot deffensie van den inwoenders van den Hage ende confortatie van execucie der iusticien aldaer'.

124 Audiëntie, inv. nr. 1527, f. 87r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 20 december 1538).

125 Voor Delft: Audiëntie, inv. nr. 1531, f. 43r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 27 december 1538). Voor Leiden: Audiëntie, inv. nr. 1531, f. 82v-83r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 december 1539). Voor Haarlem: Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 177r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 25 mei 1539). Voor de executie van wederdopers in Haarlem en Alkmaar: Audiëntie, inv. nr. 1531, f. 27v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 juni 1539).

126 Duke, *Reformation and revolt*, 163; Goosens, *Les inquisitions* II, 57-58 ; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 49-50.

zei rekenmeester Vincent Cornelisz. hier duidelijke woorden over tegen de gedeputeerden van Amsterdam. Als hij de vorst was dan zou hij wel weten wat te doen met de stedelijke privileges (waarschijnlijk niet veel positiefs) en als de afgevaardigden meenden dat wederdopers of andere ketters het privilege genoten dat alleen honderd gulden van hun goederen verbeurd mocht worden verklaard, dan zou hij ze zelf als ketters beschouwen.[127] Hetzelfde jaar nam rentmeester van de exploten Jan Hendriksz. goederen in beslag in Amsterdam, nadat de procureur-generaal een rechtszaak over de geldigheid van hetzelfde privilege had gewonnen.[128]

Het aantal doodstraffen dat door de Raad werd uitgesproken, valt in de jaren veertig en vijftig op één hand te tellen.[129] Desalniettemin waren de raadsheren sterk betrokken bij het toezien op een goede rechtspraak tegen ketters op lokaal niveau. Rond 1544 waren er wederom conflicten tussen de steden en de vorst over de jurisdictie in ketterijzaken. De vorst wilde deze zaken weer in eerste aanleg voor de gewestelijke hoven brengen, maar de steden vonden dit nog altijd in strijd met het 'privilegium de non evocando'. Procureur-generaal Hippolitus van Persijn arresteerde een man uit Leiden omdat de stad te weinig optrad tegen ketterij. Gerrit van Assendelft had een welwillend oor voor de klachten van de Leidenaren, maar Hippolitus van Persijn weigerde zijn gevangene uit te leveren.[130] Maria van Hongarije gaf Hippolitus gelijk, met als reden dat zaken die betrekking hadden op ketterij aan de keizer of zijn procureur-generaal toebehoorden. In 1545 bepleitten de Staten nogmaals dat de steden kennis mochten nemen van alle criminele zaken, of het nu majesteitsschennis betrof of niet. Maria van Hongarije antwoordde dat de steden alleen bevoegdheden werd ontnomen als ze de plakkaten niet goed navolgden.[131]

In 1544 beweerden wederdopers uit Utrecht en Leiden in alle rechtscolleges aanhangers te hebben.[132] De kastelein van Gouda arresteerde op hun aanwijzen vijf vrouwen, van wie er twee snel werden geëxecuteerd. De cipier viel echter voor de charmes van de andere drie vrouwen, want hij was met hen 'vuyten gevanckenisse geaufugeert', waarbij achttien kleine kinderen van de oorspronkelijke vijf vrouwen

127 *Jacobsz. II*, 398. 'Indien hij prince van den lande waere, hij soude wel anders tasten in onse privilegien ende naedien de selve gedeputeerden vervolchden dat de anabaptisten ende andere heretiquen souden genyeten der stede privlegie van alleen i c gulden van hoeren goeden te verbueren soe soude hij alsulcken sollicitateurs houden voor luyden van der selven sekte ofte fauteurs vandien seggende dat de ketters geen poorters en zijn etc ...'

128 RekRek, inv. nr. 4459, f. 113v.

129 Tracy meldde dat tussen 1545 en 1558 geen vonnissen werden uitgesproken tegen ketters. Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 172. Ik heb in 1546 nog twee en in 1553 nog één uitgesproken doodstraf terug kunnen vinden. HvH, inv. nr. 5654, f. 186v-187v; inv. nr. 5650, f. 22r-v. Voor drie doodstraffen in 1558: HvH, inv. nr. 5654, f. 315r-317r.

130 Duke, *Reformation and revolt*, 166; Koopmans, *De Staten van Holland*, 76. Voor de bespreking van het onderwerp in 1544 op een dagvaart zie: SAL, inv. nr. 1218, f. 172v. 'Ten Ven is geopent hoe dat dye van den Raide van Hollant daegelicx attenteren te willlen gevangens in enige steden van Hollant brengen in den Haege tot grote verminderinge van den privilegien ende oude possesie van den landen van Hollant. Soe dat geseyt is dat de voors. gedeputeerden soude vervolgen sullen dat die steden van Hollant sullen moegen blijven in haer oude possesssie omme kennisse te neemen van alle crimineele saeken sonder dat dye van den Raide in Hollant de selfde sullen moegen doen coomen in de Haege.'

131 *Van der Goes*, 13 oktober 1544, 7 en 24 februari 1545.

achtergelaten werden.[133] In hetzelfde jaar waren de gevangenissen in Den Haag zo vol met mensen uit allerlei streken dat twee gevangenen voor drie dagen lang door de substituut-procureur-generaal zelf geherbergd moesten worden.[134]

In 1554 was substituut-procureur-generaal Cornelis van der Wolf in Oudewater om een inquisiteur te assisteren bij het arresteren van de pastoor. Er waren veel vrouwen en kinderen op de been en de dienaren van de substituut klaagden dat 'zij van de kinderen naer geroupen ende met slick geworpen worden'. Bovendien was de pastoor al gewaarschuwd door zijn broer.[135] In 1557 maande landvoogd Emmanuel Philibert van Savoye de stadhouder en de Raad om goed hun best te doen in verschillende ketterkwesties, zodat niemand aan de vorst zou rapporteren dat zij de ketters of hun aanhangers begunstigden. De landvoogd had vernomen dat de schutterij in Enkhuizen een moordaanslag op de pastoor beraamd had en dat een gevangen wederdoper in Haarlem openlijk had kunnen preken. Bovendien moest uitgezocht worden wat er in 1554 precies in Oudewater was gebeurd.[136] De raadsheren antwoordden dat ze zo goed mogelijk hun best hadden gedaan, maar dat met name de gebeurtenissen in Haarlem en Oudewater niet zo ernstig waren. Ze vermeldden dat de substituut-procureur-generaal en inquisiteur in Oudewater geen hinder hadden ondervonden van de menigte, maar lieten weg dat hun dienaren wel waren lastig gevallen.[137]

In Rotterdam was er begin 1558 een ernstig oproer toen vijf anabaptisten geëxecuteerd zouden worden. Na de executie van de eerste ketter brak het tumult los en moesten de baljuw en schepenen van Rotterdam en een aantal dienaren van de procureur-generaal zichzelf in een toren van het stadhuis in veiligheid stellen en de overige vier ketters vrijlaten. Het glas- en houtwerk in het Rotterdamse stadhuis werd door de menigte aan stukken geslagen. Filips II vond de zaak zo ernstig dat hij de Raad van Holland naar de stad stuurde om ervoor te zorgen dat de aanstichters van het tumult gevangen en geëxecuteerd werden. De graaf van Bossu en de heer van Kruiningen vergezelden de raadsheren naar de stad om orde op zaken te stellen.[138]

132 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (19 mei 1544); Raad van Holland aan Maria van Hongarije (26 mei 1544). Deze wederdopers werden 'herdoopten kerkroovers' genoemd en behoorden waarschijnlijk tot de zogenaamde Batenburgers, de meest gewelddadige stroming binnen het anabaptisme. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 150-157. Zie voor deze wederdopers ook Duke, *Reformation and revolt*, 89.

133 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (15 juli 1544).

134 RekRek, inv. nr. 4464, f. 137r-v.

135 Audiëntie, inv. nr. 1704.1, f. 92r-v (verslag van Cornelis van der Wolf, 6 juli 1556).

136 Audiëntie, inv. nr. 1704.1, f. 73r-74r (Emmanuel Philibert van Savoye aan de Raad van Holland, 25 september 1557). De landvoogd had over de wederdoper in Haarlem al eerder aan stadhouder Maximiliaan van Bourgondië geschreven. Uit de brief aan de Raad van Holland bleek echter dat de stadhouder en Raad nog niets aan de zaak gedaan hadden. De landvoogd had in zijn brief aan Maximiliaan benadrukt dat er snel iets moest gebeuren om te voorkomen dat de ketterij wortel zou schieten ('enraciner') in een belangrijke plaats als Haarlem, aangezien voorkomen eenvoudiger was dan genezen. Audiëntie, inv. nr. 1704.1, extract van een brief van Emmanuel Philibert van Savoye aan Maximiliaan van Bourgondië (26 mei 1557).

137 Audiëntie, inv. nr. 1704.1, f. 89r-90v (Raad van Holland aan Karel van Lalaing bij afwezigheid van de landvoogd, 1 oktober 1557).

138 Audiëntie, inv. nr. 1715.1, Raad van Holland aan Filips II (30 en 31 maart 1558) en Filips II aan de Raad van Holland (4 april 1558); Versyde, 'Aantekeningen van een regent', 226. Vermelding van dit voorval ook bij Duke,

Terwijl eind jaren vijftig de verdeeldheid en twijfel over de juistheid van de kettervervolgingen doordrongen tot de hoogste regeringskringen, was Filips II nog harder dan zijn vader in de bestrijding van ketterij.[139] Twijfel, weerstand en vervolgingsmoeheid heersten echter al in de jaren dertig onder de Hollandse ambtenaren. Hoewel in de eerste helft van de zestiende eeuw de jaren 1534-1535 het absolute hoogtepunt van problemen met ketters vertegenwoordigen, is er zeker geen sprake van een periode van rust tot aan de opkomst van het calvinisme in de jaren zestig. Ketterse sentimenten bleven opduiken, de raadsheren bleven op hun hoede en weerstand tegen de vervolging onder de bevolking nam niet af. In de volgende paragraaf zal nader ingegaan worden op de houding van individuele ambtenaren tegenover de vervolging en de ketters in het algemeen.

6 Ambtenaren en ketterij

In het voorgaande is de houding van de Raad als collectief tegenover de ketterbestrijding aan bod gekomen. Dikwijls pleitte de Raad voor een mildere aanpak, waarop de landvoogdes met wisselend enthousiasme reageerde.[140] Ook kwam de betrokkenheid van een aantal individuele ambtenaren in de ketterbestrijding aan de orde. Hieruit bleek dat velen van hen de vervolging met weinig animo op zich namen. In deze paragraaf zal gedetailleerd stil worden gestaan bij de houding van de individuele ambtenaren tegenover ketterij in het algemeen. Wie waren de fanatieke bestrijders, de gedogers of wellicht sympathisanten? Wat betekende een positieve of negatieve houding tegenover de ketterbestrijding voor iemands carrièreperspectieven? Speelde geloofsgezindheid een rol bij de rekrutering voor de gewestelijke instellingen?

De ketterbestrijding beïnvloedde in zekere mate de institutionele ontwikkelingen bij het Hof van Holland. Dankzij de ketterbestrijding kreeg de procureur-generaal grotere bevoegdheden en nam het belang van de rentmeester van de exploten toe.[141] Vanaf 1540 mocht de procureur-generaal aanwezig zijn bij het overleg over en sluiten van de processen waarbij hij zelf betrokken was. In 1544 werd bepaald dat de procureur-generaal overal criminelen mocht arresteren, ook als de zaken met betrekking tot hen niet verjaard waren. Verder kreeg hij in de jaren veertig meer inzage in de verhoren die door de raadsheren waren afgenomen en een grote-

Reformation and revolt, 76. Stadhouder Maximiliaan van Bourgondië was op dat moment te ziek om naar de stad te gaan. De heer van Kruiningen was zijn zwager.

139 Valvekens, *De inquisitie*, 293-294; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 20.

140 Woltjers recente stelling, dat ambtenaren in de Nederlanden er opzettelijk het zwijgen toe deden tegenover de vorst in de jaren vijftig van de zestiende eeuw over de houding van de bevolking tegenover ketterbestrijding, wordt door de voorgaande paragrafen in ieder geval niet ondersteund. De ambtenaren van het Hof van Holland gaven duidelijk blijk van hun twijfels over de vervolging en over de problemen die het navolgen van de plakkaten met zich meebracht. Vgl. Woltjer, 'Public opinion', 87, 104.

141 Zie ook Tracy, 'Heresy Law', 305.

re vrijheid bij het ondervragen van mensen in civiele rechtszaken.[142] De rentmeester van de exploten zag zijn inkomsten, en salaris dat daarvan afhankelijk was, door de ketterbestrijding stijgen. Ook zijn aanzien steeg, omdat hij verantwoordelijk was voor de uitbetaling van de kosten die gemaakt werden voor het vervolgen en vasthouden van ketters.[143]

Een aantal ambtenaren wist zich te profileren dankzij de ketterbestrijding. Procureur-generaal Reinier Brunt heeft zijn naam in de geschiedenisboeken vooral te danken aan zijn ijver in de ketterbestrijding. Toch deed de man zijn werk niet met plezier. Hij was procureur-generaal geworden in een moeilijke tijd en deed zijn best de situatie onder controle te houden. Het was zijn taak om de complotten tegen het gevestigde gezag op te sporen. Het imago van Reinier als beul die de arme anabaptisten continu vervolgde, is daarom op zijn best eenzijdig. Hij werd uiteindelijk beloond met het ambt van bezoldigd raadsheer, vooral vanwege zijn diensten als procureur-generaal 'in groote sorge ende pericule van zijnen persoene'.[144]

Jan van Dam verwierf in 1541 de functie van onbezoldigd secretaris, vanwege zijn diensten als substituut-procureur-generaal (vanaf 1535) 'in grooten dangiere dicwils van zijnen lijve'.[145] Ook Jans vader Klaas had zich als substituut-procureur-generaal verdienstelijk gemaakt in de ketterbestrijding. Frank van Dam, een broer van Klaas en deurwaarder van het Hof van Holland en de Grote Raad, was al vanaf het begin van de jaren twintig betrokken bij de kettervervolging.[146] Hij zou zijn bastaardzoon onterfd hebben omdat deze met een lutherse vrouw was getrouwd.[147] Desalniettemin had Jan van Dam een aantal aangetrouwde familieleden die niet bepaald bekend stonden om hun zuivere geloofsovertuiging. Zijn schoonvader, raadsheer Abel van Coulster, moest zich verantwoorden voor zijn vermeende banden met ketters. Zijn zwager, secretaris Jan Purtijck, ontpopte zich uiteindelijk als een voorstander van de reformatie.[148]

Terwijl sommige ambtenaren zich wisten te profileren dankzij de ketterbestrijding, werden anderen verdacht van ketterse sympathieën. Raadsheer Jan Benninck was naar verluid een sterke begunstiger van de reformatie. In een stuk uit 1536, kort na zijn dood, staat dat hij in opspraak gekomen geestelijken in zijn huis ontving. In zaken voor het Hof van Holland met betrekking tot ketterij zou hij nooit zijn stem hebben willen geven, onder het voorwendsel dat de vorst zijn plakkaten herroepen had. Hij zou de hierboven vermelde Frank van Dam kwaad hebben toegesproken,

142 HvH, inv. nr. 31, f. 192r-v; inv. nr. 5963, 12 april 1540; inv. nr. 32, f. 31r, f. 154v, f. 182r-v (16 april 1546). Zie ook hoofdstuk 1.5.2.

143 Ter Braake, "Zwaeren Arbeyden", 67-71.

144 HvH, inv. nr. 30, f. 10r. Reinier was zeker niet te beroerd om het persoonlijke gevaar waaraan hij blootstond te benadrukken. Zelfs in een sententie werd nog eens vermeld dat Reinier als procureur-generaal diverse delinquenten had vervolgd, 'ende bysondere jegens den geenen die van den sekten ende ketterije besmet waeren ende hem selven tot meen stonden gestelt in groot pericule van zijnen lijve'. HvH, inv. nr. 510, sen. 148.

145 HvH, inv. nr. 31, f. 46r.

146 Goosens, *Les inquisitions* II, 76.

147 HvH, inv. nr. 515, sen. 258.

148 Zie voor Jan Purtijck: Engels, 'Sociale en medische zorg', 208.

Afb. 19 Raadsheer Abel van Coulster (1477-1548) was verdacht van het onderhouden van ketterse sympathieën. Hij staat hier afgebeeld met op de achtergrond het motief van keizer Augustus en de Tiburtijnse Sibylle.

toen deze als deurwaarder tegen ketters optrad. Ondanks deze opsomming lijkt zijn positie van raadsheer geen enkel moment in gevaar te zijn gekomen.[149]

Andere raadsheren hebben zich tijdens hun ambtsperiode wel moeten verantwoorden, waarbij het opvallend, maar niet zeer verrassend, is dat ze goede banden on-

149 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 598, 606-607; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 16-17, 21; Theissen, *De regeering van Karel V*, 241, 274; Mellink, *DAN* V, doc. 303. 'Die zelve Benning heeft wesende in den rait van Hollant, noeyt willen geven advys ofte opinie, dat men ter cause van blasphemie ofte quaet geloefve yemant soude zyn lyf benemen nae inhout des keysers placcaten, zeggende, dat de K. Mt. die weder roeupen hadden ende nyet en wilde achtervolcht hebben. Heeft de zelve Benning qualick toegesproicken binnen Amsterdam Vranck van Dam, dat hij exploicteerde ende informatie dede in saicke van Lutherye. Die selve, zoe lange hy heeft moegen gaen, alle dage gehouden zyn conventiculen ende vergaderinge binnen de Nyeuw Kerck ende voirt huys van Ruysch Jansz. onder tsermoen tot groet scandale vant gemeen volck.'

derhielden met Erasmus, wiens reputatie door zijn mogelijke connectie met Luther al enige tijd was aangetast.[150] De verdachtmaking van bepaalde leden van de Raad begon waarschijnlijk naar aanleiding van een onderzoek naar heer Herman, kapelaan in de parochiekerk in Den Haag rond 1534 of 1535. Herman werd er van beschuldigd dat hij op aandringen van raadsheer Abel van Coulster een gardiaan van de minderbroeders te Delft had gestraft omdat deze kwaad had gesproken over Erasmus. Daarnaast had hij gepocht dat de Raad van Holland, en dan met name Gerrit van Assendelft, achter hem stond en dat hij zich daarom geen zorgen hoefde te maken om opgepakt te worden.[151] Rond dezelfde tijd beval stadhouder Anton van Lalaing de raadsheren er voor te zorgen dat alle 'suspicie' (van ketterij) van hen weggenomen zou worden en dat hij zijn best zou doen hun acties tot dan toe te verantwoorden.[152]

In 1536 verzocht de procureur-generaal van de Grote Raad, Boudewijn le Cocq, aan Gerrit van Assendelft om mee te werken aan een onderzoek naar zijn vermeende ketterse sympathieën. Gerrit gaf naar eigen zeggen zijn volle medewerking, omdat hij van geen kwaad wist en bovendien iedereen hem had kunnen zien optreden tegen de wederdopers in 1534.[153] Toen de procureur-generaal zijn verslag uitbracht aan Maria van Hongarije, verzocht zij Gerrit om bij haar in Brussel te komen. Daar moest Gerrit antwoorden op de vragen van een raadsheer van de Geheime Raad, naar aanleiding van de artikelen die Boudewijn le Cocq had verzameld. Vervolgens ging een raadsheer van de Grote Raad naar Den Haag om zich te informeren over de 'fame ende conversatie' van Gerrit en hoe deze zich had gedragen als de 'materie van lutherie' ter sprake kwam. De andere Hollandse raadsheren werden hiervoor uiteraard ook ondervraagd. Toen de raadsheer van de Grote Raad weer terugkwam in Brussel bracht hij rapport uit en waren de landvoogdes, ridders van de Orde van het Gulden Vlies en centrale raadsheren gerustgesteld. Gerrit mocht terugkeren naar Den Haag om daar zijn post weer in te nemen.[154]

In 1537 schreven de raadsheren aan Maria van Hongarije over de beschuldigingen die aan hun adres waren geuit over te slap optreden tegen de verschillende 'sekten'. Hun verweer kwam er op neer dat ze altijd meer dan hun best hadden gedaan.

150 Hoewel Erasmus zich distantieerde van Luther, bracht de mogelijke connectie met de hervormer hem uiteindelijk in de moeilijkheden, waardoor hij in 1521 van Leuven naar Bazel verhuisde. Zijn reputatie was toen al in een zodanige mate aangetast, dat hij en zijn werken ook na die tijd verdacht bleven. Duke, *Reformation and revolt*, 12, 83, 85, 109; Huizinga, *Erasmus*, 154-162. Zie voor de banden van Gerrit van Assendelft en Abel van Coulster met Erasmus hun biografieën in bijlage 2.

151 ACB, inv. nr. 94, 'Articulen overgegeven bij den procureur generael op ende tegen heer Harman cappellaen in die porrochiekerk van den Haege.' Artikel 11:'Dat hij oick geseyt heeft deur instigatie van heer Abel van Coulster openbaerlic op ten stoel gestraft te hebben den gardiaen van den minre broeders tot Delft die qualijc van Erasmus gesproeken hadde.' Artikel 21: 'Item dat hij hem t'anderen tijden beroemt heeft dat den Raede van Hollandt ende bysonderlic mijn heer van Assendelft voer hem was ende daer omme gheen sorge en hadde omme achterhaelt te weesen.'

152 ACB, inv. nr. 94, memorie voor procureur-generaal Reinier Brunt en raadsheer Geleyn Zegers over wat ze de Raad te kennen moeten geven.

153 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 575-576.

154 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 576-577. Waarom de ridders van de Orde van het Gulden Vlies in deze episode een rol speelden is mij niet duidelijk.

Ze snapten niet hoe dergelijke schandalige woorden de landvoogdes ter ore waren gekomen en verklaarden zich bereid hun daden voor haar, de vorst en God te verantwoorden.[155] Ook later dat jaar verweerden de raadsheren zich tegen beschuldigingen dat zij hun taak verwaarloosden. Ze beweerden meer wederdopers veroordeeld te hebben dan welk rechtscollege ook en als ze niet altijd goed hun plicht hadden gedaan, waren waarschijnlijk niet alle steden behouden gebleven.[156]

In 1539 ontbood stadhouder Anton van Lalaing de raadsheren van het Hof van Holland om hen te vertellen wat het resultaat was van het onderzoek van een secretaris van de vorst naar de geloofsgezindheid in Holland.[157] Sebastiaan Willemsz. Schouten, cantor in Den Haag en vriend van Gerrit van Assendelft, lag onder vuur en moest zich voortaan exemplarisch gaan gedragen (artikel 2). Een klerk van ontvanger van de bede Willem Goudt was in opspraak gekomen (artikel 5). Gerrit van Assendelft was wederom verdacht en er waren minstens 35 getuigen tegen hem (artikel 7). Hij moest zich onder andere verantwoorden voor zijn omgang met de voornoemde Sebastiaan Willemsz. Schouten die als kapelaan van zijn schoonmoeder meer dan 32 jaar geleden uit Frankrijk was meegekomen.[158] Eén getuige, vermoedelijk een priester uit Den Haag, zette vraagtekens bij Gerrits geloofsbeleving. Gerrit verweerde zich door te zeggen dat de getuige wist waar hij ter kerke ging en hoeveel renten hij had uitgegeven voor de memories van zijn voorouders. Een andere getuige zei weer het een en ander gehoord te hebben van Willem Oom van Wijngaarden (een zoon van raadsheer Jan Oom van Wijngaarden de oude). Gerrit antwoordde hierop dat deze al jaren dood was en nooit bij Gerrit van Assendelft over de vloer kwam omdat ze geen grote vrienden waren.[159]

Raadsheer Abel van Coulster moest zich verweren tegen vijf getuigen (artikel 8). Zo zou hij een verdachte priester in dienst hebben genomen. Volgens Abel was de man 'sinceer', maar anders zou hij hem zonder problemen ontslaan. Daarnaast zou Abel niet elke dag naar de mis gaan en niet in het vagevuur geloven. Abel antwoordde dat hij niet verplicht was om elke dag de mis bij te wonen en dat hij dit bovendien niet altijd in Den Haag deed, maar soms in Rijswijk of in Voorburg. Hij geloofde wel in het vagevuur en zou geen enkele kapelaan hebben aangezet om

155 Audiëntie, inv. nr. 128, f. 91r-92r (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 7 augustus 1537).

156 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 169r-171r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 9 november 1537). Zie voor onderzoek naar de plichtsgetrouwheid van de raadsheren in 1537 ook: Tracy, 'Heresy law', 301.

157 ACB, inv. nr. 97; Theissen, *De regeering van Karel V*, 256; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 169-170. Zie voor Louis de Zoete: Baelde, *De collaterale Raden*, 330.

158 'Die heere van Assendelff verstaen hebbende 't gundt dat tegens hem gedeposeert mochte wesen heeft eerst verclaert nopende heere Sebastiaen dat hij den selven meer dan xxxii jaeren geleden t' zijnen huyse bevonden heeft commende vuyt Vranckrijck genouch wesende capellaen van zijn vroumoeder die den selven dair nae voirsien heeft mit die cure ende kercke van Castricum ende mits dat hij woenachtich is naest die doere van den voirs. heere van Assendelff converseert dagelicx t' zijnen huyse dair hij oeck coempt eten als 't hem belieft ende mits dat hij hem eerlicke draecht dagelicx celebrerende in de capelle van den voirs. heere van Assendelff ende oick elders ende dat van hem noyt gehoort noch gesien en es dat waerdich was van reprehensie.'

159 Het is verleidelijk om hier nog een wrijving tussen twee families te zien die tijdens de laatste stuiptrekkingen van de Hoekse en Kabeljauwse twisten tegenover elkaar kwamen te staan. Zie hoofdstuk 6.1.

Erasmus te verdedigen zoals enkele jaren eerder was beweerd. Ondanks de beschuldigingen bleven zowel Gerrit als Abel in hun ambten gehandhaafd en kwam het nooit tot een officiële aanklacht.[160] Bij ondervragingen bleven ketters echter beweren dat ze aanhangers hadden in alle rechtscolleges en door hen werden gewaarschuwd. In 1544 zeiden twee ondervraagde wederdopers dat ze hadden gehoord dat Abel van Coulster zich had laten herdopen en een aanhanger van David Jorisz. was.[161] Eind jaren vijftig van de zestiende eeuw beschuldigde raadsheer Willem Snouckaart president Gerrit van Assendelft weer van ketterij, hoewel hier eerder persoonlijke grieven achter gezocht moeten worden. Desalniettemin is het opvallend dat Gerrit de nieuwe elementen die tegen hem werden ingebracht negeerde en zijn verdediging baseerde op zijn vrijspraak van 1536.[162]

Een tot nu toe minder opgemerkte geschiedenis is die van de discutabele geloofsgezindheid van onbezoldigd raadsheer Gerrit van Renesse.[163] Gerrit was in 1539 schout van Leiden en arresteerde in die hoedanigheid vier herdoopte vrouwen die uit Haarlem voortvluchtig waren. In plaats van ze meteen te berechten en te executeren, hield hij ze nog een maand lang vast, waardoor de vrouwen de kans kregen uit de gevangenis te ontsnappen. Volgens de procureur-generaal had Gerrit de vrouwen meerdere malen van de gevangenis naar zijn huis gebracht en weer terug. Tijdens deze ritjes hadden de vrouwen telkens de kans aangegrepen om anderen te bekeren. Ook had Gerrit allerlei mensen toegang tot de gevangenis gegeven, wat hem verdacht maakte. De procureur-generaal eiste dat het Gerrit verboden werd om nog enig ambt te bekleden.

Gerrit van Renesse antwoordde dat hij altijd zijn plicht had gedaan inzake de ketterbestrijding. In de blessuretijd van zijn pachtperiode, toen nog geen nieuwe schout was aangesteld, had hij de vier vrouwen gevangen genomen van wie er twee zwanger waren. Hij had hun executie uitgesteld om hun zielen te winnen, wat oorspronkelijk het voornaamste doel was van de ketterbestrijding in het algemeen. Bij hun ontsnapping waren ze geholpen door mensen van buiten dus het was niet zijn schuld. In 1544 werd Gerrit vrijgesproken. Voor de duur van het proces was Gerrit de toegang tot de raadkamer ontzegd, maar daarna is hij nog meer dan een decennium actief geweest als onbezoldigd raadsheer.[164]

160 Abel van Coulster werd dus niet uit zijn ambt gezet zoals A. van Dixhoorn recent nog beweerde. Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 177.

161 In het algemeen: DGA, inv. nr. 266 (Raad van Holland aan Maria van Hongarije, 26 mei 1544). Voor Abel van Coulster: DGA, inv. nr. 301.

162 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 532-533. Zie voor de episode van Willem Snouckaart versus Gerrit van Assendelft hoofdstuk 6.5.

163 Zie voor het volgende voornamelijk: HvH, inv. nr. 514, sen. 5 (1544). Zie verder: Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Lodewijk van Schore (12 april 1543). Omdat Gerrit tijdens het proces geen toegang meer tot de Raad had, werd hij in 1542 kastelein van Woerden onder de hand van de heer van Egmond. Kort daarna stelde Gerrit van Assendelft tijdelijk een ander (de zwager van Van Renesse) aan als kastelein van Woerden, na de nodige protesten van de vrouw van Gerrit van Renesse (Audiëntie, inv. nr. 131, f. 53-54r, Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije, 24 mei 1542).

164 Ook in latere jaren bleef Gerrit van Renesse in opspraak komen. In 1561 liet hij een dochter niet helemaal volgens de gangbare procedures trouwen. GRM, inv. nr. 862, sen. 51. In 1568 werd Gerrit uiteindelijk door Alva onthoofd omdat hij zou heulen met de calvinisten. Van der Aa, *Biographisch woordenboek* xvi, 250-251.

Het is helaas niet mogelijk kwantitatieve analyses te geven over de geloofsbelevenis van de individuele ambtenaren. Een aantal leden van het Hof van Holland was verdacht, maar niet verdacht genoeg om hun ambt te verliezen. Extreme fanatici komen ook niet voor in de bronnen, op Floris Oom van Wijngaarden Jansz. na die toen al ettelijke jaren niet meer het ambt van raadsheer bekleedde. De reiskostenvergoedingen in de rekeningen van de rentmeester van de exploten voor zaken betreffende de 'lutheryanen' over de jaren 1525-1545 komen wel voor kwantitatieve analyses in aanmerking. De meest actieve ambtenaren, zoals uit de rekeningen te destilleren viel, staan in tabel 5.2. Het is niet opmerkelijk dat het vooral de secretarissen en de substituut-procureurs-generaal zijn die het meest op pad gingen, aangezien zij ook in het algemeen de actiefste reizigers waren. De tweede plaats van procureur-generaal Reinier Brunt mag ook weinig verbazing wekken. De Van Dams, Klaas en zijn zoons Jan en Willem, waren dankzij hun functies zeer belangrijk voor de ketterbestrijding. Raadsheer Willem Pijnsen was wellicht dankzij zijn Delftse roots zo actief. Van de achttien keer dat hij voor een ketterzaak op pad ging, was Delft tien maal de bestemming.

Tabel 5.2 De actiefste ambtenaren op het gebied van ketterbestrijding 1525-1545[165]

Naam	Aantal dienstreizen	relevante functies 1525-1545
Jan Hendriksz.	41	rentmeester van de exploten 1520-1540; secretaris (O) 1517-1540
Reinier Brunt	35	procureur-generaal 1523-1536; raadsheer 1535-1539
Filips van Uuytwijck	32	secretaris (O) 1522-1543; secretaris 1543-1563
Jan van Dam	31	substituut-procureur-generaal 1535-1543; secretaris (O) 1541-1543; griffier 1543-1557
Klaas van Dam	29	substituut-procureur-generaal 1523-1535; secretaris (O) ca. 1509-1535
Jan de Beauvoir	20	substituut-procureur-generaal 1543-1550
Otto van Malsen	20	secretaris (O) 1525-1548
Arend Sandelijn	19	griffier 1515-1530; raadsheer (O) 1530; raadsheer 1530-1535
Willem Pijnsen	18	raadsheer (O) 1522-1536; raadsheer 1536-1545
Willem van Dam	17	secretaris (O) vanaf 1536-1570

O=onbezoldigd

Tracy meende dat vooral de Vlaamse raadsheren Geleyn Zegers en Willem Snouckaart werden belast met het optreden tegen ketters,[166] maar uit het voorgaande is niet gebleken dat een speciale rol voor hen was weggelegd. Wel maakte Geleyn Zegers vanaf 1542 opvallend vaak dienstreizen inzake de ketterbestrijding, terwijl hij

165 Gebaseerd op: RekRek, inv. nr. 4448-4468. 'Ander ontfanck extraordinarys geemployeert tot betalinge van de oncosten in 't stuck van de informatien ende executien van de luteryanen.'
166 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 161, 278.

zich daarvoor nauwelijks bewoog op dat vlak.[167] De actiefste raadsheren staan in tabel 5.3. Bijna vanzelfsprekend staan Jan van Duivenvoorde, Arend Sandelijn en Jasper van Hogelande genoteerd in de top tien, aangezien zij als speciale commissarissen voor de ketterbestrijding waren aangewezen. Verder onttrokken weinig raadsheren zich aan de ketterbestrijding.

Het is moeilijk een eenduidig beeld te geven van de vervolgingszin van welke individuele raadsheer dan ook. Ondanks de herhaalde beden van de raadsheren tot verlaging van de straffen, zagen ze de anabaptisten als een gevaar voor de samenleving en waren zij bereid tegen hen op te treden. Hun opmerking dat het noch wenselijk noch mogelijk was om duizenden mensen ter dood te veroordelen, was niet meer dan een blijk van de nodige realiteitszin. In theorie waren zij bovendien de beschermers van de 'weerloze' mensen, zoals Gnapheus ook schreef, dus het is weinig verwonderlijk dat ze pleitten voor de mensen die zich in hun enthousiasme hadden laten meeslepen in de ketterse dwalingen. De mate waarin de raadsheren het terecht vonden dat een ketter die niet een gevaar vormde voor de bestaande maatschappij werd veroordeeld, zal verschillend zijn geweest. De familie Van Dam wist dankzij de vervolging haar positie in Den Haag te verstevigen. Jan van Dam werd in 1557 zelfs rekenmeester en was daarmee één van de weinige substituut-procureurs-generaal die carrière maakte.

Mannen als Gerrit van Assendelft en Abel van Coulster hadden ondanks het ontkennen van de beschuldigingen waarschijnlijk een grotere tolerantie tegenover andersdenkenden. Hoewel ze zich voor die tolerantie moesten verantwoorden, heeft zich dit niet vertaald in het verlies van een ambt, of een aantoonbare verzwakking van hun positie. Gerrit van Assendelft staakte zijn omgang met de verdachte priester Sebastiaan Willemsz. Schouten geenszins, nadat hij zich daarvoor had moeten verantwoorden.[168] Raadsheer Jan Benninck, die bijna openlijk voor de reformatie was, kwam pas na zijn dood onder vuur te liggen. Gerrit van Renesse was de enige die zich in een rechtszaak moest verdedigen en werd vrijgesproken. De grotere tolerantie van de raadsheren zoals die in de literaire werken naar voren komt, wordt grotendeels onderschreven door de ambtelijke bronnen. Waarschijnlijk slaan de martelaarsverhalen iets verder door, maar ook de stemmen van de ambtenaren zelf laten zien dat zij zich soms keerden tegen de vervolging, of zich er in ieder geval niet graag mee bezighielden. Een fanatiekere houding zoals die te bespeuren valt bij de familie Van Dam, wordt daarnaast ook bevestigd door een passage uit één van de verhalen over Jan de Backer.[169]

Het is de vraag of het verschil tussen fanatieke en minder fanatieke vervolgers een rol speelde bij de onderlinge relaties van de ambtenaren. Ketterjager Jan van Dam

167 Zie bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 4462, f. 121r-123v; inv. nr. 4464, f. 132r-v, f. 135v-136v, f. 139r-v.
168 Sebastiaan Willemsz. Schouten trad nog in 1556 als getuige op toen Gerrit een aantal aanpassingen in zijn testament maakte. Losse aanwinsten, inv. nr. 1018.
169 Namelijk het brute optreden van *pater familias* Klaas van Dam: Frédéricq, *Corpus* IV, 451; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 387.

huwde bijvoorbeeld een bastaarddochter van de ruimer denkende Abel van Coulster. De geloofsbelevenis van de ambtenaren lijkt ook geen factor van betekenis te zijn geweest voor hun aanstelling in een eerste ambt. Veel raadsheren waren bovendien al aangesteld voor de jaren van de ketterbestrijding. Sterke inzet bij de ketterbestrijding had alleen een goede invloed op de promotiekansen van een vorstelijk ambtenaar. Pas onder het regime van Filips II werd bij de rekrutering van ambtenaren meer nadruk gelegd op het belang van de bestrijding van ketterij. Bij het aanstellen van een nieuwe procureur-generaal in 1558 werd voor het eerst gezocht naar een kandidaat met niet alleen 'geleertheyt', maar ook met 'd'experiencie' die nodig was om de 'sectarissen als andere quaetdoenders' (=ketters en andere slechterikken) te vervolgen.[170] Pas in 1565 werd bij een selectieprocedure voor het ambt van raadsheer vermeld dat er ook gelet moest worden op de 'goede affectie totten religien' van de kandidaten.[171]

Tabel 5.3 De actiefste raadsheren op het gebied van ketterbestrijding 1525-1545

Naam	aantal reizen	relevante functies 1525-1545
Reinier Brunt	35	procureur-generaal 1523-1536; raadsheer 1535-1539
Arend Sandelijn	19	griffier 1515-1530; raadsheer (O) 1530; raadsheer 1530-1535
Willem Pijnsen	18	raadsheer (O) 1522-1536; raadsheer 1536-1545
Geleyn Zegers	15	raadsheer (O) 1527-1536; 1536-1561
Gerrit van Assendelft	11	raadsheer 1515-1528; president 1528-1558
Jan van Duivenvoorde	11	raadsheer 1516-1543
Jasper van Hogelande	10	raadsheer 1515-1530, 1538-1546
Cornelis Suys	10	raadsheer (O) 1535-1543; raadsheer 1543-1559
Abel van Coulster	6	raadsheer 1516-1548
Joost Sasbout	5	raadsheer 1515-1545

Besluit

Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw waren de ambtenaren van het Hof van Holland actief in het bestrijden van ketterij. Al snel werd duidelijk dat de bevelen tot het executeren van ketters niet alleen weerstand opriepen bij de onderdanen, maar ook bij de ambtenaren. De harde lijn van het centrale niveau werd nooit zonder meer ten uitvoer gelegd door de raadsheren. De mannen die het zwaarst belast werden met de vervolging probeerden vaak verlichting te verkrijgen van hun taken. Openlijke sympathisanten waren er niet, maar hardnekkige geruchten over de ge-

170 HvH, inv. nr. 381, f. 36v-37r (Raad van Holland aan Filips II, 21 oktober 1558).
171 HvH, inv. nr. 381, f. 224v-225r (Raad van Holland aan Margareta van Parma, 4 mei 1565). Ook in de instructies voor de stadhouders werd vanaf 1559 meer de nadruk gelegd op het bestrijden van ketterij. Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, 400.

loofsbelevenis van een aantal raadsheren in zowel de literaire als administratieve bronnen zullen niet uit de lucht zijn gegrepen.

De ketterbestrijding bood nieuwe mogelijkheden voor een ambtenaar zich dienstbaar te maken aan de vorst, wat kon leiden tot promotie. Voor de aanstelling in een eerste ambt heeft de geloofsgezindheid voor zover te achterhalen was geen rol gespeeld. Ook werden geen verdachte ambtenaren ontslagen, hoewel de beschuldigingen die tegen hen geuit waren wel degelijk serieus werden onderzocht. De spanningen die de ketterbestrijding vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw in Holland bracht maakten het leven niet eenvoudig voor de vertegenwoordigers van de vorst. Ketterbestrijding was niet eerder op een dergelijke schaal gevoerd en schond de stedelijke privileges. De ambtenaren hadden het moeilijk tussen de vuren van de vorst als ketterbestrijder en de onderdanen als verdedigers van hun oude rechten. Ondanks verwijten van beide kampen hebben ze de aanhoudende spanningen gedurende de onderzoeksperiode grotendeels onder controle weten te houden. Tot een explosie die meer impact had dan die van de wederdopers in 1535 is het tot de beeldenstorm in 1566 niet gekomen.

6 Netwerken

Inleiding

In de Middeleeuwen steunden individuen voor een groot deel op de netwerken waar ze toe behoorden en gebruikten hun macht en invloed vooral voor de belangen van de eigen groep. Het handelen in dienst van de eigen netwerken is het duidelijkst terug te vinden bij de elites die door hun positie van dienaar van de staat de politieke macht in handen hadden. Verschillende netwerken, soms met elkaar beconcurrerende kandidaten, konden invloed uitoefenen op wie een bepaald ambt kreeg toegewezen.[1] Doorgaans worden vier soorten netwerken onderscheiden: netwerken gebaseerd op verwantschap, patronage, vriendschap en groepssolidariteit.

Bij verwantschap gaat het om alle familiebanden, die in de late Middeleeuwen vaak de meest fundamentele basis waren voor een netwerk. We spreken over patronage bij een verhouding tussen twee ongelijken, de patroon en de cliënt, waarbij de patroon bescherming en bestaansmiddelen verleent in ruil voor diensten van de cliënt. Bij vriendschap gaat het om de relatie tussen twee gelijken, die van elkaars onderlinge steun konden profiteren. Groepssolidariteit kan zich manifesteren tussen mannen die deel uitmaken van hetzelfde politieke netwerk, uit dezelfde stad komen, hetzelfde beroep uitoefenen of dezelfde scholing hebben genoten. In de praktijk waren netwerken vaak op meerdere bindmiddelen gebaseerd. Het is niet altijd duidelijk dankzij welk bindmiddel een netwerk in eerste instantie ontstaan is.[2] De groep van Kabeljauwen rond Jan van Egmond heb ik bijvoorbeeld gekwalificeerd als een netwerk gebaseerd op groepssolidariteit. Binnen dat netwerk wierp Jan van Egmond zich echter op als patroon en zijn er ook allerlei verwantschapsbanden en horizontale vriendschappen te ontdekken. Ook binnen familienetwerken is er altijd een *pater familias* die als patroon optreedt voor een jongere verwant.

1 Zie voornamelijk: Reinhard, 'Power elites, state servants', 6-8, 15. Zie ook: Bijsterveld, *Laverend*, 213; Knevel, *Het Haagse bureau*, 166.

2 Zie bijvoorbeeld: Bijsterveld, *Laverend*, 214; Brand, *Over macht en overwicht*, 258; Damen, *De staat van dienst*, 19; Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 63; Janse, *Ridderschap*, 414; Janssen, *Creaturen van de macht*, 14-15, 125-126; Kokken, *Steden en Staten,* 152; Marsilje, 'Ordeverstoring en partijstrijd', 54, 59; Reinhard, 'Oligarchische Verflechtung', 49-50.

De factor die het meest bepalend was om alle mannen binnen een netwerk te binden is als uitgangspunt genomen om een netwerk te kwalificeren.

Netwerkonderzoek in de Middeleeuwen blijft een gevaarlijke onderneming, waarbij een grote kwantiteit aan indirecte aanwijzingen het gebrek aan harde bewijzen moet ondervangen.[3] Ook is het niet altijd eenvoudig een relatie in de bronnen goed te interpreteren. Financiële transacties kwamen veelvuldig voor en hoeven niet te duiden op een hechte band op persoonlijk vlak. Anderzijds is het duidelijk dat veel connecties niet in de bronnen zijn terug te vinden. Vriendschappen van ambtenaren die dagelijks met elkaar werkten kwamen ongetwijfeld vaker voor dan is te bewijzen. In een handschrift van Reinier Moons, advocaat voor het Hof van Holland, zien we een glimp van een vrij innig Haags ambtenarennetwerk. Hij noteerde wie er aanwezig waren bij de doopplechtigheden van zijn broers, zussen en kinderen en wat ze daarbij schonken. Naast de namen van familieleden bij het Hof van Holland en de Rekenkamer, komen ook veelvuldig namen voor van ambtenaren die geen familierelaties met de familie Moons hadden.[4] Ook secretaris Gerrit van Loo telde onder de 'peten' van zijn talrijke kinderschare veel ambtenaren.[5] Hoewel het bronnenmateriaal van de zestiende eeuw veel rijker is dan dat van de eeuwen daarvoor, kunnen de hier volgende netwerken niet meer dan een benadering zijn van de relaties zoals die in het laatmiddeleeuwse Den Haag voorkwamen.

In dit hoofdstuk zullen de meest omvangrijke netwerken van de onderzoekspopulatie aan de orde komen. Het is vanzelfsprekend dat het gaat om de netwerken van de individuen en families die ook een vooraanstaande rol speelden in de gewestelijke instellingen. Omdat het vaak zeer uitgebreide netwerken zijn, zal ook een aanzienlijk deel van de minder prominente figuren in beeld komen. Ook de vier belangrijke bindmiddelen voor netwerken komen aan bod. Het eerste netwerk is voor een groot deel gebaseerd op groepssolidariteit. Het gaat om de mannen rond stadhouder Jan van Egmond, die zich tijdens de laatste oprispingen van de Hoekse en Kabeljauwse twisten als Kabeljauw manifesteerden of tot de netwerken van vooraanstaande Kabeljauwen behoorden. Vervolgens komt de rol van de ambtenaren als patroon aan bod, met name als het gaat om het toespelen van lagere functies aan cliënten. De netwerken van twee financiële topambtenaren, Thomas Beukelaar en Vincent Cornelisz., zijn zowel gebaseerd op patronage als op vriendschap. Vervolgens zal ook aandacht worden geschonken aan de meest uitgebreide familienetwerken. Tot slot komt het netwerk van Gerrit van Assendelft aan bod, dat voor een

3 Dumolyn, 'Investeren in sociaal kapitaal', 432; Reinhard, 'Oligarchische Verflechtung', 55, 61.

4 De Jongh, 'Aantekeningen van Reinier Moons', 45-54. Familieleden waren Willem Goudt, Jan en Jacob de Jonge, Willem Pijnsen (via de familie De Jonge) en Arend Sandelijn. Andere ambtenaren waren Gerrit van Renoy, Vincent Dammasz., Hippolitus en Klaas van Persijn en Otto van Malsen. Verder worden de echtgenotes van Rombout van Steynemolen, Thomas Cassiopein en Christiaan de Waard genoemd.

5 Bontekoe en Kutsch Lojenga, 'De Van Loo's', 158-159. Hier traden de volgende ambtenaren op die niet tot Gerrits familie behoorden: Arend Sandelijn, Reinier Brunt, Vincent Dammasz., Pieter Bol. Verder waren er de echtgenotes van Vincent Cornelisz. en Gerrit van Renoy. Karel van der Nidzen, de latere Hollandse raadsheer, trad op als peter toen hij nog procureur-generaal in Friesland was.

groot deel samenhing dankzij vriendschap en groepssolidariteit, maar dat zwaar onder vuur kwam te liggen van mensen die niet tot zijn groep behoorden.

Het ontrafelen van de belangrijkste netwerken zal niet alleen licht werpen op de manier waarop de ambtenaren hun vertrouwelingen aan functies wisten te helpen. Ook het functioneren van de ambtenaren binnen de instellingen was afhankelijk van de netwerken waartoe ze behoorden en van de mensen met wie ze afhankelijkheidsrelaties onderhielden. Waren de ambtenaren vooral trouw aan de vorst, of in eerste instantie toch aan een patroon of ouder familielid? In hoeverre lieten ze zich beïnvloeden door belangen van de mensen in hun netwerk bij de uitoefening van hun ambt? In welke mate wisten de ambtenaren een onafhankelijke machtspositie op te bouwen door het succesvol naar voren schuiven van hun cliënten? Was er concurrentie tussen verschillende netwerken binnen de instellingen?

1 Kabeljauwse groepssolidariteit

1.1 Het netwerk van Jan van Egmond[6]

De strijd tussen de Hoeken en de Kabeljauwen heeft een vaste plaats gekregen in de geschiedschrijving over Holland en behoorde zelfs lange tijd tot de canon van de Vaderlandse Geschiedenis. Ook in de zestiende eeuw, toen de burgeroorlogen tussen Hoeken en Kabeljauwen al enige decennia tot het verleden hoorden, was de strijd tussen de twee partijen spreekwoordelijk. In 1537 was Everhard van der Marck (prinsbisschop van Luik en vertrouweling van Karel V) weinig te spreken over de Hollanders, toen hij met ze te maken kreeg tijdens een dagvaart te Brussel. Hij vond dat ze 'hoevaardig' waren in het stellen van voorwaarden in ruil voor hun toestemming in de bede. Om aan te tonen hoe slecht hij wel over de Hollanders dacht zei hij 'Hoeck ende Cabbeliau tot ii oft drie mael toe'.[7] In een spreekwoordenboek uit het midden van de zestiende eeuw is ook de volgende spreuk opgenomen: '"Tis al Hoecks ende Cabeljauws werck.' – Dat is eene sake daert al twistich ende seditioos is.'[8] De Hoekse en Kabeljauwse twisten waren dus model gaan staan voor twist en verraad en de partijnamen dienden als een algemeen scheldwoord voor Hollanders.[9]

6 Het volgende is voor een deel reeds verhaald in Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 13-20. Aanvullende archiefvondsten en literatuur zijn verwerkt, maar de trant van het betoog blijft hetzelfde.

7 *Jacobsz. II*, 398-399. Everhard van der Marck wordt in de bron vermeld als kardinaal van Luik.

8 Andriessoon, *Duytsche adagia*, 213 (49.2).

9 Met partijen worden boven-lokale politieke verenigingen bedoeld die een bepaalde samenhang en identiteit vertonen, ook al vindt men daarin geen duidelijk omlijnd programma of een duurzame organisatie. Voor de gestabiliseerde lokale machtsgroeperingen wordt de term facties gebruikt. Deze (vaak stedelijke) facties zijn dikwijls verbonden met, of vormen bij gelegenheid tezamen, de bovenlokale partijen. Hier worden de Hoeken en Kabeljauwen in het algemeen als partijen aangeduid, met een concentratie op de Kabeljauwse factie binnen Den Haag. Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht', 9; Marsilje, 'Ordeverstoring en partijstrijd', 36, 60. Zie ook: Brokken, *Het ontstaan*, 187-189, 205-218.

De Hoekse en Kabeljauwse twisten vonden hun oorsprong in het midden van de veertiende eeuw als gevolg van een opvolgingscrisis in Holland. Vanaf die tijd laaiden de twisten met enige regelmaat op, vaak in tijden van een machtsvacuüm, waarbij de partijen zich achter verschillende troonpretendenten schaarden. Het verlangen om deel te hebben aan de macht op gewestelijk of lokaal niveau was steeds in zekere mate oorzaak van het oplaaien van de strijd. Een permanent machtsoverwicht werd door geen van beide partijen bereikt. Op het moment dat de landsheer stevig in het zadel zat, probeerde hij vaak het machtsevenwicht tussen de partijen te herstellen. In de jaren veertig van de vijftiende eeuw overheersten Hoeken de Raad, maar aan die situatie kwam snel een einde.[10] Omdat Karel de Stoute beide partijen bij de bedeonderhandelingen tegen elkaar had proberen uit te spelen, stonden de Hoeken en Kabeljauwen na zijn dood in 1477 weer tegenover elkaar. Bij de daaruit volgende twisten ontpopte Jan van Egmond zich als voorman van de Kabeljauwen en onder zijn leiding kregen zij uiteindelijk de overhand.[11] Hier volgt een beschrijving van de twisten, het netwerk van Jan van Egmond en de uiteindelijke betekenis van de partijstrijd voor de samenstelling van de Raad.[12]

Het kwalificeren van mensen als Hoeks of Kabeljauws is niet altijd eenvoudig.[13] Partijallianties konden immers wisselen, niet iedereen die een goede band had met een Kabeljauwse voorman zal zichzelf ook als Kabeljauw bestempeld hebben en mensen die zich neutraal opstelden werden soms toch ongewild in de twisten meegesleept. Desalniettemin heb ik om een duidelijke analyse te maken ruimhartig gebruik gemaakt van de labels 'Hoeks' en 'Kabeljauws'. Kabeljauws is daarbij iedereen die zich tijdens de twisten achter Jan van Egmond schaarde. Hoeks zijn de mensen die zich tegen die alliantie richtten.

1.2 De Hoekse en Kabeljauwse twisten (1477-1483): identificatie van de Kabeljauwen

Om te zien hoe de Kabeljauwse netwerken zich uiteindelijk in de Haagse instellingen nestelden is het noodzakelijk om eerst kort te kijken naar de partijstrijd die uitbrak na de dood van Karel de Stoute in 1477. Het volgende is geen representatieve weergave van de twisten, maar richt zich bewust op de activiteiten van de betrokken personen die voor de rest van de analyse van belang zijn. De mannen die in late-

10 Blockmans, 'Vete, partijstrijd en staatsmacht', 31-32; Damen, *De staat van dienst*, 376; Marsilje, 'Ordeverstoring en partijstrijd', 60; Van Gent, 'De Hoekse factie in Leiden', 123. Zie voor het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten: Brokken, *Het ontstaan*.

11 Damen, *De staat van dienst,* 375; Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 213; idem, 'De Hoekse factie in Leiden', 127-128; Idem, 'Jan van Egmond', 265-266; Marsilje, 'Ordeverstoring en partijstrijd', 55-56.

12 De feitelijke beschrijving van de twisten is grotendeels gebaseerd op het proefschrift van Van Gent. Van Gent, *'Pertijelike Saken'*.

13 Zie voor het probleem van het onderscheiden van 'partijleden' en 'sympathisanten' ook: Brokken, *Het ontstaan*, 279.

Afb. 20 Stadhouder Jan van Egmond (1438-1516) was leider van de Kabeljauwse partij na de vernieuwde uitbraak van de Hoekse en Kabeljauwse twisten na 1477.

re jaren actief waren in de gewestelijke instellingen, of deel uitmaakten van de netwerken van ambtenaren die daar werkten, zullen waar mogelijk als Hoeks of Kabeljauws geïdentificeerd worden (zie tabel 6.1.1).

In Den Haag werden de spanningen zichtbaar vanaf 1478. Er was onenigheid over jachtrechten in de duinen tussen stadhouder Wolfert van Borselen en de Kabeljauwen Jan en Filips van Wassenaar en Jan Oom van Wijngaarden. Een meer fysiek geschil was de vechtpartij tussen de knechten van Wolfert van Borselen en die van Lieven van Kats, de Kabeljauwse baljuw van Den Haag. Vermoedelijk waren ook knechten van Jan van Wassenaar en Jan van Kats (Lievens broer) hierbij betrokken. Ondertussen begonnen vooraanstaande Kabeljauwen een demoniseringscampagne tegen stadhouder Wolfert van Borselen. De stadhouder deed in 1478, tijdens een vergadering van de Orde van het Gulden Vlies, zijn beklag over de geruchten die Jan van Wassenaar over hem verspreidde. Wolfert van Borselen klaagde in 1479 Jan van

Egmond aan voor smaad. Jan zou onder andere beweerd hebben dat Wolfert een geheime correspondentie met de Franse koning onderhield.[14]

Eind juni 1479 kwam de confrontatie tussen beide partijen in een stroomversnelling. In een herberg ontstond ruzie tussen de dienaren van stadhouder Wolfert van Borselen en die van Jan en Filips van Wassenaar. Op 3 juli trokken Jan van Egmond en Jan van Wassenaar aan het hoofd van een Kabeljauws leger naar Leiden om een aantal Hoeken te arresteren, waarbij ook Jan van Rietveld en Tielman Oom van Wijngaarden aanwezig waren. Op 5 of 6 juli werden de knechten van Wolfert van Borselen belegerd op het Binnenhof door onder anderen Jan van Egmond, Jan en Filips van Wassenaar, Jan en Lieven van Kats en Willem van Zwieten, wat uiteindelijk tot plunderingen door de Kabeljauwen leidde. De stadhouder probeerde zijn positie te herstellen door een leger naar Den Haag te sturen. Ondanks een plunderverbod vielen de huizen van onder anderen de Kabeljauwen Jan en Tielman Oom van Wijngaarden, Bartout van Assendelft en Willem van Zwieten ten prooi aan de mannen uit Wolferts leger. Nadat Wolfert zich vestigde in Rotterdam en de Kabeljauwen in Den Haag terugkwamen, plunderden ze het huis van Gerrit van Assendelft (de grootvader van de hier prominent voorkomende naamgenoot), die ondanks zijn neutrale houding blijkbaar tot de tegenstanders werd gerekend.[15]

Toen Maximiliaan in 1480 persoonlijk de twisten probeerde te beëindigen, kwam hij met de Kabeljauwen een bede overeen. Bij die onderhandelingen waren onder anderen Jan en Filips van Wassenaar, Arend van Zevenbergen, Arend van Duivenvoorde en Jan van Kats aanwezig. Hetzelfde jaar kwam ook een verzoening met een deel van de Hoeken tot stand. Mannen die teveel met één van de twee partijen geassocieerd werden verdwenen uit de Raad. Ook stadhouder Wolfert van Borselen moest het veld ruimen voor de Henegouwer Joost van Lalaing.[16]

Ondertussen waren Dordrecht, Gouda en Schoonhoven echter nog steeds in handen van opstandige Hoeken en werd Leiden in januari 1481 door hen heroverd. Op 6 april 1481 eindigde Jan van Egmond de strijd in Holland definitief in het voordeel van de Kabeljauwen. Hij nam Dordrecht in, waarna de Hoeken in Gouda en Schoonhoven zich overgaven. De Hoeken in Leiden vluchtten naar het Sticht. De meesten van hen waren of veroordeeld of in staat van beschuldiging gesteld door procureur-generaal Jan van Rietveld.[17] Later zouden, hoewel niet in die hoedanigheid genoemd, Hoeken uit wraak zijn huis in Hillegom in brand steken.[18] De

14 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 207-211.

15 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 220-229; *Divisiekroniek*, f. 227r-v. Voor de betrokkenheid van Willem van Zwieten bij de plundering van het huis van Wolfert van Borselen: ADN, inv. nr. 1702, f. 10r.

16 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 239, 259-267; Kokken, *Steden en Staten*, 70, 219. Zie voor het belang van de vorst om onderlinge strijd tussen heren van de heersende elite te beëindigen ook: Dumolyn, 'Les conseillers flamands', 79. Zie voor een afschrift van de overeenkomst tussen Maximiliaan en de Kabeljauwen: HvH, inv. nr. 5963, 26 mei 1480.

17 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 281-282, 297-306, 326; Brokken ed., *Heren van stand*, 46-47. Vgl: Boom, 'Rotterdamse kroniek', 73.

18 RekRek, inv. nr. 191, f. 73r-v.

strijd van Hollandse elites onderling was nu uitgelopen op een conflict tussen de Hollandse graaf en de Hoekse ballingen in het Sticht. Op 5 augustus 1483 sneuvelde stadhouder Joost van Lalaing, voordat in september de vrede tot stand kwam met Maximiliaan als overwinnaar. Op 7 oktober werd Jan van Egmond tot stadhouder benoemd en was de Kabeljauwse overwinning compleet.[19]

Tabel 6.1.1 Mannen die zich als Kabeljauw manifesteerden in de partijstrijd vanaf 1477[20]

Bartout van Assendelft
Arend van Duivenvoorde (vader van **Jan van Duivenvoorde**)
Jan van Egmond
Jan en Lieven van Kats (neven van de **Oom van Wijngaardens**)
Jan Oom van Wijngaarden de oude
Tielman Oom van Wijngaarden
Jan van Rietveld
Filips van Wassenaar
Jan van Wassenaar
Arend van Zevenbergen
Willem van Zwieten (vader van **Dirk van Zwieten**)

vet=ambtenaar bij het Hof van Holland 1483-1558

1.3 Kabeljauwse netwerken: de mannen rond Jan van Egmond

De ambtenaren die zich in de partijstrijd als Kabeljauw manifesteerden lieten hun onderlinge samenhang ook buiten de partijstrijd zien. Naast Jan van Egmond waren de neven Jan en Filips van Wassenaar de meest prominente Kabeljauwen. Het is goed mogelijk dat Jan van Egmond zijn positie van stadhouder gebruikte om een gunstige invloed uit te oefenen op de rechtszaken waarbij de Van Wassenaars betrokken waren. Het is in ieder geval opvallend dat de stadhouder, die zelden aanwezig was in de Raad, wel acte de présence gaf bij het niet geringe aantal processen waarbij de Van Wassenaars betrokken waren.[21] Jan van Rietveld mocht zich ook verheugen in een blijvend goede band met Jan van Egmond. Hij ging bijvoorbeeld dikwijls met de stadhouder mee tijdens zijn bezoeken aan Gouda.[22] Vóór 1498 schonk Van Egmond het bodeambt van Weesp aan een bastaardzoon van Van Rietveld.[23]

Ook de Oom van Wijngaardens konden na de twisten nog op de steun van Jan van Egmond rekenen. Toen Tielman Oom van Wijngaarden in 1495 ontslagen werd als rekenmeester schreef hij een protestbrief aan de vorst. De vorst gaf hem

19 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 363-364, 368.
20 De tabel is gebaseerd op de literatuurverwijzingen in deze paragraaf.
21 Voor een proces van Jan van Wassenaar: HvH, inv. nr. 478, sen. 281. Voor Filips o.a.: HvH, inv. nr. 477, f. 253r; inv. nr. 478, sen. 266.
22 Bijvoorbeeld in 1486: OAG, inv. nr. 1149, f. 15v.
23 RekRek, inv. nr. 194, f. 61v.

toen toestemming op onbezoldigde basis in de Rekenkamer te werken. Toen de andere leden van de Rekenkamer Tielman op formele gronden de toegang weigerden, steunde Jan van Egmond hem en zei hem op zijn oude plaats te gaan zitten.[24] Floris Oom van Wijngaarden Florisz., of wellicht toch zijn gelijknamige neef., was Jans rentmeester vanaf in ieder geval 1508.[25] Floris Oom van Wijngaarden Jansz. trad in 1514 op als vertegenwoordiger van de stadhouder, toen hij probeerde de substituut-griffier de toegang tot de raadkamer te ontzeggen.[26] Toen dezelfde Floris zich als pensionaris van Dordrecht op centraal niveau voor de kanselier moest verantwoorden voor onbetamelijk gedrag, schreef hij dat hij graag had dat Floris van Egmond, neef en substituut van Jan, daar bij was, ongetwijfeld zodat hij hem bijstand kon verlenen.[27]

Jan en Filips van Wassenaar hadden ook verschillende banden met andere Kabeljauwen en edelen die benoemd werden tot raadsheer aan het eind van de vijftiende eeuw. De Van Duivenvoordes, onder wie de Kabeljauw Arend van Duivenvoorde en zijn zoon Jan die vanaf 1500 actief was als raadsheer, vormden sinds de dertiende eeuw een zijtak van de Van Wassenaars en voelden zich nog steeds verwant.[28] Bovendien was Arend van Duivenvoorde, net als de Kabeljauw Jan Oom van Wijngaarden en raadsheer Cornelis van Dorp, leenman van Jan van Wassenaar.[29] Lieven van Kats, een neef van Jan Oom van Wijngaarden, was reeds in 1470 een vertrouweling van Jan van Wassenaar.[30] Raadsheer Filips van Spangen deed in 1497 leenhulde voor de nog minderjarige zoon van Jan van Wassenaar. Wellicht wierp Filips van Spangen zich bij deze gelegenheid als familielid op. Volgens de traditie was de familie Van Spangen namelijk een jongere tak van de Van Wassenaars.[31]

De Kabeljauwse families waren ook door huwelijken verbonden. Filips van Wassenaar had een dochter van Arend van Zevenbergen als echtgenote. In 1511 trouwde de zoon van Jan van Wassenaar met een dochter van Jan van Egmond.[32] Jan en Tielman Oom van Wijngaarden huwden met bastaarddochters van Willem van Egmond (†1451) en raakten zo verwant aan Jan en Floris van Egmond. Floris Oom van Wijngaarden Jansz. was openlijk trots op deze verwantschap.[33] Floris Oom van Wijngaarden Florisz. trouwde met een dochter van de Kabeljauw Willem

24 RekReg, inv. nr. 29, f. 16r-v.
25 HvH, inv. nr. 488, sen. 92.
26 GRM, inv. nr. 814, sen. 12, f. 74r-85v. Zie ook paragraaf 2.1.
27 GAD, inv. nr. 2.160, Floris Oom van Wijngaarden Jansz. aan de schout en een burgemeester van Dordrecht (31 maart 1516).
28 Brokken ed., *Heren van stand*, 87; idem, *Het ontstaan*, 220-221. De Van Wassenaars waren in de eerste helft van de vijftiende eeuw nog Hoeks. Zie bijvoorbeeld: Van Gent, 'Vijftien mannen'; Janse, *Ridderschap*, 412.
29 Brokken ed., *Heren van stand*, 52. Voor Jan Oom van Wijngaarden: Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 77, 609.
30 Brokken ed., *Heren van stand*, 53.
31 Hoek, 'Het voorgeslacht van heer Cornelis Musius', 51; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', 134.
32 Brokken ed., *Heren van stand,* 48; Damen, *De staat van dienst*, 495.
33 Ter Braake, 'Korte biografie', 65.

van Zwieten.[34] Twee dochters van Arend van Duivenvoorde huwden met telgen van het geslacht Oom van Wijngaarden. Maria trouwde met Jacob Oom van Wijngaarden (de broer van Floris Florisz.) en Arnoldina met Floris Jansz..[35] Raadsheer Abel van Coulster was ook door familiebanden (en afkomst uit Dordrecht) aan de Oom van Wijngaardens verbonden.[36] Aangezien hij in 1514 door Jan van Egmond naar de landvoogdes werd gestuurd om haar op de hoogte te stellen van de twist en partijstrijd die zou kunnen ontstaan door de aanstelling van een man uit een familie van de 'parciale sort', kunnen we ook hem onder voorbehoud tot de Kabeljauwsgezinde mannen rekenen.[37]

*Tabel 6.1.2 De connecties van de neven **Jan en Filips van Wassenaar***

Naam	*Connectie met **Jan van Wassenaar***	*Connectie met **Filips van Wassenaar***
Cornelis van Dorp	leenman	–
Arend van Duivenvoorde	leenman/verre verwant	verre verwant
Jan van Duivenvoorde	verre verwant	verre verwant
Lieven van Kats	vertrouweling	–
Jan Oom van Wijngaarden	leenman	–
Filips van Spangen	verwant?	verwant?
Arend van Zevenbergen	–	schoonvader

vet=ambtenaar bij het Hof van Holland 1483-1558

De Kabeljauwen vonden elkaar ook terug in het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde. Hoewel schutterijen, net als andere gilden, in de eerste plaats liefde en broederschap tussen de leden voorstonden, konden de schutters ook militair een grote rol spelen. Zodra in een stad de balans in het voordeel van één van de partijen omsloeg, konden de schutterijen daarom een sterke Hoekse of Kabeljauwse kleur krijgen.[38] De rekeningen van het gilde van de jaren 1485, 1487 en 1494 geven een duidelijk beeld van Kabeljauwse dominantie. Jan van Egmond en Jan en Filips van Wassenaar waren

34 De vader van Floris Oom van Wijngaarden Florisz. had zich ook gemanifesteerd als een Kabeljauw. Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 173.

35 Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984), 20.

36 De twee geslachten waren via de familie Van Alkemade aan elkaar verbonden. De grootmoeder van de twee Florissen Oom van Wijngaarden was Margriet van Alkemade. De moeder van Abel van Coulster was Margareta van Alkemade. Floris Oom van Wijngaarden Florisz. noemde Floris van Coulster, een broer van Abel, in een brief zijn 'neve'. Hoewel deze aanduiding niet noodzakelijkerwijs op bloedverwantschap wijst, duidt het in ieder geval op verbondenheid. Dezelfde Floris van Coulster trad samen met een broer van Floris Oom van Wijngaarden Florisz. op als borg voor Thomas Beukelaar. GADMS, inv. nr. 1117; HvH, inv. nr. 1035, sen. 294 (zie ook paragraaf 3). In 1520 schreef Abel van Coulster aan Floris Oom van Wijngaarden Jansz., toen pensionaris van Dordrecht, een begeleidend briefje in het Latijn bij een concept voor het sluiten van een overeenkomst tussen Dordrecht en Gorinchem over een meningsverschil over het Dordtse stapelrecht. GAD, inv. nr. 558.2, Abel van Coulster aan Floris Oom van Wijngaarden Jansz. (20 juni 1520).

37 Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 213 (=ADN, inv. nr. 18865.31386) (Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 13 mei 1514).

38 Carasso-Kok, '*Der stede scut*', 21-23, 27, 29-31; Van Gent, '*Pertijelike Saken*', 461; Van Kan, *Sleutels*, 157-158; Knevel, *Burgers in het geweer*, 25-26, 31.

prominent aanwezig in de schutterij. Ook alle andere Kabeljauwen die een rol speelden in de twisten en later in de Raad, Jan Oom van Wijngaarden de oude, Bartout van Assendelft, Arend van Zevenbergen en Jan van Rietveld, waren schutter in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw. De zwagers Floris Oom van Wijngaarden Florisz. en Dirk van Zwieten, die beiden uit een Kabeljauwse familie kwamen, waren ook actief in het gilde. De deken van de schutterij was Jan van Egmond en de vier hoofdmannen waren vooral zijn hofmeester Mathyas de Thayes, de Van Wassenaars en de Oom van Wijngaardens.[39] Tenslotte kan nog vermeld worden dat van 1469 tot 1514 het baljuwschap van Den Haag in handen was van een telg uit een Kabeljauwse familie. Vooral de Oom van Wijngaardens leverden vele Haagse baljuws en ook het schoutambt van Den Haag was veelvuldig in hun handen.[40]

De mannen die zich in het laatste kwart van de vijftiende eeuw in de partijstrijd manifesteerden als Kabeljauw gingen dus ook op andere gebieden veelvuldig connecties aan. Jan van Egmond stond in het midden van het netwerk als patroon en zijn cliënten waren onderling ook weer door allerlei horizontale en verticale banden verbonden. De Kabeljauwen waren onderling verwant, door leenverbanden aan elkaar gelieerd, of schoten samen in de Sint-Jorisschutterij. Alle mannen werden echter verbonden door Kabeljauwse groepssolidariteit. Ze vormden het dominerende netwerk in Den Haag aan het eind van de vijftiende eeuw, zowel op lokaal Haags niveau als bij het Hof van Holland. Over dat laatste zal de volgende paragraaf handelen.

1.4 Kabeljauwen in de Raad

In de veertiende en vijftiende eeuw was er altijd een streven naar een balans tussen Hoeken en Kabeljauwen in de Raad op het moment dat de twisten weer waren bezworen. Filips de Goede betrok bijvoorbeeld de Hoeken die zich achter Jacoba van Beieren hadden geschaard bij de Raad die hij samenstelde. In de jaren veertig van de vijftiende eeuw leidde een Hoeks overwicht in de Raad tot een onhoudbare situatie en werd ingegrepen.[41] Het is daarom niet verwonderlijk dat toen Maximiliaan in 1480 de twisten tot een einde probeerde te brengen, hij beloofde om evenveel leden van beide partijen in de Raad op te nemen. Tijdens de Utrechtse oorlog manifesteerden sommige Hoeken zich echter duidelijk als anti-Habsburgs. Maximiliaan

39 DHSJ, inv. nr. 10, f. 6r-v; inv. nr. 12 deel 2, f. 3v, f. 11r-12v; inv. nr. 16, f. 8r-v; Van Kan, 'Rondom Sint Joris'; Van Kan, 'Haagse bestuurders', 278-279. Zie verder onder andere DHSJ, inv. nr. 13, 16-17, 24.

40 Zie voor details over het baljuwsambt: Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 19 (tabel 5). Toen Jan Oom van Wijngaarden de oude baljuw van Den Haag was, bekleedde zijn zoon Willem tegelijkertijd het schoutambt. RekReg, inv. nr. 491, f. 108v-109v. In ieder geval in 1511 pachtte Floris Oom van Wijngaarden Florisz. het schoutambt van Den Haag en liet het uitoefenen door zijn zoon Joost. RekRek, inv. nr. 345, f. 100r.

41 Damen, *De staat van dienst*, 176-181, 373-376; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 435, 451. Zie ook: Van Kan, *Sleutels*, 167.

koos daarom in 1483 met de benoeming van Jan van Egmond tot stadhouder definitief voor de Kabeljauwen.[42]

In 1482 was er reeds sprake van de benoeming van twee nieuwe Kabeljauwsgezinde raadsheren. Twee raadsheren verdwenen ten gunste van Filips van Wassenaar en Gerrit van Abbenbroek. Opvallend is dat Filips van Wassenaar en Gerrit van Abbenbroek in 1481 beiden voor korte tijd gevangenen van de Hoeken waren. Wellicht dacht Maximiliaan zeker te kunnen zijn van de trouw van deze twee exgevangenen toen de Utrechtse oorlog nog voortduurde.[43] In 1484 werd Filips Ruychrock van de Werve, door zijn Hoekse schoonfamilie wellicht onverteerbaar, 'verlaten' van zijn ambt van bezoldigd raadsheer 'bij mijnen heere van Egmonde stedehouder'. De Kabeljauw Jan van Rietveld kwam in zijn plaats. Officieel gebeurde deze verandering in de Raad in naam van Maximiliaan, maar de formulering maakt het zeer waarschijnlijk dat het initiatief bij Jan van Egmond lag.[44] Van 1482 tot de reorganisatie van de Raad in 1510 waren onafgebroken minstens drie Kabeljauwsgezinde bezoldigde raadsheren actief (zie tabel 6.1.3).[45] Op het moment dat één van de drie raadsheren aftrad, nam zonder uitzondering een andere man uit het Kabeljauwse netwerk zijn plaats in. Daarnaast was een niet gering aantal Kabeljauwsgezinde mannen actief als onbezoldigd raadsheer (zie tabel 6.1.4).

Tabel 6.1.3 De opvolging van Kabeljauwsgezinde bezoldigde raadsheren (1483-1508)

Naam	Dienstjaren	Naam	Dienstjaren
1		2	
Gerrit van Abbenbroek	1482-1494	Arend van Zevenbergen	1480-1492
Filips van Spangen	1494-1508	Jan van Wassenaar	1492-1496
Jan van Duivenvoorde	1508-1543	Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	1496-1510
3		4	
Filips van Wassenaar	1482-1493	Jan van Rietveld	1484-1489
Cornelis van Dorp	1493-1503		
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	1503-1532		

42 Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 266.

43 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 348-349; Zie voor de gevangenschap van Gerrit van Abbenbroek: *Die Cronycke*, f. 232v; Van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden* I, 26-27. Gerrit werd door Van Gent niet tot de Kabeljauwen gerekend, maar met het argument van zijn gevangenschap beschouw ik hem in ieder geval Kabeljauwsgezind. Voor Filips van Wassenaar: Brokken ed., *Heren van stand*, 46-47.

44 RekRek, inv. nr. 181, f. 62v. Bij geen enkele andere zetelverandering in de Raad staat zo expliciet de rol van de stadhouder beschreven. Voor de schoonfamilie van Filips Ruychrock van de Werve en zijn eigen pogingen om neutraal te blijven: Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 234.

45 Raadsheer Jacob Ruysch kwam uit een Kabeljauwse familie, terwijl Willem van Berendrecht uit een Hoekse familie kwam. Zij hebben zich voor zover bekend echter niet als Hoek of Kabeljauw gemanifesteerd tijdens de partijstrijd. Voor Jacob: Oversteegen, 'Hoeken aan de macht', 107. Voor Willem: Van Gent, 'De Hoekse factie in Leiden', 126-127; Idem, *'Pertijelike Saken'*, 240.

Tabel 6.1.4 Kabeljauwsgezinde mannen als onbezoldigd raadsheer (1483-1508)

Naam	*Dienstjaren*	*Naam*	*Dienstjaren*
Jan van Wassenaar	1484-1485, 1488	Jan Oom van Wijngaarden de oude	1491-1495
Cornelis van Dorp	1487-1489, 1493	Dirk van Zwieten	1495, 1497-1502
Filips van Spangen	1488, 1491	Jan van Duivenvoorde	1500-1508
Bartout van Assendelft	1489-1497	Abel van Coulster	1504-1506 (daarna wedde bij absentie)

De sterke positie van de Kabeljauwen moet in de eerste instantie gezocht worden bij de dominante positie van Jan van Egmond. Hij hield zich persoonlijk bezig met de invulling van de vacatures bij het Hof van Holland. Hoewel sterke bewijzen vaak ontbreken, zijn er ook, zoals hieronder zal worden aangetoond, directe getuigen van Jans rol. Buiten de Van Egmond factor waren er ook externe omstandigheden die een sterke positie van de Kabeljauwen in de Raad in de hand werkten. Een hernieuwde uitbraak van partijstrijd bleef dreigen en tussen 1488 en 1490 was er zelfs weer sprake van openlijke strijd tijdens de Jonker Frans-oorlogen. Filips van Kleef, die door opstandige Vlamingen in plaats van Maximiliaan was aangewezen als voogd van Filips de Schone, had Frans van Brederode benoemd tot 'stadhouder' van Holland en Zeeland. Vervolgens was jonker Frans met zijn Hoekse alliantie en manschappen van Filips van Kleef begonnen zijn 'ambtsgebied' te veroveren. Rotterdam en Woerden werden ingenomen en Den Haag gebrandschat. Uiteindelijk overmeesterde Jan van Egmond de usurpator in de slag bij het Brouwershavense Gat.[46]

Maximiliaan deed tijdens de situatie van burgeroorlog waarschijnlijk graag een beroep op de Kabeljauwen, van wie hij zeker was dat ze hem zouden steunen. Bovendien kon hij wellicht niet anders, omdat zijn eigen positie door de opstandigheid in de Nederlandse gewesten zwak was. De balans in de Raad was voor het eerst duidelijk doorgeslagen in het voordeel van de Kabeljauwen tijdens en na de Utrechtse oorlog en werd dankzij de Jonker Frans-oorlogen versterkt. De Kabeljauwen bereikten hun sterkste positie in 1492, toen vijf van de Kabeljauwen die prominent bij de onlusten vanaf 1477 betrokken waren geweest in de Raad actief waren (zie ook tabel 6.1.1). Jan van Egmond was toen stadhouder, Jan en Filips van Wassenaar bezoldigd raadsheer en Jan Oom van Wijngaarden en Bartout van Assendelft onbezoldigd raadsheer. De Staten van Holland accepteerden wellicht deze partijdige bezetting van de Raad omdat het Kabeljauwse overwicht een einde maakte aan een situatie van burgeroorlog en voor rust in het gewest zorgde. Boven-

46 Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 375-377, 389; Marsilje, 'Ordeverstoring en partijstrijd', 58; Moerman, 'De brandschatting', met name 33-34; Van Uytven, 'Crisis als cesuur', 427. Voor een uitgebreide beschrijving uit 1509 van de oorlog: Van der Sluys, 'Verhaal van den Jonker Fransenoorlog'. Bij de inname van Rotterdam werd Jan Bijl, die voor Gerrit van Abbenbroek het baljuwsambt uitoefende, bijna doodgeschoten en verloor hij al zijn bezittingen. RekRek, inv. nr. 192, f. 89v.

dien waren in ieder geval de edelen in de Staten van Holland nu ook overwegend Kabeljauwsgezind. Niet alleen de raadsheren, maar ook de procureurs-generaal vallen grotendeels bij de Kabeljauwen in te delen. Jan van Rietveld was procureur-generaal van 1480 tot 1484. In 1489, tijdens de Jonker Frans-oorlogen, kwam het ambt in handen van Kabeljauw Bartout van Assendelft. Hij werd in 1491 opgevolgd door Dirk van Zwieten, de zoon van de Kabeljauw Willem van Zwieten. Dirk bleef procureur-generaal tot 1494 toen de directe Hoekse dreiging weer voorbij was.

Naast de aanwijzingen uit het netwerkonderzoek, zijn twee brieven uit 1514 van Jan van Egmond aan landvoogdes Margareta van Oostenrijk directe getuige van zijn rol bij het 'Kabeljauws' houden van de Raad. In de eerste brief, gedateerd 13 mei 1514, protesteerde hij tegen het aanstellen van ene Klaas van Assendelft, omdat hij en zijn voorouders sinds de dood van Maria van Bourgondië onrust hadden gebracht als mannen van de 'parciale sort'. Jan daarentegen had volgens eigen zeggen altijd zijn best gedaan de vrede in de Raad en het land te bewaren (lees: de Hoeken overal te weren). Hij adviseerde daarom de landvoogdes om Van Assendelft toch niet aan te stellen om 'parcialité et trouble' te voorkomen.[47] De twisten speelden dus nog altijd een rol in de geest van de stadhouder, zelfs bijna een kwart eeuw na de laatste werkelijke geweldsuitbarsting. De achterdocht van Jan van Egmond kan echter niet zomaar worden afgedaan als de waanideeën van een veteraan. De twisten waren altijd na decennia van rust weer opgelaaid. Alleen achteraf weten we dat de laatste strijd definitief gestreden was na de val van Frans van Brederode.

In eerste instantie was het lastig vast te stellen wie de Klaas van Assendelft uit de brief was. De enige bekende Klaas van Assendelft die in aanmerking zou kunnen komen, was in 1514 al geruime tijd overleden. Uit de verdere informatie die Jan van Egmond vermeldt over deze 'Klaas', valt op te maken dat hij de zoon van Klaas, de latere president Gerrit van Assendelft, bedoelde. Jan schreef over hem dat hij 'ne se tient en marriage avecq sa femme'. Deze opmerking kan vrijwel alleen slaan op Gerrit van Assendelft die als student in Orléans zijn jeugdliefde gehuwd had, maar haar vanwege het standsverschil niet bij hem liet wonen.[48] Jan van Egmond moet zich dus in de naam vergist hebben. Hoewel Gerrit van Assendelft in 1514 niet voorkomt als onbezoldigd raadsheer, werd hij het jaar daarna, toen de hem gunstig gezinde Hendrik van Nassau stadhouder was geworden, aangesteld als bezoldigd raadsheer.

In de tweede brief, van 4 november 1514, geeft Jan advies over de opvolging van de recent overleden raadsheer Reinier de Jonge. Jan beval nu van harte Floris Oom van Wijngaarden Jansz. aan om Reiniers plaats in te nemen en vroeg de landvoog-

47 Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 213 (=ADN, inv. nr. 18865.31386) (Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 13 mei 1514).

48 Ter Braake, 'Catharina de Chasseur'; Holleman, *Dirk van Assendelft*, 17, 241-244. Vgl. Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 405, over de problemen met de identificatie van de 'Klaas' van Assendelft.

des hierover te communiceren met zijn neef Floris van Egmond.[49] De brief was niet succesvol, want Floris Oom van Wijngaarden Jansz., die de functie van raadsheer bij de reorganisatie van de Raad in 1510 was kwijtgeraakt, werd niet hersteld in zijn functie. Uit de twee brieven blijkt dat de invloed van Jan van Egmond in 1514 tanende was. Zijn protest tegen de aanstelling van Gerrit van Assendelft had slechts tijdelijk effect. Een voordracht voor een telg uit een Kabeljauwse familie werd niet overgenomen. Nog tot in de jaren 1520 was men op centraal niveau bang dat de twisten weer konden oplaaien, wat tot enige achterdocht tegenover de Van Egmonds leidde. Wellicht was dat één van de redenen waarom Floris van Egmond zijn oom niet opvolgde als stadhouder van Holland.[50] Een te zelfstandig optreden van Jan van Egmond en zijn 'alliantie' kan ook geleid hebben tot de wens dat er een frisse wind door de samenstelling van de Raad zou gaan.[51]

Het is weinig fraai om te moeten concluderen dat de Hoekse en Kabeljauwse twisten na bijna 150 jaar pas na de duidelijke overwinning van de Kabeljauwen eindigden. Jan van Egmond werd als Kabeljauwse voorman begunstigd door Maximiliaan. Jan wendde op zijn beurt zijn invloed aan om de mannen uit zijn Kabeljauwse netwerk aan functies in de Raad te helpen. Jan was ook dominant als deken van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde, waarin voornamelijk zijn cliënten een voorname rol speelden. De mannen uit zijn netwerk monopoliseerden bovendien de belangrijkste vorstelijke functies in Den Haag op lokaal niveau. Meer dan dertig jaar speelden Kabeljauwsgezinde mannen een overheersende rol in Den Haag. De invloed van Jan van Egmond nam tegen het eind van zijn stadhouderschap echter af. Toen de latere Karel V meerderjarig werd verklaard en Hendrik van Nassau tot de nieuwe stadhouder werd benoemd, brak definitief een nieuw tijdperk aan dat gedomineerd zou worden door een andere groep mannen.

2 Patronage

Patronage speelde in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd een grote rol in netwerken en bij aanstellingsprocedures. Hoewel factoren als werkervaring, opleiding en afkomst ook van belang waren, was de aanbeveling van een patroon een vrijwel standaard gebruik om een functie te bemachtigen. Er is sprake van patronage als een hoger geplaatst persoon, de patroon, een lager geplaatst persoon, de cliënt, van begerenswaardige middelen als een baan, geld of bescherming voorziet in ruil voor loyaliteit en steun. Tussen de patroon en een cliënt kan een makelaar optreden als bemiddelaar. Hij heeft zelf geen beschikking over de door de cliënt be-

49 Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 220 (=ADN, inv. nr. 18867.31629), Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk (4 november 1514).

50 Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 405; Tracy, *The politics of Erasmus*, 79, 82.

51 Voor de noodzaak van een 'wisseling van de wacht' in de vorstelijke raden zie Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 20.

geerde middelen, bijvoorbeeld een functie in dienst van de vorst, maar verschaft de cliënt toegang tot de persoon die daar wel de beschikking over heeft. De makelaar is op zijn beurt vaak een cliënt van de patroon en een patroon van de cliënt. Op deze manier ontstaat er een vorm van getrapte patronage. Omdat de vorst geen rechtstreekse invloed had op de clientèle van de makelaar verzwakte dit zijn positie.[52]

Aangezien de vorst in de zestiende eeuw, en zeker vanaf 1517, in feite alleen nog in naam bij de aanstellingen was betrokken, was de patronage grotendeels in handen van de landvoogdessen. De landvoogdessen beweerden zelfs niet te kunnen regeren zonder goede patronagemogelijkheden. Tegelijkertijd werd getracht de usurpatie van de patronagerol door stadhouders tegen te gaan, door hun directe benoemingsrecht te beperken.[53] Bij sollicitatieprocedures in Holland kwamen er in de praktijk vaak meer makelaars aan te pas, die onderling weer verbonden konden zijn door vriendschap of patronagebanden, voordat het doorslaggevende advies aan de patroon, namelijk de vorst of de landvoogdes, werd gegeven.

De rol van de ambtenaren als patroon en makelaar zal in het volgende aan de orde komen. Daarbij zal er ook aandacht zijn voor de plaats die de ambtenaren innamen in de soms lange rij van makelaars die werd ingeschakeld tijdens een sollicitatieprocedure. Voor ambten als raadsheer in het Hof van Holland, of lagere functies in dienst van de vorst, kon de patronage, of eigenlijk makelaardij, gezocht worden bij één van de ambtenaren op centraal niveau of de stadhouder of president van Holland. Voor de lagere ambten als onbezoldigd secretaris konden ook de raadsheren en rekenmeesters hun invloed aanwenden. Hier zal voornamelijk de rol van de stadhouders (2.1), presidenten en raadsheren (2.2) als patroon aan bod komen. Ook zal aandacht worden besteed aan een conflict tussen stadhouder Anton van Lalaing en de Raad over de patronage van het ambt van procureur-postulant.

2.1 De stadhouders als patroon: de Van Egmonds en Van Nassaus

Jan van Egmond was met meer dan drie decennia de langst zittende en (daardoor) meest zelfstandig optredende stadhouder uit de onderzochte periode. Zijn 'imperium' en de mannen die daar deel van uitmaakten zijn voor een groot deel reeds in de paragraaf over het Kabeljauwse netwerk aan de orde gekomen. Hier zal verder aandacht zijn

52 Zie bijvoorbeeld: Blockmans, 'Corruptie', 231-236, 242-244; Blok, 'Variations'; Janssen, *Creaturen van de macht*, 12-13, 77-78; Knevel, *Het Haagse bureau*, 67; Van Nierop, 'Willem van Oranje', 654-657.

53 Voor de inperking van de patronagerol van de stadhouders aan het begin van de zestiende eeuw: *ROP* I, 86; Instructie 1510, artikel 17. Filips II wilde slechts tijdelijke benoemingen van stadhouders doen, maar dit stuitte op veel verzet. Granvelle adviseerde in 1558 zelfs om helemaal geen stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht meer aan te stellen. Hij had het gevaar goed ingeschat aangezien Willem van Oranje, leider van de uiteindelijke Opstand, in 1559 tot stadhouder van Holland benoemd werd. Granvelle adviseerde ook om de stadhouderschappen alleen nog maar aan lage edelen te geven, die nog de gunsten van de vorst nodig hadden, in plaats van aan degenen die zichzelf al machtig vonden en deze macht alleen nog maar wilden uitbreiden. Vermij, ''s Konings stadhouder', 40; Rosenfeld, *The provincial governors*, 233, 271, 275.

Afb. 21 Floris van Egmond (1469-1539) trad tot 1515 op als stadhouder naast zijn oom Jan van Egmond. Ook na die tijd onderhield hij een uitgebreid netwerk in Den Haag.

voor de manier waarop hij en zijn neef Floris meenden de zaken te kunnen dirigeren tegen het einde van Jans ambtsperiode. Ook de rol van Floris van Egmond toen hij al lang geen substituut-stadhouder meer was, verdient de aandacht (zie tabel 6.2.1).

Het is opvallend dat in de weinige correspondentie die van Jan van Egmond bewaard is gebleven, het onderwerp van benoemingen veelvuldig voorkomt.[54] Hij meende ongetwijfeld een beter zicht te hebben op de mannen die benoemd konden worden dan de vorst of landvoogdes. Niet voor niets voelde hij zich in 1514 gepasseerd toen hij niet geraadpleegd werd bij een benoeming in de Raad en werd het hem in 1510 specifiek bevolen niet uit eigen beweging mensen aan te stellen. De patronagerol van Jan van Egmond was dus groter dan het centrale niveau lief was. De vermaning aan het adres van Jan van Egmond dat hij geen mensen uit eigen beweging mocht benoemen stond niet op zichzelf. Het was deel van een algemene hervorming van het Hof van Holland waarin één van zijn getrouwen werd ontslagen als raadsheer en er een president werd aangesteld als voorzitter van de Raad.[55]

54 Ter aanvulling van de reeds aangehaalde brieven in paragraaf 1.4 is er een brief waarin Jan probeert een vicarie in Gent voor zijn kapelaan te verwerven. ADN, inv. nr. 18836.27796, Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk (3 mei 1511).

55 Jan van Egmond probeerde de ontslagen raadsheer, Floris Oom van Wijngaarden Jansz., in 1514 tevergeefs herbenoemd te krijgen. Zie paragraaf 1.4.

Het is zeer de vraag of Jan en Floris van Egmond blij waren met de vernieuwingen van 1510 in het algemeen en de aanstelling van president Nicolaas Everaerts in het bijzonder. President Everaerts vormde een nieuwe machtsfactor waarop de Van Egmonds weinig invloed hadden. In 1511 klaagde Floris van Egmond tot twee maal toe over de handelwijze van Nicolaas Everaerts, die zich volgens hem geen goede uitvoerder toonde van de bevelen van hogeraf. Zo zou Nicolaas zijn uiterste best doen om de steden op te zetten tegen de wil van de landvoogdes, waarover hij eens goed aangesproken moest worden.[56] Nicolaas was op zijn beurt niet te spreken over de manier waarop Jan van Egmond buiten hem om iemand aanstelde als procureur-postulant.[57] Waarschijnlijk stuitten de pogingen van Nicolaas om de rechtsgang meer te formaliseren en professionaliseren, zoals in de instructies van 1510 en 1515, op verzet van de gevestigde orde. Janus Secundus, één van Nicolaas' zoons en een befaamd dichter, schreef een rouwklacht na de dood van zijn vader, waarin deze hem aan het eind persoonlijk toespreekt. De fictieve Nicolaas had geen goede herinneringen aan zijn begintijd als president. Hij spreekt over het teugelloze Bataafse volk, onrechtvaardigheid, doodslag, wetsverachting en wandaden van de adel.[58] Ondanks de dichterlijke ophemeling en het gebruik van verschillende *topoi*, is het waarschijnlijk dat de fictieve Nicolaas een niet al te afwijkende mening weerspiegelt van hoe de president er werkelijk over had gedacht.

Hoezeer Jan van Egmond hechtte aan zijn invloed op de ambtsuitoefening bij het Hof van Holland, en hoe groot zijn speelruimte daadwerkelijk was, blijkt ook uit een conflict in 1514 over de invulling van het ambt van griffier. Griffier Hendrik Klaasz. en zijn zoon en substituut Jan Hendriksz. werden voor enige delicten aangeklaagd voor de Grote Raad van Mechelen. Om er voor te zorgen dat de rechtspraak doorgang kon vinden waren vervolgens twee plaatsvervangers aangesteld. Toen de zittende griffier ontslagen was van een deel van de beschuldigingen kregen hij en zijn substituut toestemming om het ambt weer op te nemen, op voorwaarde dat alleen de laatste de raadkamer betrad. De stadhouder, raadsheren en tijdelijke plaatsvervangers van de griffier voelden daar weinig voor en waren niet onder de indruk van de brief van de vorst of van de uitgebreidere uitleg bij die brief die substituut-griffier Jan Hendriksz. kon laten zien. Pas toen het centrale niveau dreigde met geldboetes gaven de raadsheren en plaatsvervangers toe.

56 Voor een meningsverschil tussen Floris en Nicolaas over het uitvoeren van een plakkaat van de landvoogdes met betrekking tot het confisqueren van Utrechtse goederen gelegen in Holland: Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 126 (Floris van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 18 juni 1511) (=ADN, inv. nr. 18836.27915). Zie voor die kwestie ook: Kalveen, *Het bestuur*, 182. Voor een geschil over het al dan niet toelaten van krijgslieden in Holland: Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 127 (Floris van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 20 juni 1511) (=ADN, inv. nr. 18836.27921) 'attendu qu'il (=Nicolaas Everaerts) est vers vous de vostre costé, lui devroit bien estre rigoreusement remonstré, car il induit de tout son possible les villes à estre contre vostre oppinion, et de faire selon sa mauvaise intencion. Enquoy faissant il ne s'aquitte comme il est tenu'.

57 ACB, inv. nr. 69, f. 8v-9v.

58 Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 271-273; Idem, *De drie dichtende broers*, 2.2.5.

Jan van Egmond daarentegen, was nog steeds niet overtuigd. Volgens hem was de bediening van het griffierambt door Jan Hendriksz. 'niet moegelijc [...] te geschieden sonder groote confusie ende oneer alsoe wel van onsen voirs. gouverneur (=Jan van Egmond) als van 't geheel colegie van den Rade'. De stadhouder appelleerde daarom tegen de clausule in de brief van de vorst waarin stond dat tegen de beslissing om Jan Hendriksz. het griffierambt te laten uitoefenen niet geappelleerd mocht worden. Toen Jan Hendriksz. als griffier zitting wilde nemen, werd hij op bevel van de stadhouder gevangen genomen door diens hofmeester, vijf hellebaardiers en een lakei. Dezelfde hofmeester en voormalig raadsheer Floris Oom van Wijngaarden Jansz., wisten daarna van Hendrik Klaasz. enige boeken die bij het griffierschap hoorden, afhandig te maken. Vader en zoon griffier protesteerden uiteraard tegen deze acties 'van cracht ende gewelde'. Toen de stadhouder zich voor de Grote Raad moest verantwoorden, werd nogmaals benadrukt dat hij Jan Hendriksz. het griffierambt moest laten uitoefenen zolang het proces voor de Grote Raad nog lopende was. Ondertussen had de stadhouder de uitoefening van het ambt door Jan Hendriksz. al vijf maanden onmogelijk gemaakt. Niet lang daarna liep de pachtperiode van de griffier af en kwam er een nieuwe bekleder van het ambt.[59]

Jan van Egmond deelde zijn dominante positie met zijn neef en substituut Floris van Egmond. Het is daarom weinig verbazingwekkend dat Floris niet alleen tijdens zijn substituut-stadhouderschap, maar ook daarvoor en daarna, goede banden had met verschillende heren in Den Haag (zie tabel 6.2.1). Marcelis van Zegerscapelle was dienaar van Floris van Egmond en werd nog tijdens diens substituut-stadhouderschap onbezoldigd secretaris.[60] In de jaren twintig van de zestiende eeuw bleef Marcelis in contact met Floris en behartigde zijn belangen in Den Haag en Friesland.[61] In 1536 wilde Marcelis zijn functie van secretaris resigneren aan Cornelis Sandelijn. De resignatie was geweigerd in verband met een ordonnantie op het aantal secretarissen, 'hoewel mijn heere die grave van Buyren (=Floris van Egmond) dair sonderlinge voor solliciteerde'. Uiteindelijk was de resignatie later in het jaar toch succesvol.[62] Marcelis was in ieder geval in de jaren dertig van de zestiende eeuw nog actief als rentmeester van Floris van Egmond,[63] die zich nu geroepen

59 GRM, inv. nr. 814, sen. 12, f. 74r-85v. Citaat op f. 77v. Bij open brief van 3 juni 1514 werd het Jan Hendriksz. toegestaan het ambt van griffier voor zijn vader uit te oefenen. De sententie van de Grote Raad van Mechelen dateert van 27 oktober van hetzelfde jaar. De twee plaatsvervangers die waren aangewezen voor Hendrik Klaasz. en zijn substituut waren Klaas van Dam en Jasper de Beauvoir. Dat het in de griffie nogal een ongeregelde boel was op dat moment blijkt ook uit een brief van de procureur van Dordrecht van 8 september, waarin hij meldt dat Arend Sandelijn als griffier aanwezig zou zijn bij een zaak en daarom de stad niet als advocaat kon dienen. GAD, inv. nr. 2. 132, Hendrik de Beauvoir aan Floris Oom van Wijngaarden Jansz. (8 september 1514). Eind 1514 was het in ieder geval Jan Hendriksz. die als griffier optrad. HvH, inv. nr. 489, sen. 117 (20 december 1514). Arend Sandelijn werd in 1515 officieel de nieuwe griffier.

60 Voor Marcelis als klerk van Floris van Egmond: SvH, inv. nr. 1748, f. 25v; inv. nr. 1749, f. 10r. Zie voor de patronagerol van Floris voor een persoonlijke secretaris: Bijsterveld, *Laverend*, 220-221.

61 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 103 (Marcelis van Zegerscapelle aan Floris van Egmond, 19 januari 1523), nr. 136 (Marcelis van Zegerscapelle aan Floris van Egmond, 10 juni 1525).

62 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 176r (27 februari 1536); inv. nr. 793, f. 34r-v.

63 NDR II, inv. nr. 894.

voelde zijn dienaar bij het resigneren van zijn ambt te steunen. Was het bovendien toeval dat Marcelis zijn zoon Floris noemde? Het is goed mogelijk dat Floris van Egmond was opgetreden als peetvader van de zoon van Marcelis.[64]

De banden die Floris onderhield met zijn cliënten konden decennia bestrijken. De latere substituut-procureur-generaal Adriaan van Dam behartigde Floris' belangen in Den Haag vanaf in ieder geval 1502 tot 1535.[65] Van andere connecties is minder duidelijk hoe bestendig ze waren. Floris toonde zich in 1529 in ieder geval een goede patroon door aan Anton van Lalaing te vragen of er geen mogelijkheden waren voor Johannes Briëlis, zijn persoonlijke raadsheer, in de Grote Raad van Mechelen. Anton van Lalaing antwoordde dat er op dat moment geen vacatures waren, maar dat hij zou zien wat hij kon doen zodra hij in Holland terug was.[66] Er was een kleine overlap tussen het netwerk van Floris en dat van Hendrik van Nassau. Onbezoldigd raadsheer Andries van Bronkhorst was in 1538 de plaatsvervanger van Floris als ruwaard, baljuw, kastelein en dijkgraaf van Putten.[67] Zoals we hieronder zullen zien had Andries van Bronkhorst ook banden met de Van Nassaus.

De bovenstaande relaties waren niet noodzakelijkerwijs van invloed op het functioneren van de ambtenaren. Floris onderhield echter ook contacten die een nadelig effect hadden op de integriteit van bepaalde functionarissen. In 1528 speelde een zaak over de belastingvrijdom ('exceptie') van Leerdam, waarvan de inwoners onder Floris' gezag vielen als graaf van Leerdam en Buren. Als procureur-generaal moest Reinier Brunt zich inzetten om de zaak over de vrijstelling van de Leerdammers te onderzoeken, waarvoor hij verschillende mensen had gedagvaard. De dagvaarding was op zich weinig bijzonder, maar uit een brief van Reinier blijkt dat Floris het hem kwalijk nam dat hij de Leerdammers lastig viel en hem hierover niet snel genoeg op de hoogte had gebracht. Hoewel Reinier zich alleen maar van zijn taken als procureur-generaal had gekweten, verdedigde hij zich door te schrijven dat hij zich altijd goed voor Floris had ingezet. Het deed hem verdriet dat hij buiten zijn schuld door Floris beschuldigd werd. Er waren dan wel mensen in zijn naam gedagvaard, maar Floris moest weten dat dit altijd gebeurde bij believen van de stadhouder en de Raad. In ondubbelzinnige woorden schreef hij over zijn trouw aan Floris: 'Ick hebbe altoes uwe arme diener geweest ende uw edele ondersaeten

64 Na het overlijden van Floris van Egmond kwam Marcelis in dienst van diens zoon Maximiliaan. NDR II, inv. nr. 1082, nr. 811 (Marcelis van Zegerscapelle aan Maximiliaan van Egmond, 4 oktober 1541). Maximiliaan van Egmond was stadhouder van Friesland. Marcelis schreef aan Maximiliaan vanuit Leeuwarden het verzoek de maarschalk daar te bevelen hem de twintig gouden gulden per jaar uit te betalen die Maximiliaan hem had toegezegd, 'want ick en heb een stuver in der werlt nyet anders dan ick van uwer edele en heb'.

65 HvH, inv. nr. 1031, sen. 464 (Adriaan trad in 1502 op als plaatsvervanger van Floris in een rechtszaak tegen Jan van Oudheusden). NDR II, inv. nr. 1029, nr. 20 (Adriaan van Dam aan Floris van Egmond, 6 april 1504); nr. 336 (Adriaan van Dam aan Floris van Egmond, 28 maart 1534); nr. 338 (Adriaan van Dam aan Floris van Egmond, 31 mei 1535).

66 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 296 (Anton van Lalaing aan Floris van Egmond, 29 november 1529). Vijftien jaar later werd Johannes Briëlis aangesteld als onbezoldigd raadsheer in Holland, maar vertoonde weinig inzet en was nauwelijks aanwezig.

67 NDR II, inv. nr. 1001.

gedaen alle onderstandt [...]. Ick bidde u lieve heere mijn te willen houden onder uwe edele protectie ende voir uwe erme diener want ick mijn up uwe edele gansselijcke betrouwe.'[68] Reinier had hier problemen om zowel trouw te zijn aan de vorst als aan Floris van Egmond. Als procureur-generaal moest hij onderzoeken of de Leerdammers ook belasting moesten afdragen aan de vorst, terwijl hij dit als cliënt van Floris moest voorkomen. Tegenover de laatste liet hij er in ieder geval geen twijfel over bestaan waar zijn loyaliteit lag.[69]

Reinier Brunt was niet de enige ambtenaar die als cliënt van Floris van Egmond discutabel gedrag vertoonde. Floris wist met behulp van zijn oude belangenbehartiger Adriaan van Dam een kwestie te beïnvloeden over zijn weddebetaling van 150 pond voor het kastelein-, kapitein- en baljuwschap van Schoonhoven. Hij was hiervoor afhankelijk van de welwillendheid van de leden van de Rekenkamer en Adriaan van Dam raadde hem aan om Jacob de Jonge aan te schrijven, die op dat moment de meest invloedrijke rekenmeester was.[70] Een maand later schreef Jacob de Jonge een antwoord op de niet bewaard gebleven brief van Floris. Jacob bedankte Floris voor de toestemming om de rekeningen van de substituut van Floris in het baljuwschap van Putten af te horen. Jacob was bang geweest dat het niet geoorloofd zou zijn omdat de betreffende substituut zijn neef was, voor wiens aanstelling hij Floris nogmaals dankte. Op het einde van de brief komt hij nog met de opmerking dat de rekenmeesters bezig waren geweest met de zaak over het kasteleinschap van Schoonhoven.[71] Adriaan van Dam wist later over deze zaak nog te melden: 'ende is dair inne zoe veele gedaen ende zulcx gheaviseert nair mij meester Jacob de Jonghe in 't secreet gheseit heeft dat uwe sullen ghenouch commen 't uwe edele meeninghe'.[72] Hier schond Jacob de Jonge voor Floris zijn ambtseed aan de vorst waarin stond dat hij geheim moest houden wat zich binnen de Rekenkamer afspeelde.[73] In ruil mocht hij de rekeningen van een familielid afhoren wat allerlei mogelijkheden bood tot corruptie.

Het patronagegedrag van Floris van Egmond vormde een directe bedreiging voor het gezag van de vorst, omdat een aantal van diens ambtenaren eerder loyaal

68 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 280 (Reinier Brunt aan Floris van Egmond, 12 november 1528, tekst deels corrupt). De Van Egmonds hadden door hun verwantschap met de familie Van Arkel vanaf het begin van de vijftiende eeuw aanspraken kunnen maken op Leerdam. Na een reeks ingewikkelde politieke ontwikkelingen werd Frederik van Egmond, de vader van Floris, in 1494 beleend met de heerlijkheid van Leerdam en werd hij in 1498 verheven tot graaf van Leerdam en Buren. Janse, *Verkochte vrijheid*, met name 115-116.

69 Wat dubbele loyaliteiten betreft, is het verder op zijn minst merkwaardig dat Floris in een brief aan Dordrecht de Hollandse raadsheer Jacob Mouwerysz. aanduidt als 'raedt van onsent wegen'. Wellicht gaat het hier simpelweg om een verschrijving. GAD, inv. nr. 2.164, Floris van Egmond aan Dordrecht (5 september 1517).

70 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 336 (Adriaan van Dam aan Floris van Egmond, 28 maart 1534).

71 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 337 (Jacob de Jonge aan Floris van Egmond, 29 april 1534). 'Mijn heren van den rekeningen hebben geexpedieert 't advys roerende de recessen up 't casteleinscip van Schoenhoven.' In de instructie voor de Rekenkamer in Rijsel in 1541 werd nadrukkelijk vastgelegd dat het niet toegestaan was de rekeningen van familieleden af te horen. *ROP* IV, 310-319, artikel 9.

72 NDR II, inv. nr. 1029, nr. 338 (Adriaan van Dam aan Floris van Egmond, 31 mei 1534).

73 Zie voor de eed van de rekenmeester: RekReg, inv. nr. 623 A, f. 8v-9r.

waren aan Floris dan aan hem. Uiteraard kon de vorst door Floris aan zich te binden indirect ook profiteren van de diensten van diens cliënten. Bovenstaande voorbeelden laten echter zien dat bij deze getrapte patronage de directe invloed die de vorst had op de gang van zaken in Holland werd ondermijnd. Het zelfstandige optreden van Jan van Egmond was het gevolg van zijn extreem lang durende stadhouderschap (1483-1515), waarin hij in feite de scepter zwaaide over Holland. Floris van Egmond had zelfs zonder het stadhouderschap nog grote invloed op wat er gebeurde in Den Haag. Het was niet ongewoon dat vorstelijke ambtenaren zich bij lange ambtstermijnen een te grote mate van vrijheid gingen toe-eigenen en zich verzetten tegen (toenemende) invloed van het centrum.[74] Het jaar 1515, waarin een aantal ambtenaren gepasseerd of gedegradeerd werden bij de intrede van de latere Karel V, kan in dit licht misschien gezien worden als een 'grote schoonmaak' onder de zittende elites. De meest belangrijke keuze van de nieuwe vorst was het vervangen van de Van Egmonds door Hendrik van Nassau.

Met de komst van Hendrik van Nassau (stadhouder 1515-1522) kwamen ook een aantal van zijn cliënten bij de gewestelijke instellingen in Den Haag terecht (zie tabel 6.2.2). Onder hen waren de zeer invloedrijke Gerrit van Assendelft en Frederik van Renesse (zie hoofdstuk 4). Frederik van Renesse werd onbezoldigd raadsheer en verving Hendrik van Nassau als voorzitter van het Leenhof. Al eerder oefende Frederik het ambt van drossaard van Diest voor Hendrik uit en later komt hij voor als zijn persoonlijk raadsheer en drossaard van Breda.[75] Er was zelfs sprake van een huwelijk tussen een bastaarddochter van Hendrik en een zoon van Frederik.[76] Frederik kon direct toegang verschaffen tot de stadhouder. Floris van Assendelft, de broer van Gerrit, schreef omstreeks 1522 aan Frederik van Renesse over het baljuwschap en schoutambt van Gouda, dat volgens hem niet van het kasteleinschap dat hij bekleedde gescheiden behoorde te worden. Jan (II) van Wassenaar solliciteerde echter ook naar die ambten 'omme mij hinderlick te wesen'. Floris (cliënt) verzocht aan Frederik (makelaar 1) om dit aan Hendrik van Nassau (makelaar 2) te melden, 'die mijn heere ende eenige voerstander is', zodat deze de vorst (patroon) zou overtuigen beide ambten aan Floris te geven. Floris was uiteraard altijd bereid tot wederdienst.[77] Waarschijnlijk vanwege zijn dienstbaarheid aan Hendrik heeft Frederik nooit een bezoldigde functie voor de vorst uitgeoefend, wat immers was verboden in de instructie van 1510.

74 Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 20.

75 Zie de biografie van Frederik van Renesse in bijlage 2.

76 NDR I, R. 2803 (inv. nr. 1535 is zoek). De huwelijkse voorwaarden waren opgesteld. We gaan ervan uit dat het huwelijk ook voltrokken is.

77 ACB, inv. nr. 120 (Floris van Assendelft aan Frederik van Renesse, ca. 1522).

Tabel 6.2.1 De connecties van Floris van Egmond met de gewestelijke ambtenaren

Naam	*Functies bij Hof of Rekenkamer*	*Connectie met Floris van Egmond*[78]
Johannes Briëlis	onbezoldigd raadsheer 1544-1554	raadsheer <1536->1549
Andries van Bronkhorst	onbezoldigd raadsheer 1519-1546	substituut van F. als baljuw van Putten
Reinier Brunt	procureur-generaal 1523-1536; raadsheer 1535-1539	cliënt 1528
Adriaan van Dam	substituut-procureur-generaal 1505-1511	belangenbehartiger; naaste vertrouweling <1502-1534
Jacob de Jonge	auditeur 1511-1526; rekenmeester 1526-1553	cliënt 1534
Marcelis van Zegerscapelle	onbezoldigd secretaris 1515-1536	dienaar/klerk 1508; rentmeester 1531-1532

Tabel 6.2.2 De banden van gewestelijke ambtenaren met Hendrik van Nassau

Naam	*Functies bij Hof of Rekenkamer*	*Connectie met Hendrik van Nassau*
Zeger van Alveringen	rekenmeester 1541-1544	rentmeester van Hendrik van Nassau <1529->1536; register-meester van René van Chalon
Gerrit van Assendelft	raadsheer 1515-1528; president 1528-1558	'neve' 1514
Andries van Bronkhorst	onbezoldigd raadsheer 1519-1546	op aanraden van H.s zoon René huwde een bastaardzoon van H. met een dochter van Andries
Tielman van Dullekem	auditeur 1509-1511; rekenmeester 1511-1526	rentmeester van de graven van Nassau van hun bezittingen in Noordholland vanaf 1495
Frederik van Renesse	onbezoldigd raadsheer 1516-1536	plaatsvervanger; vertrouweling; raadsheer
Evert de Veer	raadsheer 1504-1513	plaatsvervanger

Er waren ook andere connecties tussen de Van Assendelfts en Hendrik van Nassau. Gerrit van Assendelft wordt in 1514 'neve' van Hendrik genoemd, tijdens een kwestie over de vergeving van een heerlijkheid aan zijn broer Floris.[79] De term 'neve' duidt hier niet op een bloedverwantschap, maar op een andere sterke verbondenheid. Zo werden ridders van het Gulden Vlies ook altijd 'neve' genoemd door de vorst en de landvoogdessen.[80] Een jaar later zou Gerrit raadsheer in Hol-

78 Er kan van worden uitgegaan dat de connecties duurzamer waren dan alleen in de hier aangegeven episodes/jaren.

79 NDR I, inv. nr. 809 (24 maart 1514).

80 Zie voor deze aanduiding van de ridders van de Orde van Gulden Vlies sinds ongeveer de tijd van Karel de Stoute: Paravicini, 'Soziale schichtung', 135. Zie ook Blockmans, 'Corruptie', 235.

Afb. 22 Bij het aantreden van stadhouder Hendrik van Nassau (1483-1538) kwamen ook twee van de belangrijkste ambtenaren van de eerste helft van de zestiende eeuw, Gerrit van Assendelft en Frederik van Renesse, naar Den Haag.

land worden, op hetzelfde moment dat Hendrik daar stadhouder werd. Dirk van Assendelft, weer een andere broer van Gerrit, huwde met een dochter uit een bastaardtak van de Van Nassaus en werd voor Hendrik schout van Breda.[81] Hendrik van Nassau had ook goede banden met niet adellijke heren. De latere rekenmeester Tielman van Dullekem was al vanaf 1495 rentmeester van de graven van Nassau en bleef dit tot zijn dood in 1526.[82] Raadsheer Evert de Veer wordt in een brief van Hendrik van Nassau vermeld als zijn 'stadhouder'. In 1514 reisde een bode naar Everts huis in de hoop Hendrik daar te vinden.[83]

Stadhouder René van Chalon (1540-1544), zoon van Hendrik van Nassau, roerde zich ook in de Hollandse netwerken. Hij probeerde tevergeefs één van zijn be-

81 Holleman, *Dirk van Assendelft*, 18-19 en passim.
82 Zie voor de verschillende vermeldingen van Tielman als rentmeester: HvH, inv. nr. 27, f. 222r; Drossaers, *Archief* I, L 229; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen', 171; NDR I, inv. nr. 49.
83 NDR I, inv. nr. 49; RekRek, inv. nr. 348, f. 146v. Zie voor patronage van Hendrik van Nassau van geestelijken: Bijsterveld, *Laverend*, 217-218.

dienden te laten benoemen tot onbezoldigd raadsheer.[84] Kort nadat René stadhouder was geworden, werd zijn rentmeester Zeger van Alveringen rekenmeester supernumeraris. Op René's aanraden huwde zijn bastaardbroer Alexius met een dochter van onbezoldigd raadsheer Andries van Bronkhorst.[85]

De belangrijke rol van persoonlijke banden in de gewestelijke instellingen komt uit het voorgaande duidelijk naar voren. Sommige ambtenaren hadden hun functie direct te danken aan de stadhouders bij wie ze al eerder in dienst waren. Procureur-generaal Reinier Brunt en rekenmeester Jacob de Jonge lieten zich verleiden tot zeer discutabel, om niet te zeggen ronduit corrupt, gedrag om hun goede banden met Floris van Egmond te onderhouden. Mannen als Frederik van Renesse en Gerrit van Assendelft, die decennia lang een buitengewoon belangrijke rol speelden in Holland, dankten hun positie gedeeltelijk, of in het geval van Van Renesse zelfs grotendeels, aan Hendrik van Nassau. Wie er in Holland in de instellingen terechtkwamen en hoe de zittende ambtenaren zich gedroegen, was daardoor mede afhankelijk van de persoonlijke agenda's van de grote heren.

2.2 Makelaars in de Raad

De president en raadsheren hadden minder aanzien dan de stadhouders, maar konden zich toch inzetten voor hun cliënten om hen aan een bepaald ambt te helpen. De Raad deed als college zelden aanbevelingen, tenzij de vorst of landvoogdes daarom vroeg.[86] Dankzij de correspondentie van president Gerrit van Assendelft weten we dat hij als individu wel veelvuldig mensen aanbeval voor bepaalde functies. Door de grote afwezigheid van de stadhouder was hij als geen ander in de positie om te bepalen welke kandidaten geschikt waren voor een ambt, zowel binnen als buiten de gewestelijke instellingen, en werd hij dikwijls gevraagd om aanbevelingen te doen.

Gerrit van Assendelft deed ook ongevraagd aanbevelingen. Zo schreef hij aan de president van de Geheime Raad, Lodewijk van Schore, over de geschiktheid van een kandidaat voor de functie van baljuw en dijkgraaf van Schieland, hoewel hij zich voorgenomen had 'u mijn heere mit dusdanige cleijne zaicken niet te traveillieren'.[87] Zijn goede voornemen weerhield Gerrit er niet van om twee jaar later uitgebreid ten bate van zijn klerk Loeff van Snellenburch te schrijven over zijn geschiktheid voor het ambt van onbezoldigd secretaris. Hij wees er op dat zijn klerk altijd

84 Rosenfeld, *The provincial governors*, 172-173; Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 104r (René van Chalon aan Maria van Hongarije, 15 augustus 1541).

85 NDR I, inv. nr. 891.

86 In 1538 schreef het college aan stadhouder Anton van Lalaing een aanbeveling voor Klaas Dirksz. van Rijswijk om deurwaarder te worden, 'hoe wel wij nyemant gaerne en recommanderen'. Audiëntie, inv. nr. 1527, f. 78r-79r (Raad van Holland aan Anton van Lalaing, 8 december 1538).

87 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (8 april 1544).

veel werk verrichtte in de zaken van de vorst zonder daar veel voordeel van te hebben, met alleen de hoop op promotie.[88] Gerrit schoof ook andere dienaren met succes naar voren voor verschillende functies.[89]

Bij het vrijkomen van ambten was het soms een kleine stoelendans, waarbij Gerrit van Assendelft niet naliet zijn mening uit te spreken over de beste uitkomst. Toen in de Grote Raad een plaats van raadsheer vrijkwam, vroeg landsadvocaat Aart van der Goes of Gerrit een goed woordje kon doen voor zijn schoonzoon Everaert Nicolai, de zoon van de inmiddels overleden president Nicolaas Everaerts. Gerrit ging op dit verzoek in en schreef aan stadhouder Anton van Lalaing dat Nicolai de laatste keer dat een vacature in de Grote Raad vrijkwam de baan niet had gekregen omdat Anton op dat moment niet in Brussel was (!). Een andere kandidaat voor de nieuwe vacature, raadsheer bij het Hof van Holland Geleyn Zegers, beweerde dat de tresorier Ruffault beloofd had hem 'hier inne behulpelick te wesen'. Als Geleyn de post in de Grote Raad kreeg, zo bedacht Gerrit, zou er weer een functie in de Raad van Holland vrij zijn, die misschien ingenomen kon worden door bovengenoemde Everaert Nicolai. Daar zouden de Zeeuwen blij mee zijn en bovendien wist meester Everaert 'onghelijck bet die gelegentheyt ende natuer van den Raade van Hollandt, dan die voors. meester Geleyn'.[90]

Vaak overlegde Gerrit voor het aanbevelen van personen met rekenmeester Vincent Cornelisz., zoals het geval was toen een vervanger gezocht moest worden voor de dijkgraaf van Petten en toen ene Roelof van Dongen, een verwant van Gerrit, het officie van meesterknaap (=een soort houtvester) ambieerde.[91] Toen Nicolaas Coebel overleed moest de vorst een nieuwe ontvanger van de schildtalen aanstellen. Hoewel de steden de voordracht deden, gaven Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Joost Sasbout hun advies over de meest geschikte kandidaat, dat uiteindelijk werd gevolgd.[92]

88 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (25 juli 1546). 'Ende nopende zijn hant van scrijven zoe derf ick u mijn heere wel affirmeren dat zijn hant beeter is dan die hant van beyde die secretaryssen ordinaris ende van meest al die extra ordinaryssen, ende is in verstande zoe wel gequalificeert als een van hemluyden. Waeromme ick u mijn heere noch andermael bidde zeer affectueuselicken dese zaicke te willen hebben voor gerecommandeert, alsoe die gheene die mijn clerck is dagelicx in keysers zaicken moet besoingeren sonder profijt al up hoope van toecomende promotie.'

89 Toen het officie van bewaarder van de voorpoort van het Haagse bos vaceerde, beval Gerrit ene Hendrik Wassels aan die ooit zijn dienaar was. Het officie stond ter beschikking van stadhouder Anton van Lalaing. Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 103r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 april 1539). Gerrits dienaar Willem van der Criep werd procureur-postulant op zijn voorspraak. ACB, inv. nr. 69, f. 4v. Willem Schouten maakte een carrière in de Rekenkamer, nadat hij eerst Gerrit van Assendelft als klerk gediend had. RekRek, inv. nr. 4470, f. 74r (vermelding van Willem als klerk van Gerrit).

90 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 129r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 december 1532). Zie voor Jeronimus van Dorp: Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 60. Hij werd na zijn dood uiteindelijk opgevolgd door advocaat Jean de Masnuy. Zie voor tresorier-generaal Jan Ruffault: Baelde, *De collaterale Raden*, 302.

91 Respectievelijk: Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 274r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 25 maart 1527); inv. nr. 1524, f. 152r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 maart 1526).

92 De nieuwe ontvanger werd Crispijn van Boshuizen. De heren zagen hem als de beste kandidaat, omdat 'y seroit bien ydonne et a les estas se contenteront de luy, et aussy vault il myeulx que ce soit quelq'un soubz votre main'. Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 201r (Gerrit van Assendelft, Joost Sasbout en Vincent Cornelisz. aan Anton van Lalaing, 29 januari 1529).

Gerrit van Assendelft kon zich ook uitgesproken negatief uitlaten over een eventuele benoeming. Toen de functie van procureur-generaal vacant was, schreef hij bijvoorbeeld aan stadhouder Anton van Lalaing dat het gerucht de ronde deed 'dat die procureur generael van Vrieslandt 't procureurscip hier sal hebben, 't welck dienen sal gelijck 't vijffte wyel an de wagen'.[93] De man waar Gerrit zo laatdunkend over deed is Karel van der Nidzen die, wellicht dankzij Gerrits advies, inderdaad niet de nieuwe procureur-generaal werd. Twaalf jaar later werd Karel van der Nidzen overigens wel raadsheer in Holland.[94] Toen de plaats van raadsheer met pensioen François Coebel vrijkwam, gaf Gerrit aan dat degene die het meest naar die plaats solliciteerde waarschijnlijk niet de beste kandidaat zou zijn, wat hij stadhouder Anton van Lalaing nog nader zou uitleggen.[95]

Nicolaas Everaerts, de president vóór Gerrit van Assendelft, was vooral succesvol in het parachuteren van zijn familieleden (zie paragraaf 4). Een familievriend, onbezoldigd secretaris Rombout van Steynemolen, had zijn positie ook te danken aan Nicolaas Everaerts. Rombout was in Den Haag onderwijzer geweest van de kinderen van Nicolaas. Als dank voor de vele weldaden die hij van Nicolaas ontving, droeg hij een vertaling van een werk van Lucianus, *De Calumnia*, op aan de president, inclusief vertalingen van drie van zijn zoons (later bekend als de *Tres Fratres Belgae*).[96] Invloedrijke ambtenaren konden hun vertrouwelingen ook voordragen bij de steden voor een functie in dienst van de stad.[97] Nicolaas Everaerts kreeg bij zijn bemiddelingspogingen in Leiden een keer concurrentie van onbezoldigd raadsheer Frederik van Renesse. Frederik droeg zijn eigen protegé voor, Frank Boot, voor het ambt van stadsadvocaat. De Leidenaren besloten toen, omdat Frederik 'een sonderling vrient' was, om Frank Boot als tweede stadsadvocaat naast de zoon van Everaerts aan te nemen.[98]

Ook de raadsheren probeerden hun cliënten, familieleden of vrienden functies toe te schuiven. Omdat hun invloed doorgaans beperkter was, bemiddelden zij vooral als het ging om de benoeming in relatief bescheiden ambten. De functie van onbezoldigd secretaris was zeker niet zonder aanzien, maar bescheiden genoeg om een dienaar mee te kunnen belonen. Zo stond raadsheer Arend Sandelijn borg voor zijn klerk Arend Boymer voor het bedrag dat hij moest betalen toen hij onbezoldigd secretaris werd. Waarschijnlijk had Sandelijn zijn cliënt ook gesteund om het ambt te verkrijgen.[99] Ook voor het merendeel van de andere onbezoldigde secreta-

93 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 160r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 11 december 1535).

94 Zie voor Karel van der Nidzen: Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 220. De nieuwe procureur-generaal werd Willem Willemsz. van Alkmaar, die daarvoor procureur-generaal van Utrecht was.

95 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 141r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 20 september 1532). 'Ende van der staet van meester Franchois Coebel moet nootelicken gedisponeert wesen [...] ende mogelicken doet die gheene die dair meest en solliciteren daer toe niet (?) wel dienen en soude omme redenen die ick uwe edele breder verclaeren sal.'

96 Dekker, *Janus Secundus*, 98. Zie voor de drie broers verder: Guépin, *De drie dichtende broers*.

97 Van Steensel, 'Het personeel', 236-237.

98 SAL, inv. nr. 384, f. 57v.

99 HvH, inv. nr. 1664, z. f..

rissen is de rol van een makelaar bij hun benoeming zeer aannemelijk. Het waren vooral de ambtenaren van het Hof van Holland die een beslissende invloed uitoefenden op de benoeming van de onbezoldigde secretarissen en daarmee hun eigen positie binnen de instelling versterkten.[100] Een raadsheer en een verwante secretaris konden bijvoorbeeld samen optreden als commissaris en 'adjoinct' tijdens een gerechtelijk onderzoek. Eventueel ongeoorloofde praktijken bleven zo binnen één netwerk. De raadsheren bemiddelden ook vaak voor hun cliënten om het ambt van procureur te bemachtigen. In de volgende paragraaf ga ik daar gedetailleerd op in.

De raadsheren konden naast ambten in dienst van de vorst ook proberen om religieuze functies voor de geestelijken onder hun familieleden en vertrouwelingen te verkrijgen. Karel V bezat in de zestiende eeuw het patronaatsrecht over een aanzienlijk aantal kerken in de Nederlanden.[101] Hij had daardoor de mogelijkheid zijn ambtenaren aan zich te binden door het vergeven van kerkelijke beneficies aan hun vrienden, familieleden of cliënten. Zo ging het 'persoenaetscap' (het ambt van pastoor) van Naarden naar Pieter Zegers, kanunnik van de Hofkapel in Holland, 'in contemplacie der goeder diensten van ons. lieven ende wel beminden raedt ordinarys [....] in Hollant meester Ghelleyn Zeghers'.[102] Karel V liet echter de benoeming van de pastoors en de vergeving van de vicarieën van een groot aantal kerken over aan de stadhouders. Zo kwam het dat Reinier Brunt stadhouder Anton van Lalaing direct benaderde om het pastoorsambt van Weesp te verwerven voor zijn zwager.[103] Een paar maanden later liet Reinier één van zijn brieven aan Anton overbrengen door een bevriende priester in Den Haag, die onder andere zijn zoon en een zoon van meester Vincent Cornelisz. onderwezen had. Reinier verzocht nu de resignatie van een kleine vicarie voor de priester goed te keuren.[104] Ook raadsheer Joost Sas-

100 Voor de secretarissen die gebruik maakten van een patroon: Marcelis van Zegerscapelle (dankzij Floris van Egmond), Rombout van Steynemolen en Pieter van Sinte Pieters (dankzij Nicolaas Everaerts), Louff van Snellenburch (dankzij Gerrit van Assendelft) en Arend Boymer (dankzij Arend Sandelijn). Voor een flink aantal van de onbezoldigde secretarissen aan het begin van de onderzochte periode zijn geen harde bewijzen voorhanden, maar het is aannemelijk dat ook voor hen een zittende ambtenaar een goed woordje had gedaan. Verdere mogelijkheden van op die manier naar voren geschoven secretarissen zijn bijvoorbeeld: Dirk van Zwieten, Jasper de Beauvoir en Jan van Zevender (dankzij Floris Oom van Wijngaarden Florisz.), Willem Willemsz. (dankzij Jan Oom van Wijngaarden), Gerrit van Loo (dankzij Albrecht van Loo), Jan Danielsz. (dankzij president Nicolaas Everaerts). Verder verworven ook vele onbezoldigde secretarissen hun ambt dankzij familiebanden, waarbij een ouder, of meer succesvol familielid, optrad als patroon. Voor secretarissen uit de familie De Jonge: Jacob de Jonge Jacobsz., Willem de Jonge, Cornelis Sandelijn, Willem van der Meer van Berendrecht. Voor secretarissen uit de familie Van Dam: Klaas, Jan, Willem en Willem van Dam en Jan Purtijck. Zie voor de ambtenarenfamilies paragraaf 4.

101 Alle informatie over de benoemingsrechten van geestelijke ambten onder Karel V komt uit: Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 87. Zie voor de vergeving van beneficies door de vorst ook: Blockmans, 'Corruptie', 237.

102 HvH, inv. nr. 31, f. 44v-45r (januari 1540). Pieter Zegers wordt in 1546 aangeduid als vicedeken van de Hofkapel. HvH, inv. nr. 1668, 6 november 1546.

103 ACB, inv. nr. 92, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (21 november 1534). Reinier had ontvangen 'uwe edele brief, ende presentatie van die cuere van Wesop voer mijn scoenbroeder, daer van ick uwe edele grootelick dancke ende die keyserlicke majesteit ende uwe edele getruwe dienen blijfven soe lange ick leeve'. Zie voor de vergeving van beneficies door stadhouders, en dat ze alleen die beneficies mochten vergeven die vanouds aan hen waren toegewezen: Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, nr. 95, artikel 28.

104 ACB, inv. nr. 93, Reinier Brunt aan Anton van Lalaing (14 april 1535).

bout schakelde de stadhouder in om een 'cure' (ambt van pastoor) voor zijn neef te bemachtigen.[105]

Raadsheer Jan van Duivenvoorde verzocht Gerrit van Assendelft om aan stadhouder Anton van Lalaing te schrijven dat hij graag een dochter als kanunnikes in Bergen (Henegouwen) zou willen onderbrengen en om deze reden tot ridder geslagen wilde worden.[106] Anton antwoordde dat Jan zelf naar hem toe kon komen en dat zijn verzoek zou worden ingewilligd. Volgens Gerrit van Assendelft zou Jan dan meteen proberen te 'gecrijgen eenige beneficien voer zijn zoonen alzoe hij er veel heeft'.[107] Ook andere hooggeplaatsten konden worden benaderd voor de beneficies die zij te vergeven hadden. Raadsheer Gerrit van der Mije zette zich fanatiek in om een 'cure' voor zijn broer te verwerven uit handen van Margareta van York. Zijn bemiddelingspoging wierp weinig vruchten af, want hij werd een tijdlang geschorst van de wedde die hij van Margareta van York ontving vanwege de 'onbehoorlicheyt' die hij bij die gelegenheid gebezigd had.[108]

De presidenten en raadsheren wisten zich kortom net als de stadhouders te doen gelden als het om de invulling van functies of vergeven van beneficies ging. Een succesvolle bemiddelingspoging betekende een teken van vriendschap van de vergever van het ambt aan de makelaar en van de makelaar aan zijn cliënt. De motivatie van de vroedschap van Leiden om de beschermeling van Frederik van Renesse aan te nemen voor een post die eigenlijk al vergeven was, laat duidelijk zien hoe belangrijk de persoonlijke invloed van een ambtenaar was. De ambtenaren lieten hun invloed gelden ten bate van hun vertrouwelingen bij zowel de vacatures van de vorst als van de onderdanen. Een actieve patronagerol is vooral achterhaald voor de mannen die ook in hoofdstuk 4 als de meest prominente figuren naar voren kwamen. Hun positie in Holland kan daarom nauwelijks overschat worden. Desalniettemin zijn er ook aanwijzingen dat de minder vooraanstaande ambtenaren regelmatig de rol van makelaar speelden. De volgende paragraaf zal daar meer licht op werpen.

2.3 De aanstelling van de procureurs

De beschikking over bepaalde ambten was fundamenteel voor de rol die een patroon kon spelen. Bij hogere ambten in dienst van de vorst was in naam altijd de vorst de patroon, maar in de praktijk gaf hij de patronage in de loop van de zestien-

105 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 18v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 30 mei 1533). Blijkbaar had de stadhouder al een 'cure' voorgesteld aan Joost Sasbout, maar deze bedankte daarvoor en wachtte liever een volgende vrijkomende plaats voor zijn neef af.

106 Blijkbaar konden alleen dochters van ridders in Bergen kanunnikes worden. Jan van Duivenvoorde werd inderdaad tot ridder geslagen en twee van zijn dochters werden in Bergen ondergebracht.

107 Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 137r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 1 januari 1528).

108 RekRek, inv. nr. 3354, f. 119v. 'De zelve meester Gherijt van zijne wedden voor noch een jaer dat mijne genaden vrouwe zijne wedden geasschoppeert hadde ter causen van den onbehoorlicheyt die hij gebesicht mochte hebben in faveure van zijnen broeder van der cure van Diricxlant.'

de eeuw over aan de landvoogdes. Voor lagere functies was niet altijd duidelijk wie de ambten mocht vergeven en de rol van patroon kon aannemen om zijn schare cliënten tevreden te stellen. Onduidelijkheid over wie de patronage bezat kon tot conflicten leiden, die het noodzakelijk maakten dat de bevoegdheden beter werden gedefinieerd.

In de jaren dertig van de zestiende eeuw speelde een geschil tussen stadhouder Anton van Lalaing en de Raad over het recht van benoeming van de procureurs(-postulant). Het conflict ontstond in 1534 toen een aantal raadsheren zonder de stadhouder er bij te betrekken een procureur aanstelde. Anton was vertoornd over deze gang van zaken omdat hij op het moment van de benoeming in Haarlem was en dus betrekkelijk eenvoudig geraadpleegd had kunnen worden. De betrokken raadsheren verdedigden zich door te zeggen dat voor het procureurschap geen bezegelde commissie nodig was en dat de benoeming niet gedaan was uit 'eenige contempte ofte cleynachticheyt' tegenover de stadhouder. Bovendien was het zeker niet de eerste keer dat een procureur werd benoemd in absentie van de stadhouder. Oudgedienden Jan van Duivenvoorde (vanaf 1500) en Abel van Coulster (vanaf 1504) herinnerden zich zelfs dat een keer een procureur was benoemd toen stadhouder Jan van Egmond wel in Den Haag was, maar zonder dat ze hem daar over hadden geraadpleegd. President Gerrit van Assendelft adviseerde de stadhouder daarom om de benoeming voor deze keer te gedogen en uiteindelijk kon de nieuwe procureur aan de slag.[109]

In 1536 was er weer een conflict over de kwestie of een procureur door de stadhouder aangesteld kon of moest worden. Vooral de stadhouder maakte zich hierover erg druk want het speet Gerrit van Assendelft en de raadsheren dat Anton 'dese saicke van soe cleynre importancie aldus ten herten treckt'.[110] Uiteindelijk kwam er een onderzoek onder leiding van secretaris Rombout van Steynemolen, waarbij alle procureurs van dat moment ondervraagd werden over de manier waarop ze waren aangesteld. Sommige procureurs verkregen hun ambt doordat ze al onder een andere procureur gediend hadden, maar de meesten hadden ook gebruik gemaakt van de voorspraak van een makelaar. De rol van de ambtenaren als makelaar komt hier in een aantal gevallen mooi naar voren.[111] Omdat het ambt vergeven werd door de Raad of, volgens Anton van Lalaing, de stadhouder, konden ook de minder invloedrijke raadsheren hier een bemiddelende rol spelen (zie tabel 6.2.3).

109 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 27r-29v, f. 31r-v (brieven van het Hof van Holland (28 september 1534) en Gerrit van Assendelft (23 oktober 1534) aan Anton van Lalaing, en een kopie van de benoeming door raadsheren Jan van Duivenvoorde, Abel van Coulster, Arend Sandelijn, Herman van Zuyderhuizen en Geleyn Zegers). Zie verder: ACB, inv. nr. 69, f. 9v-10r; Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 42v-43r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 8 november 1534) (over de aanstelling van een nieuwe procureur 'dair of uwer edele alleen competeert').

110 Audiëntie, inv. nr. 1530, f. 234r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 17 november 1536).

111 ACB, inv. nr. 69 ('Information tenue par messieurs du Conseil en Hollande sur le different estant entre eulx et monsieur le conte de Hoochstraten gouverneur dudictes pays sur la disposition des estatz de procureurs postulans'). Ook bij het Hof van Utrecht probeerde Anton van Lalaing zoveel mogelijk inspraak te hebben op de benoeming van de procureurs. Jobse, *Het Hof van Utrecht*, 22-23.

Onder de ondervraagde procureurs was Frans van Amsterdam (cliënt) een klerk en dienaar van raadsheer Jasper Lievenz. van Hogelande (makelaar). Frans vertelde over zijn aanstelling dat toen president Nicolaas Everaerts bij zijn meester kwam eten, deze aan de president vroeg om hem het procureurschap te gunnen. De president (patroon) had hier wel oren naar en zou gezegd hebben: 'laet meester Aernt Sandelin griffier bij mij comen metten eedt ick sal hem admitteren.'[112] Een andere procureur, Willem Pieterz. van der Criep, was dienaar van Gerrit van Assendelft. Willem had Gerrit van Assendelft (makelaar 1a) en Frederik van Renesse (makelaar 1b) in 1523 gevraagd hem aan te bevelen als procureur. Gerrit en Frederik gingen vervolgens naar president Nicolaas Everaerts (de patroon) om zijn aanstelling te bewerkstelligen.[113]

Figuur 6.2.1

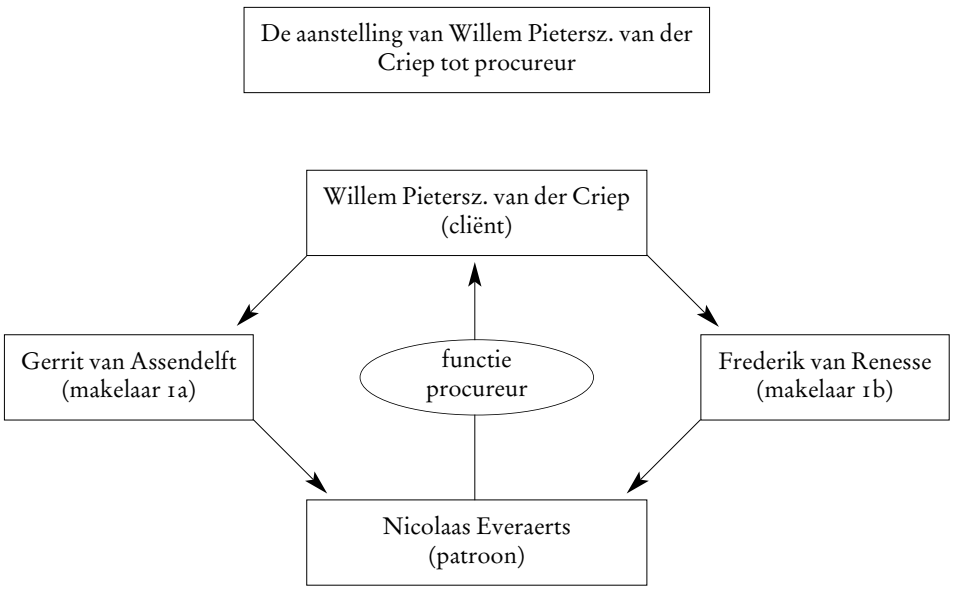

Ook Pieter van Nes (cliënt) wist via voorspraak het ambt van procureur te bemachtigen. Hij vroeg aan Hendrik Klaasz. (op dat moment griffier) en zijn zoon Jan Hendriksz. (potentiële makelaars 1a en 1b) om hem bij de president (patroon a) als nieuwe procureur aan te bevelen. Pieter kreeg als antwoord dat hij één van de velen was die het procureurschap wilde. Hij kon daarom beter bij stadhouder Jan van Egmond (patroon b) aankloppen waar hij 'wel kennisse mede hadde alsoe hij dicwils bij den voors. stadthouder ontboeden wordde in de doelen omme te schieten met-

112 ACB, inv. nr. 69, f. 2v.

113 ACB, inv. nr. 69, f. 4v. Willem Pietersz. van der Criep wordt nog in 1556 vermeld als rentmeester van Gerrit van Assendelft. Gerrit bedacht hem met een geldsom in diens testament. Losse aanwinsten, inv. nr. 1018. Zie voor de relatie tussen Gerrit en Willem ook: Holleman, *Dirk van Assendelft*, 251-252.

ten voetboege' (dus als schutter in het Sint-Jorisschuttersgilde[114]). Pieter wendde zich toen tot de kamerling van Jan van Egmond (makelaar) die zijn verzoek doorstuurde. Vervolgens werd Pieter door de stadhouder aangesteld. President Nicolaas Everaerts, de gepasseerde patroon, was allesbehalve blij met deze gang van zaken.[115]

Dirk van Waveren (cliënt) moest gebruik maken van 'getrapte' patronage voordat hij als procureur werd toegelaten. In 1513 beval Adriaan van Dam (makelaar 1) hem aan bij Jan Boudijnsz. (makelaar 2), die hem weer zou aanbevelen bij Jan van Egmond (patroon). Hij werd toegelaten als procureur, maar Jan Boudijnsz. had aan Adriaan van Dam gezegd dat 'eenige van mijn heeren van den Raide swaricheyt maeckten omme hem deposant te admitteren seggende dat hij rijck genoch was ende dat men scamele gesellen behoerde te voirsien'.[116] De raadsheren beschouwden het procureurschap dus als een ambt om iemand, en dan waarschijnlijk met name een vertrouweling of dienaar, uit de lagere sociale klassen aan te helpen. Dirk van Waveren legde in 1539 zijn ambt van procureur weer neer, waarna de Raad een voormalige klerk van raadsheer Abel van Coulster als vervanger aanwees.[117]

Figuur 6.2.2

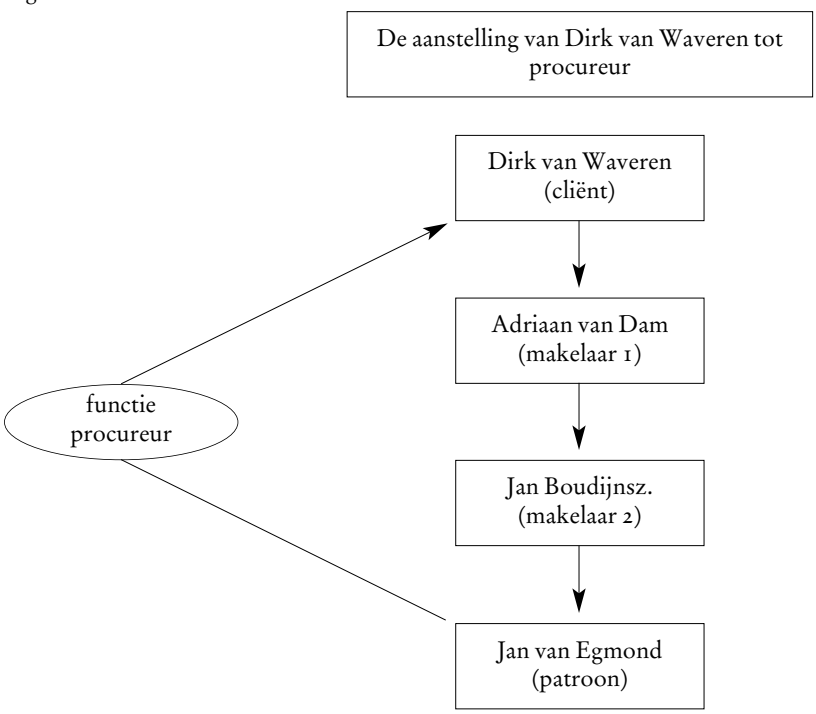

114 Zie voor dit gilde: Van Kan, 'Rondom Sint Joris' en paragraaf 1.3.
115 ACB, inv. nr. 69, f. 8v-9v.
116 ACB, inv. nr. 69, f. 10v-11r.
117 Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 96r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 16 november 1539). 'Ende in zijn plaetse hebben mijn heeren geeligeert eenen Jan van Doncelaer die lange tijt clerck geweest es van heer Abel

Tenslotte is er nog de zaak van procureur Jan Willemsz., die de voorspraak kreeg van raadsheer Reinier de Jonge. Nadat Jan Willemsz. zijn eed aflegde kwam stadhouder Jan van Egmond de raadkamer binnenlopen. De stadhouder werd niet kwaad over de aanstelling zonder zijn toestemming en zei de nieuwe procureur alleen dat hij zich waardig moest gedragen in het officie.[118] Ook in latere jaren bleef het ambt aantrekkelijk. In 1525 was een maximum aantal van zestien procureurs vastgesteld, maar in 1548 waren de raadsheren in Holland deze bepaling weer 'vergeten' en stelden ze twee procureurs boven dit getal aan. Vervolgens hadden 'veel andere vrunden ende magen van eenige suppoosten oock bij requeste versocht omme tot procureurschap geadmitteert te werden, ende comen daer dagelyckx meer die 't selve versoucken'.[119] Na of vlak voor de dood van Anton van Lalaing werd de aanstelling van de procureurs geformaliseerd. In naam kregen ze hun aanstelling van de stadhouder en de Raad, maar in de praktijk zal vooral de Raad verantwoordelijk zijn geweest voor de aanstelling.[120]

De onenigheid tussen Anton van Lalaing en de raadsheren laat goed zien welke problemen konden ontstaan op het moment dat een aanstellingsprocedure nog niet geformaliseerd was. De onmin sproot voort uit de onduidelijkheid over de mate waarin de stadhouder bij een aanstelling geraadpleegd moest worden. Twee decennia eerder was de president niet blij met de vrijgevigheid van de stadhouder bij het aanstellen van procureurs. Dat er niets formeel omtrent de aanstelling was vastgelegd, blijkt uit het onderzoek dat in de jaren dertig van de zestiende eeuw volgde. Er werd niet gezocht naar eventuele ordonnanties die het verlossende woord zouden kunnen geven omtrent de bevoegdheden van stadhouder en Raad, maar het onderzoek richtte zich op wat voorheen gebruikelijk was. Stadhouder Jan van Egmond en president Nicolaas Everaerts gelden wellicht als boegbeelden van twee verschillende werelden. Jan van Egmond vertegenwoordigde nog de oude maatschappij waarin veel informeel geregeld kon worden. Hij kwam daarmee in botsing met de jurist Nicolaas Everaerts die een meer formele gang van zaken bij het Hof voorstond, hoewel ook hij het procureurschap kon verlenen als een vriendendienst. De uitkomst van het conflict tussen Anton van Lalaing en de Raad is niet bekend. De aanstelling van een procureur door de Raad in 1539 suggereert dat de raadsheren aan het langste eind hadden getrokken voordat de procedure geformaliseerd werd.[121]

van Coulster die veel van den heeren gerecommandeert hebben, zeggende hem wel te kennen hoewel hij mij onbekent es 't welck ick uwer edele nyet en hebbe willen verzwijgen.'

118 ACB, inv. nr. 69, f. 11v-12r.

119 HvH, inv. nr. 5963, 14 juni 1548; Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (11 juni 1548).

120 Voor enkele aanstellingen: HvH, inv. nr. 32, f. 162v-163r (1546); inv. nr. 35, f. 126v-127r (1553).

121 Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 96r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 16 november 1539). Bij de aanstelling van René van Chalon in 1540 als opvolger van Anton van Lalaing wordt alleen mentie gemaakt van het conflict en de argumenten van beide partijen, zonder de uitslag te vermelden. Bos-Rops e.a. ed., *Holland bestuurd*, 483.

Tabel 6.2.3 Makelaars en patroons bij de aanstelling van de procureurs-postulant

Jaar	*Procureur*	*Makelaars*	*Patroon*
ca. 1510?	Jan Willemsz.	raadsheer Reinier de Jonge	Raad van Holland (?)
1513	Dirk van Waveren	procureur Adriaan van Dam; raadsheer Jan Boudijnsz.	stadhouder Jan van Egmond
ca. 1514?	Pieter van Nes	kamerling van Jan van Egmond	stadhouder Jan van Egmond
1518	Frans van Amsterdam	raadsheer Jasper van Hogelande	president Nicolaas Everaerts
1523	Willem van der Criep	raadsheer Gerrit van Assendelft; raadsheer Frederik van Renesse	president Nicolaas Everaerts
1539	Jan van Doncelaar	raadsheer Abel van Coulster	Raad van Holland

3 Van patronage tot vriendschap. De financiële ambtenaren Thomas Beukelaar en Vincent Cornelisz.

Rekenmeester Vincent Cornelisz. is in dit boek veelvuldig naar voren gekomen als één van de meest invloedrijke ambtenaren van de eerste helft van de zestiende eeuw. Waar hij zijn positie precies aan te danken had is niet meteen duidelijk. De stadhouders kwamen uit de hoogste adellijke families en ook Gerrit van Assendelft en Frederik van Renesse konden voor hun aanzien voor een deel op hun afkomst steunen. Vincent Cornelisz. was geen edelman en ook niet duidelijk verbonden aan één van de stadhouders. Een nadere analyse van zijn netwerk is daarom noodzakelijk om te achterhalen welke connecties hij had en waarop zijn machtsbasis was gebaseerd.

Om Vincents loopbaan in een goed perspectief te plaatsen is het nuttig om eerst te kijken naar het vergelijkbare netwerk van zijn meester, rentmeester-generaal en later rekenmeester Thomas Beukelaar (zie tabel 6.3.1). Zowel het netwerk van Vincent als dat van Thomas steunde voor een aanzienlijk deel op vriendschap, met horizontale banden met mannen met een vergelijkbare status en invloed. Ook Thomas Beukelaar was niet van adel en verwierf toch een belangrijke positie in Holland. Uiteindelijk was het de leerling die de meester overtrof, toen Vincent in tegenstelling tot Thomas als één van de weinige ambtenaren wist op te klimmen tot een functie op centraal niveau.[122]

De Dordtenaar Thomas Beukelaar laat voor het eerst sporen achter in de bronnen als rentmeester van Zuidholland. Dankzij die functie kwam hij in contact met de centrale financiële ambtenaar Pieter Lanchals.[123] De band tussen de twee was niet alleen van professionele aard. Thomas was de beheerder van de financiën van de familie Lanchals toen Pieter in 1488 door opstandige Bruggelingen werd ont-

122 Zie hoofdstuk 3.5.1.

123 De twee ontmoetten elkaar in ieder geval jaarlijks als Thomas de staat van zijn rekening moest opmaken. Zie bijvoorbeeld: RekRek, inv. nr. 577, f. 31r; inv. nr. 578, f. 30v. Zie voor Pieter Lanchals: Boone, 'Lanchals, Pieter'.

hoofd.[124] Vóór die tijd was Thomas al in 1483 rentmeester van de bede geworden. Zijn naam duikt rond hetzelfde tijdstip ook een aantal keer samen op met die van de latere advocaat-fiscaal Jacob Pijnsen bij bezoeken aan Leiden. In 1502 deed Thomas een ambachtsheerlijkheid over aan Jacob.[125] Een indirecte maar sterkere aanwijzing voor een band tussen de twee mannen is dat Thomas een vertrouwensrelatie ontwikkelde met Jan de Heuyter, schout van Delft en schoonzoon van Jacob Pijnsen. Na Thomas' dood bezat Jan de Heuyter een koffer met zijn waardepapieren. Toen Jan van Oudheusden, een schoonzoon van Thomas, beweerde dat Jan de Heuyter een aantal van die waardepapieren ontvreemd had, klaagde deze hem aan voor belediging, smaad en de aantasting van zijn goede naam. Jan van Oudheusden moest vervolgens in het openbaar zijn excuses aanbieden.[126] Jan de Heuyter trad later op als curator van de goederen van Juliana, dochter van Thomas Beukelaar.[127] Een goede band met de Delftse elites blijkt verder uit een huwelijk tussen de tweede dochter uit Thomas' eerste huwelijk en Dirk Sonck Jansz., die in 1482 en 1486 schepen en in 1487 schout van Delft was.[128]

In 1499 deed Thomas afstand van het ambt van rentmeester-generaal en volgde zijn schoonzoon Jan van Oudheusden hem op. Reeds in 1485 was ene Arend Beukelaar hem als rentmeester van Zuidholland opgevolgd.[129] Thomas huwde na het overlijden van zijn eerste vrouw met een dochter van Floris Oom van Wijngaarden Florisz.. Hierdoor raakte hij ook verwant aan de families Van Coulster en Van Zwieten. Op een gegeven moment wierpen een broer en een 'neve' van Floris Oom van Wijngaarden en een schoonzoon van Dirk van Zwieten (zwager van Floris Oom van Wijngaarden) zich op als borgen van Thomas.[130]

De fondsen waarover de rentmeester-generaal de beschikking had stelden hem in staat bedragen te lenen aan hooggeplaatste personen die zo aan hem verbonden werden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brief die Thomas in 1494 schreef aan Cornelis van Bergen, de schoonzoon van de inmiddels overleden raadsheer Arend van Zevenbergen. Thomas schreef dat Cornelis van Bergen hem nog honderd pond schuldig was en zelfs al 'lage ic up mijn sterven' dan zou hij daarover niet van mening veranderen. Thomas spoorde de edelman verder aan zich een keer op de dagvaarten in Den Haag te laten zien en zei dat hij hem wat wagenschot zal zenden als hetgeen wat hij binnenkreeg uit Amsterdam 'guet houwt is'.[131] Hendrik van Nassau

124 Boone en Dumolyn, 'Les officiers-crediteurs', 230.

125 Voor vroege contacten tussen Thomas en Jacob: SAL, inv. nr. 557, f. 106v; inv. nr. 558, f. 119v en f. 121r; inv. nr. 559, f. 166r. Voor het overdragen van de heerlijkheid: Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Krimpenerwaard', 330-331.

126 GRM, inv. nr. 817, sen. 35; *Chronologische lijsten* II, 194-195; RekRek, inv. nr. 4440, f. 6r.

127 HvH, inv. nr. 509, sen. 140.

128 *Beroepen* IV, dos. 334; Boitet, *Beschryving der stadt Delft*, 115.

129 RekRek, inv. nr. 582-584. Hoe Thomas en Arend verwant waren is mij niet bekend. Het ligt het meest voor de hand dat Arend een broer of neef van Thomas was.

130 HvH, inv. nr. 1035, sen. 294. Het ging om respectievelijk Dirk Oom van Wijngaarden, Floris van Coulster en Pieter Schaert.

131 NDR II, inv. nr. 1280 (Thomas Beukelaar aan Cornelis van Bergen, 17 maart 1494).

had Thomas op een onbekend tijdstip aangesteld tot kastelein van Geertruidenberg. De aanstelling vond doorgang tot grote woede van de vorige bekleder. Hij zou uit het ambt gezet zijn omdat kwaadwillende personen, onder wie vooral Thomas 'die hem benijdende es', beweerd hadden dat hij zich misdragen had in het ambt.[132]

Nadat Thomas het ambt van rentmeester-generaal resigneerde werd hij aangesteld als rekenmeester in de Rekenkamer. Hij lijkt een aantal van zijn cliënten vervolgens met succes de Rekenkamer ingeloodst te hebben. In een vonnisboek van griffier Cornelis Boullin van 1504-1505 worden in de inleiding alle raadsheren genoemd. Daarnaast staat in een andere hand (en dus van Cornelis zelf en niet van een klerk?) geschreven: 'Thomas Beukelere mijn bisondere goede vrient'.[133] Het gewicht dat we aan de term 'bisondere vrient' moeten toekennen is voor discussie vatbaar.[134] De context waarin het staat opgeschreven, een formeel sententieboek waar dergelijke uitlatingen op geen enkele manier thuishoren, zegt meer over de 'bijzondere' relatie tussen Thomas en de schrijver. Cornelis werd rekenmeester in 1505. In 1512 werd een kleinzoon van Thomas, de latere raadsheer François Sonck, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, dezelfde instelling waar Cornelis op dat moment werkte.[135] Niet minder dan drie van Thomas' persoonlijke klerken uit de tijd dat hij rentmeester-generaal was schopten het uiteindelijk tot rekenmeester.[136] Onder hen was Vincent Cornelisz., die één van Thomas' klerken was toen hij rekenmeester werd.[137] De klerken van Thomas die het tot rekenmeester brachten, waren nu eerder gelijken geworden dan cliënten. Een succesvolle patroon maakte zo van zijn cliënten trouwe vrienden met een vergelijkbare status en invloed.

Tabel 6.3.1 Het netwerk van Thomas Beukelaar in de gewestelijke instellingen[138]

Naam	*Voornaamste Functies*	*Connectie met Thomas*
Cornelis Boullin	griffier 1504; rekenmeester 1505	vriend 1504
Vincent Cornelisz.	rekenmeester 1509	klerk 1498
Tielman van Dullekem	rekenmeester 1511	klerk 1487
Floris Oom van Wijngaarden	griffier 1482; raadsheer 1503	schoonvader >1498
Jan van Oudheusden	rentmeester-generaal 1499	schoonzoon
Jacob Pijnsen	advocaat-fiscaal 1490	vriend? 1483
Jan Stalpaert	rekenmeester 1504	klerk 1484

132 NDR I, inv. nr. 645 (Jan Dudijn aan Hendrik van Nassau, ongedateerd. Drossaers schat het jaar rond 1531, maar Thomas was al in 1516 overleden).

133 HvH, inv. nr. 484, inleiding.

134 Zie Janssen, *Creaturen van de macht*, 27, 74.

135 Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 321.

136 Het gaat om Tielman van Dullekem, Jan Stalpaert en Vincent Cornelisz.. Voor Tielman: RekRek, inv. nr. 186, f. 57v. Voor Jan: RekRek, inv. nr. 191, f. 85r. Voor Vincent: RekRek, inv. nr. 194, f. 119v. Jan Stalpaert werd rekenmeester in 1504 en Vincent Cornelisz. en Tielman van Dullekem klerk in respectievelijk 1504 en 1505. RekRek, inv. nr. 338, f. 173r, f. 174r; inv. nr. 339, f. 161r; inv. nr. 340, f. 193r-v.

137 In 1499 zien we Vincent als Thomas' klerk reizen ondernemen in opdracht van de Rekenkamer. RekRek, inv. nr. 195, f. 118r, f. 119v.

138 In kolom 2 en 3 staat indien bekend/relevant het eerste jaar van vermelding genoteerd.

Afb. 23 Afbeelding van rekenmeester Vincent Cornelisz. (1469-1550), wellicht de meest invloedrijke Hollandse ambtenaar van de eerste helft van de zestiende eeuw.

Hoe Thomas Beukelaar en Vincent Cornelisz. voor het eerst met elkaar in contact kwamen is onbekend. Wellicht werden de twee verbonden door een gemeenschappelijke herkomstregio. Zowel Thomas als Vincents vader waren op een gegeven moment tollenaar van Geervliet en er zijn ook andere aanwijzingen dat Vincent oorspronkelijk uit die regio kwam.[139] Vincent wist zich al gauw verdienstelijk te maken voor de vorst, want in 1504 werd hem het eerst vrijkomende ambt van rekenmeester beloofd.[140] In 1509 was hij reeds een 'man van groot aensien', werd 'den grooten Vyncent genoemd' en mocht zich heer van Cabau, ambachtsheer van de Ketel en bezitter van het slot van Spierinxhoek noemen.[141] In hoofdstuk 4 hebben we gezien dat hij in latere jaren een zeer belangrijk figuur werd bij de onderhandelingen met de Staten van Holland. Vincents roem strekte zich ook uit tot andere gewesten, getuige de giften die hij ontving van de stadhouder van Friesland en de inwoners van Overijssel.[142]

139 Thomas Beukelaar was tollenaar van Geervliet voor 1498. HvH, inv. nr. 493, sen. 342. Cornelis Ottenz., de vader van Vincent Cornelisz., was tollenaar in 1508. RekRek, inv. nr. 5253, f. 1r. Zie voor een vroege (1494) vermelding van Vincent in de buurt van Geervliet ook: GRM, inv. nr. 802, sen. 59.

140 RekReg, inv. nr. 6, f. 64r.

141 Van der Sluys, 'Verhaal van den Jonker Fransenoorlog', 125.

142 In zijn testament maakt Vincent melding van een 'grooten vergulden cop mitten dexele' die hij had gekre-

Net als Thomas Beukelaar was Vincent actief in het bevoordelen van zijn familie en vrienden (zie tabel 6.3.2). In tegenstelling tot zijn oude leermeester had Vincent echter meerdere zoons die hij op weg kon helpen. In 1525 beloofden de kanunniken van Oudmunster in Utrecht een toekomstige prebende aan een zoon van Vincent, vanwege de wederdiensten die hij zou kunnen leveren. De naam van de zoon, het gaat om de nog zeer jonge Cornelis, wordt niet eens genoemd. Ook het decanaat van Den Haag was reeds aan Cornelis vanaf zijn vroegste jeugd beloofd.[143] Cornelis had in tegenstelling tot zijn vader rechten gestudeerd en was enige tijd onbezoldigd raadsheer in het Hof van Holland voordat hij zich geheel toelegde op een geestelijke carrière. Een andere zoon, Heijman, had zich samen met Cornelis aan de universiteit van Leuven ingeschreven, maar was uiteindelijk voorbestemd om in de voetsporen van zijn vader te treden als financieel ambtenaar in onder andere de Rekenkamer. Alleen de derde zoon, Jacob, maakte geen carrière in de gewestelijke instellingen.[144]

Vincent behield een grote invloed op de carrières van zijn zoons. Voordat zijn oudste zoon Cornelis werd voorgedragen voor de post van onbezoldigd raadsheer, controleerde Gerrit van Assendelft of Vincent het eens was met de voorwaarden waaronder de aanstelling zou geschieden.[145] Toen de Staten van Holland aan zijn tweede zoon Heijman vroegen of hij voortaan rentmeester van alle omslagen wilde worden, zodat de Staten niet meer met particuliere ontvangers te maken zouden hebben, overlegde hij eerst met zijn vader waarna hij het aanbod afsloeg.[146] Een week later werd Heijman gepromoveerd van auditeur tot rekenmeester in de Rekenkamer, wat wellicht met de weigering verband houdt.[147] In 1549 resigneerde Heijman het ontvangerschap van de 'espargne' aan zijn broer Jacob zodat het ambt in de familie bleef.[148]

Ook de carrières van de schoonzoons van Vincent bevestigen de sterke positie die hij in de zestiende eeuw bekleedde. Twee van hen,Vincent Dammasz. en Adriaan Stalpaert eindigden hun carrière als rekenmeester. Vincent confronteerde de Leidse afgevaardigden in 1519 met zijn liefde voor één van zijn schoonzoons, toen ze bij de Grote Raad van Mechelen de betaling van 'zekere verleyde ende verschoten penningen' probeerden te bewerkstelligen. Vincent sprak toen met de gedeputeerden over de achterstallige renten die ze nog aan zijn schoonzoon Vincent

gen van Georg Schenk, heer van Tautenburg. De stadhouder had zijn naam op de kop laten graveren, wat het tot een perfect relatiegeschenk maakte. Verder maakt hij melding van een vergulde kop, die hij van de inwoners van Overijssel had gekregen. Schagen, inv. nr. 283.

143 Van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk*, 328, 370.

144 Zie voor Cornelis en Heijman het biografisch repertorium (bijlage 2).

145 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 37v-38r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 5 december 1533).

146 *Van der Goes*, 6 augustus 1545.

147 RekRek, inv. nr. 379, f. 111r. De Staten verzochten Heijman verschillende malen om op zijn besluit terug te komen. Ook president Gerrit van Assendelft kon hem echter niet overhalen. *Van der Goes*, 16 september, 31 oktober en 5 november 1545.

148 Audiëntie, inv. nr. 793, f. 104r-105v.

Dammasz. moesten betalen, 'seggende genoech in effecte indien ghij wilt dat ic u behulplick bin zoe betaelt mijn zwager (=schoonzoon)'. De Leidenaren besloten toen tot betaling van de renten over te gaan, omdat zij Vincent 'dycwil behouven in grote affaeren'.[149] Vincent liet zijn invloed in Leiden ook bij de geestelijken gelden. Tussen 1514 en 1529 verzamelde hij maar liefst dertien collatierechten binnen de stad, waardoor hij daar veel invloed kreeg op de kerkelijke benoemingen.[150] Het grote aantal bezittingen dat Vincent tijdens zijn leven verwierf vindt zijn neerslag in de manier waarop zijn zoons zich gingen noemen: Cornelis van Mierop, Heijman van de Ketel en Jacob van Cabau.

Naast connecties in de Rekenkamer had Vincent ook contacten met leden van het Hof van Holland. In hoofdstuk 4 kwam reeds het veelvuldige gezamenlijke optreden van Vincent met Frederik van Renesse aan de orde. Het ligt voor de hand dat de twee ook een goede persoonlijke verstandhouding hadden. Hetzelfde geldt voor de relatie met Gerrit van Assendelft. Gerrit noemt Vincent in een brief zijn vriend, bedankt hem voor het nieuws en belooft dat hij 'mijn heere die deeken u soon (=Cornelis van Mierop) zulckx (zal) doen, dat ick hoope dat ghij reede zult hebben tevreden te zijn, ende als ick begeren soude voor mij gedaen te hebben'.[151] Drie jaar eerder had Gerrit de zoon van Vincent reeds met succes aanbevolen voor de functie van onbezoldigd raadsheer.[152]

Tabel 6.3.2 Het netwerk van Vincent Cornelisz. in de gewestelijke instellingen[153]

Naam	*Voornaamste Functies*	*Connectie met Vincent*
Gerrit van Assendelft	raadsheer 1515; president 1528	vriend 1536
Thomas Beukelaar	rentmeester-generaal 1490	meester 1498
Pieter Bol	auditeur 1531	schoonzoon
Vincent Dammasz.	rekenmeester 1531	schoonzoon
Jasper van Hogelande	raadsheer 1515	vriend 1528
Heijman van de Ketel	rekenmeester 1544	zoon
Cornelis van Mierop	onbezoldigd raadsheer 1534	zoon
Frederik van Renesse	onbezoldigd raadsheer 1516	zakelijk partner/vriend?
Adriaan Stalpaert	rekenmeester 1553	schoonzoon

Minder vanzelfsprekend is Vincents relatie met raadsheer Jasper Lievenz. van Hogelande. De connectie tussen de twee wordt als eerste blootgelegd in een brief over de inname van Den Haag (1528) van Marcus van Weze, de proost van Elst. Hij ad-

149 SAL, inv. nr. 383, f. 267v-268r.

150 Als collator kon Vincent mannen voordragen voor een prebende of vicarie. Hij verwierf het collatierecht van acht prebenden in de Sint-Pancraskerk en vijf in de Sint-Pieterskerk. Buiten Leiden verwierf hij nog de collatierechten van vicarieën in de kerken van Geervliet, Voorschoten en Voorburg, en de cureitsplaats in Ketel. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland*, 125. Zie voor het benoemingsrecht van geestelijken in Holland onder Karel V: Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 86-87.

151 ACB, inv. nr. 572, Gerrit van Assendelft aan Vincent Cornelisz., 4 oktober 1536.

152 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 37v-38r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 5 december 1533).

153 In kolom 2 en 3 staat het eerste jaar van vermelding genoteerd.

viseerde daarin om (de huizen van) Nicolaas Everaerts, Vincent Cornelisz. en Jasper Lievensz. absoluut niet te ontzien. Over de laatste twee schreef hij dat ze samen een groot fortuin hadden verworven met 'boverijen'.[154] Toen Jasper Lievenz. van Hogelande later als president van het Hof van Utrecht slaande ruzie kreeg met stadhouder Anton van Lalaing, schreef hij zijn versie over dit gebeuren naar zijn 'goeden heer ende vrient' meester Vincent, om hem te vragen hem tot steun te zijn als er klachten over hem binnenkwamen op het centrale niveau.[155]

Thomas Beukelaar en Vincent Cornelisz. duiken veelvuldig op in de bronnen van hun tijd. Hoewel ze niet van adellijke afkomst waren en voor zover was na te gaan ook niet bijzonder goed bedeeld bij hun geboorte, waren het mannen die op het hoogtepunt van hun carrière overal connecties hadden en tot de belangrijkste ambtenaren van hun tijd behoorden. Vincent Cornelisz. steeg daarbij zelfs uit boven het gewestelijke niveau, waardoor hij een zeer belangrijke pleitbezorger werd voor Holland in Brussel. Gerrit van Assendelft schreef hem aan als een gelijke, terwijl Jasper van Hogelande hem zelfs 'mijn heer' noemt, wat duidt op een verticale relatie. Vincent moest men bevriend houden, zoals de Leidenaren het weinig cryptisch formuleerden. Met zijn familienetwerk in de Haagse Rekenkamer had hij een grote invloed op de beslissingen die daar werden genomen bij een meerderheid van stemmen van de rekenmeesters. Het vertrouwen dat hij ook bij de onderdanen genoot blijkt bijvoorbeeld uit het aanbieden van het rentmeesterschap van alle omslagen aan zijn zoon Heijman. De posities van Thomas en Vincent laten nogmaals zien hoe belangrijk de 'grote individuen' waren in Holland aan het eind van de Middeleeuwen voor de stroomlijning van de relaties tussen vorst en onderdanen. Hun informele invloed was nog altijd belangrijker dan de mooist geformuleerde regelgeving.

4 Familienetwerken

4.1 Inleiding

> 'Met een dochter twee swaghers maken'.
> Dat sijn die ghene die met cleijne ghiften veel dancx ende veel vrienden willen maken, oft die in eenighe sake eenen yegelijcken gaerne ghelieven souden.'[156]

154 Blok, 'Brief over de plundering', 12 (Marcus van Weze aan Christoffel van Weze, 8 maart 1528). Marcus van Weze adviseerde zijn broer, medestander van Maarten van Rossum, om de heren Frederik van Renesse, Jan van Culemborch en Gerrit van Poelgeest te sparen, omdat dezen hun 'magen' waren. Verder raadde hij aan de huizen van de volgende mensen alleen te brandschatten, omdat ze hun voorstanders waren geweest: de heer van Alkemade (Willem van Coulster), Jan van Duivenvoorde, Gerrit van Lokhorst, de heer van Wijngaarden, de heer (Gerrit) van Assendelft en de griffier (Arend Sandelijn).

155 ACB, inv. nr. 573, Jasper Lievenz. van Hogelande aan Vincent Cornelisz., 15 oktober 1536. Over het gebruik van de term 'vriendt': Janssen, *Creaturen van de macht*, 61.

156 Andriessoon, *Duytsche Adagia*, 259 (95.8).

De eerste uitleg van dit spreekwoord uit de zestiende eeuw illustreert mooi wat de rol van het uithuwelijken van dochters kon zijn. Net als bij het uitdelen van giften was het een manier om iemand te vriend te maken en aan je te binden. Familiebanden vormden in de late Middeleeuwen het meest belangrijke bindmiddel in een netwerk. De mannen die door bloed aan een patroon, de *pater familias*, waren verbonden waren vaak zijn meest betrouwbare cliënten. Het hoofd van de familie werd zelfs geacht er voor te zorgen dat zijn verwanten goed terecht kwamen.[157] De ambtenaren in de Nederlanden gingen veel onderlinge familierelaties aan en probeerden hun functies in de familie te houden, waardoor er al in de vijftiende eeuw gesproken kan worden over ambtenarendynastieën. In de ambtenarij was opvolging door een zoon niet zo vanzelfsprekend als bij andere professies, maar gebeurde het toch regelmatig. Niet alleen voor de familie in kwestie, maar ook voor de vorst garandeerde dit continuïteit in een ambt.[158]

De verwantschapsbanden in de Raad waren aan het begin van de onderzochte periode het sterkst. Aan het eind van de vijftiende eeuw en begin van de zestiende eeuw kwam het nog voor dat neven gezamenlijk in de Raad zaten. Jan en Filips van Wassenaar waren tegelijkertijd raadsheer en hetzelfde gold voor de gelijknamige neven Floris Oom van Wijngaarden.[159] Dergelijke verwantschapsbanden brachten een onpartijdige rechtspraak natuurlijk in gevaar. In de instructie van 1522 probeerde de vorst het aantal familieleden binnen één college aan banden te leggen. Vader en zoon, broers, volle neven (rechtsweers) of anderen in gelijke mate van verwantschap mochten niet meer samen in de Raad zitten.[160] In de instructies voor de Rekenkamers van Brabant en Rijsel in 1541 werden ook bepaalde graden van verwantschap binnen deze instellingen verboden en het is waarschijnlijk dat in theorie (in de praktijk in ieder geval niet) hetzelfde voor de Haagse Rekenkamer gold. Bovendien werd in dezelfde instructies verboden om rekeningen van een familielid af te horen.[161]

157 Bijsterveld, *Laverend*, 215; Janssen, *Creaturen van de macht*, 125; Verdediging Suys: 'Immers werdt een yegelyck gehouden zijn vrienden an eenige staet te helpen avanceren daer toe bequaem zijnde.'

158 Brand, 'Appointment strategies', 90-91; Knevel, *Het Haagse bureau*, 77-78, 123; De Ridder-Symoens, 'Training', 170; Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land', 47, 49; De Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij', 364. Zie voor Vlaanderen: Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 193-194; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 420. Voor het Habsburgse Hof in Duitsland: Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 273-277. Desalniettemin was men niet altijd tevreden met een schoonkind van een andere ambtenaar. De weduwe van raadsheer Jan van Schoonhoven, meende dat haar zoon net zo goed met de dochter van een schoenmaker kon trouwen als met de dochter van auditeur Pieter van Teilingen. *Beroepen*, dos. 224.

159 Het lijkt er echter wel op dat Jan Oom van Wijngaarden de oude voor zijn zoon Floris plaats maakte in de Raad. Na de aanstelling van Floris tot bezoldigd raadsheer in 1496 komt Jan niet meer voor als onbezoldigd raadsheer.

160 Instructie 1522, artikel 214; Instructie 1531, artikel 232. De bepaling komt nog niet voor in de instructie van 1515. Een verwantschap tot in de tweede graad werd dus als mogelijk schadelijk gezien. Zie voor de verschillende graden van verwantschap en hun relevantie in het laatmiddeleeuwse Holland: Hoppenbrouwers, 'Maagschap', vooral 72.

161 Jean, *La chambre des comptes*, 186; *ROP* IV, 310-319, artikels 4 en 9. Artikel 4: 'Item, que doresenavant en nostredite chambre le père et les fils, deux frères, oncle et nepveux, ou deux cousins germains ou autres en semblable degré d'affinitez ne pourront ensemble estre maîtres ou auditeurs.' Artikel 9: 'Item que un maître, auditeur ou clerq de la chambre, ayant pere, filz, frere, oncle, nepveu ou cousin germain, ou estant, en semblable degré

In de Raad werd het artikel uit de instructie van 1522 regelmatig omzeild.[162] Zo was de landvoogdes in 1547 van plan om Adriaan Sandelijn als onbezoldigd raadsheer aan te stellen, hoewel hij een neef was van raadsheer Cornelis Suys. De Raad schreef daarom dat de commissie van een clausule voorzien zou moeten worden.[163] Het probleem werd opgelost door de weigering van Adriaan het ambt aan te nemen, omdat hij pensionaris van Amsterdam was geworden. Dammas van Droogendijk werd in 1555 wel aangesteld als onbezoldigd raadsheer, hoewel hij een zwager van dezelfde Cornelis Suys was.[164] Hetzelfde jaar lanceerde raadsheer Willem Snouckaart een aanval op Cornelis Suys, waarbij hij voornamelijk wees op de vele verwanten die Cornelis in de verschillende colleges had. De Raad, Rekenkamer en het Leenhof zouden niet meer behoorlijk functioneren, omdat het geslacht van Suys altijd de andere ambtenaren in deze colleges kon overstemmen.[165] Willem zei zelfs 'liever de scapen te willen hueden ende wachten dan met zulcken geslachte de iusticie t' administreren'.[166] Uit figuren 6.4.1 en 6.4.2 blijkt dat Cornelis een eenvoudig doelwit vormde voor een dergelijke beschuldiging. Hij vormde de 'link' tussen twee van de grote familienetwerken (De Jonge en Vincent Cornelisz.) van Hollandse ambtenaren.

Cornelis gaf toe dat er een aantal van zijn verwanten rentmeester of rekenmeester geworden waren sinds hij raadsheer in het Hof van Holland en het Leenhof was geworden en heemraad van Delfland. Volgens Cornelis overdreef Willem Snouckaart echter over het aantal verwanten en ging er bovendien niets in tegen de instructie voor het Hof.[167] Willem stelde Cornelis desalniettemin persoonlijk verantwoordelijk voor de aanstelling van zijn bovengenoemde zwager Dammas van Droogendijk, zoon van rekenmeester Vincent Dammasz., wat wel degelijk tegen de instructie in-

d'affinité, recepveur ou officier comptable en ladite chambre, ou ayant aultre affaire en icelle, ne pourra estre présent à l'audition et closture de son compte, ne à la décision et détermination des doubtes et difficultez trouvées en icelluy compte ou d'aultres affaires les concernans.'

162 In Brabant was een zelfde regeling van kracht, maar ook daar kwamen uitzonderingen regelmatig voor en bleven familiebanden van groot belang bij de aanstelling van de raadsheren. De Ridder-Symoens, 'Milieu social', 281-282.

163 Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (1 augustus 1547).

164 HvH, inv. nr. 35, f. 262v.

165 Verdediging Suys: 'Upt lxvii, lxix ende het xcvii naevolgende articel daer geseyt werdt dat eenige collegien onder een geslacht gebracht souden zijn daer aff veel hem Suys bewant zijn ende dat binnen acht jaeren herwerts.' GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 471-473, 479 (citaat): 't groote maescchap van den voorn. Suys in de Raede ende Rekencamere te kennen gevende ende verclaerende datter vele abuysen afquamen want den Raet ende Rekencamer gheen liberteyt van opinien en hadden in de deliberatien van den zaken ende processen ende van 't scrijven van den advysen, ende wierden altijts bij den geslachten overstempt soe dicqwijls gebleken was.'

166 GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 477.

167 Verdediging Suys, antwoord op artikels 67, 69 en 97. 'Seyt Suys dat d'officien die hij Suys in Hollandt, te weten Raedt in den Hoeve ende oeck Leenhove ende heemraet van Delflandt, hij alle drye oever die xx jaeren bedient heeft gehadt. Ende is mogelijck dat eenige van zijn maechscap off zwagerscap zedert rentmeesters, rekenmeesters off andere officieren geworden zijn, wyens welvaeren hij hen nyet en wangunt, dan die rentmeesters van Kennemerlandt ende Noorthollandt in 't voors. lxix benaempt en bestaen hem nyet noch die daer te voeren xx jaeren geweest zijn hem bestaen hebben in zwagerscap ofte maeschap. Ende en sal nyemant in collegie van Raede, Leenhoeve oft andere bevonden werdden hem te bestaen jegens ende contrarie d'ordonnancie.'

ging. Cornelis verweerde zich door te zeggen dat Dammas' zuster, met wie hij getrouwd was geweest, inmiddels al meer dan achttien jaar dood was en dat de Raad de landvoogdes op de hoogte had gesteld van deze verwantschap.[168] De klachten van Willem Snouckaart waren in dit geval echter terecht. Cornelis Suys en Vincent Dammasz. hadden al in 1551 bij president van de Geheime Raad, Viglius van Aytta, gelobbyd om het ambt voor Dammas van Droogendijk te bemachtigen.[169] Verder valt te betwijfelen of Dammas slechts een 'vaag' familielid was. Dammas benoemde namelijk Cornelis Suys en Arnoud Sasbout, een raadsheer met wie hij net zulke 'vage' familiebanden had, tot zijn executeurs-testamentair. Dammas maakte verder twee ooms, zoons van Vincent Cornelisz., tot de voogden van zijn kinderen.[170]

Willem Snouckaart nam het Cornelis Suys en zijn verwanten ook kwalijk dat zij altijd de secretarissen die familieleden waren als 'adjoinct' meenamen. Cornelis antwoordde ook hierop dat dit niet tegen de regels was.[171] Cornelis' conclusie was duidelijk: 'Niettemin genomen off hij Suys off yemant anders zwaegers ofte magen hadden in diverssche collegien als Rekencamere onder den secretarissen oft rentmeesters oft anderen, wat doettet daer toe, zoe verre in een collegie nyemant den anderen bewant en es, jegens rechten, off der instructie, als hij Suys nyet en weet, dattet in Raede ofte Reeckeninge es.' Zolang niet meerdere verwanten in één college zaten om recht te spreken of te oordelen was er volgens Cornelis dus niets aan de hand.[172]

Het was een gangbaar gebruik bij de ambtenaren om hun familieleden op weg te helpen in een ambtelijke carrière. Inmenging van een ouder familielid om een jonger familielid aan een baan te helpen is niet zelden direct aantoonbaar.[173] Soms verwierf een zoon of schoonzoon pas na de dood van zijn vader of schoonvader een functie. In deze gevallen is er uiteraard geen sprake van directe bemiddeling door een ouder familielid, maar de zoon kon nog wel verwijzen naar de goede diensten

168 Voor de beschuldiging van het goede advies uitbrengen voor Dammas van Droogendijk: Verdediging Suys, antwoord op artikel 209. 'Seyt Suys de selve meester Dammas hem nyet te bestaen anders dan hij Suys eertijts zijn zuster te wijve gehadt heeft, die over die xviii jaeren ter zielen is, ende ende (sic) werdt 't selve affiniteyt oeck in 't advys verhaelt ende is dies nyettemin bij de majesteyt van de coninginne anders gedisponeert.'

169 Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 10r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 7 mei 1551). Vincent Dammasz. was toen recentelijk benoemd tot substituut van Viglius van Aytta als bewaarder van de charters. Vincent zou daarvoor slechts een derde van de emolumenten van het ambt ontvangen, in plaats van de helft die hij als substituut van de vorige bekleder kreeg. Vincent stemde ogenschijnlijk tevreden in, maar vroeg echter wel aan Viglius of hij het ambt van onbezoldigd raadsheer voor zijn zoon kon versieren. Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 7r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 1 februari 1551).

170 Schagen, inv. nr. 289 (testament van Dammas van Droogendijk en Geertruid Pijnsen, 19 september 1560).

171 GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 479. Willem Snouckaart noemt bij name de secretarissen Cornelis Sandelijn, Willem van Berendrecht en (jonge) Jacob de Jonge. Zie figuur 6.4.1. Cornelis Sandelijn, niet opgenomen in de figuur, was een oomzegger van Arend Sandelijn.

172 'Noch en hebben die van Raede, van de Rekencamere, rentmeesters, secretarissen, burgermeesters, pensionarissen ende andere officiers nyet gemeens onderling als nyet t'samen wijsende ofte oerdeelende, noch gheen een collegie maickende maer iiii, v ofte zes waeromme soude dan den eene den andere in maechscap ofte zwagerscap bestaende gereprocheert mogen werdden.'

173 In de correspondentie van Viglius van Aytta staat herhaaldelijk hoe een zoon een positie verwerft door de verdienste van zijn vader. Waterbolk, *Vigliana*, 10. Zie voor dergelijke vermeldingen bij de gewestelijke ambtenaren *ut infra*.

van zijn (schoon)vader om een streepje voor te krijgen bij een sollicitatie. De eigen kwaliteiten werden vaak teruggevoerd op de goede diensten die de voorouders hadden geleverd.[174] Toen in 1564 bijvoorbeeld een groot aantal mannen solliciteerde naar het vrijgekomen ambt van bezoldigd secretaris, schreven de raadsheren dat allen hen wel geschikt leken voor de post. Ze raadden aan om vooral te kijken naar degenen die al in Holland werkzaam waren en naar de mannen wier voorouders ook al in dienst waren van de vorst. De raadsheren wezen in het bijzonder op een zoon van de nog levende raadsheer Maarten van Naarden en op een schoonzoon van de inmiddels overleden raadsheer Cornelis van Weldam.[175] Hoe groot het belang van de juiste familienetwerken was voor het bemachtigen van een ambt in één van de gewestelijke instellingen komt in de volgende paragrafen aan de orde. Cijfers over de verwantschapsbanden, verschillen per ambt en de grootste ambtenarenfamilies zullen tegen het licht worden gehouden.

4.2 Verwantschapsbanden in cijfers

Als je ver genoeg zoekt kun je voor de meeste ambtenaren wel een bepaalde graad van verwantschap met een andere functionaris terugvinden. In de hierna volgende analyse heb ik me beperkt tot de naaste verwanten: de grootvaders, vader, schoonvader, ooms (broers van de vader of moeder of echtgenoten van een van de zussen van de vader of moeder), broers, zwagers, neven (zoons van een oom of tante), oomzeggers (zoons van een broer of zus), zoons, schoonzoons en kleinzoons (niet aangetrouwd). Het aantal verwanten is bij deze familie in 'engere zin' al zeer omvangrijk te noemen. Hoewel verdere verwantschap niet irrelevant hoefde te zijn, is vooral uit praktische overwegingen tot deze beperking besloten.[176]

Het is vrij vanzelfsprekend dat er huwelijksallianties werden gesmeed tussen de gewestelijke ambtenaren. Zij kwamen vaak uit dezelfde sociale klasse en in Den Haag was er nauwelijks een vooraanstaande elite buiten de instellingen met wie ze zich konden mengen. Uit tabel 6.4.2 blijkt dat ongeveer twee derde van de ambtenaren een familielid had bij het Hof of de Rekenkamer. Bijna de helft had een familielid dat eerder werkzaam was in de gewestelijke instellingen en ongeveer evenveel ambtenaren waren niet de laatste van hun familie om daar een functie te bekleden. Iets meer dan een kwart had zowel familieleden voor als na hen bij het Hof van

174 Floris Oom van Wijngaarden Jansz. begon aan het begin van de zestiende eeuw zijn verdediging op een aanval op zijn persoon door een opsomming van de goede daden van zijn voorouders en illustere verwanten. Hij verwees naar het evangelie door te melden dat 'een goeden Boom, geen quade vruchten voort en brengt'. Ter Braake, 'Korte biografie', 65. Zie ook: Janssen, *Creaturen van de macht*, 28-29, 40, 87.

175 HvH, inv. nr. 381, f. 192r-v (Raad van Holland aan Margareta van Parma, mei 1564). Dirk van der Moelen was de schoonzoon van Cornelis van Weldam. Ook in de zeventiende eeuw waren familieachtergronden en daden van de voorouders nog een belangrijk selectiecriterium bij vacatures. Janssen, *Creaturen van de macht*, 65-66.

176 Noflatscher beperkte zich voor de overzichtelijkheid en waarschijnlijkheid van de relevantie van de familiale verbindingen ook tot de meest directe verwanten. Noflatscher, *Räte und Herrscher*, 273.

Holland of de Rekenkamer. Uit tabel 6.4.3 blijkt dat, net als in Vlaanderen, in de Rekenkamer de familiebanden het sterkst golden.[177] De hechte familiebanden in de Rekenkamer ontstonden al snel door de leermeester-knecht verhouding die bestond tussen de rekenmeesters en hun klerken.[178] Van de andere grote groepen ambtenaren (raadsheren en secretarissen) is het contrast het grootst met de onbezoldigde raadsheren, onder wie nog heren waren die het nooit tot bezoldigd raadsheer brachten en soms slechts vanaf de 'zijkant' bij het college betrokken waren.[179] Het belang van familieconnecties bleef in de onderzochte periode vrij stabiel.[180]

Tabel 6.4.1 Familieleden van de gewestelijke ambtenaren in Holland (1483-1558)

Functie	*Totaal*	*Minstens één familielid*	*Familielid voor*	*Familielid na*	*Familielid voor en na*
president	2	2	1	1	0
bezoldigd raadsheer	45	29	20	21	12
onbezoldigd raadsheer	56	32	23	20	11
raadsheer met pensioen	7	5	3	2	0
rentmeester-generaal	3	3	2	2	1
rentmeester van de exploten	13	9	8	6	5
procureur-generaal	11	9	6	8	5
advocaat-fiscaal	5	4	2	4	2
substituut-procureur-generaal	8	4	4	2	2
bewaarder van de charters	5	4	3	2	1
griffier	9	6	4	6	4
secretaris	10	6	2	6	2
onbezoldigd secretaris	33	22	16	17	11
rekenmeester	26	23	16	19	12
auditeur	15	12	10	10	8

Tabel 6.4.2 De familieconnecties van de gewestelijke ambtenaren

Totaal ambtenaren	156	100%
Familielid voor of na aanstelling	99	63%
Familielid voor aanstelling	71	46%
Familielid na aanstelling	70	45%
Familielid voor en na aanstelling	42	27%

177 Voor de situatie in Vlaanderen: Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren*, 193. Voor de familiebanden in de Rekenkamer van Rijsel: Jean, *La chambre des comptes*, 202-203, 229-232.

178 Klerken nam men persoonlijk in dienst, dus het is vrij normaal dat de voorkeur werd gegeven aan jongere familieleden of zoons van vrienden. De overstap van persoonlijk klerk van een rekenmeester tot klerk in de Rekenkamer in dienst van de vorst was snel gemaakt.

179 Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld Andries van Bronkhorst, Joost van Bloys, Hugo de Groot, Cornelis Hendriksz. en Gerrit Muylaart. Het verschil met de bezoldigde raadsheren moet voornamelijk in deze groep gezocht worden. Omdat de twee groepen elkaar verder grotendeels overlappen is het verschil niet bijzonder groot. Van de bezoldidgde raadsheren telde 64% minstens één familielid onder de ambtenaren.

180 Zie de cijfers in Ter Braake, *De weg naar het Hof*, 45-46 of, idem 'In dienst in Den Haag', 22 voor de periode 1483-1506.

Tabel 6.4.3 De familieconnecties van de rekenmeesters

Totaal rekenmeesters	26	100%
Familielid voor of na aanstelling	23	88%
Familielid voor aanstelling	16	62%
Familielid na aanstelling	19	73%
Familielid voor en na aanstelling	12	46%

Tabel 6.4.4 De familieconnecties van de onbezoldigde raadsheren

Totaal onbezoldigde raadsheren	56	100%
Familielid voor of na aanstelling	32	57%
Familielid voor aanstelling	23	41%
Familielid na aanstelling	20	36%
Familielid voor en na aanstelling	11	20%

4.3 De grote ambtenarengeslachten

In tabel 6.4.5 zien we dat een viertal families de boventoon voerde met het aantal verwanten binnen de gewestelijke instellingen. Het waren de families De Jonge, Oom van Wijngaarden, Van Dam en de verwanten van Vincent Cornelisz.. Aan het eind van de vijftiende eeuw waren de Oom van Wijngaardens dominant met het aantal verwanten in de gewestelijke instellingen.[181] In de eerste helft van de zestiende eeuw komen er geen nieuwe familieleden meer bij, hoewel er zeker nog genoeg nakomelingen waren. Omdat ze buiten de vorstelijke instellingen opereerden, zijn hun lotgevallen mij grotendeels onbekend.[182] De familie De Jonge was gedurende de gehele onderzoeksperiode met vele telgen vertegenwoordigd, beginnend met Cornelis de Jonge Reiniersz. als raadsheer en later rekenmeester. Zijn nakomelingen waren actief in beide instellingen. De telgen van de familie Van Dam bekleedden in de zestiende eeuw veel van de lagere ambten. De verwanten van Vincent Cornelisz. domineerden in die tijd de Rekenkamer.

Met name het familienetwerk De Jonge is reusachtig. Voor een korte illustratie van de omvang, en ook de onoverzichtelijkheid, van het netwerk laat ik hier een aantal familieleden de revue passeren (zie figuur 6.4.1). Toen Cornelis de Jonge in 1493 overstapte van de Raad naar de Rekenkamer, had hij het fundament voor zijn familie gelegd in beide instellingen. Cornelis resigneerde zijn ambt van raadsheer aan Willem van Berendrecht, die op zijn beurt zijn plaats in 1509 weer afstond aan Cornelis' zoon Reinier.[183] Reinier de Jonge had geen wettige kinderen, maar ver-

181 Zie voor hen vooral Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 22. Zie voor de prominente rol van de Ooms in het algemeen: Van Herwaarden e.a.,*Geschiedenis van Dordrecht*, 265-269.
182 Wellicht leefde in ieder geval een deel in relatieve autonomie als edelman op een landgoed.
183 RekRek, inv. nr. 343, f. 171v.

wekte een bastaarddochter bij vermoedelijk een zuster van rentmeester van de exploten en later ontvanger van de bede Willem Goudt. Toen deze dochter trouwde waren haar ooms Willem Goudt, Jacob de Jonge (broer van Reinier) en Arend Sandelijn (zwager van Reinier) aanwezig. De bruiloft werd ten huize van de laatste gehouden.[184] De familie De Jonge was ook verbonden met de familie Pijnsen. Zowel Reinier de Jonge als Jacob Pijnsen huwde met een dochter van Klaas Corf. Jacob de Jonge trouwde met een dochter van Jacob Pijnsen. Frank Pijnsen was in 1521 klerk van (toen nog) auditeur Jacob de Jonge. Jan Pijnsen was gehuwd met een dochter van Arend Sandelijn, die op zijn beurt getrouwd was met een dochter van Cornelis de Jonge. Herbert de Jonge, een broer van Cornelis de Jonge, had weer een zus van Arend Sandelijn als vrouw. Secretaris Filips van Uuytwijck was gehuwd met een nicht van Arend Sandelijn. Secretaris Willem van der Meer van Berendrecht was weer getrouwd met een dochter van Arend. Later hertrouwde hij met een dochter van Cornelis de Jonge Jacobsz. Toen Arend overleed traden Jan en Jacob de Jonge op als voogden van zijn kinderen.[185]

Het is zeer aannemelijk dat in een groot aantal gevallen de leden van de familie De Jonge hun functie te danken hadden aan de voorspraak van een verwant. Een aantal expliciete voorbeelden zijn voorhanden. Arend Sandelijn gaf het ambt van griffier over op zijn zusterszoon Jan de Jonge, nadat deze al geruime tijd zijn substituut was geweest. In de commissiebrief van onbezoldigd secretaris Jacob de Jonge staat vermeld dat hij werd aangesteld vanwege zijn geschiktheid, bekwaamheid en 'zunderlinge om de goede ende aengenaeme diensten die de vorn. meester Jacob de Jonge zijn vader ons gedaen heeft ende noch dagelicx doet'. De aanstelling geschiedde zelfs in tegenspraak met de ordonnantie die het aantal secretarissen beperkte. Jacob de Jonge senior wist zich tegen het eind van zijn leven op te laten volgen als rekenmeester door zijn zoon Cornelis. Cornelis de Jonge Jacobsz. was weer gehuwd met een dochter van raadsheer Joost Sasbout. Joost vroeg bij zijn aanstelling tot kanselier in Gelre of zijn zoon Arnoud hem kon vervangen als raadsheer in het Hof van Holland en het Leenhof, wat in beide gevallen werd toegestaan. Joost was op zijn beurt weer gehuwd met een tante van de bovengenoemde Willem van der Meer van Berendrecht.[186]

184 De Jongh, 'Aantekeningen van Reinier Moons', 47.

185 Voor de vroege verbintenissen tussen de families Pijnsen en de Jonge: Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 22. Voor Frank Pijnsen als klerk van Jacob de Jonge: RekRek, inv. nr. 356, f. 94r. Voor de huwelijken van Jan Pijnsen, Arend Sandelijn, Herbert de Jonge, Filips van Uuytwijck en Willem van der Meer van Berendrecht: HvH, inv. nr. 514, sen. 32 (1544). Voor het tweede huwelijk van Willem van der Meer van Berendrecht: Postma, *Het hoogheemraadschap*, 119.Voor het optreden van Jan en Jacob de Jonge als voogden van de kinderen van Arend Sandelijn: HvH, inv. nr. 1665, z. f..

186 Voor de band tussen Arend Sandelijn en Jan de Jonge: RekRek, inv. nr. 365, f. 45r. Voor de aanstelling van Jacob de Jonge junior: HvH, inv. nr. 33, f. 10v-11v. Voor de aanstelling van Cornelis de Jonge Jacobsz.: RekRek, inv. nr. 388, f. 132v. Voor het huwelijk van dezelfde Cornelis met een dochter van Joost Sasbout: Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen van de hofstad te Arckel, gelegen in Delfland', 283. Voor het resigneren door Joost Sasbout van zijn functies aan zijn zoon: HvH, inv. nr. 32, f. 123r-124v; LH, inv. nr. 2, f. 27v. Voor het huwelijk van Joost Sasbout: Koopmans, *De Staten van Holland*, 253. Frank van der Meer was de vader van Willem van der Meer van Berendrecht. Joost was gehuwd met een zus van deze Frank.

Ook raadsheer Dammas van Droogendijk bezat over uitstekende connecties voor zijn benoeming. Hij werd aanbevolen door zijn vader, rekenmeester Vincent Dammasz., en door zijn (voormalige) zwager, raadsheer Cornelis Suys. Vincent Dammasz. wees bij zijn aanbeveling niet alleen op zijn eigen goede diensten, maar ook op die van Dammas' grootvader Vincent Cornelisz.[187]

Figuur 6.4.1

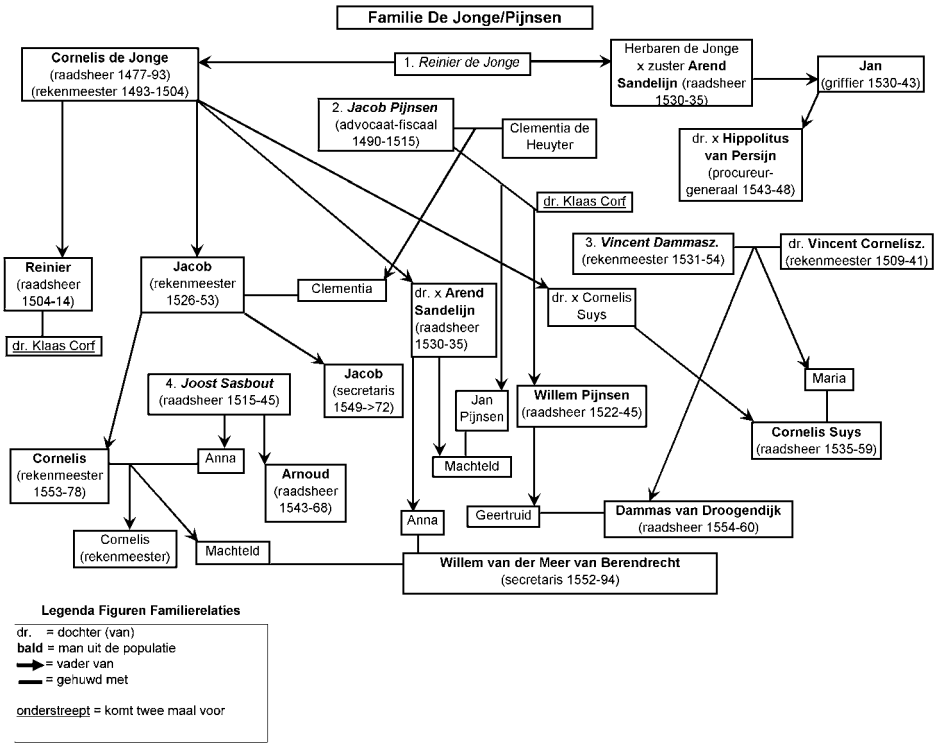

De familie Van Dam was vermoedelijk van Haagse oorsprong.[188] De Van Dams deden het vooral goed in de ambten waar geen universitaire opleiding voor nodig was, zoals substituut-procureur-generaal en secretaris (zie figuur 6.4.3). Als vader van de eerste Van Dams in dienst van de vorst kan misschien Jan Huge van Dam, zoon van een Klaas van Dam Pietersz., worden aangewezen die onder andere secretaris van Den Haag was aan het eind van de vijftiende eeuw.[189] Deze Jan Huge kan

187 Audiëntie, inv. nr. 1661:1, f. 10r (Vincent Dammasz. aan Viglius van Aytta, 7 mei 1551).
188 Er waren verschillende mensen met de achternaam Van Dam in het Den Haag van de vijftiende eeuw. (Dirk, Klaas, Gerrit Dirksz., Costewey Aerntsdr. en meester Floris). Pabon, *Hofboeken*, 40-41, 122.
189 Zie voor Jan Huge van Dam: Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 144.

Figuur 6.4.2

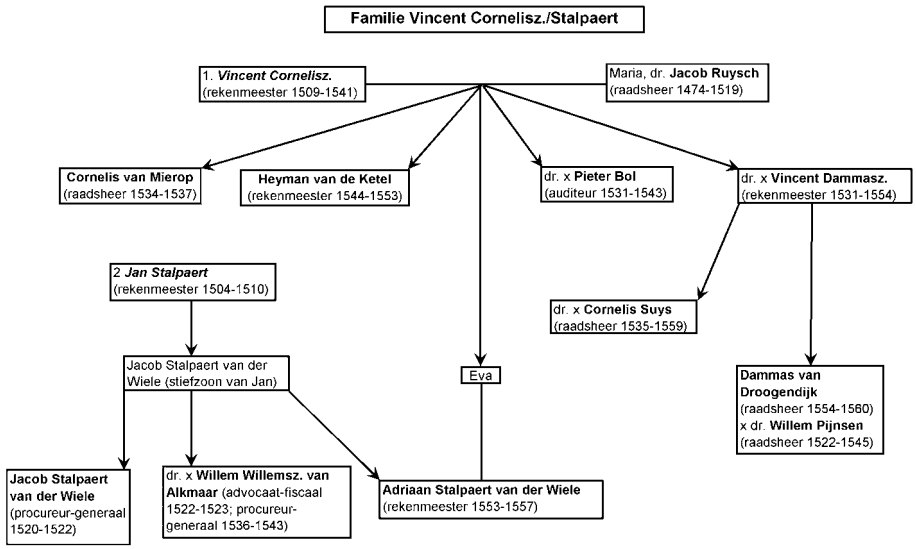

de vader zijn geweest van Willem (secretaris) en Frank (deurwaarder). Substituut-procureur-generaal Klaas van Dam was waarschijnlijk een zoon van Willem. Jan (Huge) (o.a. substituut-procureur-generaal), Willem (secretaris) en Joost (secretaris) waren weer zoons van Klaas.[190] De Van Dams hielpen elkaar graag aan functies. Klaas van Dam resigneerde in 1535 zijn functies van substituut-procureur-generaal en onbezoldigd secretaris aan respectievelijk zijn zoons Jan en Willem 'In consideracie van zijn ouderdom ende gebreken van siecten ende anderssins'.[191] Reeds vanaf 1530 nam Klaas van Dam zijn zoon Willem mee op een aantal dienstreizen.[192] Jan van Dam werd als griffier (vanaf 1543) bijgestaan door zijn twee broers Willem en Joost, die als zijn plaatsvervanger optraden of stukken opzochten voor bepaalde partijen.[193]

190 HvH, inv. nr. 515, sen. 258; inv. nr. 538, sen. 271. Floris (schout van Den Haag), Klaas en Jolenta waren de broers en zus van Frank en de eerste Willem van Dam. Zie voor Floris van Dam ook: Engels, 'Sociale en medische zorg', 209-210. Frank had twee bastaardzoons genaamd Esau en Sebastiaan. Twee dochters van Jolenta van Dam waren gehuwd met Antonis van Dijk en Thomas de Koning . Als kinderen van Klaas van Dam worden nog Anna en Marie genoemd.

191 Audiëntie, inv. nr. 793, f. 35r-36v.

192 RekRek, inv. nr. 4454, f. 103v.

193 Zie voor optredens van Willem van Dam in de griffie: HvH, inv. nr. 1667, 18 mei 1545; inv. nr. 1668, 31 augustus 1548; inv. nr. 1672, 4 september 1555, 22 april 1556 en 3 september 1556. Voor Joost: RekRek, inv. nr. 4470, f. 77r (1550); HvH, inv. nr. 1671, 14 januari en 5 april 1555. In 1549 vroeg Joost een 'gratuiteyt' aan de Staten voor het opzoeken van een sententie. *Sandelijn*, 60; *Van der Goes*, 27 april 1549. Joost kreeg uiteindelijk zes pond. *Van der Goes*, 8 juni 1549.

Figuur 6.4.3

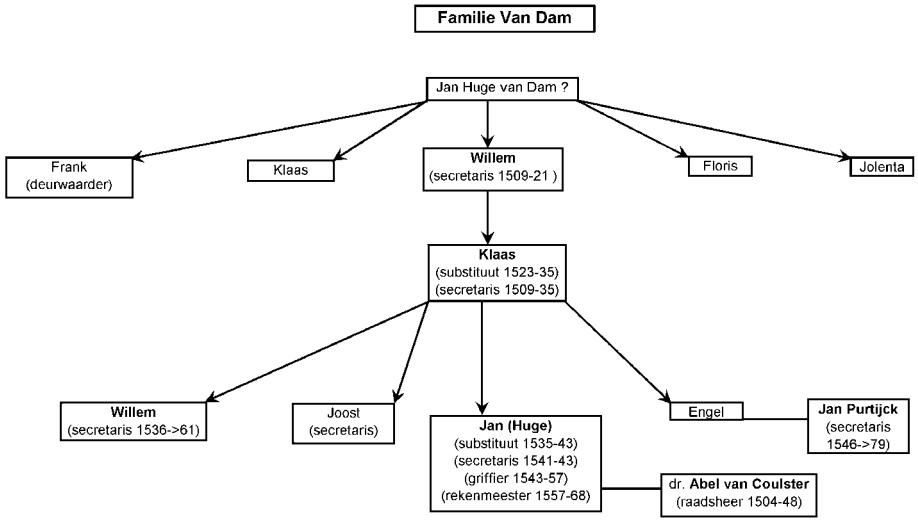

In 1553 wist Jan van Dam het ambt van secretaris extraordinaris supernumeraris voor zijn broer Joost te verwerven ondanks de bepaling van de beperking van het aantal secretarissen.[194] Eerder was er een conflict tussen Jan van Dam, op dat moment griffier, en de groep van onbezoldigde secretarissen over het recht van Jans substituut om de functie van onbezoldigd secretaris uit te oefenen. Deze substituut was Jans zwager Jan Purtijck en werd uiteindelijk dankzij diens inspanningen toch als onbezoldigd secretaris aangesteld.[195] Toen Jan van Dam in 1557 tot rekenmeester promoveerde, kreeg hij het gedaan dat Jan Purtijck nog een half jaar in zijn plaats als griffier werkzaam mocht zijn.[196] Minder bekende familieleden had Jan van Dam in dienst als klerk, die het schrijfwerk voor hem verrichtten. Zo staat in één van zijn residentieboeken op een folio met schrijfoefeningen het melige 'Joost Florissen van Dam heeft dit nyet gescreven'.[197] Jan van Dam zorgde voor goede connecties buiten de familie door met een bastaarddochter van raadsheer Abel van Coulster te huwen. Toen Jan het griffierschap in 1543 pachtte, stond zijn schoonvader voor hem borg.[198] Jan van Dam was de enige uit de familie die opklom tot het hoge ambt van rekenmeester.[199]

194 HvH, inv. nr. 35, f. 55v-57r.
195 *Chronologische lijsten* IV, nr. 737; HvH, inv. nr. 5963, 15 juli 1545 en 29 oktober 1546; inv. nr. 32, f. 223v; Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (28 oktober 1546).
196 Audiëntie, inv. nr. 1747.1, f. 64r (Emmanuel Philibert van Savoye aan de Raad van Holland, 20 maart 1557).
197 HvH, inv. nr. 1666, inleiding. In de residentieboeken tekende de griffier op welke mensen voor een proces of voor een borgstelling de griffie betraden (comparities, borgstellingen, aantekenen hoger beroep).
198 RekReg, inv. nr. 494, f. 39v-40v. Abel van Coulster probeerde in hetzelfde jaar zijn ambt van bezoldigd raadsheer aan zijn andere schoonzoon Anton van Kats te resigneren, maar dit had geen succes. Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (19 maart 1543). Abel van Coulster bleef nog tot 1548 in functie. Anton van Kats werd benoemd tot onbezoldigd raadsheer in 1549.
199 Verder was er nog een Floris van Dam, als plaatsvervanger van de rentmeester van Bewestenschelde in 1530 (RekRek, inv. nr. 4453, f. 87r), en een Joost van Dam als bode van Den Haag in 1510 (RekRek, inv. nr. 345, f. 163r).

Het netwerk van Vincent Cornelisz. is al uitgebreid aan de orde geweest in paragraaf 4. Hier kan nog de link met de familie Stalpaert aan worden toegevoegd (zie figuur 6.4.2). Rekenmeester Jan Stalpaert, net als Vincent Cornelisz. eerder klerk van rentmeester-generaal Thomas Beukelaar, was de stiefvader van Jacob Stalpaert van der Wiele. Deze had als kinderen Jacob (procureur-generaal 1520-1522) en Adriaan (rekenmeester 1553-1557, schoonzoon van Vincent Cornelisz.). Jacob junior werd als advocaat-fiscaal opgevolgd door zijn zwager Willem Willemsz. van Alkmaar.[200] Ook de zoons en kleinzoons van Nicolaas Everaerts bezaten veel functies in de gewestelijke en centrale instellingen (zie figuur 6.4.4).[201] Het is verder niet onwaarschijnlijk dat Everaerts verantwoordelijk was voor de benoeming van zijn schoonzoon Pieter van Sinte Pieters als secretaris.[202]

Figuur 6.4.4

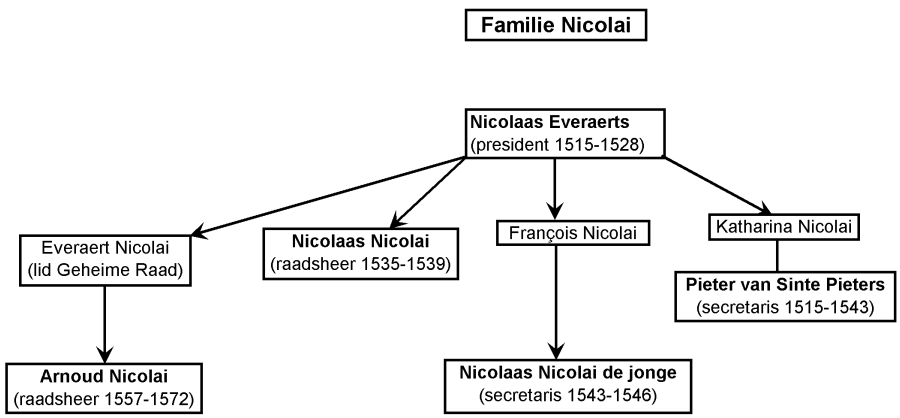

Een laatste succesvolle familie was die van griffier Hendrik Klaasz.. Hij had zijn zoon Jan Hendriksz. als substituut in dienst. Jan werd uiteindelijk onbezoldigd secretaris en rentmeester van de exploten. In 1536 beval Jan zijn zoon Hippolitus van

200 Zie voor de Stalpaerten: Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 146-147 (waar echter ten onrechte wordt gemeld dat Adriaan 'raad in het Hof van Holland' was). Zie voor een vermelding van Willem Willemsz. van Alkmaar als schoonzoon van Jacob Stalpaert van der Wiele senior: HvH, inv. nr. 1665, 18 maart 1538.

201 Zie naast Nicolaas Everaerts en de drie Nicolai in bijlage 2, bijvoorbeeld Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 69-70; Dekker, *Janus Secundus*; Guépin, 'De onuitgegeven gedichten'; Idem, *De kunst van Janus Secundus*, 271 e.v.; Idem, *De drie dichtende broers*; Ten Raa, 'De familie Everaerts'; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 103. Het is mogelijk dat Nicolaas Everaerts de zwager was van audiëncier Laurens du Blioul (1493-1532). Het bewijs dat Ten Raa geeft om zijn hypothese te ondersteunen is echter zo mager dat deze mogelijke connectie in de analyses niet is meegenomen. Ten Raa, 'Lysbeth van Blayele'. Zie voor Laurens du Blioul: Baelde, *De collaterale raden*, 235. Voor het ambt van audiëncier: *ibidem*, 119.

202 Nicolaas Everaerts werd president van het Hof van Holland in 1510, nadat hij raadsheer in de Grote Raad van Mechelen was geweest. In 1512 kwam Pieter van Sinte Pieters naar Den Haag om de functie van secretaris uit te oefenen. Voor Pieter van Sinte Pieters als schoonzoon van Nicolaas: Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 69-70, 91. Zekerheid is er over de bemiddeling van Everaerts bij de stad Middelburg voor zijn neef Everaert Adriaansz., die uiteindelijk bode van de weeskamer werd, en zijn zoon François die tot secretaris van de stad werd benoemd. Stoppelaer, *Inventaris van het Oud Archief,* nr. 1250, 1253, 1271, 1286.

Tabel 6.4.5 De ambtenaren met meer dan vijf familieleden in de gewestelijke instellingen[203]

Naam	*Voornaamste Functie*	*Aantal naaste familieleden*
Cornelis de Jonge Jacobsz.	rekenmeester 1553-1578	12
Jacob de Jonge Cornelisz.	rekenmeester 1526-53	10
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	raadsheer 1503-1532	10
Jan Oom van Wijngaarden de oude	raadsheer (O) 1491-495	9
Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	raadsheer 1496-1510	9
Jan van Dam	rekenmeester 1557-1568	9
Tielman Oom van Wijngaarden	rekenmeester 1480-1495	8
Adriaan Stalpaert	rekenmeester 1553-1557	8
Jacob de Jonge Jacobsz.	secretaris (O) 1549->1572	8
Cornelis de Jonge Reiniersz.	raadsheer 1477-1493	7
Reinier de Jonge	raadsheer 1509-1514	7
Vincent Dammasz.	rekenmeester 1531-54	7
Jan Purtijck	secretaris (O) 1546-1582	7
Vincent Cornelisz.	rekenmeester 1509-1541	6
Cornelis van Mierop	raadsheer (O) 1534-1537	6
Heijman van de Ketel	rekenmeester 1544-1553	6
Pieter Bol	auditeur 1531-1543	6
Cornelis Suys	raadsheer 1543-1559	6
Klaas van Dam	secretaris (O) 1509-1536	6
Willem van Dam (Jan Hugez.?)	secretaris 1511-1515, 1517-1521	6
Willem van Dam Klaasz.	secretaris (O) 1536->1561	6

vet=behorend tot het familienetwerk De Jonge; *cursief*=behorend tot het familienetwerk Oom van Wijngaarden; onderstreept=behorend tot het familienetwerk Van Dam; normal=behorend tot het familienetwerk van Vincent Cornelisz.; (O)=onbezoldigd

Persijn (via Gerrit van Assendelft) aan bij Anton van Lalaing om procureur-generaal van Utrecht te worden. Volgens Jan was zijn zoon een geleerde alom geprezen jongeman, 'ende is gescapen zijn vader te verbeteren'. Hippolitus kreeg de baan niet, maar verwierf later alsnog de ambten van onbezoldigd raadsheer en procureur-generaal. Toen Jan Hendriksz. overleed in 1540, werd Jan van Dam bij provisie aangesteld als zijn vervanger. Uiteindelijk nam Jans zoon Klaas het ambt echter over. In 1563 gaf de Raad een positief advies over de resignatie van het ambt van onbezoldigd secretaris van Klaas (van Persijn) aan zijn zoon Hendrik.[204]

De bepaling in de instructie van 1522 om het aantal familieleden binnen de Raad tegen te gaan, laat zien dat teveel familierelaties wel degelijk als een mogelijke bron van problemen werd gezien. Het is onbekend of de vorst op eigen initiatief tot deze

203 De scheidslijn van meer dan vijf verwanten is vrij willekeurig om de tabel overzichtelijk te houden.

204 Voor Jan Hendriksz. als substituut van zijn vader: RekRek, inv. nr. 349, f. 137v. Voor de aanbeveling van Jan voor zijn zoon: Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 177v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 februari 1536). Voor het verwerven door Hippolitus van Persijn van ambten bij het Hof van Holland: HvH, inv. nr. 31, f. 114r-115r; inv. nr. 32, f. 159v-161r. Voor de aanstelling bij provisie van Jan van Dam: HvH, inv. nr. 5963, 12 februari 1541. Voor de resignatie van Klaas van Persijn aan zijn zoon: HvH, inv. nr. 381, f. 168v (Raad van Holland aan de Geheime Raad, 29 oktober 1563).

maatregel was overgegaan, of dat het op aandringen van de Staten in de nieuwe instructie werd opgenomen. Aan het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw kwam het nog regelmatig voor dat in de Raad leden zaten die onderling neven of zwagers waren. Na 1522 was dit officieel niet toegestaan, maar er werden uitzonderingen gemaakt. De Rekenkamer was dankzij Vincent Cornelisz. in de eerste helft van de zestiende eeuw nog meer in handen van één geslacht dan voorheen. De pogingen van het centrale niveau om het aantal verwanten in één college te beperken kwamen in conflict met de praktijk. De vorst was nu eenmaal voor een groot deel afhankelijk van mannen als Vincent Cornelisz. of de invloedrijke families voor het welslagen van zijn beleid in Holland. Van beperking van verwanten in ambten buiten de 'colleges', de Raad, de Rekenkamer en het Leenhof, was helemaal geen sprake. Ook waren er geen restricties op het resigneren van een ambt aan een familielid. Lidmaatschap van een ambtenarenfamilie gold daarom als een belangrijke factor bij het verwerven van een ambt in vorstelijke dienst.

5 Gerrit van Assendelft

5.1 Het netwerk van Gerrit van Assendelft onder vuur

Het is bijna een wetmatigheid dat iemand die voor lange tijd een belangrijk ambt bekleedt geneigd is (te)veel macht naar zich toe te trekken.[205] Gerrit van Assendelft kreeg door een ambtsperiode van meer dan veertig jaar (1515-1558) als raadsheer en president alle tijd om een sterke machtsbasis op te bouwen. Het is daarom alleszins gerechtvaardigd zijn netwerk tot in de details te bekijken. Hier richt ik me niet alleen op het netwerk van Gerrit van Assendelft, maar ook op de mannen die daar buiten vielen en zich, mede daarom, tegen hem richtten. Met name de onenigheid tussen Gerrit en raadsheer Willem Snouckaart zal uitvoerig aan bod komen. Bij deze episode zullen niet alleen de persoonlijke twisten tussen de twee mannen naar voren komen, maar ook de wrijving tussen formele regels en de informele praktijk.

De voorname rol van Gerrit van Assendelft in het tweede kwart van de zestiende eeuw is in de voorgaande hoofdstukken reeds duidelijk naar voren gekomen. Met de aanstelling van de 28-jarige Gerrit als bezoldigd raadsheer in 1515 werd, in retrospect, dan ook een nieuw tijdperk ingeluid bij het Hof van Holland. In 1514 was er al sprake van zijn benoeming in de Raad, maar stadhouder Jan van Egmond protesteerde hier heftig tegen omdat Gerrit volgens hem uit een (Hoekse) familie van de 'parciale sort' kwam.[206] Het was echter geen enkel punt meer om Gerrit aan te stellen toen Jan van Egmond bij de emancipatie van de latere Karel V werd vervangen door Hen-

205 Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 20.

206 Van den Bergh, *Correspondance*, nr. 213 (=ADN, inv. nr. 18865.31386) (Jan van Egmond aan Margareta van Oostenrijk, 13 mei 1514). Zie paragraaf 1.4.

drik van Nassau.[207] Gerrit wist zich als raadsheer te profileren, wat in 1528 leidde tot zijn aanstelling als president van het Hof. Zowel de landvoogdes als de onderdanen respecteerden zijn oordeel in de zaken die ter tafel kwamen (zie hoofdstuk 4).

Gerrit van Assendelft dwong echter niet bij iedereen respect af. Een aantal collega's, en dan met name raadsheer Willem Snouckaart, meenden dat hij de zaken teveel onderling met de Staten van Holland regelde zonder daar de rest van de Raad bij te betrekken. Willem Snouckaart was als Vlaming één van de weinige allochtone raadsheren bij het Hof van Holland in de zestiende eeuw. In zijn jeugd was hij een ijverige student, die colleges volgde in Leuven en aan verschillende universiteiten in Frankrijk.[208] Hij begon zijn carrière als secretaris van Cornelis de Schepper. In 1543 werd hij benoemd tot onbezoldigd raadsheer in het Hof van Holland. Samen met zijn broer werd hij in 1544 door Karel V in de adelstand verheven en kreeg hij toestemming te promoveren tot *doctor* in de rechten. Willems promotie is wellicht de reden dat hij pas als aanwezig is aangetroffen in de Raad in 1545.[209] Willem maakte zich bij de onderdanen weinig geliefd in de functie van raadsheer, wat al duidelijk werd voordat hij in 1555 zijn 'aanval' inzette op Gerrit van Assendelft. Wat begon als een aantal vage beschuldigingen aan het adres van de Staten van Holland groeide uiteindelijk uit tot twee rechtszaken, waarin Gerrit van Assendelft en zijn naaste bondgenoot Cornelis Suys werden beschuldigd van corruptie, fraude en smaad.

Vermij heeft een belangwekkend artikel gewijd aan de aanval die Willem Snouckaart op Gerrit van Assendelft en consorten lanceerde.[210] Hier zal ik me concentreren op de diepere achtergronden en de voorgeschiedenis van het conflict, die Vermij grotendeels heeft laten liggen. Ik zal beginnen met het ontrafelen van het netwerk van Gerrit van Assendelft en tevens zijn tegenstanders in de Raad identificeren. Vervolgens behandel ik een episode die een directe voorloper was van het grote conflict van 1555. Uiteindelijk zal ik beschrijven hoe Gerrits netwerk botste met dat van Willem Snouckaart, wat culmineerde in de rechtszaken voor de Grote Raad van Mechelen.[211] Door het behandelen van deze episode wordt licht geworpen op de manier waarop één van de belangrijkste figuren in Holland in de zestiende eeuw zich met zijn netwerk bewoog tussen vorst en onderdanen. Bovendien komt zo naar voren wat voor invloed het benoemingsbeleid had op de onderlinge verhoudingen in de Raad en omgekeerd.

207 Zie voor de band tussen Gerrit van Assendelft en Hendrik van Nassau, paragraaf 2.2.

208 Vandermeersch, 'Een bijzonder egodocument', met name 222.

209 Voor de aanstelling tot onbezoldigd raadsheer: HvH, inv. nr. 32, f. 11v-12r. Voor de adelsbrief en het recht te promoveren: ASS, inv. nr. 88. Een inschrijving van Willem in 1544 of 1545 aan een universiteit is vooralsnog niet teruggevonden. In de adelsbrief staat enkel vermeld dat Willem gepromoveerd moest worden door drie geleerde *doctores*.

210 Vermij, 'De aanval'.

211 Voor de beschrijving van de laatste episode steun ik voor een aanzienlijk deel op Vermij, 'De aanval'. De voornaamste bronnen zijn: GRM, inv. nr. 860, sen. 34 (Snouckaart versus Suys) en 35 (Snouckaart versus Van Assendelft), Verdediging Suys en Verdediging Assendelft. Voor de eisen van de drie heren: GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 484-485, 500-503; sen. 35, 532-533, 536-537.

5.2 De groep rond Gerrit van Assendelft

Voor een goed begrip van wat zich tijdens de confrontaties tussen Gerrit van Assendelft en Willem Snouckaart afspeelde, zal ik hier de verhoudingen in de Raad proberen aan te geven door niet alleen het netwerk van Gerrit van Assendelft te behandelen, maar ook de mannen die daar buiten vielen. De onderlinge verhoudingen zijn grotendeels gereconstrueerd aan de hand van de correspondentie van Gerrit van Assendelft en de zaken die naar voren werden gebracht tijdens de aanval van Willem Snouckaart in 1555. Voor een heldere analyse van de netwerken is het noodzakelijk te kijken naar het hier relevante personeel van het Hof van Holland vlak voordat het conflict begon te spelen (zie tabel 6.5).

De vetgedrukte namen zijn van de mannen die we tot het 'kamp' van Gerrit van Assendelft kunnen rekenen. Cursief staan de namen van de heren die zich oorspronkelijk achter Willem Snouckaart schaarden. Achter de namen staat het jaar vermeld waarin ze voor het eerst actief werden bij het Hof, meestal als onbezoldigd raadsheer. Hieronder volgt de behandeling van de groep rond Gerrit van Assendelft (zie figuur 6.5). De mannen met sympathieën voor Willem Snouckaart komen in de volgende paragraaf aan bod.

De aanval van Willem Snouckaart richtte zich niet alleen op Gerrit van Assendelft, maar ook op diens rechterhand Cornelis Suys. Hoe de band tussen Gerrit en Cornelis in eerste instantie tot stand is gekomen kan niet met zekerheid gezegd worden. De vriendschappelijke, horizontale, band tussen de twee is niet evident omdat Gerrit als modale edelman hoger op de sociale ladder stond dan Cornelis, die uit de regionen van de stedelijke elites voortkwam. Het bindende middel tussen de twee heren dat hun sociale verschillen naar de achtergrond deed verdwijnen, is, naast collegialiteit in de Raad, vermoedelijk een gedeelde interesse in het humanisme.[212] Gerrit en Cornelis waren van een andere generatie, maar beiden hadden ze goede contacten met humanisten uit dezelfde kringen.[213] Gerrit van Assendelft onderhield een vriendschap met secretaris Rombout van Steynemolen. Rombout was voor zijn aanstelling als secretaris een humanistisch geschoolde onderwijzer van de zoons van president Nicolaas Everaerts. Drie van de zoons van Everaerts, onder wie raadsheer Nicolaas Nicolai, werden later bekend als de Neolatijns dichtende *Tres Fratres Belgae*.[214] Cornelis Suys onderhield op zijn beurt goede contacten met de zoons van Nicolaas Everaerts, die zijn leeftijdgenoten waren.[215]

212 Zie voor het tot op zekere hoogte verdwijnen van sociale verschillen door een gedeelde interesse in het humanisme: Guépin, *De drie dichtende broers*, 216, 740. Zoals zoveel hooggeplaatsten stond Gerrit bekend als een vriend en bewonderaar van Erasmus. Allen, *Opus Epistolarum* IV, ep. 1044; X, ep. 2645, 2800; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* I, 74; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 66; De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 77-78, 98, 217-218, 223-224, 374; Idem, *History of the foundation* III, 237-239.

213 Gerrit en Cornelis scheelden ongeveer 22 jaar.

214 GRM, inv. nr. 860 sen. 35, 578-579. Rombout wordt vermeld als iemand die 'familaer' was met Gerrit. Zie voor de *Tres Fratres Belgae*: Guépin, *De drie dichtende broers*.

215 Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 195; Idem, *De drie dichtende broers*, 127 (2.4.1), 344 (4.3.5). Nico-

Afb. 24 Het Slot Assumburg, gebouwd door Gerrit van Assendelft (1487-1558) in 1546. Het slot is tegenwoordig gelegen bij de Gerrit van Assendelftstraat in Heemskerk en dient als jeugdherberg.

Tabel 6.5 Het Hof van Holland 29-10-1554[216]

stadhouder	Maximiliaan van Bourgondië (1547)
president/ eerste raadsheer	**Gerrit van Assendelft** (1515)
bezoldigde raadsheren	*Geleyn Zegers* (1527)
(in volgorde van anciënniteit)	**Cornelis Suys** (1536)
	Willem Snouckaart (1543)
	Arnoud Sasbout (1543)
	Cornelis van Weldam (1544)
	Karel van der Nidzen (1547)
onbezoldigde raadsheren	**Dominicus Boot** (1549)
(in volgorde van anciënniteit)	**Dammas van Droogendijk** (1554)
procureur-generaal	Christiaan de Waard (1549)
griffier	*Jan van Dam* (1535)

laas Nicolai (1504), de oudste van de drie broers, was circa vijf jaar ouder dan Cornelis Suys (1509). Janus Secundus, de jongste en meest beroemde broer, was ongeveer twee jaar jonger dan Cornelis. Gerrit van Assendelft (1487) was weer niet veel ouder dan Rombout van Steynemolen (1491).

216 Op deze datum werd Dammas van Droogendijk aangesteld.

Geestverwantschap en groepssolidariteit werden vaak gesmeed aan de universiteit of een andere onderwijsinstelling en vormden de basis voor een 'old boys network'.[217] Veel van de connecties van Cornelis Suys stammen reeds uit zijn studententijd. In 1532 werd Klaas van Assendelft, de zoon van Gerrit, student bij het in 1517 opgerichte *Collegium Trilingue* in Leuven, waar de drie klassieke talen werden onderwezen.[218] Aan dit zelfde *Collegium* studeerden Cornelis Suys en zijn verwant Arnoud Sasbout, die ook later raadsheer werd en die we eveneens tot de vriendenkring van Gerrit mogen rekenen.[219] Arnoud Sasbout onderhield bovendien net als zijn vader Joost, die slechts een paar maanden in leeftijd scheelde met Gerrit van Assendelft en rond dezelfde tijd raadsheer werd, goede contacten met humanisten.[220] Cornelis en Arnoud studeerden een half jaar (november 1531-april 1532) samen aan het *Collegium*. Voor Cornelis (23) was dat daar het eind van zijn studie en voor Arnoud (zestien) het begin. Een derde verwant, Adriaan Sandelijn, zoon van raadsheer Arend Sandelijn en later pensionaris van Amsterdam, was lid van het *Collegium* vanaf mei 1530.[221] Deze drie heren kwamen later allen onder vuur te liggen in de beschuldigingen van Willem Snouckaart, die frappant genoeg zelf ook rond 1531 (op vijftienjarige leeftijd) colleges volgde bij het *Collegium*.[222]

Hoewel concrete bewijzen ontbreken, is een gedeelde humanistische interesse naar alle waarschijnlijkheid één van de bindmiddelen geweest in de relatie tussen Gerrit van Assendelft en Cornelis Suys. Ambtenaren als Gerrit van Assendelft, Rombout van Steynemolen en Joost Sasbout behoorden tot een eerste generatie geïnteresseerden, terwijl Cornelis Suys, Arnoud Sasbout en Nicolaas Nicolai tot de tweede generatie behoorden en al op jonge leeftijd een humanistische scholing genoten. Een vroege directe link tussen Gerrit en Cornelis dateert uit 1543. Gerrit schreef toen op verzoek van Cornelis aan Lodewijk van Schore, president van de Raad van State, over het vergeven van de functie van bezoldigd raadsheer. Het was Cornelis ter ore gekomen dat Anton van Kats, een schoonzoon van raadsheer Abel

217 Bijsterveld, *Laverend*, 214. Nicolaas Nicolai (raadsheer 1535-1539) schreef in een brief aan zijn vader Nicolaas Everaerts dat het samen zwoegen op een studie de vriendschap buitengewoon bevordert. Guépin, *De drie dichtende broers*, nr. 1.1.1 (Nicolaas Nicolai aan Nicolaas Everaerts, 20 juni 1525).

218 Voor Klaas van Assendelft: De Vocht, *History of the foundation* III, 237-239: Voor het *Collegium Trilingue* in het algemeen: De Vocht, *History of the foundation* I-IV.

219 Tussen Cornelis en Arnoud Sasbout bestond een verre familierelatie, want rekenmeester Cornelis de Jonge Jacobsz. was een neef van de eerste en zwager van de laatste (zie figuur 6.4.1).

220 De Vocht, *History of the foundation* III, 234-236.

221 Voor Arnoud: De Vocht, *Literae virorum*, 305; Idem, *History of the foundation* III, 234-236. Voor Cornelis: De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 689.Voor Adriaan Sandelijn: De Vocht, *History of the foundation* III, 225. In 1547 verdedigden Cornelis Suys, zijn broer Pieter, Arnoud Sasbout en Adriaan Sandelijn de belangen van het *Collegium* en legden daarvoor in een rechtszaak verklaringen af over hun tijd aldaar tussen 1530 en 1534. De Vocht, *History of the foundation* IV, 224-243, met name 237 en appendix vi. De Vocht identificeert Adriaan Sandelijn en Pieter Suys ten onrechte als raadsheren. De brief was opgesteld door Cornelis Suys die aan het einde daarvan 'cum meis tum cognatis' ('met de mijnen (en) overige verwanten') neerschrijft. Vermoedelijk heeft De Vocht dit opgevat als een teken dat Cornelis de anderen als zijn collega's aanduidt. Het gaat hier echter om familieleden.

222 Vandermeersch, 'Een bijzonder egodocument', 222.

van Coulster, probeerde om het raadsheerschap van zijn schoonvader over te nemen. Als de landvoogdes deze 'resignatio in favorem' toestond zou Cornelis zich gepasseerd voelen, aangezien hij de vorst al tien jaar diende als onbezoldigd raadsheer. Gerrit verzocht daarom of hier rekening mee gehouden kon worden bij de volgende vacature voor bezoldigd raadsheer.[223] Inderdaad werd Cornelis later dat jaar als bezoldigd raadsheer aangesteld in de plaats van de overleden Jan van Duivenvoorde.[224]

Vanaf de late jaren veertig van de zestiende eeuw werkte Cornelis Suys vaak samen met Gerrit van Assendelft en verving hem bij ziekte.[225] Cornelis' loyaliteit tegenover Gerrit had echter zijn grenzen. Zo schreef hij in 1553 een aanbevelingsbrief voor zijn verwant Willem van der Meer van Berendrecht en tegen een klerk van Gerrit.[226] De band tussen Gerrit en Cornelis was desalniettemin sterk. Volgens Willem Snouckaart zag Gerrit in Cornelis zelfs zijn opvolger.[227] Cornelis was samen met raadsheer Arnoud Sasbout executeur-testamentair van Gerrit, waarvoor hij vanwege de voorziene problemen bij de uitvoering van het testament vijftig pond zou krijgen. Na Gerrits overlijden vervingen juist deze twee heren hem bij het afhoren van de rekeningen van gemenelandsontvanger Aart Coebel.[228] De broer van de overleden echtgenote van Cornelis Suys, onbezoldigd raadsheer Dammas van Droogendijk, behoorde volgens Willem Snouckaart ook tot de 'alliantie' Van Assendelft-Suys.[229]

Aart Coebel is degene die buiten de kringen van het Hof van Holland het meest onder vuur werd genomen door Willem Snouckaart. Cornelis Suys was een verre verwant van Coebel omdat hun echtgenotes nichten van elkaar waren.[230] Coebel onderhield net als Cornelis goede banden met de drie dichtende zoons van Nicolaas Everaerts. Hij studeerde samen met twee van de broers in Bourges en zijn zuster Anna huwde met Nicolaas Nicolai.[231] Het is verder opvallend dat Guicciardini in zijn beschrijving van Holland niet alleen met lof schrijft over Gerrit van Assendelft en Cor-

223 Audiëntie, inv. nr. 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (19 maart 1543).

224 HvH, inv. nr. 31, f. 173r-174r. Abel van Coulster kreeg geen toestemming om zijn functie te resigneren. Hij bleef in de Raad zitten tot aan zijn dood in 1548, waarna zijn schoonzoon in 1549 onbezoldigd raadsheer werd. HvH, inv. nr. 33, f. 68r-69v.

225 Voor Cornelis als vervanger van Gerrit: Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan Cornelis Suys (21 december 1551 en 15 december 1552); *Van der Goes*, 2 mei 1547. Voor een gezamenlijk optreden in 1547: *Van der Goes*, 8 januari 1547. Voor een gezamenlijke opdracht in 1553: RekRek, inv. nr. 388, f. 139r.

226 Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Cornelis Suys aan Gerrit van Veltwijk (5 februari 1553). Gerrit van Veltwijk bekleedde verschillende functies in de centrale raden en was tresorier van de Orde van het Gulden Vlies. Zie voor hem: Baelde, *De collaterale Raden*, 322-323.

227 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 531. 'Articulerende voorts noch de voorn. Snouckaart dat de voirn. van Assendelft zulcxs was favorischerende ende dragende den voorn. raet Suys ende dat hij hem ghaerne president maken zoude soe gelijck de selve Suys hem des beraemt zoude hebben'.

228 Voor de twee heren als executeurs-testamentair: HvH, inv. nr. 747, sen. 77 (51); inv. nr. 1674, d. 14-01-1559. Voor het afhoren van de rekeningen: SvH, inv. nr. 7, f. 278r-v.

229 Verdediging Assendelft, artikels 165-171; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 566-567.

230 Verdediging Suys, antwoord op artikels 297, 303, 311.

231 Guépin, *De drie dichtende broers*, 772.

nelis Suys, maar ook over Aart Coebel en twee van zijn naasten.[232] Er was bovendien een goede band tussen Coebel en onbezoldigd raadsheer Dominicus Boot, die zich volgens Willem Snouckaart ook in het kamp van Gerrit van Assendelft bevond.[233] Dominicus Boot was een volle neef van Aart Coebel en stond in 1556 samen met een aantal andere vrienden borg voor hem als ontvanger van de omslagen en andere gelden.[234]

In 1554 behoorden dus twee bezoldigde en twee onbezoldigde raadsheren tot het 'kamp' van Gerrit van Assendelft. Als de vijf heren unaniem waren dan konden ze niet meer overstemd worden door de vier andere raadsheren en de procureur-generaal. Ze hadden zelfs altijd een meerderheid als Willem Snouckaarts claim dat Gerrit van Assendelft meende dat zijn stem voor twee gold op de waarheid berust.[235] Het kwam echter niet vaak voor dat het voltallige college aanwezig was (zie bijlage 4). Zeker als Gerrit van Assendelft, al op hoge leeftijd en regelmatig ziek, niet present was dan kon een meerderheid in het voordeel van Willem Snouckaart gehaald worden.

Figuur 6.5

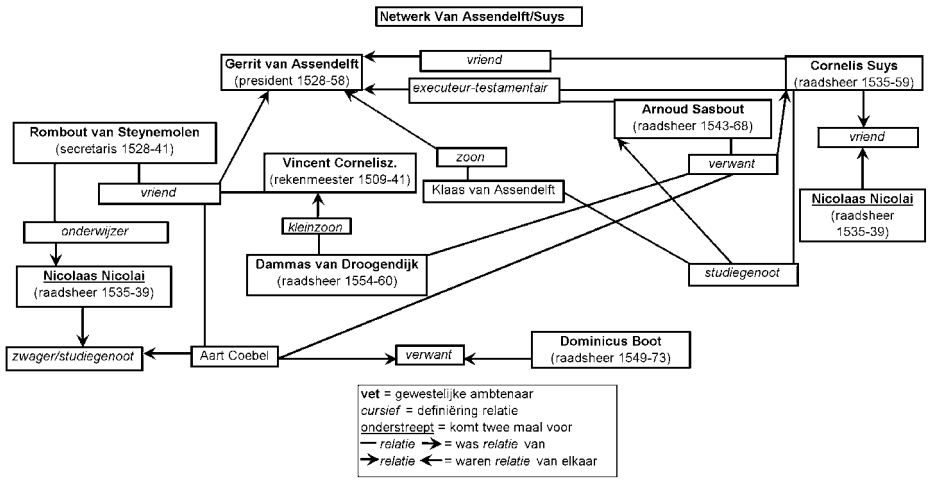

232 Guicciardini, *Descrittione*, 191. Guicciardini schreef met lof over Gerrit van Assendelft, zijn zoon Klaas, Cornelis Suys, Hippolitus van Persijn, Splinter van Hargem en Aart en Filips Coebel. Filips Coebel was een broer van Aart en lid van de Geheime Raad. Koopmans, *De Staten van Holland*, 51. Voor de band tussen Coebel en Splinter van Hargem: Vermij, 'De aanval', 216 noot 20.

233 Willem wilde niet dat Cornelis Suys, Arnoud Sasbout en Dominicus Boot hun stem gaven in een zaak tegen Klaas van Berendrecht, de schout van Leiden. GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 476.

234 Aart wordt ook genoemd als ontvanger van het schoorsteengeld, de tienden en de ontvangst uit de verkoop van renten. SvH, inv. nr. 7, f. 147r-v; Van Niekerken, 'Mr. Vranc Booth', 10, 20; Koopmans, *De Staten van Holland*, 102. Frank Boot, de vader van Dominicus, was van 1540 tot 1553 de vaste advocaat van de Staten bij het Hof van Holland. Koopmans, *De Staten van Holland*, 111.

235 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 531. 'dat oick de voorn. van Asendelft in den Raet nyet en wilde volgen den meesten deel van den opinien ende insisteerde (?) dat de zijne behoirde twee opinien worden te wesen.' In de jaren dertig van de zestiende eeuw meende president van het Hof van Utrecht, Jasper Lievenz. van Hogelande, dat bij een gelijk aantal stemmen zijn mening de doorslag gaf. Aangezien Jasper voor (en na) zijn aanstelling in Utrecht raadsheer bij het Hof van Holland was, moet dat daar de gewoonte zijn geweest. Zijn mening werd echter aangevochten door de Staten van Utrecht. Jobse, *Het Hof van Utrecht*, 29.

5.3 De groep tegen Gerrit van Assendelft

Bij het Hof werkten ook mensen die niet blij waren met het optreden van Gerrit van Assendelft en zijn vrienden. De aversie van Willem Snouckaart is in ieder geval terug te voeren tot een kleiner conflict dat hij in 1549 had met Gerrit van Assendelft en de Staten van Holland (zie paragraaf 5.4). Er zijn aanwijzingen dat Willems negatieve gevoelens werden versterkt door zijn echtgenote. Volgens Gerrit verklaarde Willem pas na zijn huwelijk, kort na 1550, dat hij als ridder wenste te worden aangeschreven, wat hij en Cornelis Suys weigerden. Willems vrouw, Johanna (Poes) van de Binkhorst, had hierom gevraagd omdat het een hogere status voor haar meebracht.[236] Ook waren er mogelijk grieven in de schoonfamilie van Willem over de ambtsaccumulatie van Gerrit van Assendelft in Beverwijk. Vanaf het begin van de zestiende eeuw had de familie Van de Binkhorst het baljuws- en schoutambt van Beverwijk in handen, dat overigens ook al eens bekleed was door Gerrits vader.[237] Vanaf 1 oktober 1534 kreeg Joost van de Binkhorst, de schoonvader van Willem, het schoutambt van Beverwijk in pacht voor de tijd van drie jaar. Eind 1536, nog voor het einde van de pachtperiode, kreeg Gerrit van Assendelft echter het schout- , klerk- en bodeambacht in handen totdat hij van de vorst een lening op zekere domeinen terugbetaald kreeg.[238]

De raadsheer die zich aanvankelijk het duidelijkst achter Willem schaarde was Geleyn Zegers, die ook uit Vlaanderen afkomstig was. Tracy meende dat de animositeit tussen Geleyn en Gerrit van Assendelft wellicht mede haar oorsprong vond in een andere manier van denken over de bestrijding van ketterij.[239] De relatie tussen de twee was ongetwijfeld voor verbetering vatbaar, maar er zijn geen aanwijzingen dat de wrijvingen hun oorsprong vonden in de ketterbestrijding. Veel fundamente-

236 'De voirn. van Assendelft hadde mogelijcken van eenige gehoirt dat de voirn. Snouckaert zekeren tijt daer naer in heylick genomen hebbende zijne jegewoirdige huysvrouwe die madamme begheerde geheeten te zijn in den Raet gethoont heeft zekere bulle de welcke inhouden zoude dat hij bij den keyser mijn (=van Filips II) voorn. heere ende vader ridder gemaect was.' GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 571. Zie bijvoorbeeld ook Verdediging Assendelft, artikel 8: 'De accusateur is zoe verdwaest en ambitieus dat hij noch van deze maent van october wesende binnen der stadt Bruessel meer dan een missive gescreven aen zijn huysvrouwe de selfde geintituleert, upte rugge gescreven: Aen de eedelen ende welgeboeren vrouwe, vrouwe Johanna van Berlaymont.'

237 Lodewijk Poes van de Binkhorst, grootvader van de echtgenote van Willem en zoon van griffier van het Hof van Holland Dirk Poes (1467-1471), was vanaf 1498 tot in ieder geval 1512 baljuw van Beverwijk. Damen, *De staat van dienst*, 483; RekRek, inv. nr. 4628, f. 13v (1512). Gerrit was goed op de hoogte van de afkomst van de echtgenote van Willem. Zie hiervoor Verdediging Assendelft artikels 9-10: (9) 'Hoewel nochtans notoir is ende allen menschen kenlick immers als de gemeen faem gaet zijn voors. huysvrouwe dochter is van Joost van der Binchorst wyens oudevader geweest is een vuyt Vlaenderen genoemt Dirk Pous (=Poes) bij tijden hooger memorien hertoch Philips van Bourgongien greffier in den Hove van Hollant. (10) Ende Lodewijk des voors. Joosten vader plach oeck te hyeten Lodewijck Pous tot dat hij geweest hadde te Jerusalem ende wederomme thuys commende intituleerde hem zelven van der Binchorst.'

238 ADN, inv. nr. 2392, f. 139r; RekReg, inv. nr. 661, f. 242v; RekRek, inv. nr. 1164, f. 56r; inv. nr. 1165, f. 56v. Lodewijk van de Binkhorst overleed pas omstreeks 1551, dus de overname van het schoutambt door Gerrit van Assendelft kan niet door zijn overlijden veroorzaakt zijn. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', 358.

239 Tracy, 'Heresy law', 306.

ler is waarschijnlijk dat Geleyn, net als Willem Snouckaart, als allochtoon buiten de gevestigde Hollandse netwerken viel.

Geleyn zat al sinds 1527 in de Raad en was daarmee vanaf 1548 (toen Abel van Coulster overleed) de raadsheer die na Gerrit van Assendelft het langste in de Raad zat. Als meest ervaren raadsheer was hij ook voorzitter van de Raad bij Gerrits afwezigheid, wat leidde tot een hoge aanwezigheidsfrequentie (zie bijlage 4). Geleyn was in 1554 al meer dan een kwart eeuw actief als collega van Gerrit. In deze lange periode zijn er geen klachten over hem gekomen van de Staten. In de correspondentie van Gerrit van Assendelft wordt Geleyn regelmatig genoemd. Gerrits houding tegenover Geleyn was duidelijk gereserveerd, maar een openlijke afkeer komt niet naar voren. In 1532 herinnerde Gerrit stadhouder Anton van Lalaing er zelfs aan dat Geleyn iets goeds in het vooruitzicht was gesteld in verband met het vrijkomen van de positie van raadsheer met pensioen François Coebel.[240] Later dat jaar liet Gerrit wel weten meer vertrouwen te hebben in de kwaliteiten van de schoonzoon van landsadvocaat Aart van der Goes dan in Geleyn voor een functie van bezoldigd raadsheer in het Hof van Holland, omdat deze de 'natuer' van Holland veel beter zou begrijpen.[241]

In 1534 solliciteerde Geleyn naar de eerst volgende vrijkomende vacature van bezoldigd raadsheer in Holland. Gerrit van Assendelft gaf hierover een negatief advies aan de stadhouder omdat in geval van een fusie met het Hof van Utrecht andere heren de voorkeur zouden moeten genieten. Bovendien zou Geleyn op hetzelfde moment aan het pochen zijn over zijn kansen aangesteld te worden in de Grote Raad of de Raad van Vlaanderen.[242] Een jaar later probeerden verschillende onbezoldigde raadsheren de plaats van bezoldigd raadsheer Arend Sandelijn te bemachtigen, die op sterven lag. Gerrit schreef hierover dat Geleyn 'van hemluyden wel die bequaemste is cost hij zijn hooft ende tonge bedwingen'. Een positief oordeel over Geleyns bekwaamheid wordt dus gevolgd door een negatief oordeel over diens zelfbeheersing of discretie. Gerrit schreef vervolgens dat de Raad Geleyn niet zou steunen om de functie te bemachtigen. Tracy heeft dit opgevat als een teken van een kille verhouding tussen Gerrit en Geleyn. Uit de brief blijkt echter dat de Raad zich op de vlakte houdt om de andere onbezoldigde raadsheren die aan het solliciteren waren niet tegen de borst te stuiten.[243]

240 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 116r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 13 september 1532). 'den voors. meester Geleyn Zegers, angaende die pensioen (is) hier voortijts wat goets toegedacht geweest dair uwe edele up verdacht mogen wesen in gevalle hij den state tot Mechelen (=functie van raadsheer in de Grote Raad van Mechelen) niet en crijcht'.

241 Audiëntie, inv. nr. 1525, f. 129r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 28 december 1532). De schoonzoon van de landsadvocaat was Everaert Nicolai, de zoon van voormalig president Nicolaas Everaerts. Uiteindelijk ging de positie naar Herman van Zuyderhuizen.

242 Audiëntie, inv. nr. 1446/2b, f. 11r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 14 januari 1534). De fusie met het Hof van Utrecht heeft nooit plaatsgevonden.

243 Audiëntie, inv. nr. 1529, f. 144r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 12 september 1535). Arend Sandelijn stierf vijf dagen na het schrijven van deze brief. Vgl. Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 278 n. 52.

Tracy beweert verder dat Gerrit had geprobeerd om zijn verwant Gerrit van Renesse de post van bezoldigd raadsheer toe te spelen ten koste van Geleyn.[244] De brief waar Tracy naar verwijst laat echter zien dat Gerrit een neutraal advies in deze benoemingskwestie geeft en opzettelijk geen voorkeur uitspreekt.[245] In 1539 vond een volgende episode plaats die Tracy zag als teken van wrijvingen tussen Gerrit en Geleyn. Geleyn wilde als heer van Wassenhoven geïntituleerd worden bij het Leenhof. Gerrit schreef hierover, 'mij is onbekent of hij hoege heerlicheyt heeft daer doer ick 't zelfde gediffereert (=uitgesteld) hebbe'. Omdat Geleyn aandrong schreef Gerrit aan stadhouder Anton van Lalaing om advies, waarin hij aangaf dat het toezeggen van de titel volgens hem weinig kwaad kon, 'want in gevalle ick hem (=Geleyn Zegers) 't zelfde refuseerde zoude zijn erf viant moeten wesen dat ick liever verhoet zaege zoe om den dienst van den keysers zoe oock om mijn zelfs vrede'.[246] Gerrit probeert hier dus juist een slechte verhouding met Geleyn te voorkomen. Hoewel Gerrit en Geleyn misschien niet de beste vrienden waren, stond dit een collegiale samenwerking in de Raad niet in de weg. Als de verhouding tussen Gerrit en Geleyn werkelijk abominabel was, dan zou je ook verwachten daar iets van terug te vinden in het conflict van 1555. Gerrit zwijgt echter geheel over Geleyn. Ook Cornelis Suys sprak nauwelijks bitter over Geleyn en richtte zijn tegenaanval bijna alleen op Willem Snouckaart.[247]

Cornelis van Weldam is de derde raadsheer die onder enig voorbehoud aan de kant van Willem Snouckaart geschaard kan worden. Het is opvallend dat Cornelis van Weldam een Zeeuw was en daardoor net als de twee bovengenoemde Vlamingen buiten het Hollandse netwerk van Gerrit van Assendelft viel. Volgens Willem Snouckaart had advocaat voor het Hof van Holland Floris Zeeman een 'zeker boecxken gehadt [...] inhoudende verscheyden abuyzen van den voorn. heer van Assendelft welck boecxken den voirn. Weldman (sic) langen tijt in zijn handen gehadt heeft om hem daermede te behelpen indien de selve van Assendelft hem hadde willen molesteren'.[248] Floris Zeeman was de schoonvader van Cornelis van Weldam.[249] De verschrijving in de naam van de eerste, waarbij zijn achternaam met die van zijn schoonzoon wordt versmolten (Weld(am) en (Zee)man maakt Weldman), geeft aan dat in de gedachten van de schrijver of degene die het dicteerde de twee heren misschien ook in het achter de hand houden van een chantagemiddel sterk met elkaar verbonden waren.

244 Tracy, 'Heresy law', 306.

245 Audiëntie, inv. nr. 1532, f. 51r-v (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 29 januari 1539), f. 53r-v (Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije, 29 januari 1539). Zie hoofdstuk 2.1 en de citaten aldaar.

246 Audiëntie, inv. nr. 1528, f. 117r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 8 februari 1540).

247 Zie voor wat kritiek van Cornelis Suys op Geleyn Zegers: Verdediging Suys, antwoord op artikels 181-184. Geleyn was echter ook nog een aantal jaar na het einde van het conflict raadsheer onder het presidentschap van Cornelis, dus de emoties waren niet zo hoog opgelopen dat ze niet meer samen in de Raad konden zitten.

248 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 532.

249 Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', 358-359.

Griffier Jan van Dam is de laatste belangrijke figuur aan de zijde van Willem Snouckaart. Volgens Willem was Gerrit van Assendelft 'befaemt' dat hij 'zekeren fameuze artykelen' had gemaakt tegen de griffier 'ende de selve gedaen scrijven bij een onbekende handt ende bringen in den Raet'.[250] Jan van Dam had inderdaad vrij veel klachten over zijn optreden moeten horen, vooral van de kant van de Staten, en deze artikelen kunnen op elk van die klachten slaan.[251] Ook kan hier een samenwerking tussen Gerrit van Assendelft en de Staten van Holland gezien worden. In 1553 klaagden de Staten dat Jan van Dam het vervaardigen van plakkaten van de vorst die in hun nadeel waren bij hen declareerde.[252] Jan stond van 1553 tot 1555 zelfs tegenover niemand anders dan gemenelandsontvanger Aart Coebel in de rechtszaal, zowel voor het Hof van Holland als voor de Grote Raad. Jan beschuldigde Aart van smaad en werd door de Grote Raad in het gelijk gesteld nadat de Raad van Holland, weinig verrassend, zijn klachten van de hand had gewezen.[253] Willem van Dam, een broer van Jan, zou volgens de geruchten tijdens een gerechtelijk onderzoek als secretaris samen met Willem Snouckaart elke dag dronken zijn geweest.[254] Cornelis Suys werd er van beschuldigd niet alleen Willem Snouckaart kwaad te hebben toegesproken, maar ook Geleyn Zegers en griffier Jan van Dam. Cornelis bezwoer echter dat hij bij geen enkele andere gelegenheid Geleyn of de griffier dergelijke woorden had toegevoegd.[255]

Willem Snouckaart kon kortom rekenen op de steun van twee andere raadsheren, die in ieder geval niet pro Van Assendelft waren, en de griffier. Drie raadsheren konden een meerderheid vormen bij een opkomst van vijf. In paragraaf 5.5 zal duidelijk worden dat Willem deze meerderheid behendig wist te benutten bij het opstellen van zijn eerste klachtenlijst tegen de Staten van Holland, Gerrit van Assendelft en Cornelis Suys.

5.4 Het voorspel: de opgave van de twee tienden

In 1542 bedacht de centrale regering nieuwe middelen om aan geld te komen voor de hervatte oorlog tegen Frankrijk. Eén van de nieuwe maatregelen was het heffen van de tiende penning op commerciële winst en op inkomsten uit onroerend bezit. Niet iedereen was er van overtuigd dat deze 'twee tienden' eerlijk werden opgegeven. De vermeende fraude werd al spoedig een terugkerend thema in de correspon-

250 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 533.
251 In 1551 werd reeds benadrukt dat Jan zelf in de Raad aanwezig moest zijn en niet zijn substituut of een secretaris in zijn plaats mocht sturen, wat hij blijkbaar voorheen soms deed. Audiëntie, inv. nr. 136, f. 52v.
252 *Van der Goes*, 12 september 1553 ('dat hy (=griffier Jan van Dam) in de Declaratie brachte veel Missiven ende Placaten die het Landt niet en roerden, immers genoech tot achterdeel van den Lande waren, als het Placaet van twee ten hondert, van geen Victuaille uyt te voeren, ende dierghelijcke').
253 GRM, inv. nr. 856, sen. 53.
254 Verdediging Assendelft, artikel 114; GRM 860, sen. 35, 554-555.
255 Verdediging Suys, antwoord op artikels 181-184.

dentie tussen de landvoogdes en de Raad.[256] De Staten belemmerden een grondig onderzoek naar het verkeerd opgeven van de twee tienden. Ze gaven geen inzage in de kohieren omdat hun beloofd was dat ze die geheim mochten houden en waren alleen bereid extracten daaruit te leveren.[257]

Vanaf 1549 was Willem Snouckaart belast met het onderzoek naar de fraude en pakte de zaken vanaf het begin grondig aan. Hij accepteerde niet dat de Staten nog steeds niet van plan waren inzage in de kohieren te geven.[258] Toen de Staten van Holland volhielden dat ze het recht hadden om de kohieren 'secreet' te houden, nam Willem rigoureuze maatregelen. Hij betrad met secretaris Filips van Uuytwijck het predikherenklooster in Den Haag en eiste dat de kist met het archief van de Staten werd geopend. Hij verzocht de prior buiten te wachten en beval niemand bij de kist te laten tenzij hij er bij was. In Brussel kregen de Staten ondertussen gedaan dat Willem zich tevreden moest stellen met de extracten uit de kohieren. Willem klaagde ook geen inzage in de extracten te krijgen, maar de Staten ontkenden deze beschuldiging en beweerden bovendien dat hij nog registers moest teruggeven die hij door dreigementen en onbehoorlijk gedrag verkregen had.[259]

Willem werd in zijn confrontatie met de Staten niet gesteund door de rest van de Raad. Gerrit van Assendelft stond zelfs openlijk aan de kant van de Staten. Gerrit vertelde de landsadvocaat dat Willem naar Brussel ging 'omme het Water uyt te malen, ende over den Raedt ende de Staten te klagen'. Vervolgens gaf Gerrit aan de landsadvocaat een kopie van de instructie die Willem had gekregen voor zijn commissie, hoewel de Raad dit bij een eerder verzoek van de Staten had geweigerd. De

256 Tracy, *A financial revolution*, 81-83. Zie voor brieven over dit onderwerp bijvoorbeeld: Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (27 september 1542), Maria van Hongarije aan de Raad van Holland (5 oktober 1543 en 24 juli 1545).

257 SAL, inv. nr. 1218, f. 188v-189r (5 augustus 1545). 'Ten tweeden is geproponeert hoe dat dye twede thiende penningen qualycken aengebracht waeren ende dat daeromme een ygelyck zijn devoer doen souden omme hem selven te corrigeren ofte anders soude dye procruer generael geoersaect wesen te procederen jegens den gheenen dye versumelyck ende gebreeckelijcken bevonden souden werden ende dat tot dyen eynde dye saeke souden willen consenteren dat dye quoyeren souden gebracht werden in handen van de procruer generael [...] aengaende dye quoyeren seyden (de Staten) dat de selfde nyet en behoerden gebracht te werden in handen van de procruer generael soe den Staeten beloeft was dat de selffde secreet bliven souden, niettemin de Staeten waeren wel te vreden den procruer generael in presentie van ennige van haere gedeputeerde visie te doen hebben van de selffde quoyeren ende extracten daer vuyt tot allen tijden daer hij hem meende te behelpen want men d'een hebbende met d'andere soude dye doen dubbleren ende mitsdyen en souden dye niet secreet blijven welck antwoert dye stadthouder voers. begeerde te hebben bij gescrifte ende es hem dye gelevert.'

258 Deze episode, het begin van de problemen tussen Snouckaart en de Staten van Holland, is niet door Vermij opgenomen in zijn artikel. Vermij, 'De aanval'. Koopmans merkte de episode in één zin op in een voetnoot. Koopmans, *De Staten van Holland*, 58.

259 *Sandelijn*, 123-124 ; *Van der Goes*, 7, 21 en 27 juni ('Is den prior van de Predicaren in den Hage by den Advocaet gekomen, hem verklarende, hoe dat den voorsz Snoeckaert den negentienden Junii gekomen is in 't Kloos-ter, vergeselschapt met Philips van Uytwijck en een Boode, begeerende by hem innegelaten te wese in de Kamer daer de Kisten van 't Landt staen, ende daer wesende, vraeghde, of hy Prior niet en wiste of 'er yemandt onlangs in eenige van de voorsz Kisten geweest hadde, ende alsoo de Prior verklaerde, 't selve niet te weten, mits dat nu d'een, nu d'ander, gewoonlijck waeren daer toe te komen, soo heeft den voorsz. Snoeckaart van hem begeert, of hy een weynigh buyten soude wilen staen, [...]' en hem vervolgens bevolen en gedreigd 'de voorsz Kamer wel te sluyten, ende niemandt daer inne te laten, dan in sijn bijwesen.'), 28 juli, 1 augustus en 15 december 1549.

landsadvocaat ging toen ook naar Brussel met als doel Willem van zijn commissie te laten ontheffen.[260] De procureur-generaal stelde ondertussen op verzoek van de Staten een onderzoek in naar het handelen van Willem.[261]

Toen de landsadvocaat in Brussel aankwam, werd hij ontboden bij Lodewijk van Praat, voormalig stadhouder van Holland en lid van de Raad van State. De heer van Praat had als voormalig stadhouder van Holland al in 1545 met deze kwestie te maken gekregen, toen de Staten met precies hetzelfde standpunt kwamen. Desalniettemin vroeg hij waarom de Staten het onderzoek naar eventuele fraude wilden hinderen. De heer van Praat kreeg als antwoord dat de Staten alle kohieren hadden laten zien aan Snouckaart waaruit de fraude zou kunnen blijken. De landsadvocaat zei de zaak desnoods voor de Grote Raad te willen brengen, indien Willem de Raad van Holland 'soude willen suspecteren'.[262] Blijkbaar was de onenigheid tussen Willem en Gerrit van Assendelft toen al zo hoog opgelopen, dat de landsadvocaat vermoedde dat Willem de Raad niet als neutrale rechtbank zou accepteren.[263] De kwestie lijkt uiteindelijk met een sisser te zijn afgelopen. Willem hield zich na april 1550 in ieder geval niet meer bezig met de twee tienden. Het was geen toeval dat de Staten er nog geen twee weken later weer op aandrongen geen buitenlanders in Hollandse ambten aan te stellen.[264]

Tijdens deze episode lag Willem in de clinch met zowel de Staten als een deel van de Raad, wat ongetwijfeld de nodige rancune opwekte. Het samenspel tussen Van Assendelft en de Staten van Holland tijdens deze episode was een fenomeen waar Willem ook later sterk tegen ageerde.[265] De landsadvocaat vermoedde immers, waarschijnlijk niet ten onrechte, dat Willem de leden van de Raad niet neutraal genoeg zou vinden om te oordelen over deze zaak. De kwestie van de twee tienden was een voorbode van het grotere conflict dat zich vier jaar daarna zou afspelen.

260 *Sandelijn*, 141; *Van der Goes*, 12 en 17 januari en 1 en 13 februari 1550; 14 februari 1550 (citaat in tekst) ('den voorsz. Snoeckaert belast soude werden hem van syne Commissie te verdragen, ende dies niet meer te onderwinden, ofte dat ten minsten hy in sijn besoigneren hem sulcks soude dragen, dat de Ondersaten van Hollandt jegens recht ende reden daer by niet beswaert en souden zijn'.).

261 SvH, inv. nr. 1791, f. 36r. Een reiskostenvergoeding aan Christiaan de Waard en Otto van Malsen: 'ter cause van neghen verscheyde daghen by hem duer commissie ende authorisatie van den Hove van Hollandt gevaceert binnen Den Haghe in 't doene sekere twee informatien beyde beroerende 't besoigne van meester Willem Snouckaert raidt ordinaris etc. up 't quaet aenbrenghen van den eersten thienden penninck'.

262 *Van der Goes*, 2 maart 1550.

263 *Van der Goes*, 1 en 4 april 1550.

264 *Van der Goes*, 16 april 1550; *Sandelijn*, 159-160. Volgens Willem Snouckaert kwamen de Staten met dit punt omdat Cornelis Suys en zijn vrienden hier op hadden aangedrongen. GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 480.

265 Verwijten van samenwerking waren er al in 1548. Het Hof van Holland zou in dat jaar de Staten van Holland hebben beschreven om zaken te 'coinceren [...] tenderende tot achterdeele der keyserlicke majesteit'. Het antwoord van het Hof was dat ze de Staten inderdaad hadden beschreven, om te overleggen over de navigatie tegen de Schotten en het sluiten van de rekeningen van de impost. Niemand van de Raad was er echter verder bij geweest, 'ende na ons. beduncken en behoirt men soo lichtelicken van ons nyet sinisterlicken te suspiceren, want wij 's keysers saicken soo gaerne souden avancheren als andere, dair toe wij oick van eedts wegen geastringeert zijn'. Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Raad van Holland aan de Raad van State (9 maart 1548). Vgl. de interpretatie bij Koopmans, *De Staten van Holland*, 57-58.

5.5 Het grote conflict

Willem Snouckaart stond al in 1549 en 1550 lijnrecht tegenover Gerrit van Assendelft en de Staten van Holland. Het is onbekend in hoeverre deze frictie nog openlijk tot uiting kwam in de jaren tot het grote conflict vanaf eind 1554. Het escalerende verbale geweld tussen Gerrit van Assendelft en Willem Snouckaart begon met een geschil over het betalen van de wijnimpost door de gewestelijke ambtenaren. Het is weinig verrassend dat de ambtenaren, die voorheen gevrijwaard waren van het betalen van deze belasting, probeerden aan hun privilege vast te houden. Verschillende ambtenaren namen het de Staten van Holland niet in dank af dat ze er op stonden dat zij hun contributie leverden. Als reactie zetten Willem Snouckaart en collega raadsheer Geleyn Zegers een aantal klachten over de Staten op schrift. De klachten over de Staten waren echter indirect ook een aanval op de handelwijze van Gerrit van Assendelft en Cornelis Suys. De zaak werd door vijf raadsheren behandeld zonder dat Gerrit en Cornelis present waren. De aanwezige raadsheren besloten dat Willem Snouckaart naar het centrale niveau zou afreizen om de klachten over te brengen. Gezien de boven behandelde netwerken is het weinig verrassend dat de zaak beoordeeld was door Snouckaart, Zegers, Weldam, Sasbout en procureur-generaal de Waard.[266] Drie 'mannen van Snouckaart', één van 'Assendelft' en één 'neutraal' (zie tabel 6.5), wat dus een meerderheid voor Snouckaart betekende.[267]

Toen Cornelis Suys werd ingelicht over wat er gaande was (door Sasbout?) wist hij een tweede vergadering te beleggen. Een meerderheid besloot toen de zaak per brief af te handelen. De landvoogdes antwoordde dat ze opheldering wenste over de klachten en opties wilde horen om er wat aan te doen. Toen Gerrit van Assendelft poogde om het verzoek van de landvoogdes voor zich te houden, ondernam Willem Snouckaart zelf actie en werkte de klachten uit tot een bezwaarschrift (remonstrantie) van 69 artikelen. Hij stuurde de remonstrantie, ondanks het besluit van de Raad om enkele artikelen te schrappen en de zaak binnenskamers te houden, naar het centrale niveau.[268] Naar aanleiding van de artikelen kregen stadhouder Maximiliaan van Bourgondië en centrale raadsheer Philibert de Bruxelles opdracht de zaak te onderzoeken.[269]

266 Vermij, 'De aanval', 214-215.

267 Voor raadsheer Karel van der Nidzen en procureur-generaal Christiaan de Waard zijn geen doorslaggevende aanwijzingen voor een voorkeur voor een van beide ' kampen'. Als we Willem Snouckaart mogen geloven dan stonden zij in ieder geval open voor kritiek op de president. Willem noemt hun namen in het rijtje van mannen die zich erover verbaasden dat Gerrit van Assendelft zich niet aan de meerderheid van stemmen hield, samen met Geleyn Zegers, Cornelis van Weldam en Jan van Dam. GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 531. Elders noemt Willem echter precies dezelfde twee heren als vrienden van Cornelis Suys die hun functie te danken hadden aan zijn voorspraak. GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 473.

268 Vermij, 'De aanval', 216-217. Zie voor de remonstrantie (9 februari 1555) zelf: Meilink, 'Remonstrantie'.

269 Maximiliaan van Bourgondië was in alle opzichten de beste persoon om de remonstrantie nader te onderzoeken. Aan de ene kant kon hij als stadhouder waarschijnlijk niet zonder de assistentie van Gerrit van Assendelft (en Cornelis Suys als diens plaatsvervanger) bij de onderhandelingen met de Staten van Holland. Aan de andere kant stond hij ook niet vijandig tegenover Willem Snouckaart. Hij had in ieder geval diens broer Jacob in dienst als secretaris. RekReg, inv. nr. 494, f. 185v-186r; Post, *Inventaris*, v.

De stadhouder stelde zich dus neutraal op in het conflict. Er zijn verder ook geen aanwijzingen dat hij partij koos voor één van beide kampen. Willem bracht tijdens zijn ondervraging niet minder dan 542 punten in tegen Gerrit en Cornelis. Alleen het verweer op die punten is bewaard gebleven.[270]

Willem begon uiteindelijk tegen Van Assendelft en Suys een civiele procedure waarin hij 'eerlijke betering', hoge geldboetes, ontzetting uit het ambt en lijfelijke of civiele straf eiste.[271] Geleyn Zegers had zijn openlijke steun aan Willem ondertussen laten vallen. De zaak stond op de agenda van de Staten van Holland in 1555 en 1556 omdat een aantal punten was ingebracht tegen de landsadvocaat, de ontvanger van de omslagen en de pensionarissen en regeerders van de steden.[272] President van de Geheime Raad (en Raad van State) Viglius van Aytta bezwoer de Staten dat niets tegen hen was ingebracht en dat 'indien yet breeder by yemandt van des koninghs Raden de Staten aengegeven mochte wesen, dat sy den selven, als wesende meynedigh, niet en behoorden te geloven'.[273] Probeerde Viglius hier inmenging van de Staten, op instigatie van Gerrit van Assendelft en Cornelis Suys, te voorkomen?

In de remonstrantie van Snouckaart speelde het onderling afhandelen van verdachte zaken tussen gemenelandsontvanger Aart Coebel en Gerrit en Cornelis een grote rol.[274] De klachten over het eigengereide optreden van de Staten van Holland, zelfstandig vergaderingen bijeenroepen en het 'usurperen van de jurisdictie' van het Hof, waren in feite gericht tegen het handelen van de Staten met Gerrit en Cornelis zonder medeweten van de andere gewestelijke ambtenaren.[275] Gerrit van Assendelft had als edelman ook een stem in de Staten van Holland en dekte Coebel in die hoedanigheid toen deze zonder commissie de schildtalen had geïnd.[276] In de remonstrantie werd ook gesproken van de verwantschap van Coebel met de pensionarissen van Dordrecht, Delft en Amsterdam, waardoor de Staten teveel van zijn gedrag tolereerden.[277]

In de 542 punten die Willem Snouckaart in april 1555 naar voren bracht, formuleerde hij zijn gedachten over de onderlinge samenwerking nog duidelijker. Volgens hem was er een groot verbond waarin iedereen elkaar beschermde en bevoordeelde: 'alle de collegien ende principale officiers van onsen voors. lande van Hollant, zichtent (=sedert) acht jaren herwaerts ende meer him gebrocht ende gevonden hadden in een geslacht, alyancie oft verbont van den welcken een yegelick

270 Verdediging Suys en Verdediging Assendelft.
271 Vermij, 'De aanval', 216-218; Voor Snouckaarts eisen: GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 468.
272 *Van der Goes*, 3 en 9 mei 1555, 12 en 30 december 1555 (hier vermeld dat het vooral Van Assendelft en Suys raakte), 10 december 1556; *Sandelijn II*, 99, 255, 429.
273 *Van der Goes*, 15 december 1556.
274 Vermij, 'De aanval', 219. Zie ook: Meilink, 'Remonstrantie', 179 (artikels 54-55).
275 Vermij, 'De aanval', 222; Meilink, 'Remonstrantie', 171-172 (artikels 22-23), 180 (artikel 59).
276 Vermij, 'De aanval', 221-222. Coebel lag overigens al vanaf 1552 in de clinch met de Staten over de uitbetaling van zijn salaris en daggelden. SvH, inv. nr. 7, f. 81v-82v; *GVR*, 12 augustus, 30 september en 12 oktober 1552. De Staten dachten er toen over om het Hof van Holland bij deze kwestie te betrekken. Er zijn geen aanwijzingen dat dit ook gebeurd is.
277 Meilink, 'Remonstrantie', 174-175 (artikels 35 en 37).

hem was bevreesende'.[278] De landvoogdes nam de beschuldigingen serieus. Ze schreef aan Gerrit van Assendelft dat ze gehoord had dat hij Cornelis Suys tot het afhoren van de rekeningen van de ontvangers van de impost (accijns) op het wijn en bier had gecommitteerd. Het leek haar een slecht idee 'zoe de voirn. meester Cornelis Zuys des voirn. Coebels naestgeallieerde is ende daer vuyt eenige opsprake ende murmuratie soude mogen rijsen'. Er moest een andere collega 'neutrael ende nyet suspect' worden aangewezen, die samen met rekenmeester Adriaan Stalpaert de rekeningen zou afhoren.[279]

De alliantie die Willem Snouckaart meende te zien, bestond voornamelijk uit Gerrit van Assendelft en Cornelis Suys en zijn verwanten. De voornaamste aanklacht tegen Cornelis was het bevoordelen van zijn familieleden. Hij hielp ze aan de belangrijkste posten in Holland en weigerde zich te absenteren in de Raad als er een proces behandeld werd dat één van zijn verwanten betrof.[280] Cornelis beaamde dat veel van zijn familieleden belangrijke posten in Holland bekleedden. Dit was echter niet tegen de ordonnanties zolang ze niet in hetzelfde college zaten. Bovendien was hij met sommige van de mannen die Willem noemde slechts in de zevende graad of helemaal niet verwant.[281] Wat betreft het rechtspreken in zaken van familieleden wond Willem zich er over op dat Cornelis, samen met raadsheren Arnoud Sasbout en Dominicus Boot, meende zijn stem te mogen geven in een zaak tegen schout van Leiden Klaas van Berendrecht. Uit protest wilde Willem zijn stem niet geven 'soo die raeden in Hollant in huer eygen vrunden saken wilden present wesen ende oick voor opineren hebben'. Uiteindelijk was Willem uit de Raad weggelopen 'latende de vrunden ende gealieerde in huerlieden vrienden ende gealieerde zaken allene opinieren'. Cornelis wimpelde de zaak af door te zeggen dat Klaas van Berendrecht hem slechts verwant was omdat deze één van zijn nichten had gehuwd.[282]

Willem beschuldigde Cornelis Suys verder van het uiten van onbetamelijke woorden over zijn persoon in brieven aan de leden van de Geheime Raad en bij het presenteren van de remonstrantie tegen de Staten van Holland.[283] Cornelis moest toegeven dat hij bij de laatste gelegenheid wellicht wat haastig had gesproken, maar dat het daarbij gebleven was. Op de beschuldiging dat hij teveel daggelden rekende tijdens zijn commissies en geschenken zou hebben aangenomen, ontkende Cornelis ooit

278 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 519. Ook geciteerd door Vermij, 'De aanval', 224. Hij las daarbij 'zichtent' als 'zich ontrent'. Mijns inziens bestaat er geen twijfel over dat de eerste lezing de juiste is.

279 Audiëntie, inv. nr. 1646:2, Maria van Hongarije aan Gerrit van Assendelft (29 mei 1555).

280 GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 481.

281 Verdediging Suys, antwoord op artikels 67, 69, 97, 100-107, 209 (met betrekking tot de benoeming van Dammas van Droogendijk, die een zwager van Cornelis was, maar waar de landvoogdes een uitzondering voor had gemaakt), 297, 303, 311. De zevende graad ging erg ver, want huwelijken waren al toegestaan met familieleden in de vijfde graad. Hoppenbrouwers, 'Maagschap', 72-73.

282 Verdediging Suys, antwoord op artikel 250; GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 476-477 (citaten).

283 Voor de beschuldiging van kwade woorden bij het presenteren van de remonstrantie: Verdediging Suys, antwoord op artikels 27-38, 160-163, 181-184. Voor de smaad, 'improperen cleenachten ende vilainicheden', in de brieven van Cornelis: GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 483.

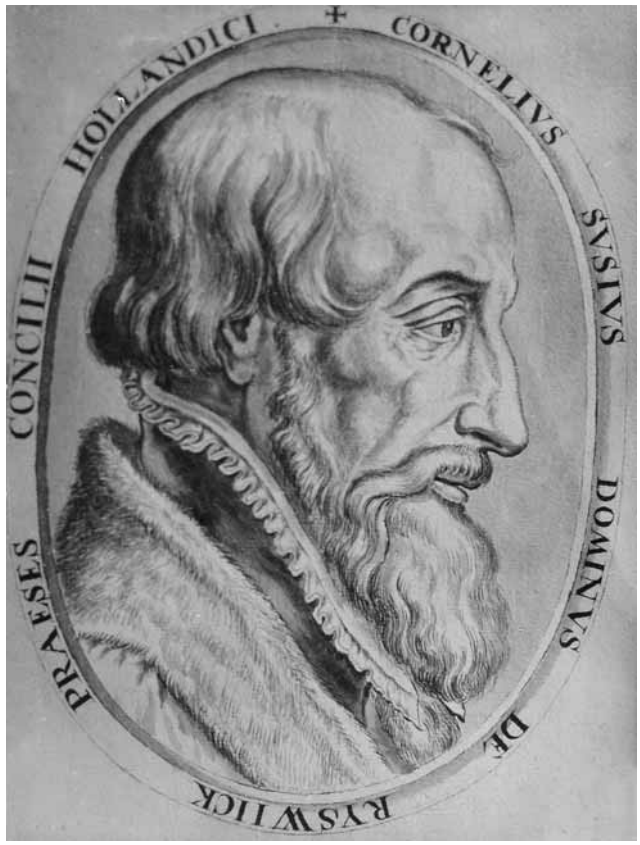

Afb. 25 Raadsheer Cornelis Suys (ca. 1509-1580) werd door president Gerrit van Assendelft als zijn opvolger naar voren geschoven. Cornelis kwam daardoor net als zijn patroon onder vuur te liggen van de beschuldigingen van raadsheer Willem Snouckaart (1516-1565).

iets gedaan te hebben dat niet door de beugel kon.[284] Weinig verrassend was Willems aantijging van onbehoorlijke samenwerking met Gerrit van Assendelft. Cornelis zou Gerrit geassisteerd hebben bij het onrechtmatig verwerven van een tiende en samen met hem hebben rechtgesproken zonder dat er nog minstens drie andere raadsheren bij waren.[285] Het zal Willem Snouckaart weinig plezier hebben gedaan dat Cornelis Suys, Arnoud Sasbout en secretaris Willem van Berendrecht, die alle drie tot de 'alliantie Suys' behoorden, in de jaren 1555 tot 1557 gecommitteerd werden om de fraude bij het opgeven van de twee tienden te onderzoeken. Dezelfde commissie waar Willem Snouckaart vijf jaar eerder uit geweerd was door de Staten.[286]

De beschuldigingen tegen Gerrit van Assendelft waren uitvoeriger en werden in een later stadium, nadat de 542 artikelen door Snouckaart waren opgesteld, nog

284 Verdediging Suys, antwoord op artikels 216-218.
285 Voor de assistentie bij de koop van een tiende: Verdediging Assendelft, artikels 54, 67-68; Verdediging Suys, antwoord op artikel 90. Voor de rechtspraak zonder het minimum van vijf raadsheren te halen: Verdediging Suys, antwoord op artikel 426; Verdediging Assendelft, artikel 72, 172-177; GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 470.
286 *Van der Goes*, 30 maart en 25 september 1555, 20 juni en 18-19 september 1556, 4 mei 1557.

verder uitgebreid. Willem beschuldigde de president onder andere van belastingontduiking, het ten onrechte in bezit hebben van het dijkgraafschap van West-Barendrecht, het schrijven van brieven ten bate van gemenelandsontvanger Aart Coebel, het hinderen van ontvanger van de bede Jacob Grammaye, het aansporen van Dordrecht om niet toe te stemmen in het bedeverzoek van de vorst en fraude bij het afhoren van rekeningen.[287] Hoezeer het een persoonlijke kwestie was geworden bewees Gerrit door zijn verdediging te beginnen met een aanval van 19 artikelen op de adellijke pretenties van Willem.[288] Willem klaagde later uitvoerig over de weigering van Gerrit en Cornelis zijn riddertitel te erkennen.[289] Ook op andere momenten in zijn verweer vond Gerrit de aanval blijkbaar de beste verdediging. Als reactie op de beschuldiging van partijdigheid in een zaak, meldde Gerrit dat Willem zich in dezelfde kwestie als commissaris onbehoorlijk had gedragen door iedere dag dronken te zijn en weinig op te schieten. Volgens Gerrit kreeg Willem minder commissies toebedeeld omdat veel procureurs hem als commissaris weigerden vanwege de excessieve daggelden die hij claimde.[290]

Eén van de zwaarste beschuldigingen was dat Gerrit plakkaten zou maken ten bate van zichzelf en de verwante raadsheren Cornelis Suys, Arnoud Sasbout en Dammas van Droogendijk. Gerrit antwoordde hierop dat Willem 'een inpudent ende onverveert loegenaer is hem nyet schamende voort te stellen dat hij 's nachts gedroomt heeft'. Alle plakkaten werden immers door het gehele college uitgevaardigd en als de griffier iets had ondertekend dat niet door minstens vijf raadsheren was besloten dan had ook hij zich schuldig gemaakt aan fraude. Het was absurd dat Willem hem op die manier beschuldigde van majesteitsschennis en 'crimen falsaryns', zonder de plakkaten nader te specificeren. Ook op de beschuldiging van het sluiten van vonnissen zonder het minimum aantal van vijf raadsheren liet Gerrit niet na op te merken dat de griffier en diens substituut dan ook schuldig zouden zijn. De griffier, Jan van Dam, kunnen we zoals we hebben gezien in het kamp van Snouckaart scharen.[291] Willem beschuldigde Gerrit uiteindelijk ook nog van kette-

287 Voor de belastingontduiking: Verdediging Assendelft, artikel 20. Voor het dijkgraafschap: Verdediging Assendelft, artikels 97-98; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 552-553. Voor de brieven voor Coebel: Verdediging Assendelft, artikels 143-144. Voor het hinderen van Grammaye: Verdediging Assendelft, artikels 149-151; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 562-563. Voor het aansporen van Dordrecht niet toe te stemmen in de bede: GRM, inv. nr. 860, sen. 345, 530. Voor de fraude bij het afhoren van de rekeningen: Verdediging Assendelft, artikels 153-164. Het ging om rekeningen van de loterij van de Haagse Sint-Jacobskerk en rekeningen van het lastgeld. Zie voor de eerste rekeningen ook: Van Gelder, 'De zestiende-eeuwsche glasschilderingen', 3-4, 24, 29.

288 Verdediging Assendelft, artikels 1-19; Vermij, 'De aanval', 226. In artikels 120-121 kwam Gerrit nog eens op dit thema terug.

289 GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 499; sen. 35, 533. Gerrit zou Willem met zijn titel 'gespot ende gegeckt' hebben. Zie hoofdstuk 3.3.

290 Verdediging Assendelft, artikels 107-119; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 554-555.

291 Verdediging Assendelft, artikels 165-171, 174-175; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 566-568. Door een verschrijving in de Verdediging Assendelft meende Vermij dat griffier Jan van Dam een schoonzoon was van Willem van Snouckaart. Deze connectie is een onmogelijkheid omdat Willem geen nageslacht voortbracht dat de volwassen leeftijd bereikte. Bovendien was Jan van Dam gehuwd met een dochter van raadsheer Abel van Coulster, die hem overleefde. In de Verdediging Assendelft staat desalniettemin dat 'den accusateur (=Willem Snouckaart) den gref-

rij en claimde dat bij de terechtstelling van zijn echtgenote wegens valsemunterij ook de helft van zijn bezit geconfisqueerd had moeten worden. Beide kwesties waren 'oude koeien' die al voor Willems komst in Holland beslecht waren in het voordeel van Gerrit.[292]

De zaak sleepte zich voort en nog op 7 oktober 1558, twee maanden voor zijn dood, bracht Gerrit zijn verweer in tegen nieuwe beschuldigingen van Snouckaart.[293] We zijn dan al vier jaar verder en de opmerking van Vermij dat het in de tussentijd 'een gezellige boel' moet zijn geweest in de Raad is zeer treffend. Gerrit van Assendelft stelde expliciet het erg vervelend te vinden dat hij op zijn oude dag dagelijks moest omgaan 'met zulcke valssche medebroeders'.[294] Na 20 januari 1558 liet Willem Snouckaart zich niet meer zien in de Raad.[295] Wellicht door de wel erg wilde beschuldigingen van Willem in de latere stadia van het conflict trok hij uiteindelijk aan het kortste eind. Op 2 oktober 1559 werden Gerrit (postuum) en Cornelis vrijgesproken. Willem moest in het openbaar zijn excuses aanbieden en werd uit zijn ambt van raadsheer gezet.[296] Vijf dagen later werd Cornelis Suys benoemd tot president, welke functie in afwachting van de uitslag van het proces bijna een jaar vacant was gebleven. Nog dezelfde maand werd de Raad hervormd met een sterke uitbreiding van het aantal raadsheren, wat de vervulling was van een oude wens van Gerrit van Assendelft.[297]

5.6 Conclusie: formele procedures en informele praktijken

Vermij haalde de aanval op de positie van Gerrit van Assendelft terecht aan als een voorbeeld van een botsing tussen persoonlijke banden en bureaucratische rationaliteit.[298] Het zestiende-eeuwse Holland was een samenleving waarin nog veel informeel geregeld werd, conflicterende loyaliteiten bij de hoogste ambtenaren voorkwamen en regelmatig bestaande regels gebogen werden om ze conform te maken aan de bestaande maatschappij. Een aantal treffende voorbeelden daarvan zijn in dit boek reeds gegeven. De eigenzinnig optredende stadhouder Jan van Egmond was vanaf 1510 samen met zijn neef Floris geen grote vriend van de nieuwe president Nicolaas Everaerts, die bijna symbool stond voor de professionalisering van het

fier zijnen zwaeger (=schoonzoon of zwager)' door zijn aantijgingen ook beschuldigde van fraude. In de sententie voor de Grote Raad is er in dezelfde zin tussen 'den greffier' en 'zijnen zwaeger' later nog 'ende den substituut' ingevoegd. Dit maakt de zin genealogisch kloppend, want Jan van Dam en zijn substituut Jan Purtijck waren inderdaad zwagers. Zie figuur 6.4.3.

292 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 573-581. Gerrit was al in 1541 door de landvoogdes vrijgesproken van de confiscatie van de helft van zijn bezittingen na de executie van zijn echtgenote wegens valsemunterij. Craandijk, 'De geschiedenis', 22. Zie voor Gerrits vrouw in het algemeen: Ter Braake, 'Catharina de Chasseur'.

293 GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 569.

294 Verdediging Assendelft, artikel 178; GRM, inv. nr. 860, sen. 35, 569; Vermij, 'De aanval', 218.

295 RekRek, inv. nr. 393, f. 115v.

296 GRM, inv. nr. 860, sen. 34, 506; sen. 35, 585-587; Vermij, 'De aanval', 218.

297 HvH, inv. nr. 5963, 27 oktober 1559.

298 Vermij, 'De aanval', 213.

Hof van Holland. In de loop van de zestiende eeuw werden conflicterende loyaliteiten bij ambtenaren in dienst van de vorst en de onderdanen steeds meer tegengegaan (hoofdstuk 3.5.3), maar dubieuze connecties bleven aanwezig zoals uit de voorgaande episode nog maar eens mag blijken. Regels over de aantallen secretarissen, deurwaarders en boden werden overschreden om te kunnen voldoen aan de patronagebehoeften van invloedrijke personen. Als het beter uitkwam werden uitzonderingen gemaakt op de bepalingen over het aantal verwanten in de Raad.

Een deel van de grieven van Willem Snouckaart past moeiteloos in bovenstaand rijtje. De informele samenwerking die hij zag tussen Gerrit van Assendelft en Aart Coebel botste met het formele gegeven dat beide heren verschillende belangen vertegenwoordigden en meer mensen bij het overleg moesten betrekken. Het respect dat Gerrit van Assendelft bij de onderdanen en de landvoogdes genoot, maakte het moeilijk een succesvolle aanval op hem te lanceren. De landvoogdes kon nauwelijks om Gerrit heen omdat ze voor een groot deel afhankelijk was van de informele macht die hij kon uitoefenen voor het doen slagen van bijvoorbeeld de bedeonderhandelingen. Voor buitenstaanders als Willem Snouckaart en Geleyn Zegers, die niet konden profiteren van de voordelen die de protegés van Gerrit wel hadden, moet die situatie moeilijk te verteren zijn geweest.[299]

Willem Snouckaart was als buitenstaander in theorie beter geschikt om de belangen van de vorst te vertegenwoordigen dan de Hollander Gerrit van Assendelft. Hij trok zich weinig aan van de privileges of belangen van de onderdanen en zijn strenge uitvoering van het onderzoek naar het opgeven van de twee tienden zorgde al snel voor protesten. Zijn positie werd uiteindelijk onhoudbaar omdat hij weigerde zich aan een bestaande, informele en nepotistische, situatie te conformeren. Aanvankelijk kon Willem nog op steun rekenen van enkele andere heren bij het Hof van Holland, maar toen zijn aanval op Gerrit van Assendelft persoonlijk werd stond hij er geheel alleen voor.

Het is verleidelijk een vergelijking te maken tussen Willem Snouckaart en raadsheer Floris Oom van Wijngaarden Jansz. die in 1510 ontslagen werd op verzoek van (leden van) de Staten van Holland.[300] Van beiden is bekend dat ze beschikten over een grote intelligentie en in hun jeugd veel tijd met studieboeken doorbrachten. Floris maakte zich onmogelijk in zijn verschillende functies in dienst van zowel de vorst als de onderdanen, niet alleen vanwege zijn moeilijk karakter, maar ook omdat hij de regels strikt interpreteerde en weinig buigzaam was als deze in conflict waren met bestaande gebruiken of informele praktijken. Formeel had hij wellicht gelijk, in de praktijk kon hij zich in geen van zijn functies handhaven. Ondanks zijn uitstekende connecties binnen en buiten Holland moest Floris iedere keer het veld ruimen. De decennia die Floris scheiden van Willem Snouckaart kenden een voortschrijdende formalisering van de Hollandse instellingen, maar nog

299 Zie ook: Vermij, 'De aanval', 227-228.
300 Zie voor hem uitgebreid: Ter Braake, 'Korte biografie'.

niet in die mate dat de buitenstaander aan het langste eind kon trekken in een conflict met één van de meest invloedrijke Hollanders van de eerste helft van de zestiende eeuw.

Besluit

In dit hoofdstuk zijn de dominante netwerken bij de gewestelijke instellingen gedurende een periode van 75 jaar behandeld. Bijna zestig procent van de populatie heb ik kunnen plaatsen binnen één of meerdere van de besproken netwerken.[301] De conclusies die zijn getrokken mogen dan ook als representatief gelden, hoewel er altijd meer netwerken besproken hadden kunnen worden en er ongetwijfeld connecties niet meer in de bronnen zijn terug te vinden. Voor ongeveer drie kwart van de populatie is bemiddeling door een reeds benoemde ambtenaar in de Hollandse instellingen bij het verwerven van een functie aantoonbaar of zeer aannemelijk. De mannen die er buiten vallen zijn grotendeels allochtonen, Zeeuwen en lagere ambtenaren. De allochtonen maakten dikwijls gebruik van makelaars op centraal niveau, de Zeeuwen kregen soms de voorkeur vanwege hun afkomst en over de lagere ambtenaren is niet altijd genoeg bekend om een (mogelijke) patroon aan te wijzen.

Onder de verschillende 'machtsblokken' is een scheiding te trekken tussen de periode voor en na de emancipatie van de latere Karel V in 1515. Onder stadhouder Jan van Egmond was het personeel bij het Hof van Holland voor een aanzienlijk deel Kabeljauws. Ook het dagelijks leven in Den Haag werd door Kabeljauwen gedomineerd door hun prominente plaats in het Sint-Jorisschuttersgilde en monopolisering van het Haagse baljuwsambt. Door de machtspositie die Jan van Egmond tijdens zijn ambtstermijn van niet minder dan 32 jaar opbouwde, kon hij in grote mate zelfstandig optreden. Waarschijnlijk is dat ook de reden dat in 1515 een nieuwe stadhouder werd aangesteld, toen het centrum zijn greep weer verstevigde. Vlak voor 1515 zien we reeds dat de invloed van Van Egmond tanende was. De Kabeljauwse groepssolidariteit, die decennia lang een dominant bindmiddel was binnen de Haagse netwerken, was eindelijk aan haar laatste adem toe.

Na 1515 maakten nieuwe mannen de dienst uit in Holland. Nu de Hoekse en Kabeljauwse twisten definitief tot het verleden behoorden, verdween de groepssolidariteit als belangrijke factor voor de invulling van de ambten in de gewestelijke instellingen. Gerrit van Assendelft en Vincent Cornelisz. domineerden decennia lang met hun netwerken. De opeenvolgende stadhouders maakten dankbaar gebruik van de invloed die ze konden uitoefenen en namen hen op in hun eigen netwerken. Familiebanden vormden door de hele onderzoeksperiode heen een zeer belangrijk

301 Het gaat daarbij dus om het Kabeljauwse netwerk, de netwerken van Jan en Floris van Egmond, Hendrik van Nassau en René van Chalon, Thomas Beukelaar, Vincent Cornelisz., Gerrit van Assendelft, Willem Snouckaart en de familienetwerken De Jonge, Stalpaert, Nicolai, Van Dam en Hendrik Klaasz..

element voor de verwerving van een functie. Een ouder familielid leverde vaak het belangrijkste opstapje voor een ambtelijke carrière. De invloed van de familiebanden bleef in de onderzochte periode stabiel. Met name het familienetwerk van de familie De Jonge is echter indrukwekkend. Doordat Cornelis Suys ook deel uitmaakte van dit netwerk was het weer verbonden met het netwerk van Gerrit van Assendelft.

Het probleem bij het achterhalen van informele connecties is dat ze normaal gesproken nauwelijks in de bronnen terug zijn te vinden. In officiële correspondentie komen de informele netwerken zeer zelden naar voren en privé correspondentie is niet veel voorhanden. Desalniettemin werd uit het schaarse materiaal duidelijk dat de patroons er niet voor terugdeinsden om de ambtenaren uit hun netwerk in te zetten voor hun eigen belangen, die soms tegen die van de vorst ingingen. De ambtenaren toonden daarbij weinig schroom om aan de verzoeken van de patroon te voldoen. Behalve dat de netwerken werden ingezet voor persoonlijke voordelen, zeggen ze ook veel over de plaats die de belangrijke patroons in Holland innamen. Uit het optreden van de patroons blijkt dat de vorst en landvoogdes hun invloed en netwerken nodig hadden voor een succesvolle bemiddeling richting onderdanen. Doordat de patroons veel eigen cliënten benoemd wisten te krijgen, konden ze ook relatief zelfstandig van het centrale niveau opereren. De meerderheid die het netwerk van Van Assendelft had in de Raad kon de werking daarvan sterk beïnvloeden. Ongeacht de vraag in hoeverre de klachten van Willem Snouckaart terecht waren, het staat buiten kijf dat voor alles wat in de Raad besloten moest worden, zowel op juridisch als op bestuurlijk gebied, de mannen van Van Assendelft een meerderheid konden behalen. Hetzelfde geldt voor het netwerk van Vincent Cornelisz. in de Rekenkamer, hoewel daar voor zover bekend niemand tegen ageerde. De opeenvolgende machtige netwerken zijn er waarschijnlijk ook voor verantwoordelijk dat het Hof van Holland de bestuurlijke invloed behield in de eerste helft van de zestiende eeuw, waar die in de Hoven van de andere gewesten werd ondermijnd.

Slot

Conclusie

De centrale vraag in dit boek was hoe de gewestelijke ambtenaren in Den Haag zich in hun ambt gedroegen en wat uiteindelijk de gevolgen daarvan waren voor de relatie tussen de vorst en zijn onderdanen in de periode 1483-1558. In het algemeen is aangetoond hoe belangrijk de ambtenaren van de vorst ook in deze periode waren, toen het staatsvormingsproces nog in volle gang was. Verder is er meer inzicht gekomen in het Hollandse politieke krachtenveld in de decennia voor de Opstand in 1568. Om het gedrag van de ambtenaren te verklaren was het noodzakelijk om te kijken naar wie de ambtenaren waren, tot welke netwerken zij behoorden en hoe zij een functie wisten te verwerven in de vorstelijke instellingen. Achtereenvolgens zijn de volgende aspecten aan de orde gekomen: de instellingen en de ambten (hoofdstuk 1), de aanstellingen en de voordelen die zij meebrachten (hoofdstuk 2), het groepsportret van de ambtenaren (hoofdstuk 3), het optreden van de ambtenaren tussen vorst en onderdanen (hoofdstukken 4 en 5) en de belangrijkste netwerken (hoofdstuk 6). Ik zal hier eerst ingaan op de vraag hoe de vacatures in dienst van de vorst vergeven werden en aan welke mannen. Vervolgens zal ik beschrijven hoe zich dat tijdens de onderzoeksperiode vertaalde in de manier waarop de ambtenaren zich bewogen tussen vorst en onderdanen.

Het is moeilijk om bij de vervulling van de vacatures een doorslaggevend motief aan te wijzen dat leidde tot de benoeming van een bepaald persoon. De vacature-invulling verliep in ieder geval niet volgens een vaste procedure. Er bleef alle ruimte voor gelobby van verschillende patroons om hun cliënten aan de vorstelijke functies te helpen. Door het benoemen van die cliënten kon de vorst of landvoogdes de patroons, die dan optraden als makelaars, aan zich binden. In hoofdstukken 1 en 2 zijn de verschillende ambten en de ontwikkeling door de onderzochte periode heen beschreven. Hoofdstuk 3 was het meest prosopografisch, waarbij veel gebruik is gemaakt van kwantitatieve analyses. In hoofdstuk 6 zijn de belangrijkste netwerken tegen het licht gehouden. Uit deze hoofdstukken zijn een aantal rekruteringspatronen per ambt te destilleren.

De stadhouders waren zonder uitzondering afkomstig uit de hoge adel en werden persoonlijk gekozen door de vorst. Met uitzondering van de zeer jonge René van Chalon werden mannen benoemd die al de nodige ervaring hadden en genoeg gewicht in de schaal konden leggen. Anton van Lalaing was weinig populair, maar dit leidde niet tot onoverbrugbare problemen met de onderdanen. Het belang van de stadhouders mag niet onderschat worden. Voor belangrijke zaken werden zij ingezet bij de onderhandelingen met de Staten van Holland en zij wisten als geen ander alleen al door hun aanwezigheid grote invloed uit te oefenen.

De beide presidenten kwamen uit een onderling geheel verschillend milieu en zijn om andere redenen aangesteld. Nicolaas Everaerts was van eenvoudige afkomst en één van de grootste juristen van zijn tijd. Gerrit van Assendelft daarentegen was een edelman en stak, hoewel hij een universitaire graad had, voor zover bekend qua kennis niet boven zijn medebroeders uit. Gerrit hield stadhouder Anton van Lalaing al voor zijn aanstelling tot president op de hoogte van de zaken in Holland en had daarom wellicht diens voorkeur om Everaerts op te volgen. Zijn officiële benoeming tot eerste raadsheer 'vacerende' de functie van president laat echter zien dat zijn benoeming als voorzitter van het college niet al bij aanvang als permanent bedoeld was. Waar Nicolaas kon zorgen voor een professionalisering van de rechtsgang, was Gerrit veel meer de middelaar tussen de belangen van de vorst en van de onderdanen.

Een noodzakelijke voorwaarde voor het bemachtigen van het ambt van bezoldigd raadsheer was relevante werkervaring, vaak als onbezoldigd raadsheer. In 1503 werd de laatste bezoldigde raadsheer zonder een graad in de rechten aangesteld, wat laat zien dat universitaire scholing een belangrijk element werd bij het selecteren van de goede kandidaten. Desalniettemin was er nog in 1539 sprake van de mogelijke benoeming van een niet-jurist op een vrijgekomen plaats. Al aan het eind van de vijftiende eeuw waren de juridisch geschoolde raadsheren echter dominant op het gebied van de rechtspraak. Vanaf 1510 was adeldom geen criterium meer om iemand aan te stellen in de Raad. Voor dat jaar waren twee van de acht raadsheerzetels gereserveerd voor edelen. Raadsheren wisten hun ambt nog regelmatig te resigneren onder het stadhouderschap van Jan van Egmond (1483-1515). Dikwijls werd een ambt echter geresigneerd aan mannen die reeds actief waren als onbezoldigd raadsheer. Onbezoldigde raadsheren zaten zo vaak in de wachtkamer voor het bezoldigde equivalent van de functie. Pogingen het aantal familieleden binnen de Raad te beperken waren weinig succesvol en verschillende raadsheren poogden zich te laten opvolgen door een zoon.

De groep onbezoldigde raadsheren is groter en meer heterogeen dan die van hun bezoldigde collega's. Aan de ene kant waren er mannen die qua takenpakket niet te onderscheiden waren van de bezoldigde raadsheren en uiteindelijk ook een bezoldigde functie verwierven. Dit type onbezoldigd raadsheer kwam in de loop van de zestiende eeuw steeds meer voor. Idealiter konden ze meteen na afronding van de

rechtenstudie doorstromen naar een onbezoldigde plaats in de Raad. Van alle ambtenaren hadden de onbezoldigde raadsheren dan ook de minste werkervaring. Vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw kwam het echter steeds meer voor dat advocaten voor het Hof van Holland gerekruteerd werden als onbezoldigd raadsheer.

Aan de andere kant maakte een minderheid van ongestudeerde, maar soms zeer invloedrijke, mannen als Frederik van Renesse en Andries van Bronkhorst deel uit van de groep onbezoldigde raadsheren. Voor hen was aanwezigheid bij de raadszittingen minder belangrijk dan de activiteiten die ze buiten de Raad ontplooiden. Het is zelfs de vraag of Frederik van Renesse ooit officieel benoemd is tot onbezoldigd raadsheer. Waarschijnlijk kwam hij in het kielzog van stadhouder Hendrik van Nassau naar Den Haag, woonde daar in naam van zijn patroon de raadszittingen bij en bleef dit uit gewoonte doen onder de volgende stadhouder. Ook de sporadische optredens van Kabeljauwsgezinde mannen in de Raad in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw geven de indruk dat ze er zonder vorstelijke benoeming simpelweg bij gingen zitten op het moment dat de stadhouder daar om vroeg. Ook de niet universitair geschoolde onbezoldigde raadsheer was echter aan het uitsterven. In de tweede helft van de zestiende eeuw was Gerrit van Renesse, een gesjeesde student, de laatste van dit soort.

De meeste raadsheren kwamen uit Holland, maar de Zeeuwen wisten genoeg druk uit te oefenen om er voor te zorgen dat ook mannen uit hun contreien in de Raad benoemd werden. De Zeeuwse raadsheren hadden hun aanstelling daarom mede te danken aan het feit dat de vorst volgens de privileges ook een aantal Zeeuwen in de Raad moest aanstellen. In het tweede kwart van de zestiende eeuw kwamen er ook weer een tweetal Vlamingen in de Raad, die sinds het Groot Privilege van 1477 afwezig waren geweest. De Raad van Holland was daarbij waarschijnlijk nooit hun eerste keus om een positie te verwerven. Geleyn Zegers probeerde in ieder geval veelvuldig elders een betrekking te bemachtigen.

Voor de raadsheren waren familienetwerken, patronage, politieke voorkeur, (universitaire) opleiding, werkervaring, afkomst, en (zeker tot 1510) adeldom allemaal factoren die een rol konden spelen bij hun benoeming. Geen van deze factoren was echter noodzakelijk of voldoende om een aanstelling te verwerven. De selectieprocedure voor een vacature in de Raad werd pas na de onderzochte periode op verzoek van de Staten meer geformaliseerd. De Raad zou een voordracht mogen doen waar de landvoogdes de meest geschikte kandidaat uit selecteerde. Vóór die tijd werd er druk gelobbyd op centraal niveau, waardoor de landvoogdes de belangrijkste patroons aan zich kon binden door het benoemen van hun cliënten.

Tracy zag een toenadering tussen het Hof en de Staten van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw. Hier is echter aangetoond dat dienst aan de vorst en dienst aan de Staten steeds meer gescheiden werd en dat het Hof en de Staten formeel gezien losser van elkaar gingen opereren. De scheiding tussen dienst aan de vorst en dienst aan de Staten was het duidelijkst te zien in de samenstelling van de

Raad. In het tweede kwart van de zestiende eeuw waren er nog nauwelijks mannen te vinden die gedurende hun carrière zowel een belangrijke functie in dienst van de vorst als van de onderdanen bekleedden. Tegelijkertijd zijn er mannen die voor de positie van raadsheer bedankten. Soms gaven ze als heel 'platte' reden dat ze als pensionaris van één van de steden of als advocaat meer konden verdienen. In samenhang met het salaris van de vorst, dat niet altijd goed kon concurreren met de profijten in andere functies, was ook het aanzien van een raadsheer gedaald dat voorheen het financieel gemis kon compenseren. De 'ontadeling' van het Hof ging hand in hand met het verlies aan status. Steeds minder vaak kwamen edelen of vertegenwoordigers van de steden terecht op een ambt in de gewestelijke instellingen. De voordelen van een ambt in de gewestelijke instellingen konden hen niet meer genoeg bekoren. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of de edelen andere ambten in dienst van de vorst gingen bekleden, bijvoorbeeld militaire functies of baljuwschappen, of zij tevreden waren met hun rol in de invloedrijker geworden Staten van Holland, of dat ze zich simpelweg als autonome heersers terugtrokken op hun landgoederen.

Tijdens de onderzochte periode werden slechts twee rentmeesters-generaal aangesteld, beiden dankzij de 'resignatio in favorem' van hun voorganger. Het ambt van de rentmeester van de exploten was atypisch. De meest relevante factor voor het verwerven van die functie was het al bezitten van een ander ambt in dienst van de vorst, als rentmeester, (substituut-)procureur-generaal of secretaris. Tot het eerste kwart van de zestiende eeuw bekleedde niemand het ambt graag en waren er problemen om geschikte heren voor de functie te vinden. Dankzij de ketterbestrijding vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw werd de rentmeester van de exploten een belangrijke functionaris en stegen de inkomsten van het ambt. Vanaf die tijd was het rentmeesterschap een aantrekkelijke functie om te bekleden.

De functie van procureur-generaal veranderde dusdanig in de jaren twintig van de zestiende eeuw, dat ook de bekleders sinds die tijd van een ander slag waren. Door het samengaan van de functies van procureur-generaal en advocaat-fiscaal waren de procureurs vanaf 1520 allemaal universitair geschoold, wat voor die tijd zelden het geval was. De procureur-generaal kreeg toen ook stemrecht in de Raad in zaken waarbij hij niet zelf betrokken was, waardoor hij in beperkte mate ook kon optreden als raadsheer. Zowel voor als na 1520 was relevante werkervaring een belangrijke factor voor de benoeming. De substituut-procureurs-generaal bleven ongeschoold en werden vooral ingezet voor het 'vuile werk' zoals het verrichten van arrestaties. Hoewel de substituten vanaf 1526 hun wedde van de vorst ontvingen, werden ze altijd geselecteerd door de procureur-generaal zelf. In de loop van de zestiende eeuw was er echter sprake van een emancipatie van het ambt, waarbij de substituten de ambtstermijn van hun meesters overleefden.

Het ambt van bewaarder van de charters kwam uiteindelijk in handen van centrale ambtenaren. Na 1518 waren de machtige ambtenaren Vincent Cornelisz. en

Viglius van Aytta verantwoordelijk voor de documenten in Holland. Zij stelden substituten aan om het ambt waar te nemen, omdat zij vooral werkzaam waren in andere functies op centraal niveau. Hoewel het griffierschap werd verpacht, verliep de selectie niet veel anders dan voor de andere ambten. Zelfs bij de openbare verpachting in 1557 moest de hoogst biedende wel geschikt worden bevonden door de Raad. Omdat het ambt werd verpacht, konden de zittende griffiers inspraak krijgen over de beschikking van de functie zolang de termijn nog niet was afgelopen.

Over een periode van 75 jaar zijn er slechts acht benoemingen van bezoldigde secretarissen geweest. Dit heeft vooral te maken met de lange ambtsduur van twee van hen. Bartout van Assendelft was bezoldigd secretaris van 1500 tot 1549 en Pieter van Sinte Pieters van 1515 tot 1543. Aangezien er maar twee posten te vergeven waren, hielden de twee heren dus lange tijd de benoeming van een ander in het ambt tegen. Aan het begin van de onderzochte periode zien we nog mannen die dankzij een 'resignatio in favorem' secretaris werden. Na 1516 werden de bezoldigde secretarissen uit de vele ervaren onbezoldigde secretarissen gerekruteerd.

Tot 1525 was het aantal onbezoldigde secretarissen niet vastgesteld, wat wildgroei in de hand werkte. Het was voor de onbezoldigde secretarissen nadelig als er veel actieve collega's rondliepen, omdat zij moesten leven van dienstreizen en het schrijfwerk dat ze verrichtten voor particulieren. Omdat voor het ambt weinig specifiek talent nodig was, probeerden veel hogere ambtenaren hun familieleden of cliënten te helpen aan de functie. Het is geen toeval dat we onder de 33 onbezoldigde secretarissen vier telgen uit het familienetwerk De Jonge en vijf uit de familie Van Dam vinden. Ook voor veel andere onbezoldigde secretarissen is inmenging van een hogere ambtenaar zeer waarschijnlijk of zelfs aantoonbaar. Vooral de ambtenaren van het Hof van Holland konden een beslissende invloed uitoefenen op de benoeming van de onbezoldigde secretarissen en versterkten daarmee hun eigen positie binnen de instelling. Als de raadsheren een gerechtelijk onderzoek moesten doen, namen ze graag een bevriende of verwante secretaris mee als 'adjoinct'. Zo werd een gerechtelijk onderzoek niet alleen gezelliger, maar bleven eventuele discutabele praktijken ook binnen het eigen netwerk.

De ambtenaren in de Rekenkamer hadden nog meer dan hun collega's bij het Hof directe invloed op wie er benoemd werden in de verschillende functies. De leerling-meester verhouding tussen de leden van de kamer zorgde er voor dat de opvolging voor een groot deel automatisch en geruisloos geschiedde. Veel van de rekenmeesters waren hun carrière begonnen als klerk in de Rekenkamer en soms al als persoonlijke klerk van een rekenmeester. Omdat persoonlijke klerken vaak jongere verwanten waren, speelden de familierelaties in de Rekenkamer een grotere rol dan in het Hof van Holland. Desalniettemin had bijna de helft van de rekenmeesters voor hun aanstelling nooit eerder een ambt in de Rekenkamer bekleed. Zij hadden de relevante ervaring elders opgedaan, als rentmeester, griffier of secretaris. Ook is bij hun aanstelling soms de hand van een hoge ambtenaar te ontwaren. On-

der de auditeurs vinden we geen 'instromers'. Zij hadden al gediend als klerk in de Rekenkamer of in persoonlijke dienst van een ambtenaar.

Bij de benoemingen op de verschillende functies is een algemene ontwikkeling van professionalisering en formalisering waar te nemen. Er was professionalisering in de zin dat de factoren opleiding en werkervaring in hogere mate noodzakelijke voorwaarden werden om een functie te bemachtigen. Sociale afkomst werd, behalve voor de stadhouders, minder belangrijk. Voor een groot deel van de ambtenaren was er sprake van een logisch carrièreverloop. Veel bezoldigde raadsheren (75%) en secretarissen (62,5%) begonnen in het onbezoldigde equivalent van de functie en iets meer dan de helft van de rekenmeesters was zijn carrière begonnen als auditeur of klerk. Het behoren tot de goede netwerken bleef desalniettemin van fundamenteel belang bij het solliciteren naar een ambt in dienst van de vorst. Zeker voor de hogere functies bij het Hof van Holland was er vrijwel altijd een patroon nodig die een goed woordje voor een ambtenaar (in spe) kon doen. Voornamelijk de mannen die over de goede netwerken beschikten kregen daarom de kans om de vereiste werkervaring op te doen. Formalisering zien we in het omlijnen van aantallen ambtenaren, de toename van het aantal commissiebrieven en de uiteindelijke vastlegging van de selectieprocedure voor de Raad eind jaren vijftig. De informele kanten van het solliciteren bleven echter dominant gedurende de onderzochte periode.

Het Groot Privilege van 1477 is in veel opzichten een belangrijk document voor de geschiedenis van de Nederlanden. Het privilege voor Holland had grote langetermijngevolgen voor de vorstelijke vertegenwoordiging in Den Haag. Dankzij het weren van allochtonen uit de gewestelijke instellingen waren veruit de meeste ambtenaren in de Habsburgse periode Hollands en traden ze meer autonoom op dan onder het bewind van Karel de Stoute. Het gevolg is dat het proefschrift van Mario Damen over de gewestelijke ambtenaren in de Bourgondische periode voor een groot deel over Vlamingen en Zeeuwen gaat, terwijl hier de nadruk ligt op de rol van de Hollanders, die ongeveer twee derde van de onderzoekspopulatie uitmaken.

De rol van Holland als 'kerngewest' van de latere Republiek werd al duidelijk bij de inrichting van de gewestelijke hoven in de door de Habsburgers nieuw verworven gebieden in de Nederlanden. De ambtenaren uit Den Haag werden belast met het opzetten van de hoven in Utrecht, Friesland en Gelre en werden vaak benoemd als voorzitters in die instellingen. Uiteindelijk wensten de meeste ambtenaren echter een terugkeer naar het Hof van Holland. De blijvend grote rol van het Hof van Holland op bestuurlijk gebied, in vergelijking met de andere oude gewesten Vlaanderen en Brabant, kan waarschijnlijk grotendeels verklaard worden door de grotere afstand tot het centrum in Brussel en Mechelen. In alle hoofdstukken kan in meer of mindere mate een cesuur worden gelegd rond de aanvang van de heerschappij van (de latere) Karel V in 1515. Vooral vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw zijn er veranderingen waar te nemen die uiteindelijk een situatie schiepen waarin de onderdanen zich langzaam distantieerden van de vorst en zijn vertegenwoordigers.

De Hollandse edelman Jan van Egmond wist als geen ander gebruik te maken van de verschillende opvolgingscrises, die er voor zorgden dat de grip van het centrale niveau op de verschillende gewesten verslapte. Zijn stadhouderschap duurde het langst, besloeg de twee regentschappen van Maximiliaan (1482-1494, 1506-1515) en de regering van Filips de Schone (1494-1506) en kende de meeste invloed van de ambtenaren zelf op de benoemingen. Een aanzienlijk aantal individuele raadsheren liet zich nog gelden op de dagvaarten. Dit had onder andere te maken met het hoge aantal adellijke raadsheren dat ook als afgevaardigde van de edelen in de Staten van Holland mocht optreden. Na een periode van relatieve rust onder Filips de Schone hadden de ambtenaren hun handen vol aan oorlogscoördinatie tijdens de Gelderse oorlog vanaf het begin van de zestiende eeuw. Floris van Egmond, de neef van Jan, profileerde zich rond die tijd als plaatsvervanger van de stadhouder en wist een uitgebreide clientèle op te bouwen. De Gelderse oorlog, en later ook de ketterbestrijding, maakten een brede inzetbaarheid van de verschillende ambtenaren noodzakelijk om alles in goede banen te leiden. Dit heeft een beter afgebakend takenpakket van de ambtenaren verhinderd en er mede voor gezorgd dat de taken van het Hof van Holland niet beperkt werden tot het rechtspreken.

De Raad was tijdens het stadhouderschap van Jan van Egmond grotendeels Kabeljauwsgezind. De macht van het centrum was zwak en Jan van Egmond en zijn Kabeljauwse netwerk wisten veel zaken en benoemingen naar eigen goeddunken te dirigeren. Nog tot aan het eind van zijn stadhouderschap probeerde Jan van Egmond Hoekse elementen uit de Raad te weren, zelfs al was de openlijke partijstrijd toen al bijna 25 jaar voorbij. Het resultaat was dat vooral personen gelieerd aan één van de Kabeljauwse voormannen de hogere functies wisten te bemachtigen. Jan van Egmonds optreden was vaak eigenzinnig, waardoor de indruk ontstaat dat hij zich weinig aantrok van wat de mensen op centraal niveau beslisten over 'zijn' stadhouderschap. Het autonome gedrag van Jan van Egmond kwam onder andere naar voren bij twee belangrijke hervormingen die tijdens zijn ambtsperiode geschiedden; die van de Rekenkamer in 1495 en die van het Hof in 1510. Bij de hervorming van de Rekenkamer werd twee rekenmeesters de deur gewezen, vermoedelijk door toedoen van collega Lucas van Teilingen. De twee meesters die niet uitblonken in kunde, Tielman Oom van Wijngaarden en Dirk van Rijswijk, moesten het veld ruimen voor mannen die waarschijnlijk bekwamer waren. Toen Kabeljauw Tielman Oom van Wijngaarden zich verzette tegen zijn ontslag, steunde Jan van Egmond hem echter volmondig.

Bij de hervorming van de Raad in 1510 werd ook een professionalisering van de instelling voorgestaan door de taken beter te definiëren en op te treden tegen het gedrag van een aantal ambtenaren. Jan van Egmond werd specifiek verboden mensen uit eigen beweging te benoemen. Bezoldigde raadsheren mochten geen nevenfuncties meer bekleden. De verschillen in salaris tussen adellijke en niet-adellijke raadsheren werd opgeheven. Twee raadsheren verdwenen van het podium en met

de jurist Nicolaas Everaerts kwam er voor het eerst sinds decennia weer een president. Jan en Floris van Egmond waren weinig blij met de president en het gevoel was waarschijnlijk geheel wederzijds. Eén van de ontslagen raadsheren, Floris Oom van Wijngaarden Jansz., had zijn vertrek mede te danken aan de weerzin die hij had opgewekt bij enkele leden van de Staten van Holland. Alsof er niets gebeurd was, schoof Jan van Egmond hem echter vier jaar later opnieuw naar voren voor een vacature van raadsheer.

Het neerleggen van het stadhouderschap door Jan en Floris van Egmond in 1515 is het meest duidelijke teken van de cesuur die de meerderjarigverklaring van de latere Karel V betekende. Verbondenheid met (van oorsprong) Hoekse of Kabeljauwse voormannen was toen voor het eerst sinds het aantreden van Filips de Goede geen factor meer bij de benoemingen. De jaren 1515-1517 zijn de enige jaren waarin de latere Karel V of zijn naaste adviseurs zich actief bezighielden met het benoemingsbeleid in Holland. Het aantreden van Karel betekende een schoonmaak onder de zittende ambtenaren. Het is niet duidelijk in hoeverre lichte dwang op de Van Egmonds is uitgeoefend, maar het resultaat was dat ze het stadhouderschap resigneerden aan Hendrik van Nassau. Een aantal raadsheren, de advocaat-fiscaal, de bewaarder van de charters en registers en een bezoldigde secretaris kregen te horen niet in hun ambt gecontinueerd te worden. De meeste ontslagen ambtenaren protesteerden echter met succes tegen deze gang van zaken. Met het verdwijnen van de Van Egmonds was ook de weg vrij voor de meest invloedrijke raadsheer van zijn tijd, Gerrit van Assendelft, tegen wiens aanstelling Jan van Egmond nog had geprotesteerd. De nieuwe stadhouder, Hendrik van Nassau, nam bovendien zijn vertrouweling Frederik van Renesse mee naar Holland. Frederik ging samen met rekenmeester Vincent Cornelisz. een buitengewoon belangrijke rol spelen tijdens de stadhouderschappen van Hendrik van Nassau (1515-1522) en Anton van Lalaing (1522-1540).

Stadhouder Anton van Lalaing had vanaf het begin van zijn aantreden geen eenvoudige taak in Holland. Meteen na zijn aanstelling gingen er stemmen op in de Staten om de vorst te verzoeken om een stadhouder die, in tegenstelling tot Anton, permanent in Holland resideerde. Een veelvuldig absente stadhouder zou echter de normale situatie worden. Onder Antons stadhouderschap zorgden kwesties over de ketterbestrijding en de 'congie' voor grote problemen tussen de vorst, zijn vertegenwoordigers en de onderdanen. De frequente woede-uitbarstingen van Anton tijdens bijeenkomsten van de Staten van Holland zijn berucht. Frederik van Renesse was vaak succesvol in het sussen van de gemoederen tussen stadhouder en Staten, maar verdween na circa 1530 van het podium. Rekenmeester Vincent Cornelisz. wist ondertussen zijn positie te verstevigen met zijn benoeming tot gecommitteerde van de financiën in Brussel in 1531.

De ketterbestrijding, die vanaf 1525 losbarstte, zou uiteindelijk de voornaamste reden zijn voor de Opstand. De normale rechtsgang werd bemoeilijkt door de tijd die de raadsheren en procureur-generaal kwijt waren met het vervolgen van ketters.

Gedurende de onderzochte periode werden de ambtenaren niet geselecteerd op hun geloofsgezindheid en voor een aantal 'verdachte' personen als raadsheren Gerrit van Assendelft, Abel van Coulster en Jan Benninck, speelde de Reformatie überhaupt nog geen rol op het moment van hun aanstelling. Wellicht was de vervolgingsijver mede hierdoor niet zo groot als door de centrale regering gewenst was. De machtspositie van Gerrit van Assendelft lokte misschien beschuldigingen van ketterij uit, maar zorgde er ook voor dat hij niet eenvoudig aan de kant kon worden geschoven. Het is in ieder geval zeer aannemelijk dat Gerrit sympathie koesterde voor een ketter als Angelus Merula. Toen de wederdopers een gevaar vormden voor de bestaande orde werd het optreden van de Raad harder. De raadsheren toonden weinig medelijden met de leiders van de wederdopers, maar hadden wel moeite met het ter dood veroordelen van hun volgelingen. De correspondentie van de speciale commissarissen betreffende de ketterbestrijding en van de procureur-generaal is een duidelijke getuige van de weerzin waarmee ze hun taken uitvoerden en van de haat die hun optreden opwekte.

Uit hoofdstuk 4 kwam naar voren dat na het tijdperk van Van Egmond (1483-1515) nog maar een beperkt aantal ambtenaren een belangrijke rol speelde bij de onderhandelingen met de Staten van Holland. In het algemeen wordt in het tweede kwart van de zestiende eeuw een strikter onderscheid gemaakt tussen ambtsuitoefening voor de vorst en voor de Staten. Terwijl voorheen de ambtenaren moeiteloos van dienst aan de Staten in dienst van de vorst overgingen, en soms andersom, gebeurde dit nog zelden. Uiteindelijk bleven de adellijke raadsheren de belangrijkste link vormen tussen het Hof en de Staten, maar door een terugloop van het aantal Hollandse edellieden in de Raad (Floris Oom van Wijngaarden Florisz. †1532, Jan van Duivenvoorde †1543, Abel van Coulster †1548, Gerrit van Assendelft †1558) werd de band steeds dunner. Ook het sociale aanzien, en daarmee de informele macht, van de ambtenaren uit stedelijke elites was kleiner dan die van hun adellijke voorgangers. Steeds meer ambtenaren groeiden op in Den Haag in ambtenarenfamilies. De 'verhaagsing' van de ambtenaren betekende een minder persoonlijk contact tussen gewestelijk en lokaal niveau omdat er minder bindingen waren met de steden. De connecties van de ambtenaren met de steden waar hun wortels lagen verwaterden desalniettemin slechts langzaam.

Van de invloedrijke makelaars uit de eerste helft van de zestiende eeuw bleef na 1550 alleen nog president Gerrit van Assendelft over. Tijdens het stadhouderschap van Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558) kwamen hij en zijn netwerk echter onder vuur te liggen. De Vlaamse raadsheren bij het Hof van Holland, Willem Snouckaart en Geleyn Zegers, richtten zich tegen de 'gevestigde orde' van Gerrit van Assendelft en zijn rechterhand Cornelis Suys. Willem en Geleyn vielen in het bijzonder de informele praktijken waarvan de laatste twee zich bedienden aan. Ook de familiebanden die Cornelis Suys had in alle Hollandse instellingen moesten het ontgelden. De stadhouder trok voor zover bekend geen partij in dit conflict.

Willem Snouckaart had duidelijk minder last van loyaliteitsconflicten dan de gevestigde orde, die naast vorstelijk ambtenaar ook 'Hollands' was en de belangen van de onderdanen niet uit het oog verloor. Met zijn strenge onderzoek naar het verkeerd opgeven van de twee tienden begon in 1549 een lang slepend conflict tussen hem, de Staten van Holland en enkele leden van de Raad. Terecht wees hij op de (mogelijke) problemen die konden ontstaan als één netwerk een meerderheid kon halen in de instellingen. Mannen als de Van Egmonds, Gerrit van Assendelft en Vincent Cornelisz. waren echter van groot belang voor de vorst. Juist omdat zij veel connecties op lokaal niveau hadden, wisten zij de verhouding tussen vorst en onderdanen te stroomlijnen. Er ontstonden problemen met de onderdanen op het moment dat het informele van dergelijke handelingen onder vuur kwam te liggen van heren buiten de gevestigde orde. Mannen die de rol van makelaar niet wisten te spelen, zoals Willem Snouckaart, waren uiteindelijk onhoudbaar in hun positie.

De 'crisis Snouckaart' moet voornamelijk gezien worden als een conflict dat voortkwam uit de spanning die ontstond door de voortgaande formalisering van wat wel en niet was toegestaan op het vlak van potentieel tegenstrijdige loyaliteiten. Dergelijke praktijken waren vermoedelijk in eerdere decennia nog veel gewoner, maar de details daarvan worden grotendeels aan het oog onttrokken omdat daar nog weinig conflicten over speelden. Bij deze episode komt nog eens duidelijk naar voren hoe geleidelijk de werkelijke scheiding tussen Hof en Staten van Holland was. Reorganisaties van het Hof konden geschieden op aandringen van de Staten, die echter op hun beurt weer beïnvloed konden zijn door leden van de Raad. Hierdoor konden plannen en wensen afkomstig van zowel de Raad als van de Staten door dezelfde instellingen overschrijdende netwerken tot stand komen.

De invloed van een ambtenaar was niet noodzakelijkerwijs gebonden aan de functie die hij bekleedde. De belangrijke rol van Gerrit van Assendelft is uit zijn ambt te begrijpen. Vincent Cornelisz. en Frederik van Renesse hadden uit hoofde van hun functie echter niet noodzakelijkerwijs iets te zoeken op de Statenvergaderingen. Deze heren bekleedden niet alleen zelf hoge ambten, maar ook de mannen uit hun netwerken namen een aanzienlijk deel van de functies in de instellingen van de vorst in. Hun positie was daardoor zo sterk dat ze bij alle belangrijke zaken in Holland hun invloed konden laten gelden. Omdat zij net als de stadhouders toegang hadden tot de macht op centraal niveau, mochten zij zich verheugen in de giften van de onderdanen. Hoe geoorloofd het aannemen van bepaalde geschenken was, werd echter steeds meer een punt van discussie in de loop van de zestiende eeuw. De vorst begunstigde de invloedrijke ambtenaren ook omdat hij zo op zijn beurt toegang kreeg tot hun netwerken binnen de vorstelijke instellingen en op lokaal niveau.

De vorst had mannen buiten de gevestigde netwerken moeten benoemen om te voorkomen dat de ambtenaren zich een te grote mate van zelfstandigheid gingen aanmeten. In de praktijk was het echter vrijwel ondoenlijk om de gevestigde orde te

passeren. De benoemingen van mannen die niet gelieerd waren aan de bestaande elites, voornamelijk mannen van buiten Holland, veroorzaakten vaak problemen zoals de 'crisis Snouckaart' aantoont. Aan het begin en in het midden van de zestiende eeuw probeerden de Staten, wellicht op instigatie van leden van het Hof van Holland, de allochtonen uit de instellingen te weren. Hoewel teveel machtsconcentratie bij de ambtenaren een ondermijning betekende van het vorstelijke gezag, hielden die zelfde heren de weerstand van de onderdanen binnen de perken. Als ware bemiddelaars hadden ze zowel oog voor de belangen van de vorst als voor het standpunt van de onderdanen. De ambtenaren wisten bijvoorbeeld bij ieder bedeverzoek van de vorst met pijn en moeite de bedragen los te krijgen. De ambtenaren zagen desalniettemin ook in dat een onbelemmerde doorgang van de handel noodzakelijk was voor de onderdanen om de beden op te kunnen brengen en wisten de landvoogdessen daar ook deels van te overtuigen. De gewestelijke ambtenaren verhinderden bijvoorbeeld samen met de Staten van Holland en enkele centrale ambtenaren de 'congie' op de granen. De rol van de minder prominente ambtenaren kwam sterker naar voren bij het overhalen van de individuele steden om hun medewerking te verlenen. Soms ging een stad pas overstag na het verkrijgen van bepaalde garanties, zoals een korting in de bede, van een ambtenaar met wie de stad een goede band had. Ook op stedelijk niveau waren het dus vaak persoonlijke contacten en informeel overleg die de doorslag gaven.

Het respect dat Karel V en Maria van Hongarije hadden in de Nederlanden en dat Filips II moest ontberen, is vaak aangehaald als één van de redenen van de grote weerstand tegen zijn beleid. Op gewestelijk niveau was het verdwijnen van de 'grote mannen' wellicht net zo belangrijk. Gerrit van Assendelft was bij zijn dood in 1558 de laatste van de 'mannen met macht' naast de stadhouders in Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw. De vele Kabeljauwse edelen aan het eind van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw, Vincent Cornelisz. (†1550), Frederik van Renesse (†1538) en in mindere mate Joost Sasbout (†1545) en Reinier Brunt (†1539) waren hem al voorgegaan. Het gat dat zij achterlieten werd gevuld door mannen uit het netwerk van Gerrit van Assendelft, zoals Cornelis Suys en Arnoud Sasbout. Zij misten echter het benodigde aanzien en prestige, het sociale en daaruit voortvloeiende symbolische kapitaal, dat hun voorgangers wel hadden. De Staten van Holland opereerden zelfstandiger en gingen door de inbreuk op gezamenlijke privileges steeds meer één front vormen.

In de eerste helft van de zestiende eeuw waren de pijlers ondermijnd die de relaties tussen vorst en onderdanen in stand hielden, door de strengere naleving van bestaande regels, de formalisering van procedures en de scheiding van de verschillende invloedssferen, langzaam doorgevoerd en soms weer teruggedraaid in een ingewikkeld samenspel tussen vorst, Hof en Staten. Op het moment dat Willem van Oranje de Opstand inleidde, ontbeerde de vorst daardoor een groep Hollandse ambtenaren die een succesvol tegenwicht konden vormen. Het Habsburgse rijk

kon door *imperial overstretch*, chronische geldproblemen en ketterbestrijding ook in de tweede helft van de zestiende eeuw nog niet zonder de makelaars, die vanaf de Bourgondische tijd de verhoudingen tussen vorst en onderdaan succesvol hadden weten te stroomlijnen.

Epiloog: verbonden voor de Opstand?

Verschillende conflicten in de jaren vijftig van de zestiende eeuw zijn aangewezen als voorbode van de Nederlandse Opstand. Het ging om interne problemen in Amsterdam, conflicten over de kettervervolging in Friesland en het gebrek aan medewerking dat de onderdanen in Groningen gaven.[1] Het is echter zeer de vraag in hoeverre deze conflicten werkelijk anders waren dan die in de voorgaande decennia. Verschillen van mening over de kettervervolging waren er in Holland al vanaf de jaren twintig, met regelmatig terugkerende opstootjes. Toenemende fiscale druk en handelsbelemmeringen deden de leden van de Raad al vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw vrezen voor rebellie.[2] De voorgenoemde conflicten zijn bovendien vrij onschuldig in vergelijking met werkelijke 'opstanden' zoals de Jonker Frans-oorlogen (1488-1490), de opstand van het Kaas- en Broodvolk (1491-1492) en de wederdopers in de jaren dertig, met als dieptepunt de inname van het stadhuis in Amsterdam (1535). Pas na de jaren vijftig leidde een combinatie van lang lopende fricties en ongelukkig handelen van Filips II tot onomkeerbare problemen.

De gewestelijke ambtenaren wisten ondanks de moeilijkheden in de ketterbestrijding en de financiële eisen van de vorst tussen 1483 en 1558 nog een redelijke verhouding tussen vorst en onderdanen te handhaven. Desalniettemin was de Opstand mede het gevolg van veranderingen in de maatschappij die zich al in de eerste helft van de zestiende eeuw voordeden. De eerste tekenen van een algehele 'omslag' in Holland die uiteindelijk een situatie creëerde waarin de Opstand kon gedijen, waren er vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw. Rond 1525 zien we de langzame 'scheiding' tussen Hof en Staten, het optreden van de laatste invloedrijke makelaars, de steeds duidelijker wordende fysieke afstand tussen vorst en onderdanen, de ketterbestrijding en de explosief groeiende geldnood door de oorlogen. Het

1 Postma, 'De mislukte missie', 1.

2 Vanaf 1513 was er een conflict tussen Dordrecht en de andere Hollandse steden over het aandeel dat de stad moest betalen in de verponding. De pensionaris van Dordrecht, oud raadsheer Floris Oom van Wijngaarden Jansz., verdedigde de rechten van de stad zo fanatiek dat stadhouder Hendrik van Nassau het idee kreeg dat de Dordtenaren zich wel eens onder een andere heer zouden kunnen stellen als ze hun zin niet kregen. Hendrik deed hierover zijn beklag en het uiteindelijke resultaat was dat Floris Oom van Wijngaarden uit Dordrecht werd verbannen door de vorst. Ter Braake, 'Korte biografie', 70-71. In 1532 schreef Anton van Lalaing aan de landvoogdes over de grote nood waarin Holland verkeerde en de noodzaak van een vrije handel, omdat de Staten anders wel eens een andere vorst zouden kunnen zoeken. De Iongh, *Maria van Hongarije* II, 41. In 1544 waren de raadsheren bang dat er rebellie kon uitbreken onder het gewone volk door de slechte economische omstandigheden en het bedeverzoek van de vorst. Audiëntie, inv. nr. 1646:1, Raad van Holland aan Maria van Hongarije (26 mei 1544).

verdwijnen van de directe link tussen vertegenwoordigers van de vorst en vertegenwoordigers van de onderdanen en het natuurlijke verloop van de machtsmakelaars maakten de ketterbestrijding en beden van de vorst minder goed te verdedigen tegenover de onderdanen. De combinatie van moeilijkere omstandigheden en minder invloedrijke ambtenaren zorgde uiteindelijk voor een onhoudbare situatie in Holland.

De verwijdering tussen Hof en Staten van Holland leidde ook tot een zelfstandiger optreden van de Staten, wat weer een ondermijning betekende van de bemiddelende rol die de ambtenaren konden spelen. Doordat de centrale regering de privileges van de Hollanders continu schond, gingen de Staten van Holland één front, of politiek lichaam, vormen.[3] Tegen het einde van de eerste helft van de zestiende eeuw had de aanhoudende belastingdruk door oorlogen er voor gezorgd dat de Staten het recht verwierven om zelf de belasting te innen. De Staten werden hierdoor zelfbewuster en invloedrijker.[4] In 1557 was er een geschil over het publiceren van een ordonnantie van de Staten over de inning van het morgengeld, waarbij mensen die weigerden door de Staten zelf ter verantwoording zouden worden geroepen. Volgens de Raad leek het er op dat de Staten 'die jurisdictie van de coninclijke majesteit daer bij zouden poegen te usurperen'. Filips II besloot echter dat de Staten voortaan publicaties met betrekking tot het innen van de beden in zijn naam mochten publiceren, wat een duidelijke overwinning was voor de Staten.[5] Het Hof van Holland werd in de communicatie tussen centraal niveau en de onderdanen steeds meer buiten spel gezet en verloor veel van de mogelijkheden tot bemiddeling.

In de jaren zestig kon president Cornelis Suys niet hetzelfde respect afdwingen als zijn voorganger Gerrit van Assendelft.[6] Gerrit van Assendelft was een edelman die zijn plaats in het Hof verwierf door dienstbaarheid aan de vorst, terwijl Cornelis zijn functie vooral te danken had aan zijn geboorte in een ambtenarenfamilie. Gerrit had als edelman ook een stem in de Staten van Holland, welke dubbelrol niet voor Cornelis was weggelegd. Vermij oppert de mogelijkheid dat edelen uit de gewestelijke instellingen geweerd werden om te voorkomen dat er ook leden van de Staten van Holland in deze colleges zaten. De edelen zouden daar niet tegen geprotesteerd hebben omdat ze nu ook invloed konden uitoefenen in de machtiger geworden Staten.[7] Van een doordacht beleid van de centrale regering om edelen te weren is echter niets bekend. Het is waarschijnlijker dat de edelen zelf niet meer

3 Tracy, *Holland under Habsburg rule*, conclusion.

4 Koopmans, *De Staten van Holland*, 15, 57, 65; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 182; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 181, 196; Idem, *A financial revolution*, 75, 87, 101.

5 Audiëntie, inv. nr. 1704.1, f. 75r (Raad van Holland aan de president van de Geheime Raad, 24 september 1557), f. 82r (Filips II aan de Raad van Holland, 28 september 1557); *Sandelijn III*, 43-44, 68-69, 85-86, 127-128. *Van der Goes*, 9 oktober 1557, 5-7 februari 1558; HvH, inv. nr. 38, f. 70v-71r. Het kwam vaker voor dat vorstelijke vertegenwoordigers grepen naar het topos van 'usurpatie van de vorstelijke macht', zodra zij zich door een andere groep in het nauw voelden gedreven. Molas Ribalta, 'The impact of central institutions', 23.

6 Zie ook: Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 192.

7 Vermij, 'De Staten van Holland', 223.

geïnteresseerd waren in de functies in de gewestelijke instellingen, die nog weinig prestige met zich meebrachten en steeds meer gemonopoliseerd werden door juristen uit de ambtenarendynastieën.

De invloed van charismatische figuren was niet alleen op gewestelijk niveau tanende. Karel V en Maria van Hongarije konden nog steunen op een respect en vertrouwen dat Filips II moest ontberen. Net als zijn overgrootvader Maximiliaan van Oostenrijk werd Filips II als een buitenstaander gezien. Maximiliaan kon zich nooit geheel van zijn Duitse imago bevrijden, terwijl Filips II in alle opzichten de indruk gaf vooral een Spaanse vorst te zijn, mede door zijn onvermogen Nederlands of fatsoenlijk Frans te spreken.[8] Het is geen toeval dat de eerste regeringsjaren van beide mannen vergelijkbare problemen kenden, waarbij Filips II niet het geluk had dat een zoon die wel als natuurlijke vorst werd beschouwd de scepter kon overnemen. Wellicht waren ook de verwachtingen hoger bij Filips II. Hij was immers de legitieme heerser, terwijl Maximiliaan nooit meer dan een regent was.

Juist op het moment dat Filips II aan de macht kwam waren de problemen door de belastingen en ketterbestrijding groot. Hij joeg de edelen tegen zich in het harnas door zijn pogingen de invloed van de Raad van State te verkleinen. Met zijn harde optreden tegen ketterij bleef de vorst de protesten van de onderdanen aanwakkeren en de loyaliteit van zijn ambtenaren onder druk zetten. Zowel de hoge edelen als de verschillende Staten stonden een mildere aanpak voor. Een samenwerking was dan ook het logische gevolg. Na de beeldenstorm in 1566 vertrouwde Filips de Nederlanden toe aan de hertog van Alva onder wiens harde optreden twee jaar later de Opstand uitbrak.[9]

In 1568 werd voormalig Hollands raadsheer Gerrit van Renesse in Utrecht onthoofd omdat hij zou heulen met de calvinisten.[10] Hij is de enige bekende 'martelaar' uit de onderzoekspopulatie die gevallen is tijdens de Opstand. Over het algemeen bleven de ambtenaren in de Haagse instellingen trouw aan de vorst. De raadsheren waren gehaat bij de geuzen van wie ze velen (ter dood) veroordeeld hadden. Ook de heren van de Rekenkamer waren niet populair door hun betrokkenheid bij financiële zaken. In juli 1572 vluchtte het personeel van het Hof en de Rekenkamer eerst naar Rotterdam, om vervolgens in Utrecht neer te strijken. Slechts één raads-

8 Blockmans, *Keizer Karel V*, 20; Koenigsberger, 'Patronage, clientage', 141, 143; Rodríguez-Salgado, *The changing face*, 36; Rosenfeld, *The provincial governors*, 246.

9 Voor de verslechterde verhouding tussen Filips en de hoge edelen: Baelde, *De Collaterale Raden*, 171, 179, 183-185, 190, 213; Idem, 'Edellieden en juristen', 49; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 250; Rosenfeld, *The provincial governors*, 221, 249-250.Voor de ketterbestrijding als voornaamste reden van de Opstand: *Divisiekroniek*, deel II f. 154v; Duke, *Reformation and revolt*, xi; Koenigsberger, *Monarchies*, 204; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 346-347; Vermij, ''s Konings stadhouder', 50; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, passim. Zie voor de verzwaring van de maatregelen onder Filips II: Goosens, *Les inquisitions* I, 88-113. Voor de toenadering tussen de edelen en de Staten: Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 176, 214; Rosenfeld, *The provincial governors*, 255-257; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 180; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 30-31. Voor de beeldenstorm en het optreden van Alva: Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 7; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 39.

10 Van der Aa, *Biographisch woordenboek* xvi, 250-251; De Bruin ed., *Encyclopedie van Zeeland* II, 565.

heer en een beperkt aantal andere ambtenaren bleven in Den Haag achter. Het uitgeweken Hof was vanuit Utrecht verantwoordelijk voor de Spaansgezinde delen van Holland. Omdat de justitie in de rest van Holland nu stil lag werden de raadsheren desalniettemin door de opstandelingen verzocht, op straffe van verbeurte van ambt en goederen, terug te keren. Omdat de ambtenaren bleven waar ze zaten, benoemden Willem van Oranje en de Staten nieuwe raadsheren. De Staten trokken de bestuurlijke bevoegdheden van het nieuw opgerichte Hof van Holland zoveel mogelijk naar zich toe, waardoor de instelling nog voornamelijk als rechtbank fungeerde.[11]

11 Koopmans, *De Staten van Holland*, 12, 134-135; Smit, 'De omzetting', 180-181, 191-194, 199-200, 203, 206, 215; Idem, 'Bijdrage', 38-40. Slechts raadsheer Adriaan van der Houff, griffier Bartout Ernst, en de secretarissen Cornelis van der Wolf, Joost van Dam, Claude de Glarges en François Valkestein bleven in Den Haag. Van de raadsheren uit de populatie waren alleen (inmiddels) president Cornelis Suys en raadsheren Dominicus Boot en Arnoud Nicolai nog actief. Arnoud Sasbout was in die tijd kanselier van Gelre. Oorspronkelijk bleef hij een aanhanger van Filips II, maar later sloot hij zich aan bij de Opstand.

Summary

Justice and Accountability. The officials at the Council of Holland and Chamber of Accounts in The Hague in the Habsburg period (1483-1558)

The Burgundian dynasty acquired the county of Holland and Zeeland during the second quarter of the fifteenth century. The new count left the government and justice in the hands of a stadtholder (governor) and a Council in The Hague. During the course of the fifteenth century the Council became more of a well defined institution with specialised officials. The auditing of the accounts of local officers was left in the hands of the masters of the newly created Chamber of Accounts (1446). The marriage of Mary of Burgundy, sole heir of the Burgundian Netherlands, with Maximilian of Habsburg (1477) and her death five years later were the first steps towards a complete change of character of the type of prince the count of Holland and Zeeland would eventually become. In about four decades the count changed from a ruler over just the Burgundian Netherlands, to someone who was also German Emperor and King of Spain. The expansion of power and territory Charles the Bold (†1477) had tried to achieve with warfare was nothing compared to the lands and titles his great-grandson Charles V (1500-1558) united in one person, thanks to a combination of marriages and dynastic coincidence. Even though Charles V was considered a 'natural ruler' by his subjects in Holland and Zeeland, his priorities clearly lay elsewhere.

This research is about the representatives of the count of Holland and Zeeland in the Habsburg period, starting with stadtholder Jan van Egmond (October 7th 1483) and ending with the death of stadtholder Maximiliaan van Bourgondië (June 4th 1558). This timeframe also covers the two regencies of Maximilian of Habsburg (1482-1494, 1506-1515) and the rules of Philip the Fair (1494-1506) and Charles V (1515-1555). The questions which are addressed concern who the representatives of the count were, how they acquired their office, what their duties were and how they performed them, and what this meant for the relationship between the prince and his subjects. The role of the officers as intermediaries, or brokers, is one of the recurring themes of the book. In a society which could not yet fully function with

strict rules imposed by the centre, the prince and his regent and officers in Malines and Brussels, the officers played the role of brokers, smoothing the relations between prince and subjects through the use of informal means.

The Council of Holland, in theory presided by the stadtholder, was tasked with administrating justice as the highest court of the province and ensuring the rights of the ruler were observed in general. The Chamber of Accounts was responsible for auditing the accounts of the local officials and maximizing the profits from the count's domains. The growing physical distance between the ruler and his subjects resulted in a less personal kind of rule and also a more visible discrepancy between the interests of the prince and those of the people of Holland and Zeeland. The Habsburg wars were bad for the Holland trade, which resulted in less willingness to pay the subsidies to the prince ('beden' or 'aides'). The Reformation and the subsequent persecution of heretics caused chaos and dispute over the ignored privileges of the major cities of Holland. The officers of the Council of Holland and Chamber of Accounts played an intermediary role between the prince and the subjects, trying to reconcile the interests of both 'sides', but in name always having to side with the count.

More than anything else, the representatives of the prince are at the heart of every chapter. I made use of the prosopographical method to acquire a complete picture of the men representing the prince, limiting myself to the most prominent among them. For the Council of Holland they were the stadtholder, president, councillors, attorney- and solicitor-general, keeper of the charters, registrar and secretaries. In the Chamber of Accounts the masters and auditors were most important. I gathered information about age, studies, work experience, social and geographical background and networks to discover just who the people were that managed to obtain a position in service of the prince. I started with the assumption that the functioning of an institution is dependent on the way the people working there perform their duties, and that the way a person acts in an office can be partly explained by his external character traits. Someone from Flanders for example is less likely to respect the privileges from the cities of Holland, than someone who was raised there and first worked for them as a pensionary. A nobleman without any legal background is more likely to rely on informal networks than a *doctor* in law.

Naturally, a group picture alone does not suffice to give a satisfying answer to the posed questions. Considerable attention was also paid to the institutions, the available functions, recruiting mechanisms, and the way the officers could play an intermediary role between the prince and his subjects. Since it is hard to trace individual influence during court matters and the auditing of accounts, the emphasis here lies on the administrative duties, even though the other tasks are included whenever relevant and possible. The most difficult matters with which the officers dealt were subsidies ('beden'), trade and heresy.

The backbone of the research is formed by serial material such as accounts (from officers of the prince or the subjects) which were used to determine my research po-

pulation (164 officers) and in which I could find data concerning the holding of offices, institutional changes and gifts. Other important serial documents were sentence books of the Council of Holland and Great Council of Malines, which often provided detailed information on the officers involved in a lawsuit. In the so called 'vroedschapsresoluties', decisions made by the city councils, I could find information on the early 'dagvaarten', meetings of the States of Holland during which representatives of the prince and of the subjects met. For the reign of Maximilian and his daughter Margaret as regents for the minor Charles V, there is correspondence in the archive of Lille, for the bigger part already published in the nineteenth century.

The amount of available source material expands rapidly around the second quarter of the sixteenth century. Most importantly there is the increasing amount of correspondence between the Council of Holland and the central institutions for the Netherlands in Brussels and Malines, now kept in the 'Algemeen Rijksarchief' in Brussels. Special mention goes to the hundreds of letters from president Gerrit van Assendelft to stadtholder Anton van Lalaing (count of Hoogstraten) between 1525 and 1540. Also starting around 1525, there are the official recordings of the 'dagvaarten' from the advocates of the common land ('landsadvocaten') Aart and Adriaan van der Goes and the less formal travel diaries of individual pensionaries. For the heresy conflicts, the publication of relevant documents by Mellink and Frédéricq formed very useful resources.

In secondary literature the year 1531, in which new ordinances for the provincial councils in Flanders, Brabant and Holland were drawn up, is generally seen as a time of important institutional reformation. Here it is shown that for Holland the changes of 1531 went back, for the larger part, not only to the ordinance of 1522, but also to that of 1515 and smaller regulations in addition to those ordinances in between. Neither the count, nor the Council of Holland or States of Holland alone were the driving force behind the institutional changes. Such changes were instead driven by a dynamic process of negotiations and consultations between these entities and other related institutions. Even though the role of the Council as a court of justice was very important, it was occupied with administrative duties as well, and had a clear influence on the regulations from the count and regent.

In theory it always was the prince, or Maximilian as regent for his minor son and grandson, who appointed the officials. In reality the count usually made his decision by relying on the advice of his influential personal councillors or the stadtholder. Since the appointments were always personal, a new ruler was not obliged to keep the personnel of his predecessor in the institutions. Philip the Fair left the Council in peace when he came of age in 1494, but he did reorganise the Chamber of Accounts in 1495. Two of the masters were fired, probably on the instigation of their colleague Lucas van Teilingen. In the sixteenth century the aunt and sister of Charles V, regents Margaret of Austria (1507-1515, 1517-1530) and Mary of Hungary (1531-1555), could usually dispose of the patronage of distribut-

ing offices on the provincial level. The last years in which the ruler clearly put a personal mark on the appointments in Holland was in the period 1515-1517, after the future Charles V had come of age, but before he went to Spain. A number of officials of the Council of Holland were the victim of the young Charles' appointment strategies. He reduced several councillors ordinary to the status of councillor extraordinary, who only regained their position after heavy protests and only together with the newly appointed men.

A wide variety of recruiting mechanisms could play a role when there was a vacancy. The interference of one or more brokers to obtain an office was very frequent. The patron, usually the prince or the regent, could dispose of the office, while the broker could persuade the patron to give an office to a client of his own. There was also the possibility of 'resignatio in favorem' by which an officer could ask the patron, sometimes with the help of a broker, to give his office to a particular person, usually a friend, relative or maybe someone who offered him the necessary amount of money. When an officer had served the prince well in another capacity he could also obtain a 'promise' for the next vacancy of a particular office. It of course also was possible that different methods of applying for an office were used simultaneously by one person. In any of these cases one could, and usually would, make use of a broker.

It is hard to give a conclusive reason to explain why someone was chosen to become a princely officer. Some patterns could be distinguished however. The stadtholders all were from high nobility and personally chosen by the count. The presidents were of a less high status and usually chosen on recommendation of the regent. A necessary condition to become councillor ordinary was some work experience, often as councillor extraordinary, who did the same job without any wages. The councillors extraordinary often were in the 'waiting room', sometimes for a long time, until they were rewarded with an ordinary position. A degree in law also became an important factor, since the last councillor ordinary without such an education was appointed in 1503. Nonetheless, in 1539 the possibility of appointing a man without a degree in law as councillor ordinary was seriously discussed.

The councillors extraordinary more often had no relevant work experience than any other kind of officer. In the course of the sixteenth century they commonly were young graduates from university in the second half of their twenties, and born in a 'councillor dynasty'. There were also councillors extraordinary however, who were less frequently present in The Hague, were not necessarily university educated, and occupied themselves more with secondary tasks. For the late fifteenth century it seems that some men who presented themselves in the Council only did this because a higher officer asked them to and without having an official letter of commission from the count. In the second quarter of the sixteenth century we do not see any councillors extraordinary anymore who were not officially appointed. During the same time councillors extraordinary without a university background became an endangered species, with the last appointment of one such example in 1539.

Even though the activities of the Council were mainly focused on Holland, the officers were also responsible for Zeeland. The States of Zeeland therefore could insist that some people from their regions were appointed in the Council. Many councillors from Zeeland, though their number clearly is a minority, were among other reasons appointed because of their origins. In general the group of councillors was quite heterogeneous. Family networks, patronage, political preference, (university) education, origin and, especially until 1510, nobility, were all factors which could play a role in someone's appointment. None of these factors however were either necessary or sufficient. Only after 1555 the selection procedure for a vacancy in the Council was formalised on request of the States. The Council would nominate three candidates, after which the regent chose the most suitable candidate.

As a consequence of the prosecution of heretics since 1525 two officers became more important: the attorney-general and the receiver of the fines and confiscations. The attorney-general already had become increasingly significant after 1520 when the office was combined with that of solicitor-general and a degree in law became obligatory to exercise it. The attorney-general and his substitute were the leading figures in tracing the heretics and capturing them. The attorney-general therefore gained increasing liberties and rights from the count to be able to exercise his office well. In the second quarter of the sixteenth century there is also a process of 'emancipation' of the attorney's substitutes. Even though officially appointed by the attorney, he started to receive an official salary from the count and 'survived' his master in his office. The receiver of the fines and confiscations was responsible for paying the costs of the heretic imprisonment, the search parties and the executioner. At the end of the fifteenth century the office had been so unpopular that hardly any suitable candidate could be found to exercise it. Thanks to the heresy prosecution the salary and importance of the receiver increased in such a way that in 1540 there was a healthy competition for the next vacancy.

The office of secretary extraordinary caused some difficulties because it was used by some of the higher officers as a means to reward their clients. This led to an explosion of secretaries whose number was officially limited in 1525. Nonetheless, the maximum was superseded since the prince allowed some 'resignatios in favorem' and because many officers tried to help a clerk or family member to acquire the office. In addition to the fact that it was a normal procedure to try to help your friends and relatives to advance to higher positions, the councillors also had to take a secretary with them during their investigations in a lawsuit. It is only logical that they gladly took a friend or relative with them on their journeys. A familiar secretary had the benefit, besides pleasant companionship, that potentially questionable things which happened during the investigation stayed 'within the family'.

In the Chamber of Accounts the officers had more influence when a vacancy had to be filled than their colleagues in the Council. Because of the master-pupil relationship within the Chamber, the officers usually succeeded each other without

any problem. A lot of them began their career as clerk in the Chamber, and often as personal clerk of a master, after which they climbed to the ranks of auditor and then master. This mechanism also increased the importance of family relations, since personal clerks very often were younger relatives. Nonetheless almost half of the masters came from outside the Chamber when they were appointed. They had gained work experience as receiver, registrar or secretary. They often partly owed their appointment to the mediating of a broker.

While at the end of the fifteenth century there were still at least two nobles in the Council, who also earned a higher daily salary, the nobility lost its two fixed members and higher reward during the reformation of the Council in 1510. This did not mean that there were no more nobles in the Council, but that most of them had a legal background, and the ones who did not were, with one exception, councillors extraordinary who occupied themselves mostly with administrative duties. Hand in hand with a greater distance between the prince and his officers, the prestige an office brought with it seems to have diminished in the course of the sixteenth century. While the officers who lost their office in 1515, when Charles V came of age, were mainly complaining about the shame this brought on them and their relatives and friends, some decades later we see people refusing the office of councillor because they could earn more in the service of the subjects or as a private solicitor. The popularity of an office in service of the prince probably was higher at the beginning of the research period because of the prestige it brought with it, when the idea was still common that the Council was filled with the count's most trusted and noble advisors instead of lawyers.

Under stadtholder Jan van Egmond the civil war between 'Hoeken and Kabeljauwen' still played an important role for the recruitment of members for the Council. After the death of Charles the Bold (†1477) these two parties, dating back to the fourteenth century, were struggling for the power in the major cities in Holland. Eventually the Kabeljauwen led by Jan van Egmond were the victors, resulting in Maximilian choosing their side and appointing Van Egmond stadtholder in 1483. From this time on we see that the Council was occupied mainly by people who had manifested themselves as 'Kabeljauw' or were linked to one of the party's leaders. Van Egmond actively tried to place people from his 'Kabeljauw' network in the Council, but at the end of his era as stadtholder his influence was waning. After more than three decades of service as stadtholder, the ancient Jan van Egmond did not survive the personnel reforms in 1515 and he 'willingly' resigned his office to Hendrik van Nassau. Under the new stadtholder the nobleman Gerrit van Assendelft, who was, quite anachronistically, labelled 'Hoeks' and therefore unacceptable by Jan van Egmond, became councillor ordinary and would be one of the most influential men of his time.

While at the end of the fifteenth and beginning of the sixteenth century the negotiations with the representatives of the subjects of Holland, during the so called

'dagvaarten', seem to have been undertaken by a large variety of councillors, this task was left to a few influential officers in the second quarter of the sixteenth century. Next to the stadtholders and the presidents of the Council there were the possibly even more influential people such as councillor extraordinary Frederik van Renesse and master of the Chamber of Accounts Vincent Cornelisz.. It was not the power which was invested in them through their office that made them so successful, but the informal influence they had and the respect both the prince and the subjects had for them, making them the perfect intermediaries or brokers. The informal ties of a select group of officers therefore remained the key to success when the Holland subjects were called together for the 'dagvaarten'.

On a local level in the cities the personal ties of a larger group of officers could still be of importance. Councillors were often sent to the cities of their origin when they had to negotiate delicate matters. Once again, we see that it was not the office but the personal ties an officer had which were important to gain the favour of a city. We see the city of Gouda only committing to a 'bede' (subsidy) when attorney-general Reinier Brunt swore that the city would not be taxed any further. Trying to persuade a city to agree in the levy of a 'bede' usually was not the task of the attorney-general, but because Reinier had family in Gouda and had served there as a pensionary he was the right person to succeed in the negotiations – possibly the only one who could have. The power and position of the important men on regional and local level was also confirmed by the gifts they received from both the prince and the subjects.

At the end of the fifteenth and beginning of the sixteenth century, we see that there was a very thin line between the people representing the interests of the count and those of the subjects. Initially, neither the advocates of the common land (the 'landsadvocaat', who in theory represented the collective States of Holland) nor the pensionaries felt bound to serve only one master and shifted from service to the subjects to service of the count and sometimes even back again. Only gradually was the idea that a man could only serve one master institutionalised. Even though clear ties remained between the officers of the count and those of the subjects, more clear rules were drawn up about what was allowed, regarding potentially conflicting loyalties. Starting around the second quarter of the sixteenth century we see a gradual decline of the 'overlapping officers'. The decreasing influence of nobles in the Council was also a factor in this process. Noble councillors were also allowed to have a voice in the States of Holland as representatives of the nobles. During the course of the sixteenth century however, the number of councillors who could also speak for the nobles on 'dagvaarten' declined. After the deaths of Floris Oom van Wijngaarden Florisz. (†1532) and Jan van Duivenvoorde (†1543), the only one who could have such a 'double agenda', as representative of both the prince and the subjects, was president Gerrit van Assendelft. Being less connected to the Council, the States of Holland also became more aware and independent, making them a strong force to be reckoned with.

Another development that may have made the ties with the subjects grow weaker was the development of 'officer dynasties' in The Hague. Originally most officers came from one of the major cities of Holland and only resided in The Hague because of their office in service of the prince. When residence in The Hague became more obligatory, a lot of officials made the town their home where they raised children. These children in turn, often became the count's new officers. Even though they could still have strong ties with the city where their roots lay, the bonds grew thinner with every generation. Together with the more strict line between the officers and interests of the prince and those of the subjects, the possibilities of the officers to play the role of intermediaries diminished. This process was amplified by the lack of successors of powerful men like Frederik van Renesse (†1538), Vincent Cornelisz. (†1550) and Gerrit van Assendelft (†1558). The informal ties of the officers with the subjects grew thinner in a time when they were needed the most. So the irony was that the moment things became more rational and formal in Holland and Zeeland, it increased the chances of rebellion against unpopular measures of the count.

There were two main themes which could unite the officers of the prince with those of the subjects. One was the limitation of trade and export due to war or scarcity of grain, and the other was the prosecution of heretics. As a densely populated region with many cities and a limited surface of arable land, the population of Holland had to live on trade. Without the trade people suffered from poverty, famine and unemployment. One of the most disputed themes in the first half of the sixteenth century was the 'congie', a special license for the export of grain. The central government made several attempts to impose this export inhibition, but each time they were confronted with a front of representatives of the subjects and those of the prince on both regional (Holland) and central level (Brussels and Malines). The Holland officials in service of the count did not forget the interests of their fellow countrymen and had no hesitation in writing to the regent explaining that a certain measure was a bad idea since it was going to cause famine and misery and increase the chances of rebellion. This does not mean however, that with every trade inhibition or 'bede' imposed by the count, the officers of the regional institutions objected. More often than not they faced the representatives of the subjects to try to make them see the wisdom of the count's decisions.

The prosecution of heretics became a frequent subject on the agenda of the officers of the Council of Holland in the second quarter of the sixteenth century. It started with the death sentence of the first Holland martyr, Jan de Backer, in 1525 and continued until the measures against heresy became the prime reason for the Dutch revolt in 1568. Between this time the officers of the Council faced many problems with their conscience and, in particular, the rebellious nature of the Anabaptist movement. Because the officials were not always convinced that a repenting or 'seduced' heretic should be sentenced to death, they often tried to request le-

niency from the prince or regent. At times their pleas were answered, but often the regent and count told the officials to strictly follow the rules of the placards. During the highlights of the radical Anabaptist movement, the Westphalian city of Munster was taken in 1534, and the city of Amsterdam almost suffered the same fate in 1535. After the Amsterdam incident the members of the Council of Holland acted swiftly and without mercy when condemning the leaders of the Anabaptist movement there.

Despite their actions in Amsterdam, certain members of the Council of Holland were suspected to have sympathies for heretics themselves. This was not helped by the fact that some heretics claimed to have support in the ranks of the Council, and by the clement role the officials played in literary works about the first protestant martyrs. Regent Mary of Hungary took the accusations and rumours about the orthodoxy of the Holland officials serious and in 1536 president Gerrit van Assendelft had to answer for his supposed heretical beliefs. Even though he was acquitted after a thorough investigation from the attorney-general of the Great Council of Malines, new rumours spread and he was, together with councillor Abel van Coulster, once more under attack in 1539. Abel van Coulster was in later years even rumoured to be a follower of the Anabaptist leader David Joris. Nevertheless, no officer was ever convicted for heresy and none lost an office because of allegations made against him. Good catholic orthodoxy does not even seem to have been a concern when recruiting new officers, until the sixties of the sixteenth century. Zealous prosecution could however increase one's chances of promotion like substitute-attorney-general Jan van Dam proved when climbing to the office of master in the Chamber of Accounts.

During the 'era Van Egmond' (1483-1515), the influence of the stadtholder and other officers on appointments and how things were run in The Hague in general was significant. Besides the Kabeljauw influence, a lot of officers were able to do a successful 'resignatio in favorem'. After Van Egmond's time other networks than that of the (former) Kabeljauw party started to play an important role, both on a regional (Holland) and central (Brussels and Malines) level. The influential Frederik van Renesse for example, was in service of the new stadtholder Hendrik van Nassau when he followed him to The Hague. Gerrit van Assendelft also had a good bond with Van Nassau, even prior to his appointment as councillor. In the meantime however, Floris van Egmond, the nephew and substitute of the late stadtholder Jan van Egmond, still had a lot of influence in Holland and on the officials in the Hague, even if he officially had no connections with the regional institutions anymore. These connections resulted in very questionable, if not to say corrupt, behaviour from some of the clients of Floris van Egmond, when they put his interests above those of the count.

During the sixteenth century master Vincent Cornelisz. almost managed to create a monopoly for his sons and sons in law as officers in the Chamber of Accounts.

Despite the ordinances for the Chambers of Accounts in Lille and Brussels of 1541 and very possibly a similar one for The Hague in which such blood ties were forbidden, the Chamber in The Hague remained for a good part filled with relatives of Vincent Cornelisz.. A nobleman like Gerrit van Assendelft addressed Vincent, whose noble origins were in the best case quite vague, as an equal if not with reverence. His fame spread past the borders of Holland, resulting in gifts from many different sides and his appointment in the Council of Finance in Brussels. It is more likely that Vincent owed his appointments in Holland and in Brussels to his influence, than the other way around. Already before he became a master he was known as the 'Groote Vincent' (Great Vincent), where his nickname probably referred to his power rather than to his stature.

Not only Vincent Cornelisz managed to create an 'officer family'. Other good examples are the families De Jonge, with members in both the Council and Chamber of Accounts, Oom van Wijngaarden and Van Dam. In the letters of commission for the officers from these families it is sometimes directly stated that the appointment was made in consideration of the good services done by an older relative. When Klaas van Dam became too old to be the substitute of the attorney-general, he was allowed to resign that office to his son Jan and the office of secretary extraordinary to his son Willem. Family membership within the ranks of councillors was limited, however, in the ordinance of 1522, when it was stipulated that no fathers and sons, brothers or cousins could be members of the Council at the same time. At the beginning of the sixteenth century it was still possible for two cousins and a brother in law to be in the Council simultaneously (the cousins Floris Oom van Wijngaarden Jansz. and Florisz. and Jan van Duivenvoorde).

Too many family ties within the institutions and in other offices of the count were the main reason that councillor Willem Snouckaart, of Flemish origins, launched an attack on his colleague Cornelis Suys. According to him the regional institutions were so much 'monopolised' by the family and 'alliance' of Suys that they could always outvote the other members and get their way. Willem Snouckaart also scolded the 'alliance' of Suys because they acted as judges in cases concerning their own family members. The attack of Snouckaart on Suys was part of a bigger attack launched against president Gerrit van Assendelft, starting in 1554 and only ending in 1559 with the verdicts in two cases for the Great Council of Malines (one against Van Assendelft and one against Suys) when Van Assendelft had already passed away.

What had started as a list of complaints drawn up by Snouckaart and fellow councillor Geleyn Zegers against the States of Holland soon became an open attack on the position of Gerrit van Assendelft and his protégé Cornelis Suys. The two were accused of an unhealthily close collaboration with (some) members of the States of Holland, fraud, corruption, acceptance of gifts and unfair ruling in court. In short, the attack was pretty much targeted at all aspects of 'informal rule' which

is still seen in states with a not yet strongly developed centre. Snouckaart's attack does not mean that there were less of such practices before. We have already seen how the ties between officers of the prince and those of the subjects slowly diminished. The acceptance of gifts became less easily accepted and the number of family members in one institution was at least formally restricted. We must see Snouckaart's move, leaving the numerous personal grievances aside, as one of the many examples that practices which were perfectly 'acceptable' before, became questionable in the course of the second quarter of the sixteenth century. Snouckaart's complaints were taken seriously, but in the end Van Assendelft and Suys were acquitted. Snouckaart had failed, probably because the government could not do without exactly the informal connections he had launched an attack on.

The episode of Snouckaart versus Van Assendelft and Suys does show however, just how gradual the 'separation' of Council and States of Holland was. Even if officially stricter rules were formulated, informal ties between the Holland elites, whether as representative of the prince or the subjects, continued to play an important role. It also shows that the classic 'distinction' between Council and States may not tell much for earlier periods. Reorganisations of the Council could happen on instigation of the States, whose members however could have been influenced again by individuals from the Council. Plans and wishes coming from either the Council or the States could in reality be the initiative of the same institute overlapping networks.

The attack of Snouckaart also shows that at times the count or regent had to sail between a Scylla and Charybdis when appointing the officers. The best way for a prince to avoid his officials to act too independently was to appoint men from outside the established local or regional networks. The only problem was that the subjects usually objected to any 'foreign rule' and that foreign officers could not play the role of brokers as well as already established elites. In 1477 all foreign officers were banished from the Council of Holland on request of the States, but in the second quarter of the sixteenth century two men with origins in Flanders acquired a position in the Council. Because they were not part of the Holland networks, they most likely thanked their appointment to a broker on central level, which shows that the influence of local networks was less deciding than in the years under Van Egmond. The Chamber of Accounts was less protected from foreign influences than the Council. The appointment of 'foreigners' in the Chamber of Accounts caused some troubles at the beginning of the sixteenth century, resulting in the States of Holland not immediately recognising their authority after the death of Philip the Fair in 1506. While the established elites did not forget the interests of the subjects, a foreign councillor like Willem Snouckaart was less burdened by such conflicting loyalties. His strict investigation in a tax matter around 1550 was the start of the long conflict between him on the one side and the States and some members of the Council on the other.

The respect Charles V and his sister Mary of Hungary, as regent, enjoyed in the Burgundian-Habsburg Netherlands, and which Philip II, Charles' son and heir, lacked often is cited as one of the major reasons of resistance against his policy. On the provincial level the disappearance of the 'great men' possibly was just as important. With the death of Gerrit van Assendelft in 1558 the last man with a lot of informal power next to the stadtholders had gone. Vincent Cornelisz. (†1550), Frederik van Renesse (†1538) and to a lesser extend Joost Sasbout (†1545) and Reinier Brunt (†1539) had preceded him. They were worthy successors of the men who had built a powerful position under the Van Egmonds, like receiver-general Thomas Beukelaar (†1516) and the family Oom van Wijngaarden (Floris Florisz. †1532).

The gap the people from the 'age Van Assendelft' left was filled by men from his network like Cornelis Suys and Arnoud Sasbout. They missed however, the prestige, the informal power, the social capital, of their predecessors. The first half of the sixteenth century saw a stricter living by the rules, formalisation of procedures and the separation of the different spheres of influence, slowly carried out and sometimes reversed again in a complicated dance between prince, Council and States. During that process the foundations which held the relations between sovereign and subjects together were gradually eroded. Those foundations were needed more than ever in a time when taxes, trade impediments and the prosecution of heretics caused most feelings of resistance among the subjects. When William of Orange, ironically the stadtholder of Holland, led the Revolt in 1568, the count lacked a group of Holland officials who could form a successful counterpoise.

Bijlagen

Bijlage 1 Chronologie Gewestelijke instellingen in Den Haag (1483-1558)

Proloog:

1477: dood van Karel de Stoute; Maria van Bourgondië vaardigt het Groot Privilege uit in ruil voor steun van de verschillende gewesten tegen de invallen van Frankrijk
1480: **nieuwe instructie voor het Hof van Holland**
1482: dood van Maria van Bourgondië; Maximiliaan van Habsburg wordt regent voor de minderjarige Filips de Schone

1483-1515: **Stadhouderschap van Jan van Egmond, uiteindelijk gedeeld met zijn neef Floris van Egmond. Kabeljauwse netwerken domineren het Hof van Holland en Den Haag.**
1483: einde Utrechtse oorlog
1488-1490: Jonker Frans-oorlogen
1491-1492: Opstand van het Kaas- en Broodvolk
1494: meerderjarigverklaring Filips de Schone
1495: **hervorming van de Rekenkamer**
1505: grote kosten door oorlog met Gelre en tweede reis naar Spanje van Filips de Schone
1506: dood van Filips de Schone
1507-1515: eerste regentschap van Margareta van Oostenrijk
1510: **hervorming van de Raad met de herintroductie van een president (Nicolaas Everaerts) en gelijkschakeling van de wedden van edelen en niet edelen**
1515: meerderjarigverklaring latere Karel V; **nieuwe instructie voor het Hof van Holland; significante herbezetting van de vorstelijke ambten**

1515-1522: **Stadhouderschap van Hendrik van Nassau. Nieuwe mannen gaan een belangrijke rol spelen in de gewestelijke instellingen, zoals Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Frederik van Renesse.**
1516: **dood van Jan van Egmond**
1517: de latere Karel V vertrekt naar Spanje; aanvang tweede regentschap van Margareta van Oostenrijk
1522: **nieuwe instructie voor het Hof van Holland**

1522-1540: **Stadhouderschap van Anton van Lalaing. Gerrit van Assendelft, Vincent Cornelisz. en Frederik van Renesse domineren op gewestelijk niveau. Er komt een langzame scheiding tussen vertegenwoordigers van de vorst en van de onderdanen. Aanhoudende geschillen over de invoering van de 'congie' en andere handelsbelemmeringen. Begin van de ketterbestrijding.**

1525: Karel V verslaat Frans I in de slag bij Pavia; ketterbestrijding brandt los; Jan de Backer, de eerste Hollandse protestantse martelaar, wordt ter dood veroordeeld
1527: **raadsheer Joost Sasbout** houdt zich bezig met de hervorming van de Raad van Friesland en is vanaf die tijd specialist in het opzetten van nieuwe gewestelijke hoven
1528: plundering van Den Haag door Maarten van Rossum; **substituut-stadhouder Jacob van Thiennes (heer van Caestre) moet het veld ruimen; Gerrit van Assendelft wordt de nieuwe president ('eerste raedt presiderende')**
1530: actieve betrokkenheid van Hollandse ambtenaren bij de oprichting van het Hof van Utrecht; dood van Margareta van Oostenrijk
1531: oprichting van de Collaterale Raden in Brussel; aanvang regentschap Maria van Hongarije; **nieuwe instructie voor het Hof van Holland; uitbreiding personeel Haagse Rekenkamer**
1534: wederdopers nemen Münster in en zorgen voor veel onrust in Holland
1535: wederdopers pogen tevergeefs Amsterdam in handen te krijgen; 'congie' is voorlopig van de baan dankzij een samenwerking van de Staten van Holland, gewestelijke en centrale ambtenaren
1538: **dood van Frederik van Renesse; dood van Hendrik van Nassau**
1539: **dood van Floris van Egmond**

1540-1547: **Stadhouderschappen van René van Chalon (1540-1544) en Lodewijk van Vlaanderen (1544-1547)**
1541: **vermoedelijk nieuwe instructie voor de Haagse Rekenkamer**
1543: Gelre komt in Habsburgse handen; **Joost Sasbout** zet het nieuwe Hof van Gelre op
1544: **dood van René van Chalon**
1546: **dood van Joost Sasbout**

1547-1558: **Stadhouderschap van Maximiliaan van Bourgondië (1547-1558). Gerrit van Assendelft gaat steeds meer samenwerken met Cornelis Suys. Interne spanningen in de Raad door onvrede van raadsheer Willem Snouckaart.**
1549: **eerste spanningen zichtbaar tussen raadsheer Willem Snouckaart en de Staten van Holland en Gerrit van Assendelft**
1550: **dood van Vincent Cornelisz.**
1555: Karel V treedt af ten gunste van zijn zoon Filips II. Landvoogdes Maria van Hongarije volgt het voorbeeld van haar broer en wordt opgevolgd door Emmanuel Philibert van Savoye; **dood van Lodewijk van Vlaanderen; openlijke aanval van Willem Snouckaart op de positie van Gerrit van Assendelft resulterend in een zaak voor de Grote Raad van Mechelen**
1558: dood van Karel V; dood van Maria van Hongarije; **dood van Maximiliaan van Bourgondië; dood van Gerrit van Assendelft**

Epiloog:
1559: aantreden van Margareta van Parma als landvoogdes**; Willem van Oranje wordt stadhouder van Holland en Zeeland; Cornelis Suys en Gerrit van Assendelft (postuum) worden vrijgesproken van de beschuldigingen van Willem Snouckaart; Cornelis Suys wordt benoemd tot de nieuwe president van het Hof van Holland; de Raad wordt hervormd naar Vlaams model**
1566: beeldenstorm
1568: begin Opstand onder leiding van Willem van Oranje
1572: **Het Hof van Holland, nog altijd met president Cornelis Suys, en de Haagse Rekenkamer wijken uit naar Utrecht**

Bijlage 2 Biografisch Repertorium

De biografieën van de 164 ambtenaren uit de onderzoekspopulatie zijn hier volgens het volgende schema opgesteld:

1 **Naam**
2 Geboortedatum
3 Sterfdatum
4 Titels
5 Afkomst
6 Ouders
7 Echtgenote
8 Kinderen x schoonkinderen
9 Studies
10 Ambten bij het Hof van Holland of de Rekenkamer
11 Ambten in dienst van de vorst, niet reeds genoemd onder 10
12 Ambten in dienst van vorstelijke ambtenaren of andere hooggeplaatsten
13 Ambten in dienst van de onderdanen
14 Functies als geestelijke
15 Overige functies en activiteiten; politieke kleur
16 Connecties (voor zover niet al blijkend uit 1-15), persoon: connectie
17 Overig
archiefverwijzingen; uitgegeven bronnen en literatuur

Meestertitels zijn alleen opgenomen bij 4 als ze naar alle waarschijnlijkheid naar een universitaire graad verwijzen. Hoewel advocaten en procureurs bij het Hof van Holland geen vorstelijke ambtenaren waren, zijn deze functies wel vermeld onder punt 10. Hiervoor is gekozen om het beginpunt aan te geven waarop de personen zich in de Haagse instellingen en ambtenarenkringen gingen bewegen, of daar ook na het bekleden van een ambt in dienst van de vorst bleven kleven. De substituut van de bewaarder van de charters en registers kreeg uiteindelijk ook een officiële commissiebrief, wat de reden is dat hij onder 10 vermeld staat. De substituut-griffier daarentegen is vermeld bij 12 omdat deze functionaris op geen enkel moment in de onderzochte periode zijn aanstelling of bezoldiging van de vorst ontving en het verschil tussen hem en de 'klerken' van de griffier vaag blijft.

(O) =onbezoldigd
(P) =met pensioen
x =was gehuwd met
\+ =had een kind met
< =in ieder geval op dat tijdstip, wellicht eerder
> =in ieder geval op dat tijdstip,wellicht later
* =tevens een ambtenaar uit de onderzoekspopulatie

1. **Abbenbroek, Gerrit van**
3. 05-07-1494
4. ridder 1486, heer van Abbenbrouck, heer van 's Gravenambacht
5. Delft?
6. Boudewijn Hart x Catharina, dochter van Hendrik van Abbenbroek
7. Catharina, zus van Brunink van Boshuizen*
8. G. is kinderloos overleden.
10. raadsheer (O) 1477; raadsheer 22-05-1482 – 05-07-1494
11. schout van Delft 1468-1469; baljuw van Geervliet en Putten <1478->1487; baljuw van Rotterdam 1484-1494 (G. liet het ambt uitoefenen door Jan Bijl); baljuw en dijkgraaf van Woerden 1490-
12. ruwaard, baljuw en dijkgraaf van Putten en Strijen en kastelein van Geervliet voor Karel van Charolais 1465-1477
13. hoogheemraad van Delfland 1469-1493
15. G. wordt wel tot de Kabeljauwen gerekend.
17. G. werd in 1481 door Hoeken in een gevecht aan de Vaart bij Utrecht gevangen genomen.
ADN 2191 f. 25r; RekReg 4 f. 65v, f. 91v, 28 f. 96r; RekRek 185 f. 22r, 190 f. 17r, f. 55v, 312 f. 139r; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* I, 26-27; Damen, *Staat*, 441

1. **Alkmaar, Willem (Willemsz.) van**
2. ca. 1494
3. 23-09-1543
4. meester
5. Delft
6. Willem
7. Anna, dochter van Jacob Stalpaert van der Wiele (zuster van Jacob* en Adriaan*)
8. Willem (advocaat voor het Hof van Holland); Jacob; Jan x Jozijn, dochter van Jan de Jonge*; Pieter x dochter van Gerrit van Renoy*; Marie (van der Meer); Catharina (van der Meer); Magdalena
9. Keulen 1510?; Orléans 1517; Leuven 1518
10. advocaat-fiscaal 06-10-1522 – 28-03-1523; procureur-generaal 11-04-1536 – 23-09-1543
11. procureur-generaal in het Hof van Utrecht 1530-1536
13. pensionaris van Delft 1523-1530
17. W.s dochter Magdalena was na de dood van haar vader erg gepest door haar zus Catharina. Deze zou onder andere gezegd hebben 'gaet van hier ghij en zijt onse zuster nyet ghij zijt in de wyege verwisselt'. Magdalena was toen weggelopen naar Utrecht, maar bij haar terugkomst was er een ander meisje dat zich voordeed als Magdalena, wat voor de nodige verwarring zorgde.
HvH 30 f. 28v-30r, 1671 d. 14-06-1554; RekRek 357 f. 92v, 371 f. 94r, 378 f. 95v, 3442 f. 36v, 4457 f. 117r, f. 154r, 4458 f. 179v, 4468 f. 46r; *Jacobsz. II*, 423; *NNBW* VIII, 1137; *Procurateurs* nr. 619; Boitet, *Beschryving*, 119; Doeleman, *Lijst*, 16; De Man, 'De zegepraal'; Keussen, *Matrikel* II, 662; Schillings, *Matricule* III, 585; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 69

1. **Almonde, Jacob van**
3. 26-01-1506
4. meester, heer van Weena, Blommersdijk en Beukelsdijk 1498
5. Holland
6. Filips van Almonde of: Jan van Almonde x dochter van Boudewijn Drenkwaard
7. Catharina van Eversdijk
8. Michiel; Jan x Petronella van der Werve; Filips; Anna x 1 Jacob van Mathenesse, 2 Bartholomeus van Egmond; Arendina x Gijsbrecht van Duivenvoorde; Maria, non in het klooster van Loosduinen; Hillegond, non in Sint Aechten te Delft; Margriete (religieuze)
10. advocaat-fiscaal 17-07-1473 – 28-03-1477; raadsheer 30-05-1480 – 26-01-1506
11. raadsheer-rekwestmeester in de Grote Raad 1477-1480; schout en dijkgraaf van de Korendijk <1498– >1500
12. raad van Margareta van York 1498-1504
13. advocaat van Leiden 1472; advocaat van Den Briel 1476-1477; hoogheemraad van Schieland en Delfland 1502-1505
AL 70; RekRek 185 f. 53v, 340 f. 184v, 3354 f. 119r, 3355 f. 122v; SvH 392 f. 68v; Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 35; Damen, *Staat*, 441; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 152; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 6

1. **Alveringen, Zeger (Segelijn) van**
3. 03-04-1544
4. heer van Hofwegen (1532); ridder
5. Vlaanderen?
7. Margareta van Roon (huwt later Everaert Nicolai, zoon van Nicolaas Everaerts*)
8. Josua; Samuel x Maria Randenrode van der Aa
10. rekenmeester 18-11-1541 – 03-04-1544

12. klerk van ontvanger van de omslagen op de schildtalen en rentmeester van Zuidholland Nicolaas Coebel <ca. 1511->1517; rentmeester van de graaf van Nassau <1529>1536; registermeester van de lenen van René van Chalon
15. Z. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1537, 1543.
17. Z.s zoons tekenden het compromis der edelen in 1566.
DHSJ 92; HvH 512 sen. 169, 517 sen. 43, 518 sen. 216; RekReg 494 f. 62v; RekRek 376 f. 96v, 614 f. 42r, 4645 f. 8r; SvH 1760 f. 12v; Drossaers, *Archief* I, L 266, R 298; Fölting, *De vroedschap*, 38; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de proosdij van Sint Marie te Utrecht', 188; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in het land van Arkel', 215; De Man, 'Sprokkels', 110; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984), 273; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 217

1. **Arendsz., Albrecht**
10. substituut-procureur-generaal 1510/1511-1517; rentmeester van de exploten 17-07-1512 – 12-08-1515
RekReg 492 f. 95r; RekRek 349 f. 125v-126r, 4436 f. 40r, 4441-4442 passim, 4437-4438

1. **Assendelft, Bartout van**
2. ca. 1438
3. >1502
4. meester, *doctor* Romeins recht
5. Leiden
6. Gerrit van Assendelft (schout van Warmond 1463-1465 en van Rijnsburg 1468-1469) x Ave, dochter van Wendelmoed van Schoten
7. Cristine Jansdr.
8. Ave
9. Leuven 1453; Parijs 1455-1456; Bologna <1462; Padua <1462; Ferrara 1462
10. advocaat-fiscaal 12-04-1477 – 31-12-1479; procureur-generaal 02-02-1489 – 23-07-1490; raadsheer (O) 1489-1497; advocaat postulant <1499–>1501
11. rentmeester van de bewapening van de Utrechtse oorlog 1482
13. advocaat van diverse steden bij het Hof van Holland: Leiden 1468-1477, Haarlem 1475-1480, Gouda 1469, 1475, 1477-1478; landsadvocaat 1480-1489, 1494-1497
15. B. was schutter in het Sint-Jorisschuttersgilde te Den Haag 1487. B. was een Kabeljauw.
DHSJ 12 deel 2 f. 11v; HvH 478-479 passim, 478 sen. 26, 1029 passim, 1030 sen. 104, 1031 sen. 241, 1787-1789 passim; RekRek 185 f. 53v, 186 f. 51r; SvH 1738 f. 11v; Damen, *Staat*, 443; Fölting, 'Landsadvocaten', 301-303; Gabriel en Boyce, *Auctarium* VI, 263, 279; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 227; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 60

1. **Assendelft, Bartout van**
2. >1468 (1471?)
3. 19-01-1549
5. Haarlem?
6. Albrecht van Assendelft x Kristina van der Maern Swedersdr.
7. 1 Aleid, dochter van Klaas de Vriese, 2 Aleid, dochter van Klaas de Waard (weduwe van Gerrit van der Mije.* nicht van Christiaan de Waard*?), 3 Adriana van Cranendonck
8. Klaas x Agatha van Bruheze; Albrecht (pastoor te Monster); Willem (voor B. overleden); Francisca?; Hendrik x Dieuwer van der Laan; Marie x Albrecht Albouts; Margriete (religieuze te Koningsveld); Adriana x François van Almaras
10. secretaris (O) 1499-1500; secretaris 17-02-1500 – 19-01-1549; aangesteld tot rentmeester van de exploten 12-1511, maar hij weigerde het ambt te accepteren
16. Jasper Lievenz. van Hogelande*: B. en J. waren buren in Den Haag.
HvH 33 f. 44v, 503 sen. 140, 1668 d. 24-02-1547, 1669 d. 15-05-1549; RekReg 492 f. 94v-95r; RekRek 336 f. 179v, 381 f. 104v, 383 f. 135v, 389 f. onleesbaar, 4434 f. 102r, 4436 derde rekening; *Procurateurs*, nr. 858; Allen, 'Memoranda', 230, 233; Fölting, 'Landsadvocaten', 303; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 623; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemergevolg', 525-526; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in het land van Woerden', 144; Thierry de Bye Dolleman, 'Het Haarlemse geslacht', 332

1. **Assendelft, Gerrit van**
3. 09-10-1486
4. knaap, heer van Assendelft en op de Assumburg, van Heinenoord en Bezoijen
5. Holland (Kennemerland)
6. Dirk van Assendelft x Christina, dochter van Gillis van Kralingen
7. Beatrix, dochter van Jan van Dongen en Catharina van Bezoijen

8. Jan; Dirk (kanunnik van het Domkapittel te Utrecht); Klaas x Aleid van Kijfhoek; Beatrix (non); Catharina x 1 Adriaan van der Lek, 2 Joost van Halewijn
9. opleiding in het klooster van Middelburg? Keulen 1430?
10. raadsheer 08-07-1453 – 09-10-1486
11. baljuw van Beverwijk 1446-
12. raadsheer van David van Bourgondië (bisschop van Utrecht) 1459
13. hoogheemraad van Delfland 1471-1483
15. Hoewel G. neutraal probeerde te blijven, kon hij zich niet helemaal aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten onttrekken aan het eind van de vijftiende eeuw. Door sommige tijdgenoten werd hij als Hoeksgezind beschouwd.
17. G. heeft een grafkapel in de Sint-Jacobskerk. G. schonk ook geschilderd glas aan de kerk en stichtte er meerdere missen.
Losse aanwinsten 1003; Vre 248 f. 2v; Van den Brandeler, *De Groote- of St. Jacobskerk*, 10-11; Damen, *Staat*, 212, 443-444; Glaudemans, 'De hand van de dode', 80; Koene, *Voor God, graaf en geslacht*, deel II

1. **Assendelft, Gerrit van**
2. 1487
3. 07-12-1558
4. ridder (1513); heer van Assendelft, heer van Heemskerk; ambachtsheer van Castricum; heer van Kralingen, Honingen, Ouderschie, den Hoogenban, Schiebroek, Heinenoord; licentiaat in beide rechten
5. Holland (Kennemerland)
6. Klaas van Assendelft x Aleid van Kijfhoek
7. Catharina, dochter van Margriet de Chasseur
8. Klaas, eerst geestelijke, later x Wilhelmina van Haeften
9. Orléans <1505-1507
10. raadsheer 30-10-1515 – 09-10-1528; president (officieel: 'eerste raidt presiderende') 09-10-1528 – 07-12-1558
11. Volgens eigen zeggen was G. in 1555 al 42 of 43 jaar actief voor de vorst (dus al voor zijn aanstelling van raadsheer); schout van Leiden 1527-1533; raad in het Leenhof van Holland 1520; G. beleende/kocht in 1535 het schoutambacht, klerkambacht en bodeambacht van Beverwijk totdat hij restitutie van zijn geld kreeg. Hij behield de ambten tot aan zijn dood. In 1536 beleende G. het baljuwschap en schoutambt van Blijswijk.
16. Jacob van Almonde*, Willem van Berendrecht* en Pieter Hanneman (commissaris van de Rekenkamer 1511-1525): In het testament van G.s vader werden deze drie heren aangewezen als voogden en 'curateurs' van diens kinderen; Viglius van Aytta*: vriend?; Erasmus: G. werd door Martinus Dorpius genoemd als een groot bewonderaar van E.. G. pleitte bij de Staten van Holland voor een geldgeschenk aan E.. E. deed verschillende malen de groeten aan G. in brieven aan andere raadsheren; Cornelis Suys: C. was de vertrouweling van G en werd door hem naar voren geschoven als zijn opvolger. C. was samen met Arnoud Sasbout* G.s testamenteur; Vincent Cornelisz.*: vriend; Willem Schouten*: W. was eerst de klerk van G. (1550) en later trad hij op als getuige toen G. zijn testament aanpaste; Willem Pietersz. van der Criep: W. was dienaar van G. en werd op diens voorspraak procureur-postulant bij het Hof van Holland. In 1556 was W. nog altijd rentmeester van G. en werd bedacht in diens testament.
17. G. is befaamd vanwege het huwelijk dat hij in zijn studententijd in Orléans sloot met Catharina de Chasseur, een meisje van lage komaf. Hij weigerde haar in Den Haag in huis te nemen, wat leidde tot verscheidene rechtszaken. In 1541 werd ze schuldig bevonden aan valsemunterij en verdronken. Guiccardini beschreef G. als een man die zeer bekend stond om zijn wijsheid en verstandigheid ('molto celebre per dottrina & per prudenza'). Toen de Sint-Jacobskerk in Den Haag in 1539 afbrandde zette G. zich persoonlijk in voor de wederopbouw en schonk voor dit doel een glasraam. Toen G. stierf werden de klokken van de kerk langdurig voor hem geluid.
ACB 69 f. 4v, 572; ADN 2392 f. 139r; GRM 860 sen. 35 p. 571, 573, 577-581; HvH 28 f. 223v-225r, 1674 d. 14-01-1559; LH 2 f. 0r; Losse aanwinsten 1018; RekReg 661 f. 242v; RekRek 349 f. 125v-126r, 362 f. 89r, 363 f. 81r-v, 368 f. 124v, 390 f. 115v, 393 f. 115r, 1165 f. 56v, 1187 f. 77r, f. 80r, 4551 f. 42v, 4462 f. 22r, 4470 f. 74r; Schagen 277, 281; Verdediging Assendelft, artikel 178; Vre 248 f. 2v; *Beroepen*, dos. 635; *Procurateurs*, nr. 427; Allen, *Opus Epistolarum* IV ep. 1044, X ep. 2645, 2800; Bietenholz, C*ontemporaries of Erasmus* I, 74;

Ter Braake, 'Chasseur, Catharina de'; Van Gelder, 'De zestiende-eeuwsche glasschilderingen', 3, 24; Guicciardini, *Descrittione*, 190-191; Holleman, *Dirk van Assendelft*, 10-11, 15, 17, 33, 44, 241-244; Hoynck van Papendrecht, *Vita Viglii* II, 368-369; Koene, *Voor god, graaf en geslacht*, deel III; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984), 258; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 135; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 189-190; Vermij, 'De aanval', 223; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 33

1. **Assendelft, Hugo van**
2. 03-11-1467
3. 21-07-1540
4. meester; licentiaat in beide rechten
5. Haarlem?
6. Albrecht van Assendelft x Kristina van der Maern Swedersdr.
9. Leuven 1480(?)-1497
10. raadsheer (O) (benoeming) 1509, (aanwezig) 1510, 1512-1519; raadsheer (P) 24-07-1519 – 21-07-1540
14. kanunnik in de hofkapel van Den Haag 1507-1540; vice-cureit in Haarlem 1497-1510; kanunnik in de Sint-Pancraskerk te Leiden 1497->1504
16. Bartout van Assendelft*: H. is een oudere broer van B.
17. In 1520 werd H.'s pensioen van raadsheer verhoogd van 60 tot 80 pond per jaar. Extracten uit zijn testament waarin hij veel naliet aan de armen zijn opgenomen in De Riemer. H. bezat een omstreden kapelanie in de kerk van Uitgeest op het altaar van Sint-Nicolaas met twee mislezingen per week. Hij verzocht zijn mederaadsheren (circa 1518-1520) om hem in het bezit van de kapelanie te stellen.
HvH 27 f. 100v, 488, 491-493, 1035-1036 passim, 1039 ongedateerd, z.f.; RekRek 354 f. 99r, 357 f. 90r, 375 f. 98v; Allen, 'Memoranda'; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in het land van Woerden', 144; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Amstel', 125; Leverland, *St. Pancras*, 114, 281; De Riemer, *Beschryving* I, 251-253; De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 96

1. **Assendelft, Jan van**
3. 25-01-1486
5. Holland (Kennemerland)
6. Dirk van Assendelft x Christina, dochter van Gillis van Kralingen
7. J. bleef ongehuwd.
8. bastaarden: Christina; Klaas (priester); Cornelis (priester, rederijker 1494)
9. Orléans 1467-1468
10. raadsheer (O) 1459, 1481-1482; raadsheer 1469-1477 (uit hoofde van zijn functie van rentmeester van Noordholland); rentmeester van de exploten 01-10-1469 – 25-01-1486
11. rentmeester van Noordholland (uit hoofde van deze functie ook rentmeester van verscheidene andere domeinen 1469-1479); rentmeester Haagse Bos 1467-1479; rentmeester van Gouda, Schoonhoven en het land van Stein 1469-1479; rentmeester van Voorne en Brielle 1470-1482; rentmeester van West-Friesland 1474-1480
15. J. was schutter in het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde in 1485.
16. Gerrit van Assendelft*: broer
DHSJ 10 f. 6r; Vre 248 f. 17v; *Procurateurs*, nr. 129; Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal*, 308; Damen, *Staat*, 443-444

1. **Aytta (ook: Zwichem), Viglius van**
2. ?-10-1507
3. 08-05-1577
4. *doctor* in de rechten 1530, ridder
5. V. werd geboren in het Uithof Barrahuis onder Wirdum, Friesland
6. Folkert van Aytta x Ida Hanya
7. Jacquelina, dochter van Pieter Damant ('garde des joyaulx' in Brussel)
8. V. overleed kinderloos.
9. Leuven 1522-1526, Dole 1526-1529, Valence 1529, Bourges 1529, Padua 1531-1533. V. studeerde aan het *Collegium Trilingue* 1522-1524.
10. bewaarder van de charters en registers 25-11-1550 – 08-05-1577
11. assessor van het Rijkskamergerecht 1535; raadsheer Geheime Raad 1541-1549 (korte onderbreking door lidmaatschap Grote Raad van Mechelen 1543); president van de Geheime Raad 1549-1569, 1573-1575; president van de Raad van State 1554-1577; kanselier van de Orde van het Gulden Vlies 1563
14. proost van Humsterland 1534-1539; deken van het vrouwenstift Overwater te Münster 1535; coadjutor (1556) en proost (1563) van de Sint-Baafsproosdij te Gent; officiaal in het diocees Münster 1534

15. hoogleraar in de digesten aan de universiteit van Ingolstadt 1537-1541; rector-magnificus aldaar 1538-1539; decaan van de juridische faculteit 1539-1540
16. Bernard Bucho*: B. was V.' oom en opvoeder; Gerrit Muylaart*: V. droeg een boek aan G. op; Cornelis Suys*: V. en C. onderhielden vriendschappelijk contact; Gerrit van Assendelft*: vriend?; Erasmus: vriend; Anton Granvelle: Granvelle was V.' patroon
17. V. ontving de tonsuur in 1522. V. droeg een boek op aan Karel V. V.' vader verwierf een adelsdiploma van Karel V. Guicciardini schreef over V. dat weinigen in Europa zich met hem konden meten in kennis van beide rechten ('in utroque iure ha pochi pari in Europa') en dat hij ook in de letteren zeer goed thuis was. V. had goede contacten met vooraanstaande geleerden en humanisten. V. geldt als een bekwaam humanistisch rechtsgeleerde. V. onderhield vriendschappelijke contacten met de families Fugger en Rehlinger, de voornaamste geldschieters van Karel V.
RekReg 494 f. 126v-127r; RekRek 385 f. 140v, 386 f. 167v; Baelde, *De collaterale Raden*, 325; Dekker, *Janus Secundus*, 21; Guicciardini, *Descrittione*, 171; Postma, *Viglius van Aytta*, passim; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, passim; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 601

1. **Barry, Jacob van**
3. 31-01-1500
4. meester
5. Haarlem
6. Jan van Barry (kastelein van Medemblik)
8. Jan (secretaris (O) 1515) x Margareta, dochter van Lucas van Teilingen*; Joris (exploiteur bij het Hof van Holland 1521) x Marieke, dochter van Arend Jansz.; Catharina x Martyn Jacobsz. Exalto
9. Leuven 1479?
10. secretaris <01-06-1485 – 31-01-1500
11. bewaarder van de oost- en westpoort van het bos van Den Haag (geresigneerd door Klaas van Assendelft) 1493. In 1493 kreeg J. het klerkambt van Haarlem voor zijn leven lang in bezit, op voorspraak van Albrecht van Saxen. J. had het bode-en klerkambt van Texel voor zijn leven lang als gift gekregen, maar in 1501 moest hij het ambt voor zes jaar pachten.
12. dienaar van Albrecht van Saxen (voor 1486?). J. trad nog in 1499 op als vertegenwoordiger van de heer van Saxen.
16. Frank van Nesse*: F. trad op als voogd voor J.s kinderen.
17. Waarschijnlijk is J. te identificeren met de Jacob van Barry die zich in 1479 in Leuven inschreef bij Canoniek Recht en daar een meisje verkrachtte. Toen de vader van het slachtoffer een huwelijk eiste, beriep J. zich op zijn status van student vallend onder het geestelijk recht. De Staten van Holland werden ingeschakeld om voor zijn rechten op te komen. J. ligt begraven in de Hofkapel in Den Haag.
HvH 503 sen. 24, 1034 z. f., 1035 sen. 224; RekReg 5 f. 4v-5r, 491 f. 207r-v, f. 230v-231r; RekRek 182 f. 59r, 196 f. 124r, 349 f. 125v-126r, 1130 f. 83r-v, f. 129r-v, 4444 f. 44v; SAH 366 f. 78r-v, 368 f. 16r; SAL 382 f. 507v; SvH 1703 f. 68r; *Beroepen*, dos. 219, dos. 969; *Haarlemmers* nr. 23; Van Gerrevink en Ratelband, *Privilegien*, 37; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk', 553; Marsilje. 'Het Haarlemse klerkambt',192-194; Prins, 'De grafzerken', 457

1. **Beauvoir, Jan de**
2. J. was in 1529 nog minderjarig.
3. <24-11-1550
5. Den Haag
6. Hendrik de Beauvoir (procureur-postulant bij het Hof van Holland tot aan zijn dood in 1524) x Marie Allertsdr. (lappennaaister van het Hof)
7. Neeltgen, dochter van Joris Jacobsz.
8. Maria x Jan Bogaert; Jasper x 1 Maritgen Domis, 2 Anna, dochter van Jan Harmansz.; Hendrik
10. substituut-procureur-generaal 04-09-1543 – <24-11-1550; procureur-generaal (bij provisie) 1548; secretaris (O) 26-02-1549 – 1550
11. deurwaarder van de Grote Raad, met residentie in Den Haag <1534-1538
15. J. was apotheker in Den Haag. In 1549 werd vermeld dat J., 'noch onlancx bedient hebbende het ambochte van aptekerien', enkele stoffen met een andere apotheker had getaxeerd. J. was lid van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde in 1540, 1541, 1543, 1550, 1552.
16. Jasper de Beauvoir*: Jasper was de oom en voogd van J.

Audiëntie 793 f. 215r-216r; DHSJ 29 los vel, 92; HvH 32 f. 1r-v, f. 4v, 33 f. 29v-30v, 503 sen. 92 (1524), 1669 d. 07-06-1549; RekRek 351 f. 92v, 385 f. 142r; *Haarlemmers*, nr. 23; Van der Hoeven en Roscam Abbing, 'De Beauvoir', 39-40; Morren, 'Eenige Haagsche doctoren', 261

1. **Beauvoir, Jasper (Jaspijn) de**
2. ca. 1461
3. 1537/1538
5. Vlaanderen?; Noord-Frankrijk?
6. Jan
7. Brechte Jacobsdr.
8. Johanna (Jannetje) x Cornelis Diert
10. substituut-griffier 1504; griffier bij provisie 12-10-1509 – 31-03-1510, 1514 (samen met Klaas van Dam*); secretaris (O) 1510-1536
12. In een procesdossier van de Grote Raad van Mechelen van omtrent 1510 wordt vermeld dat J. 32 jaar lang 'principale klerk' van de griffier van het Hof van Holland was (waarschijnlijk in 1477 begonnen als klerk van Willem van Zwieten); klerk van griffier Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden*, aangetroffen in 1490, 1492, 1493 en 1495; rentmeester van het Haagse bos onder de hand van Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden* 1495->1529
15. hoofdman in de Sint-Jorisschutterij 1503-1504
16. Jan de Beauvoir*: J. was oom en voogd van Jan.

GRM 814 sen. 12 f. 75r; HvH 486 namenlijst voorin, 503 sen. 92 (1524), 509 sen. 88, 1862, 5963 d. 19-07-1534; *Jacobsz.*, 305; RekRek 186 f. 77rv, 188 f. 59r, 344 f. 88r, 346 f. 138v, 347 f. 104v, 349 f. 125v-126r, 350 f. 136v, 359 f. 90v, 1985-1989, 4432 f. 16v; 4435 f. 15v, 4436 f. 36r, 4444 f. 32v, 4445 f. 32r, 4452 f. 28r, 4453 f. 48v; Instructie 1510, artikel 2; *Beroepen*, dos. 33; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen', 137; Van der Hoeven en Roscam Abbing, 'De Beauvoir', 37, 43

1. **Benninck, Jan**
3. 1535
5. Amsterdam
6. Jan (Gerritsz.) Benninck x dochter van Jacob Hendrick Auwelsz.
7. Imme (een rijke boerendochter uit Diemen)
8. J. liet geen wettige kinderen na. bastaard: Christoffel
10. raadsheer (O) 1510-1518; raadsheer (P) 04-09-1518 – 1535
11. schout van Amsterdam 1495-1509; superintendant van de bewapening van de Zuiderzee 1505
13. schepen van Amsterdam 1492; afgevaardigde van de inwoners van Amstelland op dagvaarten 1525-1526
16. Cornelius Aurelius: J. had vriendelijke contacten met deze humanist. Aurelius zond J. een boek en bood hem een gedicht aan over Karel V, wat hij de keizer uit eigen naam mocht aanbieden.
17. J. ondernam in 1499, 1504 en 1506, vóór zijn aanstelling van raadsheer, reeds reizen in opdracht van de Raad. Volgens Cornelius Aurelius was Benninck als schout van Amsterdam al een adviseur van Filips de Schone. J. gaf aan de vorst in 1498 een witte sperwer en witte giervalk cadeau, waarna Filips hem een geschenk van 400 pond teruggaf. Volgens Guicciardini had J. ooit samen met een aantal andere vooraanstaande mannen een (blijkbaar befaamde) weddenschap afgesloten over de hoeveelheid melk die werd geproduceerd in Assendelft en vier omliggende dorpen. J. en zijn echtgenote stichtten het Clarissenklooster te Amsterdam. J. had connecties met Amsterdamse predikanten van wie de orthodoxie verdacht was. Hij bood onderdak aan voortvluchtige monniken en zou weigeren in de Raad zijn stem te geven bij het veroordelen van ketters.

HvH 528 sen. 20 (1556), 488, 491-492, 1035-1036 passim; RekReg 5 f. 9v; RekRek 195 f. 127r, 338 f. 203r, 339 f. 175v, 340 f. 228r, 353 f. 91v, 370 f. 100r, 4224-4229; SvH 1738 f. 10r; *Beroepen*, dos. 70; Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, 41; Ter Gouw, *Geschiedenis* III, 363, 386, IV, 146; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 598, 606; Iterson, *Resoluties*, 32; *Jacobsz.*, 166, 219; Tilmans, *Aurelius*, 50-51; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 150-151

1. **Berendrecht, Willem van**
2. >1440-<1443
3. 1525
4. meester, *doctor* in canoniek recht
5. Leiden
6. Gerrit Lam van Berendrecht x Margriet
7. Barbara, dochter van Jacob Coppier

8. Joost; Jan; Aechte; Badeloge
9. Leuven 1462
10. raadsheer (O) 1473-1477, 1490-1493, 1510-1512, 1514-1517; raadsheer 30-05-1480 – 22-05-1482, 13-10-1493 – 20-01-1509
11. baljuw van 's Gravenzande 1477-1501
15. W. kwam uit een Hoeksgezinde familie.
16. Jan van Haarlem*: buurman
17. W. werd in de Raad soms simpelweg vermeld als 'meester Willem'. Door zijn huwelijk met Barbara Coppier kreeg W. vele bezittingen in Den Haag in handen.
GAD 439 f. 103r; HvH 478-479, 488, 491, 1035-1036 passim; RekRek 194 f. 96, 335 f. 239v, 343 f. 171v; Damen, *Staat*, 444-445, 475; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 164-165; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de bisschop van Utrecht', 285; De Man, 'Eenige genealogische', 104-106; Pabon, *Hofboeken*, passim

1. **Berendrecht, Willem (van der Meer) van**
3. 1594
5. Delft
6. Frank Pietersz. van der Meer (hoogheemraad van Delfland 1510-1544 en burgemeester van Delft, zwager van Joost Sasbout*) x Clara van Berendrecht (nicht van Willem van Berendrecht*)
7. 1 Anna, dochter van Arend Sandelijn*, 2 Machteld, dochter van Cornelis de Jonge* (Jacobsz.)
8. Machteld; Arend x Agniete Cornelisdr. van der Burch (weduwe van Bartout Ernst*); Frank; Jacob x Agnes, dochter van Otto van den Boetzelaer; Willem x Anna van Campen; Clara; Anna x Adriaan van Egmond van Nienberg. W. zou drie jong gestorven dochters en vier jong gestorven zoons gehad hebben. In ieder geval in de volgende jaren had hij een jong gestorven kind te betreuren: 1561, 1562, 1564, 1565, 1567.
9. W. ging voor twee jaar naar Atrecht om daar Frans te leren.
10. secretaris (O) 05-12-1552 – 1594
11. raad in het Leenhof 1572; griffier van het uitgeweken Hof van Holland te Utrecht 1573-1574
12. vóór 1553 was W. vijf of zes jaar klerk van de eerste rekenmeester geweest (waarschijnlijk Jacob de Jonge*); substituut van griffier Bartout Ernst 1557->1563
13. secretaris van de heemraad van Delfland 1545-1573
15. buitenvader van het weeshuis in Den Haag 1564-1572; weesmeester in Den Haag 1572, 1585-1588, 1592-1594; regent van het Sint-Nicolaasgasthuis te Den Haag 1591
17. W. ligt begraven in de Oude Kerk te Delft.
Audiëntie 1646.2, Cornelis Suys aan Gerrit van Veltwijk (05-02-1553); HvH 35 f. 20r-21v, 529 introductie, 536 introductie; RekReg 11 f. 107r-v, f. 307r; SvH 2280 f. 42v-43r; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 726; Engels, 'Sociale en medische zorg', 208; Hardenberg, *Burgerweeshuis*, 283; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 653; Van Kan, *Databank*; Gijsberti Hodenpijl, 'Afkomste van die van der Meeren'; Pabon, *Hofboeken*, 459; Postma, *Het hoogheemraadschap*, 69-70, 119; Smissaert, 'Het geslacht van der Meer', 489-494; Smit, 'Bijdrage', 36, 44-45; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 66-67, 73, 75; Woltjer, 'Een Hollands stadsbestuur', 263

1. **Berge, Frank van den**
2. voor 1498? (dan zou zijn jongere broer Michiel zijn geboren)
3. 1559
4. meester, licentiaat in de rechten
5. Delft
6. Klaas van den Berge Frankenz. (schepen in Delft 1511) x Johanna, dochter van Michiel Poulss
7. Jets van Hoytema
8. Pieter (?) x Clementia, dochter van Jan Aelbrechtsz.
10. advocaat postulant bij het Hof van Holland <1551->1555; raadsheer (O) 1557; raadsheer 10-04-1557 – 19-09-1557
11. raadsheer rekwestmeester in de Grote Raad 1557-1559
16. Viglius van Aytta* en Joachim Hopperus (raadsheer Grote Raad van Mechelen): F. had zijn benoeming in de Grote Raad van Mechelen vermoedelijk te danken aan V. en J.
Adrichem 6 f. 47r; HvH 36 f. 49r-50r, 37 f. 49r, 38 f. 1v, 1671 d. 22-02-1555, 1743 d. 24-11-1551, 1958; RekRek 392 f. 127v; Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus*, 420; Boitet, *Beschryving*, 669; 't Hart, *Costumen*, 58; Van Kan, *Databank*; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 362; Woltjer, 'Een Hollands stadsbestuur', 264

1. **Bets, Joost**
2. ca. 1488
3. 07-05-1541
4. meester
5. Diksmuide, Vlaanderen (?)
7. Anna, dochter van Klaas Hendriksz.
8. Jan x Soete, dochter van Everaert Nicolai (zoon van Nicolaas Everaerts*); Cornelia; Agatha; Maria; Laurens? (advocaat bij de Grote Raad 1550); Joost?
9. Leuven 1503
10. advocaat-fiscaal 23-10-1515 – 15-09-1520
12. stadhouder van de lenen in het markizaat van Bergen op Zoom van de heer van Bergen 1537-1541
13. pensionaris van Dordrecht 1522-1537
15. advocaat postulant voor het Hollandse Leenhof 1520
17. In 1537 kreeg J. van de Staten van Holland honderd wagenschot, vanwege het vele werk dat hij voor Holland verricht had. Het wagenschot moest dienen voor zijn nieuwe huisraad in Bergen, nu hij zijn 'Houtwerck' in Dordrecht verkocht had.

GAD 445 f. 298v; HvH 509 sen. 117-118, 1670 d. 16-09-1550; *Jacobsz.*, 171; LH 2 f. 0r; RekRek 354 f. 102r, 355 f. 98v-99r, 4652 f. 15v; *Van der Goes*, 25-01 en 03/05-07-1537; *Biographie nationale* II, 376; *NNBW* VIII, 90-91; Hoynck van Papendrecht, *Vita Viglii* II, 315-317; Koopmans, *De Staten van Holland*, 249; Schillings, *Matricule* III, 249; Van de Wall, *Handvesten*, 940

1. **Beukelaar, Thomas**
3. 30-04-1516
4. heer van Alblasserdam <1483, Ottoland 1494, van de ambachtsheerlijkheid van de parochie 's-Heeraartsberg ?-1502
5. Dordrecht
6. Simon
7. 1 Maria Maartensdr. (†1498), 2 Margareta, dochter van Floris Oom van Wijngaarden Florisz.*
8. Bij 1: Maria x Jan van Oudheusden; Juliana x Dirk Sonck Jansz.* Bij 2: Margareta x 1 Cornelis van Borselen, 2 Aart van der Goes de jonge (advocaat voor de Grote Raad van Mechelen 1525-1544); Françoise x 1 Joost van Bueren, 2 Wijnand van Laar
10. rentmeester van de exploten 25-01-1486 – 30-12-1489; rentmeester-generaal 01-01-1490 – 31-12-1498; rekenmeester 06-06-1499 – 12-07-1504; raadsheer (P) 20-01-1505 – 30-04-1516 (benoeming in verband met het ambt van rekenmeester dat hem voor het leven geschonken was, maar hem later was ontnomen. T. heeft echter nooit in de Raad zitting genomen in deze periode)
11. rentmeester van de bede 1483-1498; schepen en burgemeester van mijns heren wegen in Dordrecht 1489-1490; schout van Dordrecht 1499-1500; tollenaar van Geervliet <1498; rentmeester van Zuidholland 1480-1484; ontvanger van de omslagen op de schildtalen 1484-1486, 1497-1504 (hij liet het ambt vanaf 1497 uitoefenen door Jan Stalpaert*); tollenaar van Gorinchem en Schoonhoven 1484-1488 (samen met Medart van Marle); baljuw, schout en dijkgraaf van Strijen 1477-1494; dijkgraaf van Alblasserwaard 1507
12. kastelein van Geertruidenberg onder de hand van Hendrik van Nassau*
13. tresorier van Dordrecht 1482-1483
16. Cornelis Boullin*: vriend?; Jacob Pijnsen*: vriend?; Jan de Heuyter (schoonzoon van Jacob Pijnsen*): vriend; Pieter Lanchals: T. beheerde de financiën van de familie Lanchals na P.s dood; Arend Beukelaar: A. volgde T. in 1485 op als rentmeester van Zuidholland; Floris van Coulster: verwant via de Oom van Wijngaardens. T. liet het ambt van kastelein van Geertruidenberg door F. uitoefenen.
17. In 1504 was T. de graaf nog 21.122 pond schuldig. In 1509 was T. er nog steeds niet in geslaagd het resterende bedrag af te betalen. Hij probeerde met voorspraak van landvoogdes Margareta van Oostenrijk korting te krijgen op de aflossing.

GAD 437 f. 141r, 440 f. 305r; HvH 484 inleiding, 492 sen. 156, 493 sen. 342 (abusievelijk vermeld als 242), 495 sen. 297; NDR I 645-646; RekReg 4 f. 96v-97v, 5 f. 95r-96r, f. 115v, 28 f. 161v, 29 f. 26r, f. 74r, 491 f. 135v-136r; RekRek 183 f. 31r, 194 f. 47r, 187-195, 190 f. 48r, 196 f. 121r, 340 f. 189v-190r, 577-584, 3392-3403, 4429, 4914-4915; SAL 558 f. 119v; SvH 1703-1706, 1721-1730; *Beroepen* IV, dos. 334; *Chronologische lijsten* I, 194-195; Balen, *Beschryvinge*, 247, 300, 381; Boone en Dumolyn, 'Les officiers-crediteurs', 230; Fölting, 'Landsadvocaten', 316; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 76, 212; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Krimpenerwaard', 330-331;

Kort, 'Repertorium op de lenen van de Hofstede Arkel en Haastrecht', 162-163; Kort, 'Repertorium op de lenen van de Hofstede Teilingen', 659; Theissen, *Centraal gezag*, 57-58

1. **Bloys, Joost van**
3. ca. 1523
4. ridder
5. Zeeland
6. Lodewijk van Bloys x Marie van Abeele
8. J. overleed zonder wettige kinderen achter te laten. Guy van Blois, de neef van J., wordt in 1522 vermeld als zijn 'naeste manhooft van 't zwaertzyde'.
10. raadsheer (O) 1508, 1509, 1511, 1514
11. burggraaf van Zeeland in absentie van Jan van Kruiningen 1492-; lid van de hoge vierschaar te Zeeland 1501

HvH 486 namenlijst voorin, 488, 1034, passim; RKZ 1744 f. 14r-v (1492), 1746 f. 20v-21r (1504), 1747 f. 3v (1523), 1773; Stoppelaer, *Inventaris van het Oud Archief*, nr. 852

1. **Bol, Pieter**
2. ca. 1495
3. 1550?
5. Dordrecht
6. Jacob Bol x Marie, zus van Tielman van Dullekem*
7. dochter van Vincent Cornelisz.*
10. auditeur 07-12-1531 – 1541 (in 1543 officieel vervangen vanwege zijn absentie en vlucht)
12. klerk van de rentmeester van Bewesterschelde 1524
16. Heyman van de Ketel*, Cornelis van Mierop*, Vincent Dammasz.* en Adriaan Stalpaert*: zwagers
17. In 1543 werd P. veroordeeld tot het betalen van 6000 pond aan de weduwe van Adolf Herdinck, de rentmeester van Bewesterschelde, onder wie P. als klerk gediend had. P. zou als klerk iets teveel voor zichzelf hebben opgestreken. P. nam de benen en zijn goederen werden in het openbaar verkocht. In 1546 kwam P. weer in beeld en eiste zonder succes nietigverklaring van de verkoop van zijn goederen (vonnis 1549).

ACB 89; GRM 843 sen. 37, 845 sen. 9, 849 sen. 176; RekReg 494 f. 40v; RekRek 366 f. 85r, 5261 f. 7r, 5263; RKZ 162; *Chronologische lijsten* IV, nr. 1226; Balen, *Beschryving*, 419; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', 342; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', 364

1. **Boot, Dominicus**
2. ca. 1515
3. 1573
4. meester, licentiaat in de rechten; heer van Rijswijk
5. Dordrecht/Den Haag
6. Frank Boot (advocaat voor het Hof van Holland) x Christina van Oudshoorn
7. Catharina, dochter van Jacob van Montfoort
8. Naar verluid niet minder dan 21. Christina x Dirk Herweyer; Marieke (jong gestorven); Jozijne x Jan Jansz. van Wesel; Frank; Margriete x Jacob van Coevorden; Jan x Jozijne?, dochter van Cornelis Sandelijn*; Dominicus x 1 Agatha, dochter van Dirk van Leeuwen, 2 Aleid, dochter van Dirk van Beverwijk; Floris. De volgenden volgens Pelinck ook nog: Arend; Jacob; Jacomina x Maximiliaan de Pottere; Catharina x Albert Florisz.; Beatrix (jong gestorven); Machteld (jong gestorven)
9. Leuven 1530; Orléans 1536
10. advocaat voor het Hof van Holland 1545->1548; raadsheer (O) 22-08-1549 – 23-09-1557; raadsheer 23-09-1557 – 1573
16. Thomas Cassiopein*: D. werd door T.' weduwe aangewezen als een van de drie voogden van T.' kinderen; Aart Coebel: D. en A. zijn volle neven. D. stond in 1556 met zijn vader en enkele anderen borg voor A. toen deze verantwoording moest afleggen aan de Staten over zijn rekeningen van de omslagen.

HvH 33 f. 71r-72v, 38 f. 1r-2v, 494 sen. 88/2, 498 sen. 125, 524-529 passim, 1666 d. 02-01-1545, 1742 d. 03-05-1548, 5686-5687 passim; RekRek 392 f. 128r; SvH 7 f. 147r-v; *Sandelijn III*, 133-134; *Beroepen*, dos. 446; *Procurateurs*, nr. 1031; Van Bueren, *Leven na de dood*, 115-116; Fölting, *De vroedschap*, 47; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 545; Van Niekerken, 'Vranc Booth', 10, 20-21; Pelinck, 'Drie Hollandse memorietafels', 103; Schillings, *Matricule* IV, 41, 711; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 454

1. **Boshuizen, Brunink van**
3. ??-01-1498
4. heer op Blotinge 1473
5. Leiden

6. Floris van Boshuizen x Hillegond Spruyt
7. 1 Christina, dochter van Bernard Quekel, 2 Maria, dochter van Tielman Oom Dirksz.
8. uit 1: Hillegond x Gillis van Oostende; Margriet x Godschalk, zoon van Jan Oom van Wijngaarden de oude*
10. bewaarder van de charters en registers 01-03-1468 – 31-03-1477, 25-03-1482 – 01-01-1498; rekenmeester (O) 1482-1485
11. schout van Putten 1463-
12. diverse ambten voor Karel van Charolais; ere-kamerdienaar en rekenmeester voor de domeinen van Karel van Charolais in Holland en Zeeland 1467; klerk en plaatsvervanger van zijn vader en broer als baljuw van Putten
13. burgemeester van Leiden 1479-1481; lid van de Leidse vroedschap 1479-1489; lid van de Leidse veertigraad (benoeming in 1481)
15. B. was in 1487 lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij.
17. B. Had zeer goede contacten met Karel van Charolais. Bij zijn dood liet B. zoveel schulden achter dat zijn erfgenamen de erfenis niet aanvaard hebben.
DHSJ 12 deel 2 f. 11r; HvH 1030 sen. 120; RekRek 180 f. 54v, 341 f. 150v; Damen, *Staat*, 449

1. **Boudijnsz., Jacob**
2. ca. 1453
3. 1514/1515
4. meester, *doctor*
5. Haarlem
6. Boudijn Jan Boudijnsz.?
7. Josina van der Meer
9. Leuven 1468; Orléans 1469
10. raadsheer (O) 1504-1514
13. schepen van Haarlem 1483; pensionaris van Haarlem 1484-1490; burgemeester van Haarlem 1491-1492; pensionaris van Amsterdam <1487->1503
17. J. was onderhandelaar tijdens de kaas- en broodopstand.
HvH 483-488 passim; SAH 368 f. 49r, 372 f. 58v, 380 f. 36r; SvH 1727 f. 10v-11r; *Procurateurs*, nr. 140; Kokken, *Steden*, 178, 287; Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 192

1. **Boudijnsz., Jan**
2. ca. 1453
3. 11-03-1514
4. meester
5. Middelburg (niet Haarlem)
6. Boudijn Gillis Boudijnsz.
7. Catharina, dochter van Jan van Naaldwijk
8. Boudewijn (monnik en bibliothecaris van de abdij van Egmond); Aechte (van Nyekerck) x 1 Hugo, bastaardzoon van Hugo van Zwieten, 2 Jasper Lievenz. van Hogelande*
9. Leuven 1468
10. advocaat-fiscaal 05-12-1481 – 03-06-1489; raadsheer 24-07-1494 – 11-03-1514
12. raad (tot 1497 ook advocaat) van Margareta van York 1490-1504
13. pensionaris van Middelburg 1477-1481; landsadvocaat 1489-1494; stadsadvocaat van Dordrecht 1490
15. J. was in 1487 schutter in het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde.
DHSJ 12 deel 2 f. 3v; GAD 438 f. 399r; RekRek 190 f. 57r, 348 f. 116v, 3340 f. 112v-113r, 3349 f. 119v, RKZ 1 f. 17v, 19 f. 14v, 306 f. 19v-20r; *Procurateurs*, nr. 285; Damen, *Staat*, 450; Fölting, 'Landsadvocaten', 304-305; Kokken, *Steden*, 82-88; Van Steensel, mededeling; Schillings, *Matricule* II, 200; Unger, *Bronnen* II, 366, 367, 374, 376

1. **Boullin, Cornelis**
3. 21-05-1525
5. Vlaanderen
6. Jan Boullin (rentmeester van de exploten van de Raad van Vlaanderen 1477-1489; procureur-generaal aldaar 1489-1490) x Beatrijs van Namen
7. Catharina, dochter van Albrecht van Loo* en Dieuwer van Cranenbrouck
8. drie bastaardzonen bij Margareta Orys: Mathelin (deurwaarder bij de Raad van Vlaanderen); Pieter (procureur bij de Grote Raad van Mechelen); Filips (raadsheer te Gent, rentmeester van de markgraaf van Bergen op Zoom)
10. griffier 11-11-1504 – 08-09-1505; rekenmeester 09-09-1505 – omtrent november 1511
11. rentmeester van de exploten van de Raad van Vlaanderen 1495-1504; griffier in de Raad van Vlaanderen 1512->1518
16. Thomas Beukelaar*: vriend?
HvH 484 inleiding, 1737 d. 31-07-1518; RekReg 6 f. 15v; RekRek 338 f. 86r, 339 f. 81v, f. 161r, 347 f. 97r; GPB IV, 11; Damen, *Staat*, 450; Dumolyn, *Het hogere personeel*, 877-879; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 389-391

1. **Bourgondië, Maximiliaan van**
2. 28-07-1514
3. 04-06-1558
4. heer van Beveren, Veere (markies 1555), Vlissingen, Brouwershaven en Duiveland; ridder van de orde van het Gulden Vlies
5. Zeeland
6. Adolf van Bourgondië x Anna, dochter van Jan III Glymes van Bergen
7. Louise de Croy
8. M. is kinderloos overleden.
10. stadhouder 17-03-1547 – 04-06-1558
11. admiraal der Nederlanden 1540-1558; stadhouder van Utrecht 1547-1558
17. M. liet in 1558 een failliete boedel achter.

HvH 32 f. 246r-247v; RekReg 494 f. 215v-216v; RekRek 382 f. 135v, 393 f. 114v; De Bruin, *Encyclopedie van Zeeland* I, 201-202; Doeleman, *Lijst*, 12; Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden*, 32-33, 70-73; Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 40, 55-56.

1. **Boymer, Arend**
3. kort na 21-08-1548
5. Chaam, Brabant
6. zoon van een geestelijke?
7. Marieke Frederiksdr.
8. Frederick (pensionaris van Delft 1585-1587) x 1 Peterke, dochter van Frans Anthonis Matheus?, 2 Gertrud Backelier?; Engelbert x Bauck Albertsdr.; Pieter x 1 Machteld van Naarden, 2 Elisabeth van Haersolte; Neelken; Machteld x Gijsbert Arentsma; Willemijne x Lodewijk Rattaller; Magdalena x 1 Govert van Duvenee (opvolger van A. als griffier in Friesland), 2 Dirk Arum; Abel x Geis Jansdr. Herckema?
10. secretaris (O) 1529-1540
11. griffier in de Raad van Friesland 1541-1548
12. dienaar en klerk van griffier Arend Sandelijn* <1529

HvH 1664 z.f.; RekRek 368 f. 97r, 4455 f. 40v, 4457 f. 93v, 4458 f. 63r, 4460 f. 98r; Haga, 'Geslacht van Boeymer'; Heerma van Voss, 'Geslacht van Boeymer'; Koopmans, *De Staten van Holland*, 270-271; Kort, 'Lenen van de hofstede Cuyk', 112; Vries, 'It kânselarijpersoniel', 66, 74; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 430.

1. **Briëlis (ook: van Den Briel of van Rapenburg), Johannes (Jan)**
2. ca. 1481?
3. 1554
4. meester, licentiaat in de rechten, heer van Rapenburg
5. Den Briel
6. Jan Jansz. (burgemeester van Den Briel 1511; schepen van Den Briel 1521)
8. Cornelia van Rapenburch x 1 Hendrik van der Broucke, 2 Roelof van den Venne; Elisabeth x 1 Floris van Wijngaarden, 2 Lodewijk van Binkhorst
9. Leuven 1496?
10. raadsheer (O) 17-03-1544 (niet aangetroffen voor 1545)-1554 (niet aangetroffen na 1547)
12. raadsheer van de heren van Buren (Floris* en later Maximiliaan van Egmond) (vermoedelijk al in 1529) <1536->1549
13. pensionaris van Haarlem 1510-1524
17. J. maakte in 1554 zijn testament op in Buren, waarin hij zijn dochter Cornelia tot enige erfgename maakte. Zijn andere dochter Elisabeth onterfde hij vanwege haar schandelijke levenswijze.

GRM 865 sen. 48; HvH 32 f. 33r-34r, 526 lijst van raadsheren voorin, 530 sen. 137, 1669 d. 29-08-1549, 5686; NDR II 1029 nr. 296; SAH 393 f. 20v, 394 f. 85v, 406 f. 24v; *Beroepen* dos. 595; *Chronologische lijsten* VI, nr. 3239; Drossaers, *Archief* 2, I 488, 677; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne', 413; Schillings, *Matricule* III, 141

1. **Bronkhorst, Andries van (komt in de Raad vooral voor als 'baljuw')**
3. 1547?
4. ridder; heer van Abbenbroek, Schoot (circa 1520) en de stad aan 't Haringvliet
5. Den Briel. A. vestigde zich tijdens zijn raadsheerschap in Den Briel. Zijn vader zou afkomstig zijn uit Voorne. Een enkele keer komt A. in de bronnen voor als 'Andries van den Bryel'.
6. Willem Gijsbrechtsz. (van Bronkhorst) x Ewoute, dochter van Laurens Klaasz. 'de lijndrayer ten Brielle'
7. 1 Maria Sonck, 2 Wendelmoet van Boshuizen, dochter van Klaas Korf, weduwe van Reinier de Jonge*

8. Pieter x 1 Geertruid van Outshoorn, genaamd Sonnevelt, 2 Marie van Heerjansdam; Klaas x Jacomijne van Poelgeest(?); Gijsbrecht x Adriana, dochter van Jan van Duivenvoorde*?; Guillemine x 1 Alexius, bastaardzoon van Hendrik van Nassau*, 2 Jan, bastaard van Lannoy, 3 Jan van Casembroot; Machteld x François van de Werve; Laurens
10. raadsheer (O) 1519-1546
11. baljuw en ontvanger van het land van Voorne en Den Briel en Goedereede 1504-1541; raad in het Leenhof van Holland <1528-; A. kocht in 1536 het kasteleinschap van Oostvoorne voor veertig pond per jaar.
12. substituut van Floris van Egmond* als ruwaard, baljuw, kastelein en dijkgraaf van Putten 1538
13. hoogheemraad van Delfland 1522-1547
16. Jacobus Volcardus (humanist uit Den Haag. Onderwijzer van de zonen van Nicolaas Everaerts* en Viglius van Aytta*): A. was de mecenas en beschermheer van J. J. droeg zijn werk *Oratio de usu eloquentiae in obeundis muneribus publicis habita lovanij in disputationibus (ut vocant) quodlibetius* aan A. op.
17. Wellicht stamde A. af van een bastaardtak van het Gelderse geslacht Van Bronkhorst. A.' vader komt in de bronnen meestal zonder achternaam voor.
ADN 2191 f. 80r, 2380 f. 75r; HvH 29 f. 177r, 35 f. 184r, 493-504, 506, 508, 510-511, 514-517, 5653 passim, 5683-5684; NDR I 891; RekReg 5 f. 187v, 492 f. 23r-v, f. 119r-120v, f. 148v-149v, 494 f. 13r-14r, 661 f. 282r; RekRek 1160 f. 84v, 3354 f. 92r, f. 97r, 4453, f. 89r, 4633 f. 14r, 5256 f. 1v; *Chronologische lijsten* V, nr. 2244; *Procurateurs*, nr. 1129; Carstens, 'De bastaarden', 105; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 711; Hardenberg, 'De hofstede van Rijswijk', 141-142; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne', 290; Kort, 'Stukken van de familie de Mérode', 50-51, 58; Schillings, *Matricule* IV, 104; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nrs. 450, 488; De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 505-506

1. **Brunt, Reinier**
3. 15-10-1539
4. meester
5. Alkmaar, leefde ca. 1500 in Amsterdam
6. Cornelis Gijsbertsz.
7. Hillegond Hendricksdr.
8. Hendrik; Frederik; Liesbeth x Sijbrand Hendriksz; Christina x Lambert (Reyersz.) van der Horst; Neel x Dirk Hendriksz. van Opmeer; Margriete x Jan van Persijn; Stijnken; Janneke/Johanna
10. procureur-generaal 15-04-1523 – 11-04-1536 (vanaf 4 maart werd hij geheel vervangen door Jan van Dam* maar de weddebetaling liep nog door); raadsheer 23-09-1535 – 15-10-1539
11. onbezoldigd raadsheer in het Hof van Utrecht 1530-1535
13. pensionaris van Gouda 1519-1523
16. Floris van Egmond*: F. was een patroon van R.
ADN 2493 f. 468v; HvH 30 f. 10r-11r, f. 25v; NDR II 1029 nr. 280; OAG 1180 f. 14r, 1181 f. 55r; RekRek 358 f. 88v, 370 f. 102r, 371 f. 94r, 374 f. 106v-107r, 3293 f. 30r; SvH 99 f. 10v, 2283 f. 40v-41r; *Procurateurs*, nr. 1242; Doeleman, *Lijst*, 20; Van Doorn, 'Beknopte genealogie' 155-160; Van Doorn, 'Het geslacht', 168; Van Eeghen, 'De inquisite van Amsterdam', 79; Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, 1, 15, 107; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 258

1. **Bucho (ook: Aytta), Barend**
2. 1465
3. 03-12-1528
4. meester; licentiaat in beide rechten
5. Swichum, Friesland
6. Gerbrand Aytta x Jets Bucama
9. Leuven 1484
10. raadsheer (O) 1520-1528
11. raadsheer in de Raad van Friesland 1515-1519
12. Lid van de Friese Raad onder Albrecht van Saksen 1499-1515
14. pastoor van Grouw (vermeld 1491-1495); pastoor van Huizum 1499; pastoor van Wirdum (vermeld 1500-1507); pastoor te Leeuwarden 1508-1519; deken van de Hofkapel 1519-1528
16. Viglius van Aytta*: B. was Viglius' oom en opvoeder; Gerrit Muylaart*: vriend; Erasmus: B. had een goed contact met E. en hield hem in hoog aanzien.
17. B. was voorstander van een krachtig monarchaal gezag. Hij diende de Saksers trouw en nam daarna de leiding van de Bourgondisch-Habsburgse partij in Friesland op zich. B. ondernam als Fries raadsheer verschillende diplomatieke missies. B. nam in 1523 in Bols-

ward de huldiging en eed aan Karel V af. B. is begraven in de Hofkapel in Den Haag.
HvH 494-502 passim, 5683-5684; Allen, *Opus Epistolarum* IV, ep. 1092; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* I, 77-78; Postma, *Viglius van Aytta*, 14, 41; Prins, 'De grafzerken', 458; Theissen, *De regeering van Karel V*, 38-40; De Vocht, *History of the foundation* II, 97-98; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 179-180; Waterbolk, *Vigliana*, 9-10, 124

1. **Camerhouwer, Cornelis**
3. 1534?
5. Haarlem?
6. Lambrecht Camerhouwer (klerk van Haarlem)
8. C. was in 1528 reeds overgrootvader.
10. secretaris (O) 1508-1518
11. procureur-generaal in de Raad van Friesland 1518-1527; substituut-procureur-generaal van de Raad van Friesland 1527-1534?
13. klerk van de heemraden van Delfland 1512; rentmeester in het kwartier Delfland 1514
17. C. werd in 1522 voor Genemuiden gevangen genomen door Geldersen. Na het betalen van losgeld was hij in 1523 weer op vrije voeten. De substituut-procureurs-generaal in Friesland werden na C.' ambtsperiode in die hoedanigheid voor lange tijd 'Camerhouwers' genoemd.
HvH 502 sen. 162; RekRek 343 f. 190v, 349 f. 139r, 605 f. 61v (vermelding 1508), 4438 f. 25r; SvH 1749 f. 17r; Kokken, *Steden*, 174; Postma, *Het hoogheemraadschap*, 216; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 211

1. **Capelle, Pieter van der**
3. 1525
4. meester
5. Zeeland
6. Jacob van der Capelle (priester?)
10. raadsheer (O) 1515-1525
14. kanunnik van Sint Maarten te Middelburg 1515/1516-1523/1524; kapelaan van Oost-Souburg 1504-1505 (benoemd door zijn naamgenoot, de abt van Middelburg); kapitteldeken van de collegiale kerk van Kapelle
16. Nicolaas Everaerts*?: In de correspondentie tussen twee zoons van N. wordt ook een heer Pieter van der Capelle genoemd als 'alleraardigste kennis'. Guépin ging er van uit dat hier de abt van Middelburg wordt bedoeld, maar gezien het raadsheerschap van P. tijdens het presidentschap van N. is hij wellicht een betere kandidaat.
GPB III, 686; HvH 491-499, 1036 passim; *NNBW* VI, 269; De Bruin, *Encyclopedie van Zeeland* I, 269; Guépin, *De drie dichtende broers*, 186

1. **Cassiopein, Thomas (Sanchio)**
3. in de nacht van 10-11-1536
5. T.' familie kwam oorspronkelijk uit Laredo in Spanje. Zijn vader had zich in Middelburg gevestigd, waar hij in 1492 en 1499 optrad als gastheer voor de Spaanse natie. T. is vermoedelijk in Middelburg geboren, maar bracht een deel van zijn jeugd door in Den Haag.
6. Sanchio Cassiopein x dochter van Jan Grenier (zuster van Karel Grenier*)
7. Marie Domusdr.
8. Karel(drost van IJsselstein) x Anna van Groenewoud; Clementia x Arend van der Meer (broer van Willem van der Meer van Berendrecht*); Dominicus x Aaf van Zandwijk
10. substituut-procureur-generaal 1518-1520 (geheel ter vervanging van Karel Grenier 16-07-1520 – 11-10-1520); procureur-postulant 1520->1536
13. procureur van Dordrecht voor het Hof van Holland 1535; procureur van Leiden 1535-1536
15. procureur postulant bij het Leenhof van Holland <1529 – >1534
16. Karel Grenier*: K. was de oom van T. en vanaf in ieder geval 1508 diens voogd; Dominicus Boot*: D. werd door T.' echtgenote aangewezen als een van de voogden van T.' kinderen.
Audiëntie 1532 f. 105r; GAD 446 f. 119r; HvH 494 sen. 88, 518 sen. 230, 527 sen. 265, 5654 f. 61v; LH 4 f. 113v, 5 f. 14r; RekRek 355 f. 98v, 386 f. 157r, 3442 f. 68r, 3446 f. 55v, 4441 f. 22r, 4442 f. 24v; SAL 618 f. 47r; *Beroepen*, dos. 446; Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 115, 329; Kort, 'De leenhoven van de heren van Vianen', 274, 320; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk', 570; Postma, *Het hoogheemraadschap*, 119; Stoppelaer, *Inventaris van het Oud Archief*, nr. 941

1. **Chalon, René van**
2. 05-02-1519
3. 15-07-1544
4. ridder; ridder van de Orde van het Gulden Vlies 1540; prins van Oranje; graaf van Nassau, Vianden, Catzenelbogen, Tonnerre, Ponthieu, Charny etc..; burggraaf van Antwerpen en Besanchon; heer van Breda, Diest, Grimbergen, Rumpst, Waesten, Kemmel, Walvergheem etc..
5. Brabant
6. Hendrik van Nassau* x Claudia, dochter van Jan van Chalon
7. Anna, dochter van Anton van Lotharingen
8. jong gestorven dochter. bastaard: Palamedes x Margareta van Mansfeld
9. Samen met zeven andere jongens werd R. op het kasteel van Breda onderwezen door Charles de Carondelet, heer van Portelles.
10. stadhouder 12-10-1540 – 15-07-1544
11. drossaart van Brabant 1539-1544; stadhouder van Gelre 1540; lid van de Raad van State 1540-1544; stadhouder van Utrecht 1540-1544
16. Lodewijk van Praat*: L. en R. waren goede vrienden.
17. Doordat R. kinderloos stierf in 1544 gingen zijn bezittingen, waaronder het prinsdom Oranje, naar zijn neef Willem van Nassau (de zwijger, van Oranje).
HvH 31 f. 88v-90r; NDR I 891; RekRek 375 f. 97r, 379 f. 108r; *ROP* IV 377; Van Alfen, 'De sterfdag'; Baelde, *De collaterale Raden*, 288; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* I, 291; Blockmans, *Keizer Karel V*, 196; Carstens, 'De bastaarden', 109-110; Cools, *Mannen met macht*, 301; Doeleman, *Lijst*, 11; Van Gelder, 'De zestiende-eeuwsche glasschilderingen', 25; Rosenfeld, *The provincial governors*, 141

1. **Clamp, Jacob**
2. <ca. 1445
3. >1523
6. Klaas
7. Liesbeth (Liesbeth Pietersdr.) Coppier
8. Klaas x Machteld Dirksdr.; Katrijne
10. rentmeester van de exploten 09-1492 – >29-12-1494
11. ontvanger van de espargne en extra-ordinaire partijen 23-02-1493 – 23-02-1494; controleur 24-10-1491 – 1500, ? – >1511?; controleur van de reparaties aan het Hof, de windmolens en de poorten van het bos van Den Haag 1505-1522?
12. In 1492 wordt vermeld dat J. al 32 jaar dienstbaar was geweest als suppoost en klerk in Holland, waarvan elf als rentmeester in Gouda (onder de hand van de rentmeester van Noordholland?); klerk van rentmeester van de exploten Jan van Assendelft* 1480; klerk van de rentmeester van Noordholland <1484-1487; rentmeester van het Haagse bos 1486-1492, onder de hand van Filips van Wassenaar*; klerk van de rentmeester van Bewesterschelde <1495
15. J. was samen met Karel Grenier*, Jan van Zevender* en Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden* in 1494 lid van de Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten'.
17. In 1523 werd het J. en zijn echtgenote toegestaan, uit dank voor J.s goede diensten, om de kamer of 'huysinge' staande op het Binnenhof aan de put te bewonen op voorwaarde dat ze het huis verlieten of genoeg ruimte maakten als de vorst of landvoogdes in Den Haag kwam.
AGH 2120 b f. 259r; RekReg 491 f. 202r-v; RekRek 339 f. 119v, 341 f. 152v, 358 f. 59v, 1977-1983, 4423 f. 51r, 4432 f. 15v, 4433 inliggend, 4624; RKZ 99 f. 150r; Van Boheemen, *Retoricaal*, 308; Van Kan, *Databank*

1. **Cleve, Adam van**
3. 1485
4. heer op Cranenbroek 1455-1477
5. Leiden
6. Dirk
7. Johanna, dochter van Floris Jansz. van Cranenbroek
8. Anna x Timan van der Mije
10. secretaris (O) 1441-1447; secretaris 1447-1485; substituut-procureur-generaal 1447; procureur-postulant bij het Hof van Holland 1447
11. pachter van het schoutambacht van Abbekerk 1443-1447 en van het schoutambacht van Wijdenes 1446-1456; A. kreeg in 1477 levenslang het bode-ambacht van Hoorn van Maria van Bourgondië.
12. knecht van gouverneur Willem van Lalaing 1440; stadhouder van de lenen in Holland van graaf Jan van Nassau 1460-
Damen, *Staat*, 453

1. **Coebel, François**
2. ca. 1468
3. 12-09-1532
4. meester (vanaf 1486); heer van de Loo (te Voorburg)
5. Delft
6. Pieter Klaas Coebelsz. (veertigraad te Delft 1480) x NN Ruychrock van de Werve??
7. Christina, dochter van Dirk van Rijswijk*
8. Dirk; Anna x 1 Klaas van Oudelant (procureur-postulant bij het Hof van Holland), 2 Arend Boot (oom van Dominicus Boot*); Catharina x François Stalpaert van der Wiele (broer van Jacob* en Adriaan* Stalpaert van der Wiele)
9. Parijs 1485-1486; Leuven 1487; Orléans 1490
10. raadsheer (O) (14-06-1512) 1513-1514, 30-10-1515 – 10-11-1516; raadsheer 13-02-1514 – 30-10-1515 (tot 27-03-1514 bij absentie); raadsheer (P) 10-11-1516 – 12-09-1532
13. landsadvocaat 1499-1513; ontvanger van de gemenelandsomslagen 1505-1506; hoofdingeland van Delfland 1523
17. In naam was F. al in april 1508 als onbezoldigd raadsheer aangesteld met een belofte op de eerstvolgende vrijkomende plaats van bezoldigd raadsheer. Hij nam echter niet deel aan de raadszittingen, waardoor het weinig verbazingwekkend is dat hij in de ordonnantie van 1510 'vergeten' was in het rijtje raadsheren.

ADN 19017.39557, 19038.40449; HvH 488 passim, 500 namenlijst voorin, sen. 154; RekRek 345 f. 161v, 348 f. 116v-117r, f. 120r, 349 f. 125v-126r, 353 f. 91r-v, 367 f. 97v; SvH 1721 f. 13r; *Van der Goes*, 18 april 1555; Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 147; *Procurateurs*, nrs. 215 en 459; Fölting, 'Landsadvocaten', 307-308; Kokken, *Steden*, 71; Samaran en Moé, *Auctarium* III, 570, 606; Schillings, *Matricule* III, 32; Ward, *The cities and states of Holland*, 54-55

1. **Cornelisz., Vincent**
2. 1469
3. 14-06-1550
4. ambachtsheer van de Ketel (bij Delft) 1525; heer van Cabau
5. uit de buurt van Geervliet?
6. Cornelis Ottenz. (tollenaar van Geervliet 1508) x N van Boshuizen?
7. Maria, (bastaard)dochter van Jacob Ruysch*
8. Cornelis van Mierop*; Heijman van de Ketel* x Janna Jansdr.; Margareta x Vincent Dammasz.*; Eva (of Aeffken) x Adriaan Stalpaert van der Wiele*; Magdalena x 1 Jan Laurens Martens, 2 Gerrit Hendriksz. van Ravensbergen (gedeputeerde van Haarlem); Martha x Witte Jacobsz.; Jacob (heer) van Cabau x Catharina Oosterling; dochter (?, niet opgenomen in testament) x Pieter Bol*
10. klerk in de Rekenkamer 1504-1505; auditeur 31-12-1505 – 20-01-1509; bewaarder van de charters en registers 02-09-1518 – 14-06-1550; rekenmeester 20-01-1509 – 29-08-1541
11. gecommitteerde in de Raad van Financiën 1531-1546; thesaurier-generaal in de Raad van Financiën 1546-1550
12. klerk van rentmeester-generaal en rekenmeester Thomas Beukelaar* 1498->1499
16. Gerrit van Assendelft*: vriend; Jasper Lievenz. van Hogelande*: vriend
17. V. zou afstammen van een bastaardtak van de edele familie Kuyc. V. was een van de commissarissen voor de 'informacie' van 1514. V. nam in 1516 het initiatief tot de eerste gedrukte editie van het *Tractatus de cura rei publicae* van Filips van Leiden. Bij testament van 1549 liet V. weten in de Kloosterkerk in Den Haag begraven te willen worden, indien de grafkelder in het Sint-Jeronimusconvent te Delft nog niet gereed was. Uiteindelijk werd hij begraven in de Augustijnerkerk in Brussel. V. was een fervent verzamelaar van collatierechten in Hollandse kerken. V. wordt in de literatuur vaak vermeld als Vincent Cornelisz. van Mierop, maar in de bronnen komt hij steevast voor als Vincent Cornelisz. of zelfs gewoon als 'meester Vincent'.

ACB 572-573; GRM 802 sen. 59; HvH 1670 d. 07-09-1550, 1673 d. 18-01-1557; LH 2 f. 53v; RekReg 6 f. 17r-v, 9 f. 179r; RekRek 194 f. 119v, 195 f. 118r, 338 f. 174r, 340 f. 193r, 343 f. 178v, 354 f. 100v, 366 f. 84v, 385 f. 140v, 5253 f. 1r, 4638 f. 13v; RKZ 1747 f. 13r (1530); Schagen 283; SvH 2279 f. 59v; *Procurateurs*, nr. 694; Baelde, *De collaterale Raden*, 248; Beelaerts van Blokland, 'Een legpenning'; Coldeweij, *De heren van Kuyc*, 120; Fruin, *Informacie*, 6; Van Der Gouw, *Stukken*, 5; Van Hijum, *Grenzen aan macht*, 24; Hoek, Repertorium op de grafelijke lenen te Delft', 310; Van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk*, 236; Ibelings, 'Bevolking', 85; Koopmans, *De Staten van Holland*, 251; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen', 45; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Putten', 142; Leverland, *St. Pancras op*

het Hogeland, 125; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 47-48; Van Weel, 'Manrique', 380-381

1. **Coulster, Abel van**
2. 1477 (niet 1468)
3. 21-11-1548
4. meester; ridder >1535 <1544
5. Dordrecht
6. IJsbrand van Coulster x Machteld van Alkemade
7. Ysabeau Longin, dochter van Simon Longin en Marguerite de Berthos
8. bastaard: Sibilla (bij ene Geertruid, gelegitimeerd in 1536) x Jan van Dam*; Maria x Anton van Kats*; Anna x 1 Jan van Dopselaar, 2 Jan Fruytiers; Machteld x Arend de Juede (heer van Herdingveld, in 1570 als kastelein van Loevestein doodgeschoten door geuzen)
9. Keulen 1490; Orléans 1494
10. raadsheer (O) 1504-1506, 30-10-1515 – 23-07-1516; raadsheer 27-07-1506 – 29-10-1515 (tot 08-11-1511 bij absentie), 15-07-1516 – 21-11-1548
16. Erasmus: E. doet de groeten aan A. in verschillende brieven. Volgens een brief van E. had A. de gewoonte om te vluchten in E.' werken als zijn geest teveel gekweld werd door het werk in de Raad.
17. Het kasteel van de Van Coulsters werd in 1517 door Geldersen in de brand gestoken.
GAD 437 f. 70v, 445 f. 68r; HvH 26 f. 74r, 483-485 passim, 536 sen. 197, 1672 d. 12-12-1555; RekReg 8 f. 246r-v; RekRek 340 f. 189v, 349 f. 125v-126r, 350 f. 123r, 383 f. 131v; *Procurateurs*, nr. 283; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* III, 777-778; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 163; Van Heussen, *De oudheden en gestichten van Delft*, 361; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', 405; Van Nierop, 'Adellijke bastaarden', 16; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 156; Plomp, 'Legitimaties', 112

1. **Cruesinck, Frans**
3. 13-08-1505
5. buiten Holland en Zeeland
6. Floris Cruesinck x Janne Buysers
10. klerk extraordinaris in de Rekenkamer 1497; klerk in de Rekenkamer 1500; rekenmeester 12-07-1504 – 13-08-1505
12. klerk van rekenmeester Willem van der Goes 1497-1499
16. Jacob Cruesinck*: oom
RekReg 5 f. 60r; RekRek 193 f. 117r, 195 f. 117v, 196 f. 127v, 338 f. 173r, 339 f. 160v; Wimersma Greidanus, 'De afkomst', 217

1. **Cruesinck, Jacob**
3. 05-10-1493
5. buiten Holland en Zeeland
6. Cornelis Hendriksz. Weitkin x Geerburg, dochter van Hendrik Teilinck (kamerdienaar van Jacoba van Beieren)
7. Margriet, dochter van Arend van der Does
8. Cornelis (ridder 1486) x Hildegonde van Alkemade; Filips (gedoopt in 1464); Arend (domkanunnik 1472-1513); Ursula x Hendrik Swaeff; Barbara x Lodewijk Quarré
10. klerk van de Rekenkamer 03-01-1446 – 09-05-1447; auditeur 10-05-1447 – 20-11-1463; rekenmeester 05-12-1463 – 09-02-1464, 05-07-1477 – 05-10-1493
11. schout van Westwoud 1453/1454 – ?; rekenmeester in de Rekenkamer van Brabant 1464-1474; rekenmeester in de Rekenkamer te Mechelen 1474-1477
12. klerk van rekenmeester Bartholomeus à la Truye ca. 1440-1446; in dienst van Margareta van York om het koorn te 'buerne' 1493
16. Lucas van Teilingen*: Lucas was J.s oomzegger en klerk; Frans Cruesinck*: oomzegger
HvH 521 sen. 242; RekReg 5 f. 60r; RekRek 189 f. 54v, 3344 f. 150v; Bos-Rops, 'Power', passim; Damen, *Staat*, 454; Wimersma Greidanus, 'De afkomst', 209, 216

1. **Dam, Adriaan van**
3. 1536
5. Den Haag?
6. Floris van Dam (priester) + Liesbeth, dochter van Klaas de Wilde (legitimatie 1517)
7. 1 Janneke van Neck, 2 Aleid Cornelisdr.
8. Klaas (1555) (bastaard bij Dorothea Willemsdr.); Adriaan van Dam Adriaansz..?; dochter van zijn echtgenote x Dirk van Waveren (procureur postulant)
10. procureur postulant bij het Hof van Holland 1509 – >1533; substituut-procureur-generaal 1505, 1507, 1510/1511
12. klerk in de griffie van het Hof van Holland
13. stadsprocureur van Amsterdam >1524-1534; stadsprocureur van Leiden 1524-1534
15. procureur postulant bij het Hollandse Leenhof 1520-1534

16. Floris van Egmond*: vanaf in ieder geval 1504 tot aan zijn dood behartigde A. de belangen van F. in Den Haag.
17. A. overleed in het convent 'Rapenburch' te Leiden, waar hij ook zijn testament had opgemaakt.
GAA 5014-1 f. 23v, 5014-4 f. 27r; HvH 517 sen. 27 (1546), 1856; NDR II 1029 nrs. 20, 336, 338; RekReg 7 f. 28r-v, 8 f. 97v-98r; RekRek 1135 f. 74r, 4436 f. 24r; SAL 605 f. 58v, 617 f. 46v; SvH 1739 f. 8r; Ter Gouw, *Geschiedenis* V, 332; Plomp, 'Legitimaties', 101, 108

1. **Dam, Jan (Huge) van**
2. ca. 1513
3. 24-04-1568
5. Den Haag
6. Klaas van Dam* x Magdalena Willemsdr.
7. Sibilla, bastaarddochter van Abel van Coulster*
8. J. overleed zonder wettige nakomelingen.
9. Leuven 1528?
10. substituut-procureur-generaal 17-09-1535 – 31-08-1543; rentmeester van de exploten (bij provisie) 12-02-1541 – 02-04-1541; secretaris (O) 28-03-1541 – 05-09-1543; griffier 05-09-1543 – 25-03-1557; rekenmeester 26-03-1557 – 25-04-1568
DHOA 6126; HvH 30 f. 7r-v, f. 25v, f. 31r-v, 31 f. 41r, 538 sen. 271, 5963 d. 12-02-1540; RekReg 494 f. 244v-245r, 495 f. 130v-131r; RekRek 371 f. 94v, 378 f. 96r, 392 f. 129v; SvH 2282 f. 50r-v; Bos-Rops, 'Power', 64; Hoynck van Papendrecht, 'Uittreksel', 80; De Man, 'Sprokkels',112; Plomp, 'Legitimaties', 112; Schillings, *Matricule* IV, 14

1. **Dam, Klaas van**
3. 1536
5. Den Haag?
6. Willem van Dam*
7. Magdalena Willemsdr.
8. Jan* x Sibilla van Coulster; Joost (secretaris van het Hof van Holland) x Catharina van der Bronkhorst; Willem (jong gestorven);Willem* x Maritgen, dochter van Gijsbert Dirksz. van Couwenhoven; Anna x Jan Doublet; Maria x Johan Essinck; Engel x Jan Purtijck*
10. secretaris (O) ca. 1509 (in 1536 wordt vermeld dat hij het ambt 28 jaar bediend had)-1535; griffier bij provisie (samen met Jasper de Beauvoir*) 1514; substituut-procureur-generaal 1522 – 17-09-1535; procureur-generaal 06-10-1522 – 28-03-1523
15. K. was in 1532 lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij.
Audiëntie 793 f. 35r; DHSJ 92; GRM 814 sen. 12 f. 75r; HvH 515 sen. 258, 538 sen. 271, 1668 d. 07-01-1547, 5963 d. 20-12-1536; RekRek 349 f. 125v-126r, 356 f. 95v, 357 f. 92v, 371 f. 94v, 4436 f. 41v, 4443 f. 31v; SvH 99 f. 62r; Instructie 1510, artikel 2; Hoynck van Papendrecht, 'Uittreksel'; Smit en Van Kan,'Politiek en bestuur', 144

1. **Dam, Willem van**
3. 24-06-1521
5. Den Haag?
6. Jan Huge van Dam?
7. W. liet een weduwe achter.
8. Adriaan; Adriana, Josine; Klaas* x Magdalena Willemsdr.
10. secretaris (O) 1509-1511, 1515-1517; secretaris 23-11-1511 – 30-10-1515, 22-01-1517 – 24-06-1521
12. klerk van rentmeester van Zuidholland Adriaan Cornelisz. 1501-1503
HvH 26 f. 103-106r, 515 sen. 258, 538 sen. 271; RekRek 337 f. 80r, 343 f. 193v, 345 f. 158r, 349 f. 125v-126r, 351 f. 120v-121r, 358 f. 88r, 598 f. 44v, 600 f. 38r, 4436 f. 26v; Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 144

1. **Dam, Willem van**
3. vlak voor 29-10-1587
5. Den Haag
6. Klaas van Dam* x Magdalena Willemsdr.
7. Maritgen, dochter van Gijsbert Dirksz. van Couwenhoven
10. secretaris (O) 1536-1570
12. klerk van procureur-generaal Reinier Brunt* 1533; substituut-griffier van Jan van Dam* 1545
15. W. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1541, 1543, 1550, 1552
16. Jacob de Milde (pensionaris van Leiden): zwager
17. W. is begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.
DHSJ 29 los vel, 92; HvH 36 f. 226r, 1667 d. 18-05-1545, 5963 d. 20-12-1536; RekRek 389 f. 150v, 4455 f. 43v, 4468 f. 34r; *MR*, 63; Hoynck van Papendrecht, 'Uittreksel', 80; Pabon, *Hofboeken*, 409; Wildeman, *Aanteekeningen* (1902), 5

1. **Dammasz., Vincent**
2. ca. 1486

3. 28-08-1554
4. heer van Droogendijk
5. Het land van Putten?
6. Dammas
7. 1 dochter van Janne Simonsdr. en wellicht Meeus Pietersz., 2 Margareta, dochter van Vincent Cornelisz.*
8. Marycgen (oudste dochter); Dammas van Droogendijk* x Geertruida, dochter van Willem Pijnsen*; Cornelia x Heyman (Adriaansz.) van Blijenburch (thesaurier en afgevaardigde van Dordrecht); Maria x Cornelis Suys*
10. klerk in de Rekenkamer 21-12-1511 – 16-06-1526; auditeur 16-06-1526 – 23-11-1531; rekenmeester 06-12-1531 – 28-08-1554; substituut van de bewaarder van de charters en registers 1531 – >1553 (Vincent Cornelisz.* en Viglius van Aytta*); bewaarder van de charters en registers (bij provisie) 23-06-1550 – 25-11-1550
11. secretaris van Karel V 1516? (V. noemt zich de 'confrère' van secretaris Guillaume de Barres)
12. klerk van Jehan Lettin (griffier van Filips de Schone) 1506; klerk van de eerste secretaris en audiëncier Philips Haneton 1511
15. V. was lid van het Sacramentsgilde te Den Haag.
17. V. stierf te Dordrecht tijdens een commissie en werd aldaar begraven.
ACB 89; ADN 19120.42950; Audiëntie 1646:2 Maria van Hongarije aan Vincent Dammasz. (15-12-1550); GAD 556.5; RekReg 9 f. 178r-v, 492 f. 90r-v, 494 f. 128r; RekRek 361 f. 87r, 364 f. 36v, 366 f. 85r, 374 f. 112r, 384 f. 85r, 385 f. 140v, 386 f. 160v, 388 f. 136v, 390 f. 114r, f. 116v, 5267 f. 24v; SAL 600 f. 191v; Van der Aa, *Biographisch woordenboek* xvii, 1084; Beelaerts van Blokland, 'Een legpenning', 143-144; Engels, *Haagse gasthuizen*, 55; Van Der Gouw, *Stukken*, 5; Koopmans, *De Staten van Holland*, 247; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Putten', 196, 204; Mijs, 'Familie-*Aanteekeningen*', 332

1. **Daniëlsz., Jan**
3. 1549?
5. Mechelen?
8. dochter x Gillis van der Straten
9. Leuven 1504?; Orléans 1510?
10. secretaris (O) 1515-1517; exploiteur/deurwaarder (van den lande) 1518, 1521-1526
11. secretaris bij de Grote Raad van Mechelen 1515-1549?
17. J. valt vermoedelijk te identificeren met de 'Jo. Danielis Secretarius Caesareus' van wie Janus Secundus (zoon van Nicolaas Everaerts*) een medaille vervaardigde.
HvH 1039 d. 24-11-1519; RekRek 349 f. 125v-126r, 357 f. 100r, 4441 f. 19r, 4449 f. 50v; *Procurateurs*, nr. 528; Dekker, *Janus Secundus*, 252; Smolderen, 'Jean Second', 72-73; De Moor, *Verborgen*, 393

1. **Does, Reyer van der**
2. 12-12-1516
3. 02-02-1597
5. Delft?
6. Frank van der Does x Dieuwer van Eversdijk Simonsdr.
7. Maria, dochter van jonge Jan Ruychrock van de Werve
8. Maria x Nicolaas Stalpaert van der Wiele (zoon van Cornelis en daardoor oomzegger van Adriaan*?); dochter x Jan van Kuyck
10. klerk in de Rekenkamer 1543-1550; auditeur 28-03-1550 – 26-09-1554; rekenmeester 26-09-1554 – 1572 (daarna met de rest van de kamer uitgeweken naar Utrecht, waar het college nog tot 1585 (sporadisch) actief is, maar ondertussen in Den Haag een andere kamer werd opgericht)
11. ontvanger-generaal van Utrecht bij provisie 1555; eerste meester in de Rekenkamer van Gelre 1559-1563
12. klerk van Vincent Cornelisz.* <1536->1541
16. Simon van der Does (klerk van Vincent Dammasz.* (1536), schepen van Den Haag 1556): broer
ADN 2510 f. 104r; Audiëntie 1530 f. 252r; HvH 1672 d. 24-10-1556; RekReg 494 f. 32r-v, f. 118v-119r, f. 183v-184r; RekRek 379 f. 111v, 385 f. 140v, 389 f. 147r-v, 5262 f. 27v; Martens van Sevenhoven, *Het archief der Geldersche Rekenkamer* I, 6-7; Polvliet, *Genealogie*, 11-12; Van Rooijen, '16de-eeuwse overlijdensdata', 232; Smit,'Bijdrage', 189-190; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 10

1. **Dorp, Cornelis van**
2. 1445
3. 22-02-1503
4. ridder 1486, heer van Dorp 1460, van Benthuizen 1466-1488

5. Delft
6. Jan van Dorp x Aleid van der Woude alias van Alkemade
7. 1 Elisabeth van Almonde, 2 Aagte van Boshuizen
8. Uit Elisabeth van Almonde: Jan x Catharina van Abbenbroek; Cornelis x Josina van Roetselaar; Arend (priester); Gerrit (kanunnik); Anton (ridder Duitse orde?); Jacob x 1 Elisabeth van Alphen, 2 Machteld van der Does; Adriaan x 1 Cornelia van Abbenbroek, 2 Josina van Weijburg; Elisabeth x Albrecht van Adrichem; Maria x Pieter Hubrechtsz. van Schiedam; Magdalena x 1 Willem van Adrichem, 2 Daniël van Kralingen
10. raadsheer (O) 1477-1479, 1487-1489, 1493; raadsheer 18-02-1493 – 22-02-1503 (opvolger van Filips van Wassenaar*)
11. baljuw en dijkgraaf van Delfland 1469-1480 (resigneert het ambt in 1480 aan Filips van Wassenaar*); baljuw van Maasland 1469-1480 (wordt opgevolgd door Filips van Wassenaar*)
13. schepen van Delft 1460, 1463, 1475, 1484; lid van de veertigraad van Delft 1476; burgemeester van Delft 1480-1482, 1485, 1487, 1490; hoogheemraad van Delfland 1492-1496
15. C. kan door zijn goede connecties met de Van Wassenaars tot het Kabeljauwse netwerk gerekend worden.
16. Jacob Ruysch*: vriend; Jan van Wassenaar*: leenheer
17. C. is begraven in de Hofkapel te Den Haag naast het Petrus- en Paulusaltaar.
HvH 478-479 passim, 478 sen. 147; RekRek 194 f. 93v, 337 f. 167r; Damen, *Staat*, 455, 459; Janse, *Ridderschap*, 450; De Moor, 'Schenkers', 49, 67; Postma, *Hoogheemraadschap*, 413

1. **Droogendijk, Dammas (Vincentsz.) van**
2. ca. 1522
3. 22-09-1560
4. meester
5. Den Haag
6. Vincent Dammasz.* x Margareta, dochter van Vincent Cornelisz.*
7. Geertruid, dochter van Willem Pijnsen*
8. Willem; Margareta x Anton van der Noot
9. Leuven 1537
10. advocaat postulant 1554; raadsheer (O) 29-10-1554 – 13-11-1559; raadsheer 13-11-1559 – 22-09-1560
11. raad in het Leenhof van Holland 1548
15. D. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1550, 1552, 1555, 1558
16. Cornelis Suys* en Arnoud Sasbout*: D. benoemde hen tot zijn executeurs-testamentair
17. D. ligt begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.
Audiëntie 1646:2 Maria van Hongarije aan het Hof van Holland (10-05-1554); DHSJ 92; HvH 35 f. 261v-262v, 527-529 passim, 5654 passim, 5687, 5689; LH 2 f. 0v; RekRek 384 f. 85r; Schagen 289; SvH 2289 f. 8r; Van Der Gouw, *Stukken*, 5; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Putten', 204; Mijs, 'Familie-Aanteekeningen', 333; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 40, 64; Schillings, *Matricule* IV, 155, 717

1. **Duivenvoorde, Jan van**
2. 1467
3. 01-07-1543
4. meester, ridder 1528 (door de prins van Denemarken?), heer van Warmond, Esselikerwoude en Alkemade 1526, heer van Starrenburg en Noordwijkerhout
5. Holland (Leiden)
6. Arend van Duivenvoorde x Margareta van IJsselstein
7. Maria, dochter van Filips van Matenesse
8. Maria x Jan van Doornick (raad van Amersfoort); Jacob (raadsheer 1573-1575) x Hendrika van Egmond; Margareta (juffer in het klooster van Bedbur); Gijsberta (non in Rijnsburg); Ienne, (proostin in Nivelles); Adriana (kanunnikes in Nivelles), later x Gijsbrecht van Bronkhorst (zoon van Andries*?); Jan (schepen van Haarlem 1562, 1564; burgemeester en vroedschapslid van Haarlem 1565-1566) x 1 Margriet van Liere, 2 Magdalena van Foreest; Maria en Anna, kanunnikessen in Bergen; Jacoba, kanunnikes in Maubeux; Jacobmijne en Johanna (proostinnen te Nivelles)
9. Orléans 1497-1499
10. raadsheer (O) 1500-1508, 30-10-1515 – 23-07-1516; raadsheer 20-03-1508 – 29-10-1515, 15-07-1516 – 01-07-1543
11. raad in het Leenhof 1520
13. hoogheemraad van Rijnland 1503-1515; hoogheemraad van Schieland 1503-1543
15. rentmeester van de abdij Leeuwenhorst 1531-1544

16. Floris (Jansz.) Oom van Wijngaarden*: zwager; Jacob Oom van Wijngaarden (broer van Floris Florisz. Oom van Wijngaarden*): zwager
17. In 1534 was J. ernstig ziek en werd door Gerrit van Assendelft* beschreven als 'afgaende'.
Audiëntie 1524 f. 137r (Gerrit van Assendelft aan Anton van Lalaing, 01-01-1528), 1529 f. 63r (idem aan idem, 29-12-1534); HvH 26 f. 74r, 481-485 passim; LH 2 f. 0r; RekRek 342 f. 150r, 349 f. 125v-126r, 350 f. 123r, 378 f. 91v; SvH 99 f. 124v; *NNBW* I, 772; *Procurateurs*, 184; Brand, *Over macht*, 94; Brokken ed., *Heren van Stand*, 94, 96; Van Drie, 'Inhoud en gebruik', 88; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 260; De Moor, 'Schenkers', 67-68; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1990), 20-21, 159, 167

1. **Dullekem, Tielman van**
3. 16-06-1526
5. Dordrecht
6. Wouter van Dullekem?
7. Aleid van Alkemade
8. T. is zonder wettige kinderen overleden.
10. klerk in de Rekenkamer 1505-1509; auditeur 25-01-1509 – 15-12-1511; rekenmeester 15-12-1511 – 16-06-1526
11. ontvanger van de espargne en extraordinaire partijen 1499-1505
12. klerk van ontvanger van de bede en rentmeester-generaal Thomas Beukelaar* <1486->1496; klerk van rentmeester-generaal Jan van Oudheusden*, verantwoordelijk voor de rekeningen van Zuidholland 1499-1501; rentmeester van de graven van Nassau van hun bezittingen in Noordholland, vermeldingen in 1495, 1507-1508 en 1522. Bij zijn dood in 1526 werd T. vermeld als rentmeester en registermeester van Hendrik van Nassau.*
16. Pieter Bol*: T. was de oom van P. en liet zijn goederen aan hem na.
17. T. ligt begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.
DHMM 1 p. 56; HvH 27 f. 222r; NDR I 49; RekReg 6 f. 25r-v, 29 f. 53r; RekRek 191 f. 121v, 192 f. 101r, 341 f. 149r, 343 f. 180r, 347 f. 96v-97r, 361 f. 86v, 5249 f. 1r-4r, 5250 f. 1r-2r; SvH 1706 f. 19r-20r; Balen, *Beschryving*, 419; Drossaers, *Archief* I, L 229, 230; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen', 171

1. **Egmond (ook: IJsselstein; graaf van Buren), Floris van**
2. 1469
3. 14-10-1539
4. graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, Sint-Maartensdijk, Scherpenisse, Kortgene, Kranendonck, Grave
5. Holland
6. Frederik van Egmond x Aleida van Culemborg
7. Margareta van Glymes-Bergen, dochter van Cornelis van Strijen-Zevenbergen
8. Maximiliaan x Françoise, dochter van Hugo de Lannoy; Anna x 1 Joseph de Montmorency, 2 Jan, graaf van Horne; Walburga x Robert van der Marck
10. substituut stadhouder voor zijn oom Jan van Egmond* 1511 (en in de praktijk al eerder) – 19-11-1515
11. kamerheer van Filips de Schone vanaf 1493; stadhouder van Gelre vanaf 1510 in de door de Habsburgers beheerste delen; kamerheer van Karel V vanaf 1513; stadhouder van Friesland 1515-1517; lid van de Raad van State 1531-1539; baljuw, kastelein en kapitein van Schoonhoven
12. lid van de Raad van Margareta van Oostenrijk 1506
15. De Van Egmonds waren de leiders van de Kabeljauwen.
16. Erasmus: E. stimuleerde de patronage van F. Ze hadden contact vanaf in ieder geval 1503.
17. F. werd ridder van het Gulden Vlies in 1505. Hij was een befaamd veldheer, die al op jonge leeftijd met zijn vader op veldtocht ging. In de jaren 1507-1508 was hij een van de weinigen die een goed tegenwicht wist te bieden tegen Karel van Gelre. Begin 1511 verklaarde F. zelfstandig de oorlog aan Utrecht, nadat de stad geprobeerd had IJsselstein in te nemen. Er werd uiteindelijk een vrede bemiddeld door Maximiliaan en Margareta van Oostenrijk.
HvH 26 f. 41r; NDR II 1029 nr. 336; *NNBW* III, 324-325; Allen, *Opus Epistolarum* IV, ep. 1192; Baelde, *De collaterale Raden*, 257; Cools, *Mannen met macht*, 202-204; Deck, *Genealogie der heren en graven van Egmond*, 65-68; Kalveen, *Bestuur*, 143-144, 181-182, 218, 415-416; Le Glay, *Correspondance*, nr. 326; Rosenfeld, *The provincial governors*, 302; Tracy, *The politics of Erasmus*, 21; Wijsman, *Gebonden weelde*, 234

1. **Egmond, Jan van**
2. 1438

3. 21-08-1516
4. ridder 1465, ridder van de Orde van het Gulden Vlies 1491, heer (vanaf 1486 graaf) van Egmond, Baer, Purmerend en Hoogwoud en Aartswoud 1490
5. Holland
6. Willem van Egmond x Walburga van Meurs
7. Magdalena van Werdenburg (nicht van Maximiliaan van Oostenrijk)
8. Josina (jong gestorven); Josina x Jan II van Wassenaar, zoon van Jan van Wassenaar*; Walburga x Willem van Nassau; Catharina x Frank van Borselen; Anna (abdis van Loosduinen); Willem; Johanna x George Schenk; Jan x Françoise van Luxemburg; George (bisschop van Utrecht); Filips. bastaard: Allard x Geerte Wiggersdr.
10. raadsheer 12-04-1477 – 16-04-1477; stadhouder 07-10-1483 – 19-11-1515
11. J. pachtte in 1463 het schoutambt van Alkmaar voor vijftig jaar; baljuw van Nyenburch 1476-1478 (hierna liet hij het ambt waarnemen tot aan zijn dood); baljuw van Putten 1480-1499; kastelein van Gorinchem en drossaard van het Land van Arkel en Gorinchem 1480-1516; baljuw van de Veluwe 1487; dijkgraaf van Geestmannerambacht 1495; baljuw van Delfland 1458-1461, (tevens dijkgraaf) 1466-1469; schout van Hoorn 1484-1485
12. kastelein van Teilingen in de naam van de heer van Veere 1487-1503; kastelein van het slot Loevestein 1476-?
15. J. was een Kabeljauwse voorman; J. stichtte tijdens zijn stadhouderschap de rederijkerskamer de 'Groene Laurierspruit'; J. was deken van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde <1487–>1499, terwijl zijn hofmeester Mathyas de Thayes een van de hoofdmannen was.
16. Jan en Filips van Wassenaar*: J. en de Van Wassenaars waren bondgenoten in de partijtwisten. J. was deken van het Sint-Jorisschuttersgilde toen de Van Wassenaars hoofdmannen waren in 1486 en 1491. J. was de voogd van de zoon van Jan van Wassenaar*.
17. J. maakte een tocht naar het Heilige Land en werd daar in 1465 tot ridder geslagen. Hij heeft zich vele malen op het slagveld onderscheiden. J. werd begraven in de kerk bij het slot Egmond. J.s bijnaam was 'Mancke Jan'.
DHSJ 12 deel 2 f. 20v, 13, 16; RekRek 180 f. 35r, f. 50r, 350 f. 123r, 1130 f. 100r, 1133 f. 47v, 1151 f. 36v, 3816-3832, 4913 f. 3r; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* V, 51-52; Van Boheemen, *Retoricaal*, 304; Brokken ed., *Heren van stand*, 48; Damen, *Staat*, 456-457; Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond*, 48, 50-52; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 223-229, 304; Van Gent, 'Jan van Egmond'; Van Herwaarden, *Dordrecht*, 176; Janse, *Ridderschap*, 128; Postma, *Hoogheemraadschap*, 413; Prins, 'Grafzerken', 457

1. **Ernst (van Bassen), Bartout**
3. 12-02-1583
5. Amsterdam
6. Jan Ernst (de oude) x Anna Berteltsdr. (of Bartoutsdr.)
7. 1 Maria (†1574), dochter van Jan Hanneman, 2 Agniete, dochter van Cornelis van der Burch
8. uit 1: Cornelis; jong gestorven kind (1559); jong gestorven kind (1564), uit 2: jong gestorven kind (1578/1579); jong gestorven kind (1581)
10. griffier 20-09-1557 – 12-02-1583
15. B. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1565.
17. B. liet zich in de Haagse Sint-Jacobskerk op het koor begraven.
HvH 528 sen. 151, 1672 d. 14-12-1555; RekReg 495 f. 47r-48r; RekRek 393 f. 55v; *Beroepen*, dos. 557; Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, 303-304; Gijsberti Hodenpijl, 'Afkomste van die van der Meeren', 78; Janse ed., *Johan Huyssen*, xlii-xliii; Van Kan, 'Rondom Sint Joris', 15; Van Rooijen, '16de-eeuwse overlijdensdata', 232; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 62, 72; Wildeman, *Aanteekeningen* (1902), 10, 25, 28, 30

1. **Essche, Jan van**
3. 14-10-1505 (niet 1498)
5. Dordrecht? (het rentmeesterschap van Zuidholland was in de vijftiende eeuw gemonopoliseerd door Dordtenaren)
6. Jan
8. Klaas* x Kunegont, dochter van Klaas Bartelmeusz.; Zoete x ? van Goer
10. rentmeester-generaal 01-01-1480 – 31-12-1489; raadsheer (P) 01-01-1490 – 14-10-1505
11. rentmeester van Gorinchem, het land van Arkel, Half-Asperen, Heukelum en Ter Leede 1477-1479; rentmeester van Zuidholland en Strijen 1477-1479

12. kamerdienaar van de graaf van Charolais 1467
15. J. was schutter in het Sint-Jorisschuttersgilde te Den Haag.
17. J. liet in 1484 in de Kloosterkerk te Den Haag een grafkapel bouwen. In 1491 werd J. voor de Grote Raad gedaagd wegens gepleegde fraude tijdens zijn ambtstermijn als rentmeester-generaal.
DHSJ 12 deel 2 f. 11v-12r; HvH 478-484 passim, 506 sen. 70; RekRek 175 f. 54v, 339 f. 148r, 575-576; SAH 414 f. 93r; Damen, *Staat*, 459; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 76; Janse, *Ridderschap*, 387; Mulder, 'Kloosterkerk', 374

1. **Essche, Klaas van**
2. 1460
3. 25-07-1543
5. Dordrecht?
6. Jan van Essche*
7. Kunegont, dochter van Klaas Bartelmeusz.
8. Margriete; Marie x Vincent van Levenstein; Jan; Jacob; Cornelia (Neelken) x Hendrik van der Haer. bastaard: Jan (bij Ursula, dochter van Jacob Cruesinck*?) (baljuw van Beverwijk) x Jacobine van Wissenkerke
10. rentmeester van de exploten 30-12-1489 – 27-03-1491; rekenmeester (P) 09-03-1509 – 29-08-1510; rekenmeester 29-08-1510 – 25-07-1543
11. muntmeester-generaal 1480-1482; rentmeester van Den Briel, Goedereede en Voorne 1496 – >1500; rentmeester van Noordholland 1486-1491
12. klerk van Jan van Essche*
15. lid van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde 1487
16. Nicasius Hackenay*: in 1511 noemt K. in een brief N. zijn 'ancien amye'
ACB 89; ADN 18834.27014; DHSJ 12 deel 2 f. 3v; HvH 490 sen. 311, 502 sen. 170, 506 sen. 70; RekReg 5 f. 46v, 30 f. 52v; RekRek 320-325, 343 f. 179v, 345 f. 155r, 378 f. 93r, 379 f. 113r, 380 f. 118v, 4430, 4431 ingenaaide sententie aan het eind van de rekening; SAH 414 f. 93r; *Beroepen*, dos. 356; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* V, 229; Bos-Rops, 'Power', 63; Damen, *Staat*, 459; De Jongh, 'Aantekeningen van Reinier Moons', 52-53; De Man, 'Sprokkels', 110

1. **Everaerts, Nicolaas**
2. 1462
3. 09-08-1532
4. *doctor* in beide rechten (1493)
5. Grijpskerke, Zeeland
6. Everaert Pietersz. x Zoetje (Glycera)
7. Elisabeth Bladel (mogelijk zus van audiëncier Laurens du Blioul)
8. Niet minder dan achttien kinderen. Isabella/Elisabeth (kloosterlinge te Delft); Pieter (geestelijke in Zeeland); Everard (o.a. ridder, lid Geheime Raad 1548-1557, president Grote Raad van Mechelen 1557-1561) x 1 Geneviève van der Goes, 2 Margareta van Roon, 3 Jeanne Spruit; Nicolaas* (ook wel Grudius) x 1 Anna, dochter van Nicolaas Coebel, 2 Johanna Moys; Adriaan (ook wel Marius, kanselier in Gelre); Jan (ook wel Janus Secundus); François x Catharina, dochter van Felix Doublet; Catharina x Pieter van Sinte Pieters*; Petrus Hieronymus; Helena x Hendrik Ameyde (advocaat voor de Raad van Brabant); Sophia (kloosterlinge te Delft); Catharina; Wilhelmina
9. Leuven 1479-1493
10. president 31-07-1510 – 22-09-1528
11. raadsheer-rekwestmeester in de Grote Raad van Mechelen 1505-1510; president van de Grote Raad van Mechelen 1528-1532
12. officiaal van Hendrik van Bergen 1496-1502
14. deken van het Sint-Petrus kapittel te Anderlecht 1498->1503; tweede rector van de Sint-Nicolaaskerk te Brussel 1504; deken van de Sint Goedele te Brussel 1506-1510
15. docent civiel recht aan de universiteit van Leuven 1492-1502; rector te Leuven 1504
16. Rombout van Steynemolen*: R. was een van de opvoeders van N.' kinderen; Erasmus: N. was een groot bewonderaar van Erasmus. Er zijn relatief veel brieven uit hun correspondentie overgebleven.
17. N. was een beroemd rechtsgeleerde en had verscheidene werken op zijn naam staan. Zijn kinderen en kleinkinderen heetten allemaal 'Nicolai'. Volgens Guicciardini was hij zeer geleerd in verschillende wetenschappen, waaronder vooral het recht en werd hij door de vorst vanwege zijn goede raadgeving altijd ingezet voor de belangrijkste taken. Door Marcus van Weze, proost van Elst,

werd hij een 'geboeren schipper uet Zeelandt' genoemd. Volgens zijn zoon Janus Secundus was hij onkreukbaar en onpartijdig, wat de reden was dat hij zijn kinderen geen erfenis naliet. N. had goede contacten met humanisten in het algemeen. N. was de vader van de beroemde Neolatijns dichtende *tres fratres Belgae* (Grudius*, Marius en Secundus). N. trad op latere leeftijd uit de geestelijke stand, waarna zijn kinderen werden gewettigd.

ADN 2191 f. 307v; RekRek 345 f. 258r-v, 363 f. 81r; *NNBW* VIII, 90-91; Allen, *Opus Epistolarum*, ep. 1092, 1186, 1188, 1238, 1469, 1653; Van Apeldoorn, 'Nicolaas Everaerts', 295, 332-334, 343; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* I, 446-447; Blok, 'Brief over de plundering', 12; Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 271-274; Guépin, *De drie dichtende broers*, 2, 187; Guicciardini, *Descrittione*, 207-208; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 69-70; Kok, *In dienst*, hoofdstuk 2; Ten Raa, 'De familie Everaerts'; Ten Raa, 'Liesbeth van Blayele'; Van Steensel, mededeling; Stoppelaer, *Inventaris van het Oud Archief*, nr. 1271, 1286; Theissen, *De regeering van Karel V*, 228; De Vocht, *Literae virorum*, 337-338, ep. 123; De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 77-78, 98, 217-218, 223-224, 374; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 103, 217, 248

1. **Eversdijk, Jan (Michielsz.) van**
3. >1507
5. Vlaanderen?; In 1476 wordt vermeld dat J. in Den Briel 'zijne woenstat hout'.
6. Anton Michiels? (rentmeester-generaal 1446-1451; raadsheer 1451-1463) x Cornelia van Nieuwenhoven
7. J. was gehuwd. Wellicht met Machteld van der Mije.
8. Eck (1781) vermeldt voor een Jan van Eversdijk, zoon van Anton Michielsz., de volgende kinderen: Antoine-Thomas; Carmen; Hendrik; Vincent; Jan; Janne; Arnoud
10. secretaris (O)1491-1501, 1505-1507
11. rentmeester van zekere domeinen in Voorne die niet aan Margareta van York waren vergeven 1483-1492
12. klerk van rentmeester van Den Briel en Voorne Jan van Assendelft* 1476-1482; rentmeester van Voorne en Den Briel voor Margareta van York 1482-1492; raad van Margareta van York (met name belast om aanwezig te zijn bij de verpachting van de tienden)
15. J. was in 1485 en 1487 lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij.
17. Het is vrijwel zeker dat J. verwant was aan Anton Michiels (zie 6). In de oude genealogie van Eck worden twee van de zonen van Anton Michiels ook met het (verzelfstandigde) patroniem 'Michiels' genoemd, wat er voor pleit dat hun vermelde broer Jan in deze genealogie inderdaad dezelfde is als J.. Bovendien was Anton Michiels een vertrouweling van Karel de Stoute, wat kan verklaren hoe J. in dienst kwam van diens weduwe Margareta van York.

DHSJ 12 deel 2 f. 10r; RekRek 187 f. 58r-v, 191 f. 84r, 195 f. 124v, 339 f. 175r, 341 f. 158r-v, 1402 f. 108r, f. 139r, 1404 f. 52r, 1405-1410, 3332-3342, 3336 f. 101r, 3344 f. 151v-152r, 4433 f. 40r, 4434 f. 68v, f. 77v, f. 84v, f. 87r, f. 104r, f. 111r, f. 116v; Damen, *Staat*, 474-475; Eck, *Généalogies*, 46; Van Kan, 'Rondom Sint Joris', 14

1. **Goes, Willem van der**
3. 07-08-1502
5. Zeeland?; Den Haag?
6. Pieter, zoon van raadsheer Hendrik van der Goes x Margareta, dochter van Willem Filipsz.
7. Marie van Doren
8. Joost Willemsz?; Klaas Willemsz.? (of zijn dit zwagers?); Cornelis; Hendrik; Filips
10. klerk in de Rekenkamer 1487-1489; auditeur (O) 18-01-1490 – 10-07-1495; rekenmeester 10-07-1495 – 07-08-1502
12. W. was sinds 1494 in dienst van Margareta van York om haar 'officieren te rekenen'.

RekReg 29 f. 14v; RekRek 183 f. 60r, 190 f. 49r, 194 f. 100r, 336 f. 175r-v, 3345 f. 153v-154v, 3353 inliggende kwitantie; RKZ 1746 f. 4v-5r; Damen, *Staat*, 463; Van Kan, *Databank*; Pabon, *Hofboeken*, 9

1. **Goudt, Willem**
3. 22-03-1543
5. Vlaardingen?
6. Korstiaan Dammasz. Goudt (schepen van Vlaardingen) x Aleid (de Jode?)
7. Marie Gerritsdr. (van Grevenrode)
8. W. overleed zonder wettige kinderen.
10. rentmeester van de exploten 01-03-1509 – 31-08-1511
11. ontvanger-generaal van de bede 1510-1543; rentmeester van Noordholland 1510-1518, 1529-1543; rentmeester van het bos van

Den Haag 1532-1538; tollenaar van Gorinchem en Schoonhoven
12. klerk van de rentmeester van Noordholland (Jacob Goudt) <1503-1510
13. hoogheemraad van Delfland 1534-1544
16. Jacob Goudt* (rentmeester van Noordholland 1501-1510): neef
17. W. pachtte in 1525 met drie anderen bijna het gehele Bild in Friesland. Samen met Dirk Pelle van Watselaar* bezat hij een henneptuin met boomgaard.
HvH 492 sen. 246, 517 sen. 253; RekRek 337 f. 179r, 342 f. 164v, 344 f. 180r, 345 commissiebrief, f. 258r, 353 f. 1r, 358 f. 1r, 2012, 3407-3444, 4436; *Chronologische lijsten* VI, nr. 3661; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*,710; De Man, 'Sprokkels', 110; Van Niekerken, 'Dirk Godschalksz.', 413, 416; Van Niekerken, 'Willem Goudt'; Theissen, *Centraal gezag*, 224

1. **Grenier, Karel**
2. ca. 1463? (vernoemd naar Karel van Charolais?)
3. 14-07-1520
5. Den Haag
6. Jan Grenier (secretaris van Jacoba van Beieren en Karel van Charolais)
7. Katrien (ook wel Kathelijne)
8. K. had bij zijn overlijden geen wettige kinderen. Wel had hij zich vanaf in ieder geval 1508 ontfermd over zijn (minderjarige) neef en nicht Thomas* en Maritgen Sanchio Cassiopein.
10. exploiteur/deurwaarder 1485-1486; procureur-postulant 1493; substituut-procureur-generaal <1493-1494; procureur-generaal 13-07-1494 – 14-07-1520; rentmeester van de exploten 20-08-1494 – 02-1509
11. gelastigde te Gouda om de honderdste penning te taxeren 1492
12. klerk van Robbrecht van Annoke als ontvanger-generaal van de bewapening van het beleg van Utrecht 1482-1483; griffier in het Hof van Voorne 1490
13. klerk van Leiden 1485; rekenplichtig functionaris van het beleg van Montfoort en andere zaken 1490; procureur van de Staten van Holland 1497-1510; procureur van Leiden 1499-1500; procureur van Vlissingen 1501
15. K. was samen met Floris Oom van Wijngaarden Florisz.*, Jacob Clamp* en Jan van Zevender* lid van de Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten' in 1494.
16. Pieter Hanneman (commissaris van de Rekenkamer 1511-1525): K. en P. waren lid van hetzelfde rederijkersgezelschap in 1494 en kochten in 1500 samen een huis; Erasmus: E. liet in een brief aan Nicolaas Everaerts* de groeten overbrengen aan onder anderen K* (vermeld als Carolus).
DHHG 60 f.10r; HvH 477 f. 182 r-v, 503 sen. 24, 1664 z. f.; OAG 1155 f. 20v; RekRek 190 f. 61v, 355 f. 98v, 3336 f. 107v, 4428 f. 24r, 4433 f. 10v, 4434, 4436 f. 22v, 4441 f. 22r; SAL 558 f. 136r, 579 f. 143v; SvH 1698, 1714 f. 57v, 1721 f. 12r, 1753 f. 7r; Van Alkemade, *Beschryving* I, 97; Allen, *Opus epistolarum* IV, 237-238, ep. 1092; Van Boheemen, *Retoricaal*, 308; Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, bijlage 1; Damen, *Staat*, 463; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk', 570; Stoppelaer, *Inventaris van het Oud Archief*, nr. 941; Unger, *Bronnen* III, 206

1. **Groot, Hugo de**
2. 14-05-1451
3. 08-05-1509
4. meester, licentiaat in beide rechten
5. Delft
6. Hugo de Groot x Agnies Dirksdr.
8. bastaard: Agnese (bij Janneke Goremans, gelegitimeerd 1519)
9. Leuven 1467
10. raadsheer (O) 1509
13. veertigraad te Delft 1485; pensionaris van Delft 1483-1493; stadsadvocaat van Gouda 1482-1484
14. kanunnik in de Hofkapel te Den Haag <1493-1509; pastoor in de Nieuwe Kerk te Delft 1504; deken van Geervliet; kanunnik van Oudmunster 1508
17. H. behoort tot het geslacht van de beroemde rechtsgeleerde Hugo de Groot (1583-1645).
HvH 1034; OAG 1147 f. 13r; RekReg 7 f. 72r; RekRek 341 f. 108r; *Eerste aanleg*, dos. 113; Beresteyn, 'Fragment-Genealogie', 164-165; Le Glay, *Correspondance*, nr. 120; Van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk*, 720; Kokken, *Steden*, 177-178; Plomp, 'Legitimaties', 102

1. **Haarlem, Jan van**
2. ca. 1459?
3. 1514?
4. meester

5. Den Haag?
6. Klaas van Haarlem Jansz.?
7. 1 Josina (van Zwieten?), 2 Marie Dirksdr?
8. Anna (non); Joost? (vermelding 1542); Hendrik? x Liesbeth Dirksdr.; Jan? (kerkmeester van de Sint-Jacobskerk 1557-1558, 1577-1581). In 1505 procedeerde J. als voogd van zijn kinderen.
9. Leuven 1474?
10. raadsheer (O) 1485-1489; advocaat-postulant <1499 – >1511
15. J. was schutter in het Sint-Jorisschuttersgilde te Den Haag in 1485 en 1487.
16. Willem van Berendrecht*: buurman
DHSJ 10 f. 6r, 12 deel 2 f. 3v; HvH 477 sen. 63, 477-478 passim, 1035 sen. 238, 1892; RekRek 390 f. 117r-v; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 105; Van Kan, *Databank*; Pabon, *Hofboeken*, 137, 318-319; Van de Wall, *Handvesten* 764; Wils, *Matricule* II, 374

1. **Hackenay (Hakkeneye), Nicasius (van)**
2. >1450-<1459 (waarschijnlijk dichter in de buurt van 1459)
3. 12-06-1518
4. meester, ridder
5. Keulen, Duitsland
6. Casyn (Nicasius) Hackenay x Cathringin, dochter van Gerard Burchgreve (zoon van Dirk van Merwede)
7. 1 NN, weduwe uit Keulen (sterft 1504), 2 Christine (Stynchen), dochter van Johann Hardenrath
8. N. stierf zonder wettige nakomelingen. N. had twee stiefdochters (bij beide echtgenotes één), van wie de tweede huwde met zijn jongere broer Georg.
9. Keulen?
10. bewaarder van de charters en registers 12-03-1515 – 12-06-1518
11. N. deed vanaf in ieder geval 1493 vele jaren dienst aan de Hoven van Maximiliaan en Filips de Schone als dienaar, controleur, kamerdienaar en rekenmeester; hofmeester van Karel V 1515-1516; hoofd van de financiën 1515->1516
12. Vanaf 1507 was N. actief aan het Hof van Margareta van Oostenrijk.
16. Klaas van Essche*: K. noemt N. in 1511 zijn 'ancyen amy'
17. N. was de zoon van een in 1483 vermoorde Keulse goudsmid en raad. N. was toen reeds volwassen en meester in de artes. In 1517 besloot N. vanwege zijn ouderdom niet met Karel V naar Spanje te vertrekken en trok zich terug in zijn geboortestad Keulen. N. was een vooraanstaand burger in Keulen en bouwde daar een gigantisch huis/paleis.
ADN 2251 f. 351v, 18834.27014; RekRek 349 f. 129v, 353 f. 93r; Ennen, *Geschichte*, 922-923, 1011-1016; Merlo, *Familie Hackenay*, 15, 20-23, 33-41, 58; Noflatscher, *Räte*, 87-88, 206-207, 226, 233, 267 tabelle 8

1. **Hendriksz., Cornelis**
2. ca. 1439?
3. <1515
4. meester
5. Dordrecht?
6. Hendrik. Mogelijke identificatie met een meester Cornelis Hendriksz. uit Dordrecht, zoon van Barbara, dochter van Willem van Beveren
7. In 1515 wordt melding gemaakt van een weduwe van C..
8. Hendrik Cornelis Hendriksz. (?).
9. Leuven 1454?
10. raadsheer (O) 1511
13. raad van Dordrecht (??) 1492-1493, 1505
17. Tot nu toe is ten onrechte aangenomen of gesuggereerd dat het hier om de hervormer Cornelis Hendriksz. Hoen gaat. In 1515 procedeerde echter de weduwe van Cornelis Hendriksz, (in zijn leven 'raidt') tegen een Klaas Hendriksz., waardoor deze identificatie definitief kan worden afgewezen. Er was een meester Cornelis Hendriksz. uit Dordrecht die volgens Balen echter al in 1506 stierf. Omdat Balen er wat sterfdata betreft wel vaker naast zit, zou het desalniettemin om dezelfde persoon kunnen gaan.
HvH 1035 passim, 1737 d. 15-10-1515; Wils, *Matricule* II, nr. 36; Balen, *Beschryving*, 300, 304, 308, 954; Everaerts, *Consilia*, nrs. 66 en 71

1. **Hendriksz. (van Schoonhoven), Jan**
3. 1540
5. Den Haag
6. Hendrik Klaasz. (van Schoonhoven)* x Machteld
7. Digna Hippolitusdr.
8. Hippolitus van Persijn* x Elisabeth, dochter van Jan de Jonge*; Klaas (Jansz.) van Per-

sijn* x Helene Pietersdr.; Michiel Jansz.; Adriaan?
10. secretaris (O) 1517-1536; rentmeester van de exploten 06-01-1520 – 1540
12. substituut-griffier van Hendrik Klaasz.* 1514-1515
15. Lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1527, 1532
DHSJ 92; GRM 814 sen. 12; HvH 26 f. 141r, 499 sen. 92/2, 516 sen. 200; RekRek 349 f. 137v, 390 f. 112v, 392 f. 119v, 4443 f. 1r, 4458 f. 59v, 4460; *Beroepen*, dos. 557

1. **Hogelande, Jasper (Lievenz.) van**
2. ca. 1482
3. 12-08-1546
4. meester, licentiaat in beide rechten
5. Middelburg
6. Lieven (Hugenz.) van Hogelande
7. 1 Petronella Cornelis Gillisdr., 2 Aechte, dochter van Jan Boudijnsz.* (van Nyenkercke)
8. uit 1: Cornelis (pensionaris van Gouda 1541-1546; pensionaris van Dordrecht 1553); uit 2(?): Jan; zoon (wellicht de hier voornoemde Cornelis) x dochter van Filips Ravecourt; Catharina x 1 Splinter Uten Hamme, 2 Boudewijn van Drenckwaard; Hannekin?
9. Leuven 1497; Orléans 1499
10. raadsheer (O) 1512-1515; raadsheer 30-10-1515 – 31-03-1530 (zijn plaats werd tot 1535 niet ingenomen, om zijn terugkeer uit Utrecht mogelijk te maken), 18-11-1539 – 12-08-1546; raadsheer (P) 17-07-1538 – 18-11-1539
11. raad in het Leenhof van Holland 1529; president van het Hof van Utrecht 1530-1538; raad extraordinaris in de Geheime Raad 1538-?
16. Bartout van Assendelft* (de secretaris): J. en B. waren buren; Vincent Cornelisz.*: J. en V. waren goede vrienden.
17. In 1513 protesteerde J. tegen de aanstelling van Ghislain van Haefskerke als advocaat van de Hoge Vierschaar in Zeeland, ondanks zijn eigen kandidatuur. Om problemen te voorkomen beslechtte Maximiliaan de kwestie definitief in J.s nadeel. J. werd later aangeklaagd voor smaad door de prelaat en edelen van Zeeland, omdat hij beweerd had dat de edelen er op uit waren het recht geweld aan te doen.
ACB 573; Audiëntie 1525 f. 48r; HvH 29 f. 15r-v, 30 f. 162v-164r, f. 232v-234r, 488, 503 sen. 140, 1035 passim, 498 sen. 31, 1672 d. 30-10-1556; LH 2 f. 0r; RekRek 349 f. 125v-126r, 373 f. 93v, 374 f. 106v, 375 f. onleesbaar; RKZ 410 f. 11r; *Beroepen*, dos. 472; *Eerste aanleg*, dos. 275; *GPB* III, 686; *Procurateurs*, nr. 321; Balen, *Beschryving*, 356; Damen, *Staat*, 450; Doeleman, *Lijst*, 14; Le Glay, *Correspondance*, nr. 526; Kesteloo, 'De stadsrekeningen', 380; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede de Ham', 288, 304; Schillings, *Matricule* III, 165; Tervoort, *Iter Italicum*, 33

1. **Hogestein, Adriaan van**
3. 1501
4. meester, licentaat in het Romeins Recht ('in den waerlicken rechten')
5. Zeeland
6. Simon
7. Liesbeth Pol
8. Mareken; Catharina x Floris Zeeman (schoonvader van Cornelis van Weldam*). Bij zijn overlijden wordt vermeld dat A. minderjarige kinderen heeft. Gijsbrecht Polle (exploiteur van het Hof van Holland) treedt op als hun voogd.
10. raadsheer 09-09-1496 – 23-03-1501
11. advocaat van de Hoge Vierschaar van Zeeland <1488 – 1501
17. A. werd als raadsheer aangesteld om het aantal Zeeuwen in de Raad te verhogen.
HvH 485 sen. 124, 1031 sen. 424; KSE 27; RekRek 194 f. 97v-98r, 335 f. 186v-187r, 4424 f. 57r; RKZ 345 f. 6v; *Beroepen*, dos. 65; Melchior, 'Korte historie', 161

1. **Jonge, Cornelis de**
2. ca. 1445
3. 07-03-1504
4. meester, *baccalaureus* Romeins recht, heer van Baardwijk 1501-1504
5. Dordrecht
6. Reinier de Jonge x Johanna, dochter van Gijsbrecht Quekel
7. Machteld, dochter van Klaas van der Merwede
8. Reinier* x Wendelmoet, dochter van Klaas Corf; Jacob* x Clementia, dochter van Jacob Pijnsen*; Maria x Cornelis Suys, vader van Cornelis Suys*; Machteld x Arend Sandelijn*; Liesbeth (non, geboren ca. 1490); Janneken; Margriet x 1 Jacob van der Duyn, 2 Jan van Drenkwaard. bastaard: Christina x Jan Cauwensz.. Verder wellicht: Ienne, priorin in

het Sint-Agnietenklooster in Dordrecht; Gijsbert
9. Keulen 1460; Orléans 1467-1469
10. raadsheer 12-04-1477 – 10-10-1493; rekenmeester (belofte voor eerstvolgende vacature in 1488) 10-10-1493 – 07-03-1504
12. raad van Margareta van York <1483-1504
13. pensionaris van Dordrecht 1473-1476; procureur van de Hollandse hoofdsteden 1476
17. C. en zijn echtgenote zijn begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.
GAD 442 f. 51r, 443 f. 47r, f. 54v; RekReg 491 f. 208r-v, f. 212r; RekRek 189 f. 53v, f. 54v-55r, 338 f. 172v, 3332 f. 124r, 3355 f. 122v; *Procurateurs*, 81; Balen, *Beschryvinge*, 1097-1098; Damen, *Staat*, 467; Hoek, 'De verpachting van grafelijke domeinen te Maasland', 707; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland', 126

1. **Jonge, Cornelis de**
2. 12-07-1512
3. 21-04-1578
4. heer van Baardwijk
5. Den Haag
6. Jacob de Jonge* (zoon van Cornelis de Jonge*) x Clementia, dochter van Jacob Pijnsen*
7. Anna, dochter van Joost Sasbout*
8. Machteld x Willem van der meer van Berendrecht*; Maria; Gerritke (jong overleden); Cornelis x 1 Machteld van der Duyn, 2 Catharina van Drenkwaard; Catharina x Cornelis van Blijenburch (kleinzoon van Vincent Dammasz.*); Marguerite; Joost x Anna van Blijenburch (kleindochter van Vincent Dammasz.*); Jacob; Geertruid (jong en ongehuwd overleden)
10. rekenmeester 09-08-1553 – 21-04-1578 (vanaf 1572 uitgeweken naar Utrecht)
11. raad in het Leenhof van Holland 1548->1577
12. rentmeester van het huis van Wassenaar <1542 – >1547; stadhouder van de heer van Wassenaar 1556
13. hoogheemraad van Delfland 1544-1573
17. C. stierf zeer 'subitelyck van de apoplexie' in Utrecht. Hij is aldaar begraven in de Sint-Catharinakerk.
HvH 515 sen. 203, 519 sen. 97; LH 2 f. 0r, 10 f. 26v; RekRek 388 f. 132v; SvH 99 f. 56r, f. 89r, 2275 f. 13r, 2347 f. 393r-v; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 710; Feith, 'Rekenkamer', 107; Fölting, De vroedschap, 44; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen van de hofstad te Arckel, gelegen in Delfland', 283; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 190, 554; Mijs, 'Familie-Aanteekeningen', 333-335; Postma, *Het hoogheemraadschap*, 119; Schillings, *Matricule* IV, 739; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 457; Strubbe, '"Tsamenspreekinge"', 377; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 94; Wildeman, *Aanteekeningen* (1902), 28

1. **Jonge, Jacob de**
2. ca. 1487
3. 07-01-1555
4. heer van Baardwijk
5. Den Haag
6. Cornelis de Jonge* x Machteld van der Merwede
7. Clementia, dochter van Jacob Pijnsen*
8. Jacob* x N van Valckevoirt; Cornelis* x Anna, dochter van Joost Sasbout*; bastaard: Cornelis
10. klerk in de Rekenkamer 1509-1511; auditeur 15-12-1511 – 13-12-1526; rekenmeester 13-12-1526 – 08-08-1553 (opgevolgd door zoon Cornelis*)
11. samen met Jacob Goudt rentmeester van de omslagen op de schildtalen 1507-1508; raad in het Leenhof van Holland 1537
12. klerk van rentmeester van Noordholland Jacob Goudt 1507-1510
15. J. was lid van het Sacramentsgilde te Den Haag.
ACB 89; GAD 446 f. 57v; HvH 489 sen. 34 (1515); LH 2 f. 0v; RekReg 32 z. f., 492 f. 88v-89r; RekRek 343 f. 180r-v, 361 f. 86v, 382 f. 135r, 388 f. 132v; SvH 1745 f. 7r; Engels, *Haagse gasthuizen*, 55; De Man, 'Sprokkels', 111

1. **Jonge, (jonge) Jacob de**
2. 1523
3. 1605
4. heer van Valkevoirt
5. Den Haag
6. Jacob de Jonge* x Clementia, dochter van Jacob Pijnsen*
7. N. van Valckevoirt
8. Jozijne; Dirk; Cornelis (advocaat); Jacobmijne; jong gestorven kind (1557)
10. secretaris (O) 1549->1572
11. raad in het Leenhof 1572
12. stadhouder, registermeester, griffier en

rentmeester van de graaf van Linge als heer van Wassenaar 1556-1605
15. rentmeester van twee kinderen van Nicolaas van Bronkhorst (zoon van Andries van Bronkhorst*) jaren vijftig zestiende eeuw; weeshuisbuitenvader in Den Haag 1566-1572; deken van het Sacramentsgasthuis in Den Haag 1546/47; lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1550, 1552, 1555, 1558 en hoofdman 1580; kerkmeester van de Haagse Sint-Jacobskerk 1550
DHSJ 92, 97 f. 5r; HvH 32 f. 10r-11v, 1674 d. 14-12-1558; RekRek 4469 f. 44v, 4476 f. 48r; SvH 99 f. 56v-57r, f. 90r-v, 2281 f. 36r; *MR*, lxiii; Brandeler, *De Groote- of St. Jacobskerk*, 131; Van Kan, *Databank*; Mijs, 'Familie-Aanteekeningen', 334; Smit, 'Bijdrage', 36; Strubbe, '"Tsamenspreekinge"', 376-377; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 56

1. **Jonge, Jan de**
2. 1491
3. 27-07-1543
4. meester
5. Dordrecht
6. Herbaren de Jonge Reiniersz., broer van Cornelis de Jonge* x Marieke, dochter van Adriaan Pietersz. Sandelijn (zuster van Arend Sandelijn*)
7. 1 Anna van Bekesteijn, 2 Johanna, dochter van Cornelis (Aertsz.) Verhoech
8. bij 1: Catharina x Jacob Bol; Maria x Arend (Cornelisz.) van der Hooch; Jozina x 1 Cornelis Jacobsz. van der Wiele, 2 (of is dit een andere Jozina?) Jan van der meer, zoon van Willem Willemsz. van Alkmaar*; Elisabeth x Hippolitus van Persijn*; Dirk?; Jacob?; Jan; Anna? x Klaas van Dam
9. Leuven 1506
10. griffier 01-08-1530 – 27-07-1543
12. substituut-griffier van Arend Sandelijn 1519-1529
13. stadsadvocaat van Dordrecht (?) 1516
GAD 2.139, 443 f. 55v, 445 f. 119v, 446 f. 49r; GRM 844 sen. 20; HvH 493 sen. 275, 504-514, 1664, 5963 d. 19-07-1534; RekRek 365 f. 45r, 369 f. 50r, 374 f. 53v, 3432 f. 45r, 3442 f. 42r, f. 69r, f. 75r, 3446 f. 70v, 3456 f. 131r, 3458 f. 179v, 4446 f. 26r; SvH 99 f. 123v; *Chronologische lijsten* VI, nr. 3440; *Procurateurs*, nr. 820; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 272; Kalmeijer, 'Het huis te Persijn', 17-19; Koopmans, *De Staten van Holland*, 105, 169; De Man, 'Sprokkels', 110; Schillings, *Matricule* III, 324

1. **Jonge, Reinier de**
2. ca. 1475
3. 04-11-1514
4. meester, heer van Baardwijk 1504, heer van de Lek 1512
5. Dordrecht/Den Haag
6. Cornelis de Jonge* x Machteld, dochter van Klaas van der Merwede
7. Wendelmoet van Boshuizen, dochter van Klaas Corf
8. R. heeft geen wettige kinderen nagelaten. bastaard (bij N. Goudt?): Margriete x Pieter Moons (gelegitimeerd in 1523)
9. Leuven 1493
10. raadsheer (O) 1504-1509; raadsheer 22-02-1509 – 04-11-1514
16. Jacob Pijnsen* en Arend Sandelijn*: zwagers
17. R. ligt begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.
DHMM 1 p. 117; HvH 484-485 passim; RekReg 7 f. 156v-157r; RekRek 343 f. 175v, 348 f. 118v, 4636 f. 8v; Vre 248 f. 16v; Balen, *Beschryvinge*, 1098; Damen, *Staat*, 467; De Jongh, 'Aantekeningen van Reinier Moons', 46; Lans, 'Krimpenerwaard', 23-24; Plomp, 'Legitimaties', 104; Schillings, *Matricule* III, 91.

1. **Jonge, Willem de**
3. 1546
5. Dordrecht
6. Willem de Jonge? x Maiken Martensdr.??
7. Catharina, dochter van Hendrik van Berckenrode
8. W. liet bij zijn overlijden twee zeer jonge kinderen achter.
10. secretaris (O) 27-10-1541 – 1546
12. klerk van griffier Arend Sandelijn? 1520-1521
15. W. was hoofdman van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1543.
17. In de eerste helft van de zestiende eeuw zijn er in Dordrecht verschillende mannen met de naam 'Willem de Jonge', die niet tot de meest naaste familieleden behoorden van de andere De Jonges uit de populatie. In 1540 deed W. leenhulde voor de nog onmondige Willem de Jonge Willemsz., die de zoon was van de overleden Willem de Jonge Reyersz. en Maiken Martensdr.. Vermoedelijk dezelfde jonge Willem trad later in de zestiende eeuw op als vertegenwoordiger van Dor-

drecht op de dagvaarten. Wellicht was onze W. een oudere broer van de jonge Willem de Jonge of een neef van hem of zijn vader. In een van de sententieboeken van griffier Arend Sandelijn* (verre aangetrouwde familie van W?) staat rond 1520 geschreven: 'Willem de Jonge ende lieve suster'.

AGH 727c f. 68v, 728c f. 42r-43r; DHSJ 92; HvH 32 f. 224v, 495 achterin z. f.; RekRek 4468 f. 43r; Koopmans, *De Staten van Holland*, 248; Thierry de Bye Dólleman, 'Het geslacht van Berckenrode', 113

1. **Kats, Anton van**
3. 01-05-1554
4. meester, licentiaat in de rechten; jonker
5. Zeeland
6. Willem van Kats x Marie van Bruelis
7. Maria, dochter van Abel van Coulster*
8. Machteld; Margrieta; Ysabella; Willem x 1 Maria de Fonseca, 2 Catharina Sandelijn; Abel
10. raadsheer (O) 19-08-1549 – 01-05-1554
15. deken van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1550

DHSJ 92; HvH 33 f. 68r-69v, 524-526, 5654 passim, 5686; RKZ 399 f. 104r, 410 f. 34v; SvH 2280 f. 41v, 2347 f. 609v; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 274; Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, 177; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 455

1. **Kats, Klaas (Lievenz.) van**
3. 07-04-1521
4. schildknaap; meester
5. Zeeland, Zierikzee?
6. Lieven van Welle van Kats x Catharina van Kampen? (volgens Van Rheineck Leyssius)
7. Gertrude, dochter van Floris van Botland
8. Catharina x Ghislain van Haefskerke; Lievine x Jan Micault (ontvanger-generaal)
10. raadsheer (O) 1511-1512; raadsheer 27-03-1514 – 07-04-1521 (tot 04-11-1514 bij absentie)
11. opperdijkgraaf van Schouwen 1502-1504; baljuw van Zierikzee 1503-1510; schout van de Hoge Vierschaar 1491-1518
13. burgemeester van Zierikzee 1495, 1498, 1501

HvH 1035-1037 passim; RekReg 5 f. 167r-168r, 492 f. 45v-46r, f. 62v-63r; RekRek 348 f. 118v, f. 120v, 356 f. 88v; RKZ 385 f. 2v, 1208-1209, 1747 f. 3r (1521); *Procurateurs*, 573; Van Rheineck Leyssius, 'Adeldom'; Smallegange, *Nieuwe Cronyk*, 523; Van Steensel, Mededelingen

1. **Ketel, Heijman van de**
2. ca. 1510
3. 04-03-1561
4. ambachtsheer van de Ketel en van de Lijnd; heer van 's Gravenambacht
5. Den Haag
6. Vincent Cornelisz.* x Maria, dochter van Jacob Ruysch*
7. Janna, dochter van Jan Frankenz.
8. Jan; Sebastiaan
9. Leuven 1522 (schreef zich met zijn broer Cornelis* in als minderjarige)
10. klerk in de Rekenkamer 1532-1541; auditeur in de Rekenkamer 13-08-1541 – 13-08-1544; rekenmeester 13-08-1544 – 27-11-1553
11. ontvanger van de esparge 1534-1549
13. ontvanger van de omslagen van de Staten van Holland 1539-1544
17. H. is begraven in de Hofkapel in Den Haag.

ACB 89; Audiëntie 793 f. 104r-105v; HvH 30 f. 210v, 537 sen. 68 (1564); RekReg 494 f. 24r-v; RekRek 367 f. 98v, 379 f. 111r, 388 f. 133r, 4646-4658, 5263 f. 46r, 5264; SvH 1783 f. 1r-v, 1785; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Delft', 310; Koopmans, *De Staten van Holland*, 101; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen', 45; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984), 261; Prins, 'De grafzerken', 458; Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 121; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 39

1. **Klaasz. (van Schoonhoven), Hendrik**
3. 1525? <1530
6. Klaas
7. Machteld
8. Jan Hendriksz.* x Digna Hippolitusdr.; dochter x Hendrik Simonsz.
10. procureur-postulant bij het Hof van Holland, 1499, 1501, 1509, 1516, 1522/1523; griffier 01-04-1510 – 31-07-1515
13. stadsprocureur van Leiden 1517-1525
17. In 1514 werd H. voor enige delicten voor de Grote Raad aangeklaagd. Met name stadhouder Jan van Egmond* heeft toen geprobeerd er voor te zorgen dat noch H. noch diens zoon Jan* het griffierambt kon uitoefenen.

GRM 814 sen. 12; HvH 487-489, 497 sen. 141, sen. 64/2, 499 sen. 92/2, 1029 sen. 172, 1039 d. 31-10-1519, 1736 d. 16-02-1509; RekRek 344 f. 88r, 349 f. 137v, 4453 f. 87v; SAL 597 f. 62r, 605 f. 58v; *Beroepen*, dos. 137, 253

1. **Lalaing, Anton van (ook: heer van Montigny of graaf van Hoogstraten)**
2. 1480
3. 02-04-1540
4. heer (1516) / graaf (1518) van Hoogstraten, heer van Montigny, van Culemburch, van Borselen; ridder
5. Henegouwen
6. Joost van Lalaing (stadhouder van Holland en Zeeland 1480-1483) x Bonne van Viefville
7. Elizabeth van Culemborg en Hoogstraten (eerste kamervrouw van Margareta van Oostenrijk)
8. drie bastaarden: Anton (lid van de Raad van Brabant 1534-1541); Helaine (gelegitimeerd 1524); NN
10. stadhouder 14-02-1522 – 02-04-1540
11. kamerheer van Filips de Schone tijdens zijn twee Spaanse reizen (1501-1503, 1505-1506); van 1513 tot minstens 1517 droeg hij de titel van tweede kamerheer van Karel V; lid van de Geheime Raad 1516; Vliesridder 1516; hoofd van de Raad van Financiën 1515-1540; stadhouder van Utrecht 1529-1540; lid van de Raad van State 1531-1540
12. *Chevalier d'honneur* 1520 en tevens hoofd van de financiën en hoofd van de privéraad van Margareta van Oostenrijk vanaf 1524
17. A. was de belangrijkste vertrouweling van Margareta van Oostenrijk. Er gingen zelfs geruchten dat A. haar minnaar was. In 1505 werd A. door Maximiliaan en Filips de Schone op pad gestuurd naar Margareta van Oostenrijk om haar gemoed te verzachten nadat de heren haar niet hadden betrokken bij hun topoverleg te Haguenau. Hij was een van haar executeurs-testamentair en erfde meerdere boeken van haar. Na het overlijden van Margareta in 1530 gaf A. samen met Jan II Carondelet, in afwachting van de benoeming van Maria van Hongarije, leiding aan het bestuur over de Nederlanden. A. werd in 1522 aangewezen als een van de executeurs-testamentair van Karel V. A. verwierf door zijn huwelijk de heerlijkheden Culemborg en Hoogstraten. A. is begraven in de Sint-Catharinakerk te Hoogstraten, waar ook zijn grafmonument te bewonderen valt. A. bezat een enorme bibliotheek.
ADN 19026.39969-39970; HvH 27 f. 248r-250r; RekReg 7 f. 166v-167r; RekRek 358 f. 84r, 375 f. 94v, f. 97v; *Van der Goes*, 24-04-1531, 20-02-1540; Baelde, *De collaterale Raden*, 271; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* II, 280-282; Van Bueren, *Leven na de dood*, 42-43; Cools, *Mannen met macht*, 63, 65, 185, 243-245; Doeleman, *Lijst*, 11; Guicciardini, *Descrittione*, 76; Lauwerys, 'Lalaing'; De Man, 'Sprokkels', 109; Sloet, 'De testamenten', 215-227; Wijsman, *Gebonden weelde*, 281

1. **Loo, Albrecht van**
2. ca. 1469
3. 05-01-1525
4. meester
5. Dordrecht
6. Albrecht van Loo (procureur bij het Hof van Holland in het laatste kwart van de vijftiende eeuw, hij overleed in de winter van 1498) x Dieuwe van Cranenbrouck
7. Maria (Pietersdr.) de Winter
8. Anna (geboren 1502) x Jan Roose (raadsheer-commissaris in de Raad van Vlaanderen); Margareta (geboren 1501) x Frans van Alphen; Gerrit* x Margareta, dochter van Dirk van Beest van Eemskerck (burgemeester van Delft); Katherijn; Fije; Fransgen; Janna
9. Leuven 1487, Orléans 1497
10. advocaat voor het Hof van Holland 1498; griffier 09-09-1505 – 01-05-1506; raadsheer (O) 1511-1512; raadsheer 11-03-1512 – 07-10-1513 (bij absentie), 30-10-1515 – 05-01-1525
11. raad in het Leenhof van Holland 1520->1523
12. procureur van Margareta van York 1498-1504 (kwam in de plaats van zijn overleden vader)
13. procureur van Leiden 1501-1505; pensionaris van Dordrecht 1505-1511; landsadvocaat 1513-1524
16. Cornelis Boullin*: zwager, A. volgt C. op als griffier
GAD 444 f. 135v, 445 f. 105v, 446 f. 54r, 448 f. 37r, f. 38v, f. 53r; HvH 26 f. 349v, 517 sen. 160, 5648 passim; LH 2 f. 0r, 4 f. 41r; RekRek 177 f. 64v, 339 f. 81v, 340 f. 108v, 345 f. 173r, 346 f. 129r, 349 f. 125v-126r, 359 f. 86r, 3351 f. 129v, 3355 f. 122r, 4425 f. 13r; SAH 368 f. 195r; SAL 578 f. 128v; Balen, *Beschryving*, 355; Bontekoe en Kutsch Lojenga, 'De Van Loo's', 158-159; Fölting, 'Landsadvocaten', 312-313; Kokken, *Steden*, 71; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 356-358, 390; Van Steensel, *Dienaars*, 99; Ward, *Cities*, 56

1. **Loo, Albrecht van**
2. 28-11-1519
3. december 1573
5. Den Haag
6. Gerrit van Loo* x Margareta, dochter van Dirk van Beest van Eemskerck
7. Maria, dochter van Arend Cornelisz. van der Mijle
8. Volgens Viglius van Aytta* liet A. bij zijn overlijden 12 kinderen achter. Bekend zijn: Catharina x Jacob van der Eynde; Albrecht; Arend; Maria; Cornelis x Adriana Houck
9. Leuven 1544?
10. klerk extraordinaris in de Rekenkamer 31-04-1543 – 03-09-1543; auditeur 03-09-1543 – 01-04-1550; rekenmeester 28-03-1550 – 28-01-1552
11. gecommitteerde in de Raad van Financiën 1551-1573
15. Lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1550

DHSJ 92; GAD 453 f. 45r; RekReg 494 f. 33r-v, f. 118r-v; RekRek 378 f. 94v, 385 f. 139v-140r; Baelde, *De collaterale Raden*, 278-279; Fölting, 'Landsadvocaten', 325; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 507; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Lier', 80, 87; Hoek, 'Repertorium op de lenen van Honingen', 91; Hoynck van Papendrecht, *Vita Viglii* I, 719-722; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', 364; Schillings, *Matricule* IV, 276; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 223

1. **Loo, Gerrit van**
3. 28-12-1562
5. Dordrecht?/Den Haag
6. Albrecht van Loo* x Maria de Winter
7. Margareta, dochter van Dirk van Beest van Eemskerck (burgemeester van Delft)
8. Albrecht* x Maria van der Mijle; Boudewijn (raadsheer in Friesland); Catharina x Pieter van Dekema (raadsheer in Friesland); Cornelis (jong gestorven); Marij x Adriaan van Leyden gezegd van Leeuwen (pensionaris van Delft); Albert; Yda x Johan Rataller; Beatrix x Allert Syrcksma; Pouwels x Anna, dochter van Jacob Roussel (Fries raadsheer); Margareta x Joris Rataller (o.a. raadsheer Grote Raad van Mechelen (1561-169) en president Hof van Utrecht (1569-1581); Dirk (raadsheer Hof van Holland 1562); Geertruid (jong gestorven); Magdalena (jong gestorven); Jan (klerk (O) in de Haagse Rekenkamer 1559-1567); Geertruid (jong overleden); Geertruid (jong overleden); Anna? (vermelding in 1512)
9. G. genoot geen universitaire studie.
10. exploiteur 1499-1504; rentmeester van de exploten 13-08-1515 – 20-01-1520; secretaris (O) 1515(?)-1526; klerk in de Rekenkamer 1526-1531
11. rentmeester-generaal in de Raad van Friesland 1533-1556; ontvanger van de geconfisqueerde goederen 1535; raadsheer (O) 1556-1562 in de Raad van Friesland; rentmeester van het Bildt (1530-1551); rentmeester van Groningen en de Ommelanden 1536-1544
13. grietman van het Bildt 1534
15. deken van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1519-1520, lid 1525
16. Gerrit van Renoy*: Vries zag de broer van Gerrit van Renoy*, Jan, als de beschermeling van G. De echtgenote van Gerrit van Renoy was meter bij de doop van Van Loo's elfde kind.

DHSJ 92; GAD 443 f. 48v, 453 f. 45r; HvH 1861; RekRek 191 f. 128r, 338 f. 193r, 361 f. 87r-v, 366 f. 85r, 4439-4442, 4441 f. 19v, 4448 f. 23v; Bontekoe en Kutsch Lojenga, 'De Van Loo's', 158-163; Van Kan, 'Haagse bestuurders', 279; Koopmans, *De Staten van Holland,* 253; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 223; Vries, 'Tussen Holland en Friesland'

1. **Malsen, Otto van**
2. ca. 1494
3. 08-09-1558
4. heer van Nater en Blois
5. de (edele) familie Van Malsen kwam oorspronkelijk uit Gelderland. O.'s grootvader was echter reeds leenman van Holland
6. Adam van Malsen x Josina van der Poll
7. Margareta, dochter van Jan Splinter (zuster van Jacob Splinter*)
8. Josina x Godefroi van Haastrecht. Maria x Dirk Sonoy. bastaard: Maria
10. secretaris (O) 1525-1549; secretaris 26-02-1549 – 08-09-1558
12. klerk van de griffier 1515 (Hendrik Klaasz.*?)
15. weesmeester van Den Haag 1545-1558
17. O. ligt begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.

HvH 33 f. 28r-29r, 517 sen. 294; RekRek 384 f. 141v, 393 f. 118r, 4448 f. 41v; 4468 f. 14r, f. 31r; SvH 1760 f.

14v; Anspach, *De voormalige heerschap Malsen*, 55-59; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland', 98; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne', 267; De Riemer, *Beschryving* III, 216-217, III deel 2, 23; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 18, 31, 59

1. **Mersche, Jan van der**
3. >1563
5. Den Haag?
6. Cornelis van der Mersche (advocaat voor het Hof van Holland) x Belye/Belia Cornelisdr.
7. zuster van Simon Pijl (of was deze gehuwd met een zuster van Jan?; Simon Pijl was klerk van Gerrit van Assendelft*, Otto van Malsen* en Cornelis de Jonge*. J. resigneerde zijn ambt van secretaris aan hem in 1559.)
8. wellicht: Jacob (meester); Dirk; Anna; Maria; Franchoyse. bastaard bij Liesbeth Hendriksdr., vrouw van David Maartenz. (deurwaarder van het Hof van Holland)
9. Leuven 1515?
10. secretaris (O) 21-06-1541 – 1559 (aangetroffen 1545-1547)
15. J. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1550, 1552, 1555, 1558.
17. In 1563 wilde J. baljuw en dijkgraaf van Schieland worden, maar de raadsheren van het Hof van Holland meenden dat hij daar te oud voor was.
DHSJ 92, HvH 31 f. 70r-71r, 381 f. 46r, f. 166r-v, 531 sen. 76, 1671 d. 28-04-1554, 1674 d. 1 en 18 12-1557 en 27-02-1558; RekRek 4465 f. 65r, 4467 f. 40v; Schillings, *Matricule* III, 507; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 461

1. **Mierop, Cornelis van**
2. ca. 1509
3. 31-07-1572
4. meester; *doctor* in de rechten (1533)
5. Den Haag
6. Vincent Cornelisz.* x Maria, bastaarddochter van Jacob Ruysch*
9. Leuven 1522 (schreef zich met zijn broer Heijman* in als minderjarige); Padua 1533
10. raadsheer (O) 04-03-1534 – 1537
11. benoeming raadsheer in de Geheime Raad 1547 (vermoedelijk nooit zitting gehad)
14. kanunnik van Oudmunster 1527-1572; deken van de Hofkapel in Den Haag 1528-1537; deken van de collegiaalkerk van Oudmunster te Utrecht 1533-1546/1559 (na 1546 werd hij niet meer door de kanunniken erkend omdat hij domproost van Utrecht was geworden); coadjutor van de domproost en aartsdiaken van Utrecht 1539; domproost van Utrecht 1546->1559; pauselijk protonotaris 1561
16. Heijman van de Ketel*: broer; Viglius van Aytta*: C. en V. studeerden samen en werden vrienden; Cornelis Suys*: C. bedacht Suys in zijn testament met een van zijn 'poculis deauratis' (vergulde bekers?) van 60 florijnen; Willem, zoon van Dammas van Droogendijk*; C. was een van W.s voogden en bedacht hem in zijn testament.
17. C. is wellicht begraven in de Hofkapel in Den Haag.
ACB 618; Audiëntie 1530 f. 234v; HvH 29 f. 207v-209r, 509 lijst van raadsheren voorin, 1857-1863; Schagen 289, 292; Prins, 'De grafzerken', 461; Baelde, *De collaterale Raden*, 285; Coldeweij, *De heren van Kuyc*, 120; Van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk*, 632, 716, 723; Schillings, *Matricule* III, 674; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 97

1. **Mije (ook: Myda), Gerrit van der**
2. ca. 1457
3. vlak voor 29-01-1529
4. meester (vanaf 1473); *doctor* in de rechten
5. Den Haag
6. Gijsbrecht van der Mije x Elisabeth Andriesdr.
7. 1 Peronne, bastaarddochter van Jan van Veynse, 2 Aleid, dochter van Klaas de Waard (nichtje van Christiaan de Waard*?)
8. uit 2: Engelbrecht?; Hendrik?
bastaarddochter: Catharina (bij ene Ponciana, legitimatie in 1528) x Willem Jansz.; bastaardzoon: Jan? (exploiteur van het Hof van Holland 1499)
9. Parijs 1472-1473; Leuven 1474; Bologna 1478
10. advocaat bij het Hof van Holland 1485; raadsheer (O) 1490, 1492-1494; raadsheer 27-01-1494 – 08-08-1510 (tot 10-12-1503 bij absentie)
11. raad in het Leenhof 1520-1529
12. raad van Margareta van York 1493-1504
17. In 1484 liep er een rechtszaak tussen G. en de magistraten van Den Haag over vrijstelling van belasting voor hem en zijn gezin.
ADN 1715 f. 47r; Audiëntie 1524 f. 201r; DHOA 2840;

HvH 478-479 passim, 1664 z. f.; LH 2 f. 0r; RekReg 5 f. 189v, 8 f. 47v-48v; RekRek 190 f. 57v-58r, 338 f. 119r, 344 f. 160r, 3344 f. 151r, 3355 f. 123r, 3398 f. 4r, 4434 f. 83r; Damen, *Staat*, 475; Gabriel en Boyce, *Auctarium* VI, 489, 504; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 623; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', 342; Plomp, 'Legitimaties', 107; Samaran en Moé, *Auctarium* III, 195, 232; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 159; Wils, *Matricule* II, 309

1. **Mote, Jan van der**
3. kort voor 12-01-1517
5. Vlaanderen?
8. Jasper (procureur-postulant 1521) x Anneke Koenraadsdr.; Geertruid
9. Leuven 1485??
10. exploiteur 1494; secretaris (O) 1496-1501; procureur-postulant <1505-<1517
13. procureur van Gouda <1513-1516
HvH 496 sen. 279, 506 sen. 71, 523 sen. 228, 1033 sen. 105; OAG 1172 f. 45v, 1175 f. 58v; RekRek 190 f. 79v, 192 f. 99r, 4434 f. 93v, f. 98r, f. 102v, f. 118r; *Beroepen*, dos. 241; Schillings, *Matricule* III, 10

1. **Mouwerysz., Jacob**
2. ca. 1478
3. 30-01-1522
4. meester, licentiaat in beide rechten
5. Gouda
6. een meester Hendrik Jansz. was zijn oom
7. J. huwde in 1518.
9. Leuven 1493, Orléans 1500
10. raadsheer (O) 1513-1514, 30-10-1515 – 23-07-1516; raadsheer 09-01-1514 – 30-10-1515, 15-07-1516 – 30-01-1522
13. pensionaris van Gouda <1502-1513; ontvanger-particulier van de omslagen in het kwartier van Gouda 1511-1513
16. Erasmus: Uit brieven van Erasmus blijkt dat J. zijn vriend en wellicht ook patroon was.
HvH 26 f. 74r, 5682; OAG 1164 f. 10r, f. 33v, 1166 f. 41v, 1172 f. 46r, 1177 f. 24r; RekRek 348 f. 119r, 349 f. 125v-126r, 350 f. 123r, 356 f. 89r; SvH 2090-2091; Allen, *Opus Epistolarum* IV, ep. 1044, 1092 en 1188; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* II, 410; Bos-Rops, 'Het ontstaan', 51; Spruyt, *Cornelius Henrici*, 66; Walvis, *Beschryving* I, 231

1. **Muylaart, Gerrit**
2. vermoedelijk 1477, in ieder geval niet <1472
3. 07-12-1538
4. meester, licentiaat in de rechten, ridder
5. Utrecht
6. Gerard (of Ernst) Muylaart (raad en maarschalk van Amersfoort) x Beatrix de Vos van Steenwijk
7. Cornelia (of Catharina) Poth, dochter van een burgemeester van Utrecht
8. Rudolf (geestelijke)
9. Parijs?
10. raadsheer (O) 1517-1522
11. raadsheer ('ende oick een zekeren tijt president') in Friesland 1515-1522 (zelden aanwezig); raadsheer-rekwestmeester in de Geheime Raad 1523-1528; raadsheer-rekwestmeester in de Grote Raad van Mechelen 1528-1538
16. Georg Schenk van Tautenburg (stadhouder van Friesland): zwager; Barend Bucho*: vriend; Viglius van Aytta*: vriend; Nicolaas Everaerts*: G. was een goede vriend van de familie Nicolai. Janus Secundus, een zoon van Nicolaas Everaerts, vervaardigde een medaille van G..
17. G. speelde een grote rol bij de overdracht van Friesland en het Oversticht in Habsburgse handen.
HvH 491-495, 497 passim; SvU 117 f. 107r-140v; UAD 97; *Van der Goes*, 4 oktober 1530; Guépin, *De drie dichtende broers*, 146, 159; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 103; Postma, *Viglius van Aytta*, 41; Smolders, 'Jean Second', 75; Theissen, *Centraal gezag*, 145; De Vocht, *History of the foundation* II, 439-440; Vries e.a., *De heeren van Raede*, 209

1. **Naarden, Maarten van**
2. ca. 1490
3. 04-01-1567
4. meester
5. Holland? Naarden?
6. Jacob van Naarden
7. 1 Auck Donia, 2 Petronella Obrechtsdr.
8. uit 1: Margareta x Albert Wifringhe. uit 1 of 2: Jacob; Melis; twee zonen (waaronder Melis?) omgekomen in dienst van de vorst
9. Keulen 1505, Orléans 1508-1513
10. raadsheer (O) 1525-1526; raadsheer (P, 300 pond per jaar) 25-05-1537 – 12-08-1538; raadsheer 22-10-1557 – 04-01-1567
11. raadsheer in het Hof van Friesland 1525-1537; onbezoldigd raadsheer in het Hof van Utrecht 1537-1538; president van het Hof

van Utrecht 1538-1541; luitenant-stadhouder van Groningen en Ommelanden 1541-1557
17. M. kwam in 1557 in conflict met Geleyn Zegers* over de plaats die hij mocht innemen in de Raad. M. werd in de Hofkapel in Den Haag begraven.
Audiëntie 1533 f. 94r; HvH 30 f. 115r-117r, 38 f. 16r-17v, 381 f. 13v-14r, 499-500 passim, 1887, 5694; RekRek 372 f. 101v-102r, 373 f. 93v, 392 f. 127r; *NNBW* III, 901-902; *Procurateurs*, nr. 482; Doeleman, *Lijst*, 14, 20; Postma, 'De mislukte missie'; Prins, 'De grafzerken', 458; Vries e.a., *De Heeren van den Raede*, 216-217

1. **Nassau, Hendrik (III) van**
2. 12-01-1483
3. 13-09-1538
4. ridder; graaf van Nassau, Vianen en Catzenelbogen; heer van Heusden 1505; heer van Breda en Diest
5. Brabant
6. Jan V van Nassau x Elizabeth van Hessen-Catzenelbogen
7. 1 Louize-Françoise van Savoie, dochter van Jacob van Savoie-Romont, 2 Claudia, dochter van Jan van Chalon; 3 Mencia de Mendoça y Fonseca, dochter van Rodriguez de Mendoça
8. uit 2: René van Chalon*. bastaarden: Alexius x Guillemine, dochter van Andries van Bronkhorst*; Elizabeth x Jan, zoon van Frederik van Renesse*; Lodewijk Philips
10. stadhouder 04-11-1515 – 14-02-1522
11. lid van de Raad van Financiën 1510; kastelein van Loevestein 1510; eerste kamerheer van Karel V 1521-1538; opperjachtmeester van Brabant 1532; lid van de Geheime Raad 1515; lid van de Raad van State 1531-1538
16. Erasmus: E. liet zich verschillende malen positief uit over H. en beweerde veel aan hem te danken te hebben; Lodewijk van Vlaanderen*: volgens een Venetiaanse ambassadeur was L. zeer afhankelijk van H.
17. H. vergezelde Filips de Schone op zijn twee Spanjereizen (1501-1503 en 1505-1506). H. was verscheidene malen gezant in Frankrijk. H. werd vliesridder in 1505. H. zou een afkeer hebben gehad van raadszittingen. Door verschillende Venetiaanse ambassadeurs in de zestiende eeuw werd hij aangemerkt als de meest vooraanstaande edelman met het hoogste jaarlijkse inkomen.
ADN 2191 f. 106v; HvH 26 f. 40v-43r; NDR I 891, R. 2803; RekRek 350 f. 123r; Albèri, *Relazioni* I, 12, 62-63, II, 23; Allen, *Opus Epistolarum* I, ep. 147, IV ep. 1092; Blockmans, *Keizer Karel V*, 196; Brandi, *Keizer Karel V*, 40; Baelde, *De collaterale Raden*, 221, 287-288; Carstens, 'De bastaarden', 104-105; Cools, *Mannen met macht*, 272-273; Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984), 276

1. **Nesse, Frank van**
3. >12-11-1505
6. Klaas van Nesse
10. deurwaarder 1465; secretaris (O) 1479; secretaris 12-03-1481 – 12-11-1505
12. Kamerling van Frank van Borselen ? – 1465
16. Jacob van Barry*: F. trad op als voogd van J.s kinderen.
Beroepen, dos. 219; Damen, *Staat*, 479; RekRek 340 f. 196v-197r

1. **Nicolai, Arnoud**
2. 1528
3. 11-02-1592
4. meester, licentiaat in de rechten
5. A. werd geboren te Leeuwarden
6. Everard Nicolai (zoon van Nicolaas Everaerts*) x Geneviève van der Goes
7. A. bleef ongehuwd.
9. Leuven 1543
10. raadsheer (O) 06-11-1557 – 09-08-1559; raadsheer 09-08-1559 – 1572; president van het Hof van Holland 1578-1583
11. raad in het Leenhof van Holland <1565->1577
12. voorzitter van de Hoge Raad van Willem van Oranje 1582
HvH 38 f. 22v-23v, 529, 5654 passim, 5687; LH 8 f. 341r, 10 f. 26v; *MR* xxxiv, xlvii; *NNBW* III, 914; Guépin, 'De onuitgegeven gedichten', 50; Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 567-568; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', 473; Van Rooijen, '16de-eeuwse overlijdensdata', 232; Smit, 'De omzetting', 214; De Vocht, *Literae virorum*, 709

1. **Nicolai (auteursnaam: Grudius), Nicolaas**
2. 20-12-1504
3. 1570
4. meester; licentiaat in de rechten; N. werd in 1535 geridderd
5. Leuven, maar grotendeels opgegroeid in Den Haag

6. Nicolaas Everaerts* x Elisabeth Bladel
7. 1 Anna Coebel (zuster van gemenelandsontvanger Aart Coebel), 2 Johanna Moys/Spruyts
8. uit 2: Maria x George van Linden; Helena x Hendrik van Ameyde
9. Leuven, waar hij letteren (aan het *Collegium Trilingue* 1522-1525) en rechten studeerde
10. raadsheer 31-07-1535 – 12-02-1539 (verhuisde reeds naar Brussel in 1538)
11. secretaris van Karel V in Spanje 1532-1534; secretaris van de Raad van State 1538-1548; secretaris van de Geheime Raad 1538-1545; griffier van de Orde van het Gulden Vlies 1540-1561; ontvanger van de bede in Brabant 1540-1555
15. advocaat voor de Grote Raad van Mechelen 1526-1532
16. Rombout van Steynemolen*: R. was een van N.' onderwijzers; Viglius van Aytta*: V. en N. waren jeugdvrienden; Cornelis Suys*: N. en zijn broers waren bevriend met C..
17. Als ontvanger van de bede in Brabant verduisterde N. een bedrag van ca. 200.000 pond, waarvoor hij in 1554 werd gearresteerd. Pas in 1561 werd hij veroordeeld waarna hij vluchtte. Hij stierf in Venetië. N. is ook bekend als Neolatijns dichter Grudius, een van de *tres fratres Belgae*. Door Guépin wordt hij omschreven als verwend, goedgelovig, een fantast, met weinig gevoel voor realiteit en een gebrek aan goede smaak, maar ook als een fantastische dichter. Anton van Lalaing* was blijkbaar in zulke mate overtuigd van de dichterskwaliteiten van N. dat hij hem vroeg een lijkdicht te schrijven voor Margareta van Oostenrijk in 1530.

ADN 2363 f. 248r, 2493 f. 152r; RekRek 370 f. 99v, 374 f. 106v; Baelde, *De collaterale Raden*, 261-262; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* II, 139-140; Dekker, *Janus Secundus*, 22, 95, 166-168; Guépin, 'De onuitgegeven gedichten'; Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 271-280; Guépin, *Drie dichtende broers*, passim; Guicciardini, *Descrittione*, 52, 208; Hutton, *The Greek anthology*, 229-230; Ten Raa, 'Nicolai'; De Vocht, *Literae virorum*, 337; De Vocht, *History of the foundation* II, 430-433, 445-446, 451-452

1. **Nicolai, Nicolaas (de jonge)**
3. 30-04-1564
6. François Nicolai (zoon van Nicolaas Everaerts*) x Catharina, dochter van Felix Doublet
7. Helena Engelsdr.
10. secretaris (O) 17-10-1543 – 1546; secretaris 14-11-1558 – 30-04-1564
17. Volgens president Gerrit van Assendelft* had N. na het neerleggen van zijn functie van secretaris in 1546 zoveel schulden in Holland, dat hij zich daar waarschijnlijk niet meer zou vertonen. Hij zou 4100 gulden uit het gemenelandscomptoir hebben geleend zonder toestemming van de verantwoordelijke functionaris.

Audiëntie 1646:3, Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (25-07-1546); HvH 32 f. 5v-6v, 530 sen. 155, 1669 d. 18-03-1549; RekRek 4466 f. 52v; *Chronologische lijsten* IV, nr. 476; MR, lxiv; Vermij, 'De aanval', 219; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 49

1. **Nidzen, Karel van der**
2. ca. 1499
3. 23-12-1569
4. meester, ridder
5. Herck-de-Stad (Herck St. Lambert), Limburg
6. Maarten van der Nidzen x Maria Lantmeters
7. Elizabeth, dochter van Pieter heer van Roon en Pendrecht
8. Maarten x 1 Ydt (Douwedr.) van Grattinga, 2 Trijn (Taeckedr.) Roorda
9. Leuven 1514, Orléans 1518
10. raadsheer 10-05-1547 – 17-03-1557
11. procureur-generaal in de Raad van Friesland 1527-1547; president van de Raad van Friesland 1557-1569
16. Everard Nicolai (zoon van Nicolaas Everaerts*): zwager
17. K. voerde als president van het Hof van Friesland de politiek van de vorst niet altijd uit en zou in de ketterbestrijding een tolerant figuur zijn geweest. K. kreeg in 1546 het ambt van procureur-generaal in Gelre en in 1547 het ambt van president van Friesland aangeboden, maar bedankte voor beide functies.

HvH 32 f. 248r-249r; RekRek 382 f. 137v, 392 f. 127v; Van Beuningen, *Willhelmus Lindanus*, 98-99; Schillings, *Matricule* III, 498; Theissen, *Centraal gezag*, 253, 263; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 220

1. **Numan, Adriaan**
3. 16-06-1576
5. Mechelen (geboren in de Koestraat)
6. Jan Numan Gerardsz. (rentmeester van de

domeinen in het kwartier van Mechelen) x Margrieta, dochter van Colaert de Potis (rentmeester en ontvanger van Mechelen)
8. Gerard; Anna x Willem van der Criep (pensionaris van Delft; onbezoldigd raadsheer 1568)
10. auditeur 07-03-1545 – 11-02-1552; rekenmeester 11-02-1552 – 16-06-1576
12. klerk van auditeur Gerrit van Renoy* 1535-1536; na zijn dood werd vermeld dat A. 24 jaar lang de rekeningen van de Staten van Utrecht had afgehoord
16. Gerrit van Renoy*: A wordt in een sententie genoemd als 'cousyn' en 'naaste vriend' van G.
17. A. was een kleinzoon van de audiëncier Gerard Numan.
HvH 535 sen. 557; RekReg 10 f. 144r, 494 f. 66v-67r, f. 144r-v; RekRek 380 f. 114r, 387 f. 198r, 5262 f. 12v; SvU 152; *Sandelijn II*, 456; *Van der Goes*, 31 maart 1557; Feith, 'Rekenkamer', 107; Janse ed., *Johan Huyssen*, xlvi; Koopmans, *De Staten van Holland*, 253

1. **Oom van Wijngaarden, Floris**
2. ca. 1460
3. 12-05-1532
4. ridder <1515, heer van Oost-IJsselmonde 1496
5. Dordrecht/Den Haag
6. Floris Oom van Wijngaarden Godschalksz. x Bertha van der Boeckhorst
7. Margriet, dochter van Willem van Zwieten (zuster van Dirk van Zwieten*)
8. Joost x Martina van der Heyden; Jacob; Margareta x Thomas Beukelaar*
10. secretaris (O) 1481-1482; griffier 12-09-1482 – 07-12-1502; raadsheer 12-03-1503 – 12-05-1532
11. baljuw van Den Haag 1493-1504; F. liet eerst Pieter Plumioen en later Jasper de Beauvoir* het ambt van rentmeester van het Haagse bos onder zijn hand uitoefenen 1493-1529; schout van Niedorpercogge 1492, 1495; F. pachtte het schoutambt van Den Haag en liet het uitoefenen door zijn zoon Joost 1511; raad in het Leenhof van Holland 1520
12. rentmeester van Jan van Egmond* <1508 – >1514?
13. F. kreeg het bodeambt van Haarlem voor zijn leven in handen in 1497, maar moest het omstreeks 1500 alsnog in periodes pachten; bode van Den Haag 1497-1532; hoogheemraad van Schieland 1503 (of is dit Floris Oom van Wijngaarden Jansz?); hoogheemraad van Delfland 1504-1509
15. F. was in 1494 samen met Jacob Clamp*, Karel Grenier* en Jan van Zevender* lid van de Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten'; F. was hoofdman van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1486, net als Jan* en Filips van Wassenaar*, en schutter in 1485 en 1494; rentmeester van de abdis en het convent van het klooster en de abdij van Rijnsburg. F.' vader was een Kabeljauw. Tijdens de Jonker-Fransenoorlog namen Hoeken het slot IJsselmonde van F. in.
16. Floris Oom van Wijngaarden Jansz.*: F. en F. zijn volle neven van elkaar; Jan de oude* en Tielman* Oom van Wijngaarden: oom; Jan van Oudheusden*: mede erfgenaam van Thomas Beukelaar*.
17. F. was een van de commissarissen voor de 'informacie' van 1514. Ironisch genoeg was dat dezelfde 'informacie' waartegen Dordrecht zich onder leiding van F.' neef en naamgenoot zo heftig verzette.
ADN 2191 f. 70r; DHOA 2839; DHSJ 10 f. 6r, 12 deel 1, 16 f. 8r; HvH 482, 488 sen. 92, 492 sen. 156, 493 sen. 342 (vermeld als 242), 511 sen. 99; 1035 sen. 376; LH 2 f. 0r; RekReg 29 f. 11v, 491 f. 226r; RekRek 180 f. 9v, 190 f. 12r, 194 f. 61v, 195 f. 28r, 196 f. 173v, 337 f. 167r-v, 345 f. 100r, 367 f. 96r, 1130 f. 84r-85v, 1984-2011, 3942-3943, 4424 f. 26r; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* XIV, 37; Van Boheemen, *Retoricaal*, 308; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 710; Fruin, *Informacie*, 6; Van Herwaarden, *Dordrecht*, 173; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Hofstad Egmond', 111-112; Mededeling Hans Jacobs; De Moor, 'Schenkers', 51, 65; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 151; Van der Sluys, 'Verhaal van den Jonker Fransenoorlog', 84-85; Theissen, *Centraal gezag*, 57-58; Verbeek, 'Register van den vonnissen', 97-98

1. **Oom van Wijngaarden, Floris**
2. ca. 1467
3. 20-09-1527
4. meester, *doctor* in beide rechten 1493
5. Den Haag
6. Jan Oom van Wijngaarden de oude x Catharina, bastaarddochter van Willem van Egmond

7. Arendina, dochter van Arend van Duivenvoorde (zuster van Jan van Duivenvoorde*)
8. Gijsbrecht; Jan (kanunnik in de Dom te Luik); Maria x Karel T'Serclaes; Catharina; Adriana x 1 Adriaan van Borselen, 2 Wouter van Bekesteijn
9. Leuven 1482-1494
10. raadsheer 27-02-1496 – 08-08-1510
11. F. was van 1497 tot 1510 actief als één van de drie commissarissen die de stad Leiden moesten begeleiden bij de reorganisatie van de financiën; F. pachtte in 1505 het baljuwschap van Den Haag; ontvanger van de kosten voor de oorlog met Gelre 1510; ketterbestrijder bij de keizerlijke inquisitie 1522-1527
13. rentmeester van de omslagen (bij provisie) 1504-1505, 1507; hoogheemraad van Delfland 1496-1510; pensionaris van Dordrecht 1514-1518, 1521-1523
15. rector in Leuven 1494-<1496. F.' vader was een Kabeljauw
16. Hendrik van Nassau*: F. trad in 1513 en 1514 in twee rechtszaken op als gemachtigde van H. Later is de band tussen de twee danig verstoord en werd F. door H. beschuldigd van oneerbiedige bejegeningen; Adriaan van Utrecht (de latere paus Hadrianus VI): vriend; Frans van der Hulst (keizerlijk inquisiteur): vriend; Floris Oom van Wijngaarden Florisz.*: F. en F. zijn volle neven van elkaar.
17. F. heeft zich gedurende zijn carrière verschillende malen onmogelijk weten te maken, vermoedelijk door een grote intelligentie in combinatie met een compromisloos karakter: Toen F. in 1505 het baljuwschap van Den Haag pachtte protesteerden de Hagenaars en werd zijn broer Godschalk in zijn plaats aangesteld. In 1510 had hij zich zo onpopulair gemaakt als ontvanger van de kosten van de oorlog tegen Gelre dat zijn positie van raadsheer onhoudbaar werd. In 1518 had hij Dordrechts recht om minder bij te dragen aan de bede zo fel verdedigd dat hij door Karel V uit zijn functie werd gezet. In 1523 had Floris zich zo onmogelijk gemaakt in de Statenvergaderingen dat de andere grote steden Dordrecht verzochten Floris niet meer af te vaardigen. In 1523 schreef F. anoniem een pamflet tegen Erasmus. Erasmus beschreef F. en zijn vriend Frans van der Hulst als fanatiekelingen die overal ketterijen wilden zien. F. zou advies hebben gegeven bij de oprichting van het *Collegium Trilingue*. F. legde het magister-examen in 1485 af als tweede van 51 kandidaten en ontwikkelde zijn eigen ideeën over de koop en verkoop van renten. F. werd begraven in de Kloosterkerk in Den Haag.
DHOA 753 f. 42r-49v; GAD 600; HvH 488 sen. 17, 489 sen.195, 522 sen. 104; RekRek 194 f. 98r, 344 f. 160v; SvH 1736, 1745; *Jacobsz.* 7; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* XIV, 39; Allen, *Opus epistolarum* VI, epistola 1668; Bietenholz, *Contemporaries*, 27; Ter Braake, 'Korte biografie'; Brand, *Over macht*, 117-118, 151, 160; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 711; Fruin, 'Korte autobiographie', 144-150; Van Herwaarden, *Dordrecht*, 269, 354; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 61; De Moor, 'Hendrika', 485-486; Postma, *Het hoogheemraadschap*,72-73; Wils, *Matricule* II, 462; Tracy, *A financial revolution*, 124, 130; Tracy, *Holland*, 152-154; De Vocht, *History of the foundation* II, 260

1. **Oom van Wijngaarden, Jan (de oude)**
2. ca. 1435
3. <07-04-1500
4. heer van Raamsdonk 1463-1474 en van Grijsoord
5. Den Haag
6. Godschalk Oom x Margriet van Alkemade
7. Catharina, bastaarddochter van Willem van Egmond
8. Godschalk x Margriet, dochter van Brunink van Boshuizen*; Willem x Maria, dochter van Filips Ruychrock van de Werve*; IJsbrand x Hillegrid van Sonnevelt; Floris* x Arendina, dochter van Arend van Duivenvoorde (zus van Jan van Duivenvoorde*); Hendrika (religieuze in Koningsveld); Liesbeth x David Ruychrock van de Werve (baljuw van Goes)
9. Orléans 1450
10. raadsheer (O) 1491-1495
11. baljuw van Den Haag 1458, 1468, 1479-1491; duinmeier van de duinen tussen Wassenaar en Scheveningen 1479
15. J. was een Kabeljauw. J. was hoofdman van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde in 1484 en schutter in 1485, 1487 en 1494.
16. Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden*: oomzegger; Jan van Wassenaar*: leenheer; Lieven van Kats*: L. was de zoon van J.s zus en een Kabeljauwse bondgenoot

17. J. en zijn broers Tielman*, Floris en Hendrik lieten in 1464 een grafkapel bouwen aan de zuidzijde van de Kloosterkerk in Den Haag.
DHSJ 9 f. 1r, 10 f. 6r, 12 deel 2 f. 11r, 16 f. 8r; HvH 478-480 passim; RekReg 491 f. 108v-109v; RekRek 181 f. 18r, 3928-3939; *Chronologische lijsten* I, 421; *procurateurs*, nr. 60; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 210, 227; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 77, 609; Janse, *Ridderschap*, 453; De Moor, 'Hendrika', 482-485; Mulder, 'Kloosterkerk', 373; De Ridder-Symoens, 'Studenten', 90

1. **Oom van Wijngaarden, Tielman**
3. 1495 <1498
4. heer van Hendrik-Ludenambacht 1461-1473, Groot Waspik 1463-1474 en Schreveldduin
5. Dordrecht
6. Godschalk Oom x Margriet van Alkemade
7. Jolente, bastaarddochter van Willem van Egmond, heer van IJsselstein
8. bastaarden: Gerrit, Beatrix
10. raadsheer (O) 1470-1472; raadsheer 09-03-1472 – 31-12-1479; rekenmeester 06-05-1480 – 06-05-1495
11. schout van Niedorpercogge 1486
12. in dienst van Margareta van York om het koorn te 'buerne' 1493-1495
13. hoogheemraad van Rijnland 1482-1493
15. T. was hoofdman van het Sint-Jorisschuttersgilde te Den Haag in 1453-1454, 1487; T. was een Kabeljauwse voorman.
16. Jan Oom van Wijngaarden de oude*: broer; Floris Oom van Wijngaarden Florisz.* en Jansz.*: beide Florissen waren oomzeggers van T.
17. T. was een van de vier heren die uit naam van Margareta van York bezit moesten nemen van Den Briel en Voorne in 1477. T. liet samen met zijn broers een grafkapel in de Kloosterkerk in Den Haag bouwen.
DHSJ 12 deel 2 f. 11v; GAD 440 f. 95r; RekReg 28 f. 105r; RekRek 3344 f. 151r, 3347 f. 80r; Van Alkemade, *Beschryving* II, 81-83; Damen, *Staat*, 480; Jacobs, mededeling; Van Kan, 'Haagse bestuurders', 278; Kluit, *Historie*, 475-479

1. **Oudheusden, Jan van**
3. 1534?
5. Dordrecht?
6. Wouter van Oudheusden (bewaarder van de juwelen)
7. Maria, dochter van Thomas Beukelaar*
8. Jan; Godschalk x Marie Sleewijck; Jan de jonge x 1 Margriet, dochter van Klaas Steenwech, 2 Janne Spruyt; dochter x Jan de Bie; Cornelia x Govert de Jager
10. rentmeester-generaal 01-01-1499 – 31-12-1500; bewaarder van de charters en registers 1498 – 11-03-1515
11. dijkgraaf van de Krimpenerwaard 1488-1491; tollenaar van Geervliet 1493-1498; generaal muntmeester ?-1495
16. Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden*: mede-erfgenaam van Thomas Beukelaar; Gerard Numan (o.a. audiëncier en secretaris van Maximiliaan; grootvader van Adriaan Numan*): zwager
HVH 492 sen. 156, 496 sen. 224, 517 sen. 287, 521 sen. 229, 1035 sen. 376; RekReg 4 f. 43r, 8 f. 291v, 491 f. 211v-212r; RekRek 186 f. 54v, 194 f. 102v, 195 f.1r, 196, 349 f. 129v; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht der heren van Oudheusden', 310-313; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 76; Koopmans, *De Staten van Holland*, 103; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Altena', 199-200; Kort, 'Repertorium op de lenen van Oudheusden', 133; Lans, 'Krimpenerwaard', 25; Moorman van Kappen, *Het rechtshistorisch karakter*, 10-11

1. **Pelle (ook: Pellegrym) van Watselaar, Dirk**
3. 30-11-1511
5. Gouda
6. Ghijsbrecht Pellenz.?
7. Marieke, dochter van Klaas de Vet
8. wellicht: Aelken; Dirk; Adriane
10. secretaris 22-11-1505 – 30-11-1511; rentmeester van de exploten 01-09-1511 – 30-11-1511
13. klerk van Gouda 1505-1506
OAG 1167 f. 33r, 1168 f. 34r; RekReg 492 f. 79r-v, 661 f. 79v-82r; RekRek 340 f. 197r, 345 f. 157v, 369 f. 95r, 4436 derde rekening f. 1v; Hoek, 'Acten betreffende Lier', 41; Walvis, *Beschryving* I, 71-72

1. **Persijn, Hippolitus van**
3. 03-12-1568
4. *doctor* in de rechten; heer van Persijn
5. Den Haag
6. Jan Hendriksz.* x Digna Hippolitusdr.
7. Elisabeth, dochter van Jan de Jonge*
8. Johan x Johanna van Heemskerk, dochter van Wouter van Bekesteijn (schout van Haarlem); Anna. bastaard: Pasquijer

9. Leuven, Frankrijk en Italië?
10. advocaat bij het Hof van Holland 1542; raadsheer (O) 29-04-1542 – 1543; procureur-generaal 16-12-1543 – 04-08-1548
11. president van de Raad van Friesland 1548-1557; president van het Hof van Utrecht 1557-1568
12. rentmeester van de prelaat/het convent van Egmond 1540-1543
17. H. was in 1544 kandidaat voor het ambt van landsadvocaat. Guicciardini noemde H. een man van zeldzame wijsheid ('dottrina') en goede raadgeving ('eccellente consiglio'), waarvoor hij zeer bekend was.
Adrichem 6 f. 35v; HvH 31 f. 114r-115r, 32 f. 159v-161r, 518 sen. 200, 1894; RekRek 378 f. 95v-96r, 383 f. 136r, 390 f. 112v; Doeleman, *Lijst*, 15; Guicciardini, *Descrittione*, 191; Hoek, 'De Persijns' (1961), 126; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de hofstadt te Arckel', 272; Kalmeijer, 'Het huis te Persijn', 17, 19-20; Vries e.a., *De heeren van den Raede*, 235-236.

1. **Persijn, Nicolaas (Jansz.) van**
3. 1567/1568
5. Den Haag
6. Jan Hendriksz.* x Digna Hippolitusdr.
7. Helene Pietersdr.
8. Hendrik (volgde N. op als secretaris in 1563); Pieter x Magdalena Engelbrechtsdr.
10. rentmeester van de exploten 02-04-1541 – 1566; secretaris (O) 17-09-1543 – 1563
12. assistent van zijn vader als rentmeester van de exploten <1540
16. Hippolitus van Persijn*: broer
HvH 32 f. 1v-2v, 381 f. 168v, 543 sen. 186; RekReg 494 f. 8r-v, 495 f. 101r-v; RekRek 4461 f. 1r, 4463 f. 1r-v, 4474 f. 51v; Hoek, 'De Persijns' (1960), 7-9, 15; Hoek, 'De Persijns' (1961), 129

1. **Pietersz., Klaas Duyst**
3. >1495
6. Duyst Pietersz.?
8. Jan Klaasz. Duyst? (bode van het Hof van Holland)
10. procureur-postulant 1482; secretaris (O) 1478-1479, 1481, 1491-1495; substituut-procureur-generaal 13-06-1480 – 11-09-1480, 1483, 23-07-1490 – 31-12-1490; procureur-generaal 30-01-1484 – 16-03-1489
12. klerk van controleur Gillis de Cabotre 1461-1462
15. schutter in het Sint-Jorisschuttersgilde te Den Haag 1485?
DHOA 2839; DHSJ 10 f. 6r; HvH 479 sen. 13; RekRek 181 f. 67v, 185 f. 53r-v, 186 f. 51v, 188 f. 60v, 4426 f. 9r, 4430 f. 15v, 4431 f. 21v, 4434 f. 70v; Damen, *Staat*, 482

1. **Pietersz., Simon**
2. ca. 1451
3. >27-05-1499 <29-09-1499
4. meester
5. Haarlem
6. Pieter Hermansz. x dochter van Catharina Willemsdr.
7. Aleid
8. S. overleed zonder wettig nageslacht.
9. Leuven 1466
10. raadsheer (O) 1486-1499
15. barbier/chirurgijn te Haarlem
17. Graaf Willem III van Holland en Henegouwen was via een aantal bastaardvertakkingen de betbetovergrootvader van S.. Tegen het einde van zijn leven werd S. gegijzeld door Dirk van Wittenhorst in verband met een vordering die hij had op Holland. S. lijkt deze episode nooit meer te boven zijn gekomen en stierf kort na zijn vrijlating. S. is begraven in de Sint-Bavokerk te Haarlem.
HvH 477-481 passim, 480 sen. 8 (1499), 482 sen. 72, 485 sen. 128 (26 maart 1507), 1029 passim, 1031 sen. 295, 1787-1789 passim; SAH 369 f. 37r, 370 f. 47r, 372 f. 21r, 381 f. 26r; SvH 1737; *Beroepen* II, dos. 194; *Haarlemmers*, nr. 42, 57; Ter Braake, 'Meester Simon Pietersz.'; Dek, *Genealogie der graven van Holland*, 40, 44. Schelhaas, 'Gequalificeerd', 55-56, 62, 66-67; Wils, *Matricule* II, 178

1. **Pijnsen, Jacob**
2. ca. 1453
3. 1519
4. meester, *doctor* in beide rechten, heer van Offem, heer van de ambachtsheerlijkheid van de parochie 's-Heeraartsberg 1502
5. Delft
6. Willem Pijnsen (burgemeester en schepen van Delft) x Haze Hendriksdr.
7. 1 Clementia, dochter van Jan de Heuyter Klaasz.*, 2 Gerarda, dochter van Klaas Corf*
8. Bij Clementia de Heuyter: Clementia x Jacob*, zoon van Cornelis de Jonge*. Bij Gerarda Corf: Willem* (oudste zoon) x Geertruid de Heuyter; Geertruid x Jan de Heuyter

Jansz.; Ghijsbrecht; Hadewij x Adam van der Duyn. Bij Clementia of Gerarda: Jan (baljuw van Wassenaar en Egmond) x 1 Machteld, dochter van Arend Sandelijn*, 2 Johanna, dochter van Cornelis van den Abeele; Dirk x Maria van der Hoogh; Aelbrecht x Cornelia Brouwer; Cornelis; Simon Frederik; Pieter x 1 Cornelia van Heermale, 2 Hadewij Spruyt van Kriekenburg; Frank x Klara
9. Leuven 1468; Bologna 1478-1481
10. advocaat bij het Hof van Holland vanaf in ieder geval 1485; advocaat-fiscaal 01-06-1490 – 29-10-1515; onbezoldigd raadsheer 1517
13. stadsadvocaat van Leiden <1486-1500; stadsadvocaat van Dordrecht 1496-1501; stadsadvocaat van Gouda 1488-1499; advocaat van de Staten van Holland 1497-1502; hoofdingeland van het hoogheemraadschap Delfland
17. Toen J. en zijn tweede echtgenote aan het einde van J.s leven hun testament opmaakten, waren ze vooral bezorgd over het grote aantal kinderen dat ze zouden achterlaten ('dat wij zeer veel jonge kynderen hebben ende noch dagelicx crijgen'). Ze bepaalden daarom dat ieder kind evenveel zou erven en dat de voogden er op moesten toezien dat al het nageslacht fatsoenlijk gekleed was, naar school kon gaan en werd uitgehuwelijkt of ondergebracht in een klooster. J. liet in 1518 in zijn testament bepalen in de Haagse Sint-Jacobskerk begraven te willen worden voor het altaar van Sint Aubertus/Obart. J. schonk een glasraam aan de kerk en betaalde een vast bedrag aan de kapelaans om iedere zondag op de Stoel genoemd te worden.
DHHG 876; GAD 439 f. 268v, 440 f. 272v; HvH 491 passim, 514 sen. 32 (1544), 519 sen. 75, 520 sen. 172; OAG 1151 f. 13v, 1160 f. 41r; RekRek 187 f. 52r, 349 f. 131r, 3398 f. 4r, 3442 f. 71v; SAL 558 f. 119v, 559 f. 165r, 580 f. 88r; Schagen 278; SvH 1721 f. 12r, 1727 f. 5r; Al, 'Een schout in opspraak', 130; Van den Brandeler, *De Groote- of St. Jacobskerk*, 10-11, 121; Van Dinther, 'Repertorium op de lenen van de hofstad te Werve', 558; Van Gelder, 'De zestiende-eeuwsche glasschilderingen', 21-22; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland', 106, 126; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek', 219; Hoek, 'De voormalige hofstad Steenhuizen', 39; Van Kan, *Databank*; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Krimpenerwaard', 330-331; Stal, 'Van stinkput tot stokerij', 43-45; Van Steensel, *Dienaars*, 99; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 289; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 97; Wüstenhoff, 'Pijnssen', 432, 434-436

1. **Pijnsen, Willem**
2. ca. 1497 (?)
3. 26-10-1545
4. meester, *doctor* in beide rechten
5. Den Haag
6. Jacob Pijnsen* x Gerarda Corf
7. Geertruid de Heuyter
8. Petronella x Jan van Renesse; Geertruid x Dammas van Droogendijk*
9. Bologna 1517-1521
10. raadsheer (O) 1522-1536; raadsheer 06-10-1536 – 26-10-1545 (tot 28-02-1539 voor halve wedde)
15. W. was lid van het Sacramentsgilde te Den Haag.
HvH 30 f. 69v-71v, 496-502, 5653, passim; RekRek 371 f. 91v, 374 f. 106v, 380 f. 111r, 386 f. 161v, 390 f. 114v, 392 f. 147r; SvH 2289 f. 8r; Engels, *Haagse gasthuizen*, 55; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland', 107; Stal, 'Van stinkput', 45, 78; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 629

1. **Purtijck, Jan**
2. ca. 1515
3. >1582
4. meester?
5. Utrecht
6. Jan Purtijck (priester) + 'een vrij ongebonden eenlopende persoone'
7. Engel, dochter van Klaas van Dam*
8. J. had kinderen. Jan? (secretaris van het Hof van Holland 1596-1632)
9. J. heeft zijn scholing genoten in Utrecht en Leuven.
10. secretaris (O) 02-11-1546->1582; procureur-postulant 1572?
12. substituut-griffier 1545-1557
15. notaris 1556; weesmeester van Den Haag 1566; regent van het burgerweeshuis te Den Haag 1572-1575; J. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1550, 1552, 1555, 1558
17. J. werd op zijn verzoek, als bastaard, gelegitimeerd in 1563. J. was hervormingsgezind.
DHSJ 92; HvH 32 f. 223v, f. 224v-225r, 5963 d. 15-07-1545 en 29-10-1546; Losse aanwinsten 1018; RekReg 10 f. 223v-224v; RekRek 4467 f. 43r; *MR*, lxiv; Engels, 'Sociale en medische zorg', 208; Hardenberg, *Burger-*

weeshuis, 283; Hoynck van Papendrecht, 'Uittreksel', 80; Plomp, 'Legitimaties', 127; De Riemer, *Beschryving* III, 217; Smit, 'De omzetting', 201

1. **Renesse (ook wel 'drossaart van Diest' of 'heer van Mal'), Frederik van**
2. 1470
3. 19-05-1538
4. heer van Oost-Malle (1505), Pierschille (1525), Ameliswaard, Grimmestein, ridder (1535)
5. van oorsprong uit Zeeland
6. Jan van Renesse x Margareta, dochter van Gerrit van Culemburch
7. Anna, dochter van Wouter van Halmale (of: van Hamel)
8. Jan (heer van Mal, Manz en Elderen, drost van Breda) x 1 Elisabeth, bastaard van Hendrik van Nassau* (huwelijkse voorwaarden waren gemaakt), 2 Catharina van Bronkhorst; Walter (jong gestorven); Clara x Filips, graaf van Hoorn; bastaard: Elisabeth
10. raadsheer (O) 1516-1536
11. stadhouder van de lenen (F. ging over de leenzaken bij afwezigheid van Hendrik van Nassau*) 1515 (vanaf 1520 in het Leenhof) – >1530; opperdijkgraaf van Schouwen 1521-1538 (F. Liet het ambt door Jan Suys Pietersz. uitoefenen)
12. Allemaal in dienst van Hendrik van Nassau*: drossaart van Diest <1500->1516; raad in de jaren twintig van de zestiende eeuw; drossaard van Breda <1531->1533
16. Gerrit van Renesse*: G. is een zoon van F.s broer Jan de oude; Frank Boot, vader van Dominicus Boot*: F. beval Frank in 1524 aan voor de positie van stadsadvocaat van Leiden, welk advies de Leidenaren overnamen hoewel ze ook al een ander hadden aangenomen
17. F. ondernam vlak voor zijn activiteiten als onbezoldigd raadsheer verschillende belangrijke reizen voor de vorst, waaronder overleg met gedeputeerden van Karel van Gelre. Naar eigen zeggen verrichtte Frederik ook onbezoldigd werk in de Rekenkamer, waarschijnlijk in samenwerking met Vincent Cornelisz..* F. ligt begraven in de O. L. Vrouwekerk te Breda.
ADN 2191 f. 94v, 2251 f. 286v-287r; HvH 26 f. 90r, f. 133r, 490-501, 503-504, 506-509, 5653 passim, 494 sen. 213, 540 sen. 332, 5683; LH 2 f. 1r, 4 f. 122v; NDR I 340, R. 2383, R. 2724, R. 2743, R. 2763, R. 2803, R. 2862; RekReg 7 f. 195r-196r; RKZ 399 f. 27v, 1213-1236, 1747 f. 6r-v (1524), 1747 f. 8r-9bis; SAL 384 f. 57v; *NNBW* III, 1055; Van der Aa, *Biographisch woordenboek* xvi, 250-251, 253; Carstens, 'De bastaarden', 105; Van Drie, 'Inhoud en begrip', 96; Holleman, *Dirk van Assendelft*, 61, 161-162

1. **Renesse, Gerrit van**
2. 1509
3. 25-08-1568
4. ridder
5. Zeeland
6. Jan van Renesse de oude, heer van Wulven x Alida Treys van Kuinre
7. Geertruida van de Haar (huwelijk omtrent 1536)
8. Jan; dochter x Erard Cottereau; bastaarden: Willem van Bakendorp/van Renesse; Filips
9. Leuven 1526. G. behaalde daar of elders geen graad.
10. raadsheer (O) 04-03-1539 – 1560, aangetroffen in 1546-1551, 1553, 1555-1556
11. schout van Leiden 1536-1539; raadsheer in het Hof van Utrecht 1560-1568
12. baljuw, dijkgraaf en kastelein van Woerden 1542->1560 (onder de hand van eerst Lamoraal van Egmond en daarna Erik van Brunswijk)
16. Frederik van Renesse*: oom; Gerrit van Assendelft*: verwant; Willem van Oranje: G. zou zijn positie van raadsheer in Utrecht te danken hebben gehad aan W.; Boudewijn van Drenkwaard (burgemeester van Dordrecht): G. verzocht aan B., 'zijn bijzonder goede vriend', verschillende malen om schepen met daarop zijn lading 'ongestapeld' door te laten varen.
17. G. verdedigde als raadsheer in Utrecht de oude costumen tegen de uitheemse raadsheren. G. ontpopte zich in de jaren zestig als een tegenstander van de kettervervolging. Als schout van Leiden was hij reeds beschuldigd van plichtsverzuim in het vervolgen van vier herdoopte vrouwen. G. ondertekende het verbond der edelen in 1566. G. werd in 1568 onthoofd op bevel van de Bloedraad vanwege zijn vermeende begunstiging van ketters en weerstand tegen de plakkaten van de vorst. Zijn zoon Jan onderging hetzelfde lot.
Audiëntie 1531 f. 53r, 1646:1 (Raad van Holland aan Lodewijk van Schore, 12-04-1543); GAD 2.242 en

2.246; HvH 30 f. 182r-183r, 36 f. 218v, 514 sen. 5 (1544), 538 sen. 259, 518-520, 524, 527-528, 1929, 5654 passim, 5686-5687; RekRek 371 f. 97r, 4467 f. 42r; RKZ 399 f. 29v; *Chronologische lijsten* V, nr. 2910; Van der Aa, *Biographisch woordenboek* xvi, 250-251; Bogaers, 'Radicalisering', 137; De Bruin, *Encyclopedie van Zeeland* II, 565; Doeleman, *Lijst*, 21; Schillings, *Matricule* III, 760; Vermij, *Gewestelijke regering*, 23-24

1. **Renoy, Gerrit van**
2. ca. 1495
3. 15-08-1567
4. ambachtsheer van (het nedereinde van) Spijk
5. Asperen (Gelre)? (G.s broer was daar schepen)
6. Arnoud Jansz. van Renoy
7. Anna de Potis
8. Gerard; Margriete (Grietje) x Pasquier Denlis; Maria x Willem Muys (advocaat bij het Hof van Holland); Anna x Christiaan van der Goes (advocaat bij het Hof van Holland); dochter x Pieter, zoon van Willem van Alkmaar*; nog twee kinderen
10. auditeur 12-11-1531 – 28-09-1541; rekenmeester 28-09-1541 – 15-08-1567
11. rentmeester-generaal van de Gelderse domeinen 1545-1548
16. Adriaan Numan*: A wordt in een sententie genoemd als 'cousyn' en 'naaste vriend' van G.; Jan van Renoy (ontvanger van Drenthe en Groningen 1549): broer
17. G. werd van 1543 tot 1557 belast met het inventariseren en op Habsburgse leest schoeien van de rekeningen van de Gelderse domeinen. G. werd volgens Van Gouthoeven in de adelstand verheven door Karel V.

ACB 89; ADN 2476 f. 56r; HvH 528 sen. 164, 535 sen. 557; RekRek 3453 f. 73v, 5261 f. 3v, 5263 f. 7r (1538); *Chronologische lijsten* VI, nr. 4086; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke* I, 111; Kort, 'Cartularium van Gerard van Rhenoy', 265-277; De Man, 'Sprokkels', 111-112; Martens van Sevenhoven, *Het archief der Gelderse Rekenkamer* I, 5-6; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 69

1. **Rietveld, Jan van**
3. >1495
4. schildknaap
5. Holland, Leiden?
6. Adriaan van Rietveld x Ermgaard
7. Johanna van Egmond
8. Maria x Timan van Waveren; zoon (priester 1487); Adriaan? (baljuw van Gooiland 1487); Janne; Jacob?; Margriet? In 1465 werd vermeld dat J. zes kleine kinderen heeft. bastaard: Jan (bij Baef Jacobsdochter, legitimatie in 1497; exploiteur van het Hof van Holland <1484 – >1505) x Aleid Hendriksdr.
10. procureur-generaal 17-06-1480 – 29-01-1484; raadsheer 30-01-1484 – 05-01-1489
11. bezit bode-ambacht op de zeedijk in het dijkgraafschap van Medemblik 1458-; pachter van de duinen in de Haarlemmerhout 1460-; baljuw van Rijnland 1463-1468; burggraaf van Rozendaal (Gelre) 1473-1474; pachter van het land van Vlieland 1458-1467, (en ook schout) <1484-1493; raad van Karel de Stoute in Gelre 1477; kapitein, kastelein en baljuw van Muiden en Gooiland 1484-
12. stalmeester van Karel van Charolais 1462; stadhouder van Frank van Borselen als houtvester van de Haarlemmerhout en kastelein van Teilingen 1457->1469 (net als zijn vader voor hem)
15. J. was Kabeljauwsgezind. J. was schutter in het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde in 1487 en stapte hetzelfde jaar of een jaar later uit de broederschap.
17. In 1465 pleegt J. samen met zijn knechten doodslag op zijn halfbroer Willem van Dolre n.a.v. een geschil over de begrafeniskosten van J.s vader. Hij verwierf een remissiebrief van de hertog tegen betaling van 2000 schilden. J. werd na het sneuvelen van Karel de Stoute in 1477 verjaagd uit Gelre, terwijl zijn vrouw, kinderen en dienaren gevangen werden en zijn bezit geplunderd. Tijdens zijn ambtsperiode van procureur-generaal werd zijn huis in Hillegom verbrand door verbannen personen (Hoeken) die wraak wilden nemen. In 1492 sloegen opstandige Westfriezen zijn huis in Haarlem aan stukken. In 1493 procedeerden de rentmeester-generaal en de procureur-generaal (Thomas Beukelaar* en Dirk van Zwieten*) tegen J. betreffende een jaar pacht van het land van Vlieland. J. werd veroordeeld tot een boete van honderd gouden andriesgulden.

DHSJ 12 deel 2 f. 11v, f. 12r, f. 20r; HvH 490 sen. 107, 1026 sen. 176, 1031 sen. 475; OAG 1150 f. 12v; RekRek 175 f. 58v, 181 f. 14v, f. 63v, f. 67v, f. 78r, 183 f. 35r, 185 f. 50v, 187 f. 39v, 189 f. 10v, 191 f. 73r-v, 194 f. 61v, 196

f. 74v, 340 f. 223r, 4432 f. 3v-4r; *Divisiekroniek*, f. 227r-v; Damen, *Staat*, 486-487; Kluit, *Historie*, 406-407; Rodenberg, *Een heer van stand*, 147

1. **Ruychrock van de Werve, Filips**
2. ca. 1431
3. >1501 <15-02-1507
4. meester
5. Holland/Zeeland (schreef zich in Orléans in als inwoner van Rijswijk)
6. Jan Ruychrock x Zoete Willemsdr. van Domburg
7. Johanna, dochter van Willem de bastaard van Holland
8. Maria x 1 Jan van Dongen, 2 Joris, bastaardzoon van Gijsbrecht van Brederode, 3 Willem Oom van Wijngaarden, zoon van Jan de oude*; bastaarden: Joost, Maria x Willem de bastaard van IJsselstein
9. Parijs 1450; Orléans 1451; Leuven 1446, <1453
10. raadsheer 07-01-1464 – 17-06-1474, 30-05-1480 – 30-01-1484; raadsheer (O) 1474-1477, 1485-1501
11. baljuw van Den Haag 1458-1467; raadsheer-rekwestmeester in de Grote Raad 1477-1480; baljuw van Grijsoord <1495
12. rentmeester van Frank van Borselen van het land van Hoogstraten 1460-1470 (tot 1468 in naam van zijn vader); charterbewaarder van Karel van Charolais 1465; raad van Margareta van York <1483-1504
15. F. was schutter in het Sint-Jorisschuttersgilde in 1487 en 1494. F. heeft zich bewust neutraal opgesteld tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten.
17. F. werd als raadsheer-rekwestmeester herhaaldelijk belast met missies naar Holland, zoals het onderzoek naar een vechtpartij tussen de knechten van Wolfert van Borselen en Lieven van Kats*. Hij was als commissaris betrokken bij de 'Enqueste' van 1494.
DHSJ 12 deel 2 f. 12r, 16 f. 3v; HvH 477-482 passim, 1029 passim, 1787-1789 passim; RekRek 181 f. 62v, 3332 f. 124r, 3347 f. 53r, 3355 f. 122r; SAL 581 f. 79v; *Procurateurs*, nr. 71; Damen, *Staat*, 451, 488; Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 208-210, 234; Jacobs, mededeling; De Moor, 'Hendrika', 484; De Ridder-Symoens, 'Studenten', 91; Rodenberg, *Een heer van stand*, 86, 149

1. **Ruysch, Jacob**
2. ca. 1439
3. 28-04-1519
4. meester, *doctor* in de beide rechten
5. Amsterdam
6. Jacob Ruysch (schout van Amsterdam 1445-1449, later burgemeester en schepen)
8. bastaarden: Jacob; Heijman? (wellicht is Heijman van de Ketel* naar hem vernoemd); Jan? (priester in Amsterdam); Maria x Vincent Cornelisz.*
9. Leuven 1454; Padua 1465
10. raadsheer 17-06-1474 – 07-09-1511; raadsheer (P) 07-09-1511 – 28-04-1519
12. raad van Margareta van York <1483 – 1504
13. pensionaris van Amsterdam 1467-1473
14. deken van Sint-Maartensdijk 1473-1486; deken van de Sint-Lebuïnuskerk te Deventer 1477-; kapelaan in de Mariakerk van Amsterdam 1477/78-; pastoor van Noordwijk 1482-1518; pastoor van de Nieuwe Kerk te Delft 1487-; kapelaan van de Sint-Lambertuskerk in Oostvoorne 1493/94-; kanunnik van Oudmunster 1507-1508; deken van de Hofkapel te Den Haag 1474-1519
15. J.s vader was een Kabeljauw.
16. Cornelis van Dorp*: vriend
17. J. werd tot priester gewijd op 25 april 1473. J. is begraven in de Hofkapel te Den Haag.
HvH 510 sen. 48; RekRek 345 f. 149v, 354 f. 98v, 3332 f. 124r, 3355 f. 122r; Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 35; Damen, *Staat*, 489; De Moor, 'Magister Jacob Ruysch'; Oversteegen, 'Hoeken aan de macht', 107; Tervoort, *Iter Italicum*, *biographies* nr. 292.

1. **Rijswijk, Dirk van**
3. 1500/1501
5. Holland
8. Christina x François Coebel*; Dirk? (in 1512 voor tien jaar verbannen uit Den Haag); Klaas?
10. rekenmeester 05-07-1477 – 06-05-1495; onbezoldigd raadsheer 1496-1497
11. tollenaar van Gorinchem samen met Jacob de Buyser <1465; tollenaar van Gorinchem 1467-1472; schout van Oudenvliet en Pernisse <1498 – >1500; schout van Poortugaal <1498 – >1500; tollenaar van Rijswijk en Spaarndam?

13. hoogheemraad van Schieland 1490
Audiëntie 1527 f. 79r; HvH 1788-1789 passim, 1029 passim; RekRek 194 f. 45r-v, 196 f. 56v-57r, 345 f. 161v; Damen, *Staat*, 487; Kluit, *Historie*, 475-479; Verbeek, 'Register van den vonnissen', 168

1. **Sandelijn, Arend**
2. ca. 1486
3. 17-09-1535
4. meester
5. Dordrecht
6. Adriaan (Pietersz.) Sandelijn x Cornelia van Schore Cornelisdr.
7. Machteld, dochter van Cornelis de Jonge*
8. Adriaan (advocaat voor het Hof van Holland 1545; pensionaris van Amsterdam 1547-1578) x Anna, dochter van Hendrik Grave; Anna x Willem van der Meer van Berendrecht*; Maria x Juan Daranda (Spaans koopman in Antwerpen); Cornelia x Gerard d'Esponereault; Machteld x Jan Pijnsen, zoon van Jacob Pijnsen*. bastaarden: Pieter (bij Catharina Jorisdr.); Jacob (bij Janneken Werbertsdr.)
9. Padua 1501-1503
10. advocaat postulant (?) <1514; griffier 01-08-1515 – 31-07-1530; raadsheer (O) 1530; raadsheer 12-04-1530 – 17-09-1535
11. raad in het Leenhof van Holland <1528->1533
16. Arend Boymer*: voordat Boymer secretaris werd, was hij A.s dienaar. A. stond borg voor Boymer bij aanvaarding van het secretarisambt.
17. A.s execteurs-testamentair waren Jacob* en Jan* de Jonge. A. hield een (verloren gegaan) memorieboek van de Hofkapel bij. A. moest meerdere malen naar Delft vluchten met de 'registers, boucken ende andere partyen van de greffe' in verband met de oorlog met Gelre.
GAD 2.132, 445 f. 109v, 448 f. 62v; GRM 844 sen. 20; HvH 381 f. 134r-v, 491-503, 514 sen. 32 (1544), 1664 z. f., 1667 d. 13-09-1545, 5653 passim; LH 4 f. 100r, f. 225r; RekRek 350 f. 118r, 352 f. 50v-51r, 365 f. 45r, f. 81v, 370 f. 99v, 381 f. 104r, 4644 f. 8r; *Beroepen*, dos. 521; *Procurateurs*, nr. 1033; Balen, *Beschryving*, 417; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 271-274; Iterson, *Resoluties*, 142; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Altena', 178; Plomp, 'Legitimaties', 118; Tervoort, *Iter Italicum, biographies* nr. 12

1. **Sandelijn, Cornelis**
2. ca. 1506
3. 07-11-1558
4. meester
5. Dordrecht
6. Pieter Adriaansz. Sandelijn (broer van Arend Sandelijn*) x Maria Oom
7. Jacobmijne, dochter van Frank van der Meer (zus van Willem van der Meer van Berendrecht*)
8. Pieter; Maria (jong gestorven 1561); Liedewij; Maria; Liedewij x 1 Jacob du Quesnoy (raadsheer en procureur-generaal van het Hof van Holland) 2 Jan van Bekercke; Jozijne x 1 Jan Boot, 2 Jan van Rivieren; Cornelis x 1 Margareta van Beaumont, 2 Josina, dochter van Paulus Huygen (weduwe van Jacob Splinter*); jong gestorven kind (1559); twee relatief jong gestorven kinderen (1581)
9. Leuven 1521
10. secretaris (O) 1536-1558
11. pachter van de tol van Gorinchem <1552-1558; tollenaar van Zalt-Bommel 1557
15. kerkmeester van Den Haag 1542-1544, 1547
16. Rombout van Steynemolen*: R. was getrouwd met een zuster van C.
17. C. is begraven in de Sint-Jacobskerk te Den Haag.
Audiëntie 793 f. 34r-v; GAD 446 f. 46r, 448 f. 45r; RekReg 494 f. 192r-193r, f. 287v; SvH 99 f. 5r, f. 91v, 2280 f. 40r-v, 2347 f. 609r-v; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 49-50, 272-273; Brandeler, *De Grooteof St. Jacobskerk*, 131; Dalen, *Inventaris*, reg. 995, 1177; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 545; Van Kan, *Databank*; Martens van Sevenhoven, *Het archief der Geldersche Rekenkamer*, 272; Schillings, *Matricule* III, 655; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 455; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 31, 60; Wildeman, *Aanteekeningen* (1902), 28

1. **Sasbout, Arnoud**
2. 15-04-1517
3. 10-03-1584
4. meester; licentiaat in de rechten; ridder; heer van Spalant
5. Den Haag
6. Joost Sasbout* x Catharina van der Meer
7. 1 Beatrix van Heermale, 2 Pieternella, dochter van Jan de Heuyter (schoonzoon van Jacob Pijnsen*)

8. bij 1: Jozijne; Machteld x Frederik van Voorst; Liedewij; Cornelia x Francis van Cranevelt (kleinzoon van de gelijknamige humanist en vriend van Joost Sasbout*)
9. Leuven 1532. A. was van 1531-1538 student in het *Collegium Trilingue*, onder de hoede van Goclenius.
10. raadsheer (O) 20-12-1543 – 10-06-1545 (in feite plaatsvervanger van zijn bezoldigde vader Joost*); raadsheer 10-06-1545 – 1568; bewaarder van de charters en registers 1577
11. raad in het Leenhof van Holland 1543->1565; kanselier van Gelre 1568-1575; president van de Geheime Raad 1575-1576; lid van de Raad van State 1576
12. lid van de Raad van State van landvoogd Matthias 1578
16. Alard van Amsterdam: In navolging van zijn vader had A. goede banden met humanisten. Alard droeg zijn *Epitome Primi Libri de Inventione Dialecticae Rod. Agricolae* aan A. op; Goclenius: net als Cornelis Suys* en Nicolaas Nicolai* werd A. onderwezen door G. in het *Collegium Trilingue*.
17. A.s vader Joost* bezorgde hem de functie van raadsheer in het Hof van Holland, maar was er niet geheel van overtuigd dat zijn zoon zich naar zijn leeftijd (op het moment van benoeming 26) zou gedragen en goed zijn plicht zou doen. Viglius van Aytta* gaf in 1568 aan een voorkeur te hebben voor A. als nieuwe kanselier van Gelre. A. stierf aan een 'accident in zijn keele'.
Audiëntie 1647:1, Joost Sasbout aan Karel V (04-10-1543); HvH 32 f. 16v-17v, f. 123r-124v, 5654 passim; LH 1 f. 27r, 8 f. 341r; RekRek 380 f. 111v, 3294 f. 18r, 3455 f. 46r; SvH 99 f. 60r, f. 67r, 2280 f. 75r-v; Baelde, *De collaterale Raden*, 304; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kethel', 245; Hoynck van Papendrecht, *Vita Viglii*, 413-416; Koopmans, *De Staten van Holland*, 125; Mijs, 'Familie-Aanteekeningen', 333; Postma, *Het hoogheemraadschap*, 54; Schillings, *Matricule* IV, 66; Smit, 'Bijdrage', 34; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 454; Strubbe, '"Tsamenspreekinge"', 378; De Vocht, *Literae virorum*, lxxxii, 305; De Vocht, *History of the foundation* III, 234-236

1. **Sasbout, Joost**
2. 04-03-1487
3. 14-11-1546
4. meester, *doctor* in beide rechten; heer van Spalant
5. Delft
6. Sasbout Sasbout x Machteld van der Dussen Jansdr?
7. Catharina, dochter van Pieter van der Meer
8. Arnoud* x 1 Beatrix van Heermale, 2 Petronella de Heuyter; Anna x Cornelis de Jonge*; Joost?
9. Leuven 1506
10. raadsheer (O) 1514; raadsheer 30-10-1515 – 03-06-1545 (resigneert het ambt aan zijn zoon Arnoud*, die al vanaf 1543 in feite zijn vaders plaats had ingenomen)
11. raad in het Leenhof van Holland 1520; kanselier van het Hof van Gelre 1543-1546
16. Erasmus: J. was een goede vriend van E.; Maarten van Dorp: J. schreef enkele verzen ter ere van de humanist Maarten van Dorp. In een briefwisseling met humanist Francis van Cranevelt noemt Maarten van Dorp J. onder andere 'amicus noster syncerus'.
17. J. studeerde literatuur en schreef gedichten in zijn vrije tijd. J. heeft in de Eusebiuskerk te Arnhem een epitaaf met opschrift van zijn eigen hand.
ADN 2493 f. 467v; HvH 488 passim, 513 sen. 23; LH 2 f. 01; RekRek 349 f. 125v-126r, 380 f. 110v, 386 f. 161v, 3294 f. 18r, 3455 f. 46r; Allen, *Opus Epistolarum* IV, ep. 1092, ep. 1188, X, ep. 2645; Van Bakkenes, 'Geslacht van der Meer', 190; Bietenholz, *Contemporaries of Erasmus* III, 196; Van Bueren, *Leven na de dood*, 105-106; Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen van de hofstad te Arckel, gelegen in Delfland', 283; Schillings, *Matricule* III, 323; De Vocht, *Literae virorum*, ep. 111 en 123, 305; De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 399; Zijp, *De strijd*, passim

1. **Schoonhoven, Jan van**
3. 16-06-1503
4. meester
5. Haarlem?
6. J. was de bastaardzoon van Jan van Schoonhoven of de zoon van Gerard van Schoonhoven.
7. Sofie (Jansdr.) van Uuytwijck.
8. Joost x Jacobine, dochter van Pieter van Teylingen*; Filips van Uuytwijck* x Adriana, dochter van Gerrit Sandelijn; Dirk van Uuytwijck (geestelijke); Vincentius; Cornelia van Uuytwijck x Floris van Boshuizen
9. Keulen 1463?; Leuven 1475?

10. raadsheer (O) 1480-1481; raadsheer 25-05-1481 – 16-06-1503
11. secretaris in de Kanselarij van Bourgondië-Vlaanderen 1449, 1453, 1458, 1467; charterbewaarder in de Kanselarij van Bourgondië-Vlaanderen in 1462; secretaris in de Kanselarij van Brabant 1456-1467; charterbewaarder in de Kanselarij van Brabant 1467-1481; raadsheer-rekwestmeester van Maximiliaan; rentmeester van de espargnes en extraordinaire partijen 1491 (onder de hand van Jan Willemsz.)
13. pensionaris van Dordrecht 1480
16. Filips van Spangen*: buurman
17. J.s zoon Joost trouwde tegen de zin van zijn moeder met Jacobine, dochter van Pieter van Teylingen*. Zijn moeder vond dat de bruidsschat van het niveau van een schoenmakersdochter was.
HvH 486 sen. 157, 498 sen. 182, 512 sen. 16, 516 sen. 155, 1034 z. f.; RekReg 4 f. 94r, f. 96r, 28 f. 78r; RekRek 337 f. 164v; SAL 592 f. 123v; *Beroepen* III, dos. 224; *Procurateurs*, nr. 484; Damen, *Staat*, 490; Kokken, *Steden*, 172; De Man, 'Van Uytwyck'; Pabon, *Hofboeken*, 341-342

1. **Schouten, Willem Jansz.**
2. 1528
3. 1604
5. Den Haag
6. Jan Schouten Willemsz. x Elisabeth, dochter van Cornelis van Montfoort
7. Catharina, dochter van Jan van Uyttenbroeck
8. jong gestorven kind (1561); jong gestorven kind (1562); Jan; Cornelis; Pieter; Dirk (advocaat voor het Hof van Holland)
10. klerk in de Rekenkamer 1552-1554; auditeur 15-10-1554 – 28-06-1568; rekenmeester 28-06-1568 – >1580
12. klerk van Gerrit van Assendelft* 1550; rekenmeester van de graaf van Egmond >1572
16. Gerrit van Assendelft*: W. was eerst klerk van G. en trad later op als getuige toen deze zijn testament aanpaste.
17. W. overleed in Alkmaar.
HvH 535 sen. 471; Losse aanwinsten 1018; RekReg 494 f. 146r-v, 495 f. 130v-131r; RekRek 387 f. 200r, 389 f. 148r, 393 f. 108r, 4470 f. 74r; SvH 2280 f. 41v-42r; Bijlsma, 'De geslachten Schouten', 358; Hoek, 'Acten betreffende Schieland en Oost-Delfland', 447; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 616; Van Kan, 'Arend Pietersz.', 93-94; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 65, 67

1. **Sinte Pieters (ook: de Sancto Petro), Pieter van**
2. ca. 1487
3. 11-02-1550
4. meester
5. Brussel
7. Catharina, dochter van Nicolaas Everaerts*
8. Pieter de Sancto
9. Leuven 1501
10. secretaris (O) 1512; secretaris 30-10-1515 – 16-08-1543; rekenmeester 16-08-1543 – 11-02-1550
11. bewaarder van het zegel en signet van Holland 1540-1550
HvH 5963 d. 19-07-1534; RekReg 493 f. 1r, 494 f. 39r-v; RekRek 346 f. 140r, 349 f. 125v-126r, 375 f. 49v, 378 f. 95r, 385 f. 139v; SvU 291; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 69; Schillings, *Matricule* III, 221

1. **Snellenburch, Loeff (Ludolff) van**
3. 1550
5. Utrecht
10. secretaris (O) 13-08-1546 – 1550
12. klerk van Gerrit van Assendelft* 1545-1546
Audiëntie 1646:3 Gerrit van Assendelft aan Lodewijk van Schore (25-07-1546); HvH 32 f. 205v-206r, 35 f. 20v; RekRek 386 f. 173r, 4465 f. 99r-v

1. **Snouckaart, Willem**
2. 1516
3. kort voor 20-05-1565
4. meester, licentiaat in de rechten, *doctor* in de rechten (vermeld vanaf 1546), ridder 1544, heer van Binckhorst, Rodenrijs, Diepenburch (volgens president Gerrit van Assendelft* waren alle niet-universitaire titels discutabel)
5. Gent/Brugge
6. Martin Snouckaart (griffier in Brugge 1517-1533) x Livine Bennings
7. Johanna, dochter van Joost (Poes) van de Binkhorst
8. Catharina (jong gestorven); wellicht nog een ander jong gestorven kind (1563). W.s echtgenote stierf kinderloos in 1563.
9. Douai, Tours, Orléans, Poitiers, Toulouse; Leuven 1559
10. raadsheer (O) 17-11-1543 (pas aangetrof-

fen in 1545)-1546; raadsheer 03-02-1546 – 20-01-1558 (tot 21-11-1548 voor halve wedde, na 20-01-1558 absent maar nog niet ontslagen)
11. bibliothecaris van Karel V en Filips II vanaf 1546; raad in het Leenhof van Holland 1553
12. secretaris van Cornelis de Schepper 1539-1543?
16. Jacob Snouckaart (secretaris van Maximiliaan van Bourgondië*; klerk en auditeur in de Rekenkamer): broer
17. W. werd vanwege zijn goede diensten in 1544 verheven tot de adelstand, mocht de titel van ridder voeren en kreeg toestemming te promoveren tot *doctor* in beide rechten (in plaats van zijn raadsheerambt uit te oefenen?). W. moest in 1559 aftreden als raadsheer na een mislukte aanval op de posities van Gerrit van Assendelft* en Cornelis Suys*. W. schreef in 1558 een biografie van Karel V (onder de naam *Zenocarus*). W. liet in 1565 in zijn testament bepalen dat hij begraven wilde worden in het Haagse Begijnenconvent van Sint Maria in Galilea.
ASS 88, 109 (inleiding), 111; Audiëntie 1646:3, 07-12-1555 (artikels 1-15); HvH 32 f. 11v-12r, f. 157v-159r, 531 sen. 132, 5653 passim; LH 2 f. 0v; RekRek 381 f. 108r, 383 f. 132v, 386 f. 164r, 393 f. 115v; *Biographie nationale* XXIII, 54-58; *NNBW* II, 1336-1337; *Beroepen*, dos. 807; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Binckhorst', 237; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 367-368; Post, *Inventaris*, 5, 8; Schillings, *Matricule* IV, 594; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 51, 68-69

1. **Sonck, François**
2. 14-03-1489?
3. 1540
4. meester, *doctor* in beide rechten
5. Delft
6. Dirck Sonck Jansz. x Juliana, dochter van Thomas Beukelaar*
9. Leuven 1506 (ingeschreven als minderjarige)
10. raadsheer (O) 1516-1518, 1521-1527
14. kanunnik van het domkapittel te Utrecht 1518, met verdere vermeldingen in 1527, 1530 en 1547; officiaal van de Utrechtse bisschop 1527, 1547; archi-officiaal (van de Utrechtse bisschop?) 1540; proost van Westfriesland 1528
15. advocaat-postulant bij de Raad van Vlaanderen 1512; advocaat bij de Grote Raad van Mechelen 1514
17. F. klaagde er in 1527 bij Karel V over dat zijn prebende als kanunnik van het domkapittel te Utrecht hem onthouden werd vanwege zijn absentie. F. was in die tijd nog actief als onbezoldigd raadsheer in Holland wat zijn absentie kan verklaren. Na 1527 lijkt F. zich geheel te hebben toegelegd op een geestelijke carrière.
ACB 219; HvH 490-492 passim, 495-501 passim; 5683; UAD 152, 2600; *Beroepen*, dos. 334; Boitet, *Beschryving*, 665; Drossaars, *Archief* 2, brieven 1400; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 321; Schillings, *Matricule* III, 314

1. **Spangen, Filips van**
2. ca. 1430
3. 1509
4. ridder 1486, heer van Spangen, Vlijmen, 's Gravenmoer en Nagtegaal, heer van Raamsdonk en Waspik 1473, 1474
5. Holland (Schieland)
6. Engelbert van Spangen x Stephana van Alkemade
7. 1 Johanna, dochter van Dirk van de Merwede, 2 Anna van Grimbergen, 3 Gillisje, dochter van Jan van der Leck
8. Bij Johanna: Cornelis* x Maria, dochter van Jan Immerzeel. Bij Johanna, Anna of Gillisje: Filips (stierf ongehuwd); Josine (non in Loosduinen). En verder wellicht: Engelbert (abt van sint Bertijns in Artois); Cornelis; Anton (monnik in de abdij Sint-Bernard in Antwerpen); Kasper (kapitein van Breda); Margriete x Jan van Panst; Steventje; Elizabeth x Hendrik van Hemricourt; Maria en Machteld (kanunnikessen te Bergen); Anna (kanunnikes te Nivelle)
10. raadsheer (O) 1488, 1491; raadsheer 09-08-1494 – 07-03-1508 (resigneert het ambt aan Jan van Duivenvoorde*)
13. hoogheemraad van Schieland 1484, 1488, 1492, 1503
15. F. kan tot het Kabeljauwse netwerk gerekend worden.
16. Jan II, zoon van Jan van Wassenaar*: F. deed in 1497 leenhulde voor hem; Jan van Schoonhoven*: buurman in Den Haag
17. Het geslacht Van Spangen zou afkomstig zijn uit dat van de burggraven van Leiden. Maximiliaan ordonneerde in 1488 dat F. zich

van 's lands wegen zou voegen bij de ambassadeurs van de vorst om de vrede met de koning van Frankrijk te bewerkstelligen. In 1501 procedeerde F. tegen de Staten van Holland en de procureur-generaal. De kwestie ging over de tijd dat Rotterdam was ingenomen door jonker Frans van Brederode. F. had toen schade ondervonden aan het slot van Spangen dat niet ver van Rotterdam lag. F. werd in het gelijk gesteld.
HvH 482 sen. 42, 478-479 passim, 1786 passim; RekRek 194 f. 94r, 342 f. 146v; SAL 382 f. 244r-v; Van der Aa, *Biografisch woordenboek* XVII, 883; Allen, *Opus epistolarum* I, 558; Dek, 'Het nageslacht van Filips van Duivenvoorde', 126; Van Gouthoeven, *D'oude chronijcke*, 203; Hoek, 'Lenen van de proosdij van Oud-Munster', 581; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen gelegen in Delfland', 211; Janse, 'Leenbezit', 169; Janse, *Ridderschap*, 454; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland'; Pabon, *Hofboeken*, 341-342; Verbeek, 'Register van den vonnissen', 76, 97-98, 168

1. **Spierinck, Jan**
3. <1528
5. Den Haag?
6. mogelijke familieleden/vaders: Willem Spierinck (hoofd sacramentsgasthuis 1484); Klaas Spierinck de bakker
7. J. was gehuwd
10. substituut-procureur-generaal ca. 1519 – 11-10-1520 (samen met Thomas Cassiopein* na de dood van Karel Grenier*); procureur-postulant bij het Hof van Holland 1519-1528? (in ieder geval >1524)
ACB 69 f. 2r-v; HvH 2933; RekRek 355 f. 98v, 4442 f. 27v; Van Kan, *Databank*; Pabon, *Hofboeken*, 243

1. **Splinter, Jacob**
3. 25-03-1564
5. Den Haag
6. Jan Splinter x Francina Jacob Heyendr.
7. Jozijne, dochter van Paulus Huygen (voordat ze met J. huwde waren Jacob de Jonge* en Willem Pijnsen* haar voogden)
8. Jan; Margrieta; Beatrijs; Pouwels
10. klerk in de Rekenkamer 1550-1552; auditeur 11-02-1552 – 25-03-1564
17. J. ligt begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk.
Adrichem 6 f. 67r; HvH 515 sen. 148; RekReg 494 f. 144v-145r, 495 f. 59v; RekRek 385 f. 140v, 387 f. 199v, 3294 f. 15v; SvH 2280 f. 41v; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 50; De Man, 'Sprokkels', 111; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 455; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 48, 71

1. **Stalpaert (van der Wiele), Adriaan**
2. ca. 1496
3. 12-02-1557
4. ambachtsheer van Ruyven; heer van Rosenburg
5. Den Haag
6. Jacob Adriaansz. Stalpaert van der Wiele (stiefzoon van Jan Stalpaert*, o.a. schout van Den Haag 1530-1537) x Maria van Montfoort
7. Aeff/Eva, dochter van Vincent Cornelisz.*
8. Vincent; Jacob; Otto; Jan x Elisabeth van Lambrouck; Maria x Rutger van Ylem; Cornelia x Gerrit de Witte
10. rekenmeester 27-11-1553 – 11-02-1557
11. rentmeester van Kennemerland en Westfriesland 1524-1553 (en in die hoedanigheid ook van Amstelland, Waterland en Zeevang en Muiden en Gooiland); rentmeester van het bos van Haarlem 1524-1554; rentmeester van de Vroonlanden 1532-1539; rentmeester van de Hondbossen en duinen van Petten ?-1553
16. Jacob Stalpaert*: broer; Willem Willemsz. van Alkmaar*; zwager
HvH 528 sen. 158-159 (1556), 1665 d. 18-03-1538, 1673 d. 18-01-1557; RekReg 494 f. 179r-v, f. 180v-181r, 964 nr. 34; RekRek 388 f. 133v, 392 f. 129r, 951-980, 1152, 1221-1228, 2123-2136, 2975-3003, 3101-3130, 3294 f. 15r, 4850 f. 2v; Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 53; Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen gelegen in Delfland', 231-232; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland', 360-361; Leemans, 'De Schotse officierenfamilie', 377-378; De Man, 'Sprokkels', 111; Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 146-147

1. **Stalpaert (van der Wiele), Jacob**
2. ca. 1492
3. ?-10-1529
4. meester
5. Den Haag
6. Jacob Adriaansz. Stalpaert van der Wiele (stiefzoon van Jan Stalpaert*, o.a. schout van Den Haag 1530-1537) x Maria, dochter van Jan van Montfoort

7. Anna, dochter van Jan Gijsbrechtsz.
8. Maria/Maritgen x Jacob Grammaye
9. Leuven 1507
10. procureur-generaal 20-09-1520 (vanaf 11-10-1520 ook advocaat-fiscaal) – 06-10-1522
11. raadsheer bij de Grote Raad 1522-1524; procureur-generaal in de Grote Raad van Mechelen 1524-1529
15. ca. 1516-1520 advocaat voor de Grote Raad?
16. Adriaan Stalpaert*: broer

HvH 1665 d. 18-03-1538, 1671 d. 14-06-1554, 1673 d. 18-01-1557; RekRek 355 f. 98v-99r, 357 f. 92r-v, 4850 f. 2v; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 138; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in het land van Arkel', 295; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 373; Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 146-147; Walther, *Die burgundischen Zentralbehörden*, 12-13

1. **Stalpaert, Jan (Johannes)**
3. 08-08-1510
5. buiten Holland en Zeeland
7. Everarda, weduwe van Adriaan van der Wiele
8. stiefkinderen: Jacob (vader van Jacob* en Adriaan* Stalpaert van der Wiele) x Maria, dochter van Jan van Montfoort; Adriana x Dirk Deym Jansz. (schepen en weesmeester te Den Haag)
10. rekenmeester 12-07-1504 – 08-08-1510
11. tresorier van de bewapening 1488-1491 (voor Rotterdam en Montfoort)
12. klerk van Jan van Essche* <1479->1483; klerk van Thomas Beukelaar* <1484->1498; ontvanger van de omslagen van de Staten van Holland onder de hand van Thomas Beukelaar* 1497-1504
17. J. was volgens sommige berichten bijzonder rijk. J. had als tresorier tijdens de Jonker Fransen-oorlog (1488-1490) gefraudeerd en 1779 pond achterover gedrukt. Vlak voor zijn dood biechtte hij dit op ten bate van zijn zielenheil en maakte hij een staat van de rekening die wel klopte.

OAG 1153 f. 32v, 1172 f. 50r; RekReg 5 f. 190v; RekRek 180 f. 62r, 338 f. 173r, 344 f. 160r, 576 f. 58v, 3403 f. 32v; SvH 1605 f. 492r-493r, 1605-1607, 1719 f. 21r, 1806, 1904; *GPB* IV, 11; Smit en Van Kan, 'Politiek en bestuur', 146-147

1. **Steynemolen, Rombout van**
2. 1491
3. 09-09-1541
4. meester
5. Mechelen
6. Willem van Steynemolen x Barbara van der Heyden
7. Luitgard, dochter van Pieter Sandelijn (zuster van Cornelis Sandelijn*)
8. Naar verluid had R. elf kinderen. Joris; Barbara x 1 Hendrik van Medemblik (advocaat voor het Hof van Utrecht), 2 Cornelis Muyden; Maria; Machteld x Dirk Hendriksz.; Anneke; Catharina. Wellicht ook nog: Antonia; Pieter; Willem
9. Leuven 1517
10. secretaris (O) 1528-1541
12. onderwijzer ('praeceptor') van de kinderen van Nicolaas Everaerts* 1522-1528; substituut van de griffier <1530->1533
16. Nicolaas Everaerts*: R. was de onderwijzer van N.' kinderen. R. verkreeg het ambt van secretaris dankzij voorspraak van N.; Nicolaas Nicolai* (Grudius): R. was de onderwijzer van N.; Gerrit van Assendelft*: R. wordt vermeld als iemand die 'familaer' was met G. G. gaf R. in 1539 de opdracht om bij zijn vrouw te gaan eten om te kijken of de geruchten over haar valsemunterij waar waren.
17. R. publiceerde in 1530 een Latijnse vertaling van Lucianus' *De Calumnia* met medewerking van drie zoons (de *tres fratres belgae*) van Nicolaas Everaerts.* R. beweerde het Hof goede diensten te hebben gedaan in het uitroeien van ketterij. R. maakte een inventaris van alle boeken van het Hof, waar hij drie of vier maanden over heeft gedaan.

DHMM 1 p. 97; GRM 860 sen. 35 p. 578-579; HvH 29 f. 63r, f. 171r, 31 f. 95v; RekRek 4454 f. 102v, 4462 f. 115v-116r; SvH 99 f. 141r, f. 142r, 2280 f. 77r; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 273; Bijleveld, 'Gegevens omtrent', 294-295; Dekker, 'Leven en werken', 19; Dekker, *Janus Secundus*, 22-23, 98, 100; Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 583; Kerckhoffs-de Heij, *De Grote Raad*, 69; Schillings, *Matricule* III, 563; Van der Spiegel, 'Lijfrenten', 458, 466; De Vocht, *History of the foundation* II, 433-434; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 67

1. **Suys, Cornelis**
2. ca. 1509

3. 19-09-1580
4. meester
5. Den Haag
6. Cornelis Suys Pietersz. (meesterknaap van de houtvesterij) x Maria, dochter van Cornelis de Jonge*
7. 1 Maria, dochter van Vincent Dammasz.* (sinds 1535), 2 Anna de Bije, 3 Catharina van Schoonhoven
8. uit 1: Barbara x Jan de Heuyter Jansz. (kleinzoon van Jacob Pijnsen*); Jannitgen/Johanna. uit 2: Maria x Hendrik van der Laan; Anna x Joris Sweerts; Margareta x Adam van der Duin. uit 3: Catharina
9. C. studeerde van 1525 tot 1532 in Leuven. Van 1527-1532 volgde hij colleges aan het *Collegium Trilingue*. Vervolgens studeerde hij rechten in Frankrijk (Parijs of Orléans?).
10. raadsheer (O) 1535-1543; raadsheer 10-07-1543 – 07-10-1559; president 07-10-1559 – 1572 (C. wijkt met het Hof uit naar Utrecht); substituut van de bewaarder van de charters en registers (Viglius van Aytta*) 26-10-1554 – 08-05-1577; bewaarder van de charters en registers 1577
11. raad in het Leenhof van Holland <1539; stadhouder van de lenen/voorzitter van het Leenhof van Holland (bij provisie 1554, in plaats van de zieke Gerrit van Assendelft*) <1560->1577
13. hoogheemraad van Delfland 1539-1560
16. Nicolaas Nicolai*: C. deelde de humanistische interesses van N. en las het werk van diens broer Janus Secundus; Viglius van Aytta*: C. plande wellicht in 1525 met V. een studiereis naar Parijs. Ook later onderhielden ze vriendschappelijke betrekkingen; Goclenius: net als Arnoud Sasbout* en Nicolaas Nicolai* werd C. onderwezen door G. in het *Collegium Trilingue*; Splinter van Hargem: S. zou de 'naeneve' van Suys zijn en nauw met hem geallieerd.
17. C. werd door zijn trouw aan de vorst weinig ontzien bij de onlusten in 1566. C. werd door Guicciardini aangeduid als een edel man met veel kennis van Latijn, Grieks en het recht. Daarnaast zou hij een dichter van grote faam geweest zijn.
Verdediging Suys; GRM 860 sen. 34 p. 81; HvH 31 f. 173r-174r, 5653 passim; LH 2 f. 48r, f. 53r, 5 f. 169v-170r, 10 f. 26v; RekReg 8 f. 9r, 494 f. 185r; RekRek 356 f. 92r, 374 f. 53v, 378 f. 92v, 384 f. 52v, 390 f. 116r, 394 f. 158v; *MR*, xxxiv; Van der Aa, *Biographisch woordenboek* xvii, 1084; Balen, *Beschryving*, 417; Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap*, 710; Van Der Gouw, *Stukken*, 5; Guépin, *De drie dichtende broers*, 127; Guépin, *De kunst van Janus Secundus*, 195; Guicciardini, *Descrittione*,191; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 474-475; Hoynck van Papendrecht, *Vita Viglii* II, 368-369; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk', 546-547; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Teilingen', 702, 711, 714; Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle*, 135; Smit, 'Bijdrage', 186; De Vocht, *Monumenta Humanistica*, 689; De Vocht, *History of the foundation* II, 376-378; Wildeman, *Aanteekeningen* (1902), 7

1. **Teilingen, Lucas van**
3. 01-08-1508
5. Henegouwen
6. Dirk Teylink x Margareta, dochter van Jan Gastin
7. Catharina van de Wateringe
8. Pieter* x Margareta van Eversdijk; Margareta x Jan, zoon van Jacob van Barry*; Maria x Filips Bayart
10. deurwaarder van de Rekenkamer 1460-1463; klerk van de Rekenkamer 1464-1465; klerk en auditeur 05-07-1477 – 15-12-1488; rekenmeester 23-03-1489 – 01-08-1508
11.medemate in Zuid Beveland 1496->1500
12. klerk van rekenmeester Jacob Cruesinck* 1457-1462; klerk van rentmeester-generaal Klaas de Vriese 1468-1469; rekenmeester van Margareta van York 1492-1504; L. kreeg het schoutambt van Westvoorne in gift rond 1495 voor een pachtsom van zes pond per jaar, welk bedrag in 1501 werd verhoogd naar negen pond.
15. L. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1485 en 1487.
16. Jacob Cruesinck*: J. is een oom van L.
DHSJ 12 deel 2 f. 10r; HvH 27 f. 80r; RekReg 6 f. 84r-v, 29 binnenzijde kaft; RekRek 183 f. 60r, 185 f. 52r, 1130 f. 116r, 3343 f. 98v, 3355 f. 122v; Damen, *Staat*, 491; *GPB* IV, 11; Van Kan, 'Rondom Sint Joris', 14; Wimersma Greidanus, 'De afkomst', 211

1. **Teilingen, Pieter van**
2. 11-12-1505
5. Den Haag?

6. Lucas van Teilingen* x Catharina van de Wateringe
7. Margareta van Eversdijk (nichtje van Jan Michielsz. van Eversdijk*?)
8. Jacobinne x Joost, zoon van Jan van Schoonhoven*; Vincent
10. klerk in de Rekenkamer 1490-1495; auditeur 10-07-1495 – 11-12-1505
11. ontvanger van de espargne in Holland en Friesland 1495-1497; bode van Hoorn (voor zijn leven lang); deurwaarder van de Rekenkamer 1463?
12. in dienst van Margareta van York 1501-1504
15. P. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1485, 1487.
DHSJ 12 deel 2 f. 10r; RekReg 29 f. 14v, 491 f. 133v, 492 f. 9v; RekRek 186 f. 49r, 194 f. 100r, 339 f. 161v, 3353 f. 132r, 3355 f. 123r, 4625 f. 11r-v, 5250 f. 1r; *Beroepen*, dos. 224; Damen, *Staat*, 491; Van Kan, 'Rondom Sint Joris', 14

1. **Thiennes (gezegd Lombise, heer van Caestre), Jacob van**
2. ca. 1470/1475
3. 28-08-1534
4. ridder; heer van Caestre, Rumbeke
5. Vlaanderen
6. Robert de Thiennes x Marie de Langhemeersch
7. 1 Isabella, dochter van Thomas de Plaine (o.a. kanselier van de Grote Raad vanaf 1496), 2 Catherine, dochter van Jean d'Ongnyes
8. uit 1: Thomas x Marguerite de Hamericourt. uit 2: Marie x Ferdinand de la Barre; Anne x Philippe de St-Omer
10. substituut van stadhouder Anton van Lalaing* 1524 (1527, commissie)-1528
11. baljuw van Gent 1501->1516; schepen van het Brugse Vrije 1504-1534; vierde commissaris voor de wetsvernieuwing in Vlaanderen 1503-1534; soeverein-baljuw van Vlaanderen vanaf 1512; baljuw van Brugge 1510
12. Maximiliaan wilde J. in 1510 benoemen tot kamerheer van Karel V en in de Raad van Margareta van Oostenrijk.
15. J. was wellicht in 1525 lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij.
17. In 1511 nam J. samen met Jan II van Wassenaar deel aan de veldtocht tegen de Friezen. J. werd op meerdere belangrijke diplomatieke missies gestuurd vanaf 1514. J. boekte nauwelijks succes tegen de Geldersen en maakte zich weinig geliefd bij de Staten. Na de plundering van Den Haag in 1528 werd zijn positie onhoudbaar en moest hij vertrekken.
ADN 2251 f. 286r, 2410 f. 118r; DHSJ 92; *Chronologische lijsten* III, 367; *GVR*, 30-09-1527; Cools, *Mannen met macht*, 292-293; Varenbergh, 'Le portrait', 9-26

1. **Uuytwijck, Filips van**
3. 1566
4. heer van Uuytwijck
5. Den Haag
6. Jan van Schoonhoven* x Sophia van Uuytwijck
7. Adriana, dochter van Gerrit Sandelijn (broer van Arend Sandelijn*, huwelijk in 1522)
8. Cornelis (eerst advocaat postulant en vervolgens procureur-generaal bij het Hof van Holland) x Brechtland, dochter van Pieter Jan Foppenz.; Gerrit x Digna Wissens van der Bottingen; Maria x Jacob van der Mersche (raadsheer in het Hof van Holland, vermoedelijk broer van Jan van der Mersche*); Hester x Claude de Clarges
10. secretaris (O) 1522-1543, 1563-1566; secretaris 20-08-1543 – 28-07-1563 (F. resigneerde zijn ambt aan zijn schoonzoon Claude de Clarges)
13. secretaris van Den Haag <1517 – >1521; weesmeester van Den Haag 1565
17. Aan het einde van zijn carrière probeerde F. de staat van 'raedt aux honneurs' te bemachtigen, maar de Raad van Holland gaf hier een negatief advies over.
GRM 844 sen. 20; HvH 31 f. 185v-187r, 381 f. 156v-157r, 527 sen. 209; RekRek 378 f. 95v, 4445 f. 41v, 4463 f. 65r; *MR*, lxiii; Van Kan, *Databank*; *Chronologische lijsten* IV, nr. 454; Beelaerts van Blokland, 'Het geslacht Sandelijn', 273; Fölting, 'Landsadvocaten', 313, 331; Hart, *Inventaris van het oud-archief* I, 92, 109; Koopmans, *De Staten van Holland*, 202; De Man, 'Van Uytwyck'; De Riemer, *Beschryving* III, 217; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 52

1. **Veer, Evert de**
2. ca. 1468
3. 12-01-1532
4. meester, *doctor*
5. Gorinchem
6. Klaas de Veer

8. Klaas (geestelijke); Laurens; Cornelis; Françoise; Ellert? x Wendelina Elders. Tijdens een conflict tussen Klaas en de andere kinderen van Evert, traden de broers Laurens en Cornelis op in de naam van hun zus, broers en moeder. Het aantal zoons was dus op dat moment nog minstens vijf (Laurens, Cornelis en minstens twee anderen versus Klaas) en er was ook een dochter.
9. Leuven 1483; Orléans 1487-1489
10. raadsheer (O) 1502-1504, 1514; raadsheer 14-03-1504 – 09-07-1513 (tot 26-01-1506 bij absentie)
11. raadsheer-rekwestmeester in de Grote Raad van Mechelen 1522; raadsheer (supernumeraris) in de Raad van Brabant 1521-1532
12. stadhouder van Hendrik van Nassau
13. pensionaris van Gorinchem 1497-1500; schepen van Gorinchem 1497-1500; tresorier van Gorinchem 1500
17. In 1522 wordt E. door Karel V nog altijd 'nostre conseiller en Hollande' genoemd, hoewel hij daar voor zover te zien niet meer actief was.
ADN 2309 f. 315r-v; HvH 482-484 passim, 486 sen. 79, 488 passim, 507 sen. 35, 3262 dec. 64; NDR I 49; RekRek 338 f. 170v-171r, 347 f. 93v; *Procurateurs*, nr. 200; Lanz, nr. 34 (19-07-1522); Penninck, 'Genealogie', 257; De Ridder-Symoens, 'Milieu social', 268; Wijnaendts, 'Geslacht de Veer', 344-347

1. **Vlaanderen (heer van Praat), Lodewijk van**
2. 1488
3. 07-10-1555
4. ridder; heer van Praat, Elverdinge, Vlamertinge, Spiere en Meersch
5. Vlaanderen
6. Lodewijk van Vlaanderen x Isabella van Bourgondië
7. Josina van Praat
8. Jan x Jacqueline van Bourgondië, dochter van Adolf van Beveren; Lodewijk
10. stadhouder 04-10-1544 – 16-07-1547
11. hoogbaljuw van Gent 1516-1523; baljuw voor Brugge en het Brugse Vrije 1523-1549; hoofd van de Raad van Financiën 1540-1555; raadsheer in de Geheime Raad vanaf 1517; lid van de Raad van State 1536-1555; tweede kamerheer <1543->1552; ambassadeur in Engeland 1519-1525; ambassadeur in Frankrijk 1525; stadhouder van Utrecht 1544-1547
16. Hendrik van Nassau*: Volgens een Venetiaanse ambassadeur in 1532 was L. zeer afhankelijk van H.; René van Chalon*: goede vriend; Viglius van Aytta*: L. was de beschermheer van V.
17. L. stamde af van bastaardtakken van Filips de Goede (1428-1467) en Lodewijk van Male (graaf van Vlaanderen 1330-1384). L. was ridder van de orde van het Gulden Vlies. Op het 21e kapittel van de orde in 1545 werd hij arrogant, ambitieus, onbeschoft, onbetrouwbaar, gierig en een rokkenjager genoemd. L. werd mede dankzij zijn steun aan landvoogdes Maria van Hongarije stadhouder van Holland. Hij was het meest op de voorgrond tredende lid van de Raad van Financiën, waardoor Maria van Hongarije dacht dat hij zijn ervaring goed kon inzetten om greep te krijgen op de belastingheffingen in Holland.
ADN 2436 f. 840v, 2493 f. 121v; HvH 32 f. 70v-72r; RekRek 382 f. 135v; Albèri, *Relazioni* I, 62-63; Baelde, 'Edellieden en juristen', 42; Baelde, *De collaterale Raden*, 327; Cools, *Mannen met macht*, 301; Doeleman, *Lijst*, 11; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 277; Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, 108-109; Rosenfeld, *The provincial governors*, 212-213; Tracy, *Holland*, 61

1. **Waard, Christiaan de**
3. 25-10-1568
4. meester
5. Haarlem? (zijn echtgenote kwam daar vandaan); Leiden? (zijn broer Klaas woonde daar)
6. Daan/Adam Klaasz. de Waard (zwager van Jan Splinter en oom van Jacob Splinter*?)
7. Cornelia, dochter van Pieter Jan Foppenz.
8. C. stierf zonder wettige kinderen achter te laten.
10. advocaat voor het Hof van Holland 1545->1547; procureur-generaal 07-03-1549 – 15-11-1558
11. raadsheer rekwestmeester in de Grote Raad van Mechelen 1558-1568
16. Cornelis, zoon van Filips van Uuytwijck*: zwager en opvolger als procureur-generaal
Adrichem 6 f. 129r; HvH 33 f. 30v-32r, 1667 d. 04-03-1545, 1668 d. 23-03-1547; RekRek 384 f. 142r, 393 f. 118r, 3452 f. 70r; SAH 429 f. 85r-86r; *Notices biographies*, 117; Bruyn en De Bye Dólleman, 'Maerten van

Heemskercks', 15-18; Hoynck van Papendrecht, *Vita Viglii* I, 493-496; De Jongh, 'Aantekeningen van Reinier Moons', 53; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Egmond', 418; Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne', 267; De Moor, *Verborgen*, 414; Van der Valk, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Monster', 582

1. **Wassenaar, Filips van**
3. 18-02-1493
4. ridder 1461 (bij de kroning van Lodewijk XI van Frankrijk), heer van Voorburg
5. Holland
6. Jan van Wassenaar (raadsheer 1428-1430, 1432, 1434-1444) x Haze van Kats
7. 1 Catharina van Reimerswaal, dochter van Adriaan heer van Lodijke, 2 Gijsberta, dochter van Arend van Zevenbergen*
8. Bij Catharina van Reimerswaal: Jan; dochter; Margareta (non in het klooster Mariënpoel). Bij Gijsberta: Filips
10. raadsheer (O) 1467-1469; raadsheer 02-05-1477 – 01-12-1479, 22-05-1482 – 18-02-1493
11. rentmeester van Amstelland, Waterland en Zeevang 1462-1465; portier van de west-en oostpoort van het bos in Den Haag 1468-1474; baljuw van Den Haag 1469-1475, 1491-1493; kastelein van Medemblik 1482-1492; kapitein van Leiden 1481; F. liet Jacob Clamp* van 1486 tot 1492 het ambt van rentmeester van het Haagse bos onder zijn hand uitoefenen; dijkgraaf van de West-Friese omringdijk 1478; baljuw en dijkgraaf van Delfland 1480-1494 (in de plaats van Cornelis van Dorp*)
12. raadsheer-kamerling van Karel van Charolais 1462-; plaatsvervanger van Anton de bastaard van Bourgondië als houtvester van de Haarlemmerhout en kastelein van Teilingen 1471-1477
13. hoogheemraad van Rijnland 1465
15. F. was actief in het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde als schutter in 1485 en hoofdman in 1486 en 1491. F. was een Kabeljauws voorman.
16. Jan van Wassenaar*: neef en medehoofdman van de Sint-Jorisschutterij in 1486 en 1491; Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden*: medehoofdman van de Sint-Jorisschutterij in 1486
17. In 1472 werd F. veroordeeld door de Grote Raad tot een boete van duizend pond voor diverse excessen, waarschijnlijk in verband met de houtvesterij.

DHSJ 10 f. 6r, 12 deel 1, 12 deel 2 f. 12r; Brokken ed., *Heren van stand*, 44; Damen, *Staat*, 495-496; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 208; Postma, *Het hoogheemraadschap*, 413; RekRek 177 f. 18r, f. 58r, 188 f. 19r, 189 f. 52r, 190 f. 40v, 1977-1983

1. **Wassenaar, Jan van**
2. 1426
3. 22-02-1496
4. *baccalaureus* in Romeins recht, ridder 1452, burggraaf van Leiden 1452, heer van Wassenaar en Valkenburg 1452, Voorschoten en Katwijk 1459, Wimmenum en Oegstgeest 1474, Zuidwijk, Leiderdorp, Sassenheim, Rijnsaterwoude, Burggravenveen
5. Holland
6. Hendrik van Wassenaar x Catharina van Gruuthuse
7. 1 Catharina van Craon, dochter van Jacques heer van Dommart en Bernardville, 2 Johanna, dochter van Joost van Halewijn
8. bij Catharina van Craon: François; Joost; Clara; Maria; Joost; Jan (allen jong gestorven en begraven in de Kloosterkerk); Barbara x Floris van Borselen; Bonne of Goedelyne x Ponce van Lalaing. Bij Johanna van Halewijn: Margareta (jong gestorven en begraven in de Kloosterkerk); Joost; Jan x Josina, dochter van Jan van Egmond*; Catharina x Joost, zoon van Jan van Kruiningen
9. Leuven 1439; Orléans 1444-1445
10. raadsheer (O) 1456-1457, 1484-1485, 1488; raadsheer 28-03-1459 – 30-06-1463, 19-10-1492 – 22-02-1496
11. raadsheer-kamerling van Filips de Goede 1455-; bewaarder van de Katwijkse duinen 1460-; raadsheer-kamerling van Karel de Stoute; baljuw van Schoonhoven 1468-1475, 1477-1478; kastelein van Schoonhoven 1468-1477 (na 1477 conflict met Gerrit Gerritsz. van Poelgeest die de stad en het slot in beslag neemt); raad en kamerling van Maria van Bourgondië 1477; baljuw, rentmeester en dijkgraaf van Woerden 1479 – >1489
12. baljuw van Den Briel en Voorne voor Margareta van York 1484-1488; raadsheer

van Margareta van York 1484; kapitein van Den Briel en Voorne 1489-1496
13. hoogheemraad van Delfland
15. hoofdman van de Haagse Sint-Jorisschutterij samen met zijn neef Filips van Wassenaar* en Floris Oom van Wijngaarden Florisz.* in 1486 en alleen met Filips van Wassenaar in 1491, toen Jan van Egmond* deken van het gilde was. J. was ook nog schutter in 1485, 1487 en 1494. J. was een Kabeljauwse voorman.
16. Frank van Borselen: vriend; Lieven van Kats: vertrouweling; Jan Oom van Wijngaarden de oude*: leenman; Cornelis van Dorp: leenman
17. In 1478 had J. samen met Filips van Wassenaar*, Jan Oom van Wijngaarden de oude* en enkele andere edelen een conflict met stadhouder Wolfert van Borselen over de jachtrechten in de Hollandse duinen. In juli 1479 bezette hij samen met onder anderen Jan van Egmond* Leiden met een Kabeljauwse troepenmacht. Kort daarna nam hij deel aan de belegering van het Binnenhof waar het personeel van de stadhouder zich schuilhield. J. liet zeven van zijn jonggestorven kinderen, zijn eerste echtgenote en uiteindelijk zichzelf in de Kloosterkerk in Den Haag begraven.
DHSJ 10 f. 6r, 12 deel 1, 12 deel 2 f. 11r, 16 f. 8r; HvH 477 passim, 478 sen. 47; RekRek 183 f. 31r, 576 f. 40r, 3339 f. 120r-v, 3347 f. 79v; *Divisiekroniek*, f. 227r-v; Van Alkemade, *Beschryving van de stad Briele* II, 100-101; Brokken ed., *Heren van stand*, 44, 52-53; Damen, *Staat*, 496; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 208; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 77, 609; Janse, *Ridderschap*, 455; Mulder, 'Kloosterkerk', 423-424

1. **Weldam, Cornelis (Hendriksz.) van**
2. ca. 1498?
3. 10-07-1561
4. meester, licentiaat in de rechten
5. Zierikzee
6. Hendrik (Lievenz?) van Weldam
7. 1 Anna, dochter van Floris Zeeman (advocaat bij het Hof van Holland, schoonzoon van Adriaan van Hogestein*), 2 Johanna, dochter van Cornelis (Aertsz.) Verhoech (weduwe van Jan de Jonge*)
8. Hendrik (voor Cornelis overleden); Catharina x 1 Dirk van der Moelen, 2 Jacques de Ecclesia, + Erich, hertog van Brunswijck; Floris; Lieven; Maria; Marieke; Arend (jong overleden, 1539)
9. Leuven 1513?; Orleans 1519?
10. in 1536 wordt een Cornelis Hendriksz. vermeld als advocaat in Den Haag; raadsheer (O) 16-08-1544 – 03-02-1546; raadsheer 03-02-1546 – 10-07-1561 (tot 21-11-1548 voor halve wedde)
11. procureur-generaal in het Hof van Utrecht 1536-1544
16. Livinus Lemnius (Lieven Willemsz. Lemmen): L. was dokter in Zierikzee. Hij droeg aan C. zijn boek *Astrologia* op.
HvH 30 f. 31v-32v, 32 f. 61v-62v, f. 156r-157v, 5654 passim, 5689; RekReg 11 f. 1r (na f. 313); RekRek 381 f. 102r, f. 108r-v, 383 f. 132v, 396 f. 111r; RKZ 1243 f. 13r; SvH 99 f. 55v, (2) f. 56v, 2282 f. 49r, 2347 f. 537v-538r; *Procurateurs*, nr. 687; Bijleveld, 'Van eene Brunswijksche bastaarddochter'; Doeleman, *Lijst*, 16; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg', 358-359; Melchior, 'Korte historie', 158; Plomp, 'Legitimaties', 130; De Vocht, *History of the foundation* III, 334-336; Wildeman, *Aanteekeningen* (1902), 34

1. **Weytsen, Quinteyn**
2. 1517
3. 15-04-1564
4. meester; heer van Brandwijk
5. Middelburg
6. Jacob (Cornelisz.) Weytsen
7. 1 Adriana, dochter van Hendrik Jansz. van Haarlem (kleindochter Jan van Haarlem*?), 2 Adriana van Persijn; 3 Jacobmijne, dochter van Lieven Jacob Huiberts
8. uit 3: Antonie; Antonia x Jacob Wittenz. (broer van raadsheer Witte Wittenz.); Marie x Pieter van Persijn; Jacobmyne x Jacob Wittenz.
10. raadsheer (O) 24-05-1555 – 13-11-1559; raadsheer 13-11-1559 – 15-04-1564
13. schepen van Middelburg 1545 (1546)-1555
17. Twee geschriften van Q. werden veelvuldig gedrukt in de vroegmoderne tijd. Het één is zijn verslag over het installeren van de eerste bisschop van Middelburg in 1561. Het ander is zijn *Tractaet van Avarien*.
Audiëntie 1646:2 Raad van Holland aan Maria van Hongarije (04-06-1552); HvH 36 f. 8v-10r, 527-529, 5654 passim, 5687, 5693; RekRek 390 f. 117r-v; SvH 99 f. 4v, f. 64r, f. 88r, f. 123v-124r, f. 131v, 2348 f. 69r; *Beroepen*, dos. 916; *Eerste aanleg*, dos. 733; Van Rooijen, '16de-

eeuwse overlijdensdata', 232; Unger, *Bronnen* II, nrs. 329, 332, 337, 339: Weytsen, *Avarien*; Weytssen, *Naauwkeurig verhaal.*

1. **Wiele, Adriaan van der**
2. ca. 1483
3. 1540
4. meester
5. Brussel
7. A. schreef in 1530 dat hij al geruime tijd weduwnaar was.
8. A. schreef in 1530 dat hij acht kinderen had. Vier van die kinderen waren dochters in een huwbare leeftijd, die hij zo snel mogelijk ergens moest onderbrengen.
9. Leuven 1498
10. secretaris 28-01-1516 – 1540
11. A. was onderwijzer van de latere Karel V tijdens diens minderjarigheid. In 1507 noemde hij zich begeleider en onderwijzer van de vorstelijke kinderen (*custos et pedegogus adolescentulorum regiorum archiducum*); in 1513 was A. schoolmeester van de pages van Karel V; secretaris in de Raad van Brabant 1530 (en eerder)
17. A. kreeg de functie van secretaris bij het Hof van Holland voor de goede diensten die hij Karel V had gedaan in zijn 'onbejaerthede ende schole'. A. wordt verschillende keren in verband gebracht met humanisten als Erasmus en Jan Sucquet. Hij correspondeerde met de eerste en noemde zich zijn vriend.
HvH 26 f. 45r, f. 54v-56r; RekRek 350 f. 129v, 375 f. 100r; Allen, *Opus Epistolarum* V, 256, ep. 1351, IX, ep. 2408, 377; Brandi, *Keizer Karel V*, 31; Schillings, *Matricule* III, 179; De Vocht, *Literae virorum*, 188

1. **Willemsz., Willem**
3. ca. 1491
5. Holland?
6. Willem Dirksz.? (neef van Dirk van Zanthorst)
7. W. was gehuwd.
10. secretaris (O) 1486-1490
11. dijkgraaf van de Grote Waard in Zuidholland 1484
12. stadhouder van Jan Oom van Wijngaarden de oude* als baljuw van Den Haag
15. hoofdman van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1485-1486, lid 1487
DHSJ 12 deel 2 f. 2v; RekReg 28 f. 78r, 491 f. 105r; RekRek 184 f. 62v, 186 f. 58v, 3399 f. 26r; SvH 1714 f. 53v; Hoek, 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', 77; Van Kan, 'Haagse bestuurders', 278

1. **Wissenkerke, Jan van**
2. ca. 1439?
3. 25-06-1494
4. meester
5. Middelburg
6. Jan van Wissenkerke Hendriksz. x Beatrix van Groeneveld
7. Janna van Groeneveld
8. Marie x Gillis de Schermere (?)
9. Leuven 1454?; Orléans 1460-1464
10. raadsheer (O) 1482-1486; raadsheer 13-10-1486 – 25-06-1494
13. raad in Middelburg 1480 – <1482
16. Klaas van Wissenkerke (raadsheer 1477-1479): broer; Hendrik (de oude) van Wissenkerke (raadsheer 1463-1467): broer
17. J. is na een ziekbed gestorven in Den Haag.
HvH 477 passim; RekRek 182 f. 56r, 190 f. 56v; RKZ 399 f. 93r; SAL 558 f. 166v, 1977 f. 2r; *Eerste aanleg* dos. 121; *Procurateurs*, nrs. 104 en 193; Damen, *Staat*, 498; Wils, *Matricule* II, 355

1. **Wolf, Cornelis van der**
3. 1574
7. Barbara, dochter van Willem Grijp(skerke)
8. Jan; Elisabeth x Willem van Dorp
10. deurwaarder extraordinaris 1550-1556; substituut-procureur-generaal 24-11-1550 – 1565; secretaris (O) (*supernumeraris*) 1565; procureur-generaal 1573-1574
17. In 1565 sollicteerde C. naar het ambt van secretaris, nadat hij wegens ambtsmisbruik ontslagen was als substituut-procureur-generaal. Ondanks protesten van de Raad van Holland verleende Margareta van Parma hem deze commissie. C. werd door zijn dienstmaagd voor het Hof van Holland gedaagd en gedwongen haar salaris te betalen.
HvH 34 f. 3r, 36 f. 104r, 381 f. 235r-v, f. 254v-255r, 542 sen. 249, 544 sen. 75 (1573); RekRek 385 f. 142r, 4470 f. 57r; MR, lvi; Smit, 'Van Sainc Jur', 293; Wildeman, *Aanteekeningen* (1896), 40

1. **Zegers (van Wassenhoven), Geleyn**
3. begin 1565
4. meester, ridder, heer van Wassenhoven <1545, ambachtsheer van Bergambacht, am-

bachtsheer van Arentsberge en Ammerstol
5. Vlaanderen
6. Jan Zegers x Barbara van Cuelsbroek
7. Loyse van den Dorpe
8. G.s kinderen nemen de achternaam 'van Wassenhoven'. Arnoud (baljuw van Bergambacht) x Jacomina Triest; Catharina x 1 Nicolaas van der Laan (volgde G. op als raadsheer in het Hof van Holland), 2 Arend Pijl, 3 Thomas Lovel (vermeld 1584); Barbara x 1 Jan van Dorp, 2 Nono van Mecklenburg; Loyse x Pieter van Sorre; Jan x Margriete van Wijngaarden; Anna x Laurens van Bronkhorst (ridder); Geleyn/Guillam x Marie Barrat. bastaard: Sara (bij Antonia Hendriksdr.)
10. raadsheer (O) 1527-1536; raadsheer 12-10-1536 – 03-06-1561 (tot 28-02-1539 voor halve wedde)
11. raadsheer in de Raad van Vlaanderen 1561-1564
15. G. was lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij in 1558.
16. Jeronimus van den Dorpe* (raadsheer in de Grote Raad van Mechelen): zwager
17. G.s zoons Geleyn en Jan tekenden in 1566 het Compromis der Edelen. Bovendien waren zij voorstanders van de reformatie.
DHSJ 92; HvH 30 f. 72v-74r, 501-502, 5653 passim, 543 sen. 108; RekRek 371 f. 92r, 374 f. 106v, 380 f. 111r, 390 f. 115v-116r, 396 f. 111r; *Beroepen*, dos. 772; *Procurateurs*, nr. 1192; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Krimpenerwaard', 325; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, (1984) 274, (1990) 164-165; Schutte, 'Zegers van Ydeghem'

1. **Zegerscapelle, Marcelis van**
3. >04-10-1541
4. meester
5. Zegerscappel is een plaats in Noord Frankrijk
7. Liesbeth Pietersdr.
8. Floris
10. secretaris (O) 1515-1536 (na 1529 niet meer aangetroffen)
12. klerk van rentmeester van Zuidholland Adriaan Cornelisz. 1503; klerk en dienaar van Floris van Egmond* 1508; rentmeester van Floris van Egmond* 1531-1532
15. lid van de Haagse Sint-Jorisschutterij 1525?
16. Floris van Egmond*: M. behartigde de zaken van F. in Friesland en Den Haag in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Na F.' dood kwam M. in dienst van diens zoon Maximiliaan.
Audiëntie 1529 f. 176r; DHSJ 92; HvH 1737 d. 29-03-1519; NDR II 894, 1029 nr. 103, nr. 136, 1082 nr. 811; RekRek 349 f. 137r-v, 600 f. 38v, 4440-4442 passim, 4452 f. 27r, 4465 f. 104r; SvH 1748 f. 25v, 1749 f. 10r

1. **Zevenbergen (ook: Strijen), Arend van**
3. >17-07-1492
4. ridder 1458, heer van Zevenbergen
5. Holland
6. Arend van Zevenbergen x Maria van Rotselaar
7. Gerarda, dochter van Gijsbrecht van Vianen
8. Joost; Maria x Cornelis van Bergen; Gijsberta x Filips van Wassenaar*. bastaard: Lancelot.
10. raadsheer 30-05-1480 – 17-07-1492
11. *échanson* van het hof van Filips de Goede 1438, 1445, 1449, 1452; baljuw van Amstelland, Waterland en Zeevang 1477->1484
15. A. wordt tot de Kabeljauwen gerekend. A. was schutter in de Sint-Jorisschutterij te Den Haag in 1485 en 1487.
17. Een lijst van schulden die A. bij zijn dood achterliet is bewaard gebleven in het archief van de Nassause Domeinraad. De heren van Zevenbergen (en vermoedelijk ook A.) begunstigden de Haagse Sint-Jacobskerk met glaswerk.
DHSJ 10 f. 6r, 12 deel 2 f. 3v; NDR II 1278; RekRek 180 f. 32r, 181 f. 35r, 188 f. 45v; Van den Brandeler, *De Groote- of St. Jacobskerk*, 10-11; Damen, *Staat*, 499; Van Gent, *'Pertijelike Saken'*, 260

1. **Zevender, Jan van**
3. 12-10-1509
5. Holland (omtrent Gouda en Schoonhoven)
6. Frederik van Zevender x Wilhelmina van Vliet
7. Wilhelmina Uyttenhage
8. Willem x Natalia, dochter van Adriaan van Dorp; zoon (prior van het predikherenkloosster in Haarlem)
10. secretaris (O) aangetroffen in: 1493, 1496-1497, 1503; griffier 02-03-1503 – 10-11-1504, 02-05-1506 – 12-10-1509
12. klerk van griffier Floris (Florisz.) Oom van Wijngaarden*, aangetroffen in 1490, 1493
15. J. was in 1494 samen met Karel Grenier*, Jacob Clamp* en Floris Oom van Wijngaar-

den Florisz.* lid van de Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten'. J.s broer Frederik werd onterfd vanwege zijn steun aan de Hoek jonker Frans van Brederode. Dit zou er op kunnen duiden dat J. uit een Kabeljauwsgezinde familie kwam.
HvH 486, namenlijst voorin, 507 sen. 122, 1664 z. f.; OAG 1157 f. 7v; RekRek 186 f. 77r-v, 189 f. 70v, f. 91r, 192 f. 101r, 338 f. 86r, 340 f. 108v, 4432 f. 16v; *Beroepen*, dos. 409; Van Boheemen, *Retoricaal*, 308; Van Dixhoorn, *Lustige geesten*, bijlage 1

1. **Zonneveld, Cornelis van**
3. ca. 1500?
5. Leiden
6. Jacob van Zonneveld
10. exploiteur ca. 1480; secretaris (O) 1483-1497
13. schepen van Leiden 1471, 1474; burgemeester van Leiden 1481-1482; vroedschapslid van Leiden 1477-1500; bewaarder van alle processen van Leiden voor het Hof van Holland 1485-1494
15. C. koos in 1481 voor de Kabeljauwse partij.
RekRek 184 f. 61v, 4434 f. 84r; SAL 382 f. 392r, f. 526r; Brand, *Databank*; Orlers, *Beschrijving*, 636-637

1. **Zuyderhuizen, Herman van (Harko van Surhuizum?)**
3. de nacht van 14 op 15 september 1536
4. meester; *doctor* (soms vermeld als *doctor* Zuyderhuizen, medische titel?)
5. Friesland?
10. raadsheer (O) 1531 – 13-06-1532; raadsheer 13-06-1532 – 14-09-1536
11. raadsheer rekwestmeester in de Geheime Raad <1531; ambassadeur voor de vorst in het oosten (Denemarken 1523; Lübeck 1526; Wendische steden 1529/1530; Bremen 1530)
12. raadsheer van Margareta van Oostenrijk 1530
17. H. wordt in de correspondentie van Gerrit van Assendelft* één keer vermeld als 'Harko'. Deze Friese naam in combinatie met zijn achternaam en het feit dat H. vaak naar het oosten afreisde voor de vorst, maakt een Friese afkomst zeer aannemelijk.
ADN 2333 f. 205r; Audiëntie 1532 f. 53r-v (Gerrit van Assendelft aan Maria van Hongarije, 29-01-1539); HvH 29 f. 134v-136v, 5653 passim; *Jacobsz. II*, 169, 251; RekRek 367 f. 97r, 371 f. 91r; SAH 3 f. 106v-107r; *Van der Goes*, 30/31-12-1529, 09-06-1530; *GVR*, 18-05-1530

1. **Zwieten, Dirk van**
3. 22-08-1502
5. Den Haag
6. Willem (de bastaard) van Zwieten (substituut-procureur-generaal 1456-1464; procureur-generaal 1467-1474; griffier 1463-1467, 1477-1482) x Catharina, dochter van Jan van Bordendam
7. Agatha, dochter van Dirk van der Does
8. Agatha x Pieter Schaert (schepen van Dordrecht 1501 en 1515); Anna x Frans van Leeuwen (baljuw van Schieland)
10. secretaris (O) 1488-1490; procureur-generaal 01-01-1491 – 14-07-1494; rentmeester van de exploten 1491-1492; raadsheer (O) 1495, 1497-1502
11. baljuw van Beverwijk 1480-1487; baljuw en kastelein van Muiden en Gooiland 1495
15. In 1487 was D. lid van het Haagse Sint-Jorisschuttersgilde. D.s vader was een Kabeljauw.
16. Floris Oom van Wijngaarden Florisz*.: zwager.
DHSJ 12 deel 2 f. 3v; HvH 480-482 passim, 1028-1029 passim; RekReg 29 f. 18v-19r; RekRek 184 f. 59r, 187 f. 51v, 190 f. 61v, 3395 f. 31v, 4430 f. 17v-18r, 4431 commissiebrief, f. 14v, Damen, *Staat*, 502; Van Gent, *'Pertijelike saken'*, 227; Van Kan, 'Van Zwieten (tweede stuk)', 77-79; Van Rooijen, '16de-eeuwse overlijdensdata', 232

Bijlage 3 De ambtenaren van het Hof van Holland en de Rekenkamer per ambt gerangschikt 1483-1558

Het Hof van Holland

De stadhouders (6+2)
Jan van Egmond (substituut: Floris van Egmond) 1483-1515
Hendrik van Nassau 1515-1522
Anton van Lalaing (substituut: Jacob van Thiennes, de heer van Castre) 1522-1540
René van Chalon 1540-1544
Lodewijk van Vlaanderen 1544-1547
Maximiliaan van Bourgondië 1547-1558

De presidenten (2)
Nicolaas Everaerts 1510-1528
Gerrit van Assendelft 1528-1558

De bezoldigde raadsheren (45)
1 Gerrit van Abbenbroek 1482-1494
Filips van Spangen 1494-1508
Jan van Duivenvoorde (1) 1508-1515
Gerrit van Assendelft 1515-1528
Arend Sandelijn 1530-1535
Reinier Brunt 1535-1539
Jasper Lievenz. van Hogelande (3) 1539-1546
Karel van der Nidzen 1547-1557
Frank van den Berge 1557
Dominicus Boot 1557-1573

2 Cornelis de Jonge 1477-1493
Willem van Berendrecht 1493-1509
Reinier de Jonge 1509-1514
Klaas Lievenz. van Kats (2) 1514-1521
Jan van Duivenvoorde (2) 1516-1543
Cornelis Suys 1543-1559

3 Filips van Wassenaar 1482-1493
Cornelis van Dorp 1493-1503
Floris Oom van Wijngaarden Florisz. 1503-1532
Herman van Zuyderhuizen 1532-1536
Geleyn Zegers (1) 1536-1539, (zie 6)
Willem Pijnsen (1) 1536-1539, 1539-1545
Cornelis van Weldam (1) 1546-1548, (zie 5)
Willem Snouckaart 1546-1548, 1548-1558
Maarten van Naarden (2) 1557-1567

4 Gerrit van Assendelft 1453-1486
Jan van Wissenkerke 1486-1494
Jan Boudijnsz. 1494-1514
François Coebel (2) 1514-1515
Joost Sasbout 1515-1545
Arnoud Sasbout 1545-1568

5 Jacob van Almonde 1480-1506
Evert de Veer 1506-1513
Jacob Mouwerysz. (1) 1514-1515
Albrecht van Loo (2) 1515-1525
Jacob Mouwerysz. (2) 1516-1522
Abel van Coulster (3) 1516-1548
Cornelis van Weldam (2) 1548-1561

6 Jacob Ruysch (1) 1474-1511
Abel van Coulster (2) 1511-1515
Jasper Lievenz. van Hogelande (1) 1515-1530
(vacat i.v.m. mogelijke terugkomst van bovengenoemde)
Nicolaas Nicolai 1535-1539
Geleyn Zegers (2) 1539-1561

7 Arend van Zevenbergen 1480-1492
Jan van Wassenaar 1492-1496
Floris Oom van Wijngaarden Jansz. 1496-1510

8 Filips Ruychrock van de Werve 1480-1484
Jan van Rietveld 1484-1489
Jan van Schoonhoven (2) 1492-1503
Gerrit van der Mije (2) 1503-1510

9 (bij absentie)
Jan van Schoonhoven (1) 1481-1492
Gerrit van der Mije (1) 1494-1503
Evert de Veer (1) 1504-1506
Abel van Coulster (1) 1506-1511
Albrecht van Loo (1) 1512-1513
François Coebel (1) 1514
Klaas Lievenz. van Kats (1) 1514

10 (bij absentie)
Adriaan van Hogestein 1496-1501

onderstreept=jaren voor halve wedde, jaren voor hele wedde

De raadsheren met pensioen (7)
Jan van Essche 1490-1505
Jacob Ruysch (2) 1511-1515
Jacob Ruysch (3) 1516-1519
François Coebel (3) 1516-1532
Jan Benninck 1518-1535
Hugo van Assendelft 1519-1540
Maarten van Naarden (1) 1537-1538
Jasper Lievenz. van Hogelande (2) 1538-1539

De onbezoldigde raadsheren (56)
Jan van Wassenaar 1484, 1485, 1488
Jan van Wissenkerke 1484-1485
Jan van Haarlem 1485-1489
Filips Ruychrock van de Werve 1485-1501
Simon Pietersz. 1486-1499
Cornelis van Dorp 1487-1489, 1493
Filips van Spangen 1488, 1491
Bartout van Assendelft 1489-1497
Willem van Berendrecht 1490-1493, 1510-1517
Gerrit van der Mije 1490, 1492-1494
Jan Oom van Wijngaarden de oude 1491-1495
Dirk van Zwieten 1495, 1497-1502
Dirk van Rijswijk 1496-1497
Jan van Duivenvoorde 1500-1508, 1515-1516
Evert de Veer 1502-1504, 1514
Reinier de Jonge 1504-1509
Abel van Coulster 1504-1506, 1515-1516
Jacob Boudijnsz. 1504-1514
Joost van Bloys 1508, 1509, 1511, 1514
Hugo de Groot 1509
Jan Benninck 1510-1518
Hugo van Assendelft 1509 (benoeming), 1510 (aanwezig), 1512-1519
Klaas (Lievenz.) van Kats 1511-1512
Cornelis Hendriksz. 1511
Albrecht van Loo 1511-1512
François Coebel 1512 (benoeming) 1513-1514, 1515-1516
Jasper Lievenz. van Hogelande 1512-1515
Jacob Mouwerysz. 1513-1514, 1515-1516
Joost Sasbout 1514
Pieter van der Capelle 1515-1525
Frederik van Renesse 1516-1536
Jacob Ruysch 1515-1516
François Sonck 1516-1518, 1521-1527
Gerrit Muylaart 1517-1522
Jacob Pijnsen 1517
Andries van Bronkhorst 1519-1546
Barend Bucho 1520-1528
Willem Pijnsen 1522-1536
Maarten van Naarden 1525-1526
Geleyn Zegers 1527-1536
Arend Sandelijn 1530
Herman van Zuyderhuizen 1531-1532
Cornelis van Mierop 1534-1537
Cornelis Suys 1535-1543
Gerrit van Renesse 1539-1560 (aangetroffen in 1546-1551, 1553, 1555-1556)
Hippolitus van Persijn 1542-1543
Arnoud Sasbout 1543-1545
Johannes Briëlis 1544-1554 (slechts aangetroffen 1545-1547)
Cornelis van Weldam 1544-1545
Willem Snouckaart 1543-1546 (aangetroffen vanaf 1545)
Dominicus Boot 1549-1557
Anton van Kats 1549-1554
Dammas van Droogendijk 1554-1559
Quinteyn Weytsen 1555-1559
Frank van den Berge 1557
Arnoud Nicolai 1557-1559

onderstreept=was in de onderzochte periode ook bezoldigd raadsheer
cursief=was in de onderzochte periode ook raadsheer met pensioen

De rentmeesters-generaal (3)
1 Jan van Essche 1480-1489
2 Thomas Beukelaar 1490-1498
3 Jan van Oudheusden 1499-1500

De rentmeesters van de exploten (13)
1 Jan van Assendelft 1480-1486
2 Thomas Beukelaar 1486-1489
3 Klaas van Essche 1489-1491
4 Dirk van Zwieten 1491-1492
5 Jacob Clamp 1492-1494
6 Karel Grenier 1494-1509
7 Willem Goudt 1509-1511
8 Dirk Pelle van Watselaar 1511
9 Bartout van Assendelft 1511-1512
10 Albrecht Arendsz. 1513-1515
11 Gerrit van Loo 1515-1520
12 Jan Hendriksz. 1520-1540
13 Nicolaas Jansz. van Persijn 1541-1566

De procureurs-generaal (11)
1 Jan van Rietveld 1480-1484
2 Klaas Duyst Pietersz. 1484-1489
3 Bartout van Assendelft 1489-1490
4 Dirk van Zwieten 1491-1494
5 Karel Grenier 1494-1520
6 Jacob Stalpaert 1520-1522
7 Klaas van Dam 1522-1523
8 Reinier Brunt 1523-1536
9 Willem van Alkmaar 1536-1543
10 Hippolitus van Persijn 1543-1548
11 Christiaan de Waard 1549-1558

De substituut-procureurs-generaal (8)
1 Adriaan van Dam 1509-1511
2 Albrecht Arendsz. 1514-1518
3 Thomas Cassiopein 1519-1520
4 Jan Spierink 1519-1520
5 Klaas van Dam 1522-1535
6 Jan van Dam 1535-1543
7 Jan de Beauvoir 1543-1550
8 Cornelis van der Wolf 1550-1565

De advocaten-fiscaal (5)
1 Jan Boudijnsz. 1480-1489
2 Jacob Pijnsen 1490-1515
3 Joost Bets 1515-1520
4 Jacob Stalpaert 1520-1522[1]
5 Willem van Alkmaar 1522-1523

De bewaarders van de charters en registers (5)
1 Brunink van Boshuizen 1482-1498
2 Jan van Oudheusden 1498-1515
3 Nicasius Hackenay 1515-1518
4 Vincent Cornelisz. 1518-1550
5 Viglius van Aytta 1550-1577

De griffiers (9)
1 Floris Oom van Wijngaarden Florisz. 1482-1502
2 Jan van Zevender (1) 1503-1504
3 Cornelis Boullin 1504-1505
4 Albrecht van Loo 1505-1506
5 Jan van Zevender (2) 1506-1509
6 Hendrik Klaasz. 1510-1515
7 Arend Sandelijn 1515-1530
8 Jan de Jonge 1530-1543
9 Jan van Dam 1543-1557
10 Bartout Ernst 1557-1583

De secretarissen (10)
1 Adam van Cleve 1447-1485
Jacob van Barry 1485-1500
Bartout van Assendelft 1500-1549
Otto van Malsen 1549-1558

2 Frank van Nesse 1481-1505
Dirk Pelle van Watselaar 1505-1511
Willem van Dam (1) 1511-1515
Pieter van Sinte Pieters 1515-1543
Willem van Dam (2) 1517-1521
Filips van Uuytwijck 1543-1566

3 Adriaan van der Wiele (1516-1540)

De onbezoldigde secretarissen (33)
Cornelis van Zonneveld 1483-1497
Willem Willemsz. 1486-1490
Dirk van Zwieten 1488-1490
Klaas Duyst Pietersz. 1491-1495
Jan Michielsz. van Eversdijk 1491-1501, 1505-1507
Jan van der Mote 1496-1501
Jan van Zevender 1493, 1496-1497, 1503
Bartout van Assendelft 1499-1500
Cornelis Camerhouwer 1508-1518
Willem van Dam 1509-1511, 1515-1517
Klaas van Dam 1509-1535
Jasper de Beauvoir 1510-1535
Pieter van Sinte Pieters 1512
Jan Danielsz. 1515-1517
Gerrit van Loo 1515-1526
Marcelis van Zegerscapelle 1515-1536 (na 1529 niet meer aangetroffen)
Jan Hendriksz. 1517-1536
Filips van Uuytwijck 1522-1543
Otto van Malsen 1525-1549
Arend Boymer 1529-1540
Rombout van Steynemolen 1528-1541
Cornelis Sandelijn 1536-1558

1 Jacob Stalpaert verenigde voor het eerst de functies van procureur-generaal en advocaat-fiscaal in één persoon. Na zijn promotie naar de Grote Raad werd die situatie korte tijd ongedaan gemaakt door de aanstelling van Klaas van Dam als procureur-generaal en Willem van Alkmaar als advocaat-fiscaal. In het vervolg waren alle procureurs-generaal tevens advocaat-fiscaal.

Willem van Dam 1536-1570
Jan van Dam 1541-1543
Willem de Jonge 1541-1546
Jan van der Mersche 1541->1559 (aangetroffen 1545-1547)
Nicolaas Nicolai de Jonge 1543-1546
Nicolaas Jansz. van Persijn 1543-1563
Louff van Snellenburch 1546-1550
Jan Purtijck 1546->1582
Jan de Beauvoir 1549-1550
Jacob de Jonge 1549->1572
Willem van der Meer van Berendrecht 1552-1594

onderstreept=was in de onderzochte periode ook bezoldigd secretaris

De Rekenkamer

De rekenmeesters (26)

1 Jacob Cruesinck 1463-1493
Cornelis de Jonge 1493-1504
Frans Cruesinck 1504-1505
Cornelis Boullin 1505-1511
Tielman van Dullekem 1511-1526
Jacob de Jonge 1526-1553
Cornelis de Jonge 1553-1578

2 Tielman Oom van Wijngaarden 1480-1495
Lucas van Teilingen 1495-1509 (vanaf 1489 onbezoldigd meester)
Vincent Cornelisz. 1509-1541
Gerrit van Renoy 1541-1561

3 Dirk van Rijswijk 1477-1495
Willem van der Goes 1495-1502
Thomas Beukelaar 1499-1503
Jan Stalpaert 1503-1510
Klaas van Essche 1510-1543 (vanaf 1509 reeds rekenmeester met pensioen)
Pieter van Sinte Pieters 1543-1550
Albrecht van Loo 1550-1552
Adriaan Numan 1552-1576

4 Vincent Dammasz. 1531-1554
Reyer van der Does 1554-1559

5 Zeger van Alveringen 1541-1544
Heijman van de Ketel 1544-1553
Adriaan Stalpaert 1553-1557
Jan van Dam 1557-1568

6 Brunink van Boshuizen 1482-1485 (onbezoldigd)

De auditeurs (15)

1 Lucas van Teilingen 1477-1488
Pieter van Teilingen 1478-1505
Vincent Cornelisz. 1505-1509
Tielman van Dullekem 1509-1511
Jacob de Jonge 1511-1521
Vincent Dammasz. 1521-1531
Pieter Bol 1531-1543
Albrecht van Loo 1543-1550
Reyer van der Does 1550-1554
Willem Schouten Jansz. 1554-1568

2 Willem van der Goes (O) 1490-1495
Gerrit van Renoy 1531-1541
Heijman van de Ketel 1541-1545
Adriaan Numan 1545-1552
Jacob Splinter 1552-1564

Bijlage 4 Aanwezigheidsfrequentie van de stadhouder, president, raadsheren en procureur-generaal (vanaf 1520) bij het vellen van de vonnissen 1483-1558

Aanwezigheid bij het vonnis spreken in civiele zaken

1485 (inv. nr. 477)[2]	
Jacob van Almonde	100
Jan van Schoonhoven (A)	86
Jacob Ruysch	76
Cornelis de Jonge	74
Gerrit van Assendelft	69
Jan van Wissenkerke (O)	58
Arend van Zevenbergen	55
Jan van Rietveld	48
Jan van Haarlem (O)	48
Filips van Wassenaar	19
Filips Ruychrock van de Werve (O)	17
Gerrit van Abbenbroek	14
Jan van Egmond[3]	10
Jan van Wassenaar (O)	2
1498 (inv. nr. 480)	
Jacob van Almonde	95
Filips van Spangen	87
Willem van Berendrecht	87
Jan van Schoonhoven	85
Adriaan van Hogestein (A)	81
Cornelis van Dorp	79
Jacob Ruysch	71
Jan van Essche (P)	61
Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	60
Dirk van Zwieten (O)	54
Simon Pietersz. (O)	51
Gerrit van der Mije (A)	27
Jan Boudijnsz.	23
Jan van Egmond	22
1506 (inv. nr. 485)	
Jacob Boudijnsz. (O)	86
Willem van Berendrecht	84
Jacob Ruysch	82
Filips van Spangen	81
Jan Boudijnsz.	78
Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	70
Jan van Duivenvoorde (O)	61
Abel van Coulster (A)	58
Gerrit van der Mije	52
Evert de Veer	47
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	36
Reinier de Jonge (O)	31
Jan van Egmond	7
1516 3 juli-22 december (inv. nr.490)[4]	
Jan van Duivenvoorde	68
Pieter van der Capelle (O)	68
Nicolaas Everaerts	67
Jasper Lievenz. van Hogelande	65
Gerrit van Assendelft	64
Joost Sasbout	57
Abel van Coulster[5]	46
Gerrit Muylaart (O)	45
Jacob Mouwerysz.	37
Jan Benninck (O)	32
Klaas Lievenz. van Kats	27
Albrecht van Loo	26
Hugo van Assendelft (O)	26
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	21
François Sonck (O)	21
François Coebel (O)[6]	14
Willem van Berendrecht (O)	11
Frederik van Renesse (O)	4
1526 15 januari-14 juni (inv. nr. 500)	
Nicolaas Everaerts	83
Jasper Lievenz. van Hogelande	75
Abel van Coulster	62
Gerrit van Assendelft	61
Joost Sasbout	58
Hugo van Assendelft (P)	58
Willem Pijnsen (O)	57

2 De steekjaren 1485, 1498 en 1506 komen uit Ter Braake, De weg naar het Hof, en zijn gebaseerd op tellingen voor het hele jaar.

3 De vetgedrukte heren waren als stadhouder of president voorzitter van de Raad.

4 Deze periode valt samen met de tijdelijke aanstelling van negen bezoldigde raadsheren. De volgende steekperiodes zijn gebaseerd op 100 vonnissen van de ongeveer 200 per jaar.

5 Samen met Jan van Duivenvoorde en Jacob Mouwerysz. onbezoldigd tot 15 juli.

6 Met pensioen vanaf 10 november.

Jan van Duivenvoorde	56
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	55
François Coebel (P)	47
Barend Bucho (O)	38
Reinier Brunt (proc.)	31
François Sonck (O)	13
Jan Benninck (P)	9
Frederik van Renesse (O)	9
Andries van Bronkhorst (O)	4
Maarten van Naarden (O)	2

1536 26 april-4 december (inv. nr. 509)

Joost Sasbout	96
Jan van Duivenvoorde	92
Abel van Coulster	76
Cornelis Suys	70
Gerrit van Assendelft	68
Nicolaas Nicolai	51
Willem Willemsz. van Alkmaar (proc.)	47
Herman van Zuyderhuizen[7]	43
Willem Pijnsen (O)[8]	43
Cornelis van Mierop (O)	34
Geleyn Zegers (O)[9]	9
Frederik van Renesse (O)	1
Andries van Bronkhorst (O)	1

11-09-1546 – 12-01-1547 (inv. nr. 518)

Abel van Coulster	98
Geleyn Zegers	90
Cornelis van Weldam	70
Cornelis Suys	70
Willem Snouckaart	65
Arnoud Sasbout	64
Hippolitus van Persijn (proc.)	62
Gerrit van Assendelft	61
Gerrit van Renesse (O)	2

12-09-1557 – 28-02-1558 (inv. nr. 529)

Geleyn Zegers	95
Arnoud Sasbout	90
Dominicus Boot[10]	73
Quinteyn Weytsen (O)	72
Willem Snouckaart	61
Arnoud Nicolai (O)	58
Christiaan de Waard (proc.)	55
Gerrit van Assendelft	49
Dammas van Droogendijk (O)	40
Cornelis Suys	36
Maarten van Naarden[12]	11
Frank van den Berge[13]	1

Aanwezigheid bij criminele sententies[14]

11-12-1484 – 09-05-1485 (inv. nr. 5652)

Jan van Schoonhoven	100
Filips Ruychrock van de Werve (O)	100
Arend van Zevenbergen	78
Jacob van Almonde	78
Cornelis de Jonge	78
Gerrit van Assendelft	67
Jan van Egmond	55
Filips van Wassenaar	44
Jacob Ruysch	44
Jan van Rietveld	33
Gerrit van Abbenbroek	22
Jan van Haarlem (O)[15]	11
Jan van Wissenkerke (O)	11

20-02-1490 – 15-10-1491 (inv. nr. 5652)

Jacob van Almonde	100
Jan van Wissenkerke	84
Jan van Schoonhoven	79
Cornelis de Jonge	79
Jan van Egmond	74
Arend van Zevenbergen	58
Bartout van Assendelft (O)	58
Willem van Berendrecht (O)	42
Jan van Essche (P)	37
Filips Ruychrock van de Werve (O)	26
Filips van Wassenaar	21
Gerrit van Abbenbroek	11
Jan Oom van Wijngaarden (O)	11

7 Herman overlijdt op 14 september van dit jaar.
8 Vanaf 10 oktober raadsheer voor halve wedde.
9 Vanaf 10 oktober raadsheer voor halve wedde.
10 Onbezoldigd tot 23 september 1557.
11 Raadsheer tot 20 januari 1558.
12 Raadsheer vanaf 22 oktober 1557.
13 Raadsheer tot 19 september 1557.
14 Deze sententies werden veel minder vaak uitgesproken. Pas op het moment dat de geloofsvervolging losbrandt zijn er veel gegevens voorhanden. Alleen de gegevens voor de jaren tussen 1532 en 1549 zijn daarom gebaseerd op een respectabel aantal sententies (boven de twintig). Bij de andere periodes gaat het om niet veel meer dan tien sententies.
15 Raadsheer vanaf 1485.

04-02-1497 – 12-07-1499 (inv. nr. 5652)	
Willem van Berendrecht	100
Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	100
Jan van Schoonhoven	100
Adriaan van Hogestein (A)	100
Jacob van Almonde	90
Cornelis van Dorp	90
Gerrit van der Mije (A)	80
Jan van Egmond	60
Filips van Spangen	60
Jan van Essche (P)	50
Simon Pietersz. (O)	50
Dirk van Zwieten	50
Jan Boudijnsz.	40
Bartout van Assendelft	20
Dirk van Rijswijk	20
Jacob Ruysch	10

18-01-1505 – 30-04-1507 (inv. nr. 5648)	
Willem van Berendrecht	89
Filips van Spangen	89
Jan Boudijnsz.	89
Reinier de Jonge (O)	78
Jan van Egmond	67
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	67
Floris Oom van Wijngaarden Jansz.	55
Gerrit van der Mije	55
Evert de Veer (A)[16]	55
Jacob Boudijnsz.	55
Abel van Coulster (O)[17]	44
Jan van Duivenvoorde (O)	33
Jacob van Almonde[18]	22
Jan van Essche[19]	11
Joost van Bloys (O)[20]	11

27-03-1514 – 30-04-1515 (inv. nr. 5648)	
Jacob Mouwerysz.	100
Jasper Lievenz. van Hogelande (O)	83
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	83
Jan van Duivenvoorde	83
Joost Sasbout (O)	83
François Coebel	83
Nicolaas Everaerts	75
Jacob Boudijnsz. (O)	66
Reinier de Jonge[21]	41
Willem van Berendrecht (O)	33
Abel van Coulster	25
Jan van Egmond	17
Jan Benninck (O)	17

18-02-1520 – 17-11-1522 (inv. nr. 5648)	
Nicolaas Everaerts	100
Joost Sasbout	100
Abel van Coulster	91
Jan van Duivenvoorde	75
Gerrit van Assendelft	58
Albrecht van Loo	41
Jacob Mouwerysz.[22]	33
Jasper Lievenz. van Hogelande	33
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	33
Jan Benninck (P)	33
Gerrit Muylaart (O)	25
Klaas Lievenz. van Kats[23]	25
Frederik van Renesse (O)	25
Andries van Bronkhorst (O)	17
François Coebel	8
Willem Pijnsen (O)[24]	8

21-03-1527 – 20-11-1527 (inv. nr. 5648)	
Gerrit van Assendelft	90
Floris Oom van Wijngaarden Florisz.	90
Jasper Lievenz. van Hogelande	70
François Coebel (P)	70
Willem Pijnsen (O)	60
Nicolaas Everaerts	50
Jan van Duivenvoorde	50
Abel van Coulster	50
Frederik van Renesse (O)	40
De heer van Caestre	30
Joost Sasbout	30
Geleyn Zegers (O)	30
Anton van Lalaing	10
Jan Benninck (P)	10

10-02-1532 – 10-04-1534 (inv. nr. 5649)	
Gerrit van Assendelft	96
Arend Sandelijn	92
Herman van Zuyderhuizen	84

16 Vanaf 26-01-1506 volledig bezoldigd.
17 Vanaf 27-07-1506 bij absentie.
18 Jacob stierf op 26-01-1506.
19 Jan stierf op 14-10-1505.
20 Raadsheer vanaf 1507.
21 Reinier stierf op 04-11-1514.
22 Jacob stierf op 30-01-1522.
23 Klaas stierf op 07-04-1521.
24 Willem werd raadsheer in 1522.

Joost Sasbout	84
Willem Pijnsen (O)	80
Jan van Duivenvoorde	80
Abel van Coulster	60
Jan Benninck (P)	40
Geleyn Zegers (O)	32
Anton van Lalaing	12
François Coebel (P)	12
Andries van Bronkhorst (O)	4

02-10-1538 – 22-11-1540 (inv. nr. 5654)

Jasper Lievenz. van Hogelande (P)[25]	96
Gerrit van Assendelft	94
Abel van Coulster	88
Jan van Duivenvoorde	82
Geleyn Zegers	78
Cornelis Suys (O)	72
Willem Pijnsen	68
Joost Sasbout	30
Reinier Brunt	16
Willem van Alkmaar (proc.)	8
Anton van Lalaing[26]	2
Andries van Bronkhorst (O)	2

17-01-1547 – 03-08-1549 (inv. nr. 5654)

Arnoud Sasbout	96
Cornelis van Weldam	92
Gerrit van Assendelft	88
Cornelis Suys	75
Willem Snouckaart	75
Karel van der Nidzen	75
Geleyn Zegers	67
Abel van Coulster	63
Maximiliaan van Bourgondië[27]	9
Gerrit van Renesse (O)	4
Johannes Briëlis (O)	4

10-10-1554 – 01-06-1555 (inv. nr. 5650)

Geleyn Zegers	92
Arnoud Sasbout	85
Dominicus Boot (O)	85
Cornelis van Weldam	85
Cornelis Suys	77
Karel van der Nidzen	77
Willem Snouckaart	69
Dammas van Droogendijk (O)	62
Gerrit van Assendelft	54
Christiaan de Waard (proc.)	15

25 Na 18-11-1539 weer bezoldigd raadsheer.
26 Anton overleed op 07-04-1540.
27 Er komen twee sententies voor waarin alleen vermeld staat dat het vonnis is uitgesproken door de stadhouder en de Raad. Deze twee zijn niet meegeteld voor de raadsheren. Maximiliaan was stadhouder vanaf 17-03-1547.

Gebruikte afkortingen

ACB	NA, Ambtenaren Centraal Bestuur
Adrichem	NA, Familiearchief van Adrichem
ADN	Archives Départementales du Nord, Lillel/Rijsel, serie B: Chambre des Comptes de Lille
AGH	NA, Archief Graven van Holland
AL	NA, Kloosters en andere stichtingen in Delfland: Abdij Loosduinen
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
ASS	NA, Archief Snouckaert van Schauburg
Audiëntie	ARAB, Audiëntie en Brieven van Staat/Papiers d'Etat et de l'Audience
Beroepen	J. C. Andries e.a., *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de Beroepen uit Holland berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* I-X (Amsterdam 1964-1974).
Chronologische lijsten	J.Th. Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* I-VI (Brussel 1966-1988)
d.	datum
Dagvaarten	J. G. Smit e.a. ed., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, III-VI (1477-1515) (Den Haag 1998-2007).
DAN	A. F. Mellink, *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (Leiden 1975-1988).
dec.	decreet
DGA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Hs. XXVII A (Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam)
DHHG	Haags Gemeentearchief, Archief van de Tafel van de Heilige Geest en het Heilige Geesthofje te 's-Gravenhage
DHMM	Haags Gemeentearchief, Archief van de Parochie van de Heilige Jacobus de Meerdere (memoriemeesters)
DHOA	Haags Gemeentearchief, Gemeentesecretarie, 'Oud archief'
DHSJ	Haags Gemeentearchief, Archief van de Confrerie van den ridder Sint Joris
Divisiekroniek	*Die Cronycke van Hollant, Zeelant, ende Vrieslant* (Dordrecht 1591)

dos.	dossier
ep.	epistola(e)
f.	folio('s)
GAD	Stadsarchief Dordrecht, stadsarchief, de grafelijke tijd
GADMS	Stadsarchief Dordrecht, collectie van handschriften
Van der Goes	A. en A. van der Goes, *Holland onder de regeering van keizer Karel den Vijfden, bij den overdragt der Nederlanden aan, en gedurende het bestier van, zijnen zoon koning Philips den Tweeden of verzameling van alle de notulen, propositien, resolutien en andere besognes, in de dagvaarden bij de vergadering van de Staaten dier provincie gehouden, genomen en gedaan door A. van der Goes ...*6 vols. (Amsterdam 1791)
GPB	C. Cau ed., *Groot placcaet-boek vervattende de placaten ende ordonnantiën van de Hoogh-Mog.-Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland* II-IV (Den Haag 1658-1705)
GRM	ARAB, Grote Raad van Mechelen
GVR	L. M. Rollin-Couquerque en A. Meerkamp van Embden, 'Goudse Vroedschapsresoluties betreffende Dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 37 (1916) 61-181 (1501-1524); 38 (1917) 98-357 (1525-1560); 39 (1918) 306-407 (1562-1572)
Haarlemmers	J. Th. de Smidt en T. Lindijer, *Haarlemmers voor de Grote Raad van Mechelen 1458-1578. Gebaseerd op Algemeen Rijksarchief Brussel fonds Grote Raad en Stadsarchief van Haarlem* (Haarlem 1999)
HvH	NA, Archief Hof van Holland
inv. nr.	inventarisnummer(s)
Jacobsz.	Gemeentearchief Amsterdam, stadsarchief, inv. nr. 5029-28
Jacobsz. II	Gemeentearchief Amsterdam, stadsarchief, inv. nr. 5029-29
JCBG	*Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*
JDH	*Jaarboek Die Haghe*
KSE	NA, Kloosters en andere stichtingen in Delfland: Klooster Sint Elisabeth
LH	NA, Archief van het Leenhof van Holland en Westfriesland 1520-1577
Losse aanwinsten	Rijksarchief Noord-Holland, Collectie losse aanwinsten 1356-20e eeuw
MR	A.S. De Blécourt en E.M. Meijers ed., *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa* I (Haarlem/Leiden 1929)
NA	Nationaal Archief
NDR I en II	Nassause Domeinraad
NL	*De Nederlandsche Leeuw*
NNBW	*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*
nr.	nummer(s)
OAG	Streekarchief Midden-Holland, Oud archief Gouda
OV	*Ons Voorgeslacht*

p.	pagina('s)
procurateurs	H. de Ridder-Symoens, C.M. Ridderikhoff en D. Illmer, *Premier livre des procurateurs 1444-1546. 2e partie: Biographies des étudiants,* vol. I-II (Leiden 1978-1980)
r.	regest
RekReg	NA, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, Registers
RekRek	NA, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen
RKZ	Zeeuws Archief, Rekenkamer, Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk
ROP	M. J. Lameere, e.a. eds., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas deuxième série 1506-1700* 7 vols. (Brussel 1893-1957)
SAH	Archiefdienst Kennemerland, Stadsarchief Haarlem
SAL	Gemeentearchief Leiden, Secretarie-archief I
Sandelijn	Gemeentearchief Amsterdam, stadsarchief, inv. nr. 5029-32
Sandelijn II	Gemeentearchief Amsterdam, stadsarchief, inv. nr. 5029-33
Sandelijn III	Gemeentearchief Amsterdam, stadsarchief, inv. nr. 5029-34
Schagen	Rijksarchief Noord-Holland, Archief van de heren en vrouwen van Schagen en hun aanverwante geslachten 1414-1830
sen.	sententie
SvH	NA, Archief Staten van Holland
SvU	Utrechts Archief, Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd
UAD	Utrechts Archief, rooms-katholiek (rk): domkapittel
Verdediging Suys	Audiëntie, inv. nr. 1646:2, 01-10-1555 (antwoord van Cornelis Suys op de verschillende artikelen die Willem Snouckaart tegen hem had ingebracht)
Verdediging Assendelft	Audiëntie, inv. nr. 1646:3, 07-12-1555 (verdediging van Gerrit van Assendelft tegen de artikelen die Willem Snouckaart tegen hem had ingebracht)
vol.	volume(s)
Vre	NA, Familiearchief Van Vredenburch, Persoonlijk Gedeelte

Geraadpleegde Archieffondsen

Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam

Doopsgezinde gemeente: J. G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de vereenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam* I (1883); Lavooij-Janzen, E. M., *Indexen op de inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J. G. de Hoop Scheffer* (Amsterdam 1883-1884) (Amsterdam en Hilversum 2004).

Gemeentearchief Amsterdam

Archief van burgemeesters: Scheltema, P., *Inventaris van het Amsterdamsch Archief* 3 vols. (Amsterdam 1866-1874).

Algemeen Rijksarchief Brussel

Audiëntie: Edg. de Marneffe, *Inventaire sommaire des papiers d'état et de l'audience* (Brussel 1991);

H. Nelis, *Inventaire analytique de l'audience et des papiers d'état* I-II (Brussel 1992); *Inventaire des lettres missives du fonds des papiers d'état et de l'audience 1531-1700* (Brussel 1992).

Grote Raad van Mechelen: J. C. Andries e.a., *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief Brussel*. I-X (Amsterdam 1965-1969); A. H. Huussen, *Inventaris en beschrijving van de Noord Nederlandse processtukken (dossiers) behorende tot de fondsen: Aanzienlijke Geslachten, 'Procesbundels tot 1504', en Eerste Aanleg : berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief Brusse*l. 3 delen (Amsterdam 1968-1972); J.Th. Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* I-VI (Brussel 1966-1988).

Rekenkamer van Brabant: A. Pinchart, H. Nelis en L. Gachard, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions* I (Brussel 1837).

Stadsarchief Dordrecht

Gemeente Dordrecht: J.L. van Dalen, *Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht I. De grafelijke tijd 1200-1572* (1909 en 1912).

Collectie van handschriften: Plaatsingslijst van de collectie van handschriften.

Streekarchief Midden-Holland (Gouda)

Oud Archief Gouda: J.E.J. Geselschap, *Inventaris van het oud-archief van Gouda* (Gouda 1965).

Nationaal Archief Den Haag

Ambtenaren Centraal Bestuur: J.L. van der Gouw, *Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur tijdens de regering van Karel V gedeponeerd ter charterkamer van Holland* (Den Haag 1952).

Grafelijkheidsrekenkamer, Registers: Inventaris van het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der domeinen van Holland 1446-1728. Eerste deel: Registers en stukken (typoscript NA).

Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen: P.A. Meilink.en J.L. van der Gouw, *Inventaris van het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der domeinen van Holland 1446-1728. Tweede deel: Afgehoorde en gedeponeerde rekeningen* (Den Haag 1946).

Graven van Holland: J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland. 889-1581*, 1-3 ('s-Gravenhage 1981).

Hof van Holland: J.A.M.Y. Bos-Rops, Voorlopige inventaris van het archief van het Hof van Holland I-II (typoscript Den Haag 1982).

Kapittel van St.-Maria: A.H. Martens van Sevenhoven, *Archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage* (Den Haag 1914).

Kloosters en andere stichtingen in Delfland: J.M. Sernee, S.W.A. Drossaers en W.G. Feith, *De archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland* (Den Haag 1920).

Nassause Domeinraad: S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* I-II (Den Haag 1948-1949 en 1955).

Staten van Holland: P.A. Meilink, *Archieven van de Staten van Holland voor 1572*. Bewerkt door H. J. Ph. G. Kaajan (Den Haag 1993).

Familiearchief van Vredenburch: J.K. Bondam en P.A. Meilink, Inventaris van het archief van de verzameling stukken afkomstig van Jhr. Dr. C.G.W.F. van Vredenburch (typoscript NA).

Familiearchief Snouckaert van Schauburg: D. Post, Inventaris van het familiearchief Snouckaert van Schauburg (typoscript Den Haag 1986).

Familiearchief van Adrichem: J. L. Ruys, Archief van Adrichem (typoscript NA).

Leenhof: J. C. Kort, Archief van het Leenhof van Holland en Westfriesland 1520-1577 (typoscript NA).

Haags Gemeentearchief

Confrerie van den ridder Sint Joris: H.E. van Gelder, *Inventaris van het archief der Haagsche broederschap van Sint Joris* (Den Haag 1916).

Heilige geest: A.M.J. de Haan, *Inventaris van het archief van de heilige geest en het heilige geesthofje te 's-Gravenhage 1311-1917* (Den Haag 1969).

Oud-archief: G. 't Hart, *Inventaris van het oud-archief der gemeente 's-Gravenhage* 2 dl. (Den Haag 1957).

Parochie van de heilige Jacobus de Meerdere: E.A.G. van den Best en J.G. van Laar, *Inventaris van de parochie van de Heilige Jacobus de Meerdere te 's-Gravenhage (1341) 1437-1979* (Den Haag 1989).

Archiefdienst voor Kennemerland (Haarlem)

Stadsarchief Haarlem: F.W.J. Koorn, *Inventaris van het stadsarchief van Haarlem 1245-1572* (Haarlem 2002).

Rijksarchief in Noord-Holland (Haarlem)

Archief Van Schagen: S.A.L. de Graaff, *Inventaris van het archief van de heren en vrouwen van Schagen en hun aanverwante geslachten 1414-1830* (Haarlem 1980).

Collectie losse aanwinsten: M. M. Warning, *Inventaris van de collectie losse aanwinsten 1356-20e eeuw* (Haarlem 1982).

Regionaal Archief Leiden
Secretarie-archief I: J.C. Overvoorde en J.W. Verburgt, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575* (Leiden 1937).

Zeeuws Archief (Middelburg)
Rekenkamer van Zeeland: G.F. Sandberg, *Inventaris van de archieven van de Rekenkamer van Zeeland deel II. De archieven gedeponeerd bij het archief van de Rekenkamer 1189-c. 1825* (1973).

Archives Départementales du Nord (Rijsel)
Serie B, Chambre des Comptes de Lille: LeGlay, Desplanque, Dehaisnes en Finot, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures a' 1790* (Lille 1863-1895); *Inventaire des microfilms des registres des comptes de la Recette generale des finances, annees 1405/6 a 1699, conserves a Lille aux Archives departementales du Nord, serie B, no. B 1878 a B 3238* (Brussel 1953).

Het Utrechts Archief:
Dom van Utrecht: K. Heringa, *Inventaris van het kapittel van de dom te Utrecht (722) 1220-1811* (Utrecht 1929) aangevuld en bewerkt door T.L.H. van de Sande.
Staten van Utrecht: A.S. Stapel, *Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd* (Utrecht 1986).

Geraadpleegde literatuur en bronnenuitgaven

Die cronycke van Hollant, Zeelant ende Vrieslant : beghinnende van Adams tijden tot die gheboorte ons Heeren Jesum, voortgaende tot den jare M.CCCCC. ende XVII. : met den rechten oorspronck hoe Hollandt eerst begrepen en bewoont is gheweest vanden Troyanen ... : met de chronijcke der bisschoppen van Utrecht, seer suyverlick gheextendeert ... : hier is by ghevoecht het tweede deel, oft vervolchbande Hollandtsche cronijcke, mitsgaders de gheschiedenissen van dandere Nederlanden ende der seluer omliggende provincien ... vanden jare 1516. totten jare 91 (Dordrecht 1591).

Dinstruxie vander camere vanden hove van Hollant Zeelant ende Vrislant. Welcke instructie heeft CC ende XLVIII articulen dwelcke gheboden zijn te onderhouden alsmen claerlijcken bevinden sal int eynde van desen tegehnwoerdighen boecke (Leiden 1518?).

Notices biographies sur les présidents et conseillers du Grand Conseil de Malines de la fin du xve siècle jusqu'au milieu du xviiie siècle (ARAB, handschriftenverzameling inv. nr. 432).

Biographie nationale, publieé par l'académie des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique (Brussel 1866-1985).

Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek I-X (Leiden 1911-1937).

Uitlegginge van de wydberoemde en vermaarde glazen, binnen de voortreffelyke en vermaarde St. Jans kerk te Gouda.

Aa, A.J. van der, *Biografisch woordenboek der Nederlanden* I-XXVI (Haarlem 1852-1878).

Aerts, E. e.a. eds., *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel 1994).

Albèri, E. ed., *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al senato (durante il secolo decimosesto)* 6 vols. (Florence 1839-1862).

Alfen, H. van, 'De sterfdag en het testament van René de Chalon, prins van Oranje', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, zevende reeks, derde deel (Den Haag 1933) 185-200.

Alkemade, K. van (met uitbreidingen van P. van der Schelling), *Beschryving van de stad Briele en den lande van Voorn* (Rotterdam 1729).

Al, N. en P. van Cruyningen, 'Een schout in opspraak. De carrière van een ambtenaar aan het eind van de vijftiende eeuw', *Holland* 24 (1992) 130-145.

Allen, P. S., 'Memoranda of Hugo de Assendelff and others', *The English historical review* 33 (1918) 225-234.

Andries, J.C., e.a., *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief Brussel*. I-X (Amsterdam 1965-1969).

Andriessoon, S., *Duytsche Adagia ofte Spreecwoorden* (Antwerpen 1550, ed. M.A. Meadow en A.C.G. Fleurkens Hilversum 2003).

Anspach, J., *De voormalige heerschap Malsen, en het geslacht Van Malsen* (Leerdam 1894).
Apeldoorn, L.J. van, *Uit de practijk van het Hof van Holland in de tweede helft van de zestiende eeuw* (Utrecht 1938).
Apeldoorn, L.J. van, *Nicolaas Everaerts (1462-1532) en het recht van zijn tijd* (Amsterdam 1939).
Arend, O. van den, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993).
Atkinson, W.E.D., *Acolastus. A Latin Play of the Sixteenth Century by Guilielmus Gnapheus* (London, Ontario 1964).
Baelde, M., 'Financiële politiek en domaniale revolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II, 1530-1560', *Tijdschrift voor geschiedenis* 76 (1963) 14-33.
Baelde, M., *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)* (Brussel 1965).
Baelde, M., 'Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden', *Tijdschrift voor geschiedenis* (1967) 39-51.
Baelde, M., *De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559)* (Brussel 1971).
Baelde, M., 'De Nederlanden van Spaanse erfopvolging tot de beeldenstorm, 1506-1566' in: I. Schöffer e.a. ed., *De lage Landen van 1500-1780* (Amsterdam en Brussel 1978) 38-101.
Bailly, M.-C. Le, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001).
Bakhuizen van den Brink, R.C., 'Gnapheus' verhaal van het proces van Jan de Backer' in: idem *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* V (Den Haag 1913) 291-308.
Bakkenes, H.C. van, 'Geslacht van der Meer', *De Navorscher* 27 (1877) 189-193.
Balen, M., *Beschryvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677).
Beek, E.J.A. van, 'Rekenpenningen' in: P.J. Margry e.a. ed., *Van Camere van der Rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 57-66.
Beelaerts van Blokland, F., 'Het geslacht Sandelijn', *NL* 21 (1903) 271-275; *NL* 22 (1904) 49-53.
Beelaerts van Blokland, F., 'Het geslacht der heren van Oudheusden', *NL* 31 (1913) 307-316.
Beelaerts van Blokland, F., 'Een legpenning terecht gebracht', *NL* 44 (1926) 141-144.
Beresteyn, E. van, 'Fragment-Genealogie van het geslacht de Groot', *NL* 43 (1925) 163-182.
Bergh, L.P.C. van den, ed., *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec ses amis sur les affaires des Pays-Bas de 1506-1528 tirée des archives de Lille et publiée par ordre du gouvernement* (3 vols. Leiden 1842-1847).
Beuningen, P. Th. van, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie* (1525-1576) (Assen 1966).
Bietenholz, P.G. en T.B. Deutscher ed., *Contemporaries of Erasmus. A bibliographical register of the renaissance and reformation.* 3 vols. (Toronto, Buffalo, London 1985-1987).
Bijleveld, W.W.J.C., 'Van eene Brunswijksche bastaarddochter', *NL* 33 (1915) 278-279.
Bijleveld, W.W.J.C., 'Gegevens omtrent de familie van mr. Rombout Hoogerbeets, vermaard pensionaris van Leiden', *NL* 42 (1942) 294-297.
Bijlsma, R., 'De geslachten Schouten-van der Gaffel-van Flory en van Mierop-de Montmorency-le Vasseur-d'Aumale als bezitters van hofsteden in de Baronie van Wassenaer en Zuydwijck', *NL* 53 (1935) 357-365.
Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
Blécourt, A.S. de en N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland* (Groningen/Den Haag 1919).
Blécourt, A.S., de, en E.M. Meijers, *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa. Uitgegeven en van een inleiding voorzien door A.S. de Blécourt en E.M. Meijers* I (Haarlem 1929).

Blockmans, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)* (Brussel 1978).
Blockmans, W.P. en J. van Herwaarden, 'De Nederlanden van 1493-1555: binnenlandse en buitenlandse politiek' in: D.P. Blok e.a. ed., *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden* V, 443-491 (Bussum 1980).
Blockmans, W.P., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.
Blockmans, W.P., 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550' in: D.E.H. de Boer en J. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 236-260.
Blockmans, W.P., 'Vete, partijstrijd en staatsmacht. Een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)' in: J.W. Marsilje e.a. ed., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9-33.
Blockmans, W. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam 1997).
Blockmans, W., *Keizer Karel V, 1500-1558: de utopie van het keizerschap* (Leuven 2001).
Blok, A., 'Variations in patronage', *Sociologische Gids* 16 (1969) 365-378.
Blok, P.J., 'Brief over de plundering van den Haag door Maarten van Rossem (8 maart 1528)', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 43 (1922) 1-15.
Blonde, M., *Filips de Schoone (1478-1506); Biografie* (licentiaatsverhandeling Leuven 1941).
Bogaers, L.C.J.J., 'Politieke en religieuze radicalisering', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Van 1528 tot 1780* (Utrecht 1997) 123-140.
Bogatyrev, S., *The sovereign and his counsellors. Ritualised consultations in Muscovite political culture, 1350s-1570s* (Saarijärvi 2000).
Boheemen, F.C. van, en Th.C.J. van der Heijden, *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw* (Delft 1999).
Boitet, R., *Beschryving der stadt Delft* (Delft 1729).
Bontekoe, F. en J.C. Kutsch Lojenga, 'De Van Loo's in de omgeving van Rembrandt', *JCBG* 35 (1981) 137-174.
Boone, M., 'Lanchals, Pieter, ridder en Bourgondisch topambtenaar' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* XI (Brussel 1985) 471-480.
Boone, M. en J. Dumolyn, 'Les officiers-créditeurs des ducs de Bourgogne dans l'ancien comité de Flandre: aspects financiers, politiques et sociaux', *Publication du centre Europeen d'etudes Bourguignonnes* 39 (1999) 225-241.
Bos-Rops, J.A.M.Y., 'Het ontstaan van het stedelijk pensionariaat in Gouda; een eerste verkenning' in: *Excursiones Mediaevales. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A. G. Jongkees door zijn leerlingen* (Groningen 1979) 39-58.
Bos-Rops, J.A.M.Y., 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland 1543-1579', *Holland* 29 (1997) 18-36.
Bos-Rops, J.A.M.Y., 'The power of money. Financial officials in Holland in the late 15th and early 16th century' in: R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2001) 47-66.
Bos-Rops, J.A.M.Y., J.G. Smit en E. van der Vlist, *Holland bestuurd. Teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567* (Herent 2007).
Bosch, J.W., 'Aantekeningen betreffende de rol-procedure bij het Hof van Holland en den Hoogen Raad', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* VI (1925) 439-484, VII (1927) 207-253.
Bourdieu, P., 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', in: Idem, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1992) 120-141.
Braake, S. ter, *De weg naar het Hof. De activiteiten van 43 grafelijke ambtenaren in Den Haag*

aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506) (doctoraalscriptie Middeleeuwen, Vrije Universiteit Amsterdam 2002).
Braake, S. ter, 'In dienst in Den Haag. Makelaardij bij het Hof van Holland in de late Middeleeuwen', *Holland* 35 (2003) 9-26.
Braake, S. ter, 'Meester Simon Pietersz. (ca. 1451-1499). Het leven van een Haarlemse afstammeling van graaf Willem III van Holland en Henegouwen', *De Nederlandsche Leeuw* 121 (2004) 35-44.
Braake, S. ter, 'Korte biografie van meester Floris Oem van Wijngaarden (ca. 1467-1527)', *Holland* 37 (2005) 63-77.
Braake, S. ter, 'Chasseur, Catharina de', in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland. URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Chasseur [28/02/2006].
Braake, S. ter, ''Zwaeren arbeyden ende cleen proffijten'. De rentmeesters van de exploten bij het Hof van Holland 1463-1566', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 3 (2006) 1, 51-72.
Braake, S. ter en A. van Dixhoorn, 'Engagement en ambitie. De Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten' en de ontwikkeling van een burgerlijke samenleving in Holland rond 1500', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 150-190.
Braddick, M.J., *State formation in Early Modern England c. 1550-1700* (Cambridge 2000).
Braght, T.J. van, *Het bloedig toneel of martelaersspiegel der Doopsgesinde of weereloose Christenen* (Amsterdam 1685).
Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven-Apeldoorn 1996).
Brand, H., 'Appointment strategies at the Court of Duke Philip the Good: New Applications of Old Mechanisms' in: A. Janse en S. Gunn ed., *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages* (Woodbridge 2006) 85-100.
Brandeler, P. van den, *De Groote- of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1893).
Brandi, K., *Keizer Karel V. Vorming en lot van een persoonlijkheid en van een wereldrijk* (Amsterdam 1945).
Brokken, H.M. ed., *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000).
Brokken, H.M. en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600' in: P. J. Margry e.a. ed., *Van Camere van der Rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 15-56.
Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).
Bruin, M.P. de e.a. ed., *Encyclopedie van Zeeland* I-III (Middelburg 1982-1984).
Brünner, E.C.G., *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918).
Bruyn, J. en M. Thierry de Bye Dólleman, 'Maerten van Heemskercks familiegroep te Kassel: Pieter Jan Foppenz. en zijn gezin', *Oud Holland* 97 (1983) 13-22.
Bueren, T. van en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Turnhout 1999).
Burke, P., 'Prosopografie van de Renaissance', *Millennium* 7 (1993) 14-22.
Carasso-Kok, M., '*Der stede scut*. De schutterijen in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw' in: eadem ed., *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle 1988) 16-35.
Carstens, A.L., 'De bastaarden van Nassau en de nakomelingen uit morganatische verbintenissen van leden van dit huis', *JCBG* 2 (1948) 97-136.
Cau, C. ed., *Groot placcaet-boek vervattende de placaten ende ordonnantiën van de Hoogh-Mog.-Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Ed. Groot Mog.*

Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland II-IV (Den Haag 1658-1705).
Cauchies, J-M., 'Voyage d'Espagne et domaine princier: les opérations financières de Philippe le Beau dans les Pays-Bas (1505-1506)' in: P. Contamine, T. Dutour en B. Schnerb ed., *Commerce, finances et société (XIe-XVIe siècles): recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. le professeur Henri Dubois* (Parijs 1993) 217-244.
Cauchies, J-M., *Philippe le Beau. Le dernier duc de Bourgogne* (Turnhout 2003).
Cauwenberghe, E. van, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* (Brussel 1982).
Coldeweij, J.A., *De heren van Kuyc 1096-1400* (Tilburg 1981).
Cools, H., *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001).
Coppens, H., m.m.v. M. Baelde, 'Raad van Financiën (1531-1795)' in: *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* II (Brussel 1994) 497-522.
Craandijk, J., 'De geschiedenis van Claes van Assendelft', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* vierde reeks deel 10 (1912) 1-38.
Cramer, S. en F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der hervorming in de Nederlanden* I-X ('s-Gravenhage 1903-1914).
Dalen, J.L. van, *Geschiedenis van Dordrecht* (Dordrecht 1931).
Dam, P.J.E.M van, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998).
Damen, M., 'Serviteurs professionnels et profiteurs loyaux. Hommes d'église au Conseil et a' la Chancellarie de Hollande-Zélande (1425-1477)', *Publication du centre européen d'études bourguignonnes* 38 (1998) 123-137.
Damen, M.J.M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).
Damen, M., 'Taxation for prince and officers. The council of Holland and the aides in the Burgundian period' in: R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2001) 27-46.
Damen, M., 'Linking court and counties. The governors and stadholders of Holland and Zeeland in the fifteenth century', *Francia* 29/1 (2002) 257-268.
Damen, M., 'Het Hof van Holland in de late Middeleeuwen', *Holland* 35 (2003) 1-8.
Damen, M., 'Tussen stad en land. Bourgondische ambtenaren en Leiden in de 15de eeuw', *Leids Jaarboekje* (2003) 45-75.
Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse stad', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) nr. 4, 68-94.
Damen, M., 'Giving by pouring. The function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)' in: J. van Leeuwen ed., *Symbolic communication in the late medieval town* (Leuven 2006) 83-100.
Damen, M., 'The nerve centre of political networks? The Burgundian Court and integration of Holland and Zeeland into the Burgundian state, 1425-1477' in: A. Janse en S. Gunn ed., *The Court as a Stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages* (Woodbridge 2006) 70-84.
Damen, M., 'Geven door te schenken. De functie van wijngeschenken in Leiden (14de-16de eeuw)', *Holland* 38 (2006) 271-288.
Dek, A.W.E., *Genealogie der heren en graven van Egmond* (Den Haag 1958).
Dek, A.W.E., *Genealogie der graven van Holland* (Zaltbommel 1969).
Dekker, A.M.M., *Janus Secundus (1511-1536). De tekstoverlevering van het tijdens zijn leven gepubliceerde werk* (Nieuwkoop 1986).

Dekker, A.M.M., 'Leven en werken van Janus Secundus', *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 90, 2e deel (1986) 17-34.
Dixhoorn, A. van, *Lustige geesten. Rederijkers en hun kamers in het publieke leven van de Noordelijke Nederlanden in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw* (Proefschrift Amsterdam 2004).
Doeleman, F., *Lijst van civiele rechtszaken voor het Hof van Utrecht, waarvan de processtukken in het archief van het Hof zijn bewaard gebleven 1530-1630* (Utrecht 1980).
Dolk, Th.F.J.A., *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* (Den Haag 1939).
Doorn, Z. van, 'Beknopte genealogie van de 16e eeuwse Brunten', *Gens Nostra, maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging* XIV (1959) 155-170.
Doorn, Z. van, 'Het geslacht der Woerdense en Bodegravense Brunten (vnl. boeren, steen- en pannebakkers)', *Gens Nostra, maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging* XV (1960) 168-176.
Drossaers, S.W.A., *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* I-II (Den Haag 1948-1949 en 1955).
Duke, A., *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte 1990).
Dumolyn, J., *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Proefschrift Gent 2000-2001).
Dumolyn, J., 'Les conseillers flamands au XVème siècle. Rentiers du pouvoir, courtiers du pouvoir' in: R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2001) 67-85.
Dumolyn, J., *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)* (Brussel 2002).
Dumolyn, J., 'Investeren in sociaal kapitaal. Netwerken en sociale transacties van Bourgondische ambtenaren', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002) 417-438.
Dumolyn, J., *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Antwerpen, Apeldoorn 2003).
Eckman, *Généalogies des familles nobles et anciennes des dix-sept provinces des Pays-Bas, tant de celles qui y résident ou y ont résidé, que de celles qui en sont originaires, & aussi de celles qui se sont alliées avec elles, rangées par ordre alphabétique* I (1781).
Eeghen, I.H. van, 'De inquisitie in Amsterdam' in: M. de Roever en B. Bakker ed., *Woelige tijden. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 73-82.
Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, 2 vols. (Amsterdam 1963).
Engels, M-C, 'Sociale en medische zorg' in: J. G. Smit ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 181-214.
Ennen, L., *Geschichte der Stadt Köln* 3 (Keulen 1869).
Ermerins, J., *Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebragt; behelzende de heeren van Vere uit den huize van Bourgondien; benevens een beschryving van het kasteel en kappittel van Zandenburg* (Middelburg 1786).
Everaerts, N., *Consilia sive responsa, accessere huic editioni, themata consiliorum, auctaria, summariorum, typorum varietas, vita auctoris, synopsis denique locorum legalium* (Antwerpen 1643).
Fagel, R.P., *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en de Nederlanden 1496-1555* (Proefschrift Brussel en Nijmegen 1996).
Feith, W.G., 'Rekenkamer van Holland en Zeeland', *NL* 39 (1921) 106-107.
Fölting, H.P., 'De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland, 1480-1795. Een genealogische benadering I', *JCBG* 27 (1973) 294-343.
Fölting, H.P., *De vroedschap van 's-Gravenhage 1572-1795* (Pijnacker 1985).
Frédéricq, P. ed., *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae: verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden.* I-V (Gent 1889-1906).

Fruin, R., 'Korte Autobiographie van Mr. Floris Oem van Wijngaerden' in: E.J. Brill ed., *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden* (1866) 143-153.
Fruin, R. ed., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daermee te reguleren de nyewe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866).
Fruin, R., ed. *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere MCCCCXCIIII* (Leiden 1876).
Fruin, R., *Het archief der O. L. V. abdij te Middelburg* (Den Haag 1901).
Fruin, R., 'De verponding van 1496 en 1515 en haar voorbereiding' in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller ed., *Robert Fruin's verspreide geschriften: met Aanteekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap* VI (Den Haag 1902) 138-175.
Fruin, R., 'Schot en bede in Zeeland', *Verslag van de algemene vergadering van het Historisch genootschap* (1903) 55-95.
Fruin, R., *Het archief van prelaat en edelen van Zeeland* (Den Haag 1904).
Fruin, R., *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche Rekenkamer naar de Zeeuwsche overgebracht. Het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk 1433-1584* (Den Haag 1909).
Fruin, R., *De leenregisters van Bewesten-Schelde (1470-1585)* (Den Haag 1911).
Fruin, R., *De keuren van Zeeland* (Den Haag 1920).
Fruin, R. en H. T. Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (Den Haag 1980).
Gabriel, A.L. en G.C. Boyce, *Auctarium chartularii universitatis Parisiensis* VI. *Liber receptorum nationis anglicanae (alemanniae) in universitate Parisiensi* (Parijs 1964).
Gachard, M. ed., *Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas* (Brussel, Gent en Leipzig 1851).
Gaillard, A., *Le conseil de Brabant. Histoire-organisation-procédure* 3 vols. (Brussel 1898-1901).
Gelder, H.E. van, 'De broederschap der schutters van Sint Joris te 's-Gravenhage', *JDH* (1916) 9-137.
Gelder, H.E. van, 'De zestiende-eeuwsche glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk', *Oud Holland* 36 (1918) 1-41.
Gelder, H.E. van, 'Het bestuur van Den Haag in de Middeleeuwen', *JDH* (1919-1920) 1-82.
Geldorp, Hendrik van, *De hemelvaert des eersten ende oversten vervolger der Christenen in Nederlant, Ruart Tappart van Enchuysen: Wt den Latijn in Duytsch overgheset, alsoo het int jaer 1558 na zijn doot eerst geprent is metten naem Apotheosis: met een cleyne voorrede* (Amsterdam 1622).
Gent, M.J. van, 'De Hoekse factie in Leiden circa 1445-1490. Het verhaal van verliezers' in: J.W. Marsilje e.a. ed., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 122-140.
Gent, M. van, 'Jan van Egmond: een Hollands succesverhaal', *Handelingen van de Koninklijke kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 95 (1991) 259-269.
Gent, M.J. van, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Den Haag 1994).
Gent, M.J. van, 'Vijftien mannen achter Jacoba van Beieren', *Holland* 29 (1997) 127-142.
Gerrevink, B. van en E. Ratelband, *Privilegien en handvesten der stede ende des eilands van Texel* (Amsterdam 1745).
Gijsberti Hodenpijl, C., 'Afkomste van die van der Meeren van Berendrecht met heuren magen ende verwanten voor het meerder-gedeelte uyt verscheide oude boomen en geschriften doen opstellen anno 1593 bij mr. Vranck Arentsz. van der Meer van Berendrecht', *NL* 7 (1889) 76-78.

Gnapheus, (Willem Klaasz. de Volder), *Tobias ende Lazarus mit grooter nersticheydt ghecorrigeert, verbetert, ende in drie Dialogus, oft t'samen sprekinghe, vnderscheydelicken ghedeelt, alle krancken, bedroefden, ende eenuoldighe menschen seer profijtelick ende troostelick om te lesen* (Embden 1557).
Gnapheus, (Willem Klaasz. de Volder), *Historie ende waerachtige beschryvinghe van het liiden ende de doodt aengedaen Jan de Backer, gheboortich van Woerden. Om de belijdenisse van de Evangelische waerheyt in 's-Gravenhage verbrandt in den jaere 1525* (vertaald door J. Verwey) (Leiden 1657).
Goes, A. van der en A. van der Goes, *Holland onder de regeering van keizer Karel den Vijfden, bij den overdragt der Nederlanden aan, en gedurende het bestier van, zijnen zoon koning Philips den Tweeden of verzameling van alle de notulen, propositien, resolutien en andere besognes, in de dagvaarden bij de vergadering van de Staaten dier provincie gehouden, genomen en gedaan door A. van der Goes ...* 6 vols. (Amsterdam 1791).
Goosens, A., *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas Meridionauz (1520-1633)* I-II (Brussel 1997-1998).
Gorter-van Royen, L.V.G., *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden* (Hilversum 1995).
Gouthoeven, W. van, *D'oude chronijcke ende historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht* (Dordrecht 1636).
Gouw, J. ter, *Geschiedenis van Amsterdam*, 8 vols. (Amsterdam 1879-1893).
Gouw, J.L. van der, *Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur tijdens de regering van Karel V gedeponeerd ter charterkamer van Holland* (Den Haag 1952).
Gregory, B.S., *Salvation at stake. Christian martyrdom in Early Modern Europe* (Cambridge en London 1999).
Groebner, V., *Liquid assets, dangerous gifts. Presents and politics at the end of the Middle Ages* (Philadelphia 2002).
Guenée, B., 'L'âge des personnes authentiques; ceux qui comptent dans la société médiévale sont-ils jeunes ou vieux?' in: F. Autrand ed., *Prosopographie et genèse de l'état moderne* (Parijs 1986) 249-279.
Guépin, J.P., 'De onuitgegeven gedichten van Grudius, die betrekking hebben op het debâcle van de inpoldering van De Zijpe', *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 90, 2e deel (1986) 39-59.
Guépin, J.P., *De kunst van Janus Secundus. De 'kussen' en andere gedichten* (Amsterdam 1991).
Guépin, J.P., *De drie dichtende broers. Grudius, Marius, Secundus in brieven, reisverslagen en gedichten* 2 dl. (Groningen 2000).
Guicciardini, L., *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen 1567).
Guicciardini, L., *Descrittione di tutti i Paesi Bassi. Edizione critica a cura di Dina Aristomeda* (Amsterdam 1994).
Gunst, J.W., *Johannes Pistorius Woerdensis* (Hilversum 1925).
Haeghen, F. van der e.a. ed., *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, 2 vols. (I monographies, II recueils) (Den Haag 1890).
Haga, A., 'Geslacht van Boeymer', *NL* 54 (1936) 129-131.
Hardenberg, H., 'De hofstede van Rijswijk', *JDH* (1953) 128-155.
Hardenberg, H., *Het burgerweeshuis te 's-Gravenhage 1564-1964* (Den Haag 1964).
Hart, G. 't, *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet* (Den Helder 1949).
Hart, G. 't, *Costumen van 's-Gravenhage 1451-1609* (Utrecht 1963).
Headly, J.M., *The emperor and his chancellor. A study of the imperial chancellery under Gattinara* (Cambridge 1983).
Heel, D. van, 'Merkwaardige Beslagen van Lindanus en het Hof van Holland', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 52 (1935) 307-346.

Heerma van Voss, A.L., 'Geslacht van Boeymer', *NL* 54 (1936) 327-332.
Heijden, M. van der, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).
Herwaarden, J. van, e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996).
Heussen, H.F. van, *De oudheden en gestichten van Delft en Delfland mitsgaders 's-Gravenhage. Uyt het latijn vertaald en met aantekeningen verhelderd door H.v.R.* (Hendrik van Rijn) (Leiden 1720).
Hijum, L.M. van, *Grenzen aan macht. Aspecten van politieke ideologie aan de hoven van Bourgondische en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers tussen 1450 en 1555* (proefschrift Groningen 1999).
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van Honingen', *OV* 17 (1962) 33-105.
Hoek, C., 'Acten uit de archieven van Delftse Geestelijke Stichtingen, betrekking hebbende op de omgeving van Rotterdam', *OV* 18 (1963) 13-20.
Hoek, C., 'De voormalige hofstad Steenhuizen in Vlaardingerambacht', *OV* 20 (1965) 33-43.
Hoek, C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland (1258-1648)', *OV* 25 (1970) 81-136.
Hoek, C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kethel en Spaland, 1272-1648', *OV* 25 (1970) 239-249.
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Binckhorst 1322-1700', *OV* 26 (1971) 233-254.
Hoek, C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Lier, Schipluiden en Vlaardingen (1252-1648)', *OV* 28 (1973) 69-126.
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Hofstad Egmond in Delfland, Schieland, Putten en Ysselmonde', *OV* 31 (1976) 85-117.
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Hofstad Poelgeest te Koude-kerk (1307-1690)', *OV* 31 (1976) 149-200.
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Hofstad te Arckel, gelegen in Delfland, Schieland, Voorne en IJsselmonde (1373-1648)', *OV* 31 (1976) 265-289.
Hoek, C., 'De leenkamers van de heren van Wassenaar', *OV* 33 (1978) 53-144, 149-233, 461-557, 561-665.
Hoek, C., 'Akten betreffende de voormalige ambachten Kethel en Spaland', *OV* 35 (1980) 567-650.
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen gelegen in Delfland, Schieland, op het eiland IJsselmonde en in de Lek (13e eeuw-1650)', *OV* 35 (1980) 457-461; *OV* 37 (1982) 129-189, 193-246, 474.
Hoek, C., 'Lenen van de proosdij van Oud-Munster, gelegen in Zuid-Holland', *OV* 37 (1982) 577-624.
Hoek, C., 'Repertorium op de grafelijke lenen te Akkersdijk, Berkel, Pijnacker en Ruiven (1266-1648)', *OV* 38 (1983) 135-151.
Hoek, C., 'Repertorium op de grafelijke lenen te Delft (1268-1648)', *OV* 39 (1984) 308-374.
Hoek, C., 'De verpachting van grafelijke domeinen te Maasland en Schipluiden (1316-1607)', *OV* 41 (1986) 671-716.
Hoek, C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Albrandswaard en Riederwaard (1199-1648)', *OV* 42 (1987) 221-251.
Hoek, C., 'Acten betreffende Schieland en Oost-Delfland ca. 1413-1499', *OV* 42 (1987) 618-660, 676-689, 751-776; *OV* 43 (1988) 445-470, 570-594.
Hoek, C., 'Het voorgeslacht van heer Cornelis Musius Pater van het Sint Agatha convent te Delft', *JCBG* 43 (1989) 45-52.
Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de bisschop van Utrecht in de provincie Zuid-Holland', *OV* 44 (1989) 284-308.
Hoek, C., 'Acten betreffende De Lier, Maasland en Schipluiden', *OV* 46 (1991) 7-53, 204-235.

Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de proosdij van Sint Marie te Utrecht, gelegen in de Alblasserwaard en de Vijfherenlanden', *OV* 46 (1991) 183-193.
Hoek, D., 'De Persijns op de Plaats en hun buitentuin aan de Haagse Vaart', *JDH* (1960) 7-26.
Hoek, D., 'De Persijns op de Plaats. Een korte aanvulling', *JDH* (1961) 124-129.
Hoeven, L. van der, in samenwerking met E.W. Roscam Abbing, 'De Beauvoir, later Bevoort. ('s-Gravenhage, Brielle, Delft)', *De Nederlandsche Leeuw* 124 (2007) 37-44.
Holleman, F.A., *Dirk van Assendelft, Schout van Breda en de Zijnen* (Zutphen 1953).
Hoog, I.M., *De verantwoording van Angelus Merula* (Leiden 1897).
Hoop Scheffer, J.G. de, 'Geestelijken van ketterij verdacht in verhoor voor het Hof van Holland; 1530-1540' in: N.C. Kist en W. Moll ed., *Kerkhistorisch Archief* IV (1866) 187-209.
Hoop Scheffer. J.G. de, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* (Amsterdam 1873).
Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland', *Holland* 17 (1985) 69-108.
Hoven van Genderen, B. van den, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).
Hoynck van Papendrecht, C.P., *Vita Viglii ab Aytta Zuichemi ab ipso Viglio scripta, ejusque, nec non Joachimi Hopperi et Joannis Baptistæ Tassii Opera historica aliaque analecta ad historiam scissi Belgii potissimum attinentia.* 3 vols. (Den Haag 1743).
Hoynck van Papendrecht, J.C. van, 'Uittreksel uit een niet bewaard gebleven Grafboek van de St. Jacobs of Groote Kerk te 's-Gravenhage, betreffende Graven van de Kinderen van Claes van Dam', *NL* 58 (1940) 79-82.
Huizinga, J., *Erasmus* (Haarlem 1936).
Hutton, J., *The Greek anthology in France and in the Latin writers of the Netherlands to the year 1800* (Ithaca en New York 1946).
Huussen, A.H., *Inventaris en beschrijving van de Noord Nederlandse processtukken (dossiers) behorende tot de fondsen: Aanzienlijke Geslachten, 'Procesbundels tot 1504', en Eerste Aanleg: berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief Brussel*. 3 dl. (Amsterdam 1968-1972).
Ibelings, B., 'Bevolking: tussen inquisitie en informacie' in: J. G. Smit ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 77-87.
Iongh, J. de, *Maria van Hongarije.* Deel I. *De kroon van Stephanus de heilige* (Amsterdam 1942).
Iongh, J. de, *Margareta van Oostenrijk* (Amsterdam 1947).
Iongh, J. de, *Maria van Hongarije.* Deel II. *Machteloos gezag* (Amsterdam 1951).
Iterson, P.D.J. van en P.H.J. van der Laan, *Resoluties van de Vroedschap van Amsterdam, 1490-1550* (Amsterdam 1986).
Jager, H. de, 'Aantekeningen op prof. Moll's "Angelus Merula"', *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis* VI (1897) 1-44.
Janse, A. 'Marriage and noble lifestyle in Holland in the late Middle Ages' in: W. Blockmans en A. Janse ed., *Showing status. Representations of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout 1999) 113-139.
Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
Janse, A. en M. van Veen, 'Kerk en vroomheid' in: J.G. Smit ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 215-270.
Janse, A., e.a. ed., *Johan Huyssen van Kattendijke-kroniek. Die historie of die cronicke van Hollant, Zeelant ende van Vrieslant ende van den Stichte van Utrecht* (Den Haag 2005).
Janse, A., *Verkochte vrijheid. Het Leerdamse stadsrecht van 1407* (Hilversum 2007).

Janssen, G.H., *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005).
Jean, M., *La Chambre des comptes de Lille. L'institution et les hommes* (Parijs 1992).
Jean, M., 'Aux marges du royaume: la chambre des comptes de Lille en 1477' in: P. Contamine en O. Matteóni ed., *La France des principautés. Les chambres des comptes XIVe et XVe siècles* (Parijs 1996) 27-41.
Jean, M., 'Les gens des comptes a Lille a la fin du XVème siècle' in: R. Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2001) 87-99.
Jelsma, A.J., *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek* (Den Haag 1970).
Jobse, P., *Het Hof van Utrecht 1530-1555* (Doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis, Utrecht 1985).
Jongh, G.J.W. de ed. 'Aantekeningen van Reinier Moons (1523-1571), advocaat bij het Hof van Holland', *NL* 76 (1959) 45-54.
Jongkees, A. G., 'Het Groot Privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477)' in: W.P. Blockmans ed., *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule 1985) 145-234.
Kalmeijer, C.A., 'Het huis te Persijn II', *JDH* (1986) 13-32.
Kalveen, C.A., *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe* (Groningen 1974).
Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988).
Kan, F. van, 'Rondom Sint Joris. Voorrang tijdens de samenkomsten van de schutters van St. Joris', *JDH* (1995) 8-17.
Kan, F. van, 'Om zalicheyt zynre siele. Het stichten van memoriediensten in middeleeuws Den Haag', *JDH* (1996) 11-27.
Kan, F.J.W. van, 'Around Saint George: integration and precedence during the meetings of the civic militia of the Hague' in: W. Blockmans en A. Janse ed., *Showing status. Representations of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout 1999) 177-193.
Kan, F. van, 'De Haagse politieke elite in de Middeleeuwen', *JDH* (2000) 83-95.
Kan, F.J.W. van, 'Haagse bestuurders in de Middeleeuwen. Lijsten van bestuurders van instellingen tot 1571', *Ons Voorgeslacht* 56 (2001) 265-285.
Kan, F. van m.m.v. J.F. Jacobs, 'Het nageslacht van de Haagse schepen Arend Pietersz. in de 16de eeuw. De families Van Bolgersteyn, Van der Burch, Pauw, Van Montfoort en Van der Gaffel', *NL* 120 (2003) 84-96.
Kerckhoffs-de Heij, A.J.M., *De Grote Raad en zijn functionarissen 1477-1531 (I) met biografieën van Raadsheren (II)* (Amsterdam 1980).
Kesteloo, H.M., 'De stadsrekeningen van Middelburg (II) van 1450-1499', *Archief Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* VI (1888) 43-160.
Kesteloo, H.M., 'De stadsrekeningen van Middelburg (III) van 1500-1549', *Archief Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* VI (1888) 257-426.
Keussen, H. e.a. ed., *Die Matrikel der Universität Köln 1389-1559*, vol. 1-2 (Düsseldorf 1979).
Kloeke, G.G. ed., *„Seer schoone spreeckwoorden/ oft prouerbia„ (in Franse en Vlaamse taal). In 1549 te Antwerpen verschenen. Met een uitvoerige voorrede en aan het slot een aparte lijst die 997 alfabetisch geordende woorden omvat* (Assen 1962).
Kluit, A., *Historie der Hollandsche staatsregering tot aan het jaar 1795* vols I-V (Amsterdam 1802-1805).
Knappert, L., *De Opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad: Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden, van den Aanvang tot op het Beleg* (Leiden 1908).
Knevel, P., *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994).

Knevel, P., *Het Haagse bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).
Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de koninklijke bibliotheek. Eerste deel 1486-1620* (Utrecht 1978).
Koene, B., *Voor God, graaf en geslacht. De kroniek van de ridders van Assendelft* (Hilversum 2005).
Koenigsberger, H.G., 'The States General of the Netherlands before the Revolt' in: idem ed., *Estates and revolutions: essays in early modern European history* (Ithaca 1971) 125-143.
Koenigsberger, H.G., 'Patronage and bribery during the reign of Charles V' in: idem ed., *Estates and revolutions: essays in early modern European history* (Ithaca 1971) 166-175.
Koenigsberger, H.G., *The Habsburgs and Europe, 1516-1660* (Londen 1971).
Koenigsberger, H. G. 'Patronage, clientage and elites in the politics of Philip II, cardinal Granvelle and William of Orange' in: W. Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 127-148.
Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001).
Kok, G.Chr., *In dienst van het recht. Uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan voorafgegane hoven (1428-heden)* (Hilversum 2005).
Kokken, H., *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991).
Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand: de ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990).
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Egmond 1270-1650', *OV* 31 (1976) 85-117; *OV* 34 (1979) 365-439; *OV* 43 (1988) 213-215.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van Oudheusden, Emmikhoven en Giessen, 1382-1762', *OV* 32 (1977) 133-160.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de Hofstede Voorne', *OV* 33 (1978) 265-297, 386-432.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen 1290-1650', *OV* 34 (1979) 41-63.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de Hofstede Putten, 1229-1650', *OV* 34 (1979) 125-184, 189-237; *OV* 44 (1989) 55-58.
Kort, J.C., *Het archief van de graven van Holland: 889-1581* (Den Haag 1981).
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel en Haastrecht, gelegen benoorden de Lek, 1253-1649', *OV* 38 (1983) 161-192, 219-222.
Kort, J.C., 'Stukken van de familie de Mérode, vroeger op het kasteel Salmonsart', *OV* 39 (1984) 49-64.
Kort, J.C., 'Lenen van de hofstede Cuyk in het land van Heusden en Altena en in Zuid-Holland 1361-1641', *OV* 39 (1984) 108-114.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in het land van Arkel (1263-1650)', *OV* 39 (1984) 196-223, 275-300.
Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk, 1281-1650', *OV* 39 (1984) 545-571.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Altena, 1232-1650', *OV* 40 (1985) 175-213.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Teilingen 1258-1650', *OV* 40 (1985) 651-659, 685-725.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Velsen, afkomstig van de Heren van Waterland, 1248-1650', *OV* 41 (1986) 189-211.
Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Voorburg 1274-1650', *OV* 41 (1986) 349-368.
Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in de Krimpenerwaard, 1220-1650', *OV* 42 (1987) 324-346.
Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemergevolg, 1267-1650', *OV* 42 (1987) 520-534.

Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland, 1222-1650', *OV* 42 (1987) 546-560, 690-721; *OV* 43 (1988) 331-347; *OV* 44 (1989) 353-382, 473-478; *OV* 45 (1990) 103-182.
Kort, J.C., 'De leenhoven van de heren van Vianen', *OV* 43 (1988) 24-30, 269-330.
Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in Kennemerland 1203-1650', *OV* 44 (1989) 58-94.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Amstel 1236-1650', *OV* 44 (1989) 115-125, 266-278.
Kort, J.C., 'Cartularium van Gerard van Rhenoy, heer van Spijk, betreffende Asperen en omgeving, 1442-1562', *OV* 46 (1991) 265-277.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede De Ham, 1351-1662', *OV* 47 (1992) 282-313.
Kort, J.C., 'Repertorium op de grafelijke lenen in het land van Woerden en van de hofstede Woerden, 1281-1650', *OV* 48 (1993) 140-171, 204.
Kort, J.C., 'Lenen van Arnout Spiering van Well, 1450-1649', *OV* 48 (1993) 222-239.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de abdij Rijnsburg 1227-1649', *OV* 48 (1993) 338-355.
Kühler, W.J., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* (Haarlem 1961).
Laan, P.H.J. van der, 'De regering van Amsterdam in de zestiende eeuw' in: M. de Roever en B. Bakker ed., *Woelige tijden. Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm* (Amsterdam 1986) 9-30.
Lameere, M.J. e.a. ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas deuxième série 1506-1700* 7 vols. (Brussel 1893-1957).
Lanz, K., *Correspondenz des Kaiser Karls V, aus dem Königlichen Archiv und der Bibilotheque de Bourgogne zu Brüssel* 3 vols. (Leipzig 1844-1846).
Lauwerys, J., 'Lalaing, Antoon van, heer van Montigny, graaf van Hoogstraten, ambtenaar en diplomaat, mecenas' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* I (Brussel 1964) 653-660.
Leemans, W.F., 'De Schotse officierenfamilie Halkett. Een bijdrage tot de kennis van de plaats van de officieren in het maatschappelijk bestel der Republiek', *NL* 77 (1960) 377-378.
Leeuwen, S. van, *Batavia illustrata...* (Den Haag 1685).
Le Glay, A.J.G., *Correspondance de l'Empereur Maximilien Ier et de Marguerite d'Autriche*, 2 vols. (Parijs 1839).
Leverland, B.N., *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000).
Lewis, P.S., 'The problems of prosopography in later medieval France' in: F. Autrand ed., *Prosopographie et genèse de l'état moderne* (Parijs 1986) 281-288.
Maarschalkerweerd, P.H., 'De overdracht van het wereldlijk gezag' in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Van 1528 tot 1780* (Utrecht 1997) 33-46.
Man, J.P. de, 'Eenige genealogische en heraldische Aanteekeningen betreffende de familie van Berendrecht', *NL* 33 (1915) 98-108.
Man, J.P. de, 'Bloempjes uit den Hof van Holland. De zegepraal van het recht of de geschiedenis der beide Magdalena's', *NL* 58 (1940) 351-354.
Man, J.P. de, 'Van Uytwyck (korte mededelingen)', *NL* 59 (1941) 242.
Man, J.P. de, 'Sprokkels uit de registers van de Rekenkamer van Holland', *JCBG* 1 (1947) 105-112.
Marnef, G., *Antwerp in the age of Reformation. Underground Protestantism in a commercial Metropolis* 1550-1577 (Baltimore en Londen 1996).
Margry, P.J. e.a., *Van Camere van der Rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989).
Marsilje, J.W., 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw' in: D.E.H. de Boer en J. Marsilje eds., *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 182-198.

Marsilje, J.W., 'Ordeverstoring en partijstrijd in laat-middeleeuws Holland' in: idem e.a. ed., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 34-61.
Marsilje, J.W. ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel I. Leiden tot 1574* (Leiden 2002).
Martens van Sevenhoven, A.H., *Het archief van de Geldersche rekenkamer, (1559-1795), en van de commissarissen belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559* 2 dl. (Den Haag 1925).
Meilink, P.A., 'Rapporten en betoogen noopens het congiegeld op granen, 1530-1541', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap te Utrecht* 44 (1923) 1-124.
Meilink, P.A., 'Remonstratie van het Hof van Holland en de Rekenkamer nopens de Administratie van de Ontvanger-Generaal A. Coebel en de Staten van Holland', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 45 (1924) 157-183.
Meilink, P.A., *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572. Bewerkt door H.J.Ph.G. Kaajan* (Den Haag 1993).
Melchior, S.W., 'Korte historie van Hoevelaken en het huis Weldam', *De Navorscher* 93 (1952) 155-165.
Mellink, A.F. ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (Leiden 1975-1988).
Mellink, A.F., *Amsterdam en de Wederdopers in de Zestiende Eeuw* (Nijmegen 1978).
Mellink, A.F., 'Pre-reformatie en vroege reformatie, 1517-1568', *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* VI (Haarlem 1979) 146-165.
Mellink, A.F., *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden* (Leeuwarden 1981).
Mensonides, H.M., 'De Haagse kohieren van de vrijwillige bijdrage tot het ontzet van Antwerpen in 1585', *JDH* (1955) 107-162.
Merlo, J.J., *Die familie Hackeney zu Köln, ihr Rittersitz und ihre Kunstliebe* (Keulen 1863).
Merula, P., *Kort ende getrou verhael van alle 't gene den tijdt van vier jaeren ende meer bitterlick deur de kettermeesters gehandelt is tegens Angelum Merulam, in zijn leven pastoor van de Edele Heere van Cruninghen, Heenvliet, Haserswoude etc.* (vertaald door W. Merula) (Leiden 1604).
Mijs, U.J., 'Familie-Aanteekeningen van Blyenburch', *NL* 47 (1929) 332-338.
Moerman, J.J., 'De brandschatting van den Haag door Jonker Frans van Brederode (7 maart 1489)', *JDH* (1940) 29-35.
Molas Ribalta, P., 'The impact of central institutions' in: W. Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 19-39.
Moll, W., *Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs 1530-1557* (Amsterdam 1851).
Moolenbroek, J. van, 'Wessel Gansfort en de inquisitie', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 16 (2002) 2-9.
Moor, G. de, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', *JCBG* 45 (1991) 41-98.
Moor, G. de, 'Magister Jacob Ruysch. De Haagse mini-Granvelle (ca. 1440-1519)'in: F.A. van Lieburg e.a. ed., *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994) 83-106.
Moor, G. de, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994).
Moor, G. de, 'Hendrika 'Oude'-Jansdr. Oem van Wijngaarden, religieuze in Koningsveld', *OV* 50 (1995) 479-490.
Moorman van Kappen, O., *Het rechtshistorisch karakter van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen. Een terugblik na vijfhonderd jaar* (Utrecht 1992).

Morren, Th., 'Eenige Haagsche doctoren, chirurgijns en apothekers in de 16e eeuw', *JDH* (1901) 229-265.
Mulder, A., 'De kloosterkerk te 's-Gravenhage', *JDH* (1907) 359-439.
Niekerken, G. van, 'Dirk Godschalksz., rentmeester van Noord-Holland', *OV* 40 (1985) 413-418.
Niekerken, G. van, 'Het voorgeslacht van mr. Vranc Booth', *NL* 102 (1985) 7-22.
Niekerken, G. van, 'Willem Goudt en zijn familie', *NL* 121 (2004) 380-395.
Nierop, H.F K. van, 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 651-676.
Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984).
Nierop, H.F.K. van, 'Adellijke bastaarden in de zestiende eeuw' in: S. Groeneveld e.a. ed.: *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam en Dieren 1985) 11-22.
Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1990).
Nierop, H. van, 'De eenheid verbroken' in: M. Carasso-Kok ed., *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam 2004) 313-364.
Noflatscher, H., *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480-1530* (Mainz 1999).
Noordegraaf, L. en J.T. Schoenmakers, *Daglonen in Holland, 1450-1600* (Amsterdam 1984).
Noordegraaf, L., *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985).
Oosterbosch, M., 'Vroege procedureregelingen voor de Raad van Brabant (15de eeuw)' in: F. Vanhemelryck ed., *Recht ende Justicie* (Brussel 1997) 115-137.
Orlers, J., *Beschrijving der stad Leyden* (Leiden en Amsterdam 1781).
Oversteegen, T., 'Hoeken aan de macht tijdens stadhouder Willem van Lalaing 1440-1445' in: J. W. Marsilje e.a. ed., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 106-121.
Pabon, N.J., *De Hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561* ('s-Gravenhage 1937).
Paravicini, W., 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', *Francia* 5 (1977) 127-183.
Paravicini, W. ed., *Invitations au marriage. Pratique sociale, abus de pouvoir, intérêt de l'État à la cour des ducs de Bourgogne 1399-1489* (Stuttgart 2001).
Pas, W. van de, 'Rekenkamer van Holland (1447-1585)' in: *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* II (Brussel 1994) 633-646.
Pas, W. van de, 'Rekenkamer van Gelre (1559-1578, 1580-1681)' in: *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* II (Brussel 1994) 647-658.
Pelinck, 'Drie Hollandse memorietafels uit de 16e eeuw en hun stichters (Boshuysen, Berendrecht en Booth)' *JCBG* 13 (1959) 99-104.
Penninck, J., 'Genealogie- de Veer', *De Navorscher* 64 (1915) 256-261.
Peteghem, P. van, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555)* (Nijmegen 1990).
Pettegree, A., 'Adriaan van Haemstede: the heretic as historian' in: B. Gordon ed., *Protestant history and identity in sixteenth-century Europe, vol. 2: the later Reformation* (Aldershot en Brookfield 1996) 59-76.
Plomp, N., 'Legitimaties in de Noordelijke Nederlanden in de Bourgondische en Habsburgse tijd', *JCBG* 41 (1987) 81-136.
Polvliet, F. *Genealogie van het oud-adelijk geslacht van der Does* (Den Haag 1892).

Post, D., Inventaris van het familiearchief Snouckaert van Schauburg (typoscript Den Haag 1986).
Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ±1500 tot ±1580* (Utrecht 1954).
Postma, C., *Het hoogheemraadschap van Delfland 1289-1589* (Hilversum 1989).
Postma, F., *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (proefschrift Groningen, Zutphen 1983).
Postma, F., *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle* (1549-1564) (Zutphen 2000).
Postma, F., 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande (1541-1557)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 1-27.
Prevenier, W., 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 87 (1972) 44-59.
Prins, E.C.M., 'De grafzerken uit de voormalige Hofkapel te 's-Gravenhage', *NL* 77 (1960) 453-463.
Prins, I., *Het Faillissement der Hollandsche Steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494, uit de wordingsgeschiedenis van den Nederlandschen Staat toegelicht door Mr. Izak Prins, advocaat en procureur* (Amsterdam 1922).
Put, E., *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1. Archief van de griffies* (Brussel 1995).
Raa, C.M.G. ten, 'Nicolai (Grudius), Nicolaus (Nicolas), jurist en dichter' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* VII (Brussel 1977) 662-670.
Raa, C.M.G. ten, 'De familie Everaerts en Mechelen. Aantekeningen bij de historie van een 16de-eeuws herenhuis', *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 90, 2e deel (1986) 7-15.
Raa, Ch.M.G., 'Lysbeth van Blayele alias Elisabeth du Blioul' in: J.M.I. Koster-Van Dijk en A. Wijffels ed., *Miscellanea Forensia Historica: ter gelegenheid van het afscheid van prof.mr. J.Th. de Smidt* (Amsterdam 1988) 239-249.
Reinhard, W., 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten' in: A. Maçzak en E. Müller-Luckner ed., *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 47-62.
Reinhard, W., 'Power elites and the growth of state power' in: idem ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996)1-18.
Rhee, C.H. van, *Litigation and legislation. Civil procedure at first instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)* (Brussel 1997).
Rheineck Leyssius van, Th., 'Adeldom van Zeeuwsche leenmannen', *NL* 52 (1934) 36-39.
Ridder-Symoens, H. de, C.M. Ridderikhoff en D. Illmer, *Premier Livre des Procurateurs de la nation germanique de l'ancienne Université d'Orléans 1444-1546. 2e partie: Biographies des Etudiants, vol. I en II, 1444-1546* (Leiden 1978).
Ridder-Symoens, H. de, 'Universiteitsgeschiedenis als bron voor sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 10 (1978) 87-116.
Ridder-Symoens, H. de, 'Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?', *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980) 410-432.
Ridder-Symoens, H. de, 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant, 1430-1600' in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 257-301.
Ridder-Symoens, H. de, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 45 (1991) 95-117.

Ridder-Symoens H. de, ed., *A history of the university in Europe.* vol I. *Universities in the Middle Ages* (Cambridge 1992).
Ridder-Symoens, H. de, 'Studenten uit het bisdom Utrecht aan de rechtenuniversiteit van Orléans 1444-1546. Een overzicht' in: M. Bruggeman e.a. ed., *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 70-96.
Ridder-Symoens, H. de, 'Training and professionalisation' in: W. Reinhard ed., *Power elites and state building* (Oxford 1996) 149-172.
Ridder-Symoens, H. de, 'Jan van Rompaey, Max Weber en Bourgondische ambtenaren' in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppens ed., *Een rijk gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. Mr. P. L. Nève* (Nijmegen 1998) 323-339.
Riemer, J. de, *Beschryving van 's-Gravenhage* 3dl. (Delft 1730-1739).
Rodenberg, J., *Een heer van stand. Frank van Borsselen en de rol van zijn hovelingen en ambtenaren in zijn profilering als bovengewestelijk edelman in het Bourgondische landencomplex (1436-1470)* (doctoraalscriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Leiden 2006).
Rodríguez-Salgado, M.J., *The Changing Face of Empire: Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551-1559* (Cambridge 1988).
Rollin-Couquerque, L.M., 'Klachten van bewoners van het Haagsche Binnen- en Buitenhof', *JDH* (1900) 77-94.
Rollin-Couquerque, L.M. en A. Meerkamp van Embden, 'Goudse Vroedschapsresoluties betreffende Dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 37 (1916) 61-181 (1501-1524); 38 (1917) 98-357 (1525-1560); 39 (1918) 306-407 (1562-1572).
Rompaey, J. van, *De Grote Raad van de hertogen van Boergondie en het parlement van Mechelen* (Brussel 1973).
Rooijen, F.J. van, '16de-eeuwse overlijdensdata van inwoners van 's-Gravenhage', *OV* 43 (1988) 231-233.
Rosenfeld, P., *The Provincial Governors from the Minority of Charles V to the Revolt* (Michigan 1983, xerografische uitgave van het gelijknamige proefschrift uit 1959).
Samaran, C. en A.A. van Moé, *Auctarium chartularii universitatis Parisiensis* III. *Liber procuratorum nationis Anglicanae (*Alemanniae*) in universitate Parisiensi* (Parijs 1935).
Sandberg, G.F., *Inventaris van de archieven van de Rekenkamer van Zeeland deel II. De archieven gedeponeerd bij het archief van de Rekenkamer 1189-c. 1825* (1973).
Schelhaas, T.N., '"Gequalificeert als edelman te mogen jagen". Een bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht Aleman(s) alias de Moor, middels bastaardij gesproten uit het Hollands-Henegouwse huis', *JCBG* 34 (1980) 48-78.
Schepper, H. de, 'Vorstelijke ambtenarij en bureaukratisering in regering en gewesten van 's Konings Nederlanden, 16de-17de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 90 (1977) 358-377.
Schillings, A., *Matricule de l'université de Louvain* vol. 3 (Brussel 1958-1962).
Schutte, O., 'Zegers van Ydeghem gezegd van Wassenhoven (vragen en antwoorden)', *NL* 88 (1971) 60-64.
Sernee, J.M. en S.W.A. Drossaers, *De archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland* (Den Haag 1920).
Shakespeare, W., *The Merchant of Venice. Edited by W. Moelwyn Merchant* (Aylesbury 1977).
Sicking, L., *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden (1488-1558)* (Amsterdam 1998).
Sicking, L. en R. Fagel, 'In the wake of Columbus: The First Expedition Attempted from the Netherlands to the New World (1517-1527)', *Terrae Incognitae* 34 (2002) 34-45.
Sloet, J.J.S. Baron, 'De testamenten van Anthoine de Lalaing en Elisabeth van Culenborch', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 9 (1906) 215-266.

Sluys, W. van der, 'Verhaal van den Jonker Fransenoorlog' in: J.H.W Unger en W. Bezemer ed., *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland* (Rotterdam 1895) 52-173.
Smallegange, M., *Nieuwe cronyk van Zeeland* (Middelburg 1696; facsimile-uitgave 1976).
Smidt, J.Th., e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen* I-VI (Brussel 1966-1988).
Smissaert, P., 'Het geslacht van der Meer, ook van der Meer van Berendrecht', *De Navorscher* 47 (1897) 467-500.
Smit J., 'De omzetting van het Hof van Holland in 1572', *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 6e reeks tweede deel (1925) 179-223.
Smit, J., 'Het Geldersche gevaar tijdens de regeering van Karel V', *JDH* (1925-1927) 94-186.
Smit, J., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de in 1572 uitgeweken regeeringscolleges en de restitutie van hun archieven', *Nederlandsch Archievenblad* 35 (1927-1928) 31-48, 173-194.
Smit, J.G., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven 1995).
Smit, H. en F. van Kan, 'Politiek en bestuur: graaf, hof en dorp' in: J.G. Smit ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) 88-150.
Smit, J.G. e.a. ed., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, III-VI (1477-1515) (Den Haag 1998-2007).
Smit, J.P.W.A., 'Van Sainc Jur', *NL* 70 (1953) 290-296.
Smithuis, J. en J. Staüdt, 'Ter bevordering van justitie. De hervorming van de rechtsvertegenwoordiging bij de Raad van Holland, 1462-1464' in: R. Huijbrecht ed., *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Den Haag 1997) 69-85.
Smolderen, L., 'Jean Second médailleur', *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 90, 2e deel (1986) 61-86.
Snouckaert,W. (Guilielmus Zenocarus à Scauwenburgo), *De republica vita, moribus, gestis, fama, religione, santitate, Imperatoris Caesaris Augusti Quinti Caroli Maximi Monarche* (Gent 1560, met een inleiding van A.C. Snouckaert van Schauburg 1855. ASS inv. nr. 109).
Spiegel, R.A. van der, 'Lijfrenten Den Haag 1552-1565', *NL* 116 (1999) 452-468.
Spruyt, B.J., *Cornelius Henrici Hoen (Honius) and His Epistle on the Eucharist [1525]. Medieval Heresy, Erasmian Humanism, and Reform in the Early Sixteenth-Century Low Countries* (Houten 1996).
Stal, C.J.J., 'Van stinkput tot stokerij. Uit de geschiedenis van de huizen in de Oude Molstraat 20, 22, 24, 30, 32, 40', *JDH* (1981) 37-81.
Stal, K., *Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief* (Den Haag 1998).
Stal, K. en V. Kersing, 'Ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen' in: J.G. Smit ed., *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004).
Steensel, A. van, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem gedurende de Bourgondische en Habsburgse periode', *Holland* 37 (2005) 1-22.
Steensel, A. van, *Dienaars van de stad. Het ambtelijke personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572* (doctoraalscriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Leiden 2005).
Steensel, A. van, 'De middeleeuwse stadspensionarissen van Haarlem en Leiden, circa 1447-1572', *Holland* 38 (2006) 76-96.
Steensel, A. van, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 191-252.
Stein, R., 'Burgundian bureaucracy as a model for the Low Countries? The chambres des

comptes and the creation of an administrative unity' in: idem ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2001) 3-25.
Stein, R., 'De Staten en de ontwikkeling van de Raad van Holland' in: R. Huijbrecht ed., *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Den Haag 1997) 18-28.
Stoppelaer, J.H., *Inventaris van het Oud Archief der stad Middelburg* (Middelburg 1883).
Strubbe, E.I., 'Een "Tsamensprekinge" over Hollands leenrecht van omstreeks 1566' in: idem, *De luister van ons oude recht. Verzamelde rechtshistorische studies* (Brussel 1973).
Struick, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Arnhem 1960).
Taal, G., 'Het graafschap Zeeland en zijn verhouding tot Holland in de landsheerlijke tijd', *Archief vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (1965) 51-96.
Tervoort, A.L., *The* Iter Italicum *and the Northern Netherlands. Dutch students at Italian Universities and their role in the Netherlands' society (1426-1575)* (Proefschrift 2000. Department of History & Civilisation. European University Institute).
Tervoort, A.L., *The* Iter Italicum *and the Northern Netherlands. Dutch students at Italian Universities and their role in the Netherlands' society (1426-1575). Biographies of students* (Brill Academic Publishers 2005).
Theissen, J., *Centraal Gezag en Friesche Vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907).
Theissen, J.S., *De Regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1922).
Thierry de Bye Dólleman, M., 'Het geslacht van Berckenrode', *JCBG* 12 (1958) 81-132.
Thierry de Bye Dólleman, M. en O. Schutte, 'Het Haarlemse geslacht Van der Laen', *NL* 86 (1969) 311-365.
Tielhof, M. van, *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Proefschrift Leiden 1995).
Tilmans, K., *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988).
Tracy, J.D., *The politics of Erasmus. A pacifist intellectual and his political milieu* (Toronto, Buffalo en Londen 1978).
Tracy, J.D., 'Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary: Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the enforcement of Charles V's Placards', *Archiv für Reformationsgeschichte* 73 (1982) 284-307.
Tracy, J.D., 'Habsburg grain policy and Amsterdam politics: The career of Sherrif Willem Dirkszoon Baerdes, 1542-1566', *Sixteenth century journal*, 14/3 (1983) 293-319.
Tracy, J.D. ed., 'The taxation system of the county of Holland during the reigns of Charles V and Philip II, 1519-1566', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 48 (1985) 71-117.
Tracy, J.D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the county of Holland 1515-1565* (Berkely etc. 1985).
Tracy, J.D., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body-politic* (Berkely etc.1990).
Tracy, J.D., 'Elements of anticlerical sentiment in the province of Holland under Charles V' in: P.A. Dykema en H.A. Oberma ed., *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe* (Leiden, New York en Keulen 1993) 257-269.
Uytven, R. van, 'Vorst, adel en steden. Een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 93-122.
Uytven, R. van, 'Crisis als cesuur', in: Blok, D.P. e. a. ed., *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden* V, 420-435 (Haarlem 1980).
Valk, A.J. van der, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Monster (1242-1647)', *OV* 38 (1983) 565-585.
Valvekens, P.E. (en O. Praem), *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw* (Brussel en Amsterdam 1949).

Vandermeersch, P., 'Een uitzonderlijk egodocument: Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies' in: *Liber Amicorum Achiel de Vos* (Evergem 1989) 219-228.
Varenbergh, E., 'Le portrait de Jacques de Thiennes', *Messager des sciences historiques* (1885) 1-26.
Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1983).
Verhofstad, K.J.W., *De Regering der Nederlanden in de Jaren 1555-1559* (Nijmegen 1937).
Vermij, R., ''s Konings Stadhouder in Holland (1559-1567), Oranjes Trouw aan Philips II', *Utrechtse Historische Cahiers* 2/3 (1984) 37-63.
Vermij, R.H., *Gewestelijke regering onder Philips II: Willem van Oranje als stadhouder van Holland 1559-1567* (doctoraalscriptie Utrecht 1984).
Vermij, R.H., 'De staten van Holland en de adel in de periode voor de Opstand', *Holland* 18 (1986) 215-225.
Vermij, R.H., 'De aanval op de positie van Gerrit van Assendelft', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 108 (1993) 213-228.
Versyde, J.D., 'Aantekeningen van een regent en memorie over het oproer in 1558' in: J.H.W Unger en W. Bezemer ed., *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland* (Rotterdam 1895) 219-226.
Verwijs, E., J. Verdam e.a., *Middelnederlandsch woordenboek* I-XI (Den Haag 1885-1952).
Vocht, H. de, *Literae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium, 1522-1528: a collection of original letters edited from the manuscripts and illustrated with notes and commentaries by Henry de Vocht* (Leuven 1928).
Vocht, H. de, *Monumenta Humanistica Lovaniensia: Texts and Studies about Louvain Humanists in the First Half of the Sixteenth Century* (Leuven 1934).
Vocht, H. de, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517-1550*, IV vols. (Leuven 1951-1955).
Vries, O., 'It kânselarijpersoniel fan it Hof fan Fryslân yn de Habsburschke tiid', *It Beaken* 50 (1988) 61-76.
Vries, O., 'Tussen Holland en Friesland. Loopbaan en invloed van de zestiende-eeuwse landsheerlijke ambtenaar Gerrit van Loo' in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops ed., *Nederland en het noorden. Opstellen aangeboden aan prof. dr. M.G. Buist* (Assen en Maastricht 1991) 1-18.
Vries, O. e.a., *De Heeren van den Raede: biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum 1999).
Vrolijk, M., 'Gratie tussen vorst en bureaucratie: het systeem van 'landwinning'' in: P. Rietbergen ed., *Bureaucraten betrapt. Historische opstellen* (Amersfoort 2001) 61-81.
Vrolijk, M., *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* (Hilversum 2004).
Waite, G., *David Joris and Dutch anabaptism 1524-1543* (Waterloo 1990).
Wal, J. de, 'Nederlanders, studenten te Heidelberg (1386-1670)', *Handelingen en mededelingen van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden (1885-1886)* 3-156.
Wall, P.H. van de, *Handvesten, privilegien, vrijheden, voorregten, octrooijen en costumen; midsgaders sententien, verbonden, overeenkomsten, en andere voornaame handelingen der stad Dordrecht: opgezogt, overgezien, met de oorsprongkelijke stukken vergeleeken, en met geschieden oudheidkundige aanmerkingen opgehelderd.* Tweede deel (vol. IV-VI) (Dordrecht 1790).
Walther, A., *Die burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karel V* (Leipzig 1909).
Walvis, J., *Beschryving der Stad Gouda* 2 delen (Gouda en Leiden 1714).
Ward, J.P., *The cities and states of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain* (proefschrift Leiden 2001).
Waterbolk, E.H. (m.m.v. Th.S.H. Bos) ed., *Vigliana. Bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen 1975).

Wedekind, W.G.Ph.E., *Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Assen 1971).
Weel, E. van, 'Manrique of Manrique de Lara (korte mededelingen)', *NL* 92 (1975) 375-381.
Weytsen, Q., *Een tractaet van Avarien* (Haarlem 1631).
Weytssen, Q., *Naauwkeurig verhaal van de aanstellinge des eerwaardigen heeren Nicolaas de Castro tot eersten bisschop van Middelburch in Zeeland in 't jaar MDLXI. Door veele oorspronglyke en onbekende stukken versterkt* (Leiden 1757).
Wijnaendts, H., 'Geslacht de Veer', *NL* 53 (1935) 344-347.
Wijsman, H.W., *Gebonden weelde. Productie van geïllustreerde handschriften en adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)* (proefschrift Leiden 2003).
Wijsman, H., 'De bibliotheek van het kasteel van Hoogstraten in 1548 en het adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden', *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* XI (2003) 77-96.
Wildeman, M.G., *Aanteekeningen uit de rentmeestersrekeningen der Groote of St. Jacobs-kerk te 's-Gravenhage (1557-1567)* (Den Haag 1896).
Wildeman, M.G., *Aanteekeningen uit de rentmeestersrekeningen der Groote of St. Jacobs-kerk te 's-Gravenhage (1573, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82 en 83)* (Den Haag 1902).
Wils, J. ed., *Matricule de l'université de Louvain* vol. 2 (Brussel 1946-1954).
Wimersma Greidanus, G.J.J. van, 'De afkomst van Croesinck en Van Teylingen met een zijstap naar Claes Corff', *NL* 100 (1983) 209-226.
Woltjer, J.J., *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).
Woltjer, J.J., 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 86 (1971) 178-199.
Woltjer, J.J., 'Een Hollands stadsbestuur in het midden van de 16e eeuw: brouwers en bestuurders te Delft' in: D.E.H. de Boer en J. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 261-279.
Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amersfoort 1994).
Woltjer, J. 'Public opinion and the persecution of heretics in the Netherlands 1550-59' in: J. Pollmann en A. Spicer ed., *Public opinion and changing identities in the Early Modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden en Boston 2007) 87-106.
Wüstenhoff, D.J.M., 'Genealogische Aanteekeningen betreffende het geslacht Pijns, Pijnssen', *De wapenheraut* 7 (1903) 430-436.
Zijlstra, S., *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum en Leeuwarden 2000).
Zijp, A., *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566* (Arnhem 1913).
Zoon, L., '"Beter gegeven dan gelaten". De fiscale belangenbehartiging van Alkmaar en Hoorn 1540-1560', *Holland* 38 (2006) 16-37.
Zuiden, D.S. van, 'De Plundering van Den Haag door de Gelderschen, 6-9 maart 1528', *JDH* (1911) 130-152.

Geraadpleegde Databanken

Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke Elites in Leiden 1420-1510* (http://www.janvanhout.nl/brand/br_frame.htm)
Van Kan, F., *Prosopografische gegevens betreffende de lokale Haagse politieke elite tot in 1572* (http://www.gemeentearchief.denhaag.nl/websitehga/haagseelite/hal_frm.htm)

Verantwoording van de illustraties

Afb. 1, 2, 15, 16 en 24	Foto auteur
Afb. 2 en 16	Copyright Algemeen Rijksarchief Brussel, Audiëntie, inv. nr. 1527, f. 87r; Audiëntie, inv. nr. 1524, f. 201v
Afb. 3-4, 7-9, 13-14, 18, 20-22, 25	Foto RKD/Iconografisch Bureau, Den Haag
Afb. 5, 6, 11	Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, inv. nr. 4442, f. 56r (inliggend); Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, inv. nr. 192, f. 105r; Archief Snouckaart van Schauburg, inv. nr. 4442, p. IX
Afb. 10, 12, 17	Foto S. Bijker
Afb. 19	Copyright IRPA-KIK, Brussel
Afb. 23	Collectie Haags Historisch Museum

Lijst met tabellen en figuren

Figuur 1.1	Instellingen in de Nederlanden en Holland 1483-1558
Tabel 1.1	De instellingen en de ambtenaren
Tabel 1.2	Aantallen raadsheren 1480-1559
Tabel 1.3	Samenstelling van de Rekenkamer 1483-1558
Tabel 2.1	Maximum jaarsalaris van de gewestelijke ambtenaren 1484-1557
Tabel 3.1	Herkomst van de ambtenaren
Tabel 3.2	Aantal uitheemse ambtenaren per ambt
Tabel 3.3	Herkomst van de Hollandse ambtenaren per plaats
Tabel 3.4	De raadsheren als rapporteur 1492-1501
Tabel 3.5	Universitaire scholing van de gewestelijke ambtenaren in Holland (1483-1558)
Tabel 3.6	Meest gefrequenteerde universiteiten door de gewestelijke ambtenaren 1483-1558
Tabel 3.7	Leeftijd bij de eerste aanstelling in een bepaald ambt in de periode 1483-1558
Tabel 3.8	Leeftijd van alle raadsheren in een bepaald jaar
Tabel 3.9	Dienstbetrekkingen van de ambtenaren vóór het aannemen van een functie in de gewestelijke instellingen 1483-1558
Tabel 3.10	De verschillende functies als eindpunt van de carrières van de ambtenaren
Tabel 3.11	Voornaamste reden tot voortijdige beëindiging van een functie
Tabel 3.12	Ambtstermijnen van de gewestelijke ambtenaren benoemd in de periode 1483-1558
Tabel 3.13	Ambtenaren bij het Hof van Holland als voorzitters van andere gewestelijke Hoven
Tabel 3.14	De landsadvocaten als gewestelijke ambtenaren
Tabel 3.15	De pensionarissen als gewestelijke ambtenaren
Tabel 3.16	Stadsadvocaten en -procureurs als gewestelijke ambtenaren
Tabel 3.17	Betrokkenheid van de gewestelijke ambtenaren bij reizen van de Staten van Holland
Tabel 4.1	Begunstigingen door de Staten van Holland
Tabel 4.2	Jaarlijkse schenkingen van de zes grote steden
Tabel 5.1	Bestemmingen van de ambtenaren ter bestrijding van ketterij 1525-1545

Tabel 5.2 De actiefste ambtenaren op het gebied van ketterbestrijding 1525-1545
Tabel 5.3 De actiefste raadsheren op het gebied van ketterbestrijding 1525-1545
Tabel 6.1.1 Mannen die zich als Kabeljauw manifesteerden in de partijstrijd vanaf 1477
Tabel 6.1.2 De connecties van de neven Jan en Filips van Wassenaar
Tabel 6.1.3 De opvolging van Kabeljauwsgezinde bezoldigde raadsheren (1483-1508)
Tabel 6.1.4 Kabeljauwsgezinde mannen als onbezoldigd raadsheer (1483-1508)
Tabel 6.2.1 De connecties van Floris van Egmond met de gewestelijke ambtenaren
Tabel 6.2.2 De banden van gewestelijke ambtenaren met Hendrik van Nassau
Figuur 6.2.1 De aanstelling van Willem Pietersz. van der Criep tot procureur
Figuur 6.2.2 De aanstelling van Dirk van Waveren tot procureur
Tabel 6.2.3 Makelaars en patroons bij de aanstelling van de procureurs-postulant
Tabel 6.3.1 Het netwerk van Thomas Beukelaar in de gewestelijke instellingen
Tabel 6.3.2 Het netwerk van Vincent Cornelisz. in de gewestelijke instellingen
Tabel 6.4.1 Familieleden van de gewestelijke ambtenaren in Holland
Tabel 6.4.2 De familieconnecties van de gewestelijke ambtenaren
Tabel 6.4.3 De familieconnecties van de rekenmeesters
Tabel 6.4.4 De familieconnecties van de onbezoldigde raadsheren
Tabel 6.4.5 De ambtenaren met meer dan vijf familieleden in de gewestelijke instellingen
Figuur 6.4.1 Familie De Jonge/Pijnsen
Figuur 6.4.2 Familie Vincent Cornelisz./Stalpaert
Figuur 6.4.3 Familie Van Dam
Figuur 6.4.4 Familie Nicolai
Tabel 6.5 Het Hof van Holland 29-10-1554
Figuur 6.5 Het netwerk Van Assendelft/Suys

Register

Abbenbroek, Gerrit van 60, 105, 120, 139, 175-177, 192, 268-269, bijlage 2-4
Adriaansz., Everaert 307
Advocaat(-postulant) 33, 46, 50, 109, 113, 117, 126, 136-137, 149, 153-154, 156, 168, 172-175, 225-226, 259, 275, 283, 292, 315, 318, 333-334
Advocaat-fiscaal passim, met name 68-72
Aelman, Jan 144
Alkemade, Frans van 202
Alkemade, Margaretha van 266
Alkemade, Margriet van 266
Alkemade, Willem van, zie: Coulster, Willem van
Alkmaar 134, 184, 203-205, 245
Alkmaar, Cornelis van 112, 149
Alkmaar, Willem (Willemsz.) van 62, 80, 95, 97, 158, 171, 283, 305, 307, bijlage 2-4
Almonde, Jacob van 59, 98, 139, 172, 192, bijlage 2-4
Alva 344
Alveringen, Zeger van 90, 147, 152, 204, 215, 279, 281, bijlage 2-3
Amsterdam 29-30, 32-33, 53, 58, 81, 112, 134, 165, 168, 171-172, 182-183, 191, 193, 198, 203-204, 207-215, 219, 224-225, 234, 238, 240-246, 298, 313, 323, 342
Amsterdam, Frans van 287, 290
Anabaptisten 28, 52, 56, 204, 223, 236-247, 251-253, 255, 257, 339, 342
Arendsz., Albrecht 66, 69, bijlage 2-3
Assendelft (Gerritsz.), Bartout van 139, 142, 166, 168, 263-264, 267, 269-270, bijlage 2-4
Assendelft (Albrechtsz.), Bartout van 58, 82, 106, 156, 158, 335, bijlage 2-3
Assendelft, Dirk van 280
Assendelft, Floris van 278-279
Assendelft (Dirksz.), Gerrit van 25, 117, 135, 263, bijlage 2-3
Assendelft (Klaasz.), Gerrit van passim, bijlage 1-4
Assendelft, Hugo van 66, 115, 121, bijlage 2-3
Assendelft, Jan van bijlage 2-3
Assendelft, Klaas van (vader van Gerrit Klaasz. van Assendelft) 117, 270
Assendelft, Klaas van (zoon van Gerrit Klaasz. van Assendelft) 313, 315
Auditeur passim, met name 84-91
Aytta (ook: Zwichem), Viglius van 73-74, 98, 103, 132, 211, 224, 235, 299, 323, 334, bijlage 2-3
Backer, Jan de 227-235, 255
Barry, Jacob van bijlage 2-3
Beauvoir, Jan de 254, bijlage 2-3
Beauvoir, Jasper de 80, 275, 284, bijlage 2-3
Beieren, Jacoba van 37, 267
Bekesteijn, Wouter van 170
Benninck, Cornelis 214
Benninck, Jan 53, 60, 121, 209, 249, 255, 339, bijlage 2-4
Berendrecht, Klaas van 315, 324
Berendrecht, Willem van 98, 101, 115, 139, 158, 268, 302, bijlage 2-4
Berendrecht, Willem (van der Meer van) 141, 209, 284, 299, 303-304, 314, 325, bijlage 2-3
Berge, Frank van den 154-155, 158, bijlage 2-4
Bergen, Cornelis van 291
Bets, Joost 132, 171, bijlage 2-3

Beukelaar, Arend 291
Beukelaar, Juliana 291
Beukelaar, Thomas 36, 61, 64-65, 85-86, 90, 98, 106, 115, 152, 158, 199, 259, 266, 290-296, 329, bijlage 2-3
Bewaarder van de charters en registers passim, met name 72-74
Bier 207, 210, 213-215, 219, 324
Binkhorst, Johanna (Poes) van de 316
Binkhorst, Joost (Poes) van de 316
Binkhorst, Lodewijk (Poes) van de 316
Blioul, Laurens du 307
Bloys, Joost van 301, bijlage 2-4
Bokking, zie: vis
Bol, Pieter 152, 155, 259, 295, 305, 308, bijlage 2-3
Bomen 144, 218
Boot, Dominicus 134, 154, 312, 315, 324, 345, bijlage 2-4
Boot, Frank 283, 315
Borselen, Wolfert van 262-264
Boshuizen, Brunink van 74, 155, bijlage 2-3
Boshuizen, Crispijn van 282
Bossu, graaf van 247
Boter 213, 215-216, 218
Boudijnsz., Jacob 169, 171, bijlage 2-4
Boudijnsz., Jan 59, 112, 119, 129, 139, 166-168, 171-172, 192, 288, 290, bijlage 2-4
Boullin, Cornelis 85, 131, 152, 292, bijlage 2-3
Bourgondië, Maximiliaan van 25, 40-41, 43, 45, 118, 154, 188, 195, 197-199, 203, 213, 232, 244, 247-248, 312, 322, 339, bijlage 1-4
Bouvais, Jehan de 197
Boymer, Arend 82, 283-284, bijlage 2-3
Brabanders 128, 136
Brabant 22-23, 33, 46, 73, 78, 91, 103, 120, 131-133, 136, 138, 298, 336
Brederode, Jonker Frans van 269-270
Briëlis (ook: van Den Briel of van Rapenburg), Johannes (Jan) 144-145, 171, 276, 279, bijlage 2-3
Bronkhorst, Andries van 53, 61, 138, 155, 158, 205, 276, 279, 281, 301, 333, bijlage 2-4
Brunt, Reinier 70-71, 121, 147, 152, 162, 164, 169, 171, 186, 193, 204-205, 208, 229, 235, 238-239, 241-245, 249, 254, 256, 259, 276-277, 279, 281, 284, 341, bijlage 2-4
Brussel 16, 21-22, 25, 31, 40-42, 84-85, 87, 91, 100-101, 105, 121, 170, 181, 200-201, 214-216, 219, 239, 241, 251, 260, 282, 296, 316, 320-321, 336, 338
Bruxelles, Philibert de 322
Bucho (ook: Aytta), Barend 132, 159, 228-229, bijlage 2-4
Burgemeesters 20, 169, 201-202, 207-210, 212, 214, 243, 299
Bijl, Jan 269
Cabau, Jacob van 144, 294-295
Caestre, zie: Thiennes, Jacob van
Camerhouwer, Cornelis bijlage 2-3
Canoniek Recht 98, 235
Capelle, Pieter van der 129, bijlage 2-4
Carondelet, Jan 237
Casas, Bartolomé de las 212
Cassiopein, Thomas (Sanchio) 69-70, 127-128, 172, 259, bijlage 2-3
Chalon, René van 40-41, 43-44, 118-119, 149, 161, 168-169, 198, 202-205, 213, 219, 279-281, 289, 329, 332, bijlage 1-3
Chasseur, Catharina de 53, 327
Christiaan II 186
Christiaan III 186-187
Clamp, Jacob 66, 140, bijlage 2-3
Cleve, Adam van 58, 137, bijlage 2-3
Cocq, Boudewijn le 251
Coebel, Aart 220, 314-315, 319, 323, 326, 328
Coebel, Filips 315
Coebel, François 47, 62, 101, 107, 166-168, 283, 317, bijlage 2-4
Coebel, Nicolaas 282
Collaterale Raden 18, 20, 22, 51
Colijn, Pieter 191
Commissaris van de rekenkamer 90
Controleur 24
Coppier, Jacob 38
Corf, Klaas 303-304
Cornelisz., Vincent 13-14, 28, 30, 36, 38, 73-74, 85-86, 90, 97, 111-112, 119-121, 123, 143-144, 158, 162-163, 165, 174, 186, 192-196, 199-200, 204-205, 213-214, 217-218, 220, 241, 246, 259, 282, 284, 290, 292-296, 298, 302, 304-305, 307-308, 315, 329-330, 334, 338, 340-341, bijlage 1-3
Costumier recht, zie: gewoonterecht
Coulster, Abel van 57, 59, 106-107, 153, 155, 157-158, 196, 206, 215, 218, 229, 239,

249-253, 255-256, 266, 269, 286, 288-290, 306, 313-314, 317, 326, 339, bijlage 2-4
Coulster, Floris van 206, 266, 291
Coulster, Willem van 296
Criep, Willem Pieterz. van der 282, 287, 290
Croy, Adriaan van 123
Croy, Filips van 123
Cruesinck, Cornelis 177
Cruesinck, Frans 89, 128, 158, bijlage 2-3
Cruesinck, Jacob 128, bijlage 2-3
Culemborch, Jan van 296
Dam, Adriaan van 87, 172, 276-277, 279, 288, 290, bijlage 2-3
Dam, Anna van 305
Dam, Floris van 305-306
Dam (Jan Hugenz.), Floris van 305-306
Dam, Frank van 249, 305-306
Dam, Jan van 58, 71, 75, 77, 79-80, 83, 140, 151-152, 156, 196, 249, 254-255, 284, 305-306, 308, 312, 319, 322, 326, bijlage 2-3
Dam, Jan Huge van 304, 306
Dam, Jolenta van 305-306
Dam (Klaasz.), Joost van 305-306, 345
Dam (Florisz.), Joost van 306
Dam, Joost van (bode van Den Haag) 306
Dam, Klaas van 58, 81-82, 158, 229, 242, 249, 254, 275, 284, 305, 308, bijlage 2-3
Dam (Pietersz.), Klaas van 304
Dam, Marie van 305
Dam, Willem van 82, 106-107, 284, 305-306, 308, bijlage 2-3
Dam (Klaasz.), Willem van 82, 254, 284, 305, 308, 319, bijlage 2-3
Dammasz., Vincent 73-74, 90, 97-98, 103, 112, 144, 259, 294-295, 298-299, 304-305, 308, bijlage 2-3
Daniëlsz., Jan 284, bijlage 2-3
Dekema, Pieter van 210
Delft 29-30, 53, 58, 69-70, 77, 113, 134, 165, 168, 170-171, 176, 183, 198, 203, 207-209, 211, 215, 219-220, 224-225, 234-235, 243-245, 251, 254, 291, 323
Den Briel 60-61, 131-132, 155, 172, 205
Denemarken 83, 186
Den Haag passim
Does, Arend van der 65
Does, Reyer van der 90, bijlage 2-3
Doncelaar, Jan van 288, 290
Dongen, Roelof van 282
Don Juan 132
Dordrecht 29, 52, 60, 69, 105, 134, 165, 167-168, 170-172, 175, 183-184, 198, 203, 206-207, 211-212, 215-216, 219, 224, 235, 263, 265-266, 275, 277, 323, 326, 342
Dorp, Cornelis van 120, 176-177, 265, 268-269, bijlage 2-3
Dorp, Jeronimus van 282
Drenckwaert, Boudewijn 207
Droogendijk, Dammas van 144, 154, 298-299, 304-305, 312, 314-315, 324, 326, bijlage 2-3
Duitsland/Duitse Rijk 16, 22, 131, 138, 142, 297
Duiven 213
Duivenvoorde, Arend van 263-266
Duivenvoorde, Arnoldina 266
Duivenvoorde, Jan van 52, 57-59, 98, 106-107, 135, 139, 153, 155, 157, 178, 185, 208, 212, 215, 228-229, 234, 236, 239, 255-256, 264-265, 268-269, 285-286, 296, 314, 339, bijlage 2-4
Duivenvoorde, Maria van 266
Dullekem, Tielman van 65, 87, 103, 151, 158, 174, 279-280, 292, bijlage 2-3
Duyn, Jacob van der 177
Dijk, Antonis van 305
Eerste raad(sheer), zie: president
Eemden, Maarten van 245
Egmond (ook: IJsselstein; graaf van Buren), Floris van 41-43, 101, 107, 123, 145, 166-167, 173, 189, 191-192, 198-199, 213, 235, 265, 271, 273-279, 281, 284, 327, 329, 337-338, bijlage 1-3
Egmond, Frederik van 277
Egmond, Jan van 25, 35, 41-43, 45, 60, 88, 96, 107, 114, 118, 154, 158, 166, 174, 176-177, 189, 197, 199-200, 258-275, 278, 286-290, 309, 327, 329, 332, 337-338, bijlage 1-4
Egmond, Maximiliaan van 145, 276
Egmond, Willem van 265
Enqueste, zie 'informacie'
Erasmus 17, 251, 253
Ernst (van Bassen), Bartout 79, 158, 345, bijlage 2-3
Essche, Jan van 64-65, bijlage 2-4
Essche, Klaas van 87, 90, 97, 152, 158, bijlage 2-3
Everaerts, Nicolaas 31, 46, 54-55, 62, 98-99,

119, 129, 131, 145, 158, 167, 193, 199, 204, 218, 235, 274, 282-284, 287-290, 296, 307, 311, 317, 327, 332, 338, bijlage 1-4
Eversdijk, Jan (Michielsz.) van 81, bijlage 2-3
Eynde, Hugo van 168
Filips II 20, 22, 25, 41, 62, 77, 79, 117, 132, 198, 247-248, 256, 259, 316, 341-345, bijlage 1
Filips de Goede 37, 84, 118-119, 138, 201, 267
Filips de Schone 15-16, 20, 22, 60, 64, 76, 88-90, 96, 105-107, 115, 117, 123, 130, 269, 337, bijlage 1
Frankrijk 16, 60, 124, 208, 252, 310, 319
Frans I 234
Friesland 16, 43, 90, 101, 131-133, 142, 159-161, 164-165, 200, 210-211, 236, 238, 259, 275-276, 283, 293, 336, 342
Gansfort, Wessel 222-223
Geel, Alexius van, zie: Harderwijck, Alexius
Geertruidenberg 105, 183, 192, 226, 291
Geheime Raad 20, 22, 46, 74, 163, 211, 214, 237, 251, 281, 299, 315, 323-324
Geldersen 42, 52, 70, 109, 136, 161, 190
Geldorp, Hendrik van 230
Gelre 16, 23, 46, 51-52, 60, 69, 76-77, 91-92, 124, 131, 133, 136, 159-160, 161, 165, 187, 189, 199, 336
Gelre, Karel van 42, 52, 81, 185
Gewoonterecht 136
Glarges, Claude de 345
Gnapheus 226, 228-229, 233, 236, 255
Godschalksz., Dirk 60
Goes, Aart van der 32, 129, 167-170, 200, 282, 317
Goes, Adriaan van der 32, 168-169
Goes, Willem van der 87-90, bijlage 2-3
Gorinchem 69, 85, 134, 171, 226, 266
Gouda 29, 32, 73-74, 134, 165, 168-169, 171-172, 184, 193, 202-203, 207-208, 212-213, 215-216, 218-219, 224, 226, 246, 263-264, 278
Goudt, Jacob 115
Goudt, Willem 85, 100, 192-193, 218, 252, 259, 303, bijlage 2-3
Grammaye, Jacob 326
Granvelle, zie: Perrenot, Nicolaas
Gratuiteyt 195-201, 210-211, 216-220
Grenier, Karel 66, 68-70, 98, 140, 156, 158, 172-173, bijlage 2-3
Griffier passim, met name 75-80
Groot, Hugo de 171-172, 301, bijlage 2-3
Groot Privilege 61, 75-76, 95, 117, 128, 130, 133, 136, 170, 179, 181, 220, 333, 336
Grote Raad van Mechelen 15, 20, 30, 33, 48, 50, 58, 68-69, 83-84, 97-98, 101, 116, 155, 164, 186, 193, 214, 217-218, 220, 226, 228, 234, 249, 251, 274-276, 282, 294, 307, 310, 317, 319, 321
Grudius, zie: Nicolai, Nicolaas
Guicciardini 23, 32, 314-315
Haagse Rekenkamer passim, met name 84-91
Haarlem 29, 32, 43, 53, 81, 120, 134, 145, 165, 168-171, 177, 184, 189, 197, 202-204, 207, 211-213, 215, 218-219, 224-226, 240, 242, 245, 247, 253, 286
Haarlem, Jan van bijlage 2-4
Haarlem, Jan Matthijsz. van 238
Hackenay (Hakkeneye), Nicasius (van) 6, 107, 158, bijlage 2-3
Haemstede, Adriaan van 233
Hanneman, Jan 85
Hanneman, Pieter 90
Harderwijck, Alexius 210
Hargem, Splinter van 315
Haring, zie: vis
Heer Herman 251
Hendriksz., Cornelis 226, 301, bijlage 2-3
Hendriksz. (van Schoonhoven), Jan 66, 97, 159, 246, 254, 274-275, 287, 307-308, bijlage 2-3
Hendriksz., Klaas 115, bijlage 2-3
Herdinck, Lenaert 197
Heuyter, Jan de 291
Hoekse en Kabeljauwse twisten 106, 252, 259-264, 329
Hoen, Cornelis 225-226, 230, 234
Hoenderen 213
Hoffman, Melchior 237
Hof van Holland passim
Hof van Friesland 18, 51, 116, 136, 142, 159-161, 164-165
Hof van Utrecht 47, 95, 116, 160, 162-165, 236, 286, 296, 315, 317
Hogelande, Jasper (Lievenz.) van 38, 47, 100-101, 129, 145, 161-165, 171, 215, 236,

255-256, 287, 290, 295-296, 315, bijlage 2-4
Hogestein, Adriaan van 129, 139, bijlage 2-4
Hollanders 21, 178, 180, 183, 185, 188-192, 194, 197-198, 210, 224, 227, 260, 328-329, 336
Hoogstraten, zie: Lalaing, Anton van
Hop, zie: bier
Houff, Adriaan van der 345
Hubrechtsz., Jan 191
Hugenz., Lieven (zie ook: Hogelande, Jasper Lievenz. van) 145
Hulst, Frans van der 225-227
Hus, Jan 222
Informacie 46-47, 57, 63, 68, 81, 91, 111
Instructie van 1480 33, 48, 54, 60, 68, 81-82, 95
Instructie van 1510 33, 46, 48, 69, 113, 166-167, 173, 274
Instructie van 1515 33, 46, 48, 50, 69, 274, 297
Instructie van 1522 33, 46, 51, 297-298, 308
Instructie van 1531 33, 47-48, 50-51, 75, 79
Ius de non evocando, zie: privilegium
Jacobsz., Andries 31-32, 168, 189
Jonge (Reiniersz.), Cornelis de 58, 88-89, 98, 141, 152, 157, 171-172, 192, 207, 302-304, 308, bijlage 2-4
Jonge (Jacbsz.), Cornelis de 85, 141, 152, 204, 303-304, 308, 313, bijlage 2-3
Jonge, Herbert de 303-304
Jonge (Cornelisz.), Jacob de 83, 85, 87, 103, 112, 141, 152, 196, 205, 215, 259, 277, 279, 281, 303-304, 308, bijlage 2-3
Jonge, (jonge) Jacob de 83, 284, 299, 304, 308, bijlage 2-3
Jonge, Jan de 76-77, 79-80, 196, 199, 220, 259, 303-304, bijlage 2-3
Jonge, Reinier de 98, 134, 270, 289-290, 302-304, 308, bijlage 2-4
Jonge, Willem de 284, bijlage 2-3
Jonker-Fransenoorlog (1488-1490) 60, 106, 120, 269-270, 342
Jorisz., David 245, 253
Kaas 213, 215-216
Kaas- en Broodvolk, opstand van het 106, 342
Kabeljauwen 258-271, 329, 337
Kanselarij 38, 151, 153
Karel V 14, 16-17, 20, 22, 25-26, 33-34, 46, 51, 59, 62, 72, 74, 96, 106-107, 117-118, 121, 123, 129, 131, 140, 146-147, 149, 155, 159, 166, 168, 182, 185, 187-188, 193-194, 198, 201-202, 213, 223, 225, 232, 234, 240, 260, 271, 278, 284, 295, 309-310, 329, 336, 338, 341, 344, bijlage 1
Karel de Stoute 64, 84, 106, 114, 181, 261
Kats, Anton van 306, 313, bijlage 2-3
Kats, Jan van 262-264
Kats, Klaas (Lievenz.) van 120, bijlage 2-4
Kats, Lieven van 262, 264-266
Ketel, Heijman (Vincentsz.) van de 120, 144, 152, 215, 294-296, 305, 308, bijlage 2-3
Klaasz. (van Schoonhoven), Hendrik 76-77, 172, 207, 274-275, 287, 307, 329, bijlage 2-3
Kleef, Filips van 269
Konijnen 119
Koning, Thomas de 305
Kruiningen, Jan van 232, 247
Kuikens 6
Lalaing, Anton van 28-29, 31, 40-43, 45, 52, 54-56, 70, 83, 96-97, 100-101, 115, 118, 121, 123-124, 154, 159-160, 162-164, 167, 180-182, 185-186, 189-195, 197-200, 202-205, 208, 210, 212-214, 218-219, 236, 238-239, 241-242, 251-252, 272, 276, 281-286, 289, 308, 317-318, 332, 338, 342, bijlage 1-4
Lalaing, Joost van 118, 263-264
Lanchals, Pieter 290
Landsadvocaat 20, 32, 48, 80, 129, 165-171, 173, 175, 180, 186, 194, 196, 198, 200, 244, 282, 317, 320-321, 323
Lannoy, Filips de 123
Lannoy, Guillebert de 148, 211
Lauwerijns, Joost 226, 228
Leenhof 20, 38, 73, 298, 303, 309, 318
Leiden 29, 32, 53, 60, 78, 88, 101, 121, 134-135, 142, 165, 168-169, 172, 184, 197, 203, 208, 211-213, 215-217, 219, 224-226, 235, 242, 245-246, 253, 263, 283, 285, 295, 315, 324
Leiden, Jan van 244
Leuven 127, 129, 136-138, 142, 230, 251, 294, 310, 313
Loo (Albrechtsz.), Albrecht van 152, 158, 167-168, 170-171, 212, 284, bijlage 2-4
Loo (Gerritsz.), Albrecht van bijlage 2-3
Loo, Gerrit van 65, 134, 210, 234, 259, 284, bijlage 2-3

Luther 14, 17, 222-223, 225, 251
Malsen, Otto van 80, 156, 254, 259, 321, bijlage 2-3
Marck, Everhard van der 260
Margareta van Oostenrijk 16, 20, 22, 30, 41, 46, 62, 82, 90, 96-97, 100, 105, 117-118, 121, 123, 161, 183, 185, 213, 225-226, 235, 270, bijlage 1
Margareta van Parma bijlage 1
Margareta van York 285
Maria van Bourgondië 15
Maria van Hongarije 20, 22, 26, 30, 52, 82, 85, 100, 117, 119, 123, 132, 138, 183-184, 186-188, 195, 198, 204, 208, 211, 213, 230, 241-242, 246, 251, 341, 344, bijlage 1
Marius, zie: Nicolai, Adriaan
Masnuy, Jean de 282
Maximiliaan van Habsburg 15, 17, 20, 22, 30, 60, 76, 80, 96, 105-107, 109, 115, 118, 120-122, 145, 166-167, 174, 176, 195, 202, 263-264, 267-269, 337, 344, bijlage 1
Mechelen 16, 21-23, 25, 47, 78, 84-86, 88-89, 101, 106, 131-133, 169-170, 181, 194, 200, 214-216, 220, 336
Meer, Frank van der 209, 303
Merle, Engel Willemsz. de, zie: Merula, Angelus
Mersche, Jan van der 50, 105, bijlage 2-3
Merula, Angelus 49, 227-234, 339
Micault, Jean 200
Middelburg 129, 171, 207, 211, 307
Mierop, Cornelis (Vincentsz.) van 13-14, 47, 97, 142, 144, 155, 294-295, 305, 308, bijlage 2-4
Moelen, Dirk van der 300
Monnickendam 60, 81, 225, 240
Montfoort, Jan van 118
Moons, Reinier 259
Mote, Jan van der bijlage 2-3
Mouwerysz., Jacob 106-107, 153, 157, 169, 171, 207, 277, bijlage 2-4
Münster 238-244
Muylaart, Gerrit 121, 132, 159, 165, 301, bijlage 2-4
Mije (ook: Myda), Gerrit van der 38, 139, 142, 192, 212, 285, bijlage 2-4
Mijle, Arend van der 144
Naarden, Maarten van 101, 108, 159-160, 164-165, 236, 300, bijlage 2-4
Nassau, Hendrik (III) van 40-41, 107, 110, 118, 121, 123-124, 170, 189, 191-193, 197-199, 204, 212-213, 270-271, 276, 278-281, 291, 309-310, 329, 333, 338, bijlage 1-3
Nes, Pieter van 287-288, 290
Nesse, Frank van 80, 115, bijlage 2-3
Nicolai (literaire naam: Marius), Adriaan 101, 122, 163
Nicolai, Arnoud 132, 307, bijlage 2-4
Nicolai, Everaert 38, 129, 282, 307, 317
Nicolai, François 307
Nicolai (literaire naam: Grudius), Nicolaas 98-101, 122, 125, 127-129, 132, 145, 163, 307, 311-315, bijlage 2-4
Nicolai (de jonge), Nicolaas 98, 307, bijlage 2-3
Nidzen, Karel van der 132, 147, 164-165, 259, 283, 312, 322, bijlage 2-4
Nieuwland, Nicolaas van 231
Nigri, Filips 211
Numan, Adriaan 132, 152, bijlage 2-3
Ontvanger van de omslagen op de schildtalen van de Staten van Holland 174, 282, 314, 323
Oom, Godschalk 144
Oom van Wijngaarden, Dirk 291
Oom van Wijngaarden (Florisz.), Floris 76-78, 110, 120, 134, 138, 140, 145, 152, 174, 177-178, 193, 202, 206, 208, 265-268, 284, 291-292, 297, 308, 339, bijlage 2-4
Oom van Wijngaarden (Jansz.), Floris 46, 51, 60, 78, 106, 111, 139, 145, 152, 167, 170-171, 206-207, 212, 225-227, 254, 265-266, 268, 270-271, 273, 275, 297, 300, 308, 328, 338, 342, bijlage 2-4
Oom van Wijngaarden (Godschalksz.), Floris 51
Oom van Wijngaarden, Jacob 266
Oom van Wijngaarden, Jan (de oude) 177, 252, 262-267, 269, 284, 297, 308, bijlage 2-3
Oom van Wijngaarden, Joost 267
Oom van Wijngaarden, Tielman 88, 93-95, 106, 177, 207, 263-265, 308, 337, bijlage 2-3
Oom van Wijngaarden, Willem 252, 267
Oranje, Willem van 25, 272, 341, 345
Orde van het Gulden Vlies 118, 251, 262, 279, 314
Orléans 56, 142, 270
Ossen 213, 218

Ottenz., Cornelis 144, 293
Oudheusden, Jan van 64-65, 74, 97, 107, 158, 276, 291-292, bijlage 2-3
Overijssel 73, 90, 161, 293-294
Paarden 219
Parijs 142
Pelle van Watselaar, Dirk 158, bijlage 2-3
Pensionaris 112, 116-117, 125, 129, 145, 167-172, 174-176, 181, 185, 189, 191, 196, 206, 220, 234, 265-266, 298-299, 313, 323, 334
Perennot, Nicolaas 169, 200, 272
Petrus 230-231
Persijn, Hippolitus van 80, 164-165, 168, 246, 259, 304, 307-308, 315, bijlage 2-4
Persijn, Nicolaas (Jansz.) van 158-159, 259, 308, bijlage 2-3
Pietersz., Klaas Duyst 58, 68, bijlage 2-3
Pietersz., Simon 61, 144, bijlage 2-4
Poelgeest, Gerrit van 296
Poes, Dirk, (zie ook: van de Binkhorst) 316
Praat, Lodewijk van, zie Vlaanderen, Lodewijk van
President passim, met name 54-57
Privilegium de non evocando 224, 226, 246
Procureur(-postulant) 33, 46, 50, 109, 151, 153, 172-175, 272, 274-275, 282, 284-290
Procureur-generaal passim , met name 68-72
Purtijck, Jan 83, 249, 284, 306, 308, 327, bijlage 2-3
Pijnsen, Frank 303
Pijnsen, Geertruid 304
Pijnsen, Jacob 69-70, 107-108, 130, 142, 158, 172-173, 291-292, 303-304, bijlage 2-3
Pijnsen, Jan 303
Pijnsen, Willem 57, 63, 100, 142, 155, 207, 215, 254, 256, 259, 305, bijlage 2-4
Raad van Brabant 34, 51, 70, 151, 164, 181, 219, 225
Raad van Financiën 20, 22, 119, 165, 194
Raad van Gelre 51, 149, 160-161, 165
Raad van Holland, zie: Hof van Holland
Raad van State 20, 22, 46, 204, 211, 313, 323, 344
Raad van Vlaanderen 17-18, 34, 47, 49, 51, 59, 63, 70, 110-111, 116, 136, 159, 164, 169, 206, 292, 317
Raadsheer passim, met name 57-63
Raadsheer-commissaris 46, 60, 63, 109, 136
Rapporteur 58, 111-112, 139
Rederijkers(kamers) 105, 140, 143
Rekenkamer, zie:Haagse Rekenkamer
Rekenkamer van Brussel 34, 84-85, 88, 90-91, 297
Rekenkamer van Rijsel 18, 34, 84-86, 88, 90-91, 103-104, 147, 150, 152, 277, 297, 301
Rekenmeester passim, met name 84-91
Renesse (heer van Mal), Frederik van 61, 119-121, 124, 138, 155, 192-196, 199, 204-205, 212-214, 217-218, 227, 278-279, 281, 283, 285, 287, 290, 295-296, 333, 338, 340-341, bijlage 1-4
Renesse, Gerrit van 46, 61, 99-101, 138-139, 158, 253, 255, 318, 333, 344, bijlage 2-4
Renoy, Gerrit van 86, 90, 147, 152, 161, 215, 259, bijlage 2-3
Rentmeester-generaal passim, met name 64-65
Rentmeester van de exploten passim, met name 66-67
Rentmeester van Noordholland 27, 60, 64, 66, 79, 84-85, 90, 99, 110, 115, 121, 161, 298
Rietveld, Jan van 105, 152, 177, 192, 199, 263-264, 267-268, 270, bijlage 2-4
Romeins Recht 136
Rossum, Maarten van 60, 108-109, 296
Rotterdam 53, 69, 207, 224, 247, 263, 269, 344
Roussel, Jan 218
Ruffault, Jean 97, 200, 282
Ruychrock van de Werve, Filips 128, 268, bijlage 2-4
Ruysch, Jacob 54, 139, 142, 144, 157, 169, 171, 192, 207, 212, 268, 305, bijlage 2-4
Rijswijk, Dirk van 152, 337, bijlage 2-3
Rijswijk, Klaas Dirksz. van 281
Sandelijn, Adriaan 32, 112, 116, 171, 298, 313
Sandelijn, Arend 76-77, 79, 97, 101-102, 152, 171, 206-207, 212, 234, 236, 239, 254-256, 259, 275, 283-284, 286-287, 296, 299, 303, 317, bijlage 2-4
Sandelijn, Cornelis 80, 275, 284, 299, bijlage 2-3
Sasbout, Arnoud 53, 137, 147, 149, 161, 165, 299, 303-304, 312-314, 322, 324-325, 341, 345, bijlage 2-4
Sasbout, Joost 38, 47, 73, 147, 149, 160-162, 165, 174, 186, 193, 195-196, 199, 205, 208, 215, 219, 234, 241, 245, 256, 282, 284, 303-304, 313, 341, bijlage 1-4

Savoye, Emmanuel Philibert van 20, 247
Say, Filips 81
Schaert, Pieter 291
Schapen 198-199, 210, 213, 216
Schengen, Pieter van 120
Schenk van Tautenburg, Georg 159, 294
Schepenen 20, 53, 201-204, 209, 243, 245, 247, 291
Schepper, Cornelis de 310
Schoonhoven 69, 81, 85, 203, 207, 263, 277
Schoonhoven, Jan van 119, 139, 171, 192, 297
Schore, Lodewijk van 46, 164, 204, 211, 281, 313
Schouten, Willem Jansz. 87, 123, 158, 282, bijlage 2-3
Schouten, Sebastiaan Willemsz. 132, 252, 255
Schutters 105, 266-267, 271, 287-288, 329
Secretaris passim, met name 80-84
Secundus, Janus 274, 312
Sinte Pieters, Pieter van 82, 152, 158, 162, 284, 307, 335, bijlage 2-3
Sint-Jorisschuttersgilde, zie: schutters
Snellenburch, Loeff (Ludolff) van 98, 281, 284, bijlage 2-3
Snouckaart, Willem 15, 58, 60, 63, 111, 120, 131-132, 137-138, 146-147, 200-201, 211, 232, 253-254, 298-299, 309-329, 339-340, bijlage 1-4
Sonck, Dirk 81, 291
Sonck, François 57, 60, 155, 292, bijlage 2-4
Sont 186
Spangen, Filips van 98, 120, 177, 192, 207, 265-266, 268-269, bijlage 2-4
Spangen (Filipsz.), Filips van 177
Spanje 16, 22, 124, 180, 224
Spierinck, Jan 70, 158, bijlage 2-3
Splinter, Jacob 155, bijlage 2-3
Stadhouder, zie ook: substituut-stadhouder passim, met name 40-45
Stalpaert (van der Wiele), Adriaan 152, 204, 218, 294-295, 305, 307-308, 324, bijlage 2-3
Stalpaert (van der Wiele), Jacob (Jacobsz.) 29, 70, 305, 307, bijlage 2-3
Stalpaert (van der Wiele), Jacob 305, 307
Stalpaert, Jan (Johannes) 65, 90, 131, 152, 292, 305, 307, bijlage 2-3
Staten van Holland passim
Steeland, Joost van 159
Steynemolen, Rombout van 259, 283-284, 286, 311-313, 315, bijlage 2-3
Substituut-procureur-generaal 24, met name 68-72
Substituut-stadhouder 24, 77, 167, 273, 275
Suys, Cornelis 53, 59, 74, 124, 137, 147, 168, 195, 199, 201, 207, 210-211, 256, 298-299, 304-305, 308, 310-316, 318-319, 322-327, 329, 339, 341, 343, 345, bijlage 1-4
Suys, Pieter 313
Tapper, Ruard 230-232
Teilingen, Lucas van 84-86, 88-89, 128, 131, 337, bijlage 2-3
Teilingen, Pieter van 86, 88-90, 155, 297, bijlage 2-3
Thayes, Mathyas de 267
Thiennes (heer van Caestre), Jacob van 43, 77, 190-191, 198, bijlage 2-4
Treslong, Jan van 72
Utrecht 16, 33, 42, 51, 60, 73, 90, 113, 129, 131-133, 139, 155, 159, 161-163, 165, 199, 214, 219, 246, 283, 294, 308, 315, 336, 344-345
Utrecht, Adriaan van (Hadrianus VI) 170
Utrechtse oorlog (1480-1483) 106, 120, 176, 264, 267-269
Uuytwijck, Filips van 58, 80, 156, 241, 244, 254, 303, 320, bijlage 2-3
Valkestein, François 345
Varkens 198-199
Veer, Evert de 60, 98, 169, 171, 212, 279-280, bijlage 2-4
Veltwijk, Gerrit van 314
Venetiaanse ambassadeur 15, 22, 45, 118, 124
Vis 210, 213-216
Vlaanderen 33, 46, 60, 73, 78, 81, 91, 113-114, 120, 122, 124, 128, 132-134, 136-137, 143, 148, 174, 205, 297, 301, 316, 336
Vlaanderen (van Praat), Lodewijk van 43, 158, 198, 213, 321, bijlage 1-3
Vlamingen 131, 178-179, 269, 318, 333, 336
Volder, Willem Klaasz. de, zie: Gnapheus
Voorne 131-32
Vroedschap 20, 32, 88, 170, 174, 180, 189, 197, 210, 216, 218, 220
Vroedschapsresoluties 32, 145, 192, 218
Waard, Christiaan de 232, 259, 312, 321-322, bijlage 2-4

Wagenschot 199-200, 210, 218-219
Wassels, Hendrik 282
Wassenaar, Filips van 139, 177, 262-268, 297, bijlage 2-4
Wassenaar, Jan van 176-177, 262-269, 297, bijlage 2-4
Wassenaar, Jan (II) van 105, 177, 278
Waveren, Dirk van 288
Wederdopers, zie: anabaptisten
Weldam, Cornelis (Hendriksz.) van 63, 113, 137, 207, 232, 300, 312, 318, 322, bijlage 2-4
Werdenburg, Magdalena van 118
Weytsen, Quinteyn 32, 207, bijlage 2-4
Weze, Marcus van 295-296
Wielant, Filips 218
Wiele, Adriaan van der 82, 107, 119, bijlage 2-3
Wijn 207, 210-216, 219, 322, 324
Willem III van Holland en Henegouwen 144
Willemsz., Jan 289-290
Willemsz., Willem 284, bijlage 2-3
Wissenkerke, Jan van 128, 139, bijlage 2-4
Witt, Johan de 207, 211
Woerden 46
Woerden, Jan van, zie: Backer, Jan de
Wolf, Cornelis van der 158, 247, 345, bijlage 2-3
Woutersz., Cornelis 235
Wycliff, John 222
Zeeman, Floris 318
Zeeuwen 25, 69, 128-132, 178, 207, 282, 318, 329, 333, 336
Zegers, Geleyn 58-60, 63, 97, 100-101, 108, 124, 131-132, 147, 155, 162, 164, 204, 215, 254, 256, 284, 286, 312, 316-319, 322-323, 328, 333, 339, bijlage 2-4
Zegers, Pieter 284
Zegerscapelle, Marcelis van 235, 275-276, 279, 284, bijlage 2-3
Zevenbergen (ook: Strijen), Arend van 177, 263-264, 266-267, 291, bijlage 2-4
Zevender, Jan van 77, 140, 284, bijlage 2-3
Zonneveld, Cornelis van 81, bijlage 2-3
Zuyderhuizen, Herman van 47-48, 50, 54, 57, 98, 286, 317, bijlage 2-4
Zwieten, Dirk van 66, 68-69, 98, 264, 267, 269-270, 284, 291, bijlage 2-4
Zwieten, Hugo van 170
Zwieten, Willem van 76, 263-266, 270

Curriculum vitae

Serge ter Braake werd op 15 maart 1980 geboren te Harderwijk als zoon van Jan-Willem ter Braake en Jacqueline Engel. Hij groeide op in Lelystad waar hij in 1998 VWO eindexamen deed aan de Scholengemeenschap Lelystad (SGL). Vanaf 1998 studeerde hij geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij in augustus 2002 het doctoraal examen behaalde. Van 2003 tot 2007 was hij als promovendus verbonden aan de sectie Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Leiden